

מדרש במדבר רבה חלק א'

פרשיות במדבר ונשוא

מבוא ודוגמא למהדורה

חיבור לשם קבלת תואר

דוקטור לפילוסופיה

מאת

חננאל מאק

הוגש לסינט האוניברסיטה העברית בירושלים

אדר, תשנ"א

יפריה חי הצופים
פי מו למ פפוס

עבודה זו נכתבה בהדרכתו

של פרופסור יעקב זוסמן

1089 39203065

חלק 2 חלק 8

iii

ח ו כ ו ה ע נ י י נ י ס

פרק	שם הפרק	עמ'
	<u>פתיחה</u>	1
	<u>מ ב ו א</u>	
1	תאור כללי של המדרש ודרכו של חיבור זה	3
2	תולדות המחקר של במדבר רבה	6
3	שמו של במדבר רבה	10
	<u>ח ט י ב ה א י: מקורותיו של מדרש במדבר רבה חלק א'</u>	
1	מקורותיו של במדבר רבה ח"א - היבט כללי	13
2	תרגומי המקרא	15
3	לשונות ציטוט מספרות התנאים	17
4	המשנה והתוספתא	20
5	מדרשי התנאים	28
6	מדרשי האגדה לתורה	34
7	מדרשי המגילות	37
8	מדרשי שמואל, תהילים, משלי	42
9	תלמוד בבלי	45
10	תלמוד ירושלמי	52
11	מסכתות קטנות	60
12	מדרש תנחומא	61
13	פסיקות	69
14	מדרשי אגדה נוספים: סדר עולם, סדר אליהו, פרקי דרי אליעזר	74
15	"המדרשים הקטנים"	78
16	מקורות נוספים: ספרות הגאונים, פוסטים, פתרון תורה	82
17	מקורות בלתי מזוהים במדבר רבה	88
18	מדרש קדוש לספר במדבר	100
19	יחידות מדרש במדבר רבה - מקורות ומבנה	106
	<u>ח ט י ב ה ב י: אפיו של המדרש</u>	
1	אפיו של מדרש במדבר רבה - היבט כללי	116
2	מדרש במדבר רבה חלק א' לפרשיותיו	122
3	פתיחות	127
4	חתימות	135
5	עיבוד המקורות במדבר רבה	136
6	כפילויות	146
7	לשון וסגנון	149
8	סיפורים ומשלים סיפוריים	154
9	הלכה	158
10	תורת הנסתר	162
11	אותיות, מילים ופסוקים; מספרים, גימטריאות ודרשות שונות	164
12	היסטוריה וידע היסטורי	170
13	השתקפות מאורעות הזמן	172
14	דרשות אנטי נוצריות	177
15	מדרש במדבר רבה חלק א' - סיכום ותאור המדרש עצמו	182
16	משנה העריכה של במדבר רבה	188
17	מקומו וזמנו של מדרש במדבר רבה	191

ח ט י ב ה ג י: תפוצתו של במדבר רבה בימי הביניים

194	במדבר רבה והספרות היהודית של ימי הביניים - הבט כללי	1
195	רש"י ור"י יוסף קרא	2
198	מדרשי לקח טוב ושכל טוב	3
200	ילקוט שמעוני	4
202	ר"י יהודה בן יקר	5
204	ר"י עזרא ור"י עזריאל מגירונא	6
	חכמי ספרד במאות י"ג וי"ד: רמב"ן, רבינו בחיי, אבן שועיב,	7
205	בעל הטורים, ר"י ישעאל אלנקווה (בעל מנורת המאור)	
209	ילקוטי אגדה מאוחדים: ילקוט המכירי וילקוט תלמוד תורה	8
	מקורות פרובאנסליים: רבי יצחק בן יצעיה, ספר הבתים, בית	9
211	זבול, כת"י פ1	
214	מחברים בני המאה ה"ו: ר"י עראמה, ר"י אברבנאל, ר"א מזרחי	10
215	ספרות נוספת מימי הביניים	11
221	תפוצתו של מדרש במדבר רבה בימי הביניים - סיכום	12

ח ט י ב ה ד י: ר"י משה הדרשן ובמדבר רבה

222	ר"י משה הדרשן ויצירתו	1
230	ר"י משה הדרשן ובמדבר רבה	2
235	יחידות נוספות של ר"י משה הדרשן ובמדבר רבה	3
238	ר"י שמעיה ובמדבר רבה	4
241	ר"י לוי ובמדבר רבה	5

ח ט י ב ה ה י: עדו נוסח ישירים

243	כיסוי חלקיו של במדבר רבה בכתבי היד העיקריים (בקרוב)	
א 243	כתבי היד של במדבר רבה - סקירה כללית	1
244	כתב-יד פריס 149, פ1	2
245	" " מינכן 97, מ	3
247	" " פריס 150, פ2	4
248	" " אוקספורד-בודלי 147, א	5
249	" " " " 2335, ב	6
249	" " ירושלים 24*5977, ש	7
250	" " " " 8*515, ד1	8
250	" " ששון 920, נ	9
251	" " ורשה 257, ו	10
252	" " רומא-אנה'ליקה 61, ל	11
253	" " תימני, ביהמ"ל ניו יורק 169 EMC 1688, IR, cab.	12
254	" " " " תל-אביב, רצון הלוי 10, ת2	13
255	דפוסים ראשונים	14
260	כתבי היד, היחס ביניהם והתפלגותם לקבוצות נוסח	15
264	רשימות ספרים מהגניזה	16
265	קטעי גניזה ו"מדרש חדש" שפרסם יעקב מאן	17
267	קטעי גניזה נוספים וסיכום הממצאים על מדרש נמד"ר בגניזה	18
269	"כוננית הנשיאים בפנוכת המזבח"	19
271	קטעי כתבי יד ושרידים נוספים	20

ח ט י ב ה ו י: עדי נושח משניים

274	פרוש התפילות והברכות לר' יהודה בן יקר	1
278	כתבי המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה	2
281	כתבי רמב"ן	3
284	פרוש רבנו בחיי	4
286	דרשות ר' יהושע אבן שועיב	5
287	פרוש ר' יצחק בן יצעיה לאגדות	6
290	ילקוט המכירי	7
293	ילקוט תלמוד תורה לר' יעקב סיקילי	8
297	מנחת המאור לר' ישדאל אלנקווה	9
300	פרוש ר' יצחק אברבנאל לספר במדבר	10
302	ר' אליהו מזרחי (הרא"ם) על פרוש רש"י לתוימש במדבר	11
303	העפרות היהודית של ימי הבינים ובעיות נושח במד"ר - סיכום	12

ה מ ה ז ו ר ה ה מ ו צ ע ת וקמעים לדוגמה

304	הקדמה	1
307	פרשה ה', א'	2
311	פרשה י"א, ה'-ו'	3

נ ס פ ח י ס:

315	חומר שנמצא בכתבי היד וחסר ברוב דפוסים במדבר דבה	1
322	" שיוחס לבמד"ר ע"י מחברים מימי הבינים ואינו נמצא בספר	2

רשימות ביבליוגרפיות ומפתחות:

א	כתבי יד ודפוסים מוקדמים שהשתמשנו בהם בעבודה זו	1
ב	ספרי מקור	2
ו	ספרות מחקר	3
יג	מפתח שמות תנאים ואמוראים	4
כ	פסוקי המקרא	5
III	תקציר באנגלית	
IX	תוכן העניינים באנגלית	

פ ת י ח ה

חיבור זה הוא מבוא מפורט למדרש במדבר רבה חלק א', המדרש לפרשיות במדבר ונשוא. החיבור מרכב ממבוא הכולל שלושה פרקים ושש חטיבות המתחלקות לפרקים לא מעטים. המבוא מטפל בנושאים של כלל החיבור, והחטיבות עוסקות בעניינים מפורטים שונים; במקורותיו של במדבר רבה ח"א, במדרש עצמו ובאפיו, בתפוצתו ובמשתמשים בו, בחלקו של ר' משה הדרשן מנרבונא במדרש, בכתבי היד השונים של במד"ר ובעדי הנוסח העקיפים שלו. בצד אלה הוצגו כאן קטעים לדוגמה אשר עיבודם יוכל לשמש דגם למהדורה המוצעת של במד"ר ח"א, והללו הוצגו עם מערך המקבילות והמקורות, חילופי הגירסאות והערות שונות. קטעים אחרים נותחו ונדונו לפרטיהם במקומות שונים לאורך החיבור. כן הוצגו כאן כנספחים קטעי מדרש הנמצאים בכתבי היד של במד"ר אך נשמטו מרוב הדפוסים, וקטעים שהובאו בחיבורים שונים מימי הביניים על שם במד"ר ואינם לפנינו במדרש, לא בכתה"י ולא בדפוסים. לחיבור צורפו מפתחות לפסוקי המקרא המובאים בבמד"ר ח"א ולשמות התנאים והאמוראים (ואנשים אחרים) שנזכרו וצוטטו במדרש, ורשימות ביבליוגרפיות.

חלוקת החומר בין שלוש החטיבות הראשונות נעשתה לפי עקרון הקדימות בזמן: המקורות קודמים לתאור המדרש עצמו, וזה קודם לתאור תפוצתו ושימושו של במד"ר. החטיבה הרביעית נדחתה למקומה זה משום שהנושא שלה אינו נוגע ישירות לגופי הדברים למרות שאין ספק בחשיבותו להבנת מדרש במד"ר ח"א. שתי החטיבות האחרונות הנן חלק שני של החיבור והן עוסקות בשאלות נוסח המדרש. על פי הממצאים שתוארו והמסקנות שעלו בחלק זה נקבעו גם עקרונות הנוסח של המהדורה המוצעת.

החומר המובא כאן רב משתוכנן בעת הכנת ראשי הפרקים של העבודה, ולפיכך גלש חיבור זה אל מעבר לממדים שתוכננו לו מראש. במד"ר ח"א הוא מדרש ארוך, מורכב ומסובך מחינת רוב הנושאים שהוזכרו לעיל. ולמרות אריכות הדברים נותרו סוגיות מסוימות הקשורות בבמד"ר ח"א שטרם נחקרו עד תום כפי שצויין כמה פעמים בגוף החיבור. אני מקווה להשלים את העיסוק באחדות מהן במסגרות אחרות.

יחודו של במד"ר ח"א הביא לכך שקשה מאוד להסתמך על מדרשים קדומים אליו ולהסיק מהם עליו. אף לא אחד מהמדרשים המוכרים אינו דומה בפרטיו השונים לבמד"ר ח"א, כפי שיתברר בהמשך הדברים. כמו כן קשה להיעזר בדבריהם של חוקרים קודמים: דברים אלה הם מעטים ורובם ראשוניים בלבד, והדבר עולה מתולדות המחקר של במד"ר שנסקרו במבוא.

המהדורה הרווחת של המדרש, דפוס האלמנה והאחים ראס, וילנא תרמ"ז 1887 היא המשמשת כאן מהדורת עבודה. על פי מהדורה זו סומנו מראי המקום במדרשי דף, עמוד ושורה ועל פיה נערכו חישובים סטטיסטיים של כמות חומר ופרופורציות המופיעים בכמה מקומות בחיבור. מהדורות יתר הספרים שבהם השתמשנו נסקרו ברשימות הביבליוגרפיות.

*

חיבור זה לא יכול היה לצאת לפועל בלא עזרתו המתמדת, עצותיו המועילות, רוחב דעתו ורוחב ידיעתו של מורי, פרופ' יעקב זוסמן. מאז הכרתיו לראשונה ראיתי לעצמי כבוד וזכות להמנות על תלמידיו, ואכן גם בעבודה זו שוקעו רבים מרובי תורתו, דבריו הנכוחים ועצותיו הטובות, אף כי לא נקרא שמו עליהם. זאת ועוד: תמיכתו ואהדתו הן שאפשרו לי לגשת לעבודה זו תוך קיצורי דרך מנהלתיים. עם סיומה של העבודה אני שמח להודות לפרופ' זוסמן על הטובה שגמל עמי ולאחל לו שיעמיד עוד תלמידים הרבה ויוסיף לעשות לתורה ולתעודה.

במהלך העבודה נעזרתי רבות בידע, עצה והערות של מורים וחברים לא מעטים ואני מבקש להודות בזה לכולם. במיוחד חב אני תודה לידידי הפרופסורים ישראל תא-שמע ואברהם גרוסמן וזמר בנימין ריצ'לד שבהם הרביתי להוועץ ותמיד זכיתי להשכיל ולהוסיף דעת מפיהם. שמותיהם של מורים וחברים אחדים נזכרו לטובה בגוף החיבור, אך לרוב הידידים והמסייעים לא נתנה לי הזדמנות להודות בגוף החיבור, על כן יהיו נא דברי אלו לתודה ולרצון לפניהם.

תודות מרובות אני חייב לעובדי המכון לתצלומי כתבי יד בספריה הלאומית שסייעו בידי תמיד ברצון ובהבנה. לא מעט נעזרתי גם בעובדי יחידות אחרות של בית הספרים. בקשותי להתיר לי לצלם את המיקרופילמים של כתבי היד של במד"ר אשר בספריות אוקספורד, פריס ומינכן נענו ברצון ובברכה, ואני מודה לממונים על כתיב"י שבספריות אלו אשר התירו לי את הצילומים.

ולבסוף - שמחה מיוחדת היא לי להודות לבני משפחתי על הסבלנות והסיוע שבהם זכיתי במשך התקופה הארוכה והמייגעת של עבודה זו ובהם התאפשר לי להתפנות לעבודה בשובה ונחת ולהביאה לידי סיום. לכל ועל הכל תודה וברכה.

מבוא, פרק 1: תאור כללי של מדרש במדבר רבה ודרכו של חיבור זה

מדרש במדבר רבה ידוע בשמו זה¹, וכאחד ממדרשי "רבה" לתורה זה מאות בשנים, וביותר מאז הדפסותיו הראשונות². תפיסת מדרשי רבה לתורה כחטיבה אחת מוכרת רק מימי הבינים המאוחרים, וכל כתבי היד שבידינו, הכוללים את חמשת מדרשי רבה לתורה הם מאוחרים³ ורובם באים מארצות הפזורה הספרדית. מהדורות הדפוס, למין ראשית המאה ה"ז, כללו את כל ה"רבות" לתורה בכפיפה אחת.

הענין במדרשי רבה לתורה לא פסק מעולם, ומאז נדפסו לראשונה חזרו ונדפסו בעשרות רבות של מהדורות. ואולם המהדורות השונות התבססו כולן על הדפוס הראשון – על מעלותיו וחסרונותיו. עד העת האחרונה לא נעשה כמעט שום מאמץ לבדוק היטב את נוסח המדרש לאור עידי הנוסח השונים, להדפיס את הקטעים שנשמטו ממהדורות הדפוס⁴ ולזהות את מקורותיו השונים (מעבר לרישום חלקי ולא שיטתי של מקבילות כדרך שעשו מקצת המפרשים). כמעט שלא נחקרו על אופיו של הספר, דרכי טיפולו במקורותיו או סגנונו ורוחו. נכתב מעט על עריכתו⁵ והועלתה השערה בדבר איחורו של מדרש זה. היו גם שהבחינו בחוסר האחידות של המדרש שתואר להלן, אך הדברים לא רוכזו מעולם והידע המועט שנאסף לא הפך לנחלת ציבור הלומדים והמעיינים. גם חוקרים לא מעטים טועים בצטטם מתוך במד"ר בלא ביקורת ובחינה, כמתוך חיבור מקורי של חז"ל.

בעשרות השנים האחרונות הופיעו מהדורות בקורתיות של אחדים ממדרשי האגדה הקדומים. באחרונה נעשה מאמץ לההדיר מדרשים נוספים ואחדים מהם התפרסמו, בעיקר כדיסרטציות. הגיעה העת לתת את הדעת גם על מדרשים מאוחרים ובעייתיים כבמדבר רבה. חיבור זה נועד להניח את היסודות למהדורה חדשה של מדרש במד"ר חלק א'.

*

המעין במדרש במד"ר כפי שהוא בידינו לא יוכל שלא להבחין בדיספרופורציה בין ממדי המדרש לפרשיות הראשונות, במדבר ונשוא, לבין ממדי המדרש ליתר הפרשיות: בהעלותך – מסעי. במיוחד בולט בממדיו המדרש לפרשת נשוא. במד"ר כולו הוא גדול למדי, ואף כי מספר פרשיותיו הכולל הוא קטן: 23 בלבד⁶, הנה רובן ארוכות ואחדות מהן ארוכות מאוד. חלק מן החומר שבכתבי היד לא הגיע אל הדפוס ולכן למעשה המדרש גדול מכפי שהוא לפנינו בדפוס⁷. במיוחד ניכר החסר בפרשה א' ופחות מזה בפרשה ה'.

חלוקת פרשיות המדרש לפי פרשיות השבוע בבמד"ר היא כזו: במדבר – 5 פרשיות; נשוא – 9; שלח – 2; יתר שבע הפרשיות – אחת לכל אחת⁸. בטבלה הבאה מוצגים מספרי שורות הדפוס הכלולות בכל פרשה⁹. בפרשיות א', ה' נרשמו מספרים מתוקנים ע"י תרגום מקורב של מספר שורות בכת"י לשורות דפוס וחיבורם אל מספרי שורות הדפוס.

פרשה	מספר שורות	פרשה	מספר שורות
א	559 = 259+300	טו-בהעלותך	485
ב	574	טז-שלח	387
ג	428	יז- "	135
ד	653	יח-קרח	532
ה	289 = 259+ 30	יט-חוקת	585
		כ-בלק	601
סך הכל במדבר:	2173+330=2503	כא-פנחס	382
		כב-מטות	140
ו	283	כג-מסעי	309
ז	343		
ח	453		
ט	1343		
י	1076		

ס"ה במד"ר ח"ב: 3556

החומר שלא נדפס, באחוזים (בקרוב) *	613	יא
	712	יב
% החומר שלא נדפס בפ"א:	712	יג
10.4 " " " " בפ"ה:	1300	יד
13.2 מתוך פרשת במדבר:		
3.5 במד"ר ח"א:	7020	סך הכל נשוא:
2.5 כולו:		
(*) שתי היחידות הגדולות בלבד	193+330=9523	ס"ה במד"ר ח"א:

סך הכל שורות דפוס במדרש במדבר רבה: 12749+330=13079

חלקו הראשון של במד"ר מהווה איפוא כ-72.8% מכלל הספרים. בתורה מקיפות פרשות במדבר ונשוא כ-25%-26 מכלל ספר במדבר. אך חלק נכבד מתוכן הוא שפה אחת ודברים אחדים: בפרק א' נשנית מתכונת הפקודים 12 פעם, והמדרש כמעט שלא יכול להשתמש בחומר זה. הוא הדין בתאור הדגלים החוזר ארבע פעמים באריכות בפרק ב'. לעומת זאת, קרבנות הנשיאים שבפרק ז' זכו לטיפול נרחב במד"ר. ומכל מקום ברור שנפח המדרש בפרשיות במדבר ונשוא גדול בהרבה מזה של פסוקי התורה.

לא רק הממדים השונים של חלקי המדרש מבדילים בין שני חלקיו. חלקו השני של במד"ר הנו בעיקרו מדרש תנחומא לפרשיות במדבר-מסעי. הוא נבדל ממהדורות תנחומא המוכרות לפרשיות אלה¹¹ רק במקומות מועטים. הבדל עיקרי בין תנחומא לרבה הוא התוספות שבאו ברבה ואינן בתנח" לפרשות קורח ובלק: קורח - החל בפסקה יב, לקראת סופה, מדף ע"ה ע"א, שורה 21 "זה א' מג' נביאים" ועד סוף פסקה יח. בתנחומא הנדפס: בין פסקאות ח-ט. בלק - פסקאות ה-ו. דרשות נוספות של במד"ר ח"ב נעדרות ממהדורות תנח" בדפוס ונמצאות באחד או אחדים מכתה"י של תנח" שאותם תאר בוברצי.

הבדל אחר הוא סדר שונה לעיתים של כמה יחידות מדרשיות בתוך הפרשיות. בפרשת פנחס, לדוגמה, הסדר שונה במדה ניכרת. וגם כאן שונה המצב בין כה"י השונים של תנחומא. ועוד הבדל: העדר החלק האחרון של תנחומא קורח (פסקה יב, החל במנצפ"ך ועד סוף הפרשה. אלא שחומר זה אינו חלק אורגני של מדרש תנחומא כפי שצינו מדפיסו וציין בובער במהדורתו. נוסף על אלה ימצאו עוד הבדלים זעירים, מהסוג המוכר בין כתבי יד בדרך כלל, שעליהם לא נעמוד כאן.

גם במד"ר ח"א בנוי במדה רבה על התנחומא, אך בשום פנים אין לראותו כמקור בלעדי. בפרשת במדבר מקיף במד"ר ח"א את הרוב המכריע של החומר שבתנחומא, אבל הוא מכיל חומר נוסף לא מעט. בנשוא רחוקים השנים עוד יותר: רוב החומר של תנחומא משוקע ברבה נשוא, אך חלוקתו לפרשיות¹⁴ שונה בשני המדרשים וכן – "רבה" נשוא הנו המדרש הארוך ביותר לפרשה מפרשות השבוע, וחומר רב נוסף בו על תנחומא והוא מגוון יותר מזה שבבמדבר מכל הבחינות: הנושאים, המקורות ודרכי העיבוד של החומר.

הראשון שציין בברור את עיקרי התופעות היה ר' מאיר ב"ר שמואל בנבנישתי בעל "אות אמת"¹⁵. כפי שיתברר מקובלת הבחנה זו על כל העוסקים בנושא מאז ועד היום. עוד יתברר כי החלק הראשון של הספר נערך בימי הביניים, כנראה בפרובאנס, בסוף המאה הי"א או בתחילת הי"ב, אם כי לא ניתן לקבוע את הדברים בודאות. שאלה אחרת שניתן עליה את הדעת היא מדוע נוצר המדרש הנרחב דוקא לפרשיות במדבר ונשוא. ושאלה נוספת: מה הוא יחס העריכה שבין שני חלקי המדרש ומה היה מנגנון שילובם בספר אחד. שאלות אלה ידונו בחטיבה ד' שעניינה הוא הרקע ההיסטורי ועריכת המדרש.

בעיית עריכתו של במד"ר על חלקיו קשורה גם בתולדות תפוצתו לאחר שנתפרסם. חכמים שונים הכירו את הספר אך רוב חכמי ישראל בימי הביניים, לא הכירוהו. ידיעות על דרכי נדודיו ותפוצתו של הספר יכולות לסייע גם בהסקת מסקנות על פרטי עריכתו. תפוצתו של במד"ר, האישים שעסקו בו, מקומותיהם וזמניהם ידונו בחטיבה ג'.

השימוש שעשו מחברים ביה"ב בבמד"ר ח"א ובעיקר ציטוטים ישירים מתוכו הופכים את מקצת חיבוריהם לעידי נוסח משניים של הספר. קטעים מאלה, דיון בהם ובחינתם כעידי נוסח ידונו בחטיבה ו'. בחטיבה ה' נסקור את כה"י והדפוס הראשון של במד"ר כעידי נוסח ראשוניים. לפי אלה נציג את האופי והנוסח הרצויים למהדורה המוצעת. שני קטעים, מפ"ה ומפי"א הוצגו כדוגמה למהדורה המוצעת.

בחטיבה א' בחנו את מקורותיו המגוונים של במד"ר ח"א והבאנו מספר קטעים לדוגמה שאותם בחנו למרכיביהם השונים והראינו כיצד בונה מהם בעל במד"ר את מדרשו תוך שילוב דברי עצמו בין המקורות. חשוב במיוחד הוא חלקו של ר' משה הדרשן בבמד"ר. ליצירתו ולחלקו במדרש מוקדשת חטיבה ד'. בחטיבה ב' דנו במדרש עצמו, באפיו הספרותי והלשוני, בדרכי עיבוד המקורות ובנושאים שונים מגופו של במד"ר.

בסוף החיבור צורפו שני נספחים: באחד הועתקו הקטעים המופיעים בכתבי היד של במד"ר והחסרים ברוב הדפוסים. בשני מוצגים קטעים שהובאו בשם במד"ר בחיבורים שונים מימי הביניים ואינם מופיעים לפנינו לא בכתבי היד ולא בדפוסים. אל החיבור מצורפים מפתחות לפסוקי המקרא, ולשמות החכמים (ואחרים) המופיעים בספר. כן צורפו רשימות ביבליוגרפיה וכת"י שהשתמשנו בהם, מפתח פסוקים ומפתח שמות חכמים.

הערות:

1. הספר נתכנה גם בכנויים שונים במקצת. פרטים בפרק 3 במבוא.
2. לראשונה נדפס הספר יחד עם יתר ה"רבות" לתורה בקושטא בשנת רע"ב, 1512.
3. בפעם השניה נדפסו ה"רבות" בדפוס ונציה ש"ה, 1545. ראה חטיבה ה' פרק 14.
4. על כתבי היד של המדרש ראה חטיבה ה'.
5. אחד שהדפיס את רוב הקטעים הללו ואף הקדים להם כמה דברי מבוא היה א.א. הלוי אפשטיין ז"ל במהדורת המדרש שלו בהוצאת "מחברות לספרות". אך נסיון יחיד זה לוקה בחסרונות מסויימים כפי שנראה בפתיחה לנספח מס. 1. בנספח זה יובאו היחידות הגדולות שאינן ברוב הדפוסים. 5. ראה פרק 2 במבוא, תולדות המחקר.
6. להשוואה: מספר הפרשיות בבראשית רבה הוא מאה (וראה דברי אלבק על המספרים השונים בכתה"י השונים; מבוא לב"ר עמ' 96-102). מספר הפרשיות בשמו"ר הוא 52; בויק"ר - 37; בדב"ר - 11 (פרשת מדרש לכל אחת מפרשיות השבוע).
7. הנושא ידון בחט"י ה' בתאור כתה"י ורוב החסר יוצג בנספח מס. 1. ראה הערה 4.
8. בכת"י ב רוכזו שתי הפרשיות של שלח באחת והמספר הכולל הוא 22.
9. ספירת השורות נעשתה על פי המהדורה הרווחת, דפוס וילנא-ראם, תרמ"ז, 1887.
10. למסקנה קרובה הגיע צונץ (הדרשות פרק 14 עמ' 125) ע"י ספירת דפים. לדבריו מקיף ח"א 54.5 דף והמדרש כולו - 76.5 דף. לפי זה תופס ח"א 71.2% מבמד"ר.
11. תנחומא הנדפס (קושטא רפ"ב, 1522) ותנחומא בובר ("הקדום והישן") אינם שונים בהרבה בספר במדבר, כפי שהראה בולר במבוא שלו למהדורתו, פרק ד', עמ' 24.
12. כל הסימונים של מראי המקום במדרש הם על פי מהדורת וילנא. ראה הערה 9.
13. הדברים יפורטו בחט"י א' פרק 12. 14. נדפס בשאלוניקי שכ"ה 1545. ראה פרק 2.

מבוא, פרק 2: תולדות המחקר של במדבר רבה

טרם נתפרסם מחקר מקיף העוסק במדבר רבה בכלל או בחלקו הראשון בפרט. למרות שההבחנות בין חלקיו של הספר גלויות וברורות¹, לא רבים ציינו את הדבר בכתביהם. גם את הקשר הגלוי והברור בין החלק השני של הספר ובין מדרש תנחומא ציינו רק מעטים. וגם ההערות החשובות והנכונות שנתפרסמו במשך הזמן היו לרוב חלק מדיון במדרשים בכלל. מספר המחקרים שעניינם הוא במד"ר עצמו הוא קטן מאוד ואף אותם הקיימים הם חלקיים ועוסקים רק בגזרות מצומצמות של הנושא. עד שנות ה-80 של המאה ה-20 שרר מצב דומה בחקר המדרשים בכלל. בין אנשי חכמת ישראל הבולטים היו אמנם כאלה שהתעניינו במדרש ובאגדה והחשוב שבהם הוא י.ל. צונץ. אך צונץ ובני דורו לא יכלו אלא להניח יסודות למדע שעתידי היה להתפתח ביתר שאת רק לאחר שנים.

נראה שהראשון אשר העיר על חוסר האחידות של במד"ר ועל שהחלק השני של הספר זהה בעיקרו עם מדרש תנחומא היה בעל "אות אמת", ר' מאיר בן שמואל בנבנישתי שחי בשאלוניקי במאה הט"ז. בהקדמתו להגהותיו למדרשים הוא כותב:

"ובמדרש רבי תנחומא ז"ל מפרשת בהעלותך עד ספר אלה הדברים מי שיספק באיזה עניין יוכל לבקשו ברבה משום שמפרשה זו הנזכרת עד סוף ספר זה דבמדבר סיני שני מדרשים אלה הם שוים כמעט מזעיר שנוי ולכן לא דקדקתי כל כך בהגהה במדרש רבי תנחומא ז"ל בפרשיות אלו הנזכרות עם שיש גם כן פרשיות אחרות בו מלבד אלו שהן שוות עם מדרש רבה..."

ובהגהות לפרשת קורח הוא כותב: "נוסח ר' תנחום ז"ל פה תשמענה ואתה ברר". ואולם גם בעל אות אמת, שנחון בחוש בקורת מפותח, עדיין האמין שמדרש רבה נוצר ע"י האמורא הבבלי רבה וכך הוא קורא למדרש כולו "מדרש רבה ז"ל".

ב"הדרשות בישראל" שפורסם ב-1832 מקדיש י.ל. צונץ את הפרקים 3, 10-13 לאחדים מן המדרשים ובעיקר לפסיקתאות ולילמדנו, ואת פרק 14 של הספר הוא מכתיר: "שאר המדרשים על התורה". בפרק זה הוא מדבר גם על במד"ר ועומד שם על עיקרי ההבחנות באשר לטיבו של במד"ר שכוחן יפה עד היום. צונץ קובע כי הספר מחייב מחקר נפרד לשני חלקיו. הוא מציין שהחלק הראשון מכיל הרחבות של גרעין התנחומא מה"ילמדנו" עצמו, ומתוך הפסיקתא⁴, פסיקתא רבתי וספריהם של רבני צרפת, ואלו החלק השני הנו תנחומא בתוספות מעטות. אלבק בהשלמות ל"הדרשות"⁵ ציין לשתי השלמות כאלה, בפי"ח (קורח) ופ"כ (בלק) והוסיף: "כפי המשוער נובעות הן ממדרשו של ר' משה הדרשן".

על חלק אי כותב צונץ: "זרם הגדות חדשות כאילו בולע את המדרש ששימש יסוד לעיבוד החלק הזה". מכאן הוא מסיק כי לכתחילה היו שני חלקי הספר שווים. אחר כך "עמד מחבר ובחר בשתי הפרשיות הללו, (במדבר ונשוא) לשם עיבוד מחדש ותיקן והרחיב אותן בפנים שונות. ביחוד טיפל באהבה רבה בפרשה השניה, נשוא". לפי זה קובע צונץ כי החיבור אינו מוקדם למאה ה"ב ובכך הוא מסביר את הידע של המחבר בכמה עניינים מאוחרים: ההג'רה⁶, ספר יצירה, תנא דבי אליהו, פיוטי הקליר למועדים ועוד⁷.

שנה אחת לפני פרסומו של "הדרשות בישראל" התייחס שי"ר ב"בכורי העיתים"⁸ למדרש לפרשת נשוא וכתב כי: "המדרש לפרשת נשוא ארוך וגדול בכמותו יותר הרבה ממדרשי שאר פרשיות וכפי ההשערה לוקט כבר ממדרשו של רבי משה הדרשן". נראה ששי"ר הוא הראשון שהעלה את ההשערה בדבר הקשר בין במד"ר ח"א ובין מדרשו של רמ"ה. שי"ר לא הבהיר בדיוק את טיב הקשר וסבור היה כנראה כי מלקט מאוחר מרמ"ה הוא שליט ממדרשו של רמ"ה ולא יחס את עריכת המדרש לרמ"ה עצמו.

לעומת זאת קובע רד"ל (ר' דוד לוריא, 1798-1855) כי ר' משה הדרשן הוא "המסדר" של במדבר רבה. רד"ל חוזר על הערכה זו במספר מקומות בפרושו. ועם זאת רד"ל משער כי "מסדר מדרש נשוא היה אחר ר' טוביהו", בעל פסיקתא זוטרתיסי⁹.

גם מפרש המדרש ר' זאב וולף איינהורן מהוראדנא (מהרז"ן. סיים את פרושו בוילנא בשנת 1855) ציין את ההבחנה בין חלקי במד"ר. בתחילת פרושו לבהעלותך הוא

כותב: "... להיות שמכאן עד סוף הספר כל שמונה סדרים אלו הוא מהתנחומא בלשונו ממש והמעין שם יראה דכאן חסר העיקר¹¹". ובהמשך: "...מאחר שהוא מועתק מהתנחומא כנ"ל בהכרח שיתפרש כמו שהוא בתנחומא". מהרז"ו הבחין לא רק בזהות שבין שני המדרשים אלא שגם קבע נכונה כי בעל במד"ר הוא שהעתיק מתנחומא, ולא להיפך.

נזכיר עוד את דבריו של מהר"ץ חיות (1806-1856) בתוך "אגרת בקרת" שלו¹² ובה הערות לרוב המדרשים: במד"ר הוא על פי הרוב מלוקט מגמרא בבליה ומדרשות הקודמות... ועוד שאינו מובא משום קדמון לוכמדומה לי שגם הילקוט אינו מעתיק ממנו¹³. וחז"ל מן מדרש פרשת במדבר ונשוא הגדולים בכמותם הרוב מועתק מן מדרש תנחומא.

גם א. ה. וייס, בעל דור דור ודורשיו¹⁴ הבחין בדמיון הרב שבין שני המדרשים ואולם הוא סבור היה שמחבר אחד הוא שחיבר את שני חלקי המדרש ואף לדעתו העתיק בעל במד"ר מתנחומא. לדעתו היה עורך במדבר רבה השלם "אחד מגדולי הדרשנים בימי ראשוני הרבנים ואולי היה ר' משה הדרשן". עורך זה חי לדעת וייס כ-200 שנה אחרי עורך התנחומא, אשר חי בימי הגאונים. וייס אינו מסביר מדוע פיתח עורך במד"ר השלם דוקא את ח"א של המדרש וכמעט לא שנה את התנחומא שהביא בח"ב. הוא מציין גם כי בבמד"ר ההבאות מן התלמוד הבבלי רבות מאשר בשאר מדרשי רבה. הוא אינו מבחין בין שני חלקי הספר בשימוש הבבלי אבל הדוגמאות שהביא¹⁵ לקוחות כולן מח"א.

שלמה בובר, אשר ידיו רב לו בכל הנוגע בההדרתם ובמחקרם של מדרשים לא עסק במד"ר אלא אגב אורחא, אבל חלקו במחקר הספר ניכר. עיקר תרומתו של בובר למחקר במד"ר היא בדיון על היחס בינו ובין מדרשי תנחומא בתוך מבואו הגדול "מדרש תנחומא הקדום והישן" שלו¹⁶. בובר נזקק גם לבעיית יצירתו של ר"מ הדרשן בעיקר במבואו ל"מדרש אגדה"¹⁷ וכן בכמה מאמרים קצרים שפרסם בהמשכים ב"המגיד"¹⁸. בובר ידע כי במד"ר מורכב משני חלקים ואף הוא מביא את דבריו בעל אות אמת בעניין זה. הוא יודע ש"במד"ר הוא מדרש מאוחר וכמעט כולו לקוח מן התנחומא". עיקר מאמציו הושקעו בנסיון לאתר במדויק את קטעי התנחומא בתוך במד"ר, וזאת על פי כתבי היד הרבים של תנחומא שהיו ברשותו (תשעה במספר). רשימת התוספות שמכיל במד"ר בהשוואה לתנחומא בפרשיות בהעלותך-מסעי שונה מזו של צונץ מפני השימוש שעשה בובר בכתה"י.

חוקרי מדרש חשובים אחרים שפעלו בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה הנוכחית עסקו בעיקר במדרשים הקלאסיים ובשחזור מדרשים אבודים. יוצא מכלל זה הוא ר' אברהם אפשטיין¹⁹. אפשטיין התעניין במיוחד בר' משה הדרשן ובספרות המיוחסת לו או קשורה בו ובמאמרו על ר"מ הדרשן ליקט חומר רב של הבאות בשם רמ"ה ממקורות שונים. מאמר בפני עצמו הקדיש אפשטיין לבמדבר רבה והוא אחד החוקרים היחידים שנהג כן. הוא מסביר כיצד לדעתו נוצר במד"ר, בתחילתו נתמלא מדרש זה מחסרוננו של ספרי לבמדבר - כלומר תחילתו של המדרש נוצרה כדי למלא את החלל המדרשי של ראשית ספר במדבר אשר אינו מכוסה ע"י ספרי (ספרי במדבר מתחיל בפרשת שילוח הטמאים) - וסופו שהתפתח מאוד גם בפני עצמו. הוא מצטט את דבריו צונץ על אודות במד"ר ח"א ומוסיף מלשונו: "בחלק הראשון של במדבר רבה, וביחוד בפרשת נשוא, אסף המחבר כעמיר גורנה כל מה

שמצא מתיחס אל העניינים הנזכרים שם, וכאן באה רשימה מפורטת של מקורות במד"ר. עניין מיוחד מצא אפשטיין בנוסח הספרי שעמד בפני בעל במד"ר והוא קובע כי ספרי של העורך היה שונה מזה שלנו וכי ספרי וספרי זוטא היו מעורבים יחד בידיו.

גם על חלקו של ר"מ הדרשן במד"ר עומד אפשטיין לא מעט. כן דן הוא על היחס שבין במד"ר ובין ילקוט שמעוני ולדעתו נערך במד"ר אחרי יל"ש⁸⁷.

החשוב שבין העוסקים במד"ר בדור האחרון היה ח. אלבק ז"ל. אלבק לא עסק במד"ר בפני עצמו אבל הוא ההדיר את מדרש בראשית רבתי וכתב לו מבוא מפורט ושם התייחס גם לשאלת במד"ר, עריכתו ומקורותיו. לדעת אלבק "ברור שהבראשית רבתי ומדרש אגדה וחלק ראשון מבמדבר רבה נוסדו על ספרו של ר' משה הדרשן"⁸⁸. ובמקום אחר במבוא: "הסדרים במדבר ונשוא ברבה מלוקטים מספרו של ר"מ הדרשן אבל אין לומר שהוא עצמו סדרם"⁸⁹. תשומת לב רבה הקדיש אלבק למקורות המיוחדים של ספרות זו ואפיה השונה מהרגיל בספרות חז"ל ואף בספרות ימי הביניים היהודית.

עוד יש לציין, את מאמרו של ד"ר מ. שליזינגר⁹⁰ על במד"ר פרשה ו'. גם כותב זה מצטט מדברי אות אמת, צונץ ובובר, הכל בקיצור רב.

אל דבריהם של חשובי החוקרים נשוב במהלך חיבור זה, בעיקר בדיונים על היחס בין במד"ר לבין ספרות יה"ב (חטי' ג' ד') ועל עריכת המדרש (חטי' ב' פרקים 16, 17).

לא עסקנו בסקירה זו בפרשני המדרש וביצירותיהם, גם משום שפרשני המדרש עסקו לרוב במדרשים כולם ולא התעניינו במיוחד במד"ר, וגם משום שברוב המקרים כבודם של הפרשנים במקומו מונח אך אין לייחס לחיבוריהם ערך של מחקר. יוצאים מכלל זה הם דברי הפרשנים במקום שהם מתייחסים לשאלות מחקריות, ועל כן הבאנו כאן את דבריהם של רד"ל ומהרז"ו הנוגעים לעניינו של פרק זה.

הערות:

1. הדבר נדון בכמה מקומות בחיבור זה. לדוגמה, מבוא, פרק 1; חטיבה ב' פרק 1.
2. בעיקרו ולא כולו. בכמה מקומות יש הבדלים ביניהם והנושא ידון בחטי' ב' פרק 15.
3. הספר נדפס לראשונה בשאלוניקי בשנת שכ"ה, 1565. מהדורה שניה, טובה ומדויקת היא מהדורת פראג שפ"ד, 1624. אות אמת הנו בעיקרו אוסף הגהות למדרשים שונים ובהם רוב המדרשים החשובים. מדרש ה"רבות" בנוי על פי דפוס ונציה ש"ה, 1545. הגהות במד"ר הובאו בין העמודים כ"ו-ל"א. הספר נפוץ בתוך זמן לא רב אחר שנדפס, וכך לדוגמה, מצטט אותו בעל מתנות כהונה מספר פעמים.
4. כוונתו לפסיקתא דרב כהנא שצונץ שער את דבר קיומה אף כי בזמנו טרם נודעה.
5. וראה עוד יתר הערותיו של אלבק בפרק זה הנוגעות לעניינו: הערות 62-83.
6. פ"ג, ב; דף נ"א ע"א ש"י 11; וראה הערה 76 בפרק 14 והמקורות שציין אליהם אלבק. אלא שנעלם מצונץ ומאלבק כי מקור אותו קטע במד"ר הוא במדרש שיר השירים זוטא לפסוק "עורי צפון ובואי תימן", שיר השירים ד' טז.
7. צונץ נוטה בדרך כלל לאחר את זמנם של מדרשים.
8. ביכורי העיתים תקצ"א, 1831, עמ' 87.
9. רד"ל, ר' דוד לוריא מביחוב ישן. עיקר פרסומו בא עקב חיבורי הפרוש וההגהה למדרשי האגדה ובפרט לפרקי דר' אליעזר. הראשונים נדפסו לראשונה בוילנא בשנת 1843. רד"ל היה מחובשי בית המדרש הליטאי, חוקר מחונן ודייקן.

10. ראה דבריו בפרושו לפרשה י"א, ח אות מט. אבל דברי רד"ל אינם מובנים שהרי מן הסתם לא נעלם מעיניו שר' טוביהו מזכיר את מסע הצלב הראשון כמאורע שארע בימיו (ראה "לקח טוב" לשיר השירים, א' ג, "על כן עלמות אהבון"), ואם כן כנראה מאחר רד"ל מאוד את זמנו של ר"מ הדרשן.
11. אין זה בטוי כולל ליחס שבין במד"ר לבין תנחומא כי אם הערה מקומית.
12. אגרת בקרת זו הנה חיבור-מחקר עשיר מאוד בנושאים שונים. היא נכתבה והופצה כנראה במספר עותקים מצומצם ונשלחה ע"י המחבר ל"יחידי סגולה בלבד". זמנה המדויק אינו ידוע אבל ברור שהיא נכתבה לפני 31.3.1840, תאריך הדפסתה. על חלק ממנה הגיב שר' כבר ביום ר"ח אדר א' ת"ר, כחדשים קודם לתאריך ההדפסה. ראה דברי מ. הרשקוביץ בספרו על מהרי"ן חיות, עמ' ת"ז-ת"י והערות 224, 225, 227. האגרת ותכנה עמדו במרכז פולמוס בין הרב חיות לבין שר' שהאשים את הרב על שהעלים את שם צונץ שבספריו השתמש: הרשקוביץ עמ' ת"י והערות 242-244.
13. דברי הרב חיות נדפסו עם דברי הקדמה ומבוא נוספים בשער מהדורת מדרשי רבה בדפוס וילנא תרמ"ז, 1887. המשפט המסוגר נדפס שם בין דברי הרב, אבל לדברי הרשקוביץ הוא של הרב ר"י ברילל. הרשקוביץ שם עמ' תט"ז והערה 322.
14. רובו של הספר נתפרסם למקוטעין בין השנים 1871-1891. החומר הנוגע לבמד"ר מופיע בכרך ג', עמ' 236. 15. דור ודורשיו ח"ג, עמ' 236 בהערה 30.
16. במבוא עמ' 75-78 לסירוטין. 17. את המדרש שקרא לו בכנוי זה פרסם בובר מכת"י בשנת 1894. לדבריו סבור היה מתחילה כי הספר הנו ספר היסוד של ר' משה הדרשן או מדרש ר"מ הדרשן, אך כשעיין בספר נוכח כי לא כן הוא הדבר.
18. בעיקר בשנת תרל"ד, 1874 וגם בתרל"ח-תרל"ט, 1878-1879. פרטים במבוא למדרש אגדה עמ' VI.
19. מאמריו של א. אפשטיין התפרסמו מעל במות שונות בסוף המאה הי"ט ובתחילת מאה זו. המאמר על רמ"ה התפרסם לראשונה בחוברת מיוחדת שנקראה ר' משה הדרשן מנרבונא, וויען תרנ"א (1891) והמהדורה הראשונה הוקדשה ל"חוקר המצויין ר' יוסף דירינבורג ליום מלאת לו שמונים שנה". חלק ממאמריו כנס אפשטיין עצמו בקובץ שקרא לו "מקדמוניות היהודים", בהם גם מאמריו הקצרים על המדרשים, ועל במד"ר בכללם. קובץ זה התפרסם בוילנא בשנת תרמ"ז 1887. לאחר פטירתו של אפשטיין כונסו מאמריו נוספים משלו. וכיום מקובצים כתביו בשני כרכים כ"כתבי אברהם אפשטיין" בעריכת א.מ. הברמן ז"ל. הכינוי מקדמוניות היהודים" דבק גם בכרך א' שאותו לא כנס אפשטיין עצמו. המאמר על רמ"ה נדפס בכרך א', עמ' רי"ג-רמ"ד והמאמר על במדבר רבה בכרך ב', עמ' ס"ד-ס"ט. חומר מתוך מאמריו אלה ידון להלן, בעיקר בחטיבה ד'. לשני הכרכים צורפו הקדמות ובהן גם חומר ביבליוגרפי על חיבוריו של אפשטיין מאת הרב מימון ומאת א.מ. הברמן.
- אברהם אפשטיין נולד בשנת 1841 ונפטר בשנת 1918. הערכות על אישיותו ועל יצירתו נכתבו ע"י בעלי ההקדמות הנזכרים כאן וכן ב"פליטת סופרים", עמ' 232-236. וראה עוד חטיבה ה' פרק 10, בדיון על כתב-יד ורשה 257 (כת"י ו).
20. המסקנה נראית מופרכת אבל אין לומר דברים ברורים בענין זה כיון שזמנו של ילקוט שמעוני הנו חידה קשה כשלעצמו. על במד"ר ויל"ש ראה חטיבה ג' פרק 7.
21. מבוא לבראשית רבתי, עמ' 15. 22. שם עמ' 14.
23. ספר היוכל לרב ד. צ. הופמן "לדוד צבי", ברלין תרע"ד 1914, עמ' 293-310.

מבוא, פרק 3: שמו של במדבר רבה

שמו של במדבר רבה בדורות האחרונים הוא קבוע: במדבר רבה (או מדרש במדבר רבה) וכך הוא מצוטט ונזכר בכל מקום. ואולם בספרות ימי הביניים כונה הספר בשורת כינויים הנגזרים מן המילים מדרש, (ב)מדבר, סיני, רבה (או רבא) וצורופים שונים שלהן. במקומות שונים נמצא את השמות (ב)מדבר רבה, סיני רבה, (ב)מדבר סיני רבה, מדרש סיני רבה, מדרש במדבר סיני רבה, מדרש במדבר, מדרש במדבר סיני או מדרש סתם (כמוהו כמדרשים אחרים). ויש שהמדרש לפרשיות מסוימות נקרא כנראה על שם הפרשה.

מיגוון מעניין של שמות למדרשים נמצא ב-Pugio Fidei של רימונדוס מרטיני:
מדרש, תנחומא, ר' משה הדרשן, פסיקתא, אך במדבר רבה אינו ביניהם. ש. ליברמן עמד
על כנויי המדרשים השונים בספר זה והסביר את מגוון הכנויים על פי הדרך שבה נוצר
לדעתו ספרו של מרטיני - איסוף חומר מן הספרות הרבנית בידי אנשים שונים⁴.

בחמישה מקורות בלתי תלויים מצאנו את השם ויקרא רבה נקרא על הבאות במד"ר:

1. סידור ר' שלמה מגרמיוזא וסידור חסידי אשכנז. בתפילת עלינו לשבח שבמלכויות
של ראש השנה מובא קטע במד"ר: "מלאכי צבאות ידודון - אפילו מיכאל וגבריאל...".
(במד"ר פי"א, ג; מ"ב ע"ג ש" 1-3). בראש הקטע נכתב: "כדאמ' בויקרא רבה". הקטע
מופיע גם בשיהש"ר פ"ג, ו, ה ובקה"ר פ"ט, יא אך לא בויק"ר הקטע במד"ר לקוח משהש"ר
כמוכח מההקשר: הוא משולב בתוך יחידה של כ-90 שורות דפוס מאותה פרשה בשהש"ר.
המהדיר, הרב מ. הרשקר, ציין בהערותיו: "צ"ל במדבר רבה פי"א, ג" ולא התייחס
לסיבת הטעות. כנראה טעו כאן הן מעתיק כתב היד והן המהדיר. המעתיק טעה כשרשם
בטעות ויקרא רבה בעוד שהדרשה אינה שם, ואילו הרשקר טעה כשהפנה לבמד"ר ללא כל
אסמכתא. אין כל ידיעה על נוכחותו של במד"ר באשכנז עד סמוך להופעת הדפוס⁵,
ומאידך: הדרשה מופיעה בשיר השירים רבה וכן בקה"ר ומסתבר שמשם הגיעה אל הסידור.

2. הרמב"ן בפרושו לבמדבר א' ג מצטט שני קטעים סמוכים מתוך במד"ר⁶. את הראשון
הוא מציין כויקרא רבה ואת השני - כבמדבר סיני רבה. ברוב הדפוסים נכתבו במקום
ויק"ר סתם, המילים "בהגדה של ויקרא רבה", אבל בדפוס הראשון⁷ נכתב פשוט בויקרא
רבה. הקטע הראשון שמביא רמב"ן הנו ציטוט מתוך קטעי במד"ר אשר נותרו בכת"י ולא
נדפסו בדפוס הראשון ובכל הדפוסים התלויים בו. הקטע השני בא מפ"ב, סוף יז.

3. כת"י מינכן 97 (כת"י מ) נכתב, ע"פ הקולופון שבסופו בשנת 1418 והוא מכיל את
בראשית רבה ואת במד"ר חלק א' בלבד. בקולופון כותב הסופר האחרון⁸: "זה הספר
בראשית רבה וויקרא רבה כתבתי אני...". המלה ויקרא מסומנת למחיקה ובצידה נכתב
בכתב יד שונה לחלוטין "במדבר סיני" - בלי ספק לא על ידי הסופר עצמו.

4. בסופו של כת"י פריס 150 (29), מכיל את במד"ר השלם ורק אותו נכתב לסיום:
סליקא לה במדבר סיני רבה תהלה לאל, באותיות עבריות גדולות וברורות והוא נכתב
ע"י מעתיק כתה"י. מעל השורה הפותחת את החיבור נכתב בצרפתית בכתב קורסיבי:
Liber Rabot Seu Magnificus in Levit.

ובצד עמוד השער נכתב, כנראה באותה יד:

Comment. in Leviticum

Sus les Nombres / Rabbah S..(?) Magnificus in Leviticum וכן:
le levitique /

בכתה"י מופיעים אשורי צנזורה מן השנים 1595, 1618 ויתכן שהרישומים דלעיל
נעשו באותן שנים בידי הצנזורים או הספרנים בפריס. הספר נודע כבמד"ר כבר דורות
רבים קודם לכן, כפי שמתברר מתמונת התפוצה שלו (ראה חטיבה ג'). יש לשער שלפנינו
טעות של צנזורים או ספרנים, אולי מפני שידעו יותר על ויק"ר מאשר על במד"ר.

5. בראש הלקט "כוונות הנשיאים"⁴¹ מופיעה כותרת זו: "כוונות הנשיאים מויקרא במדבר רבה". המלה "מויקרא" מוקפת מסגרת אשר מסמנת אותה כמוטעית. הלקט בנוי על פי במד"ר ונראה שהכותרת מויק"ר היא פשוט טעות סופר. הלקט הועתק בשנת 1537, וכנראה מקורו איטלקי. הספר נודע כבמד"ר דורות רבים קודם לתאריך זה.

האם ניתן להסיק מן האמור כי היו זמנים ומקומות בהם נקרא במד"ר בשם ויק"ר? הכתבים שהוזכרו כאן הם בני זמנים ומקומות רחוקים ובלתי תלויים. זאת ועוד: הכיתובים ויק"ר בכתה"י מ, 29 מתייחסים אל החיבור כלו. הכיתוב אצל רמב"ן מתייחס לפ"ב, ואלה של הסידור ושל כוונות הנשיאים מתייחסים לפרשיות י"א וי"ג, י"ד - הנה אומר: הממצאים אינם מתייחסים דוקא לחלק מסויים במדרש. העובדה שבמד"ר ח"א מאוחר בכמה מאות שנים מויק"ר יכולה אולי להסביר את החילוף. ויק"ר היה מוכר ורווח ואלו במד"ר נודע רק מעט ובאחור⁴² וכך נטו לראותו כמעין המשך לויק"ר.

כתבי היד 29 ו"כוונות הנשיאים" הנם מאוחרים. גם בספרד או בצפון אפריקה - מולדותיו האפשריות של 29, וגם באיטליה, מולדתו של "כוונות הנשיאים" נודע במד"ר השלם בשמו הנכון דורות רבים בטרם הועתקו כתה"י. ב-29 הוטבע השם Leviticus לאחר השלמת ההעתקה, ככל הנראה על ידי נכרים, ובודאי אין זו יותר משגגה שיצאה מלפני השליט. ויתכן שעילת הטעות היא ערבוב בין הנושא של חלק מהמדרש: מספר הלויים, לבין שמו הלטיני של ספר ויקרא וכך נתחלף Nombres le levitique ב- Leviticum.

גם מדברי רמב"ן אין להביא ראיה לשינוי השם כיון שבאותו מקום שבו נזכר ויק"ר בפרוש לבמדבר משתמש רמב"ן גם בשם הנכון במד"ר, והוא חוזר עליו מספר פעמים כשם שגור למדרש השלם. נראה שלא הרמב"ן עצמו, הנוהג לכנות את במד"ר בשמו זה, הוא שהשתמש בשם ויק"ר⁴³ ומקור הטעות הוא בכך ששני הקטעים הם סמוכים ונראים. שמוש השם ויק"ר בסידור חסידי אשכנז הוא טעות סופר, כנאמר לעיל. ההשערה לפיה נפלה טעות מקרית דומה בכל הספרים שהזכרנו אינה מתקבלת על הדעת.

אין בידינו הסבר מניח את הדעת לממצאים 5, 3. אעפ" כן אין להסיק מהם כאלו נקרא במד"ר בשם ויק"ר בזמן ובמקום מסויימים. מול המקרים יוצאי הדופן שתוארו ניצבים איזכורים רבים מאד, מכל הזמנים והמקומות בהם נודע המדרש כבמדבר רבה.

הערות:

1. הכינוי רבה לבמד"ר נמצא כבר אצל ראשוני המשתמשים בו. ראה חט"ג' פרקים 5, 6.
2. ראה: חטיבה ג', פרק 11 (רבנו בחי).
3. על Pugio Fidei ועל חשיבותו לחקר במדבר רבה ראה להלן, חטיבה ד' פרק 1. אי אפשר לומר בודאות כי אכן הכיר רימונדוס מרטיני (P.F.) נכתב ב-1278 או סמוך לה) את במד"ר אף כי הדבר אפשרי שכן במד"ר היה מוכר בצפון ספרד בזמנו.
4. ש. ליברמן, שקיעין, עמ' 48, 49. וכן: עמ' 46, 49, 50, 51.
5. סידור רבנו שלמה מגרמייזא וסידור חסידי אשכנז, מהדורת הרב מ. הרשור, עמ' רי"ג. הציון לויקרא רבה נמצא גם בכת"הי (ראה הערה 7). 6. שם, הערה 27.
7. כתה"י שבו השתמש הרשור הוא כת"י אוקספורד-בודלי 1102 (אופ. 649). לפי הקטלוגים של נויבויר ושל הספריה הלאומית כתה"י הועתק בתחילת המאה הי"ד באשכנז. הוא מכיל חומר רב על מנהגי פרנקפורט ואולי נכתב שם.
8. אלא אם כן נניח שויק"ר שהיה בפני בעל הסידור היה נרחב משלנו.
9. בעניין זה ובאשר לתפוצתו והופעתו ההדרגתית של במד"ר בספרות היהודית של ימי הבינים ראה חט"ג' ובעיקר פרק 15. ההסתייגות החלקית, האחת והמסופקת מן המסקנה כי במד"ר נעדר מאשכנז עד סמוך להופעת הדפוס (מפתח הדרשות המיוחס לרמב"ם ושמוצאו האשכנזי מפוקפק) שתובא שם אין בכוחה להפקיע את המסקנה.
10. הראשון במהדורת שטוטגרט עמ' קצ"ו שורה 10, והשני שם, עמ' קצ"ז שורה 12.
11. רומא, לפני שנת ר"מ, 1480 (או לפני שנת ר"ל, 1470).
12. ראה חטיבה ג' פרק 7 וחטיבה ו' פרק 3. 13. על הסופר או הסופרים של כת"י מ ראה חטיבה ה', פרק 3 ודברי אלבק במבוא לב"ר עמ' 114-115. 14. על חיבור זה ראה חטיבה ה', פרק 19. 15. העניין עולה בחטיבה ג'. ראה פרק 12.

חטיבה א', פרק 1: מקורותיו של מדרש במדבר רבה חלק א' - היבט כללי

במדבר רבה שהנו מדרש מאוחר, בנוי במידה ניכרת על מקורות קדומים שבהם הוא מרבה להשתמש, אם בצורתם המקורית ואם לאחר עיבודם במידה זו או אחרת. בחינת המקורות הללו וקביעת יחסו של המחבר אליהם מגלים לא מעט על טיבו של הספר ועל אישיותו של מחברו, ומסייעת באיתור זמנו ומקומו של המחבר. בולט לעין כבר בסקירה ראשונה השימוש שעשה המחבר בתלמוד הבבלי, שלא כבעלי המדרשים לתורה שקדמו לו. מאידך ניכר השימוש המוגבל שעשה המחבר בספרות הגאונים ובמיוחד בהלכה, וכנראה אין הוא בן בית בקבצי ההלכה ובספרות השו"ת של הגאונים.

בחטיבה זו ידונו המקורות השונים שאותם זיהינו בודאות (או כמעט בוודאות) בספר; יוכח כי אכן נעשה בהם שימוש וידונו דרכי השימוש במקורות. באופן כללי ניתן לחלק את מקורותיו של במד"ר ח"א לשלוש קבוצות עיקריות:

1. הספרות היהודית הקדומה - למן המקרא ועד ימי הגאונים, ובכלל זה יחידות שאת מקורן לא ניתן לזהות אבל שייכות לספרות זו. לעיתים קרובות המקורות מעובדים.
2. יצירתם של רבי משה הדרשן מנרבונא ושל חכמים אחרים בני דורו או סמוכים לו.
3. קטעים של מחבר הספר או עורכו. קטעים שאותם ניתן ליחס בעליל לעורך הם בעיקר "רקמות חיבור", חתימות וסיומות של דרשות וכיו"ב.

*

על תלמודה של בבל שנינו: "מאי בבל? א"ר יוחנן בלולה במקרא, בלולה במשנה, בלולה בתלמוד (סנהדרין כ"ד ע"א). בדומה לכך אפשר לומר על במד"ר ח"א: בלול ברוב הספרים היהודיים שנכתבו עד ימיו. בלול במקרא ותרגומיו; במדרשי התנאים, במשנה, בתוספתא וביתר חיבורי התנאים; בתלמוד בבלי ובתלמוד ירושלמי; במדרשי אגדה קדומים ומאוחרים לתורה ולספרי מקרא אחרים ואף בספרות האגדה שאינה תלויה במקרא במישרין, וכן בספרות הגאונים, בפיוט, ובתרומתם של חכמי ימי הביניים.

מספרות התנאים מרבה במד"ר להשתמש בספרי במדבר ובספרי זוטא. אלה מונחים על שולחנו ובפרשיות ההלכתיות של המדרש (ז"י-י"א) השימוש בהם נרחב מאוד. נפח השימוש במדרשים אלה אינו אחיד גם בתוך אותן פרשיות. חשוב ומעניין הוא שימושו של במד"ר בתלמודים. העורך מכיר יפה את שני התלמודים ומרבה לעשות בהם שימוש. שימושו של במד"ר במדרשי האגדה הקדומים שונה מזה של יתר בעלי המדרשים. הדיון בחטיבה זו לא יהיה אחיד בכמותו ולא באיכותו. חשוב לבחון את המקורות שהשימוש בהם זורע אור על דרכי עבודתו של בעל במד"ר, כגון מדרש תנחומא, שני התלמודים, פסיקתא רבתי. פעמים שהשימוש בספרים הקדומים בבמד"ר הוא ישיר, פעמים שהוא עקיף, דרך ספרים מאוחרים המצטטים את קודמיהם. הדבר מקשה על זהויו המקורות שבהם עשה במד"ר שימוש.

דוגמה לעניין זה היא שימושו האפשרי של במד"ר בספרים החיצוניים למקרא. אלבק¹

עמד על "השפעת הספרים הגנוזים בבמד"ר". הוא דן בדבר בעיקר בהקשר של ספרות ר'

משה הדרשן², ומאחר שהוא מניח שרמ"ה אכן הכיר את הספרים והושפע מהם, ושבמד"ר כחיבורים אחרים "מלוקטים מספרו של רמ"ה" הרי לא ניתן לקבוע אם בעל במד"ר הכיר את הספרים והשתמש בהם בעצמו או שהשפעתם במדרש באה דרך רמ"ה וחיבוריו⁴. אלבק הראה את השפעת הספרים הגנוזים במספר מקומות בבמד"ר ואלו הם:

1. המסורת שהיתה ביד שבט יהודה מיעקב אבינו כל מה שעתיד לאירע לכל שבט ומסורת כזו היתה גם ליתר השבטים לעצמם. במד"ר פי"ג, י"ד (נ"ג ע"ד, שי"1-14). המקור: ב"חוג חנוך"; ספר היובלות פ"ד, טז ויט; צוואת לוי י"ד וט"ז; יהודה י"ח; נפתלי ד'; זבולון ט"ס.
 2. נפתלי היה קל ברגליו ומכבד את אביו והיה שולחו לכל מקום. הדבר כתוב בצוואת נפתלי ב' א, ושנוי ומשולש בבראשית רבתי עמ"פ 246, בדרשת הפסוק נפתלי אילה שלוחה (בראשית, מ"ט כא), ובבמד"ר פי"ד, יא (ס"ב ע"א שי"3-6).
 3. זבולון קרא בכתב מאבותיו שבניו יסורו מאחרי ה' באחרית הימים (צוואת זבולון ט'). "השקפה זו היא היסוד לאגדה בבמד"ר". סתם ולא פרש לאיזו אגדה כוונתו⁵.
 4. הדוגמה נזכרת אצל אלבק בהערה (עמ"פ 18 הערה 1), ובה השוואת נזיר וכהן גדול. במד"ר פ"י, יא (ל"ט ע"ב, שי"3-7). אלבק משווה עניין זה למובא אצל פילון ומעיר לסוגיות תלמוד הנוגעות בדבר.
 5. במד"ר פ"ג, סוף ב (ח' ע"ד, שי"3-14) - הלוויים היו אוכלים מהמעשרות שהובאו למקדש. כאן מציין אלבק כי יסוד הדבר במקרא, במקומות שונים במלאכי, נחמיה ודברי הימים ב' (כולם ספרי בית שני), אבל "ההלכה אינה כן וגם באגדה לא מצינו כזאת אלא בספרים הגנוזים טוביה ויהודית". אלבק מציין למקומות נוספים בבמד"ר הנוגעים בעניין ומרחיב עוד כהנה וכהנה ממקורות רבניים וחיצוניים הקרובים אף הם לעניין.
- אלבק לא פרט דבריו כדרך שהובאו כאן "והוצרכתי לפחות ולהוסיף בדבריו". מספר המקרים בהם מוכח הקשר בין במד"ר לספרים החיצוניים אינו גדול עד שנוכל לברר יפה מי ומה היו הספרים החיצוניים בהם השתמש בעל במד"ר. ע"י צרוף האמור כאן ובדיון על ב' רבתי אצל אלבק נוכל לומר כי ספר היובלים וצוואות השבטים הוא משתמש בודאי ונוספו עליהם בדרגות שונות של סבירות גם יהודית⁶, טוביה⁷, כתבי פילון⁸ ועוד.
- צריך לציין כאן את דיונו המפורט של אלבק במקורותיו של ב' רבתי, המשולב במבואו למדרש (עמ"פ 21-30) ואכן מסתבר שיש קשר בין מקורותיהם של במד"ר ורמ"ה. חלק מן הדברים שהביא אלבק שם כחס יפה לעניננו, אלא שהוא לא דייק כשענה לשאלת עצמו: "ממי נובעות בבמדבר ונשא רבה ההוספות על מה שיש בתנחומא?" (עמ"פ 10). בתשובה הוא מונה קטעים שונים בבמד"ר המקבילים לב' רבתי. אך זהו רק חלק מהתשובה ו"ההוספות על מה שיש בתנחומא" הן רבות ומגוונות ואינן באות מספרות רמ"ה בלבד. לא נראה שיש ליחס לאלבק את המסקנה השגויה והעולה כביכול מדבריו, כאילו כל ההוספות על תנחומא במדרש לבמדבר ונשא באות ממדרשו של רמ"ה.

הערות:

1. מבוא לב' רבתי, עמ' 17, 18, 54. 2. על רמ"ה ובמד"ר ח"א ראה חטיבה ד' ובעיקר פרקים 2, 3. 3. אלבק שם עמ' 14. אלבק חוזר שם על הדברים בניסוחים שונים.
4. חוקרים אחדים עסקו בשאלת רמ"ה והספרים החיצוניים. ראה א. אפשטיין, מבוא למדרש תדשא (מקדמוניות היהודים ב', עמ' קל"ב ואילך); אלבק, מבוא לב' רבתי עמ' 17, ובגוף הספר עמ' 180 והערה לשורה 8; א.א. אורבך, מבוא לערוגת הבושם ח"ד, עמ' 175 והערות 22, 23; ד. פלוסר, ספר יוסיפון ח"ב (המבוא) עמ' 148; M. Himmelfarb, A.J.S. Review. 5. וראהן הפניות אלבק לתרגומי המקרא כאן.
6. אלבק ציין גם לצוואת זבולון, שם מסופר כי זבולון התנגד למכירת יוסף, והדבר מובא גם בבראשית רבתי עמ' 178.
7. ספר יהודית נודע בימי הביניים, אולי לא במתכונתו המקורית. ראה יללינק, בית המדרש א' עמ' 130-131, וב' עמ' 12-22; אייזנשטיין, אוצר מדרשים א' עמ' 204-209; ספר יהודית מהד' גרינץ נספח ג', עמ' 196-208; חיבור יפה מהישועה מהד' הירשברג עמ' 59 ואילך.
8. גם ספר טוביה נודע בימי הביניים. ראה: יהודית דישון, ספר שעשועים, עמ' 102 ואילך ובעיקר הערות 20-22. על רמ"ה וספר טוביה ראה י. תא שמע באנציקלופדיה vol. XII, Judaica. ספר טוביה היה מוכר לבעל "רבה דרבה". (ראה חטיבה ד', פרק 1 והערה 27 שם). 9. ראה לדוגמה, ש. בלקין בחט' זו פרק 15 והערה 7.

חטיבה א', פרק 2: תרגומי המקרא

בחמישה מקומות מביא במד"ר במישרין מילים או בטויים מתרגומי המקרא הארמיים; ארבעה מתוך אונקלוס לתורה ואחד מתרגום יונתן לישעיהו. ואלה קטעי התרגום:

1. פ"ט, מד (ל"ב ע"ד, ש"ט 16) - כמה דתימא סרו מהר (שמות ל"ב ח ודברים ט" יב), ומתרגמינן סטו בפריע. התרגום סטו בפריע משותף לאונקלוס ול"יונתן" בשני המקומות בתורה. אין חילופי נוסח בתרגומים בשני המקומות. התרגום מובא במחזור השלישי של דרשות פרשת סוטה, שהנו כנראה יצירה מקורית של במד"ר ואין לו מקור קדום יותר.
2. פ"ט, מט (ל"ג ע"ד, ש"ט 2) - מה כתיב מזי רעב... (דברים ל"ב, מד), תרגם אונקלוס נפוחי כפן, וכן הוא התרגום באונקלוס לפנינו. בקרוי יונתן הנוסח הוא מנפח כפן. רש"י בפרשו כאן: "...ומשמו של ר' משה הדרשן מטולוש"א שמעתי שעירי רעב, אדם כחוש מגדל שער על בשרו. מזי לשון ארמי שער מזיא". השימוש בתרגום במד"ר אינו תואם את המובא בשם רמ"ה ברש"י, ואולם נראה שהדברים ברש"י אינם של ר' משה הדרשן אלא משמו של ר' יהודה בנוש וכך הם מובאים בכתבי יד שונים ובדפוס ראשון של פרוש רש"י לתורה. גם קטע זה מופיע בתוך המחזור השלישי של דרשות פרשת סוטה.
3. פ"י, ט (ל"ח ע"ד, ש"ט 37) - כמה דתימא פעמון זהב ורימון (שמות כ"ח לד), ומתרגמינן זגא דדהבא ורמונא. ואכן כך הוא באונקלוס, אבל ב"יונתן": חיזורא דדהבא ורמונא. קטע התרגום משולב בהבאה מספרי במדבר כ"ב. במד"ר הביא את פסקת ספרי כצורתה ושילב בה את השורה דלעיל כהסבר לדברי רבי יהודה שבספרי ובמד"ר.
4. פ"ג, יד (נ"ד ע"א, ש"ט 31) - כמה דתימא חמאת בקר וחלב צאן (דברים ל"ב, יד), ומתרגמינן יהב להון ביזת מלכיהון. שני התרגומים הירושלמיים מתרגמים כאן בפנים

אחרים וברור שגם "מתרגמינן" זה מתייחס לתרגום אונקלוס.

5. פי"ד, א (נ"ז ע"ב, שי"ג) - שנאמר ועפו בכתף פלשתים ימה וגו' (ישעיהו י"א, יד), ומתרגמינן ויחברון כתף חד לממחי ית פלישתאי. התרגום תואם בקרוב ליונתן.

ברור שבמד"ר מכיר את תרגום אונקלוס לתורה ואת תרגום יונתן לנביאים ולרוב הוא מקדים את המילה "מתרגמינן" לציטוט הישיר מהם (פרט לציטוט מס' 2). אין כל סימן לשימוש בתרגום אחר של המקרא. מאידך לפחות במקום אחד חולק במד"ר בפרשנותו על תרגום אונקלוס. את הדוגמה הבאה ציין מ. שליזינגר: בפ"ו, ג (י"ח ע"ג, שי"ג-3) מפרש במד"ר: "את כל אשר יעשה להם ועבדו (במדבר, ד' כו) - כל מה שהיה נעשה לכל הכלים יהיו בני גרשון עושים". ואילו אונקלוס מתרגם כאן: "ית כל דיתמסר להון ויפלחון", וכפי שפרש רש"י כאן הכוונה היא להם- לבני גרשון.

ויש שבמד"ר מפרש פסוק ברוח התרגום אך אינו מציין זאת בפרוש: את המילים "שבועות מטות אומר סלה" (חבקוק, ג' ט) מפרשים הן התרגום והן במד"ר על שבטי ישראל (=המטות). כך פרשו אמנם גם רש"י ורד"ק ולא בהכרח הסתמכו הם או במד"ר על התרגום. אע"פ כן נראה שיש קשר בין המדרש והתרגום. ר"א אבן עזרא לא פרש כמותם.

שתי הערות לשימוש אפשרי של במד"ר בתרגום ספר שמואל:

א. בבמד"ר פ"ה, ט (י"ז סוף ע"ב) מובאים דברי אמוראים שנחלקו בפרוש הפסוק כי ראו בארון ה' (שמואל א, ו' יט). מקצת הדברים (דברי ר' אבהו ור' אלעזר) הובאו שם מבבלי סוטה (ל"ה ע"א). אח"כ באו דברי ר' לוי: "נכפפה היריעה שעל הארון וראו בו". לדעת קומלוש' נשתמרה כאן מסורת שעליה מסתמך התרגום הקובע שאנשי בית שמש שמחו שראו את הארון פתוח וגלוי. הסברה אינה משכנעת דיה אם משווים במדויק את התרגום ובמד"ר. ואם אמנם נניח כי לפנינו מסורת משותפת לבמד"ר ולתרגום הרי יתכן שבמד"ר לקח את דבריו ממקור אגדי קדום שאינו התרגום עצמו. שם הובאה כנראה הדרשה בשם האמורא ר' לוי ויתכן שבמד"ר הביא כאן יחידה גדולה מאותו מקור שכן מעט קודם לדרשה זו הובאה דרשה אחרת משל ר' לוי, המוכרת בשמו מתנחומא ויקהל ז'.

ב. מדברי רד"ק לשמואל ב, ו' יג נראה שהיה לפניו תרגום שונה מזה שלפנינו. בפרוש רד"ק לפסוק "ויהי כי צעדו נושאי ארון ה' ששה צעדים" נאמר "ויונתן תרגם: צעדו דרגין". תרגום כזה אינו לפנינו ואולם בבמד"ר פ"ד, כ (י"ג ע"ג, שי"ג) מסופר כי דוד מינה זקנים באותו יום וקדשן "שהיו עושין דרגין לפניו". הקשר שבין הדברים אינו ודאי אבל יתכן שבמד"ר השתמש כאן בתרגום לשמואל לא כציטוט אלא כפרוש ומקור לעיבוד ספרותי ונוסח התרגום שהיה בפניו קרוב לנוסח התרגום שהיה בפני רד"ק.

ה ע ר ו ת :

1. מחזור דרשות זה נובע לדעתי ממדרשו של ר' משה הדרשן ועל כך בחטיבה ד'. על מבנה פרה ט' ראה חטיבה ב' פרק 2.
2. על חלקו של רמ"ה בבמד"ר ראה חטיבה ד' פרקים 2, 3.
3. על ר' יהודה הדרשן בנו של ר"מ הדרשן בקשר עם במד"ר בחט" ד' פרק 4 ראה הערת ברלינר במהד' רש"י לתורה שלו דובריו (המוטעים) של הרב שענועל במהדורתו.
5. בדפוס : ומתרגמין. אבל השגיאה מוכחת ובכתה"י הטובים נכתב כאן ומתרגמין.
6. בספר היובל לדב ד. צ. הופמן, "לדוד צבי", עמ' 299. פרשה זו הנה כמעט כולה פרוש שיטתי ליחידה התואמת בתורה. וראה גם פרק 13 בחטיבה זו והערה 4 שם.
7. חשוב לציין כי פרושו של במד"ר אינו תואם גם את פרושו של ר' שמעיה תלמיד רש"י. מכת"י לייפציג 1, אשר מתוכו הביא א. ברלינר שורת פרושים של ר' שמעיה תלמיד רש"י עולה כי במקום זה פרש ר' שמעיה כרש"י, ולענין זה חשיבות באשר לזהותו של ר' שמעיה הנזכר בבמד"ר מספר פעמים. ראה דבריו בחטיבה ד' פרק 4.
8. קרבה מיוחדת ניכרת בין פרוש רד"ק לבין במד"ר בפסוק זה. ראה חטיבה ג' פרק 21. וראה דבריו לקמן בענין תרגום ספר שמואל, במד"ר ורד"ק.
9. הדרשה המופיעה בבמד"ר פ"ז, ד (כ"ע"ב, ש"ט 9-19) על הפסוק "ביום נטעך תשגשג" וגו' (ישעיהו י"ז, א), ואשר מקורה בויק"ר פי"ח, ג, היא קדומה והיתה ידועה לבעל התרגום לישעיהו. כך עולה מתרגומו לישעיהו א' כב: "כספך היה לסיגים - כספך הוה לפסולא". מ. יורגראו ז"ל (בדיסרטציה "מדרשי חז"ל בתרגום ישעיהו") עמד על ענין זה, והוא אף העיר כי בירמיהו ו' ל וביחזקאל כ"ב, יח ויט תרגם יונתן בדומה. לענייננו הדוגמה פחות חשובה כיון שברור כי מקור הדרשה כאן הוא ויק"ר. 10. קומלוש, המקרא באור התרגום, עמ' 317.
11. על מדרש שהיה בידי בעל במד"ר ואבד: חט"י זו פרק 18. 12. ראה הערה 8.

חטיבה א', פרק 3: לשונות ציטוט מספרות התנאים

רוב ההבאות מספרות התנאים, להוציא ספרי וספרי זוטא, פותחות בלשון תני, תנינן, שנינו או אמרו. יש גם הבאות בלשון תמן תנינן או תנינן תמן. פעם אחת מצאנו הבאה מהמשנה בלשון תניא, מהמשנה בראש סוטה, במד"ר פ"ט, ל' (ל"א ע"א, ש"ט 4 וכן בכתה"י). לשונות אלה מקובלות בשימוש גם בחלק מהספרים שמתוכם מצטט במד"ר. אף אחת מן הלשונות הללו והדומות להן אינה מיוחדת להבאות מן המשנה דוקא אך בעוד שלשונות תני ותנינן מקדימות תמיד הבאות מדברי תנאים, הרי לשון "אמרו" (ופעם אחת לשון "שנינו") מקדימות גם הבאות מדברי תנאים, גם הבאות ממקורות אחרים.

עובדות אלה תואמות את מסקנותיו של י.נ. אפשטיין במבוא לנוסח המשנה בדבר שימוש בצורות הלשון הללו בירושלמי ובמדרשים הקדומים. ע"פ אפשטיין המונח תנינן מקדים בדרך כלל הבאה ממשנה, והוא מופיע לרוב במדרשי א"י העתיקים, בראשית רבה וויקרא רבה. בבמד"ר ח"א זיהינו 13 קטעי משנה המובאים אחר הבטוי תנינן. מאלה שנים נפתחים ב"תנינן תמן" א, שלושה ב"תמן תנינן" ב, ושמונה האחרים ב"תנינן" סתם.

שנים מ-13 הקטעים שצוטטו בלשון תנינן מופיעים בתנחומא ושנים בירוש' סוטה. השנים שבתנח"א: 1. במד"ר פ"ב, ט" (ה" ע"ב, ש"ט 24): תנינן תמן השובת בדרך עושה לו וגו'. המקור הראשוני הוא המשנה בעירובין פ"ד מ"ז ומ"ח, אבל במד"ר לקח את הקטע מתנח"א במדבר ט" (ת"ב י'), והחליף את הפתיחה "ילמדנו רבנו" שבכאן בצורה תנינן תמן. 2. במד"ר פי"ב, י"ב (מ"ט ע"א, ש"ט 11): תמן תנינן על ג' דברים העולם עומד וגו'. המקור הראשוני הוא דברי שמעון הצדיק בראש משנת אבות, אבל הוא מצוטט

בשינויים מסויימים בתנח" (נשוא י"ט) ומשם לקח אותו במד"ר, וזאת לפי המשך הדרשה המשותף ביסודו לתנחומא ולרבה. גם כאן לשון תנחומא שונה: שנו רבותינו. ואם אכן לקח במד"ר את הקטע כולו מתנחומא הרי גם כאן הוא שינה את דיבור ההצעה התנחומאי.

השנים מירושלמי סוטה הם אלה: 1. במד"ר פ"ט כ" (כ"ח ע"ג, ש"ע 25): תמן תנינן עקביא בן מהללאל אומר הסתכל בג' דברים וגו'. המקור הוא המשנה באבות פרק ג' אבל במד"ר הדבר מובא מירושלמי סוטה פ"ב ה"ב (י"ח ע"א) כפי שמתברר מן ההקשר כולו. הקטע מובא במד"ר בכתה"י וחסר בדפוסים, ומופיע לקמן בנספח מס. 1, קטע מס. 16. 2. במד"ר פ"ט ל"ד (ל"ב ע"א, ש"ע 9): תנינן כשם שהמים בודקין אותה וגו'.

המסקנה ברורה: במד"ר אמץ לעצמו את המטבע הירושלמי והשתמש בו באותם מקומות שבהם ציטט קטעי משנה מהירושלמי וגם במקומות אחרים. הוא נמנע מלאמץ לו את הצורה התנחומאית בקטעי משנה כבכל מקום אחר. אפשר לראות בכך חלק ממגמה כללית יותר של בעל במד"ר: הרצון להדמות למדרש הקלאסי, בהנחה כי לשון הירושלמי מתאימה יותר לשימוש עבור מדרש אגדה. בסך הכל יש במד"ר ח"א 20 פעם את המונח "תנינן" (עם או בלי "תמן"). משבעת מופעי המונח תנינן שלא בקשר למשנה ששה מתייחסים לדברי תנאים שלא מהמשנה. פעם אחת משתמש במד"ר ב"תנינן" בהבאה מדברי אמורא שבתלמוד.

לדברי אפשטיין השימוש ב"תמן תנינן" הנו לרוב בפתיחת עניין חדש. ואכן בשלושת המקומות הנזכרים פותח תמן תנינן עניין. במקום אחד (פי"ב, י"ב) פותח המדרש בלשון זו יחידה מדרשית חדשה⁴ ובשני המקומות האחרים אין אמנם פתיחה ליחידה חדשה אך יש עניין חדש בתוך יחידה קיימת. הצורה "דתנינן תמן" שאותה ציין אפשטיין כמאפיינת הבאה באמצע עניין אינה במד"ר ח"א. "תנינן תמן" מופיעה אף היא בפתיחות ליחידות דרשניות ונראה שאין הבדל בין שימושי הלשונות תנינן תמן ותמן תנינן במד"ר. אפשטיין אינו דן בשימושים הללו בחיבורים מאוחרים כבמד"ר. ונראה שבעל במד"ר נקט בשיטתם של עורכי הספרים הארץ-ישראליים הקדומים בשימושי הלשון הנזכרים אך לא הקפיד על דרכי השימוש לפרטיהן. דבר זה יתברר גם בהמשך הדיון בנושא זה.

לפי אפשטיין הצורה "תני" מותאמת לרוב להבאות ברייתות, אך לא תמיד. במד"ר יש 42 פתיחות לדברי חכמים בלשון תני, רובן מדברי תנאים שאינם חלק מן המשניות אך גם כאן לא כלן. כשמונה הבאות בלשון תני הן ממשניות. מאלה שש לקח בעל במד"ר ישירות מהמשנה⁵, שלוש לקוחות ממשניות שהובאו במדרש מכלי שני דרך ירושלמי, בבלי או מדרש שיה"ש⁶. אחת⁷ היא ככל הנראה שילוב קטע ממשנת סוטה (פרק ב', מ"א) בחומר מספרי במדבר י"א⁸ וברור שגם כאן ההבאה היא ישירה מהמשנה. אחרת⁹ הנה שילוב משנת אבות פ"ד מ"ו עם המקבילה מאבות דר' נתן נו"א פכ"ז¹⁰.

לשון "שנינו" נמצאת במד"ר 4 פעמים. שתיים מהן מקדימות ציטטי משנה ישירים¹¹ והשלישית באה אף היא מן המשנה¹². אבל במדרש מופיע הקטע בתוך הקשר רחב יותר: הוא מתאר את חנוכת מוקדש שלמה וצהלת בת פרעה באותו מעמד. בויק"ר ובמדרש משלי ל"א, ד' נמצא הספור בשינויים לא מבוטלים. במשנה נאמר בפשטות בין עדויותיו של ר' יהודה

בן בבא שתמיד של שחר קרב (פעם אחת) בארבע שעות. במדרש משלי וביל"ש שם נמסר בשם ר' לוי כי "באותו היום נתקרב התמיד בארבע שעות". בויק"ר מובא הדבר בלשון "הדא הוא דתנן" והכוונה ללא ספק היא למשנה בעדויות. אבל בבמד"ר מובא פרט זה, כבמדרש משלי, בשם ר' לוי, וכמו בויק"ר נאמר כאן "ועל אותה שעה שנינו מעשה היה...".¹¹ כאן שילב במד"ר את ויק"ר ומדרש שמואל ואף הוסיף משלו, אך לא נזקק למשנה גופה. בפעם נוספת בה משתמש במד"ר בלשון שנינו הוא כותב: "וזו היא שנינו שנתנים אסורים לבוא בקהל". לשון זו ממש אינה נמצאת בדברי התנאים אבל יתכן שזהו עיבוד דברי המשניות בקדושין פ"ד מ"א ומ"ב הדנות ביוחסין ובאסורים לבוא בקהל.¹² לדברי י.נ. אפשטיין¹³ לשון שנינו מצויה בברייתות בבליות בלבד כשהן מציינות בכך ציטוט של משנה. כן נמצאת לשון זו ביחס לברייתות וגם בדברי אמוראים.

לשון אחרת בה משתמש במד"ר בהבאת דברי תנאים, ולעיתים גם בערבוביא עם דברי אמוראים, היא "אמרו" או "מכאן אמרו" המופיעה עשרות פעמים בבמד"ר. גם בין דברי תנאים מצאנו הבאות בלשון זו ממשניות, תוספתא, ספרי וס"ז, תלמוד, ויק"ר ותנחומא ואולי גם מאדר"ג נו"ב. לא בדקנו את כל "אמרו" בבמד"ר אבל ברור שאין כאן שיטה קבועה. לשון זו מקובלת בספרות ימה"ב, בעיקר בארצות האיסלם כפתיחה לסיפור מעשה.

העולה מן האמור הוא כי בעל במד"ר שומר בחלק מלשונות ההצעה הפותחות הבאות מדברי התנאים על הכללים ועל הרוח שלפיהם נהגו המחברים הקדמונים, אבל אין הוא מגלה עקביות בדבר. לא כל שימושיו הם בהתאם לכללים ולא בכל הלשונות הוא שומר על הכללים או סוטה מהם בשווה. שמושו ב"תנינן" ו"תמן תנינן" תואם את ממצאי אפשטיין באשר לירושלמי ולמדרשי א"י ושימושו ב"תנינן תמן" אינו תואם. שמושו ב"תני" רחב מאוד ולרוב שומר על הכללים, ואלו שמושו הנרחב ב"אמרו" נראה חפשי לגמרי. השימוש המועט ב"שנינו" תואם את הממצאים אבל מספר הדוגמאות קטן מכדי לקבוע זאת בברור.

ועם זאת, לדברי אפשטיין גם השימוש שעשו עורכי הירושלמי והמדרשים הקדומים בצורות הלשון הנדונות אינו עקבי ולכן אפשר לראות דוקא את דרכו הבלתי-עקבית של במד"ר בשימוש בלשונות ההצעה כהמשך דרכם של הקדמונים.

גם הכנוי "רבנן" מופיע מדי פעם בבמד"ר, לרוב במקום שמם המפורט של חכמים מסויימים, אמוראי בבל בדרך כלל. זהו כנראה פרט בתוך דרכי העיבוד של במד"ר את מקורותיו התלמודיים. לשון הצעה נדירה של במד"ר היא "רבנין אמרין", או "רבנין פתרין" והללו נמצאות פעמיים בלבד בבמד"ר: פ"י, א (ל"ד ע"ג, ש"ז 27); פ"ט, מ"ד (ל"ב ע"ד, ש"י 14). "רבנין" של פ"י מובא יחד עם שאר הדברים מויק"ר פכ"ה, ח' או משהש"ר פ"ה, ט"ו, וזה של פ"ט פותח דרשה הבאה כנראה ממדרשו של ר"מ הדרשן¹⁴. את זה יצר כנראה בעל במ"ר עצמו. על לשון "רבנין" זו שבבמד"ר ובמקומות אחרים תמה כבר יעקב רייפמן וכתב: "נפלאו ממני הדברים המבאים במדרשי רבה בשם רבנין"¹⁵.

ה ע ר ו ת:

1. מבוא לנוסח המשנה עמ' 888-889. על "דיבורי ההצעה" במדרשי האגדה הקלאסיים ראה גם אלבק, מבוא לב"ר עמ' 19-44; מרגליות, מבוא לויק"ר עמ' XV - XIX.
2. פ"ב, ט (דף ה' ע"ב, שורה 24); פי"ד, א (נ"ו ע"ב, ש' 20).
3. פ"י, ח (ל"ח ע"ג, ש' 7); פי"ב, י"ב (מ"ט ע"א, ש' 11); ההבאה השלישית נמצאת בקטע שבכת"י ולא בדפוסים לפ"ט, כ' (אחרי ת"ל האלה, כ"ח ע"ג, ש' 36). קטעים כאלה קובצו בנספח מס. 1.
4. פ"ד, ב (י"ג ע"ב, ש' 23); פ"ז, ב (כ"א ע"ב, ש' 12); פ"ט, ז' (כ"ו ע"א, ש' 1); פ"ט, ל"ד (ל"ב ע"א, ש' 9); פי"ג, טז (נ"ד ע"ב, ש' 29); פי"ד, ד (נ"ט ע"א, ש' 39); פי"ד, י (ס"א ע"ד, ש' 6); פי"ד, י (ס"א ע"ד, ש' 7).
5. בפרשה י"ג, ט"ז (נ"ד ע"ב, ש' 9) נכתב: "ותנינן קערותיו - אלו דפוסים שהיו עושים לחם הפנים בדפוסים. מקור הדברים בדברי רב קטינא שבתלמוד (מנחות צ"ז ע"א) "קערותיו - אלו דפוסין". מקורו של הקטע אינו ידוע לי. המילים קערותיו אלו דפוסין הובאו בפרש"י לתורה (שמות כ"ה, נט) בלא מקור וכעין זה ציין גם אבן-עזרא בפרושו בשם "קדמונינו". בהבנת דברי התורה אודות הנספחים לשלחן (שמות, שם) נחלקו חשובי המפרשים ביה"ב בהם רש"י, בעל הערוך, ראב"ע, רמב"ן. היחידה פותחת בדברי המשנה (אבות פ"א, מ"ב) "על שלושה דברים העולם עומד...".
6. פ"ח, ג' (כ"ב ע"א, ש' 23); פ"ט, ו (כ"ה ע"ב, ש' 5); פ"ט, כ"א (כ"ח ע"ד, ש' 15); פ"ט, כ"א (כ"ח ע"ד, ש' 17); פ"ט, ל"ג (ל"א ע"ד, ש' 21); פי"ב, י"ב (מ"ט ע"א, ש' 11). אחדים מאלה הובאו ברשימות שבפרק הבא.
8. פ"ט, ל"א (ל"א ע"ב, ש' 5); פ"ט, ל"ג (ל"א ע"ג, ש' 32); פי"ד, ד (מ"ו ע"ד, ש' 22), אולי ממדרש שהש"ר פ"ג, ח, ג בשינויים. 9. פ"ט, ל"ג (ל"א ע"ד, ש' 21-22).
10. במד"ר: "תני היה מביא את מנחתה בתוך כפיפה מצרית ונותנה על ידה כדי ליגעה כדי שתחזור בה". המשנה: "היה מביא את מנחתה בתוך כפיפה מצרית ונותנה על ידה כדי ליגעה". ספרי: "ונתן על כפיה - אבא חנין אומר משום ר' אליעזר כדי ליגעה כדי שתחזור בה". 11. פ"ח, ג (כ"ב ע"א, ש' 23).
12. במד"ר: "תני רבי יוסי אומר כל המכבד את התורה גופו מכובד על הבריות וכל המבזה את התורה גופו מבזה על הבריות שנאמר כי מכבדי אכבד וגו' יקלו". דברי התנא מובאים במסכת אבות בלא הפסוק. (בגרסות רמב"ם, מחזור ויטרי, ר"ע מברטנורא ומלאכת שלמה לא הובא הפסוק. באדר"נ נ"א פכ"ז מופיע רק צד החיוב של הדרשה ועמו הפסוק (וראה הערת שכתר שם). במד"ר שילב כאן את שני המקורות.
13. הראשון - פ"ה, ד (ט"ז ע"ג, ש' 29) - משנה מכות פ"ג מט"ו; והשני - פ"י, ז (ל"ז ע"ד, ש' 32) - משנה נזיר פ"ט מ"א. 14. פ"י, ד (ל"ו ע"א, ש' 13) - משנה עדויות פ"ו מ"א. וראה דיון נוסף ביחידה זו בסוף הפרק הבא והערה 8 שם.
15. דרכי במד"ר בעיבוד מקורותיו ובהן שילוב המקורות זה בזה, בחטיבה ב', פרק 5.
16. במד"ר פ"ח, ד (כ"ב ע"ג, ש' 35). וכעין זה בתוספתא קדושין פרק ה', א.
17. שם עמ' 807-808. 18. על כך בחט" ד' פרקים 2, 1. 19. בית תלמוד, ב' עמ' 84.

חטיבה א', פרק 4: השימוש במשנה ובתוספתא במדבר רבה

במד"ר ח"א יש עשרות הבאות מן המשנה. מהן הבאות ישירות מהמשנה עצמה, מהן הבאות מהמשנה כשהיא משולבת בקטעי תלמוד ומהן הבאות עקיפות מתוך ספרים המצטטים את המשנה ולא ממנה עצמה. לעיתים קשה לקבוע בודאות אם קטע המופיע לפנינו הנו ציטוט משנה, תוספתא, ברייתא שבתלמוד או מדרש תנאים. ומשזיהינו קטע לא תמיד ניתן לקבוע אם הציטוט ישיר או עקיף. רשימת המשניות המצוטטות במישרין תובא להלן. רוב ההבאות מן המשנה הנן קצרות: שורה או שתיים בלבד, בעיקר בקטעים הבלתי הלכתיים שהובאו מן המשניות. וכיון שלא תמיד ניתן להבחין בין הבאה ישירה לעקיפה הרי שלעיתים נראה קטע המשנה המצוטט במד"ר כאילו הוא ארוך יותר מכפי שהוא באמת, שכן ההרחבות משתלבות אורגנית בדברי המשנה. לרוב ההבאות ממשניות הלכתיות ארוכות יותר מהבאות ממשניות בלתי-הלכתיות.

נסתפק בדוגמה אחת המעידה על רעותיה. בראש פ"ה בסוטה: "כשם שהמים בודקין אותה כך המים בודקין אותו שני ובאו ובאו כשם שהיא אסורה לבעל כך אסורה לבעל שני נטמאה נטמאה". ובירושלמי סוטה (כ" ע"א): "והא תנינן כשם שהמים בודקין אותה כך המים בודקין אותו. כשם שהיא אסורה לבעל כך היא אסורה לבעל. כשם שהיא אסורה לאחיו של בעל כך היא אסורה לאחיו של בעל. כשם שהמים בודקים אותה על כל ביאה וביאה שהיא מקבלת את בעלה לאחר הבעל כך הם בודקים אותו...". בבמד"ר הובא הקטע מירושלמי כלשוננו, עם התוספת בדבר האח וביאות נוספות. כשם שבירושלמי קשה לקבוע מה הוא גבול הציטוט מהמשנה כך גם בבמד"ר.

מבין המשניות הבלתי-הלכתיות רבים יחסית הם הציטטים ממסכת אבות. זיהינו שמונה ציטטים ישירים ממסכת אבות ועוד שתי הבאות עקיפות מאבות; האחת מירושלמי סוטה (מס. 5 ברשימה), והאחר כנראה דרך תנחומא (מס. 7 ברשימה)¹. שתיים מן ההבאות הישירות משולבות בקטעים מקבילים ומשלימים מאבות דר"נ נו"א (מס. 6,4 ברשימה)². חמש מתוך עשר ההבאות מאבות בבמד"ר ח"א פותחות בצורה "תנינן" סתם. שלוש פותחות ב"תמן תנינן". אחת פותחת ב"תני" ואחת ב"מכאן אמרו". כולן מקובצות ברשימה הבאה:

במד"ר	מראה	פרק משנה	אבות	לשון	ראש המשנה
פרשה	מראה	פרק משנה	אבות	לשון	ראש המשנה
ופסקה	מקום				
1. ד, כ	י"ג ב' 24	ה' כ'	תנינן	הוי עז כנמר וקל כנשר וגו'	
2. ו, ז	י"ח ד' 29	ה' כ"א	מכאן אמרו	בן שלושים לכח.	
3. ז, י	כ"א ב' 12	ה' ט'	תנינן	גלות בא לעולם על עכו"ם וגו'.	
4. ח, ג	כ"ב א' 23	ד' ו'	תני	ר' יוסי... כל המכבד את התורה וגו'	
5. ט, כ	כ"ח ג' 36 *	ג א'	תמן תנינן	עקביה בן מהללאל... הסתכל...	
6. י, ח	ל"ח ג' 7	א' א'	תמן תנינן	הוו מתונים בדין והעמידו תלמידים...	
7. יב, יב	מ"ט א' 11	א' ב'	תמן תנינן	על שלושה דברים העולם עומד...	
8. יג, טז	נ"ד ג' 17	ב' ב'	תנינן	יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ...	
9. יד, י	ס"א ד' 6	א' י"ז	תנינן	לא המדרש עיקר אלא המעשה...	
10. יד, י	ס"א ד' 7	ד' י"א	תנינן	תשובה ומעשים טובים כתריס בפני הפורענות	

* הקטע נמצא רק בכתה"י וחסר בדפוסים.

נוסף ל-8 המשניות מאבות מנינו עוד 7 קטעים המובאים ישירות מהמשנה:

במד"ר	מסכת	פרק משנה	לשון	ראש המשנה
פרשה ופסקה דף עמ' ש'	מסכת	פרק משנה	לשון	ראש המשנה
1. ה, ד	ט"ז ג' 29	מכות ג' ט"ו	שנינו	כל חיבי כריתות שלקו נפטרינן
2. ט, כא	כ"ח ד' 15	סוטה ג' א'	"	היה משקה ואח"כ מקריב את מנחתה
3. " " "	" ד' 17	ה' א'	"	כשם שהמים בודקים אותה
4. " לג "	" ד' 21	ב' א'	תני	היה מביא את מנחתה בתוך כפיפה
5. י, ז	ל"ז ד' 32	נזיר ט' א'	שנינו	הכותים אין להם נזירות.
6. יד, ד	נ"ט א' 38	סנהדרין י' א' (חלק)	תנינן	ואלו שאין להם חלק לעוה"ב...

המשנה הראשונה משולבת בתנחומא במדבר כ"ג (ת"ב כ"ח) אבל שם הנוסח מקוצר ושונה: בין השאר נפקד שם שמו של ר' חנניה בן גמליאל שבמשנה (פעמיים) והרעיון בדבר העובר עברה אחת והעושה מצווה אחת וכו' חסר בתנחומא. בהמשך חוזר במד"ר אל תנח' בדרשות המספר ארבעים בהקשר זה, וברור שהקטע מהמשנה, המשולב בתנחומא, הובא כאן ישירות מהמקור. אין כל זיקה בין במד"ר ובין אחד משני התלמודים בסוגיה זו.

המשניות שניה ושלישית שברשימה מופיעות בזו אחר זו בבמד"ר, בפ"ט כ"א. האחת אינה קשורה בסוגיית התלמוד ונראה שאותר הביא במד"ר מתוך המשנה עצמה. דבר זה נכון כנראה גם לגבי השלישית אם כי כאן הובאו בבמד"ר דברי ר' עקיבא מסוגיית הבבלי שבהמשך (סוטה כ"ח ע"א). אבל דברי ר' עקיבא אינם סמוכים למשנה ואין לומר שהמשנה הובאה מהתלמוד. מכל מקום כאן הדבר פחות חד-משמעי מאשר במשנה השניה. גם המשנה הרביעית ברשימה הובאה ממקור ראשון ולא דרך תלמוד, שכן המשנה אינה משולבת בתוך התלמוד. המשפט "ונתן..." אם היתה גזמת לא היתה שותה" בנוי כנראה ע"פ המשפט בבבלי כ"ז סוף ע"א, והמשפט "וביד הכהן..." יראה אותה המיס" לקוח מספרי זוטא (עמ' 235 ש"8). אבל נראה שהמשפט החותם את הפסקה: "כדי להטיל אימה עליה" לקוח מהירושלמי (תחילת פרק ב'), ואם כן אולי גם המשנה הובאה עם הירושלמי. גם המשנה החמישית מובאת באופן בלתי תלוי, והדבר ניכר בכך שהיא מופיעה בבמד"ר סמוך ליחידה דרשנית חדשה (בפסקה חדשה. וגם הפסקה הקודמת לא הובאה מתלמוד). לפניה מובאים קטעי ספרי זוטא (עמ' 239), ספרי (עמ' 25) וגם אחרים מובאים קטעי מדרשים אלה. המשנה האחרונה משולבת בבמד"ר בצרור עיבודים של הדרשה הידועה על פסוקי סוף קהלת, ממקורות שונים ובהם גם חומר מקורי לא מעט, (כנראה מתורתו של רמ"ה). בכל אלה אין כל הבאה מהתלמוד ואין לשער שדוקא קטע משנה קצר זה הובא ממקור משני.

מהרשימה מתברר כי מסכת סוטה היא השניה, לאחר אבות, בהבאות ישירות מתוכה. שימוש רב נעשה גם בתלמודים במסכת זו, ודרכם גם במשניות ובתוספתא שלא נרשמו כאן וכן במדרשי התנאים בקטעים המתאימים. עוד מתברר כי הבאות משניות במישרין שכיחות בעיקר מתוך פתיחות פרקים. להוציא קטעים מס. 2,1 כל האחרים באים מתחילות פרקים (מס. 3-8), אולי משום שקל לזכרם. מחצית הלשונות כאן הן תני (תניא קרוב לתני).

כל המשניות שברשימה השניה באות מסוגיות שיש סביבן תלמוד. גם בין המשניות שהובאו בעקיפין ולא פורטו כאן נמצא כאלה שיש סביבן תלמוד ואחרות חסרות תלמוד. בין מסכתות המשנה שיש סביבן תלמוד ושהובאו בבמד"ר בדרך ישירה או בעקיפין תופסת מקום בראש מסכת סוטה ואחריה נזיר. יש הבאות גם מערובין, חגיגה, שקלים, כתובות, קידושין, סנהדרין, מכות. לא בכל המקרים אפשר לקבוע בודאות כי אכן לקוח הקטע מהמשנה ולא מהתוספתא או ממקור אחר. רוב ההבאות העקיפות של המשניות שיש סביבן תלמוד לקוחות מן התלמודים. לעיתים קשה להוכיח כי ההבאה הנה עקיפה, מהתלמוד ולא במישרין. הדוגמאות הבאות מציגות שימושים במשנה בתוך מסגרות תלמודיות:

1. בפ"ט, ז (כ"ו ע"א, ש"1) מובאת משנה מקידושין פ"ד מ"ה: "אין בודקין לא מן המזבח ולמעלה" וגו'. משנה זו נדונה במקומה בבבלי (ע"ו ע"ב) וכן בפסחים (ג' 1.) בפ"ט, ז (כ"ו ע"א, ש"1) מובאת משנה מקידושין פ"ד מ"ה: "אין בודקין לא

ע"א) ובירושלמי קידושין (ס"ו ע"א). מייד לאחר הציטוט מהמשנה מופיע במדרש הקטע "כתיב שום תשים עליך מלך" וגו'. קטע זה, הנמשך עד "כי תצא מחנה על אויבך" (שי' 15-6) לקוח בעיקר מן הירושלמי שם. בתוך הקטע משולבת שורת בבלי (יבמות מ"ו ע"א) "כל שתשמישו עליך לא יהא אלא מקרב אחיך" (שי' 8-9) ומילות הבהרה המוסיפות על הירושלמי: "מנין שאותם היוצאים למלחמה צריכין שלא יהיו ביניהם ממזרים, שכן כתיב בבני אשר...". בירוש' כתובה כאן רק המילה כתיב. למרות ההוספות ברור שהקטע בעיקרו הוא ירושלמי ונראה שגם המשנה המובאת שם נלקחה מהירושלמי.

2. בפ"ט, ו (כ"ה ע"ב, שי' 6-8) מובאת אחרי דבור ההצעה תני, משנה מחגיגה פ"א מ"ז: "תני מי שלא חג יו"ט הראשון של חג...ר"ש בן מנסיא אומר... הבא על הערוה והוליד...". ואולם לפני המשנה מופיעה יחידה אחרת: "תני מעוות לא יוכל לתקון זה שביטל קריאת שמע של שחרית או ק"ש של ערבית... וחסרון לא יוכל להמנות זה שנמנו חבריו לדבר מצווה ולא נמנה עמהן". מאמר זה מופיע כברייתא בשני מקומות בש"ס: ברכות כ' ע"א וחגיגה ט' ע"ב. בחגיגה משולבת הבריייתא בדיון על קטע המשנה דלעיל.

ואילו דבריו של ר"ש בן מנסיא מובאים במדרש לא כצורתם במשנה אלא כעין צורתם בגמרא בחגיגה: במשנה נאמר "ר"ש בן מנסיא אומר איזהו מעוות שאינו יכול להתקן - זה הבא על הערוה והוליד ממנה ממזר. בגמרא שאלו: "הוליד אין, לא הוליד לא?" וענו מספר תשובות. בעל במד"ר מנסח את התשובה הראשונה של הגמרא במילים משלו: "זה הבא על הערוה פנויה והוליד בן או בא על אשת איש אע"ג דלא הוליד".

בהמשך הדברים במדרש מובא קטע נוסף: "כל עברות הכתובים בתורה יש להם תקנה - גונב...גוזל...וכן השולח יד בפקדון וכן העושק שכר שכיר" - כל אלה יכולים לתקן קלקלתם שבתחום הממונות. "אבל הבא על אשת איש ואוסרה על בעלה נטרד מהעולם והלך לו". הרעיון בעיקרו נמצא במשנה בקיצור: "א"ת בגונב וגוזל - יכול הוא להחזירו ולתקן...". לשון המדרש קרובה יותר אל הבריייתא וברור שלפיה ניסח הדרשן את המשפט. הרי שיחידת המשנה הנידונה, אף כי היא מופיעה במשנה לפנינו צוטטה במדרש כחלק מן הסוגיה שבבבלי חגיגה ולא כיחידת משנה עצמאית שבקובץ משניות.

3. בפ"א, ד (מ"ג ע"ד, שי' 8-9) במד"ר נאמר: "במדינה אומרים ברכת כהנים ג' ברכות ובמקדש ברכה אחת". קטע זה לקוח מן המשנה, סוטה פ"ז מ"ו. ואולם הקטע הקצר מהמשנה נתון בין קטעים ארוכים מבבלי סוטה, (בין הדפים ל"ח ע"ב ומ' ע"ב) וקטע המשנה משולב יפה ביחידה כולה. ברור שכאן ציטט במד"ר את המשנה כחלק מהדיון התלמודי הכולל בתוכו את יחידות המשנה. הקטעים מהתלמוד מובאים כאן בדילוגים החל בדברי ר' שמלאי (מ"ג ע"ג, שי' 12) וכלה במילים "תן לו תהילה" (מ"ג ע"ד, שי' 23), וקטע המשנה משולב ביניהם כעין ראש פסקה שבגמרא. לפני קטע המשנה מובאות מספר מילים (של העורך?): אחרי דברי ר' אבהו "...אנא נמי לא אמינא להו" הלקוחים מהגמרא נוספו המילים "מכאן שאין אומרים אותו בגבולין", ברוח דברי הגמרא אך לא בלשונה. כך נתון איפוא הקטע המובא מן המשנה בין הבאות ארוכות מהתלמוד ופרשנות בעל המדרש לפניו, והבאה קצרה יותר מהתלמוד לאחריו.

4. הדוגמה הבאה מעניינת משום שבמבט ראשון נראה כי במקרה זה השתמש בעל במד"ר במשניות כצורתן המקורית ולא דרך התלמוד. אבל גם כאן לשנעיין היטב נווכח כי השימוש נעשה במשנה המשולבת בתלמוד הבבלי. בפ"ט, כ"א (כ"ח ע"ד, ש"ט 15-18) מובאות שתי משניות ממסכת סוטה. הראשונה: "תני היה משקה ואח"כ מקריב... שנאמר והשקה... וגו' ואח"כ ולקח הכהן וגו'" (משנה סוטה פ"ג מ"ב. בבלי סוטה י"ט ע"א). תיכף אחר משנה זו באה משנה שניה: "תני כשם שהמים בודקין אותה כך המים בודקין אותו שנא' ובאו ובאו, דברי ר' עקיבא" (משנה סוטה פ"ה מ"א. בבלי סוטה כ"ז ע"ב). השניה מצוטטת כאן כצורתה ומייד אחריה מובאים בבמד"ר דברי הגמרא אודות ששה קראי שדרש ר"ע וגם כאן ברור שבעל במד"ר הביא את המשנה מתוך הגמרא, כדוגמאות האחרות.

לפעמים מביא במד"ר משניות מתוך התלמוד הירושלמי. דוגמה: פ"ט, ל' (ל"א ע"א, ש"ט 4-6: המקנא לאשתו... ומשקה ע"פ שנים". מקור המשנה הוא בראש סוטה, וכאן היא מובאת בין שני קטעי ירושלמי (סוטה ט"ז ע"א). הפסקה פותחת דוקא בקטע הירושלמי: כתיב ועבר... דבר של אימה. אחריה בא קטע המשנה ואחריו, מאותה סוגיה: טעמו של ר' יהושע. מכאן ברור שהמשנה אינה משמשת כחומר בפני עצמו אלא משולבת היטב בתלמוד.

לסיכום עניין זה: לרוב במקום שיש תלמוד על המשנה מעדיף במד"ר להביא את המשנה מתוך התלמוד. אך אין לומר זאת כהכללה והמקרים שבטבלה ב' יוכיחו. הדבר תואם את הידיעה כי עם עלייתו של התלמוד הבבלי גברה באירופה המגמה הבבלית של עיסוק במשנה אגב גמרא ולא כקורפוס בפני עצמו¹⁰. הדוגמאות שבטבלה ב' מוכיחות כי אין כאן כלל מוחלט ואין לומר שבעל במד"ר אינו מכיר את קורפוס המשנה כשלעצמו. נראה שגם בכך מבטא בעל במד"ר את מגמתו הכללית - להדמות למדרשי האגדה הקלאסיים הארץ-ישראליים, אם כי מן הסתם אין הוא מודע לשוני בשימוש המשנה בין א"י ובבל ובנותיהן. לכן אין ראיה לסתור מהמקרים שבהם במד"ר מצטט את המשנה במישרין¹¹.

לעיתים מובאים בבמד"ר קטעי משנה מתוך מדרשים ולא רק מתוך התלמוד. מקרה כזה הוא הציטוט בבמד"ר פ"ב, ט (ה' ע"ב, ש"ט 24). ברור שהקטע לקוח מתנחומא במדבר ט' (ת"ב ט') ואלו מדרש תנחומא לקח מספרות התנאים את ההלכה בדבר השובת בדרך ותחום השבת שלו. נראה שמקורו של בעל תנחומא כאן היה משנת עירובין פ"ד מ"ט אס כי יתכן שהמקור הוא תוספתא עירובין פ"ג, 11¹². דוגמה נוספת להבאת משנה ממדרש אגדה, הפעם ממסכת שאין סביבה תלמוד, היא מפי"ב, ד (מ"ו ע"ד, ש"ט 18-23). המילים "שכל הבית היה נטוח בזהב חוץ מאחרי הדלתות" לקוחות ממשנה מידות פ"ד מ"א. ואולם הקטע כולו לקוח ממדרש שיהש"ר פ"ג, ח, ג-ד.

המעין בבמד"ר כפי שהוא בדפוס, ובשיהש"ר יתקשה להשתכנע כי אכן לקח בעל במד"ר את הקטעים משיהש"ר וזאת משום שמדפיסי במד"ר גרעו כאן שני קטעים לא קצרים המצויים בכתה"י¹³. ברור שהקטע בבמד"ר לקוח משיהש"ר והשורה שמקורה הוא משנת מידות לקוחה אף היא משיהש"ר, שהשתמש בה לצרכו. נוסף על היחידות שהועתקו משיהש"ר נמצאים בקטעים החסרים בדפוס גם דברי דרש ופרשנות של העורך. קטעים כאלה מן החיבור השלם נשתמרו בשני מקומות בילקוט המכריז לתהילים ס"ח, פה וק"ג, לג.

דוגמה נוספת להבאת משנה ממדרש אגדה היא ממשנת עדויות פו מ"א: "...מעשה היה ונתקרב תמיד של שחר בארבע שעות". ההבאה במד"ר פ"י, ד (ל"ו ע"א, ש"ז 13), כהסבר לדברי ר' לוי שאמר כי "אותו היום נתקרב תמיד של שחר בארבע שעות". היחידה נדונה לעיל וכאן נעיר כי היא מופיעה הן בויק"ר הן במדרש שמואל, ונוסח ויק"ר קרוב יותר לזה של במד"ר. במד"ר עיבד את הקטע מויק"ר והוסיף עליו כהנה וכהנה וצרף גם את המשפט מהמשנה המופיע אף הוא בויק"ר שם (בלשון "הדא הוא דתנן")¹⁵.

*

במד"ר מכיר את התוספתא ומשתמש בה אבל מספר ההבאות מן התוספתא נופל בהרבה ממספר ההבאות מן המשנה במד"ר. אע"פ כן אין המספר הזה מבוטל. גם כאן מובאים הקטעים בדבורי הצעה שונים, בעיקר תני, תנינן. גם כאן יש הבאות ישירות מהתוספתא בצד הבאות דרך תלמוד, בעיקר כברייתות שבו. במקום אחד לפחות משתמש במד"ר בקטע מתנחומא (במדבר י"ט, בובער כ"א) הכולל חומר מתוספתא שבת פט"ו (ט"ז) ה, שהובא גם בבבלי שבת קל"ה ע"א (בענין טיפול בשבת בתינוק שנולד לשבעה או שמונה חדשים). בין קטעי התוספתא המובאים במד"ר ישנם ארוכים למדי, וחלקם מעובדים בדומה לקטעי משנה שהובאו כאן. לדוגמה, בפ"ד י"ד שולבו קטעים ארוכים של תוספתא מנחות פי"א בקטעי בבלי מנחות דפים צ"ז-צ"ח. קטעי התוספתא כאן ארוכים מקטעי המשנה.

לא תמיד שומר בעל במד"ר על סדר היחידות המקורי של התוספתא. לדוגמה, בפ"ד, יד נעשה שימוש בחומר רב מתוספתא מנחות פי"א. גם כאן כבמקומות אחרים¹⁶ שילב במד"ר לתוך המובאות קטעי מקורות נוספים ואף חומר משלו, וגם כאן שינה הוא את סדר היחידות של המקור. כך למשל קודם הציטוט של פסקאות 14, 15¹⁷ של הפרק במדרש (במד"ר י"ב ע"ג, שי"ג-ע"ד, שי"ד 4) לציטוט פסקה 6 (שם שי"ג-19).

שימוש מעניין במיוחד נעשה בתוספתא בפ"ט, כד. כאן משתמש במד"ר בתוספתא בתור מסגרת רחבה שבה הוא משלב, בצד קטעים מן התוספתא עצמה, הוספות והשלמות ממקורות שונים¹⁸. אין זה מקרה יחיד של שימוש כזה בתוספתא אבל הוא הרחב והמעניין ביותר.

יחידת התוספתא היא פרק ג' במסכת סוטה, בשלמותו. הפרק נפתח בדברי ר' מאיר "במידה שאדם מודד מודדים לו". לאחר מכן בא ביסוס הרעיון על פסוקים והתאמתו לעונשה של הסוטה וכן לעונשם של אישים וקבוצות שונות מן המקרא: אנשי מבול, אנשי מגדל, אנשי סדום, מצריים, סיסרא, שמשון, אבשלום, סנחריב ונבוכדנאצר. על פי התוספתא (ובמד"ר) כל אלה התגאו לפני המקום בטובות שונות שהשפיע עליהם וכולם נענשו מדה כנגד מדה. כמותם הסוטה: פרטי ענשה דומים לפרטי חטאה. אבל במד"ר אינו מעתיק את דברי התוספתא כצורתם והוא מרחיב בקטעים שונים של הדרשה. את הנוגע לסוטה עצמה הוא מרחיב רק מעט, מירושלמי סוטה פ"א. את הדרשות על חוטאים מאומות העולם הוא מרחיב עוד פחות. אבל על דרשות אבשלום ושמשון הוא מוסיף כהנה וכהנה. יחידה זו של התוספתא על הרחבותיה תופסת 179 שורות דפוס והיא מן הארוכות ביותר שהביא במד"ר ברציפות ממקור אחד - אפשר לראות את היחידה כרצופה למרות ההוספות.

העיון בקטע מאפשר גם לקבוע את מסורת הנוסח של התוספתא שבידי בעל במד"ר⁴¹. מתברר שבדרך כלל קרוב נוסח התוספתא של במד"ר לזה של כת"י וינא והדפוס מאשר לנוסח ארפורט. עם זאת ניכרת בו לא פעם השפעת גירסת התלמוד הבבלי. בדוגמאות יובא במד"ר ע"פ כת"י מס', ונתייחס גם לחילופי נוסחאות בכתה"י הטובים של במד"ר.

1. במד"ר דף כ"ט ע"א, ש"ס 5-6: "...מנין למודד בתרקב וחצי תרקב קב וחצי קב רובע וחצי רובע תומן ועוכלא...". בכת"י וינא: "...מנין מדד בקב וחצי קב, תרקב וחצי תרקב רובע וחצי רובע תומן ועוכלא...". המלים "רובע וחצי רובע תומן ועוכלא חסרות בכת"י ארפורט אבל ישנן בדפוס ובמקבילות (דברי ליברמן). בעל במד"ר שינה את הסדר והקדים תרקב וחצי תרקב לקב וחצי קב, אולי ע"פ נוסח שונה שהיה בידי ושהיה קרוב אף הוא לנוסח וינא ולדפוס יותר מאשר לנוסח ארפורט, ואולם ברור הוא שנוסח במד"ר כאן לא יכול היה להשען על נוסח ארפורט או על מקורותיו.

2. ש"ס, ש"ס 23-24: "היא עמדה לפניו כדי שתהא נאה בעיניו לפיכך כהן מעמידה...". "כדי שתהא נאה בעיניו" חסרות בכת"י ארפורט. בכת"י וינא ובדפוס: "נאה לפניו". לדברי ליברמן⁴² הנוסח החסר הוא הנכון והמילים "כדי שתהא נאה לפניו (או בעיניו) הן תוספת באור. במד"ר כולל את התוספת ואם כן היא קדומה מבמד"ר, או לפחות מ-מ.

3. ש"ס, ש"ס 27: "תחת כפות רגליה". כך הוא בבבלי ובמד"ר ע"פ הדפוסים וכת"י א וחבריו. בתוספתא - "תחת רגליו". לכאורה כאן נוסח במד"ר כנוסח התלמוד⁴³. אבל באמת בכתה"י הטובים של במד"ר, מ וכן פ2 כתוב תחת כפות רגליו. לפיכך התוספתא ובמד"ר קרובים ויתכן שהמילה כפות נשתרבה לכאן מראש המשפט: "נוטל כפה מעל ראשה ומניחה תחת...". ואולי השרבוב מכוון - כעין הרחבת העיקרון של מידה כנגד מידה.

כאמור במקומות רבים ניכר שבמד"ר הביא את התוספתא בהשפעת נוסחות הבבלי:

4. ש"ס, ש"ס 31. בתוספתא נוסף אחרי "למעלה מדדיה" המשפט "וכל הרוצה (ד: לראות) בא ורואה". המשפט חסר בבבלי ובמד"ר לנוסחיו וכאן ניכרת השפעת התלמוד בבמד"ר.

יש דוגמאות נוספות מסוגים אלה. במד"ר בנוסחיו הטובים קרוב לנוסחי וינא ודפוס התוספתא אבל מושפע מציטטי התוספתא שבתלמוד. עם זאת, השימוש שעשה במד"ר בפ"ט, ו' בתוספתא חגיגה פ"א, ז' מעלה ספק באשר לנוסח התוספתא שבידיו. בכמה פרטים נראה נוסח במד"ר שונה מעט מכל נוסחי התוספתא הידועים. יתכן שיש כאן נוסח שונה אם כי יתכן גם שלפנינו עיבוד אשר טשטש את הנוסח המקורי. יש מקרים בהם אי ההתאמה שבין נוסחי התוספתא לבין במד"ר היא מדומה בלבד ונובעת מטעויות גלויות בבמד"ר. דוגמה: בפ"ד, יד (י"ב ע"ג, ש"ס 23) כתוב בבמד"ר שלפנינו "ב' סדרים של י"ב". הנוסח בתוספתא (מנחות פ"א, יד) הוא "שני סדרים של ארבע עשרה". עניינית נוסח התוספתא הוא הנכון. ואכן ברוב כתה"י של במד"ר נכתב י"ד או ארבע עשרה.

אי הודאות בשאלת נוסח התוספתא שבידי בעל במד"ר מונעת לומר בפשטות כי נוסח התוספתא של במד"ר הוא "נוסח ספרד", שלא כ"נוסח צרפת", ע"פ ההבחנה שהציע ליברמן בנוסחי התוספתא¹¹. ואע"פ כן ראוי להעיר על קרבת במד"ר לנוסח ספרד שכן ליברמן קבע כי נוסח התוספתא שהיה בידי הראב"ד קרוב יותר לנוסח כת"י ארפורט שהוא נוסח צרפת. והרי הראב"ד מחכמי פרובינציה היה, ומקומו וגם זמנו אינם רחוקים מאוד מאלה של בעל במד"ר אם נכון שבמד"ר נערך בפרובאנס בראשית המאה הי"ב¹².

ה ע ר ו ת:

1. הקטע השני לקוח מאבות פ"א מ"ב: "על שלושה דברים העולם עומד...". והוא מובא בבמד"ר פי"ב, יב. ואולם מתוך ההקשר במדרש כמעט ברור שהציטוט מובא מתנחומא נשוא, יט (וראה עוד מדרש שמואל פכ"ו, ד). הקטע הראשון לקוח מאבות פ"ג מ"א: "עקביא בן מהללאל...". והוא מובא בפסקה המופיעה בכתה"י ונעדרת מן הדפוסים. הפסקה נמצאת בכתה"י בפ"ט, כב (אחרי המילים ת"ל האלה, כ"ח ע"ג, ש"ג, 36). מתוך ההקשר במדרש ברור שהקטע מובא מהירושלמי, סוטה פרק ב' (דף י"ח ע"א).
2. ראה הערה 12 בפרק הקודם. ומכל מקום ברור שבמד"ר הכיר את אדר"נ נו"א. במקום אחד, בפ"ב, ט"ו (מ"ט ע"ב, ש"ג, 36-33). נמצא קטע מאדר"נ נו"ב פרק א', אבל הוא מופיע גם בס"ז נשוא ז' א' (עמ' 250). לא מצאנו שימוש נוסף באדר"נ נו"ב.
3. המובאה ממסכת מידות לקוחה מפרק ד' משנה א' ומצוטטת בבמד"ר פי"ב, ד (מ"ו ע"ד, ש"ד, 22) והמובאה מעדויות היא מפ"ו מ"א ומצוטטת בפ"י, ד (ל"ו ע"א, ש"ג, 13).
4. ראה הערה 15 בפרק הקודם.
5. ראה: י. זוסמן, כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה: "בפי הלומדים בבבל... המשנה לא היתה מקובלת כקורפוס עצמאי אלא כמשוקעת בתוך תלמודם, מה שאין כן בא"י (עמ' 236). ועוד: "המסורת הארץ-ישראלית היתה משנה לחוד ותלמוד לחוד" (240) ועכשיו: זוסמן, "ושוב לירושלמי נזיקין", בעיקר עמ' 97-98 והערות 175-178, "מחקרי תלמוד" בעקבות הרצאה בקונגרס התשיעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ה.
6. זוסמן, שם: מסורת בבליית זו נתקבלה במרכז התורה שבספרד ובאשכנז ובסופו של דבר השתלטה בכל תפוצות ישראל יחד עם תלמודה של בבל (שם, עמ' 242).
7. בובר ציין כאן למשנה ולא לתוספתא. ראה ת"ב במדבר ט', הערה ע"ב.
8. על התופעה כולה ראה במבוא לחיבור זה פרק 1 ובנספח מס. 1. הקטעים החסרים ביחידה הנדונה נשמטו גם מחלק מכתבי היד. הם נשתמרו במלואם רק בכת"י מ.
9. ילקוט המכירי הוא עד נוסח עקיף חשוב ביותר של במד"ר. ראה חטיבה ו' פרק 8.
10. כפי שיתברר משתמש במד"ר הן בויק"ר הן במדרש שמואל. ראה הערה 14 בפרק קודם.
11. ראה חט"ב' פרק 5. 12. סימון הפסקאות לפי מהדורת צוקרמנדל.
13. גם עניין זה נדון בחטיבה ב' פרק 5. 14. על נוסח התוספתא ראה מבואותיהם של צוקרמנדל למהדורתו ושל ליברמן ל"תוספתא כפשוטה". 15. ראה חטיבה ה' פרק 3.
16. תוספתא כפשוטה, סוטה פ"ג עמ' 636, 14-15. נראה שליברמן החזיק רק בנוסח הדפוסים וכת"א, הלקוי, של במד"ר (ראה דבריו ב"ספרי זוטא" שלו, עמ' 4 הערה 10). לפיכך לא יכול היה לדעת אל נכון את הנוסח העדיף של במד"ר כאן.
17. וכך אמנם ציין ליברמן במקום זה. ראה הערה 16 על נוסח במד"ר של ליברמן.
18. ב-19 נכתב כאן ד. זוהי טעות מוכחת וכנראה נשמטה האות י מגוף כתה"י. ההשמטה מסתברת כיון שאחרי ד מופיעה שם ר: ר' אומר וכו' ולסופר נתחלפו י, ד, ר/ד, ר. בכמה מקומות הראה ליברמן כי נוסח כת"י ארפורט הוא שהיה מקובל בצרפת. ראה תוספתא כפשוטה א', שביעית פ"ה, עמ' 549 לשורה 9; ב', כתובות פ"ז עמ' 36 לש' 24; נזיר פ"ו עמ' 291 לש' 10; גיטין פ"א עמ' 69 לש' 5. במבוא לתוספתא כפשוטה עמ' י"ט הוא מראה כי ציטוטי הראב"ד מן התוספתא תואמים את כת"י ארפורט.
20. על עריכת במד"ר ראה חטיבה ב' פרק 16 ועל שאלות הזמן והמקום ראה פרק 17 שם.

חטיבה א', פרק 5: מדרשי התנאים במדבר רבה

מדרש התנאים ספרי למדבר הוא אחד המקורות החשובים ביותר של במדבר רבה. השימוש בספרי לאורך במד"ר אינו אחיד: בפרשיות ההלכתיות ז"י-י"א עושה במד"ר שימוש רב בספרי. בפרשיות י"ב-י"ד יש הבאות מספרי אבל בשעור נמוך בהרבה, ואילו בפרשיות א'-ו' השימוש בספרי הוא נדיר מאוד. מ. כהנא הראה שבמד"ר לנשוא צוטטו כ-50% מקטעי ספרי במדבר לפרשה זו. יש לראות הערכה זו כממוצעת על כל פרשת נשוא.

הציטטים מספרי הם לעיתים קצרים ואף קצרים מאוד: מילים או שורות בודדות; בדרך כלל ציטטים קצרים כאלה משולבים בקטעים קצרים ממקורות נוספים, וגם קטעי ספרי נוספים מופיעים בהמשך היחידה. כך בנויות יחידות שונות בפרשיות ההלכתיות, כפרשה ח', פסקאות ה'-ז'. ויש גם קטעים קצרים המשולבים בדרשות ממקורות אחרים ובלא קטעי ספרי מצרנים להם: המילים "ונעלם מעיני... ולהשקותה" בפ"ט, י" (כ"ו ע"ג, ש"ג-5) מנותקות מכל קטע ספרי סמוך. ויש להעיר כי גם בספרי במדבר עצמו הקטעים בדרך כלל הם קצרים. אבל יש גם קטעים של ספרי במד"ר המגיעים לממדים גדולים למדי, אף כי תופעה כזו אינה שכיחה. דוגמה: "מנחת זכרון" (ל"א ע"ב, ש"ב, 18 ספרי עמ' 14 ש"ג-15)... "שתי סוטות כאחת" (שם ע"ג, ש"ג, 6, ספרי עמ' 15 ש"ג-18). במד"ר אינו צמוד לגבולות הפסקאות בספרי והוא מצטט בלא להתייחס לחלוקתן. הדוגמה הקודמת מקיפה את הפסקה הארוכה "מנחת זכרון" וחלק מהקצרה "והקריב אותה הכהן".

לעיתים קרובות מצטט במד"ר קטעי ספרי בדילוג. יש שהוא משנה את סדר היחידות הוא עורך אותן בסדר שלו, כדרך שהוא נוהג ברבים ממקורותיו. לפעמים הוא משלב בין קטעי הספרי יחידות ממקורות מגוונים אחרים. ולפעמים הוא משלב גם יחידות של עצמו בין קטעי הספרי, הכל כדרך שהוא נוהג ביתר מקורותיו⁴. לא רק התחלקות הציטטים בין הפרשיות אינה הומוגנית אלא גם השימוש בספרי בתוך הפרשיות ההלכתיות אינו אחיד. הדבר קשור במבניהן של הפרשיות במד"ר. אף אחת מהן אינה הלכתית "טהורה"⁴ וגם בפרשיות בהן מרכיב ההלכה גדול יותר הוא מתרכז בעיקר באמצע הפרשה או סמוך לו. לפיכך כמעט שלא נמצא קטעי ספרי בתחילותיהן ובסיומיהן של פרשיות. בפרשה ט', הבנויה משלושה מחזורי דרשות לפרשת סוטה⁵, עשיר במיוחד המחזור השני בקטעי ספרי.

את רוב ציטטי הספרי ניתן לזהות בודאות (והדוגמאות דלעיל יצלחו גם כאן) אך לא את כולם. הקשיים בעניין זה דומים לקשיים בזהוי יתר המקורות, וגם בכך דומה השימוש בספרי לזה שביתר המקורות. קושי נוסף, ואף הוא אינו מיוחד לספרי, הוא הדמיון בין לשונותיהם וסגנונותיהם של מקורות שונים. נוסף על כך, כבר ציין מ. כהנא כי "מצינו מספר רב יחסית של חלופי נוסחאות בין עידי הנוסח של רבה בציטוטי ספרי"⁶, והוא הצביע על שיבושים שנולדו עקב אי-זהירות בשימוש במד"ר כעד נוסח של ספרי⁷. ואת זאת ציין כהנא אף מבלי שהתייחס לכל כתבי היד של במד"ר!⁸. הוא גם הבחין בין שיבושים ברורים ובין תיקונים שעשו סופרי במד"ר. כמו כן ציין אל נכון שבמקביל לחילופי נוסח במד"ר מצינו חילופים דומים בעדו הנוסח הישירים של ספרי.

גם שיטת השילוב וההרכבה של בעל במד"ר הטעתה חוקרים שהתקשו לעמוד על טיבם של מקורותיו. א. אפשטיין סבור היה שבפני במד"ר היה נוסח ספרי משולב בספרי זוטא ולכן הובאו קטעים מספרים אלה בבמד"ר כשהם משולבים זה בזה¹. קדם לאפשטיין הרד"ל שכתב בפרושו לבמד"ר פי"א ז' (מ"ה ע"א ש"ח 8 והערה מג בחידושי רד"ל)²: "...ובספרי שלנו חסר...לכן טרחו המפרשים בשייכות העניין לשם". ה"חסר" נמצא בספרי זוטא. אל הקשיים הללו צריך להוסיף עוד את העובדה כי רובם של כתה"י של במד"ר הם מאוחרים: מן המאה ה-11 ומעלה³. כתה"י האחד המוקדם יותר: פ1 (1291) כולל במד"ר את פרשת במדבר בלבד ועל כן אינו יכול לסייע לענייננו. כהנא אינו מזכיר אותו כלל. כתה"י הטוב של במד"ר הוא כת"י מ² משנת 1418, ולפי הדוגמאות שהראה כהנא נוסחאותיו הן הטובות ביותר בציטוטי הספרי. הערכה זו הולמת את מסקנותינו בדבר איכותו של מ אך לא הצלחנו לקבוע את הנוסח העדיף של הספרי, מבחינתו של כת"י מ. כל אלה מקשים מאוד על שחזור נוסח הספרי שהיה בפני בעל במד"ר.

*

ספרי זוטא לחומש במדבר, כמוהו כספרי לבמדבר, היה אף הוא מקור חשוב לחלקים ההלכתיים של במדבר רבה. במד"ר עשה שימוש בספרי זוטא גם בחלקים האגדיים שלו אבל הרבה פחות מאשר בחלקים ההלכתיים. גם כמות חומר האגדה בס"ז נופלת בהרבה מזו שבספרי. שעור השימוש בס"ז בבמד"ר נמוך מזה של ספרי ואולם אי אפשר להעריך את אחוז הקטעים המצוטטים כיון שס"ז כפי שהוא לפנינו אינו שלם ואין לדעת את שעור החסר בס"ז המוכר לנו⁴. ר"ש ליברמן הביא⁵ שורת קטעי ס"ז שלא הביאם ש. הורוביץ במהדורתו ויתכן שאף רשימה זו של ליברמן אינה מלאה⁶ אם כי הוא קובע: "אנו למדים מן הקטע הנ"ל⁷ שליקוטיו של הרח"ש הורוביץ אינם רחוקים לגמרי משלמות".

ישנם קטעים שהובאו הן בספרי הן בספרי זוטא והן בבמד"ר ושאלת מקורם המדויק קשה להכרעה. לדוגמה: דברי ר' אלעזר הקפר בפרשת הנזיר, פי"ח (ל"ח ע"ד ש"ח 5-9) מובאים בספרי (עמ' 27 ש"ח 23-26) ובס"ז (עמ' 240, ש"ח 21-24) מיל"ש. לפי ההקשר של הפרשה בבמד"ר הקטע הוא מספרי במדבר ולא מס"ז, אבל קשה להכריע. מבין הפרשות ההלכתיות⁸ גבוה למדי אחוז הציטוט מס"ז בפ"ז, שילוח הטמאים ובפ"ח, גזילות. בכל אחת מאלה מצטט במד"ר למעלה מ-50% מן החומר שבמהדורת הורוביץ. בפ"ט, סוטה מרוכז רוב החומר שבא מס"ז בחלק ההלכתי של המחזור הראשון, ושלא כחומר שמספרי המרוכז בעיקר במחזור השני. אין הבאות מס"ז בחלק האגדי של הפרשה (עד פסקה ט') ואף לא בפסקה הגדולה, כ"ד, הבנויה על בסיס התוספתא בצרוף הרחבות ממקורות נוספים⁹.

בדרך כלל אין קושי מיוחד לאתר את קטעי ס"ז שזוהו ע"י החוקרים זה מכבר. בכמה מקומות בהם הובאו בבמד"ר קטעים כאלה נסמכות אליהם מילים או שורות שלא ניתן לזהותם ממקור מוכר אחר. לגבי חלק מאלה מותר לשער כי המילים הבלתי מזוהות לקוחות אף הן מס"ז המקורי, אלא שהן לא צוטטו ע"י המלקטים אשר השתמשו בס"ז ואשר על פיהם שותר החיבור, ולכן לא הובאו ע"י הורוביץ במהדורתו. התחקות שיטתית אחר מילים ושורות כאלה תאפשר להרחיב את יריעת ספרי זוטא המוכרת לנו עד כה¹⁰.

שאלת גבולותיהן של יחידות ס"ז המצוטטות בבמד"ר חשובה גם מבחינת חקר דרכו של בעל במד"ר בשימוש במקורותיו. לדוגמה: בפ"ד י"ג (ס"ג ע"א, ש"ט 19-25) מובא קטע מס"ז (עמ' 253) ובו מדובר בזהות שבין קרבנות הנשיאים "שאילו הקריב אחד מהן יותר על חברו לא היה קרבן אחד מהם דוחה את השבת. אמר להם הקב"ה אתם חלקתם כבוד אחד לחברו ואני חולק לכם כבוד... שנאמר ויאמר ה' אל משה נשיא אחד ליום" וגו' ²⁵. בקטע זה לא נתפרש בדיוק מה טיבו של הכבוד שחלק הקב"ה לנשיאים אבל בבמד"ר מסתיים הקטע כך: "...ואני חולק לכם כבוד שתקריבו ביום שבת שלי ולא יהיה הפסק בקרבנכם". הרי שהכבוד שחלק הקב"ה לנשיאים הוא הזכות להקריב בשבת ²⁶.

האם לקוח הרעיון מס"ז או שהוא תרומה של במד"ר לפרשה? נראה שאכן זוהי תרומת במד"ר שכן הקטע מופיע כצורתו כאן גם ביל"ש בשם ס"ז וגם במדרש הגדול, ובשניהם מסתיימת הדרשה בפסוק נשיא אחד וגו'. לפנינו דוגמה לשימוש שעשה הדרשן במקורותיו והוסיף עליהם את הנדאה בעיניו. ואכן עניין הקרבנות בשבת תופס מקום נכבד בבמד"ר והוא חוזר בפ"ד בסופי פסקאות א, ב, ג. בסוף פס' א' מודגש הרצף: בלא הפסק יקריבו זה אחר זה. בסוף ג' מודגש הכבוד שבזכות להקריב בשבת, ובסוף ב' - הצד הציבורי שבקרבנות הנשיאים. רעיונות אלה קשר המחבר אל הקטע מס"ז. אם היה המשפט כלול בס"ז המקורי הרי יכלה דוגמה זו להעיד על דרכו של ס"ז ולא על זו של במד"ר ²⁷.

*

את מדרש המכילתא דר"י לשמות קשה לזהות בודאות בבמד"ר יותר מפעם אחת: הקטע בבמד"ר פ"ד כ' (י"ד ע"ג, ש"ג 4-13) (שני דברים היו קדושים וגדולים וכסבורים בני אדם שהם קשים...). הקטע לקוח ממכילתא דר"י בשלח ו', עמ' 174-175. למרות שהרעיון נזכר גם במתנחומא בשלח כ"א ברור שהוא לא לקוח משם. יש מקומות בהם מובאים קטעים שמקורם במכילתא אבל הם מצוטטים בבמד"ר ממקום אחר, ושימושם בבמד"ר הוא משני. ויש שבמד"ר מעבד קטע שנלקח מהמכילתא ²⁸ ומשנה אותו במדה ניכרת. לא עסקנו ביחס שבין במד"ר למכילתא דרשב"י, הקשור לשאלות היסוד של מכילתא דרשב"י ושחזורה.

גם בבריייתא דמלאכת המשכן משתמש במד"ר. שימוש שעשה בה: בענין ממדיו של מזבח העולה, פ"ו, ג' (י"ח ע"ב, ש"ב 29-37). כאן השימוש בבריייתא הוא מכלי ראשון, שכן קטע הבריייתא מובא בתוך חומר מקורי משל במד"ר. במקום אחר: פ"ד כ' (י"ד ע"א ש"ג) מובא קטע מהבריייתא אשר מופיע גם בבבלי בבא בתרא י"ד ע"א (ארון שעשה משה). אבל במד"ר אינו נמנע מלחלוק על הבריייתא בפרטים מסויימים ²⁹ כמספר הבריייתים שבמשכן ותפקידם המדוייק: פ"ו, ד' (י"ח ע"ג, ש"ג 25-27), בניגוד לרשב"י (שמות כ"ו, כו-כח)

*

אין קושי לזהות את תורת כהנים בתוך במד"ר.

את השימוש העיקרי בתורת כהנים עישה במד"ר בסופו: רוב החומר בפ"ד, י"ט-כ"ב

הוא מתוך תורת כהנים. השליש הראשון של פסקה י"ט עד "אל מנוחתי" (י"ד ע"ד, ש"פ) לקוח כלו מבריתא דר' ישמעאל (י"ג מדות) המובאת בראש תו"כ. אח"כ מובא במד"ר קטע מספרי נשוא נ"ח, עד "מדבר אליו מבפנים". הקטע הבא: א"ר יהודה בן בתירא עד סוף פסקה י"ט מופיע הן בספרי נשוא הן בתו"כ ויקרא פרשה א', פרק ב', א-ד ומסתבר שהוא לקוח מתורת כהנים שכן בסביבה זו יש כמה הבאות מתו"כ ואף לא אחת מספרי במדבר. פסקה כ' במד"ר עוברת אל ספרי דברים שנ"ז ומשלבת שם בדברים אודות בלעם גם שורה מתנא דבי אליהו, ובעיקר חומר מקורי רב משל העורך.

פסקה כ"א חוזרת אל תו"כ ויקרא פ"א. בחלק הראשון של הפסקה, עד "היה נפסק" (ס"ד ע"ד, ש"צ) מובאים הסימנים י-י"א מפרק ב'. אחר כך חוזרים לסימנים ה-ט מפרק ב', עד "שומעין את הקול" (ס"ד ע"ב, ש"י). כאן בא קטע קצר על דבור וקריאה שלפניו הבנוי על פי בבלי יומא ד' ע"ב ואחריו שוב קטע תו"כ ויקרא פ"א בשלמותו, החל ב"הלא דין הוא" (ס"ד ע"ב, ש"י) ועד סוף פסקה כ"א. בפסקה כ"ב חוזר במד"ר לפרק ב' י"ב, עד "רואים את הכבוד". כדרכו אין במד"ר שומר על סדר הקטעים במקור.

גם בפ"ג, ז' (ט" ע"ג, ש"י-32) נעשה שימוש בבריתא ובמידות גופן: "כהיהא דתנינן כל דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא". אמנם משפט זה יכול היה להגיע גם ממקור שמחוץ לתו"כ גופה²². גם הדרשה הבאה לקוחה לבטח מתו"כ (אחרי מות, פ"א, ב'): בפ"ב כג (ז' ע"ג, ש"י-34) נדרש הפסוק בבני אהרן שמתו "בהקריבם אש זרה" (במדבר, ג' ד): ר' עקיבא אומר על ההקרבה מתו שנאמר בהקריבם אש זרה. ר' יוסי²³ אומר על הקריבה מתו שנאמר בקרבנות לפני ה' (ויקרא, ט"ז א). ר"א²⁴ אף משום הקריבה...". הקטע במד"ר הוא עיבוד מסויים של דברי התנאים בתו"כ. הדברים מופיעים גם בויק"ר פ"כ, ח' ונמסרו ע"י בר קפרא בשם ר' ירמיה בר אלעזר ובעיבוד מאוחר. ברור כי במד"ר השתמש כאן בתו"כ ולא בויק"ר. ועוד מתו"כ (צו, י"ח, ב): דברי ר' שמעון בפ"ד, יג (ס"ג ע"א, ש"י-10-13).

יש גם מספר קטעים שמקורם הראשון הנו אכן תו"כ אך אין להכריע אם בדרכם אל במד"ר לא עברו דרך התלמוד הבבלי או הירושלמי. נביא כאן שתי דוגמאות של קטעי תו"כ ספקי בבלי" ואחת שהיא "ספק ירושלמי". בפ"י, ה (ל"ו סוף ע"ג ותחילת ע"ד) מובאת הדרשה "וכשלו איש באחיו (ויקרא, כ"ו לז) - איש בעוון אחיו, מלמד שכל ישראל ערבין זה בזה". מקור הדרשה הוא תו"כ, קדושים. אבל היא מובאת גם בבבלי יבמות, ל"ט ע"א ואין להכריע אם נלקחה ישירות מן המקור אם לא.

כיוצא בה הדרשה לפסוק "איש אמו ואביו תראו ואת שבתותי תשמורו" (שם, י"ט ג) - יכול אפילו אמר לו אביו שחוט לי ובשל לי בשבת ישמע לו, ת"ל את שבתותי תשמורו, כולכם חייבים בכבודי". מקור הדרשה בתו"כ, קדושים פ"א, א' והיא מובאת במד"ר בפ"ד, ו' (נ"ט ע"ד, ש"י-14). בבבלי מובאת הדרשה פעמיים: בב"מ (ל"ב ע"א) מובאת הבריתא בצרוף דוגמאות: "מנין שאם אמר לו אביו הטמא או שאמר לו אל תחזיר (אבידה לבעליה) שלא תשמע לו...". וביבמות (ה' ע"ב, ו' ע"א) נאמר על ברייתא זו: "מאי לאו דאמר ליה שחוט לי בשל לי...". גם אם ציטט במד"ר את הבריתא מתו"כ הרי

את הדוגמה לקח מיבמות שכן בתו"כ (קדושים, פ"א, א) הלשון: "יכול אם אמר לו אביו ואמו לעבור על אחת מכל מצוות האמורות בתורה ישמע להם - ת"ל ואת שבתותי תשמורו, כולכם חייבים בכבודי". גם היעדרה של האם מן הדרשה בבמד"ר תומך בתוך הבבלי.

הקטע הבא שמקורו בתו"כ (פרשת צו, פ"ב, ב), יתכן שהגיע לבמד"ר דרך ירושלמי: בפ"ד, יז (י"ג ע"א, שי"ג-28) מובאת דרשה לפסוק "אש תמיד תוקד על המזבח (ויקרא ו' ו) - ...אף בשבת, אף בטומאה, אף במסעות", ונחלקו ר' יהודה ור' שמעון בשימור האש במסעות ודישונה. הדרשה מופיעה בשינוי קל בירושלמי יומא סוף פ"ד (מ"ב ע"א). לדרשה בבמד"ר יש המשך הנראה לקוח מדברי חז"ל שלא מצאנו לו מקור ויתכן שהוא בא עם הדרשה כולה מהמדרש הקדום לספר במדברס. אבל יתכן גם שהמשך הנו תוספת של בעל במד"ר והקטע הראשון לקוח מתו"כ או מהירושלמי. חילופי הנוסחים כאן זעירים.

*

אין הבאות מרובות מספרי דברים בבמדבר רבה. גם כאן יש מקרים שקשה להכריע בהם בדבר המקור המדויק שממנו שאב במד"ר. יש קטעים שנכפלו והם מופיעים גם בספרי במדבר וגם בספרי דברים בשינויים לא גדולים, אבל מתוך ההקשר וגם מצורת הציטוט ברור שמקורם בבמד"ר הוא ספרי במדבר ולא ספרי דברים. נראה שהקטע הבא הוא הבאה ישירה מס"ד בשינויים מסויימים: בפ"ג, י"ח (נ"ה ע"ב, שי"ג-41) כתב במד"ר "יחי ראובן במה שהחיה יוסף, ואל ימות במעשה בלהה במה שעשה תשובה...". ומקור הדרשה הוא בס"ד שמ"ז: "יחי ראובן במעשה יוסף, ואל ימות במעשה בלהה"ד. בעל במד"ר הביא את הקטע מס"ד, החליף את המילים "מעשה יוסף" ב"מה שהחיה יוסף"ס והוסיף את המילים "במה שעשה תשובה" וכו' לעניין מעשה בלהה ואף הוסיף כדרכו דרשה משלו להמשך הפסוק: "ויהי מתו מספר - שיהיו בניו במנין שאר השבטים לכל דבר". קטע אחר מספרי דברים הוזכר לעיל, אגב הדיון בתורת כהנים.

במקום אחד, בפ"י, ד' (ל"ו ע"ב, שי"ג) מביא במד"ר ציטוט ישיר מתוך ההגדה של פסח, אף כי מקור הדרשה הוא בספרי דבריםס.

ה ע ר ו ת:

1. ראה חט" ב' פרק 9. אין חטיבות הלכה "טהורות" בבמד"ר. 2. כהנא, דיסרטציה עמ' 107. 3. ראה חטיבה ב' פרק 5. הדברים עולים גם בפרקי חטיבה זו.
4. דיון מפורט בחטיבה ב' פרק 9. 5. ראה חטיבה ב' פרק 2. 6. כהנא עמ' 110.
7. כהנא עמ' 109. 8. כתה"י ודפוס ראשון שכהנא התייחס אליהם נרשמו בעמ' 108.
9. מקדמוניות היהודים, ב, עמ' ס"ה-ס"ו, בדיון על במד"ר. על טעותו של אפשטיין העירו ח. אלבק במבוא לב' רבתי, עמ' 20 וכהנא בדיסרטציה, עמ' 112, הערה 27.
10. אפשטיין הפנה אל הערה זו של הרד"ל אבל מראה המקום שצוין לו מוטעה.
11. סקירת כתבי היד, גילס ואיכותם, בחטיבה ה'.
12. מ הוא הטוב ביותר שבין כתבי היד הידועים של במד"ר והוא הבסיס לנוסח הפנים למד"ר במד"ר המוצעת כאן, ובכלל זה לדוגמאות שבנספח. וראה חטיבה ה' פרק 3.
13. על קטע חסר בס"ד הורוביץ ראה י.נ. אפשטיין, ספרי זוטא פרשת פרה.
14. ש. ליברמן, ספרי זוטא, עמ' 5, 6.

15. בס"ז עמ' 240 שי"ע 25 מובא קטע שנרשם ביל"ש רמז תש"י כס"ז (דף רכ"ח, ראש עמ' ב', סימן ק"ב במהדורת יל"ש הרווחת). אבל בדפוס ראשון של יל"ש צויין גם הקטע שלפניו, מדברי איסי בן עקביא (דף רכ"ח סוף ע"א) בתור ס"ז והדבר לא צוין אצל הורוביץ. ואף במהדורת יל"ש הימאן-שילוני לבמדבר נשמט הדבר, וצוין לס"ז רק מה שצויין גם בדפוס הרווח: ראה עמ' 90, הערה לש" 4 במהדורה זו. גם ב"מקורות יל"ש" של הרב דב הימאן שקדם למהדורה זו נשמט הדבר. ההנחה כי קטע זה לקוח מס"ז מבוססת על הציונים בדפוס ראשון של יל"ש וזה עצמו צריך עיון.
16. כוונתו לקטע שפרסם י.נ. אפשטיין. ראה הערה 1. הדברים נרשמו ב"ס"ז" עמ' 6. וראה גם דבריו בעמ' 4 והערה 7. 17. על הפרשיות ההלכתיות בבמד"ר ראה חטי' ב' פרק 9, וכן תחילת פרק זה. 18. ראה פרק 4 בחטיבה זו וכן חטי' ב פרק 5. חוקרי ס"ז לא השתמשו שיטתית בבמד"ר לשחזור ס"ז. 20. וכפרוש רד"ל כאן.
21. היחוד שבהקרב קרבן הנשיא בשבת חוזר מספר פעמים בבמד"ר, בפרשה י"ד והוא נתפס שם כעניין מיוחד במינו. מקורו של הרעיון הוא בתנחומא נשוא כ"ח.
22. לדעת אפשטיין (מקדמוניות ח"ב, עמ' ע"ח) היה בפני הרמב"ם נוסח מורחב של ס"ז. בסיוע הנחה זו ניתן לענות על הערותיהם של רד"ל ורש"ש בבמד"ר פ"ה, ח' (י"ז ע"ב, ש"ס-6). מדברי שניהם עולה כי הרמב"ם בנה הלכה על פי במד"ר, אבל אפשטיין הניח שס"ז של הרמב"ם היה רחב יותר מזה שלנו ויחס לס"ז אותה הלכה. על ידי כך סרה ההשערה כי הרמב"ם הכיר את במד"ר. וראה דבריו בסוף פרק 9 בחטיבה ב' ובסוף פרק 21 בחטיבה ג'.
23. דוגמה: מסתבר שהפתיחה לפרשה ב' "בי"ח מקומות אתה מוצא משה ואהרן שווים כנגד י"ח ברכות" הנה דרשה מקורית של במד"ר על בסיס דברי המכילתא. כהמשך לדרשה זו וברוחה מציין במד"ר בהמשך (פסקה ז'; י"ט ע"ד, ש"ס-38) שאהרן נתמעט מכל דברות שבתורה. אלא שהדברים כפי שהם בדפוס לפנינו הם חסרי מובן והנוסח הנכון של הקטע נשתמר בכתה"י. הטוב שבנוסחים הוא בכת"י מ:

נוסח כת"י מ:

...זו היא שאמ' שהנשיאים לא מנו
עמהם מפי הדבר שאין מזכיר כאן נשיאים.
על פי ה' ביד משה משה ואהרן עשו על פי
כשם שאמ' הקב"ה למשה אבל הנשיאים לא עשו
על פי ה' והיכן אמ' הקב"ה למשה שימנה
אהרן עמו בבני קהת שנ' וידבר ה' אל משה
ואל אהרן לאמר. נשא את ראש בני קהת
קהת וגו' לכך נאמר ביד משה שמשה אמ' לו
אמ' לו לאהרן שימנה לבני קהת עמו אבל
הקב"ה לא א' לאהרן לפי שאהרן מתמעט מכל
הדברות שבתורה שנאמר למשה.

נוסח הדפוס:

...זו היא שאמרו שהנשיאים לא
עמהם מפי הדבור שאין מזכיר
כאן נשיאים ע"פ ה' ביד משה
ואהרן הם עשו ע"פ ה' כשם שאמר
הקב"ה למשה שימנה אהרן עמו
בבני קהת שנאמר וידבר ה' אל
משה ואל אהרן לאמר נשא את ראש
וגו' לכך נאמר ביד משה שמשה
אמר לאהרן לפי שאהרן נתמעט
מכל הדברות שבתורה שנאמר למשה.

24. עמד על כך שלזינגר (ספר היוכל להופמן) וראה גם פרק 2 בחטיבה זו, הערה 6.
25. למשל מסידור תפילה. הבריתא משולבת בסידור כבר בסדר ר' עמרם גאון. בעניין זה ראה ד. גולדשמידט בהקדמתו למחזור ראש השנה שלו עמ' כ"א והערה 22 שם.
26. בכת"י פ' 19: ר' יוסי הגלילי. וכן הוא בתורת כהנים.
27. בכתה"י פ' 19, פ' 29, מ (הטובים) חסרות המילים "ר"א אומר" ונכתב: "לפני ה' וימותו, ואף משום דבר אחר הקריבו אש זרה...". נוסח זה משובש בעליל ויתכן שנתחלף כאן ר"א ב-ד"א, ו-ד"א זה הפך ל"דבר אחר". ויתכן גם שמילים אלה הן כעין עיבוד של דברי ר' אלעזר בן עזריה שבתו"כ, ונוסח הדפוס בבמד"ר הוא הנכון. 28. ראה חטיבה זו פרק 18.
29. וכן הוא נוסח ההבאה ביל"ש רמז תתקנ"ג. 30. וכן הוא בכתה"י של במד"ר.
31. לשון הציטוט: "כהיהא דתנינן ואת עמלנו אלו הבנים כמה שנאמר כל הבן הילוד וגו'. המילים "ואת עמלנו אלו הבנים" מופיעות בהגדות שבסדר ר' עמרם, רש"י, ראב"ן, מחזור ויטרי, רמב"ם, שבלי הלקט, אבודרהם ועוד. בחילופי נוסחאות (בהגדה שלמה, הרב מ. כשר עמ' מ"ב) לא צויין נוסח אחר, אם כי המילים אינן מופיעות בהגדת רס"ג. וראה עוד דברי ד. גולדשמידט במבואו להגדה של פסח במהדורתו, עמ' 42. לדעתו נשתמר הנוסח המקורי של המדרש דוקא בהגדה, ואם כן השימוש בהגדה אינו מוכח. בחילופי הנוסחאות בספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין אין גירסאות שונות. וראה גם איש-שלום, מאיר עין על לילי פסחים, עמ' 97, 98.

חטיבה א', פרק 6: במדבר רבה ומדרשי האגדה לתורה

אין ספק שבמד"ר משתמש בבראשית רבה אך לא במידה מרובה. לא תמיד ניתן להבחין בין שימוש ישיר בו ובין שימוש עקיף. יש קטעי ב"ר המובאים במד"ר כצורתם, אחרים מעובדים בדרכים שונות. חלקם ארוכים וחלקם קצרים. הציטטים מב"ר מפוזרים על פני פרשות שונות במד"ר והם נוגעים רק בחמרי האגדה, אף כי בפרשיות ההלכה כפרשיות האגדה משלב במד"ר מקורות שונים זה בזה. לא מעטים קטעי ב"ר המובאים במד"ר עם הרחבות המהבר עצמו ודין אחד לב"ר ולמדרשי אגדה אחרים.

שימוש מיוחד בב"ר נמצא במבד"ר פי"א, ב'. בתוך יחידה ארוכה המבוססת בעיקרה על שיר השירים רבה וקטעים ממקורות נוספים, משולבים שבעה קטעים באורך שונה (15-100 מילים בערך), הלכותיים ברובם מב"ר פל"ט. במד"ר שינה מעט את סדר הקטעים ביחס למקור ותוך עיבוד מסויים של הנוסח. לא את כל היחידות שבין קטעי ב"ר שהובאו שם ניתן לזהות ונראה שחלקם הם דרשות העורך עצמו, ואחרים לקוחים ממקורות שונים, כדרכו של במד"ר. הראשון והאחרון באים מב"ר, מפרשיות אחרות. הצד השווה שבכלן: הן עוסקות בברכות, רובן בברכתו של אברהם והאחרונה בברכות שלא ברך אברהם לבניו.

ואלה הקטעים מב"ר בדרשה זו (מ"א ע"ד - מ"ב ע"ב):

1. מ"א ע"ד, שי"ד 30 יושב כתיב' - מ"ב ע"א, שי"ז 'ואני אענה', מב"ר פמ"ח, ז'.
2. שם שי"ז 17-18, יר' לוי - וארבע אמהות' מב"ר פל"ט, י"א.
3. " שי"ז 23-25, י"א' חייא - מחיה המתים' מאותו מקור בב"ר.
4. " שי"ז 27-28, י"א' ברכיה - בריה חדשה", " " " " " "
5. " שי"ז 28-31, י"א' אברהם - מעמידה ממך", " " " " " "
6. " שי"ז 36-4, י"א' א"ר ברכיה - את חסר", " " " " " "
7. " שי"ז 9-18, ימשל למלך - מות אברהם", מב"ר פס"א, ו'.

הקטעים 2-6 באים כולם מאותו מקור בב"ר, אבל סדרם השתנה. חשיבות יחידה זו היא בכך שכאן משתמש במד"ר בב"ר כמסגרת-על לדרשותיו, שאותה הוא ממלא ממקורות שונים, כדרך שנהג בפ"ט, כ"ד, שם שמשה התוספתא בתפקיד דומה ובהיקף גדול יותר.

נראה שנוסח כת"י וטיקן Ebr. 30 (כת"י ו ע"פ תיאודור-אלבק), הוא הקרוב ביותר (לא זהה) לנוסח ב"ר של במד"ר. אחד הקטעים המובאים במד"ר פי"א (מ"ב ע"א, שי"ז 17) מב"ר פל"ט, י"א מובא ע"ש ר' לוי בר חיתא ור' אבא בריה דר' חייא בר אבא. שמות אלה רשומים כך בכל כתה"י החשובים של במד"ר ואילו בב"ר הם מופיעים בצורה זו רק בכת"י ו'. בכמה מקומות שונים כל נוסחי במד"ר שבידינו מכל נוסחי ב"ר בפרטים מסויימים. לדוגמה: בפ"ד, ה (נ"ט ע"ב-ע"ג), בקטע הארוך שהועתק מב"ר ובו השוואה בין תולדות חיי יעקב לתולדות חיי יוסף, נכתב בכל נוסחי ב"ר פעמיים

"נתקשית אמו בשעת הלידה" (ב"ר עמ' 1007). ואילו בכל נוסחי במד"ר נאמר כאן "זה נתקשית אמו בצער עיבורה וזה נתקשית אמו בשעת הלידה"⁴. גם המשפט "זה נשטן וזה נשטן" שבב"ר מופיע בכתה"י הטובים של במד"ר כ"זה נטמן וזה נטמן". המדפיסים בבמד"ר שינו, ככל הנראה מדעתם שלהם, ל"נשטס", אולי בהשפעת נוסח הדפוס של ב"ר.

למשפט "זה נגנב שתי פעמים וזה נגנב שתי פעמים" שבב"ר נוספו בבמד"ר תימוכין מן הפסוקים: "גנבתי יום וגנבתי לילה" (בראשית, ל"א לט) ו"כי גנב גנבתי" (שם, מ' ט"ו). ההסבר על פי פסוקים אלה נמצא גם בפרוש לבראשית רבה המיוחס לרש"י.

*

במד"ר מכיר את ויקרא רבה ועושה בו שימוש לא רב. גם כאן השימוש פעמים שהוא ישיר, פעמים שהוא עקיף. וגם כאן לעיתים משנה במד"ר את נוסח המקור ואף את תוכנו ומתאימו לצרכיו. בדרך כלל אין עיבוד הדרשות של ויק"ר בבמד"ר שונה מזה הנוגע ליתר המקורות.

במקרה הבא נוכל להוכיח כי אכן דברים הנמצאים בבמד"ר נלקחו מויק"ר. בפ"ז, ד (כ" ע"ב, ש"ב, 9-20) מובאת דרשה ארוכה על הפסוק "ביום נטעך תשגשג" וגו' (ישעיהו, י"ז יא). לדרשה זו מקבילות בויק"ר פי"ח, ג' וגם במקורות תנחומאיים⁵, בקצרה וללא המשלים ומחלוקת האמוראים שבויק"ר. ברור שבמד"ר השתמש כאן בויק"ר והרחיב את המקור במדה ניכרת ואף שינה את לשון ויק"ר בכמה מקומות. ועוד: לא זו בלבד ששמות האמוראים שבויק"ר נשתנו בבמד"ר אלא שבעלותם על דבריהם טושטשה. בעוד שבויק"ר ברור מה הם דברי פלוני ומה אמר חברו, הרי שבבמד"ר, בכל נוסחיו, הובאו דבריהם בלשון "חד מנהון אמר... וחברו אמר...". ודאיותיו של ויק"ר הם ספקותיו של במד"ר.

הקטע מופיע בילקוט המכירי לישיעהו י"ז בשם במד"ר⁶, אלא שבמכירי נוספה כאן יחידה דרשנית שאינה בבמד"ר לפנינו והיא נמצאת בויק"ר. לאחר משלי המלך וגינת הכרוב, ובעל שדה הפשתן נדרש בויק"ר ובמכירי המשך הפסוק בישיעהו: "נד קציר - נדנדתם עליכם קצירן של מלכויות... של יסורין... של מלאך המות...". לא יתכן שבעל ילקוט המכירי טעה כאן וציטט את הקטע מויק"ר כיון ששמות הדרשנים מופיעים אצלו כבבמד"ר ויתכן שהקטע כולו הופיע בבמד"ר שבפני בעל הילקוט ואם כן היה במד"ר שלו רחב משלנו. ואולי מבלי שציין זאת עבר המלקט לויק"ר כדי להשלים את הדרשה משם⁷.

קושי אפייני לקביעת היחס בין במד"ר לויק"ר נובע מן הקרבה שבין חמש הפרשיות של ספר ויקרא שבפסיקתא דרב כהנא ובין ויק"ר. לדוגמה, ביחידה הגדולה שבסוף פ"ב: מן המילים בר קפרא (ראש דף ז' ע"ד) ועד סוף הפרשה לקוח החומר מויק"ר פ"כ, ח-יא או מפסדר"כ אחרי מות, ח (עמ' 394 ואילך)⁸. אולי אפשר להיעזר כאן בקיצור שבסוף פסקה כ"ג: "כמו שכתוב למעלה בויקרא רבה בפרשת אחרי מות, עד הרבה סייחים וכו'". קיצור זה מופיע בכל עידי הנוסח של במד"ר במקום זה. יכול להיות שזהו קיצור של

מעתיקים אבל יתכן שהקיצור, בנוסח זה או אחר, בא מן המקור ואם כך הרי לנו עדות שהדרשן העתיק את דבריו מויק"ר. אין עוד הפניה מסוג זה בכל במד"ר. ועם זאת יש לשים לב למילה למעלה שבקיצור זה. אם לפנינו שינוי רגיל של מעתיקים הרי "למעלה" זו מתייחסת אל ויק"ר, ובכך אין חידוש. אבל אם המילה מקורית בבמד"ר הרי שעורכו רואה את במד"ר כהמשך ליתר המדרשים לתורה. כאן נסתפק בקביעה שכבר מעתיק כת"י פ1 (ב-1291) ראה את במד"ר כהמשכו של ויק"ר. ב-פ1 הועתקו זה אחר זה ויק"ר ובמד"ר.

*

שמות רבה ח"א הוא מן המדרשים המאוחרים¹ ובמד"ר לא השתמש בו. שמו"ר ח"ב מכיל חומר רב מתנחומא ויש מקרים של הקבלה בין קטעים בממד"ר ח"א לשמו"ר ח"ב. אין זה מוכיח שבעל במד"ר הכיר את שמו"ר ח"ב ויתכן שהציטוט מתייחס לתנחומא. קטע המופיע בבמד"ר פ"ז, ד' ובשינויים מסויימים בשמו"ר פמ"ב, ז' וח' ואינו במהדורות תנחומא יתכן שהוא מקורי משל עורך שמו"ר. בקטע מחלוקת תנאים: כמה זמן היה ליבם של ישראל שלם עם הקב"ה אחרי מעמד הר סיני. לפי רשב"י אחד עשר יום היו עם הקב"ה ועשרים ותשעה יום "היו מחשבים היאך לעשות את העגל". ר' אליעזר בן יעקב הופך את המספרים. ר' יהודה בר אילעי אומר: יום אחד. ר' שמעון בן חלפתא: שני ימים. ור' מאיר קובע שאף יום אחד לא היו שלמים וכבר בסיני היה ליבם מכוון לעכו"ם.

לדברים אלה מקבילה אחת בלבד: בבמד"ר פ"ז, ד (כ" ע"א, שי"ז - ע"ב שי"ח). אלא שבעל במד"ר² מפריד את דעות התנאים לשתי מחלוקות שבין שנים ומציג בנוסף את דעת ר' מאיר הפותח במילים: "לא כדברי אלו ולא כדברי אלו". המחלוקת נראית כעיבוד של במד"ר לחומר משמו"ר, אבל אפשר שלשני המדרשים היה מקור משותף שנעלם מאתנו. ואם כן הוא, נראה ששמו"ר השתמש באותו מקור ללא שינויים מפליגים, שלא כבמד"ר. אל מחלוקת התנאים שבקטע הקדים בעל במד"ר קטע משלו ובו דבריהם של "רבותינו". לפי אלה הודיע הקב"ה למשה על מעשה העגל העתיד, אבל הוא מדבר על המעשה הצפוי בתום 40 יום, והמספר 40 עולה מן הגימטריה³ של המילה כי: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שמות, י"ט ו). דברי התנאים מצמצמים את המספר בשיטתיות מ-40 ל-0. הקטע אפייני מאוד לעיבוד של מקור אחר: שמו"ר ח"ב או מקור זולתו, ע"י במד"ר⁴.

לא מצאנו בשום מקום שימוש שנעשה במד"ר בדברים רבה. דב"ר למהדורותיו הוא מדרש ממשפחת תנחומא⁵ ויתכן שבמד"ר הכירו בתור שכזה, אך לא נמצאו עדויות לדבר. כת"י המכילים את במד"ר עם דב"ר הם ממוצא ספרדי או קרוב לו⁶ ודב"ר שלהם הוא דב"ר של בני ספרד כצפוי. אין בידינו אף כת"י המכיל את במד"ר ואת דב"ר האשכנזי.

הערות:

1. על השימוש שנעשה שם בתוספתא ראה פרק 4 בחטיבה זו וכן פרק 5 בחטיבה ב'.
2. ראה ב"ר תיאודור-אלבק עמ' 374 ש' 1 וחילופי נוסחאות שם. 3. בשינויי נוסח קלים בין עדי נוסח ב"ר. 4. וזה בשינויים קלים בין עדי נוסח במד"ר.

5. על הפרוש לב"ר המיוחס לרש"י ראה תיאודור, מאמר על פירוש בראשית רבה, אפשטיין סבור היה כי בעל הפרוש הוא ר' יוסף קרא: ראה ר' יוסף קרא והפרוש המיוחס לרש"י, מקדמוניות ח"ב, עמ' שכ"ח-של"ה, והשלמה שם, עמ' של"ה-של"ו. וראה גם: בניהו, רבי שמואל יפה אשכנזי; תא-שמע, פרוש אשכנזי-צרפתי קדום.
6. תנח" שלח י"ב; ת"ב שם כ"א; במד"ר חלק ב', שלח, פט"ז, כ; דב"ר ליברמן עמ' 8.
7. השמות במד"ר נראים מדויקים יותר מאשר בויק"ר. כך לדוגמה השם ר' שמואל בר נחמן שבבמד"ר ובדב"ר (ליברמן) הוא הנכון ולא ר' ישמעאל בר נחמן שבויק"ר. וראה הערות מרגליות וחילופי הנוסח בויק"ר שם.
8. על ערכו של ילקוט המכירי כעד נוסח של במד"ר ראה חטיבה ו', פרק 8. על ערכו כעד תפוצה של במד"ר ראה חטיבה ג' פרק 13.
9. דוגמה זו תדון להלן בין הקטעים של במד"ר אשר אבדו, אולי, מן הספר ועקבותיהם נותרו במקומות שונים בספרות ימי הביניים. ראה נספח 2, קטע מס. 9.
10. חלקים מהדרשה מופיעים גם בתנחומא אחרי מות אך זה אינו המקור. הסדר השונה מעט בין פסדר"כ לויק"ר קשור לבעיית הייחס ויק"ר - פסדר"כ שאינה מענייננו כאן. עוד על נושא זה ראה פרק 13 בחטיבה זו (פסיקתא דרב כהנא) והערה 1 שם.
12. ראה צונץ, הדרשות פרק 14 עמ' 125; אפשטיין מקדמוניות ח"ב עמ' ס"א-ס"ד; בובר במבוא למהדורת תנחומא שלו, עמ' 74; היימן, מקורות יל"ש ח"א עמ' 137 בהערה לרמז קע"ב, 9 וכן הערותיו ביל"ש מהדורת היימן-שילוני, שמות עמ' 58, ש"י 47; שנאן, מבוא לשמו"ר עמ' 12. בובר הרחיב בשאלת שמו"ר ותנחומא והיימן עסק בפרט בשאלת שמו"ר ויל"ש. 13. הנוסח בדפוסים השתבש אבל בכתה"י הוא כמתואר כאן.
13. על גימטריאות ותופעות דומות במד"ר ראה חטיבה ב' פרק 11.
15. על דרכי עיבוד המקורות במד"ר, ראה חט" ב' פרק 5. 16. ראה: דב"ר ליברמן בתחילת המבוא, והמקורות שצוין שם בהערה 1. 17. פרטים בפרקי חטיבה ה'.

חטיבה א', פרק 7: במדבר רבה ומדרשי המגילות

שימוש רב עושה במד"ר במדרש שיר השירים רבה. יחידות שלמות וגדולות ממדרש זה שולבו במד"ר בפרשיות י', י"א וי"ג ובעיקר בפ"ב. דוגמה: צרור הדרשות שהובאו בפ"א ג'. הרוב הגדול של קטעי הדרשה לקוח משהש"ר פ"ג, ו', שם נדרשו הפסוקים "הנה מטתו שלשלמה...מפחד בלילות" (ש"ה"ש ג', ז-ח).

קטעי הדרשות משי"ר מסודרים בתוך במד"ר בדרך שונה מזו שבמקור אבל ברור שהם נלקחו משהש"ר. בין קטעי שהש"ר שבפסקה שלובים גם קטעים קצרים ממקורות אחרים כגון המשפט אודות שאול המלך: "מהו ובכל אשר יפנה ירשיע? נצח" (מ"ב ע"ג, ש"י 6-7) שמקורה בפסדר"כ החודש (עמ' 84 ש"י 14-15) או בפסי"ר החודש (פט"ו, ס"ט ע"א)¹. סיום הפסקה, מדרשת רב ביבי ואילך (מ"ג ע"א ש"י 17) לקוח מתנחומא נשוא, ט. פי"א, ב' לקוחה משהש"ר פ"ב, ט' אבל ליחידה גדולה זו יש מקבילה בפסי"ר החודש (ע"א ע"ב), ובפסד"כ (עמ' 88 ומעלה) וקשה לקבוע חד-משמעית מאין שאב אותה במד"ר. בעיה דומה קיימת בכמה מקומות. אחד השיקולים ביחוס החומר לשהש"ר הוא השימוש הרב בשהש"ר גם בחלקים אחרים של פי"א: בפסקה ג' מובאות כ-80 שורות דפוס משהש"ר וכנראה שימש זה מקור עיקרי לפי"א (בפי"ב, ד' מובאת יחידה משי"ר בהיקף של כ-270 מילים). בין קטעי שי"ר פזורים גם משפטים קצרים ממקורות אחרים ומשל העורך, אך כאן שהש"ר הוא המקור העיקרי ולא רק יוצר המסגרת. שלא כב"ר בפ"א, ב' או כתוספתא בפ"ט, כ"ד². נוסף ליחידות הארוכות פזורים מספר קטעים קצרים משהש"ר במקומות שונים במד"ר. רק השימוש בפסיקתא רבתי דומה לשימוש הרב שעשה במד"ר בשהש"ר.

מעניינת דרך ההעברה של דרשות שיה"ש לנושא העיקרי של הפרשה בבמד"ר: ברכת כהנים. הדבר נעשה ע"י יצירת דרשה משלו במתכונת הדרשות משיה"ש והמעין יתקשה לקבוע היכן בדיוק נגמר החומר הקדום ומתחילה יצירתו-השלמתו של במד"ר. שורות אלה משל העורך מכוונות את הדרשות אל העיקר, והן משמשות גם כתפר בין גוש הדרשות משי"ר לגוש הדרשות הבא, הלקוח כנראה מפסי"ר, אף כי אין לומר זאת בודאות גמורה.

במד"ר משתמש כנראה גם במדרש שיר השירים זוטא. לדברי בובר במבואו לשהש"ז השתמשו בעלי הילקוטים, שמעוני ומכירי, במדרש זה. לפניהם הכיר אותו ר' יהודה הברצלוני, ומתוך רשימת המשתמשים במדרש זה שהביא בובר, הברצלוני הוא המוקדם ביותר. לפי זה זמנו של בעל שי"ז אינו רחוק מאוד מזמנו של בעל במד"ר עצמו. בשני מקומות בבמד"ר ניכר שימוש במדרש זה, האחד ודאי והאחר מסופק. האחד: פי"ג, ב' (נ"א ע"א, ש"ג 9-13) על הפסוק "עורי צפון ובואי תימן" (שיה"ש, ד' טז; שהש"ז סוף פ"ד) ועניינה בקנאת רוח הצפון ורוח הדרום המביאות את הגלויות, והשלום שניתן ביניהן. המקום השני: בפי"ד, יב (ס"ב ע"ג, ש"ג 7-9) נזכרים 70 שמותיהם של הקב"ה, ישראל, התורה וירושלים. 70 שמותיהם של ישראל, ירושלים, התורה ושל הקב"ה, בסדר זה, מובאים ומפורטים בראש שהש"ז ויתכן שבמד"ר השתמש בו. בבמד"ר קטע זה משולב בשורת דרשות אחרות שעניינן הוא המספר 70. אחדים מאלה מוכרים ממקומות אחרים. אחרים הנם, אולי, פרי יצירתו של המחבר.

מדרש שיה"ש שפרסם גרינהוט בליקוטים, נתפרסם גם ע"י י.ח. ורטהיימר אשר צרף למדרש מבוא ומפתחות ונסה להוכיח ש"גם התרגום על שיר השירים, והפייטנים... ר' אלעזר הקליר ז"ל ור' סעדיה גאון ז"ל השתמשו במדרשנו זה בדבריהם אף כי אינם קוראים אותו בשם...". דומה שאין הטענות עומדות בפני הבקורת. מ.ב. לרנר טען שהמדרש הוא לר' שלמה בן יהודה, גאון ארץ ישראל ברבע השני של המאה ה"א. לרנר מצא במדרש "שינוי מכוון של הטקסט לצרכי תעמולה והון פוליטי במאבקים פנימיים". לפי זה גילו של המדרש אינו רחוק מאוד מגילו של במד"ר, ותחומו הגיאוגרפי רחוק ושונה מזה של במד"ר האירופי ואין לצפות להופעת מדרש זה בבמד"ר. ואכן אין שימוש מוכח של במד"ר במדרש זה, אבל דרשה אחת שלו ראויה לעיון מדוקדק:

על הפסוק "עד שהמלך במסיבו נרדי נתן ריחו" (שיה"ש, א' יב) מובאת כאן הדרשה על דברי פרעה למשה "ראו כי רעה נגד פניכם" (שמות, י"ז י) ודברי המצרים "ברעה הוציאם...". (שם ל"ב, יב), וביטול הדברים על ידי יהושע: "היום גלותי את חרפת מצרים מעליכם" (יהושע ה' ט). המהדיר השלים את הדרשה והוסיף את דברי פרעה הרואה באיצטגנינות כוכב ושמו "רעה" העולה מול ישראל בעת יציאת מצרים. דרשה זו מובאת בפרוש רש"י לתורה (שמות י"ז, י) תחת הכותרת "ומדרש אגדה שמעתי". בילקוט שמעוני הובאה הדרשה פעמיים: בפרשת תשא, רמז שצב וביהושע, רמז טו. ביל"ש דפוס ראשון היא מיוחסת לבראשית רבה אבל אינה מופיעה בב"ר. כן מובאת הדרשה בפרש"י ליהושע (ה' ט) ובסופה נדפס: "כך דרש ר' משה הדרשן". ואולם לדברי א. ברלינר דרשה זו שייכת לר' יהודה הדרשן, בנו של ר' משה הדרשן ולא לר' משה הדרשן עצמו. ומכל מקום בדורות מאוחרים יותר היא מוזכרת מבלי לציין שם מדויק של דורש שמשמו הובאה.

הדרשה נודעת איפוא גם דרך מדרש שיה"ש גרינהוט-ורטהיימר וגם דרך רמ"ה או ר' יהודה בנו. ואם צדקו דברי לרנר הרי קרוב לודאי ששניהם, הגאון והדרשן, ינקו את דבר האגדה ממקור או ממקורות קדומים יותר. ורטהיימר במבוא שלו (עמ' 15) מציין את הקשר שבין רמ"ה למדרש זה¹¹ והוא מסיק מכאן כי ר"מ הדרשן לקח דבריו מהמדרש. אבל כיוון שכל טענותיו בדבר קדמותו של המדרש אינן סבירות¹², הרי גם מסקנה זו אינה הכרחית. מכל מקום הקשר בין הדרשה לבין ר"מ הדרשן (או בנו ר' יהודה) קיים, ועל כן צריך לשער את קיומה של זיקה כלשהי בינו לבין מדרש זה לשיר השירים.

*

רוב הדרשות המקבילות במד"ר - רות רבה נמצאות גם במקומות אחרים ואין להוכיח מהם קשר בין השנים. במקום אחד נראה שבמד"ר אכן השתמש בדרשה מפתחה א' של ר"ר. במד"ר פי"ד, ו' (נ"ט ע"ד שי"3-5) נאמר:

"אמר הקב"ה למשה אע"פ שעשיתך אלוהו של פרעה במה דתימא "ראה נתתיך אלהים לפרעה" (שמות, ז' א)¹³ הזהר להיות אלהותי עלך שלא עשיתך אלוה כי אם לפרעה לבדו". רעיון זה מופיע בפתיחה א' לרו"ר והוא מובא שם בשם ר' יודן בשינוי מה: "אמר הקב"ה למשה אע"פ שקראתי אותך אלהים לפרעה - אלהיך אנכי. אני על גבך". במד"ר עיבד כאן רעיון מהפתיחה לרו"ר שכמוהו לא מצאנו במקום אחר¹⁴.

נראה שבמד"ר השתמש במדרש רות זוטא. במד"ר פי"ג, י"א מובאת דרשה המסבירה את הכתיב המלא במילה עתודים שבקרבן נחשון¹⁵ ולפיה האות ו' היתרה היא כנגד ששה בנים שהיו מנחשון בעלי שש ברכות: דוד, משיח, דניאל, חנניה, מישאל ועזריה. וכאן באים פסוקים המתארים את שש הברכות של כל אחד מאלה: הפסוק על דוד לקוח משמואל א, ט"ז, יח; על המשיח - מישעיהו י"א, יב; הפסוק על דניאל, חנניה, מישאל ועזריה הוא מדניאל א', ד. הדרשה נמצאת ברו"ז פ"ג, טו¹⁶ ובמד"ר לקח אותה משם ולא מרו"ר. ברו"ר פ"ז, ב' מובאת דרשת ר' יהודה ב"ר סימון הדומה לזו של ר"ר אבל רשימת בני נחשון כאן שונה: נוספו עליה המלכים חזקיהו ויאשיהו ואילו חנניה, מישאל ועזריה אוחדו כאן למעין דמות אחת משותפת¹⁷. נרשמו גם פסוקים נוספים הקשורים במלכים: ישעיהו ט"ו ו' וירמיהו י"ז, ח'. שני הקטעים ממדרשי רות דומים בכך שבשניהם מובא פסוק מספר דניאל (ו' ד') המפריד את דניאל משלושת חבריו, ואילו במד"ר נרשמו דניאל וחבריו כאחד. בשני המדרשים לרות נקודת המוצא המקראית לדרשה היא הפסוק "וימד שש שעורים וישת עליה" (רות, ג' טו) שנאמר בבוועז וברות, ובמד"ר העביר את הדרשה משש השעורים אל האות ו' שבמילה עתודים שהיא עניינה של פרשתו.

*

מדרש איכה רבה הוא מן הקדומים שבמדרשי האגדה. במבואו למהדורת איכה רבה של¹⁸ מאריך בובר בעניין זה והוא מראה כי כבר במאה הי"א היה הספר מוכר בתפוצות שונות ורחוקות. לדבריו לא רק מדרשים מאוחרים כשמו"ר אלא גם מוקדמים כויק"ר

השתמשו באיכ"ר. לעומת זאת, לדעתו במד"ר ודב"ר לא השתמשו באיכ"ר¹¹. אע"פ כן מצאנו פעם אחת בלבד שימוש ודאי שעשה במד"ר באיכ"ר במישרין: בפי"ב, ג' (מ"ו ע"א, ש"28-31) מובא קטע מאיכ"ר פ"א כ"ט. הדבר משולב בדרשה ארוכה המבוססת על שוחר טוב צ"א ("מזמור של פגעים"). לכמה ממרכיבי הדרשה יש מקבילות גם בתנחומא נשוא כ"ג; דב"ר פ"ו, ו'; בבלי פסחים ק"א ע"ב וק"ב ע"א וכן ביל"ש לדברים, רמז תתקמ"ה (האזינו, ל"ב כ"ד). ואולם כפי שהיא לפנינו הדרשה הובאה מאיכ"ר. בקטע גם דברי האמוראים ר' אבא בר כהנא ור' לוי בעניין קטב מרידי, שמו וזמן ממשלתו.

*

אין הוכחה חד-משמעית לקשר שבין קהלת רבה ובין במד"ר. למספר קטעים של במד"ר אפשר, אך לא ודאי, שקה"ר שימש מקור. במקום אחד ברור שבמד"ר השתמש באחד מהשנים: קהלת רבה או קהלת זוטא. הדרשה בבמד"ר פ"ט, י"ב (כ"ז ע"א, ש"19-21). העיבוד נעשה ע"פ קה"ר פ"ז כ"ו או ע"פ קהלת זוטא פ"ז כ"ו. הקשר בין המקורות הוא ברור: ולא מצאנו מקור דומה אחר לנאמר כאן.

<u>במד"ר</u>	<u>קהלת רבה</u>	<u>קהלת זוטא</u>
אלמלא שאסורים ידיה	א"ר אלעזר אלולי שכתב בה	ומאי אסורים ידיה אלולי
שאינה תובעת בפה לא	אסורים ידיה היתה אוחזת	שכתוב בה אסורים ידיה
היתה מנחת לאדם שלא	באדם בשוק ואומרת בוא	כיון שאדם יוצא לשוק
תהא תובעתו טוב לפני	והזקק לי... לכלבה נושכת...	אומרת לו בוא ושמש עמי
האלהים ימלט ממנה.	.. טוב לפני האלוהים...	...(משל הכלבה מופיע
(משל הכלבה חסר)		לפני הדרשה).

*

מדרש אסתר רבה הוא מדרש מאוחר יחסית ליתר מדרשי המגילות¹² אבל ברור שלמגילת אסתר היו קיימים כבר זמן רב קודם לחיבורו של אס"ר. ואע"פ שלא מצאנו שימוש מוכח של במד"ר באסתר הרי דרשות שונות הקשורות במגילה נמצאות בבמד"ר. כך לדוגמה, בפי"י בבמד"ר נאמרו דברים שונים בגנות היין והשכרות אשר יכולים להיות מושפעים מאסתר או ממדרש אחר לאסתר, אך אין זה הכרחי. לדברי בובער שימש מדרש אבא גוריון מקור לאסתר ולמדרש נוסף למגילת אסתר, ויתכן שגם במד"ר הכירו¹³.

בשני מקומות אפשר להכיר השפעה מסויימת של אסתר על במד"ר. האחד בפי"י ה' (ל"ו ע"ד, ש"28) - דרשה על הרשעים שקודמים לשמש ואילו הצדיקים שמש קודם להם. הקטע לקוח ממדרש שמואל פ"א¹⁴ או מרו"ר פ"ד, ו', ונוספו בו דברים ממקורות שונים ובהם גם חומר מקורי. אבל בעוד שבמדרשי שמואל ורות נקודות המוצא לדרשה הן שמותם של אלקנה ובועז, בבמד"ר נקודת המוצא היא שמו של מנוח. מנוח נכתב בראש רשימת הצדיקים אשר שמש קודם להם שבאסתר פ"ו, ב והוא נעדר מן הרשימות המקבילות במדרש שמואל וברו"ר. יתכן איפוא כי בזה הושפע במד"ר מאסתר. יכתן ששילוב מנוח ברשימה הוא רעיון של בעל במד"ר עצמו¹⁵ שהרי גם על מנוח נאמר "ושמו מנוח" (שופטים, י"ג

ב') כעל שאר הצדיקים שברשימה: אלקנה, קיש, שאול, בועז, מרדכי. מאידך שילובו של מנוח ברשימה יוצר קשר טבעי בין הנאמר שם בשמשון ובין דרשת הצדיקים הקודמים לשם שבהמשך ואין צורך להניח השפעת אסת"ר בדבר.

המקום השני - במד"ר פי"ג, ה'. כאן מובאת דרשה מוכרת: "כל מקום שנאמר ויהי, צרה. והיה, שמחה". בסוף הדרשה כותב במד"ר כי ביום שנלכדה ירושלים נולד מנחם. בצורה זו ובהקשר זה לא מצאנו את הדבר אלא באסת"ר (פתיחתא סוף סימן י"א), ובב' רבתי עמ' 130. היחידה הדרשנית כולה לא הועברה לבמד"ר מאסת"ר אלא מב"ר פמ"ב או מויק"ר פי"א אבל יתכן שהידיעה על הולדת מנחם בו ביום⁴² נובעת מהפתיחה לאסת"ר.

ה ע ר ו ת

1. ראה גם מדרש שמואל פי"ז. וראה עוד את הערתו של ש. בובער במהדורת פסיד"ר כ שלו, מ"ד ע"א, הערה מא. 2. פרקים 6,3 בחטיבה זו. 3. על זמנו ומקומו של במד"ר - בחטיבה ב' פרק 17. 4. עמ' 80 במהדורת בובר.
5. על זיקתו המיוחדת של בעל במד"ר למספרים ראה חטיבה ב' פרק 10 וכן חטיבה ד', פרקים 2,1. בין המספרים החביבים במיוחד על בעל במד"ר - המספר 70.
6. "מדרש שיה"ש ע"פ כת"י ישן נושן הנמצא בעיר קאהיר באחת מהגניזות שם". במבוא כותב גרינהוט (בשנת 1897) שהחיבור "נכתב לפני שבע מאות וחמישים שנה". לפי זה החיבור (או כתה"י?) נוצר במחצית המאה הי"ב.
7. מהדורה חדשה עם השלמות והוספות שונות, מאת הרב י.ח. ורטהימר. כתב היד של המקור הוא משנת 1147. באותו כרך נדפס גם פרוש ר' אביגדור כ"ץ לשיה"ש.
8. מ.ב. לרנר, למקורה של מובאה באיגרת ר' שלמה בן יהודה.
9. ראה ברלינר, רש"י לתורה כאן, וכן לתולדות פרושי רש"י, כתבים נבחרים ב' עמ' 208. באחרונה נתברר לי הדבר מעיון בכת"י לנינגרד 251.1 בספריה העירונית שם. כתה"י מכיל 8 דפים מפרש"י ליהושע ושופטים ובפרושיהושע נכתב בסוף הדרשה: "כך דרש ר' יהודה הדרשן". בכת"י ברלינר נזכר ר' יהודה הדרשן בפרש"י לשמות.
10. במדרש הגדול היא מובאת בשינויים ללא ציון מקורה. רבנו בחיי מביא אותה בשם "מדרש" ואברבנאל מציין אודותיה "כבר ראית מה שפרשו עליו חז"ל...". כל אלה בפרושים לספר שמות על אתר. 11. על הקשר לר' יהודה הדרשן אין הוא יודע.
12. גם דבריו אודות הקשר שבין פיוטי ר' שמעון בר יצחק ממגנצא ורבנו משולם ברבי קלונימוס לבין המדרש אינם משכנעים כלל ועיקר. לעומת זאת יתכן שיש קשר בין פיוטי ר' שמעון ממגנצא לבין במד"ר, ועל כך ראה פרק 16 בחטיבה זו.
13. מפרשי המקרא התלבטו בשאלת מובנו של פסוק זה. ראה למשל דברי רש"י כאן.
14. לדעת לרנר הפתיחות במדרש זה הן חלק אורגני שלו. ראה דבריו בעמ' מ"ח ומ"ט.
15. ראה הערת רש"י שם, והערת בעל יפה ענף שם. דרשה אחרת על ו' יתרה זו נמצאת בקובץ הפרושים מימי הבינים "אמרי נועם", עמ' קמ"ד. על תפקידה של האות ו' ועל דרשות סביבה וסביב המספר 6 ברו"ר עמ' מ.ב. לרנר בחיבורו על רו"ר. ראה חטיבה ב' פרק 11 והערה 14 שם. 16. הובאה גם בפרוש הרוקח לבמדבר כאן.
17. ראה הערת מתנות כהונה בשם "אות אמת" שהיתה לפנינו נוסחה אחרת: "והלא שמונה הם? אלא אלו שלושה כיון שמעלתן שוה מנאן כאחד". ראה גם הערת רש"י שם, ג'.
18. ע"פ כת"י רומא Casanata J14. על טיבו וחשיבותו עמד בובר במבוא בהרחבה.
19. שם עמ' 19. בהערה א' הוא כותב שהקטע הנדון כאן במבדבר רבה "נמצא בקצת שינויים באיכ"ר... והיה להמסדר מקור אחר". לענ"ד טעה בובר בעניין זה.
20. צונץ, הדרשות פרק 15 עמ' 128-129; בובר בפתח דבר לספרי דאגדתא על מגילת אסתר, פרק ב' דף ב' ע"א והערה ה' מביא דברים בשם ר' עזריה מן האדומים ומתפלמס עם חוקרים שדימו למצוא את המדרש אצל רש"י, בעלי התוספות והערוך.
21. אלבק, במבוא לבראשית רבתי מציין מספר מקומות בבראשית רבתי המקבילים לאסת"ר, ולדבריו שימש אסת"ר אחד המקורות לב' רבתי. מבוא לב' רבתי, עמ' 26.
22. ראה פרק 26 בחטיבה זו. בובר מציין במהדורת מדרש שמואל שלו (עמ' 44, הערה מ"ג) כי בכתה"י מובאת הדרשה דלהלן בשם רבי יודן, וכן הוא גם בבמד"ר.
23. ב"בראשית זוטא" לר' שמואל משנות עמ' קע"א מובאת דרשה זו והיא כוללת גם את מנוח אך לא את ישי. קשה לקבוע אם הדרשה לקוחה מבמד"ר או ממדרש שמואל.
24. על מנחם ככנזי למשיח ועל הרעיון שהמשיח נולד בו ביום שחרב בית המקדש ראה איכה רבה פ"א, נ"ו וכן ירושלמי ברכות פ"ב, ע"ד (דף ה' ע"א).

חטיבה א', פרק 8: במדבר רבה והמדרשים לשמואל, תהילים, משלי

אין ספק שבמד"ר הכיר את מדרש שמואל והשתמש בו אע"פ שלא תמיד מנצל במד"ר את מדרש שמואל בבואו לעסוק בנושאים של ספר שמואל המקראי. דוגמה בולטת: היחידה המדרשית הגדולה בפ"ד, כ' במד"ר, העוסקת בהרחבה בהעלאת ארון הברית לירושלים בימי דוד (שמואל ב, ו'). היא מקיפה כ-270 שורות דפוס ומשתמשת במקורות שונים אך לא במד"ש, אולי משום מיעוט החומר שם (פכ"ה, ה, ו) בנושא זה: כ-13 שורות. לעומת זה בדרשה ארוכה (כ-185 שורות) הקשורה בספר שמואל (ש"ב כ"א) ומפותחת במד"ש פכ"ח ועניינה הרעב, הגבעונים ובית שאול, משתמש במד"ר (פ"ח, ד') במד"ש כמקור נכבד.

לא נתקלנו כאן בקושי שתואר לעיל: לקבוע אם יחידה כלשהי נלקחה ישירות ממד"ש או דרך חיבור אחר. מד"ש לא שימש מקור ציטוט בספרות האגדה המוקדמת וגם בימי הביניים הסתפקו בדרך כלל באיזכור שמו או בציטטים קצרים מאוד מתוכו. קטעי מד"ש במד"ר הם בני אורך משתנה וגם דרכו בעיבוד הקטעים אינה אחידה. קטע ארוך יחסית שהובא ממד"ש כמעט ללא שינוי הוא בפ"ג, ב' (ח' ע"ג, ש"ג 18-33). הקטע נפתח בדברי המטרונא לר' יוסי ומסתיים בעירא היאירי. לעומתו במקום אחר השתמש במד"ר במשפט קצר, כנראה ממד"ש, אבל לא שימר את צורתו כי אם התאים אותו לצרכיו. במד"ר פ"י, ה' (ל"ז ע"ב, ש"ב 6-7) נאמר: "למה נקרא שמו של תער מורה? שאין השער מתיירא אלא מן תער". המשפט הנו כנראה עיבוד מד"ש פ"ב, ח': "מה הדין סירא לא מידחל אלא מן פרזלא אף הדין שערא לא מידחל אלא מן פרזלא". לפתגם זה מקבילה בסוף ירושלמי נזיר בשינוי ונסתחו במד"ר קרוב יותר לזה של מד"ש מאשר לזה של הירושלמי.

הזכרנו לעיל את הדרשה הארוכה של במד"ר פ"ח, ד' בה מנצל במד"ר את מד"ש בין יתר מקורותיו. באותה דרשה במד"ר זיהינו קטעים ממקורות אלה: ירושלמי קידושין וסנהדרין; בבלי ברכות ויבמות; ב"ר; קה"ר(?); פרד"א; פסי"ר; מד"ש ודברי המחבר או העורך. המשפט "אמר לו הקב"ה דוד מוצל אתה אלא על שאול ועל בית הדמים" (כ"ב ע"ג, ש"ג 11-12) מופיע רק במד"ש, וכן הקטע הארוך יחסית: "באותה שעה אמר דוד... ויאמר אליהם. והגבעונים וגו'" (ש"ג 23-31) לקוח כולו ובמישרין ממד"ש פכ"ח.

קטע בעייתי יותר באותה פרשה הוא הפותח בבמילים "והיו אומות העולם" (ע"ב, ש"ג 25) ומסתיים ב"שלום שלום לרחוק ולקרוב" (ע"ג, ש"ג 6). ניתוח זהיר של הקטע מעלה כי הוא בנוי על מד"ש פכ"ח, ו' ובמד"ר השלים את הדרשה ע"פ הירושלמי קידושין פ"ד ד' (ס"ה ע"ב וע"ג). כך לדוגמה בש"ג 25 במד"ר נאמר "והיו אומות העולם אומרים תורתם של אלו פלסטון (או פלסתר) היא. כתוב בתורתך...". וכאן נמשכים הדברים על 3 שורות נוספות עד "...בעוון אבותם...מה חטאו אלו... אבותיהם של אלו...אמרו...". רובו של הקטע מופיע במד"ש כמו במד"ר והיחס היניהם ברור. אבל המילים "והיו שואלים... מה חטאו...מידת הדין?" אינן במד"ש, ובמקום זה נכתב שם רק "אמרו להם ישראל אבותיהם של אלו...". בירושלמי קידושין חסר רוב החומר שבמד"ש ובמד"ר. שם נכתב בקיצור: "והיו העוברים ושבים אומרים מה חטאו אלו שנשתנית עליהם מידת הדין?"

והיו אומר להם על שפשטו ידיהם בגרים גרורים. אמרו...". בעל במד"ר הרכיב כאן את שני המקורות כאשר העיקרי הוא מד"ש, והשלים את החסר לפי דעתו, מן הירושלמי. במקום שהשנים "חלוקים" זה על זה, כגון בנוסח "אומות העולם" או "העוברים ושבים" וכן בשאלה מי הם שפשטו ידיהם, אלו או אבותיהם, גורס במד"ר כמד"ש.

קטע אחר ממד"ש, על הרשעים שקודמים לשמם והצדיקים ששמם קודם להם מופיע בבמד"ר פ"י, ה' (ל"ו ע"ד, ש"ז 28-ל"ז ע"א, ש"ד 4) ולו מקבילות ברו"ר פ"ד, ג' ואסת"ר פ"ו, ב"ש. למרות השינויים ברור שמקור הקטע הוא מד"ש פ"א ו'. הקטע משולב ביחידה גדולה ממד"ש שתחילתו "ויהי - אמר ר' יודן..". (ש"ד 9). במד"ר משלב כדרכו מקורות שונים ובהם מד"ש, ומסלק מהם מה שאינו נחוץ לעניינו. וכך אין הוא מביא ממד"ש את פרושי האמוראים למילים "רמתיים צופים". השורה "כל מקום" (ש"ד 9) וגו' שביחידה זו מופיעה בבמד"ר בשם ר' יודן וכך הוא בכת"י פרמה די רוסי 563 של מד"ש. בנוסח בובר ובדפוס ראשון של מד"ש (קושטא 1522 או 1517 חסר השם ר' יודן. יתכן שבבמד"ר נשתמר נוסח כת"י פרמה או קרובו אבל אין לקבוע זאת ע"פ דוגמה אחת בלבד.

*

בעל במד"ר הכיר את מדרש תהילים. הוא משתמש בו כמקור ישיר למושגים קצרים וארוכים וגם לקטעים שלמים. משפט קצר הוא למשל השאלה (אודות תינוקות הלויים) "וכי מבן חודש יכולים לשמור?" במדב"ר פ"ג, ד (ט"ז ע"ד, ש"ז 22-23), המושפעת מדרשה בשו"ט צ"ב, יב, שם נדרש הפסוק "שתולים בבית ה'" על תינוקות של ביה"ס ומובאת השאלה על תינוקות הלויים: "וכי מבן חודש משמר? אלא כיון שהוא עתיד לשמור כאילו שמר". שם נאמרו עוד כמה משפטים בזכות הלויים ובמד"ר הסתפק בציטוט הקצר דלעיל והוסיף עליו את המשך השאלה משלו: "והלא הוא עצמו מבקש למי שישמרנו?".

יחידה מדרשית גדולה שנלקחה משו"ט צ"א נמצאת בבמד"ר פי"ב, ג'. הדרשה בבמד"ר מתעלמת מן הקטע הראשון המובא בשו"ט וכן נוהג גם יל"ש לתהילים במקום. ואכן, כפי שהעיר כאן בובר, המאמר הפותח את היחידה בשו"ט "אין עניינו לכאן". יתכן שהוא נוסף לשו"ט בשלב מאוחר ואולי זו דוגמה לכך שבמד"ר יכול לשמש מבחן לאותנטיות של קטעי מקורותיו השונים. הקטע המצוטט בבמד"ר עבר עיבוד ושילוב עם מקורות נוספים. בפ"ח, ב, מתחילתה עד "וגר לא תונה" (כ"א ע"ד, ש"ז 13-כ"ב ע"א, ש"ד 1) מובאת יחידה גדולה אחרת משו"ט (קמ"ו, ז-ח). ביחידה זו דברים בשבח הצדיקים ואפילו גויים, ע"פ הפסוק "ה' אוהב צדיקים" (תהילים שם) ואחריהם דברים בשבח הגרים ע"פ אותו מזמור. כאן מובא משל על צבי שהסתפח מרצונו לעדר הצאן של המלך והלה היה אוהבו ביותר משום שצבי זה בא אל המלך מרצונו ולא כאחיו הצבאים. לשון המשל אינה רגילה בשו"ט ולדברי בובר (קכ"ח, הערה ו') הקטע "נובע מן מדרש במד"ר פ"ח אות ב'!" הרי שלדעתו שימש דוקא במד"ר מקור לדרשה מאוחרת שבמדרש תהילים! ❁

לפני קטע זה מובאות במדרש תהילים שם מספר דרשות על פסוקי המזמור ובהן דרשה על הפסוק "ה' מתיר אסורים", אף הוא מאותו מזמור תהילים. ושם נאמר: "מהו מתיר

אסורים? יש אומרים כל הבהמה שנטמאת בעולם הזה מתיר אותה הקב"ה לעתיד לבוא". וכיו"ב אף על טומאת נידה. בובר מביא כאן את דברי יעקב רייפמן שלדעתו נוספה דרשה מוזרה זו "מאת אחד המשגים עוור בדרך", ואחר אריכות דברים הוא משער שהיא נוספה מאת ר' משה הדרשן, וזאת על פי הבאתה בספר ישועות משיחו של אברבנאל¹. אברבנאל הביא את הדרשה כציטוט מדברי "המפקר"² בשם רמ"ה. ואם אמנם כן הוא ומקור הדרשה על התרת אסורים לעתיד לבוא הוא רמ"ה, הרי שבמזמור קמ"ו אפשר לזהות קטע ממדרשו ויש לשער כי גם דרשות אחרות במזמור זה הן משלו וביניהן דרשת הצבי שהובאה במד"ר. צרוף זה מחזק את הקשר בין במד"ר ובין ר' משה הדרשן, ויתכן שהדרשה לקוחה מקובץ דרשות לספר תהילים של רמ"ה³.

*

גם מדרש משלי היה מוכר לבעל במד"ר והוא עשה בו שימוש מעט. כאן יודגמו שני קטעים ממדרש משלי והדרך שבה משתמש במד"ר בהם.

בפי"ב, יא מובאת דרשה ארוכה הבנויה על פי מספר מקורות. הקטע הראשון בנוי כפתיחה ע"פ הפסוק "מי עלה שמים וירד" (משלי, ל"ד), ומקורו, אחר שינוי, בתנח"י נשוא כ"ד, פסדר"כ ופסי"ר⁴, "ויהי ביום כלות"⁵. בהמשך הובאו יתר מרכיביה של הדרשה על אותו פסוק במשלי ונראה שהמשך הדרשה בנוי במד"ר על שילוב בין הפסיקתא ובין מדרש משלי. החל ב"ומנין שהרוחות צורך התבואה?" (מ"ח ע"ד, ש"ז 27) ועד "נצבו כמו נד נוזלים" (מ"ט ע"א, ש"ז 4), לקוח כל הקטע ישירות ממדרש משלי פ"ל, ד. למרות הדמיון בין קטע זה ובין הפסיקתות, אין הוא מופיע אלא במדרש משלי פ"ל, י"י-י"ב⁶.

הקטע אודות אליהו (מ"ח ע"ד, ש"ז 16-20) מופיע בפסיקתות ובמדרש משלי, אך בעוד שבפסיקתות הוא מופיע אחרי הקטע על המעשרות ובמדרש משלי הוא חותם את כל היחידה במד"ר הוא מועבר למעלה – אולי כדי לסמוך את דרשת אליהו המסתיימת בפסוק "ראי חי בנך" (מלכים א', י"ז כג, בש"ז 21) לפסוק "בני בכורי ישראל" (שמות ד' כב, בש"ז 16). פסוק זה חותם את הקטע "זה הקב"ה" וכו', הלקוח מן הפסיקתות ואינו במדמ"ש. גם סיום היחידה, דברי ריב"ל בשם רשב"י, לקוח מהפסיקתות ואינו במדמ"ש וגם בו ניכר העיבוד שעשה במד"ר. על זמנו של מדמ"ש נחלקו חוקרים⁷. מאחר שבמד"ר עושה שימוש במדרש יש לשער שמדמ"ש קדם לבמד"ר במדנ משמעותית.

ה ע ר ו ת:

1. שאלת זמנו של מד"ש ראויה לעיון בפני עצמה. גב' תרצה ליפשיץ העוסקת בו מסרה לי כי לדעתה מד"ש הנו חיבור מוקדם יותר מכפי ששער צונץ, שנטה לאחר אותו למאה ה"א: הדרשות בישראל עמ' 133. וראה גם הערה 84 שם. בובר במבואו לספר התלבט בשאלה ולא הכריע בה. הוא ראה בספר "כעין ילקוט ממדרשים קדמונים" (עמ' 8) ושער שבעל המדרש הזה ראה את מדרשי קהלת ותנחומא והשתמש בהם (עמ' 9).
2. ראה פרק ה' במבוא של בובר למד"ש. 3. במד"ש וביל"ש: ר' מנחמא. אבל בכל כתה"י של במד"ר: נחמיה (מ: נחמיה). א,ש: נחמיה בשם ר' שמעון ב"י.
4. חילופו הנוסחאות בין עדי נוסח במד"ר בפרשה זו הם חסרי משמעות לענייננו.
5. ראה פרק 25 בחטיבה זו והערה 9 שם. 6. כך ציין בובר בעמ' 44 הערה מ"ה.

7. מדרש שמואל נדפס לראשונה בקושטה בשנת עזר"ה היא שנת רפ"ב, 1522. אבל בובר במהדורתו (מבוא עמ' 36) מציג גם את האפשרות שהשנה היא רע"ז, 1517. אולי משום שהוא סבור שיש לקרוא את האות ה' לפרט גדול.
8. הידיעה בדבר זמנו המאוחר של שו"ט לאחדים מהמזמורים האחרונים של תהילים אינה חדשה. ראה: צונץ, הדרשות פרק ט"ו, עמ' 131; בובר במבוא למדרש תהילים סוף פרק ב' ותחילת פרק ג'.
9. העיון הרביעי, פרק ג'. הספר מכיל חומר תשובות למתווכחים הנוצריים בויכוח טורטוזא (1413-1414), בעיני אברבנאל, ממרחק הזמן. על חשיבותו של ספר זה בהקשר של במד"ר ראה חטיבה ד' פרק 1 והערות 76, 77.
10. הוא יהושע הלורקי, הוא גירונימו דה סנטה פא, הוא המפקד.
11. הנושא ידון בחטיבה ד' ויורחב במקום אחר.
12. בפסידר"כ (מנדלבוים) פ"א, עמ' 8-9. בפסידר"ר (איש-שלום) פרק ה' דף ט"ו.
13. אלבק כותב במבוא לבראשית רבה עמ' 21 הערה 2 כי במד"ר (וכן פוגיו פידאלי!) דרשו את המקרא על הקב"ה. אבל אין ספק כי במד"ר לא דרש את הדבר מעצמו כי אם העבירו מן הפסיקתא. 14. בובר סוף דף נ"ב ע"ב - נ"ג ע"א, ש"9.
15. צונץ, ב"הדרשות" (פרק 15, עמ' 132-133) שער כי המדרש לא קדם למאה ה"א. וראה בובר, מבוא למדמ"ש פ"ב עמ' 9. על משתמשי המדרש ראה פרק ו' עמ' 20-28.

חטיבה א', פרק 9: תלמוד בבלי ובמדבר רבה

התלמוד הבבלי הוא אחד הספרים המצויים ביותר על שלחנו של בעל במד"ר. במד"ר משתמש בתלמוד הבבלי בדרכים שונות: פעמים שהוא מעתיק קטעים ארוכים מהתלמוד, ופעמים שהוא מעתיק שורות מעטות או מילים בודדות. לעיתים השימוש במובאות כצורתן ולעיתים תוך עיבוד, כדרכו של במד"ר¹. יש שהוא מצטט את הקטע הדרוש ומרפה ממנו ויש שהוא מצטט מאותו מקור שורת קטעים ומשלבם בהבאות במקורות אחרים.

שעור השימוש בתלמודים בפרשיות השונות אינו אחיד. בפרשה א' לדוגמה, אין כל שימוש בתלמוד (גם לא בחלק שנשתמר בכתבי היד). לעומת זאת בפ"ט נעשה שימוש לא מעט גם בבבלי וגם בירושלמי. השימוש בתלמודים אינו אפייני דוקא ליחידות ההלכה בניגוד לאגדה: אלה כן אלה עושות שימוש בתלמודים, אבל ניכר יתרון כמותי מסויים לשמוש הבבלי במד"ר בדרשות ההלכה בהשוואה לשמוש באגדה, ופרשה א' לא נמצא כל שימוש בבבלי. במד"ר משתמש במסכתות שונות, מסדרים שונים ומאחר שהרבה מן החומר ההלכתי שבמד"ר עניינו בסוטה ונזיר, הרי גם ההבאות ממסכתות אלה הן רבות יחסית.

לא תמיד ניתן לזהות בודאות את קטעי התלמוד, והבעיה כאן דומה בעיקרה לזו של המקורות האחרים המתחלפים זה בזה עקב שיטות העיבוד וערוב המקורות שנוקט במד"ר². לעתים מתגלים קשיים בזהוי המקור התלמודי המסויים משהתברר שקטע כלשהו אכן לקוח מן התלמוד. כך לדוגמה המאמר על הפסוק "השוכבים על מטות שן וסרוחים על ערשותם" (עמוס, ו' ד) - שהיו מסריחים מטותיהם וכו', שהיו מחליפים נשותיהם זה לזה וכו' מופיע במד"ר פעמיים: בפ"ט, ז (כ"ה ע"ג, ש"20-23) ובפ"י, ג' (ל"ו ע"ג, ש"24-26)³. שני הקטעים לקוחים מן התלמוד הבבלי; שניהם מעובדים בהשוואה למקור ובשניהם קשה מאוד לקבוע אם המקור הוא בבלי שבת ס"ב או קידושין ע"א ע"ב⁴. יש מעט מקרים נוספים בהם ברור שהמקור תלמודי וקשה לקבוע מהו במדויק (למשל, קטע מס. 3 להלן).

קרוב לעניין זה הוא הנוהג המקובל על בעל במד"ר להביא דברי מקורות קדומים, כמשנה או תוספתא, מתוך הבבלי. כדוגמה לכך נזכיר את הפתיחה הכפולה שבראש פרשה ט' פסקה ו'.¹⁰ כפי שהראינו, משתמש בעל במד"ר במקום זה הן במשנה הן בתוספתא, אבל בעוד שאת המשנה הוא מביא דרך התלמוד ולא במישרין מתוך קובץ משניות, הרי שאת התוספתא הוא מביא, קרוב לודאי, מן המקור ולא כברייתא מן התלמוד, אע"פ שיכול היה ללכת גם בדרך זו.¹¹ שתי הדרכים אפייניות לשימוש שעשה במד"ר באותם מקורות.

*

כאמור מונח הבבלי על שולחנו של בעל במד"ר, והוא מעדיף לצטט מתוכו גם כאשר יכול היה להשתמש במקומו במקור קדום יותר אך נפוץ פחות, כמדרשי התנאים. בפ"י, ה' (ל"ו סוף ע"ג ו'תחילת ע"ד) משולבים זה בזה קטעים ממקורות שונים ובהם לא מעט חומר משל המחבר, ולאחריהם נאמר: "...וכן הוא אומר 'וכשלו איש באחיו', איש בעון אחיו מלמד שכל ישראל ערבין זה בזה". המשפט מופיע בבבלי שבועות ל"ט ע"א ובשינוי לא גדול גם בתו"כ, בחוקותי, פ"ז. ושם נאמר: "וכשלו איש באחיו אינו אומר איש באחיו אלא איש בעון אחיו", מלמד שכל ישראל ערבין זה בזה". ברור שבמד"ר ציטט לא מתו"כ אלא מהבבלי והדבר מסתבר גם משום שרוב ההבאות מתו"כ במד"ר הן יחידות ארוכות יותר,¹² בעוד שמהבבלי הובאו גם יחידות ארוכות וגם קצרות וקצרות ביותר.

אחרי הקטע משבועות בא קטע חדש הנפתח במילים: "איש או אשה כי יפליא", הה"ד ויהי איש אחד מצרעה". כאן בונה המחבר פתיחה אפיינית¹³ ובהמשך: "ויהי, א"ר לוי כל מקום שנאמר ויהי אינו אלא לשון צער". הדרשה מוכרת בממדים ובניסוחים שונים מב"ר, רו"ר, אסת"ר, תנחומא שמיני, ועוד¹⁴. במד"ר הביאו מבבלי מגילה י' ע"ב, בלי שמות ר' לוי ואיתימא ר' יוחנן¹⁵ ובלי "מסורת בידינו מאנשי כנסת הגדולה". עדיפות השימוש בתלמוד ניכרת גם ביחס לספרים שאינם מתוך ספרות חז"ל. כך למשל נראה שבמד"ר מעדיף להשתמש בתלמוד כמקור היסטורי למרות שהוא מכיר את יוסיפון¹⁶.

המסקנה ברורה: במד"ר מעדיף את הבבלי על פני מקורות שונים, אך אין לומר זאת על כל המקורות שלפניו. הדגם שאות הוא נוטה לחקות הנו מדרשי ולכן קטעים ארוכים מאוד מהספר בנויים מיחידות מדרש: מדרשי התנאים ובעיקר ספרי במדבר בפ"ט; שיהש"ר בפ"א; פסי"ר בפ"ב; מדרשו של רמ"ה בפ"ג ובפ"ד; תנח" בפרשיות הראשונות ועוד.

ענין מיוחד יש בדרכו של במד"ר בהבאה משני התלמודים בהשוואה. באופן כללי השימוש בירושלמי הוא מרוכז ושיטתי יותר מהשימוש בבבלי. כפי שנראה בפרק הבא, עד פ"ט, י' משתמש במד"ר בירושלמי רק בשלושה מקומות ובכולם השימוש בהיקף רחב, בעוד שהשפעות הבבלי מפוזרות ורבים מקטעי הבבלי שהובאו במד"ר הם קצרים ולא תמיד הם צוטטו ממש ובמדויק, כפי שיוכח להלן. לדוגמה: ביחידה שבפ"ט, י' שלושה קטעי ירוש' תופסים $19=6+12+1$ שורות, ואילו שני קטעי בבלי תופסים $5=3+2$ שורות בלבד¹⁷. רוב הקטעים הירושלמיים שידונו בפרק הבא (מפ"ד, כ' ומפ"ח, ד') הם ארוכים.

*

מספר אמוראי בבל שנזכרו בשםם בבמד"ר אינו גדול אך אינו מבוטל: 25-30¹ מהם נזכרים בשמותיהם. רובם אישים ידועים: רב ושמואל, רב יהודה בר יחזקאל, ר' הונא, ר' חסדא, ר' זביד, ר"נ בר יצחק, ר' אשי. גם אבוה דשמואל; אדא דיאלא; פושטבנא דפומבדיתא. (שני האחרונים מופיעים יחד בציטוט מנידה כ"ד ע"ב). דברי אמוראים אחרים נמסרו בלא שמותיהם². רוב ההבאות בשם אמוראים כלולות בקטעי בבלי בבמד"ר, אך לא כולן. שמות צוטטו גם בהבאות מויק"ר, שיה"ש, שו"ט, ירושלמי. קשה לקבוע מגמה של המדרש בהבאת דבריהם ושמותיהם של אמוראי בבל. במקום אחד מצאנו הבאת דברי אמורא ממקור בלתי מזוהה: בפ"ה, ה' (ט"ז ע"ד, ש"ד) מובאים דברי רבי אבא בר איבו, ממקור לא מוכר³. הדובר הוא האמורא רב (כנראה), שכן הקטע אינו מוכר משום מקום). ניכרת מגמה מוגבלת להעדיף שמות חכמים מוקדמים על פני המאוחרים. רוב אמוראי בבל נזכרים רק מעט בבמד"ר, חלקם רק פעם אחת. יש הנזכרים קצת יותר: שמואל, ר' חסדא, ר"נ בר יצחק נזכרים פעמיים; רב יהודה בר יחזקאל נזכר כנראה ארבע פעמים, שלוש מהן כשהוא מוסר בשם רב (מהן פעמיים כר' יודן א"ר איבו); רב עצמו נזכר כנראה שש או שבע פעמים, רובן כאשר אחרים מוסרים בשמו⁴ בפ"ד, א' (נ"ו ע"א, 25) נמצאת דרשה של רב יהודה אמר שמואל, אך השמות מסופקים⁵.

פעם אחת, בפ"ט, כ"ד (כ"ט ע"ג, ש"ג) נזכר אביי בבמד"ר כ"נתמני", הוא שמו האמיתי. הדבר מעניין כיון שהיחידה כולה בנויה משילוב קטעים ממקורות שונים ובהם תוספתא, ירושלמי ובבלי⁶, ודברי אביי לקוחים מן הבבלי (סוטה ט' ע"ב) דוקא. שם נתמני בא אולי לתת לקטע אופי ארץ-ישראלי. פעם נזכר אביי כ"רבנן": פ"ט, כ"ג (כ"ט ע"א, ש"ג). הזהוי מתברר מתוך השוואת דברי אביי בגמרא (סוטה ט' ע"ב) לדברי "רבנן" בבמד"ר. דברי רבא הוסרו שלוש פעמים: פעם אחת כ"רבנן": פ"ט, י"ח (כ"ח ע"ב, ש"ג), מסוטה י"ח ע"א; פעם אחרת כ"רבתינו": פ"ט, ט"ו (כ"ז ע"ד, ש"ג) 30 ע"פ סוטה י"ז ע"א; ופעם הובאו דבריו כ"אמרו": פ"ט, מ"ג (ל"ב ע"ג ש"ג), מסוטה י"ז ע"א. דברי רב פפא מסוטה י' ע"א, "היינו דאמרי אינשי..." הובאו בפ"ט, כ"ד (כ"ט ע"ד, ש"ג) ללא ציון שמו. כל התופעות הללו נמצאות בפרשה ט', בשני המחזורים הראשונים, וכולן בקטעי בבלי סוטה. כאמור, שמותיהם של אמוראי הדור החמישי, רב זביד ורב נחמן בר יצחק לא "תוקנו", וההבחנה לפי תקופתם של האמוראים לא תצלח להסביר את השיטה, אם יש כזאת. גם הבחנה לפי טיב המקורות שמהם באו השמות לבמד"ר אינה אפשרית: כל ההבאות המדויקות, הכנויים וההעלמות תלויים ישירות בתלמוד גופו.

בכמה מקומות אפשר להיעזר בבמד"ר לברור שמות מסופקים של אמוראים. דוגמה: בפ"ד, א' (נ"ו ע"ב, ש"ג) מובא קטע מבבלי סנהדרין ק"ד ע"ב: "מי מנאן? אמר רב אנשי כנסת הגדולה מנאום". בתלמוד נכתב הדבר בשם ר' אשי. לפי דקדוקי סופרים המשפט כולו אינו מקויים ע"י אחדים מעידי נוסח התלמוד וע"פ עדים אחרים המשפט במקומו אבל שם רב אשי אינו מקויים. גם לפי העניין בש"ס נראה ששם רב אשי אינו במקומו כאן כיון שדברי רב יהודה אמר שמואל מושיבים את דברי "רב אשי". עדותו של במד"ר מצטרפת לחזק את הנוסח הנכון: "אמר רב, אנשי כנה"ג מנאום"⁷. שמו של רב אשי קשור גם בבעיה הבאה: בפ"ו, י' (י"ט ע"ב ש"ג) נדפס בבמד"ר "רבי אסא אמר...". בכתה"י של במד"ר השם הוא ר' אסי ובבבלי ערכין י"א ריש ע"ב השם הוא רב אשי. לפי

שמות יתר החכמים באותה מחלוקת: חנניה בן אחי ר' יהושע, ר' יונתן ור' יוחנן מסתבר שהשם הנכון הוא רב אסי. הבאת דברי רב יעקב בנו של רב יהודה בר יחזקאל במד"ר פי"ד, ג' (נ"ח ע"א, ש"ז), בדרשה שמקורה במדרש שו"ט כ"ד, י"ז²³, מאפשרת לחזק את הידיעה כי שמו של אותו חכם כמעט בלתי מוכר היה יעקב ולא יצחק²⁴.

*

להלן שתי רשימות של קטעי בבלי במד"ר. בראשונה כל הקטעים מפרשיות ב' ח"ט²⁵, והשניה – הקטעים הארוכים שבהמשך המדרש. אל הקטעים יתלווה דיון קצר.

רשימת קטעי בבלי בפרשיות א-ח:

1. פ"ב, י"ב (ו' ע"א, ש"ז-ע"ב, ש"ז). משל הנודד והאילן המוכר מתענית ה' ע"א ומתנא דבי אליהו זוטא. כפי שימכר²⁶ הוא עובד במד"ר על פי שני המקורות.
2. פ"ב, ט"ז (ז' ע"ב, ש"ז). הדברים על הושע הנביא נכתבו כנראה ע"פ פסחים פ"ז והעיבוד מרחיק לכת. ביל"ש הושע הובאו הדברים מהבבלי בשינויים קלים²⁷.
3. פ"ג, א' (ח' ע"א, ש"ז-ע"ב). המשפט הבנוי ע"פ בבלי משולב כאן בקטע ממדרש תנחומא שאינו בידינו אבל אין ספק בדבר מקורו התנחומאי. זהו קטע מהמדרש הקדום שבו השתמש במד"ר²⁸, והקטע עצמו משולב בדברים מב"ר פמ"א לפניו ולאחריו. קטע המדרש מתחיל: "א"ר תנחומא שאלתי אותה לרב הונא ואמר היינו בבבל ועושין ממנה כלים, שולחנות ומנורות" (ש"ז-ע"ב, 21-19). אחריו בא המשפט "אי מה הארץ הזה אין עושה פירות כך הצדיקים אין עושים פירות ת"ל צדיק כתמר יפרח (תהילים צ"ב, יג). משפט זה לקוח מהבבלי, תענית כ"ה ראש ע"ב או בבא בתרא פ' ע"ב. בשני המקומות מובאת דרשת ר' חייא בר לולייני לפסוק צדיק כתמר וגו' ולמרות השוני בסדר היחידות בין הסוגיות (אילו נאמר תמר ולא נאמר ארץ ולהיפך) אין לדעת מי הוא המקור. המשפט "מה התמרה... עושים פירות שנא' אמרו צדיק... יאכלו" (ישעיהו ג', יז; ש"ז-ע"ב, 23-22) חוזר למדרש האבוד. והמשפט "מה תמרה וארזכל מי שהוא עולה" וכו' חוזר לבראשית רבה.
4. פ"ג סוף י'. המשפט במד"ר מובא ע"פ ברייתא שבבבלי תענית כ"ז ע"א, ואולי מתוספתא תענית פ"ד או מירושלמי תעניות פ"ד ה"ב (ס"ז ע"ד):

<u>במד"ר</u>	<u>בבלי תענית</u>	<u>ירושלמי תעניות</u>	<u>תוספתא תענית</u>
אלו ח' משמרות	משה תקן להם	שמונה משמרות כהונה	שמונה משמרות התקין
שהתקין משה מפי	לישראל שמונה	העמיד משה ד' משל	משה לכהונה ושמונה
הקב"ה עד שעמד	משמרות ארבעה	אלעזר וד' משל איתמר	ללויה. משעמד דוד
דוד ועשה אותן	מאלעזר וארבעה	עד שעמד דוד ושמואל	ושמואל הרואה עשאוה
כ"ד לכהונה	מאיתמר. בא דוד	הרואה והוסיפו עליהם	עשרים וארבע משמרות
ולויה	ושמואל והעמידן	עוד שמונה, ארבע משל	כהונה, עשרים וארבע
	על עשרים וארבעה	אלעזר וארבע משל איתמר	משמרות לויה

- 5,6. פ"ד, י"ד ופ"ה, ט" - שני הקטעים הם עיבודים של בבלי בכורות ה' ע"א. הקטע השני ארוך במיוחד. קשה לקבוע את גבולותיו כיון שהדברים הובאו בשינויים.
7. פ"ד, כ' (י"ד ע"א, ש"ג 9-31) סוגיית ארון שעשה משה וגו'. כאן מביא במד"ר קטע ארוך ואחיד, ללא שינוי של ממש וללא תוספות בתוכו, מבבלי בבא בתרא י"ד ע"א. לקטע יש מקבילה בירושלמי שקלים פ"ו (מ"ט ע"ד) אבל ברור שהמקור הוא בבלי. קטע זה הוא אחד הארוכים ביותר מתלמוד בבלי במד"ר.
8. פ"ה, ט" (י"ז סוף ע"ב וראש ע"ג). מקור הדרשה על אנשי בית שמש ומחלוקת ר' אבהו ור' אלעזר בבבלי סוטה ל"ה סוף ע"א וראש ע"ב. לדברי ר' לוי לא מצאנו מקור אבל לפני קטע התלמוד מובא קטע מתנחומא ויקהל ז' בשם ר' לוי ויתכן שבמקור התנחומאי של במד"ר היתה כלולה הדרשה השניה של ר' לוי. קטע הבבלי הוא ארוך.
9. פ"ו, תחילת ג'. המדרש עוסק ביחוסיו הלויים למשפחות האב או האם, והוא מבוסס על הסוגיה בבבלי בבא בתרא ק"ט ע"ב. אין כאן הבאה ישירה מהתלמוד.
10. פ"ו, י' מ"תני, השיר מעכב" (י"ט ע"א, ש"ג 43). החומר מבוסס על ערכין י"א ע"א וע"ב¹² וענינו בשירה וביתר מצוות לויים. קטע מהארוכים שהביא במד"ר מבבלי.
11. פ"ז, ו' (כ' ע"ד, ש"ג 4-3). ביחידה מספרי נשוא אי' (עמ' 4) שולבה שורה ע"פ קידושין כ"ט ע"א: ת"ד ר' ישמעאל כל מקום שנאמר צו אינו אלא זרוז מיד ולדורות. במד"ר, בשינוי מה: כל מקום שנאמר צווי הצווי מיד בשעת המעשה ונוהג לדורות.
12. פ"ז, י' (כ"א ע"ב, ש"ג 24-33). דברי ר"י בן תורתא גם בתוספתא סוף מנחות. דברי האמוראים ורובה הגדול של הדרשה לקוח מבבלי יומא ט" ע"א וע"ב. המדרש קיצר והוסיף כדרכו אבל אין ספק בדבר מקורה הבבלי של הדרשה. בדרשה ארוכה זו יש ענין מיוחד שכן היא משולבת בתוך דרשה מקורית גדולה שיש ליחס אותה לר' משה הדרשן¹³. הדרשה כוללת את כל פסקה י' (כ-60 שורות דפוס) ובתוכה שולבו קטעים מאבות פ"ה, אדר"נ נו"א (ע"ג, ש"ג 12-20), הקטע הנדון מבבלי, וקטע מספרי מסעי (ע"ג, ש"ג 13-20). כל אחת מיחידות אלה בנויה מ 7-10 שורות, ובסך הכל הדרשה השלמה בנויה מחציתה, בערך, מחומרים המשולבים במחצית האחרת, שכל חומריה מקוריים.
13. פ"ח, ג' (כ"ב ע"א, ש"ג 30-31). הדרשה על זכויותיו של פרעה אינה מוכרת לי (איננה בצורה זו גם במכילתא בשלח ובמדרש תהילים י"ח) אבל המשפט על פרעה שלא נעזר בשליח ולכן "טיפל" בו הקב"ה עצמו ולא ע"י שליח, נמצא בבבלי סנהדרין צ"ד סוף ע"א וראש ע"ב. בגמרא הדברים לגנותו של פרעה ובמדרש הם לזכותו והקשר מסופק.
14. פ"ח, ד' (כ"ב ע"ג - כ"ד ע"ג). כאן משולבות כמה שורות מבבלי יבמות ע"ח ע"ב וע"ט ע"א בתוך מסכת אגדה ארוכה מאוד וורבת מקורות על נושאים משמואל ב'. הפרדה של הדרשה למרכיביה אינה מוחלטת כיון שמשפטים רבים נמצאים בכמה מקורות.
- קטעי בבלי בדרשה: (קטעים א-ג מדף ע"ח ע"ב וקטעים ד-ה מדף ע"ט ע"א)
- א. כ"ב ע"ג ש"ג 8-11, אמר רשב"ל... ושאל לו וגו'; ב. שם ש"ג 12-13, ויאמר ה'... כהלכה; ג. כ"ג ע"א ש"ג 6 - "על שפסק מזונינו". אולי המקור לבטוי של במד"ר הוא דברי הגמרא על אנשי נוב "שהיו מספיקין להם (לגבעונים) מים ומזון". ד. שם ע"ב ש"ג 24-25: דברי ר' חייא בר אבא בשם ר' יוחנן; ה. שם ע"ג ש"ג 12-13: "שאל כבר... לאספודי". כאן נשמרת כצורתה הלשון הארמית-בבלית, שלא כדרכו של במד"ר. המשפט משולב בין משפטים שמקורם אינו מזהה הבאים כנראה ישירות מידי בעל המדרש או בעל אגדה מעובדת זו. במסכת זו קטעי הבבלי הם קצרים ואינם רציפים, ודרך השימוש

בבבלי כאן שונה מזו שבקטעים הקודמים.

15. פ"ח, ט" (כ"ד ע"ג, ש"י 11-12): שבת כ"ג ע"ב "כל השמנים כולן יפים לנר ושמן זית מן המובחר". במד"ר: "הזית הזה... שמנו דולק מכל השמנים".
16. שם, שם: מנחות נ"ג ע"ב "זית... בימות הגשמים". במד"ר המשיך שורה קודמת. שני הקטעים הבבליים שולבו בבמד"ר כאחד והוסבו לצרכיו של המדרש, המשווה את הגרים לזית ושמושיו, דבר שאין לו קשר לסוגיות בשבת ובמנחות.

גם בפרשה ט' נמצא קטעי בבלי הדומים לאלה שנרשמו ופורטו ולא נדון בהם אבל נדגים יחידות ובהן קטעי בבלי לא רצופים המשתלבים ביחידה כולה. פ"ט סוף כ"ב-כ"ג: המשפט האחרון בפסקה כ' הוא: "אל מי המרים - אמר אבוא דשמואל צריך ליתן מר לתוך המים שנאמר מי המרים שמרים כבר". המשפט נלקח מסיום הסוגיה במסכת סוטה, כ' ע"ב (לפני המשנה), ובמד"ר משתמש בו בדומה לשמושו בגמרא: בשניהם אין הוא קשור ישירות לנאמר לפניו ולאחריו, ובשניהם הוא חותם את הסוגיה. בהמשך הובאו במד"ר שני קטעי משנה: "היה משקה ו'כשם שהמים". הם אינם רצופים במשנה: הראשון י"ט ע"א. השני: כ"ז ע"ב. הקטע השני הוא מדברי ר' עקיבא, ובהמשכו מביא במד"ר את דברי ר"ע בגמרא (כ"ח ע"א). דברי ר"ע הובאו בשינוי אשר חוסך למעיין את הצורך ללמוד את הסוגיה לפרטיה. לכן מביא המדרשן את המילים "ששה קראי כתיב ומפרט את הפסוקים, דבר שהגמרא דנה בו בניסוח שונה. וכך הוא מחליף את ה"ידיעה" שבגמרא ב"בדיקה", בהתאם למובן הנכון של המונחים שם (וראה פרוש רש"י). הקטע המעובד מהגמרא: "וכן היה... לבדיקה דידה" (כ"ח ע"ד, ש"י 18-21).

הקטעים הבאים לקוחים מספרי זוטא (המים המאריים... אברים) ומספרי (ולקח הכהן מיד האשה ולא מיד שלוחה), ואח"כ בא שוב קטע מבבלי סוטה, שמקומו בגמרא לפני הקטעים הקודמים, בדף י"ט ע"א. זוהי שאלת ר' אלעזר לר' יאשיה דדריה. המדרש בונה את הקטע כדרשה והוא מוסיף לו דבור המתחיל: "מיד האשה - אל ר' אלעזר" וגו', דבר שאיננו בגמרא. הדבר מעניין משום שהוא דוגמה טובה לדרכי השימוש של במד"ר במקורותיו והיא חושפת מגמה בעיבוד המקורות: הנסיון ליצור מדרש במתכונת הקלאסית של מדרשי האגדה²². העיבוד במקרה זה שינה במידה ניכרת את כל צורתו של הקטע התלמודי ונתן לו צורה "מדרשית" (שם ש"י 25-30). גם הקטע הבא מובא אחר יחידות ממקורות אחרים ואינו רצוף לקודמו, לא בגמרא ולא במדרש. הקטע לקוח מסוטה י"ב ע"ב ואינו רצוף לקודמו: "ואחר ישקה... שרישמו ניכר". בגמרא הוא מובא בשם ר' שמעון כחלק ממחלוקת ר"ש ור' עקיבא בברייתא, אבל במד"ר הובא בסתם (שם ש"י 37-39).

קטע בבלי חמישי ביחידה זו: "וצבתה בטנה... המים המרים" (כ"ט ע"א, ש"י 6-12) מבבלי סוטה ט" ע"ב. מבין חמשת הקטעים שבמדרש הוא הראשון בגמרא. גם כאן ניכרת שיטת העיבוד של במד"ר בהפיכת תלמוד למדרש. (כאמור שם אביי מומר כאן "לרבנן").

הקטעים הארוכים שהובאו מן הבבלי בפ"ב-פ"ח הם בדרך כלל קטעי הלכה, ובמיוחד נכון הדבר לגבי קטעים בלתי מעובדים או מעובדים מעט, כמו מס. 12, 10, 7, 6.

רשימת הקטעים הארוכים מתלמוד בבלי בפרשיות ט"ז-י"ד:

1. פ"ט, י"י, (כ"ו ראש ע"ג) שני קטעים מיבמות נ"ה ע"ב ונ"ד ע"ב, בסדר זה. (היחידה נדונה לעיל בקשר ליחס בבלי - ירושלמי.) שכבת זרע... שכבת זרע ש"י 1-4; מנין להעראה... בהעראה, ש"י 17-20.
2. שם, י"ב (כ"ז ע"ב, ש"י 9-21), מסוטה ג' ע"א. ת"ד ר"י... על עמו. בשינויים.
3. שם, ט"ו (כ"ז ע"ד, ש"י 28-33) מסוטה י"ז ע"א. ומן העפר... ממנו הנאה.
4. שם, י"ח (כ" ע"ב, ש"י 21-25), מסוטה י"ח ע"א. תחילת פסקה י"ח... יבואו בך.
5. שם, סוף כ"ב. היחידה וקטעיה תוארו לעיל.
6. שם, כ"ד. יחידה גדולה זו נדונה בכמה מקומות בחיבור זה. בנויה מסגרת מתוספתא סוטה פ"ג שלתוכה שולבו קטעים ממקורות שונים סביב הנושא המרכזי, בהם קטעי בבלי. קשה לזהות את המקורות בודאות מפני המקבילות והתוספות ששולבו בהם. א. כ"ט ע"ג, ש"י 3-6, שמשון... את עיניו, מסוטה ט"ז ע"ב או מתוספתא שם; ב. שם, ש"י 27-ע"ד ש"י 11, ושמה דלילה... ממקום למקום; ג. שם ע"ד ש"י 19-27, תני ר' יהודה... איכא כבוד, מנזיר ד' ע"ב וה' ע"א. ד. ל' ע"א, ש"י 3-12, אבא שאול... עד פלגיה, מנידה כ"ד ע"ב-כ"ה ע"א. ה. שם ש"י 15-ע"ב ש"י 1, תאני דבי... ראוי למלכות, מסוטה י" ע"ב וי"א ע"א.
7. שם, ל"ג. (ל"א ע"ג-ד) שלושה קטעי ברייתא מסוטה ז' ע"ב וז' ע"א. וכשם... ויורד, ע"ג, ש"י 38-ע"ד ש"י 4; ופרע... שעה, ש"י 11-13; וכל... כזימתכיה, ש"י 17-20.
8. שם, מ"ג (ל"ב ע"ג, ש"י 40-ע"ד ש"י 3) סוטה י"ז ע"ב וי"ח ע"א. ועשה... הזאת.
9. פ"י, ה', שני קטעים ממגילה. הראשון מדף י" ע"ב (ל"ו ע"ד, ש"י 2-9), ויהי אמר ר"ל... את דוד; השני מדף ט"ו ע"א (שם ש"י 17-20) כל ששמו... מירושלים. קטעים אלה משולבים בצרור דרשות שיקרן מקוריות, ובהן משולבות שורות משבועות ל"ט ע"א: וכשלו... זה, ל"ו סוף ע"ג וראש ע"ד; ב"ב צ"א ע"א: אימיה דשמשון הצלפוני שמה.
10. פ"י, בפרשה זו שולבו קטעים קצרים ממסכת נזיר ומעט גם ממסכתות אחרות. קטעי בבלי נזיר משולבים במשפטים ממשנה, ירושלמי, תוספתא, ספרי. קשה להפריד את היחידות למקורותיהן מפני הדמיון הרב שבין המקורות וממדיהם הקטנים של הקטעים.
11. פ"א, ד' (מ"ג ע"ב, ש"י 8-סוף פסקה ד') - קטעים משולבים, בעיקר מבבלי סוטה ל"ח ע"ב-מ' ע"ב. החומר אינו הומוגני ומשולבים בו גם דברים ממקורות מקבילים, בהם גם בבלי ברכות ס"ב ע"ב ומגילה כ"ז ע"ב.

בפרשות י"ב, י"ג נמצאים רק קטעים קצרים מתלמוד בבלי או בהשפעתו, ובשום מקום אין התלמוד מהווה תשתית של דרשות.

12. פ"ד, א' (נ"ו ע"ב, ש"י 25-ע"ג ש"י 6). קטע אגדה ארוך מסנהדרין ק"ד ע"ב על שלמה ושלשה מלכים וארבעה הדיוטות. (כאמור רוב קטעי בבלי הארוכים הם הלכתיים.)
13. שם, ד' (נ"ח ע"ב, ש"י 21-ע"ג ש"י 7) קטע ארוך מחגיגה ג' ע"א וע"ב. הדרשה לקוחה מהתלמוד ולא ממקבילות ועניינה בדברי תלמידי ר' יהושע' על דרשת ראב"ע.

ה ע ר ו ת :

1. ראה חטיבה ב' פרק 5. 2. ראה נספח מס. 1. 3. הנושא נדון בכמה מקומות בחיבור זה. ראה חטיב ב' פרק 5. 4. על כפילויות במד"ר ראה פרק 6 בחטיב ב'.
5. בפ"ט משולב המאמר כולו בדרשה הנראית לקוחה ממדרשו של ר' משה הדרשן. גם בפ"י מובאים דברים שיש לראותם כדברי ר"מ הדרשן לפני המאמר ואחריו, אך בפ"י משולבת כל היחידה בדרשה מויק"ר. 6. על פתיחות רגילות, כפולות ומשולשות חטיב ב' פרק 3. 7. פרק 4, דוגמה 2 והערות 21, 24 ופרק 5 והערה 1 בחטיבה זו.
8. הציטוט כאן אינו תואם את המקרא אלא להיפך: הלשון שהובאה כ"אינו אומר" היא לשון המקרא (ויקרא, כ"ו לז). ראה הערת רבנו הלל ובהגהות הגר"א בתו"כ. 9. ראה דברינו בחטיבה זו פרק 7. 10. בכת"י מ נכתב כאן "ד"א איש או אשה...".
11. ראה הערה 6 לעיל. 12. ראה ב"ר תיאודור-אלבק עמ' 399 ואילך, ומקבילות ב"מנחת יהודה". 13. וראה דקדוקי סופרים כאן.
14. דיון בעניין זה ובשאלת במד"ר ויוסיפון בפרק 12, חטיבה ב'.
15. קטעי ירושלמי: 1. ונסתרה...טמאה, ש"פ 5-6; 2. ד"א ונסתרה...להודיעם, ש"פ 17-6; 3. והיא לא...וקבלה, ש"פ 12-18. קטעי בבלי: 1. שכבת זרע...שכבת זרע, ש"פ 1-3; 2. מנין להערה...בהערה, ש"פ 17-20. קטע הירושלמי הראשון קצר מחבריו הבבליים והרי הוא כען "מעשה לסתור". אבל כאמור יוצאים רבים מן הכלל.
16. קשה להגיע להערכה מדויקת משום שבאחדים מן השמות חלו שבושי מסירה ולא תמיד ניתן לזהותם בברור. אחדים מאלה ידונו בהמשך. גם חילופי שמות בין חכמים שונים מקשים: לדוגמה, לעיתים אין לקבוע בברור מי הוא ר' הונא שדבריו צוטטו, החכם הבבלי או הא"י. ראה מפתח שמות תנאים ואמוראים במד"ר בסוף.
17. בעיקר אמוראים מאוחרים: אב"י, רבא, רב פפא, כמפורט להלן.
18. אולי הדרשה באה מהמדרש הקדום לספר במדבר. פרק 18 בחטיבה זו והערות 45, 46.
19. בפ"ט, כ"ד (ל' ע"ג, ש"פ 37) נכתב בטעות: "אמר רב איש איש לרבות את הגרים". השם רב מיותר כפי שעולה מספרי זוטא (עמ' 232) ומבמד"ר בכתה"י פ, א ב-ח חסר המשפט כולו. וראה עוד בעיית רב / רב אשי להלן. ברור שהנוסח הנכון הוא רב. לדעת ז. באכר צ"ל רב יהודה בר שלום, ע"פ המקבילה בפתיחתא לשהש"ר. באכר, אגדות האמוראים ג', ג' פרק 17 הערה 13.
20. לפחות פעם אחת נזכר שמו בטעות במהדורות הדפוס אך לא בכתה"י ולא במקור ממנו הובאו הדברים. ראה להלן.
21. כך בכל כתה"י של במד"ר. חדירת השם אשי בין "רב" לבין "אנשי" מובנת.
22. כפי שנכתב בטעות בשהש"ר. ראה הערה נ"א אצל בובר בשו"ט.
23. אפשר להשתמש במד"ר כעד נוסח חלקי גם לבעיות תלמוד אחרות, והדבר טרם נבדק.
24. כאמור אין בפ"א אף ציטוט מתלמוד בבלי. 26. חטיבה ב', סוף פרק 5.
25. והשווה גם מדרש אגדה ח"ב עמ' 40, פרשת אחרי מות.
26. על המדרש הקדום לבמדבר שבו השתמש בעל במד"ר ראה פרק אחרון בחטיבה זו.
27. שם ר' אשי שבסוגיה השתבש בדפוס במד"ר לר' אסא. בכתה"י נכתב השם אשי.
28. ראה חטיבה ב' פרק 5. 31. חטיבה ד' פרק 3. 32. ראה דברינו בפרק 5 בחטיבה ב' ובעיקר בפרק 15 שם. 33. ראה פרק 4 בחטיבה זו ופרק 5 בחטיבה ב'.

חטיבה א' פרק 10: תלמוד ירושלמי ובמדבר רבה

גם התלמוד הירושלמי הנו אחד ממקורותיו החשובים של במדבר רבה. קשה מאוד לקבוע חד-משמעית את מידת השימוש בירושלמי במד"ר. אחד הגורמים העיקריים לקושי בקביעת הקשר הישיר ירושלמי- במד"ר הוא השימוש שעושה במד"ר בספרות הארץ-ישראלית הקדומה. לעיתים לא ניתן לזהות קטע כזה, שמקורו יכול להיות בירושלמי, תוספתא, מדרשי תנאים, בראשית רבה, תנחומא וגם פסיקתא. יש לשער כי גם המדרש הקדום לספר במדבר שהיה בידי עורך במד"ר בא אף הוא מא"י והיה בעיקרו מדרש תנחומא לא מוכר. ואע"פ כן ניתן לזהות את רוב הקטעים הירושלמיים במד"ר.

נדגים פתרון מקומי של הקושי ע"י קטע הלכתי מבד"ר פ"ט, י"י. המקור: ירושלמי סוטה פ"א, ב'; ט"ז ע"ג, וענינו בשעורי סתירה: "כמה שעור סתירה? כדי טומאה. כמה היא טומאה? כדי ביאה. כמה היא ביאה? כדי העראה. כמה העראה? כאן באה מחלוקת. בשינויים לא גדולים נדון הנושא בכל המקבילות שלפנינו ובכלם הובאו דברי התנאים. החילופים מעידים כי נוסח במד"ר קרוב לזה של הירושלמי יותר מאשר לאחרים, אם כי אין לדבר על התאמה מלאה. בין עדי הנוסח של במד"ר אין כאן הבדלים משמעותיים.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
במד"ר פ"ט, י	ירוש' סוטה	תוספ' ספרי	תנחומא הנד'	תנחומא הנד'	מספרי מתוספ'	בריייתא	ספרי	זוטא
/	/	/	/	/	/	/	/	/
ר' ישמעאל	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה
ר' אליעזר (אלעזר) ברוח (1)	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה
ר' יהושע	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה	ר' חזקיה
בן עזאי	בן עזאי	בן עזאי	בן עזאי	בן עזאי	בן עזאי	בן עזאי	בן עזאי	בן עזאי
ר' עקיבא	ר' עקיבא	ר' עקיבא	ר' עקיבא	ר' עקיבא	ר' עקיבא	ר' עקיבא	ר' עקיבא	ר' עקיבא
ר' יהודה	ר' יהודה	ר' יהודה	ר' יהודה	ר' יהודה	ר' יהודה	ר' יהודה	ר' יהודה	ר' יהודה
בן בתירא	בן בתירא	בן בתירא	בן בתירא	בן בתירא	בן בתירא	בן בתירא	בן בתירא	בן בתירא
ר' אלעזר	ר' אלעזר	ר' אלעזר	ר' אלעזר	ר' אלעזר	ר' אלעזר	ר' אלעזר	ר' אלעזר	ר' אלעזר
בן פנחס	בן פנחס	בן פנחס	בן פנחס	בן פנחס	בן פנחס	בן פנחס	בן פנחס	בן פנחס
רמיה	רמיה	רמיה	רמיה	רמיה	רמיה	רמיה	רמיה	רמיה

חנן בן מנחם:

(ר')	/	/	שְׁתוּשִׁיט יֵדָה	/	שְׁתוּשִׁיט יֵדָה	/	שְׁתוּשִׁיט יֵדָה	/	שְׁתוּשִׁיט יֵדָה
חנן	/	/	לִיטוּל כֹּכֵר	/	לִיטוּל כֹּכֵר	/	לִיטוּל כֹּכֵר	/	לִיטוּל כֹּכֵר
חנין	/	/	מִתּוֹךְ הַסֵּל	/	מִתּוֹךְ הַסֵּל	/	מִתּוֹךְ הַסֵּל	/	מִתּוֹךְ הַסֵּל
בן	/	/	חֲנַן בֶּן פְּנַחֲסִי	/	חֲנַן בֶּן פְּנַחֲסִי	/	חֲנַן בֶּן פְּנַחֲסִי	/	חֲנַן בֶּן פְּנַחֲסִי
מנחם	/	/	שְׁתוּשִׁיט אֶצְבַּע	/	שְׁתוּשִׁיט אֶצְבַּע	/	שְׁתוּשִׁיט אֶצְבַּע	/	שְׁתוּשִׁיט אֶצְבַּע
פנחס	/	/	לִתּוֹךְ פֶּה	/	לִתּוֹךְ פֶּה	/	לִתּוֹךְ פֶּה	/	לִתּוֹךְ פֶּה
פלימו	/	/	שְׁתוּשִׁיט יֵדָה	/	שְׁתוּשִׁיט יֵדָה	/	שְׁתוּשִׁיט יֵדָה	/	שְׁתוּשִׁיט יֵדָה
פלימון	/	/	שְׁתוּשִׁיט יֵדָה	/	שְׁתוּשִׁיט יֵדָה	/	שְׁתוּשִׁיט יֵדָה	/	שְׁתוּשִׁיט יֵדָה
פנימון	/	/	וּתְשׁוּל כֹּכֵר	/	וּתְשׁוּל כֹּכֵר	/	וּתְשׁוּל כֹּכֵר	/	וּתְשׁוּל כֹּכֵר
מינימין	/	/	לִחַם מִן הַסֵּל	/	לִחַם מִן הַסֵּל	/	לִחַם מִן הַסֵּל	/	לִחַם מִן הַסֵּל
מן	/	/	מִן הַסֵּל	/	מִן הַסֵּל	/	מִן הַסֵּל	/	מִן הַסֵּל
הסל	/	/	מִן הַסֵּל	/	מִן הַסֵּל	/	מִן הַסֵּל	/	מִן הַסֵּל

הערות לטבלה:

א. נוסח התוספתא הוא ע"פ מהדורת צוקרמנדל. הבדלים צוינו בהערות הבאות.
 ב. הברייתא דלעיל מופיעה בבבלי, סוטה דף ד' ע"א פעמיים ונקל לראות כי הנוסח האחד קרוב יותר לזה של ספרי במדבר ואילו השני קרוב יותר לזה של התוספתא.
 ג. יתר מראי המקומות: במד"ר דף כ"ו ע"ג ש"ג 6-12. ירוש' סוטה פ"א ה"ב; ט"ז ע"ג. תוספתא סוטה פ"א 1א (צוקרמנדל עמ' 293). ספרי במדבר נשוא ז. תנחומא הנדפס נשוא ז'. ת"ב נשוא י"א. ס"ז (ממדה"ג) עמ' 233. ד. הקיצורים 3 ביצי, מגול' (מגולגלת), זא"ז (זו אחר זו) אינם במקורות ונרשמו כאן מטעמי נוחות ההצגה.

ה. הערות מפורטות: 1. המלה 'ברוח' מופיעה בכל כה"י של במד"ר ורק בהם. לדעת ליברמן (תוספתא כפשוטה, סוטה א') זוהי השפעת המסקנה של סוגית סוטה בבבלי: הקפה ברגל, חזרה ברוח. 2. ר' אלעזר. 3. לפי ליברמן (שם) אולי יש כאן קיצור המילים למזוג כוס ולשתות. וכן בחלק מהמקומות המקבילים בהם נכתב "לשתות". 4. בכל המקומות נכתב זו אחר זו, פרט לכאן: זה אחר זה. 5. בכה"י של במד"ר נמצאים כאן השמות ר' אלעזר בן פדת, בן פנחס, בן פזי. נראה שהנכון הוא פנחס, וכך הוא ב-מ. 6. אלעזר בן פנחס. 7. אלעזר בן עזריה בנוסח הפנים של צוקרמנדל, או בן ירמיה בכת"י ב. 8. אלעזר בן פנחס. 9. אלעזר בן ירמיה. 10. אלעזר בן פנחס במדה"ג. 11. חנן בן פנחס ב-ב. ד. 12. חנין. 13. חנן. 14. חנין בן פנחס. 15. מיניימין. 16. ראה כאן הבדלי נוסח בתוספתא. 17. פלומי. בכת"י מדה"ג גם פלומי, פלוני. בהמשך הפסקה במדרש משולב קטע ירושלמי נוסף: "והיא לא נתפשה... וקבלה" (שם ש"ג 22-28), מסוטה פ"ד, ה'; י"ט ע"ד. גם כאן כביתר המקורות שבהם השתמש, שובר בעל במד"ר את רצף הקטעים המקורי תוך כדי עריכה מחודשת.

בדרך דומה נוכל להראות שימוש בירושלמי בבמד"ר תחילת פרשה ו'. נושא הקטע הוא סדר הקדימויות של נושאי תפקידים ובעלי מעמד. הנושא נדון במשנה הוריות פ"ג, מ"ה; תוספתא פ"ב, 10; ברייתא שבבבלי דף י"ג ע"א; ירושלמי פ"ג, ה"ה (מ"ח ע"ב) וכן במד"ר. בצד המקור הראשוני מוכר קטע התוספתא דרך ר' אברהם בן הרמב"ם ודרך מנורת המאור לר"י אנאקוזה. בטבלה יוצגו הקדימויות ע"פ המקורות המקבילים:

משנה ירושלמי	ברייתא שבבבלי	תוספתא	תוספתא מנה"מ	תוספתא ראב"מ	במדבר רבה
/	חכם	חכם	/	/	חכם
/	מלך	מלך	/	/	מלך
/	כהן-גדול	כהן-גדול	כהן-גדול	/	כהן-גדול
/	נביא	נביא	נביא	/	נביא
/	/	/	/	/	נביא
/	משוח-שמן	משוח-שמן	משוח-שמן	משוח-שמן	משוח-שמן
/	מרו'-בגד'	מרו'-בגד'	/	מרו'-בגד'	מרו'-בגד'
/	משית/קריו	/	/	/	/
/	משיח/קודמו	/	/	/	/
/	משוח-מלח'	משוח-מלח'	/	/	משוח-מלח'
/	סגן	סגן	סגן	סגן	סגן
/	ראש-משמר	ראש-משמר	ראש-משמר	/	ראש-משמר
/	ראש-בית-אב	ראש-בית-אב	אב-בית-דין	/	ראש-בית-אב
/	אמרכל	אמרכל	אמרכל	אמרכל	אמרכל
/	גזבר	גזבר	גזבר	גזבר	גזבר
כהן כהן-הדיוט	ראש-משמר	כהן-הדיוט	כהן-הדיוט	ראש-משמר	כהן-הדיוט
לוי	ראש-בית-אב	לוי	לוי	ראש-בית-אב	לוי
ישראל	כהן-הדיוט	ישראל	ישראל	כהן-הדיוט	ישראל
ממזר	/	ממזר	ממזר	לוי	/
נתין	/	נתין	נתין	/	/
גר	/	גר	/	/	/
גבד-משוח'	/	גבד-משוח'	גבד-משוח'	/	/

בחינה מדוקדקת של מבנה הטבלה בבמ"ר תראה שהעורך לא בנה את הלוח שלו על פי מקור אחד. הוא לקח מהתוספתא את החלק הראשון של הלוח אחרי הנביא: משוח בשמן המשחה ומרובה בגדים ואח"כ חזר אל הנביא ולקח מהירושלמי את הקשר נביא-משוח מלחמה. אח"כ חזר אל התוספתא להמשך, כיון שבירושלמי חסר הסגן. אם נניח שהעדר הסגן הוא תוצאת שיבוש או גירסה חלופית צריך לשער שגם ההמשך הוא מהירושלמי. בסוף הרשימה לא המשיך בעל במד"ר אל מעבר לישראל, וגם זאת כבירושלמי.

השילוב ירושלמי-תוספתא נמצא בעוד כמה מקומות בבמד"ר. בולט במיוחד השילוב בפ"ט, כ"ד. כפי שהראינו* משתמש המחבר בתוספתא שם כמסגרת-על שלתוכה משתלבים קטעים שונים. אולי הדומיננטיות של מקורות ארץ-ישראל ביחידה היא הגורמת לכך שהתלמוד הבבלי אף הוא לובש שם צורה ארץ-ישראלית במקצת. כך למשל, הופך שם אביי לנחמניס והשם רב פפא שבתלמוד נעלם מדבריו שהובאו במדרש. השילוב תוספתא-ירושלמי נוח יותר ועל כן קשה יותר לאבחן אותו חד-משמעית.

רוב השימושים בירושלמי בבמד"ר הם בתהום האגדה, אם כי לא כולם. בדוגמה הבאה מפ"ט, כ' משתמש במד"ר בירושלמי כמקור אגדה והקטע מוקף לפניו ולאחריו קטעי הלכה ממקורות אחרים. רוב החומר בפסקה זו לקוח מירושלמי סוטה פ"ב ה"ה, י"ח ע"א. אבל הפסקה הקודמת עניינה הלכה, והיא לקוחה מספרי זוטא (עמ' 236). גם המשפט האחרון של הפסקה: "אל מי המרים, אמר אבון. דשמואל" וגוי הוא בהלכה והוא לקוח מבבלי סוטה כ' ע"א. וגם בין שני קטעי האגדה מירושלמי בפסקה כ' שולבו שני משפטי הלכה (ממקורות שונים?). אחד: "ולמה מים...ליתן דין וחשבון" (כ"ח ע"ג, שי"ג-35) מקורו בסוטה פ"ב ה"ב (י"ח ע"א). והשני: ר' זכריה חתניה דר' לוי...וכבוד מאיר לא כל שכן" (ע"ג שי"ג-37 ע"ד שי"ג) בא מירושלמי סוטה פ"א ה"ד (ט"ז ע"ד). ביניהם משולבים המשפטים "את האלות...האלות שבתורה. הכהן...בישראל", הלקוחים בשינוי מספרי (שם) ו"בספר ולא בנייר" שמקורו אינו ברור. הפיסקה משולבת בתוך הרובד ההלכתי של פ"ט, והחלק הירושלמי שלה הוא המקור העיקרי לדברי אגדה המשולבים בה.

גם ביחידה הבאה משולבים מספר מקורות ובהם תלמוד ירושלמי. בפ"ד, כ' (החל בדף י"ג ע"ג, שי"ג) מובאת יחידה גדולה אשר עוסקת בפרשת העלאת הארון לירושלים בימי דוד (שמואל ב כ"א). ביחידה זו נמצאים קטעים שבאו מן הירושלמי, שבת פ"י, ה' (י"ב ע"ג); סוכה פ"ה, ד' (נ"ה ע"ג); קידושין פ"ד (ס"ה ע"ב וע"ג); סנהדרין פ"ב (כ' ע"ב); שם פ"י (כ"ט ע"ב); בבלי יבמות (ע"ח ע"ב, ע"ט ע"א); סוטה ל"ה ע"ב; בבא בתרא י"ד ע"א; בראשית רבה פ"ב, ז'; מדרש שמואל פכ"ה, ה' וכן קטע מכילתא (בשלח ו', עמ' 173-174) מעובד ומשולב בקטע מעובד מתנחומא בשלה כ"א. נוסף לאלה כוללת דרשה ארוכה זו גם דברים שלא נודע מקורם: חלקם ללא ספק מן המדרש הקדום לבמדבר (ואולי גם לספרים אחרים), חלקם יצירת המחבר* או דרשנים מאוחרים**.

קטעי ירושלמי פזורים בפרשה זו בין המקורות השונים בעיקר בשני ריכוזים: ריכוז אחד בתחילת הדרשה (י"ג ע"ג, שי"ג-33): "כמה זקנים מינה...תשעים אלפין".

המקור הוא כנראה ירושלמי סנהדרין פ"י, אם כי יש לו מקבילה במדרש שמואל. במד"ש הדרשה מקוצרת ושונה במספר פרטים כגון הזקנים של במד"ר שהם בחורים במד"ש. אבל גם הזהוי עם הירושלמי הוא מסופק מעט כיוון שהשם ר' ירמיה בר' אלעזר והמילים "וקדשן שיהיו עושין דרגון לפניו"² חסרות בירושלמי. יתכן שנוסח הירושלמי שבפני במד"ר הכיל פרטים אלה ויתכן שהוא הביא את הדרשה ממקור אחר, אולי המדרש הקדום. ובאותו ריכוז יחידה נוספת: "וירכיבו...כתורה" (ע"ד שי' 25-26) מירושלמי סנהדרין פ"י. ושלישית: "והיה ארונא...לא נתן" (ע"ד שי' 31-32) ע"א שי' 3, מירושלמי שם. אחר ריכוז זה אין ירושלמי עד דברי ר' חנינא ור' מנא (י"ד ע"ד, שי' 11-14).

הריכוז הגדול של קטעי ירושלמי לקראת סוף היחידה (ט"ו ע"ב וע"ג) מתחיל עם דברי ר' אבא בר כהנא: "כהגלות נגלות... ארכיטטס" (ע"ב שי' 2)³. מקור הדברים יכול להיות ירושלמי סנהדרין פ"ב או סוכה. ההמשך מצוטט בודאי מסוכה, לכן נראה שגם בחלק הראשון של ריכוז זה המקור הוא סוכה. אח"כ באות מספר מילות הסבר, כנראה מקוריות: "שאינו ריקס ממנו מכל מצוה, כך היה דוד מרקד לפני הארון". ושוב שורה מהירושלמי שם: "אמרה לו היום נגלה כבודו של בית אבא". השורה "בוא וראה" היא מקורית ואחריה נמשך הציטוט מירושלמי שם: "אמרו עליו על בית שאול...צניעותך חסה עליך" (שי' 1-14). אחר סטיה מסוימת שב במד"ר אל ירושלמי סוכה: "אותן אמהות וגו', ולאחר כמה דברי פרשנות משלו, הוא חוזר לירושלמי (שם) ומסיים במיכל ובענשה, עד "שגעתה כעגלה ומתה". יחידה זו משתרעת לסירוגין על פני דף ט"ו ע"ב.

ההמשך מבוסס על ירושלמי סנהדרין פ"ב: אין לך אדם בישראל...כגמול עלי אמו" (ע"ב שי' 31-32) ע"ג שי' 4. כאן באות שוב כמה מילות הסבר: "כשם שהתינוק... לכבודך", ואחריהן המשך הציטוט: "כגמול... ינוקא...הות נפשי עלי". ומספר מילות הסבר: "שאיני מתבייש...". המשך הדברים לקוח קרוב לודאי מן המדרש הקדום, עד דברי ר"י ב"ל על אלעזר ש"היה דוכנין" מירושלמי שבת. אחריהם באות שוב מספר שורות לא מזוהות: "ראה שררה...טעון כל אלו". גם דברי "רבותינו" באים כנראה מירושלמי שם. הקושי בזהוי המחלט הוא בשם הדורש, ר' אחא א"ר שמעון בן יוחאי, החסר בירושלמי ומופיע במד"ר (בכל כה"י). (לעומת זאת המילים "בין הערבים" שנקלעו אל הדפוס בע"ד שי' 1 הן מוטעות וצ"ל שם "שמן המשחה" במקומן, וכך הוא בכל כה"י). הדרשה שבמסגרתה מופיעים קטעי הירושלמי שפורטו כאן מונה כ-270 שורות דפוס. מתוך אלה כ-66 הן שורות ירושלמי כמעט ודאיות. לא מעט מן החומר האחר הוא דברי המחבר.

היחידה הבאה מירושלמי שבה נעסוק כאן היא מפ"ח, ד'. העניין העיקרי ביחידה זו הוא פרשת הרעב, שאול וביתו והגבעונים (שמואל ב, כ"א). יחידת דרשה זו, כמוה כקודמתה, קשורה לאגדת ספר שמואל ואף היא משלבת דברי ירושלמי ושאר מקורות במדרש שמואל. גם מגוון המקורות של היחידה מזכיר את הקודמת: ירושלמי קידושין פ"ד (ס"ה ע"ב, ע"ג); ירושלמי סנהדרין פ"ו (כ"ג ע"ד); בבלי יבמות דף ע"ח ע"ב וע"ט ע"א; מד"ש פכ"ח; פדר"א פי"ז; מעט מב"ר פ"כ ופפ"ט; מקורות בלתי מזוהים, ובהם המדרש הקדום והאבוד וגם יצירה מאוחרת בת זמנו של המחבר בקרוב⁴. יחידה זו קצרה מן

הקודמת ומסודרת יותר והקטעים מן המקורות השונים אינם כה מפורזים.

הקטע הראשון עוסק ברעב ובדברי דוד: "בעוון ה' דברים הגשמים נעצרים" וגו', ובתוכחות דוד לבני דורו. לקטע זה מקבילות באחדים מן המקורות אבל רק בירושלמי קידושין נמצא המבנה הדומה לשלפנינו: "כשראה דוד שהחל הרעב לבוא בימיו אמר...". ואילו בירושלמי סנהדרין, בבלי יבמות ומד"ש העניין מופיע בצורות שונות וברור שהקטע לקוח מירושלמי קידושין. ואולם השפעת מד"ש (או מקורותיו) קיימת כאן. לדוגמה: בירושלמי נמנו רק ארבעה מעכבי גשמים ובמד"ש ובבמד"ר - חמישה. גם ההמשך בנוי בעיקרו על ירושלמי קידושין אבל יש בו גם ניסוחים משל העורך והבאות ממקורות נוספים. הקטע "באותה שעה אמר דוד" (כ"ב ע"ג, ש"י 23-31) לקוח ממד"ש וכן כנראה הקטע באשר לאומות העולם ודבריהם (כ"ג ע"ב, ש"י 25-28) הלקוח בעיקרו ממד"ש אם כי משולבים בו גם ביטויים וצורות מן הירושלמי. המשפטים הקצרים "ויאמר ה' אל שאול" וגו' (כ"ב ע"ג, ש"י 12-13); "ואל בית... כאילו הרגן" (ש"י 16-19); "...והכתיב... א"ר חייא בר אבא..." (כ"ג ע"ב, ש"י 23-25) וכן מילים ושורות בודדות כ"אם למלך לא נשא" (כ"ג ע"ב, ש"י 1), לקוחים מבבלי יבמות. הקטעים "א"ל... שנמשח?" וגו' (כ"ב ע"ג, ש"י 7-14) ו"מה עשה... וכנס..." (כ"ג ע"ג, ש"י 18-30) הם מפרדר"א.

המשפט "כיון שראה דוד צרתו צרה" הנו וריאציה על מקבילות העוסקות במנשה מלך יהודה (בבלי ברכות י"ב ע"ב; פסידר"ל שובה, עמ' 365 ועוד), והעתקתו לכאן היא שימוש משני במשפט. והמשפטים "אף לעתיד... שבטי ישראל" (כ"ב ע"ד, ש"י 34-35) "ויברך יעקב... הרעב" (כ"ג ע"א, ש"י 14-15) לקוחים מב"ר. הבטוי "מעשה חיוי - מעשה נחש" מבוסס כנראה על קהלת רבה פ"י, ח"י. ובין אלה פזורים קטעים קצרים וארוכים שהנם השלמות ממדרש קדום, המחבר או דרשן מאוחר אחר, כאמור לעיל. לדוגמה הקטע "על שם כנענים... ון למה קורא אותן חיוי..." (ש"י 9-13) נראה לקוח מהמדרש הקדום.

ואולם המקור המוביל את הדרשה כולה הוא ירושלמי קידושין. כבר ציינו שהיחידה נפתחת בקטע מירושלמי קידושין. גם הקטעים א"ר אלעזר (כ"ב ע"ג ש"י 19-21); "שלוש מתנות... ישראל המה" (ע"ג, סוף העמוד-ע"ד, ש"י 8); "יודע אני שאמר... ריחקן" (עד ש"י 33), לקוחים מן הירושלמי שם - הקטע האחרון מעובד ומבנהו שונה מעט. ובשינויים ובהרחבות, רוב החומר שבדף כ"ג ע"א ש"י 6-22, ושורות פזורות בדף כ"ג ע"ב. וכאמור, גם הקטע ממד"ש בדף כ"ג, ע"ב וע"ג משלב דברי הירושלמי בדברי מד"ש. ביחידה ארוכה זו באים לבטוי כמה מן המאפיינים של השימוש שעושה במד"ר בתלמודים. הוא משתמש בירושלמי קידושין כמסגרת-על ליחידה כולה, מצטט קטעים נרחבים למדי מירושלמי זה ואחר אבל משלב בתוכו גם מקורות נוספים, רבים מהם תלמודיים אך לא כולם. הקטעים המשולבים, קצרים או ארוכים. למקצתם מצורפים דברי העורך, הכל כפי שתואר לעיל.

*

קטעי ירושלמי ובבלי בבמד"ר, פעמים שבאים בקצרה ופעמים שבאים בארוכה. לרוב

אין הבאות הירושלמי ארוכות במיוחד אך הן ארוכות מאלה של הבבלי. דוגמאות לכך הובאו בפרק הקודם מפ"ט, י'. קטעי אגדת הירושלמי שנדונו בפרק זה: פ"ד, כ ופ"ח, ד' הם ארוכים למדי. קטעי ירושלמי ארוכים: פ"ט, י"ט (כ"ח ע"ג, שי"ג-ע"ד, שי"ג מירוש' סוטה פ"א, ט"ז ע"ד) - מעשה ר' מאיר הדורש בליל שבת והאשה; שם כ"ד, ל' ע"ב, שי"ג-20 מירוש' סוטה פ"א י"ז ע"ב) - דרשות על מרד אבשלום; שם שם כ"ט ע"ג, שי"ג-18 מירוש' שם - על שמשון. גם קטע הבבלי הסמוך (שי"ג-19 ע"ג שי"ג) הוא ארוך ואף עולה על זה של הירושלמי¹⁷. המגמה שצינו ברורה אך לא מחלטת.

רוב קטעי הירושלמי במד"ר באים ממסכת סוטה או מנושאים הקרובים לענייניה ובמידה פחותה ממסכת נזיר. מאלה החומר הירושלמי הוא בעיקר החומר האגדי או אגדי-למחצה, כגון ההלכה והסיפור של תחילתה באונס וסופה ברצון, פ"ט, י' (כ"ו ע"ג שי"ג-28). ואילו החומר ההלכתי המובהק מבוסס ברובו על ספרי ותלמוד בבלי. גם ציטוטים ממסכתות ירושלמי אחרות הם בדרך כלל קלים יחסית. אין ציטוטים מסוגיות חמורות בסדרים זרעים ונזיקין או ממסכת נידה. במקום שמובא חומר הלכתי מהירושלמי הוא מובא בדרך קלה ומסכמת. דוגמה טובה לכך: מחלוקת אמוראים בשם בר קפרא: כל נותני טעמים אחד למאה או אחד ממששים, ושניהם למדים מאיל נזיר. במד"ר מסביר את הדעות ואת היחס בינן לאיל נזיר בקצרה ובפשטות ומביא גם הלכות הצטרפות טנופת לתרומה ולחולין. הסוגיה הירושלמית (נזיר פ"ו ה"י; נ"ה ע"ג) מורכבת וסבוכה הוא פישט אותה וסילק ממנה את רוב גורמי הקושי ובכללם לשון הירושלמי האפינית. ואכן לרוב יתקשה הקורא לזהות את המקור הירושלמי על פי לשונו שכן שרידי לשון זו הם מעטים. דוגמה: בקטע דלעיל נותר רק הביטוי "לית יכיל, דתני...". (שי"ג) מלשון הירושלמי. בקטע "והיא לא נתפשה...וקבלה" (כ"ו ע"ג, שי"ג-28) נותרה רק "הדא אינתתא אתת" מסגנון המקור. וכן: בקטע "והיא נטמאה...מתייבמת" (כ"ז ע"ב, שי"ג-26) נותרו בסגנון ירושלמי רק דברי ר' יוסי ברי בון "מתניתא אמרה כן".

במקומות שבהם השתמש בירושלמי אין לבעל המדרש קושי להבין את החומר ולהשתמש בו כהלכה. לא מצאנו אף פעם שגיאות בשימוש הירושלמי אשר יעידו על אי הבנה או קשיים בהבנת לשון הירושלמי. אלא שכאמור, כל קטעי הירושלמי במד"ר הם קלים יחסית ואין לדעת עד כמה היה בעל במד"ר מסוגל להתמודד עם סוגיות ירושלמיות קשות ולהביאן לידי פישוט ותכליתיות. עם זאת אין ספק שהוא עצמו היה מסוגל להתמודד עם סוגיות אלה, אחרת אין לשער שהיה יכול להציגן בפני קוראיו כדרך שהציגן.

בעל במד"ר השתדל ליצור מדרש "דמוי קלאסי" לספר במדבר, אך הצלחתו היא חלקית, כפי שנראה בהמשך¹⁸. דוקא כאן נחל במד"ר מידה רבה של הצלחה: הוא השתמש בירושלמי לא מעט ובדרך כלל הצליח לעבד את החומר בדרך נכונה ונוחה גם למען מי שאינו אומן על תלמוד ירושלמי ומבלי לפגום באופי המדרשי של החיבור כולו.

ה ע ר ו ת:

1. בסקר שערכנו נבדקו מראי המקומות בבמד"ר ח"א המפנים אל הירושלמי ממהדורת וילנא ("מסורת המדרש") וממהדורת מירקין ("עין הדרש"). לפי ציוני מהדורות אלה נמצאו 113 הפניות שצוינו באחת מהמהדורות או בשניהן! רובן חסרות ערך לענייננו כיון שהן מציינות כמעט כל מקבילה או קשר ואפילו קלוש או רמז לקשר בין הספרים (במיוחד נהגו בפזרנות יתרה במהד' מירקין). כך גם ברבים ממראי המקומות שהובאו בירושלמי במהדורת קראטאשין, אלא שכאן ניכרת הבחנה במידת פזרנותם של המציינים (שמותיהם נרשמו בשער המהדורה. להגהות ולציוני המקומות נוסף עוד "שער העין" - תקונים והשמטות במראי המקומות מאת ר' מרדכי ווייסמן חיות ז"ל) בין הסדרים ואולי גם בין המסכתות של הירושלמי. לדוגמה: בכל סדר זרעים לא צויינה אף הפניה לבמד"ר, גם לא כהערה בדבר דמיון בינו לירושלמי. בסדר מועד, לעומת זאת, צויינו 22 הפניות ממועד הפזורות על פני מסכתות הסדר (כולן, פרט לשבת ומועד קטן). ואכן, בסדר מועד נעשה שימוש יתר על זה שבזרעים אבל לא בהתאם למספרים אלה. ועוד: ב"שער העין" נאספו בסדר זרעים 14 הפניות לבמד"ר ובמועד - 6 בלבד. כהמחשה נוספת של הדברים נציין כי ע"פ מהדורות וילנא ו/או מירקין יש בבמד"ר 12 מקבילות לירושלמי לפני פרשה ד' פיסקה כ'. אף אחד מאלה אינו מייצג שימוש אמיתי של במד"ר בירושלמי, ולכל אחד מהם יש הסבר אחר כלשהו. עד פרשה ט', י' (שיעורי סתירה). ניתן לזהות רק שלוש יחידות מבמד"ר בהן נעשה שימוש בירושלמי: פ"ד, כ"ג, פ"ו, א'; פ"ח, ד'. הדבר מובא כתוספתא ע"י ר' אברהם בן הרמב"ם בתשובה. ספר היוכל לברלינר, עמ' 48. וראה דברי ליברמן ב"תוספת ראשונים". 3. מנוה"מ ענעלאו, ח"ג עמ' 225.
4. פרק 5 בחטיבה זו. הנושא נזכר במספר מקומות בחיבור זה. וראה הערה 20.
5. ראה פרק 15 בחטיבה זו, לקראת סוף הפרק.
6. חלוקת הפסקאות היא לבטח מאוחרת ואינה תלויה רק בתכנים.
7. המשפט "וכתב את האלות האלה..." לית דין וחשבון" לקוח מירושלמי סוטה פ"ב דף י"ח ע"א. אחריו מובא בכל כחה"י של במד"ר המשך הקטע שבירושלמי "תמן תנינן עקביא בן מהללאל אומר... שלושתן דרש עקביא מפסוק אחד... ליתן דין וחשבון". המשך נשמט מהדפוס (או ממי שקדם לדפוס) כנראה ע"י הדומות "חשבון - חשבון". יתכן שאף הוא לקוח מס"ז אף שהורוביץ לא הכירו כי הלה לא נכלל במקורות שלפניו. ואולי זהו ניסוח אחר של המשנה בסוטה (פ"ב, מ"ד): "אינו כותב לא על הלוח ולא על הנייר ולא על הדיפתרא אלא על המגילה, שנאמר בספר".
9. על ההלכה בבמד"ר ראה פרק 9 בחטיבה ב'. שם נדון גם המיקום האפייני לקטעי ההלכה בתוך הפרשה השלמה. ראה גם פרק 2 בחטיבה ב'. 10. על מעשה העריכה של במד"ר ראה חטי' ב' פרק 16. 11. אולי גם מדרשותיו של ר' משה הדרשן. ראה חטיבה ד'. 12. על מילה זו ועל משמעותה כאן ראה חט' ג', פרק 11 (רד"ק).
13. כחה"י השתבשו כאן. 15-ארכיסטט (ארכיסטט?); מ, 25-ארכיסטט; קבוצת נוסח ב'-אפרסטט. 14. ראה הערות 14, 15. הנוגעות במקורות היחידה הקודמת.
15. רשימת המקבילות בפסדר"כ מהדורת מנדלבויס עמ' 364, הערה 10.
16. השימוש נעושה כאן במד"ר בירושלמי דומה לזה שנעשה בפ"ט, כ"ד בתוספתא. שם בולט הדבר יותר וברור שהתוספתא היא מסגרת-העל של הדרשה כולה. ראה הערה 8.
17. היחידה הגדולה שבח"ט כ"ד נדונה בכמה מקומות בחיבור זה, והיא מיוחדת בתבנית שלה שהנה מסגרת-על של תוספתא ומשתלבים בה קטעים ממקורות שונים.
18. לחלקי הסוגיה מקבילות בירושלמי ערלה (פ"א; ס"א, ע"ב) ותרומות (פ"ה; מ"ג ע"ד) אך ברור שבמד"ר לקח דבריו מירוש' נזיר, לפי חילופי שמות האמוראים וגם לפי ריבוי ההבאות מנזיר מול העדר הבאות מסדר זרעים (פרט למסכת ברכות).
19. ראה פרק אחרון בחטיבה ב'.

חטיבה א', פרק 11: מסכתות קטנות ובמדבר רבה

לדברי מ. היגער רמב"ן הוא הראשון המזכיר את שבע המסכתות הקטנות בכנויין. היגער הראה שמושים בהלכות ממסכתות אלה בספרות הגאונים והראשונים שלא בשמן. במד"ר כדרכו אינו מזכיר את המסכתות אבל השתמש לפחות במסכתות גרים וסופרים.

מסכת גרים: במד"ר פ"ח, ב' (כ"ב ע"א, ש"ג 21-6) מובא קטע ארוך שתחילתו ב"חביבין הגרים" וסופו ב"אלו יראי שמים". הקטע לקוח ממסכת גרים פרק ד' ה"ג. כדרכו עשה בעל במד"ר שינויים מסוימים בחומר. הוא קיצר את הקטע המצוטט וויתר על הדרשות הנוגעות באברהם, דוד וארץ ישראל. כמו כן שינה מעט את סדר הדרשות וגם את שימושי הפסוקים. יתכן שהיה בפני בעל במד"ר נוסח מקוצר ושונה מעט של המסכת, אבל סביר יותר להניח שכאן כבמקומות אחרים, שינה (בעיקר קיצר) בעל המדרש מדעתו. נוסח במד"ר כאן אחיד בכל כתבי היד והדפוסים הקיימים ואין כל רמז לנוסח שונה.

השוואת נוסח הקטע במד"ר עם נוסח גרים דפוס וילנא ועם מהדורות קירכהיים והיגער מעלה כי ההבדלים קטנים מכדי ללמד על מסורות נוסח שונות. במד"ר קרוב מעט יותר למהדורות קירכהיים והיגער מאשר לדפוס וילנא אך לא במדה משמעותית. ההלכה הנדונה כאן ממסכת גרים לקוחה בעיקרה ממכילתא משפטים, י"ח. אבל במד"ר השתמש כאן

מסכת סופרים: במקום אחד ניתן להראות בברור את השימוש שעשה במד"ר במסכת סופרים. אין זו העתקה ישירה מן המסכת אלא הרכבת קטע מתוכה על קטע ממדרש שיה"ש. במד"ר פ"ג, ב' (נ"א ע"ג, ש"ג 2-5): "...אכלו רעים - אלו הנשיאים. א"ר שמעון בן יוסניה למה קרא לנשיאים רעים? שמכיון שהיה אחד מהם מקריב קרבן וקרבתו מתקבלת היה עושה יום טוב לאוהביו, לרעיו ולקרוביו".

ביסודו של קטע זה מונחים שני מקורות. האחד הוא דרשה משה"ר פ"ה, א: "/אכלו רעים אלו הנשיאים"/. א"ר שמעון בן יוסניה למה הוא קורא אל הנשיאים 'רעים'? אלא שכיון להאחיבן ולקרבן". השני הוא מאמר במסכת סופרים פכ"א, ה"ב: "...ולמה אין מתעניין אותן בחודש ניסן? מפני שבבאחד בניסן הוקם המשכן ושנים עשר נשיאים הקריבו את קרבנן ל"ב יום, יום לכל שבט ושבט וכל אחד היה עושה ביומו יום טוב". דברי ר' יוסי בן יוסניה על הנשיאים כרעים? ודברי מסכת סופרים על יו"ט שהנשיאים עושים לאוהביהם הורכבו יחד במד"ר והכל הובא ע"ש ר' שמעון בן יוסניה¹. המאמר שומר על סגנון השאלה והתשובה, המשותף למדרש שיה"ש ולמסכת סופרים במקום זה².

פרק השלום: פרק השלום נדפס בוילנא בסוף דרך ארץ זוטא. היגער פרסם אותו בתור "פרק השלום" בשני נוסחים מכת"י, יחד עם המסכתות הזעירות³ שהדיר. אל פרק השלום צרף היגער "פרק" שקרא לו "גדול שלום" ובו כנס מאמרי חז"ל הפותחים ב"גדול שלום". בין שאר מקורות של ביטוי זה מציין היגער אל כמד"ר. אכן שורת דרשות יפות כשם השלום הובאו במד"ר פ"א, ז' טביב הפסוק כברכת כהנים "וישם לך שלום". אבל

למרות הדמיון הצורני והשיתוף במספר דרשות אין לומר שהדרשות הללו נלקחו מפרק השלום. החומר בבמד"ר לקוח מספרי ומס"ז לפרשת נשוא. רק שורה אחת מתוך צרור הדרשות הללו בבמד"ר אינה מוכרת ממקור כלשהו. אך כמעט ברור הוא שגם שורה זו נלקחה מס"ז, והיא: "גדול השלום שניתן שכר התורה והמצוות שנאמר...". (סוף דף מ"ד) לפניה מובא בבמד"ר קטע ארוך מס"ז שנשתמר במדרש הגדול, וקרוב לודאי שבעל מדה"ג קטע כאן את הדרשה שהביא מס"ז בעוד שבעל במד"ר המשיך אותה ושם אותה בכליוס ואין כל הוכחה שבמד"ר הכיר את פרק השלום.

ה ע ר ו ת:

1. ראה: מ. היגער, שבע מסכתות קטנות, מבוא פרק ה'.
2. כך על פי מהדורת וילנא. במהדורת היגער הלכה ב'. במהדורת קירכהיים אין חלוקה להלכות כלל. 3. רק בבמד"ר קודמת דרשת השרות לדרשת השמירה.
4. לדוגמה: בכל הנוסחים מופיע הפסוק "כי לי בני ישראל עבדים" (ויקרא כ"ה, נה) אבל נעדר בבמד"ר. כאמור אין הבדל בקטע זה בין עדי הנוסח של במד"ר.
5. נדפס לראשונה בפרנקפורט ע"נ מיין "ממחרת חג השבועות" תרי"א, 1851.
6. בכת"י א, ש נכתב כאן רשב"י, והוא כנראה ר' שמעון בן יוסניה. בכת"י מקבוצת נוסח א' השם כמו בדפוס. גם במילה 'מתקבלת' שבאה בהמשך הקטע חלוקות קבוצות הנוסח: בקבוצה ב' - 'מתקבל'. דוקא בקבוצה א' נשמר השיבוש 'מתקבלת'.
7. תוספת זו שהנה חלק אורגני של גוף הדרשה נרשמה על ידי ש. דונסקי ב"מדרש רבה שיה"ש" שפרסם. בעמ' קכ"ז, הערה 15 ציין דונסקי שמקור ההערה הוא "אות אמת".
8. הנוסח כאן על פי מהדורת היגער, מסכת סופרים עמ' 353. אין חילופי נוסח של ממש בין מהדורת היגער לדפוס וילנא, ואף לא בין עדי הנוסח שהביא היגער.
9. דרשה קרובה באותו ענין, סביב אותו פסוק בשיה"ש ומפי אותו חכם, נמצאת בתנח"ש נשוא, כ', אלא שלדברי בובר (ת"ב נשוא כ"ה, עמ' 38 והערה קל"א) יחידה זו, ואחרות שהובאו כאן בתנחומא נוספו לו על ידי המדפיס ממנוטובה מפסי"ר פ"ה.
10. לא צדקו הפעם דברי רד"ל שציין בפרושו לשיה"ש (אות ג') כי "חסר כאן", וסבר כי "הלשון על נכון" (צ"ל "אל נכון"?). בבמד"ר.
11. המוצר המוגמר תואם את שיטתו של בעל במד"ר בעיבוד מקורותיו במקומות רבים.
12. היגער, מסכתות זעירות, עמ' 99-117, והערות בעמ' 147-154.
13. על קטעי ס"ז בבמד"ר ועל אפשרות השימוש בבמד"ר כמקור להשלמה של קטעי ס"ז עמדנו בסוף פרק 9 בחטיבה א'.

חטיבה א', פרק 12: במדבר רבה ח"א ומדרש תנחומא

גם מדרש תנחומא הוא אחד המקורות העיקריים של במדבר רבה חלק א'. ובמקביל: בפרשת במדבר משתמש בעל במד"ר כמעט בכל החומר מתנחומא שבידינו ורק הקטע "ובשעה שעלו ישראל...ונשמחה בישועתו" (תנח" הנדפס סוף י"ז), התופס כ-1.2% מתנח" במדבר חסר בבמד"ר. ברוב הפרשיות "עתירות התנחומא" של במד"ר (פרטים בהמשך) מתנהלים שני המדרשים זה בצד זה וקטעי תנחומא מופיעים במד"ר במקומם. חריגה בולטת: דרשת הנבדקים הנאמנים לעולם שבסוף תנחומא במדבר (פסקה כ"ו) מופיעה ברבה בפ"א י"ב.

שינויי רצף קלים יותר מתבטאים בהחלפת סדריהן של דרשות סמוכות זו לזו. וכך החומר שבתנחומא כ"ד-כ"ו עד הדרשה דלעיל נמצא כולו בבמד"ר פ"ה, וזה סדר הדברים: 1. מתחילת כ"ד עד "ולחיותם ברעב", (תנח" דף נ"ג ע"א ש"י) ברבה פ"ר א'; 2. "צפה הקב"ה...". (שם ש"י 2-3) ברבה פ"ה ה' (ט"ז ע"ד, ש"י 7-8); 3. "דש"ה למען...". (שם

ש"י 4 - סוף פסקה כ"ד) ברבה פסקה ו' (שם ש"י 32 - סוף פסקה ו') ; 4. תנח' כ"ה ברבה פסקה ג' (ט"ז ע"א ש"י 25-34) ; 5. תנח' כ"ו עד "ויעשו בני לוי" (ש"י 32) ברבה המשיך פסקה ג' כמעט עד סופה. בדוגמה זו יש גם עיבודים מסויימים אך רצף היחידות ברור. דוגמה נוספת תובא בהמשך הפרק ושם ידונו הבדלים נוספים בין המקור לבמד"ר.

בפרשת במדבר תנחומא הוא המקור שרישומו ניכר מכל חבריו אע"פ שחומר רב בפרשה נובע ממקורות אחרים. לעומת זאת בפרשת נשוא לא כל החומר שבתנחומא נמצא ברבה, ומאידך, פרשיות שלמות חסרות את המקבילות התנחומאיות. לרוב משתמש רבה בתנחומא במקום שאין הוא חש צורך להרחיב מאוד את התנחומא או שהוא יכול להרחיב ע"י שימוש במקורות אחרים, מאותם שהוא מרבה להשתמש בהם. כך נוכח שבפרשת סוטה משתמש רבה הרבה בחומר שבתנחומא ומוסיף עליו כהנה וכהנה מספרי, ספרי זוטא והתלמודים. אבל בקרבנות הנשיאים שבהם הוא מוצא עניין רב מאוד בעוד שהחומר בתנחומא מצומצם, אין הוא משתמש כלל בתנחומא נשוא (אבל משתמש בתנחומא מיתר פרשיות תורה כפי שיתברר).

מכאן עולה שהפיזור השונה של השימוש בתנחומא בפרשיות במד"ר ח"א אינו אחיד. ואכן יש פרשיות במדרש העשירות מאוד בחומר מתנחומא ואחרות החסרות אותו לגמרי. הפרשיות העשירות בחומר כזה: אי-ה', ט"י, י"א, י"ב. ביתר הפרשיות אין הבאה מסודרת של חומר תנחומא אם כי נמצאים באחדות מהן משפטים שנלקחו משם, לא בהעתיקה שיטתית. כאלה הן הבאות תנח' בפ"ד סוף ב' : א"ר יוחנן וגו' (תנח' נשוא סוף כ"ח) והרחבת דברי ר' עזריה בבמד"ר פי"ד ז' (ס' ע"א ש"י 12-3) מתנח' נשוא כ"ח (ראש עמ' 60).

בפרשיות שנמנו לעיל ושבהן ניכר השימוש הרב בתנחומא מעביר במד"ר את הדרשות מתנח' בפרשיות המקבילות ולא מתנחומא במקומם, אם כי גם כאן נמצא לעיתים שימוש בתנחומא ממקום אחר. כך לדוגמה מופיעים קטעים קצרים בחלק פרשה א' שנותר בכתה"י ונעדר מהדפוסים מתנח' וישב, שלח ואולי גם מתנחומא תשא. דוגמה נוספת: בפ"ד י"ב (י"ב ע"ב ש"י 12-24 מביא במד"ר קטע מתנחומא ויקהל ז' (ובתוך כך מקצר אותו מעט).

לעומת זאת דוקא בפרשיות שבהן לא נעשה שימוש רב בתנחומא עושה העורך שימוש במדרש תנחומא מפרשיות אחרות. לא בכל המקרים הוכח השימוש בתנחומא מעבר לכל ספק אבל באחדים מאלה מוכח השימוש בתנחומא ממקום אחר. דוגמאות:

1. בפ"ז, ה' (כ' ע"ב) מובאת דרשה שעניינה הוא דברים שהצעת באה עליהם. לא ברור אם מקור הדרשה בתנח' מצורע (ד', ואולי דוקא מת"ב) או בויק"ר פי"ז ג' ויש צדדים לכאן ולכאן אבל ע"פ ההמשך (כ' ע"ג) כמעט אין ספק בדבר המקור התנחומאי שלה.

2. בפ"ב, ג' מובאת דרשה ארוכה למדי מתנחומא פקודי ב', המטעימה ש"המשכן שקול כנגד העולם", כלשון במד"ר או "ההיכל שהוא מכוון במקום משכן כבודך", כתנחומא. למרות השוני בפתיחה ברור שבהמשך משתמש במד"ר בתנחומא ומתאים את המקור לרוח הפרשה בבמד"ר: המשכן וקיומו של כל העולם. ברוח זו נאמרו עוד דברים בפרשה זו.

3. באותה פרשה (פסקה ט', מ"ח ע"ג, ש"ט 2-9) מובאת דרשה מתנחומא פנחס, י"א. גם דרשה זו, שמקורה בתנחומא אינה מובאת כלשונה והיא מעוצבת ע"י בעל במד"ר.

4. גם הדרשה הבאה, מפי"ג ד' (נ"ב ע"ב, ש"ט 8-14) לקוחה מתנחומא מצורע, סוף פסקה ד'. הנושא הוא משל העבד הרע ואדונו והדרשה מופיעה בבמד"ר כמעט ללא שינוי. גם לפני המשל משתמש במד"ר בקטע מתנחומא ושם ניכרים העיבוד ותרומת בעל במד"ר עצמו.

5,6. שתי הדוגמאות הבאות מופיעות בפי"ד. הראשונה בפסקה ג' (נ"ח ע"א ש"ט 39-ע"ב ש"ט 5): "מלך הכבוד - שחולק כבוד ליריאו", נלקחה כנראה מתנחומא וארא ח"ס. השניה בפסקה ד' (נ"ט ע"א ש"ט 10 ואילך, ומקורה כנראה בתנחומא וילך א' אלא שאינה מובאת כאן כצורתה המקורית. הדרשה מוכרת ויש לה מקבילות רבות ולכן מקורה אינו ודאי.

השימוש בתנחומא ממקומות אחרים בעיקר בפרשיות דלות התנחומא משתלב במגמת דרכי השימוש בתנחומא בפרשיות השונות של במד"ר. הפרשיות שלא נמנו לעיל: ו', ז', ח', י", י"ג, י"ד בנויות על מקורות מגוונים ובהם גם מדרש תנחומא בכללותו, אך אינן מנצלות את התנחומא כתשתית שאותה יש להרחיב ולגוון⁴. בין המקורות הללו נמנה גם מדרש תנחומא לתורה, בכל היקפו, ודינו של זה אינו שונה בעיקרו מדין כל מקור אחר שבמד"ר משתמש בו לפי הצורך ובמינון נכון. הדבר שונה בתכלית בפרשיות "עתירות תנחומא" שבהן משמש הלה תשתית להרחבה. הדבר תואם גם את נטיתו של במד"ר להעדיף ככל האפשר את תנחומא על פני מקורות מקבילים בפרשיות "עתירות תנחומא". כך למשל, בתחילת פרשה א' מובאים דברי ר' מאיר "משל את הצדיקים בדירתן ואת הרשעים בדירתן". המשל מובא מתנחומא במדבר א' ולא ממקורות מקבילים⁵. ניכר היטב כאן השימוש בתנחומא מול בראשית רבה פ"ג, א' הגורס אמר ר' לוי במקום ר' מאירס⁶.

בובר, במבואו למהדורת תנחומא שלו, רשם את כל המקומות שבהם זיהה הבאות של קטעי תנחומא במדבר ונשוא במד"ר. אבל לא התייחס אל הבאות תנחומא מפרשות אחרות שבתורה וכן לא דייק לחלוטין ברשימותיו - פעמים שחיסר ופעמים שהותיר. לדוגמה, על במד"ר פ"ט הוא כותב: "נוסף ג"כ מן המסדר רק באות א' נמצא מאמר המתחיל 'מהו וסתר פנים ישים? הקב"ה שהוא יושב סתר וכו' הוא מתנחומא אות ו'...⁷. ואולם גם בחומר שלפני 'וסתר פנים ישים' נעשה שימוש באותם קטעים מתנח" נשוא, אלא שבמד"ר שינה שם מעט והוסיף דברים משלו. לקטע זה בבמד"ר יש מקבילות חלקיות בויק"ר פכ"ג יב ובעיקר בפסי"ר כ"ד⁸, אבל כמעט ודאי שהקטע בבמד"ר נשען על תנח" נשוא.

דוגמה אחרת לחסר ברשימות בובר: בפ"א הוא כותב "מן אות י' וכל אות י"א וי"ב הוא הוספה וליתא בתנחומא". בובר לא דייק שכן הקטע "כל מי שנבדק⁹... הלויים" (ד' ע"א, ש"ט 21-27) לקוח בעיקרו מתנחומא במדבר כ"ו (בובער ל"ג) בשינויים מעטים. ועוד דוגמה: במד"ר פ"ה, א' מובאים דברי ר' אלעזר בן פדת שלוש פעמים¹⁰. בובר קורא לדברים אלה הוספה. ואכן שתיים מתוך השלוש הנן כעין חזרות, ובעיקר עיבודים של דברי ראב"פ אבל העניין עצמו בא מתנח" ויקהל ז' (וכנראה לא משיהש"ר פ"ג, ה).

מאידך יש מקומות בהם זיהה בובר קטעי תנחומא בבמד"ר שיחוסם לתנחומא שגוי או מפוקפק. כאלה הם מקצת הזהויים שלו בפ"א, או הקביעה שבפי"ב, א"י דברי ר' יהודה בר סימון (מ"ה ע"ג, שי"ג) לקוחים מתנחומא. כל היחידה של פי"ב, א"י לקוחה מפסי"ר תוך שינוי סדר הקטעים, ודברי ר' יהודה בר סימון אף בכלל זה. בובר עצמו העיר על כך במהדורתו (נשוא יט, הערה צז) – מגן על עמדתו אבל מציג גם אפשרויות נוספות).

יש קטעים לא מעטים בבמד"ר שנראים לקוחים ממהדורת תנח" לא ידועה. כזו היא השורה "יש לך אדם לוח ואינו פורע שאין הדניסטיס משבר שינוי וגובה אותו" (כ"ה ע"ב, שי"ב-14). שורה זו לקוחה ממקור ארץ ישראלי כלשהו, וסביר הוא לשער שהמקור הנו מדרש תנח" בלתי מוכר, לאו דוקא לבמדבר¹⁵. גם הקטע מפ"ז, ד"י (כ"י ע"א, שי"ג) הדן בשאלה כמה זמן היו ישראל מושלמים לאל אחרי מתן תורה לקוח כנראה מתנחומא – אולי מתנחומא שמות. בשמו"ר פמ"ב¹⁶ נמצא קטע המזכיר את זה של במד"ר אבל ההבדלים ביניהם גדולים למדי ונראה ששניהם שואבים את דבריהם ממהדורות תנחומא שאבדו.

צונץ ב"הדרשות"¹⁷ הצביע על מספר הלכות מן התנחומא שנספחו אל במד"ר ופרט שלוש מהן¹⁸. ואולם דבריו צריכים עיון.

משלוש הדוגמאות השניה לקוחה מאבות דרבי נתן והשלישית בעיקר ממדרש שמואל¹⁹, ואילו הראשונה הנה אכן דוגמה לקטע ילמדנו בהלכה שהועבר מתנחומא לרבה. אבל אפשר להראות עוד שכמותו שאותם לא ציין צונץ: פ"ד, ג"י – תנחומא במדבר י"ח; פ"ה, ד"י – תנחומא במדבר כ"ג, אם כי כאן נראה שבמד"ר השתמש במשנה שבסוף מכות; אחרים מקטעי ההלכה-ילמדנו שבמדבר ובנשוא לא הובאו בבמד"ר ונראה שאין כאן שיטה אחידה.

*

אמרנו כי במקרים רבים משנה במד"ר את סדר היחידות שהוא מביא מתנחומא. שינוי רצף הדברים משתלב במגמתו של במד"ר בעיבוד מקורותיו (להלן חט"י ב" פרק 5). כאן ננתח דרשת תנח" שהובאה כולה בבמד"ר תוך שינוי סדר היחידות ומבלי לפגוע באחידות המקור. כדוגמה בחרנו בקובץ השלישי של דרשות תנחומא במדבר "פקוד כל בכור זכר".

הקטע הראשון, במדבר י"ח, הוא הלכתי ופותח ב"ילמדנו רבנו". פתיחות ילמדנו אבדו במעבר אל במד"ר ח"א את צורתן האפיינית והנוסחה כאן היא "תמן תנינן"²⁰. הקטע עוסק בבעית תינוק שלא מלאו חדשיו לעניין חילול שבת, וההבדלים המעטים שבין במד"ר לתנח" אינם פרי עיבוד ונובעים מחילופי נוסחאות שאינם מעניינים. בבמד"ר בא הקטע בפ"ד, ג"י ולא בראש הפרשה כיון שאין הוא זקוק לשאלת ההלכה כפתיחה והוא מעדיף לבנות ולהשתמש בפתיחות אגדה²¹. הוא מציב איפוא בראש הפרשה את הדרשה השניה מתנחומא לפסוק הפרשה.

בסוף הדרשה ניכר שינוי בין במד"ר לתנחומא: שני המדרשים מביאים את דברי רבן גמליאל בעניין נפל המסתמך על "מבן חודש ומעלה" אבל רבה מוסיף כאן דרשה משלו

למילים "ושא את מספר שמותם": נתן להם תלוי ראש לפי שהבכורים חייבים מיתה במעשה העגל. זוהי תוספת של במד"ר התואמת את דבריו בהמשך הפרשה על תכלית פדיון בכורות בידי הלויים, בסוף פסקה ו' וכן בפסקה ח' (י"א ע"ג ש" 35-38). לא מצאנו בתנחומא רעיון כזה. זוהי דוגמה טובה לדרכו של במד"ר בהבאת קטע מתנחומא. הוא מביא יחידה תנחומאית בהיקף רחב, ומשלב בתוכה רעיונות משלו מבלי לפרוץ את המסגרת.

היחידה הבאה, י"ט, היא דרשה סביב הפסוק "מאשר יקרת בעיני" וגו'. אין הבדל משמעותי בין במד"ר לתנחומא בגוף הדרשה והיא משמשת בבמד"ר לפתיחת פ"ד. גם בפסקה ב' מוסיף במד"ר לצטט את תנחומא כ' עד "אחת היא יונתי" וגו', ללא שינוי של ממש. המשך פסקה כ' מ"אמר הקב"ה" ועד סוף הפסקה הועבר בבמד"ר לפסקה ה' (י"א ע"ב ש" 5-14). בראש הפסקה נוספו ברבה מספר מילים ממקור לא ידוע, אולי מהמדרש הקדום²².

רובה של פסקה כ"א, עד "ולא היית ראוי" וגו' יחזור בבמד"ר כפסקה ט'. במד"ר ימשיך להשתמש בתשתית של הפרשה בתנחומא אבל בנקודה זו הוא נפרד מהרצף של תנחומא ומביא חומר נוסף, (רובו מקורי של העורך או מתקופתו. ואולי קטעים ממדרשו של ר"מ הדרשן שולבו כאן²³). לאחר עיסוקו באלה יחזור אל תנחומא וימשיך ממקום שחדל. גם פה השינויים בגוף הדרשה אינם נראים עיבודים כי אם חילופים לא גדולים בגירסאות. נציין כי במד"ר תולה את ההמשך בפסוק "ואת פדויי השלושה" (במדבר ד' מו) ואילו תנח" נשאר עם פסוק המוצא של כל הפרשה: "פקוד כל בכור זכר" (שם, מ'). מבחינת הדרשה עצמה עדיפה דרכו של במד"ר כיון שהדרשה קשורה לפסוק שלו. אבל תנחומא שהוא מדרש דרשני ולא פרשני²⁴ אינו דורש את כל פסוקי הפרשה ומשתדל לתלות את כל דבריו בפסוק המוצא האחד. במד"ר הפרשני אינו נזקק למבנה זה והוא משתמש בפסוקים ביתר הגיון. לדבר זה חשיבות מרובה כיון שהוא מאפשר להבחין בין הטיפוסים היסודיים של המדרש דוקא במקום ששניהם אומרים את אותם דברים, ומתייחסים כל אחד אל פסוקו. במיוחד מעניין במד"ר שטרח להחליף את פסוק הדרשה מבלי לגעת בה עצמה.

עיקרון זה ניכר גם ביחידה הבאה: בתנחומא מובאת בסוף פסקה כ"א דרשה קטנה על הפקידות לבכורות, לבנים, לשמירה ולשלום. כנראה בחר בעל המדרש בקטע קצר ויפה זה כדי לחתום בו את היחידה כולה, ומכאן (כ"ב) נפתחת יחידה חדשה: "אל תכריתו"²⁵. בבמד"ר מופיעה הדרשה כבר בפסקה ד'. גם היא חותמת סדרת דרשות סביב הפסוק "פקוד כל זכר" אבל לא את הפרשה כולה או את נושאיה, שכן כאן נמשכת הפרשה סביב פסוקיה הבאים. שוב נזכר בהבדל שבין שני המדרשים. בשניהם משמשת דרשה זו כחתימה לסדרת דרשות הפסוק ("פקוד" וגו'). רק בתנחומא חתימת דרשות הפסוק היא גם חתימת הפרשה.

נשוב ונראה את הדברים מבחינת מבנה פרשה ד' א'-י' בבמד"ר: קטעי תנחומא שסדרם שונה ושלתוכם שולבו משפטים קצרים מבחון מהווים את הפסקאות א'-ה' בפרשה. אח"כ מביא בעל במד"ר דרשות ממקורות אחרים, חלקם מזוהים ורובם לא - הללו באו כנראה גם מהמדרש הקדום לספר במדבר, גם ממדרש מאוחר ואולי משל ר"מ הדרשן - ולבסוף בא שוב קטע מתנחומא: פסקה י' מדר' י"א ע"ד ש" 38 עד סופה.

המעבר מהמדרש הדרשני אל הפרשני הוא מעיקרי מעשהו של במד"ר בפרשיות עתירות התנחומא, והוא משתמש בתנחומא כבסיס וכתשתית שעליה ניתן לבנות את אותן פרשיות. כך משתלבים בקטעי התנחומא דבריו של בעל במד"ר המעבים את המדרש ומרחיבים את רעיונותיו וכך הופך המדרש הדרשני לפרשני ומקיף רבים מפסוקי פרשות במדבר ונשוא. ע"פ מגמתו של במד"ר ליצור מדרש פרשני "מעין קלאסי" (שתדון בחטי"ב פרק 15).

*

שאלת נוסח התנחומא שבמד"ר היא חלק מבעיה רחבה יותר: היחס שבין מהדורות תנחומא השונות²⁵. וכל עוד לא יתברר יחס זה כהלכה לא נוכל לענות תשובה מלאה לשאלת נוסח התנחומא שהכיר בעל במד"ר. בובר השתמש בנוסף על כתי"י שאותו הציב כנוסח הפנים למהדורות בעוד שמונה כתבי יד, ועל פיהם ובצרוף נוסח הדפוס, העיר את הערותיו. בובר טען כי "במד"ר מהתחילתו ועד סוף פרשת נשוא הועתק מן התנחומא כת"י שלנו עם הוספות רבות, והעתיק עפ"י הנוסח כמו שהוא בכת"י רומי"²⁶. ובהמשך: <מבהעלותך> "עד סוף הספר נעתק מהתנחומא אשר כעת בדפוס". וכבר הראה אלבק כי הדברים אינם מדויקים²⁷. לא ערכנו השוואה של כל קטעי התנחומא שהובאו במד"ר עם כל קטעי תנחומא הידועים. ואולם בדקנו קטעים מסויימים כמדגם ומתוכו עולה שאף אחד מנוסחי תנחומא אינו מתאים לכל ההבאות שבמד"ר אבל מבין כתי"י שבהם השתמש בובר קרוב במד"ר ביותר אל כתי"י רומא, וטיקן³⁴, (ר' בסימוני בובר²⁸). בובר תאר אותו בקצרה ונמנע מלהציע את מקומו או זמנו אך ציין כי כתי"י הוא מרובע אשכנזי.

אמנם ברור שבמד"ר לא השתמש בכת"י ר' עצמו או באחר הזהה עמו, שכן יש ביניהם הבדלים משמעותיים. לדוגמה, הקטע מפ"ט, י"ג (כ"ז ע"ג, ש"1-5): "לא יצוק... שהשמן אורה לעולם, שהכתוב קראו 'יצהר'..." נעדר מתנחומא ר' ומופיע, נוסף על במד"ר, ברוב עדי הנוסח האחרים של תנחומא. הדוגמאות הבאות לקרבה בין נוסח ר' לבמד"ר הן מסדר במדבר פ"ב והלאה. קשה למצוא דוגמאות טובות לקרבה מועדפת זו בסדר נשוא. ודוגמה מפ"ב, ד' (ד' ע"ד, ש"6): המשפט "מי יכול ליגע בבני אדם אלו, מכירין את אבותיהם ואת משפחותיהם, שנא' 'שוכן לשבטיו' (במדבר כ"ד, ב), מיכן למדנו..." אינו מופיע כצורתו בתנח" הנדפס ולא בתנח" ב' ולדברי בובר בהערותיו²⁹ רק בכת"י ר' ובכת"י ספרדי הגירסה כמו במד"ר.

דוגמה שלישית, מפ"ב ח' (ה' ע"ב, ש"5): בתאור צוואת יעקב לבניו נכתב במד"ר "...קרא לבניו, דכתיב 'ויקרא יעקב אל בניו' (בראשית מ"ט, א) ובירכן וצוון על דרכי העולם³⁰, וקבלו עליהן מלכות שמים. משגמר דבריו אמר..." נוסח זה מופיע בכת"י ר' אך לא ביתר נוסחי תנח" והוא משותף בעיקרו לכל עידי נוסח במד"ר.

בפ"ג, ח' (י" ע"א, ש"21), בתוך קטע הלקוח מתנח" במדבר י"ז (בובר כ') נוספו במד"ר המילים: "וכן הקב"ה קורא אותה ארצו שנאמר 'ואת ארצי חלקו' (יואל ד' ב). משפט זה נמצא בתנחומא רק בכת"י ר' ורח"ס³¹ ובובר הוסיפו במהדורות על פיהם³². בתנח" הנדפס נוסף המשפט ע"י "המדפיס ממנוטובה", כנראה לפי במד"ר³³.

כאמור הקשר בין נוסח במד"ר לכת"י ר אינו מוחלט. דוגמה: בבמד"ר פ"ב, ט" (ה"ע"ב, ש"ז 27) מובאים מתנחומא נשוא ט" דברי ר' יהודה: שעור ד' אמות כדי שיטול חפץ מן מרגלותיו ויניחנו במראשותיו. המילה חפץ מופיעה רק בתנח"י הנדפס ובכל נוסחי במד"ר. ביתר נוסחי תנח"י ובירושלמי עירובין פ"ד ה"א (כ"א ע"ד) המילה היא חבית.

אשר לקשר בין פ"א בבמד"ר ובין תנחומא - גם כאן ניכר קשר למסורת תנח"י ר אבל יש להבדיל בין כתה"י של במד"ר לבין הדפוס. דוגמה: בפ"א סוף פסקה א חסרה השורה "באיזה יום? באחד לחודש, באיזה מקום? במדבר סיני, באיזה חדש? בחדש השני, באיזו שנה? בשנה השנית, באיזו איפטיא?...". שורה זו חסרה ב-ד, ביל"ש ובאחדים מנוסחי תנח"י אבל היא מופיעה בכתה"י של במד"ר וכן ב-ר, כת"י ספרדי ובתנחומא הנדפס⁴³⁵. מכאן שכתה"י של במד"ר תואמים את ר ואילו ד תואם נוסחי תנח"י אחרים. הממצא תואם את דברינו בדבר גלגולי פ"א⁴³⁶. מדפיסי קושטא לא השתמשו באותו נוסח תנחומא שלפיו נערך במד"ר בדורות הקודמים, נוסח הקרוב ל-ר, אלא בנוסח אחר כלשהו. לכן השורה שנשמטה מאותו נוסח של תנחומא חסרה בדפוס במד"ר ונמצאת ב-ר ובכתה"י של במד"ר.

גם תנחומא שבידי מדפיסי קושטא לא התרחק מ-ר. עדות לכך היא הדמיון במד"ר הנדפס - ר בכמה מקומות, גם בפ"א. לדוגמה, הדרשה בעניין ענני הכבוד ומחלוקת ר' הושעיה ור' יאשיה שבפ"א, ב (ב"ע"ב, ש"ז 9-13)⁴³⁷. ויש דוגמאות נוספות בפסקה זו⁴³⁸.

גם בחלק השני של במד"ר ניכרת בדרך כלל התאמה בין במד"ר לכת"י ר. דוגמה: בפ"י שלח מובאת אצל בובר תוספת לתנחומא מכת"י ר (ל"ח ע"א) ורובה משולבת בבמד"ר החל בפט"ז פסקה כ"ד, בעוד שהפסקאות א'-כ"ג חופפות בקרוב את החומר שבכתה"י האחרים ובדפוסים, וברור שבעל במד"ר הכיר את התוספת. הקטע הפותח ב"זש"ה מה לעשות עוד לכרמי" חסר במד"ר⁴³⁹. גם קטע זה השתמר בכתה"י של במד"ר וסדר הדברים בכתה"י של במד"ר תואם את סדרם בכת"י ר של תנחומא⁴⁴⁰. הדרשה מובאת בשם במד"ר בילקוט המכירי ישעיהו, ה' ד. ברור שבפני המלקט היה הקטע דנן מסודר בתוך במד"ר. שריד מן הדרשה נותר בדפוס בסוף פסקה כ"ד, והוא הפסוק מישעיהו. המעיין בבמד"ר במקום זה יווכח בזרותו של הפסוק שם⁴⁴¹.

וגם בחלק השני של במד"ר יש מקומות מעטים שבהם אפשר להראות אי התאמה בין במד"ר ו-ר. כך בפכ"ג, ח" (מסעי, צ"ד ע"ג ש"ז 5) השתמרה בדפוס שורה שהנה שריד של דרשה אנטי-נוצרית גדולה למדי. ואף כאן יחוש המעיין מייד כי הפסוק שנשתמר בדפוס במד"ר ("לא איש אל ויכזב", במדבר, כ"ג יט) אינו במקומו ולדברים שם אין מובן. הדרשה השלמה השתמרה בכת"י פ' של במד"ר וכן באחדים מכתה"י של תנחומא אבל לא ב-ר⁴⁴². יתכן שהדרשה האנטי-נוצרית היתה קיימת בכתה"י של תנחומא שבו השתמש בעל במד"ר ח"ב, וכת"י זה היה קרוב ל-ר, ורק אח"כ הושמטה הדרשה במתכוון מ-ר.

בכמה מקומות נראה שבמד"ר ח"ב משתמש בכת"י ה (ככנויו אצל בובר, מבוא, ע"ב ע"א-ע"ד ע"א). הוא מביא קטעים מכת"י זה במקומות שקטעים אלה אינם מוכרים משום עד נוסח אחר של תנחומא וכזה הוא למשל הקטע בסוף פרשת חוקת, במד"ר פי"ט ל"ג⁴⁴³.

ולסיום: העובדה שאף לא אחד מכתה"י הידועים של תנחומא תואם היטב את נוסח תנחומא שבבמד"ר ח"א מתיישבת יפה עם השערותנו בדבר המדרש הקדום שהיה בפני בעל במד"ר ח"א. מדרש קדום זה היה מהדורת תנחומא השונה מכל תנחומא שבידינו, קרובה ל-ר ונרחבת בהרבה ממנו⁴³. מדרש זה אבד אבל זיכרו נשתמר בבמדבר רבה ח"א.

ה ע ר ו ת:

1. קשה להסביר מדוע חסר דוקא קטע זה במד"ר. אולי היה גם הוא כלול במדרש השלם ונשמט, כפי שקרה לקטעים אחרים של במד"ר. 2. על כך ראה במיוחד נספח מס. 1.
3. הדרשה הובאה ממדרש קדום לספר במדבר שהיה לפני עורך במד"ר, שהיה כנראה מטיפוס מדרשי תנחומא. ראה דיון בעניין זה בפרק 18 בחטיבה א'.
4. הדוגמה מסופקת כי יתכן שגם ההמשך לקוח מהמדרש האבוד ואם כך אין כאן ראיה.
5. הדרשה גם בשמו"ר (פ"ח, א) ויש לה מקבילות נוספות. מקורה בבבלי סנהדרין כ"ב ע"א, אבל כצורתה לפנינו ברור שהיא לא באה מהתלמוד.
6. צונץ ("הדרשות בישראל") פרק 14 עמ' 126 ניסח את הדברים באופן כללי יותר ולא הבחין בין הפרשיות הנפרדות שבתוך במדבר ונשוא. צונץ גם לא ציין את ההבחנה בין דרשות תנחומא מקומיות ובין דרשות שהובאו ממרחק.
7. הקטע בדפוס בתחילת הפרשה, אבל בכתה"י סדר הפרשה שונה והקטע בא בתוך הפרשה, במרחק מראשה. בחטיבה ה' פרק 14 מובא תאום היחידות בין כתה"י והדפוסים.
8. בתנחומא הנדפס ובכתה"י הספרי של תנחומא (לפי כינויי בובר) חסר שם ר' מאיר אבל הוא נזכר ברוב עדי הנוסח של תנחומא כפי שהעלה בובר (הערה א' במהדורתו) את אלה הזכיר בובר בהערה א' בראש מהדורתו.
10. כך הוא בכל נוסחי בראשית רבה על פי חילופי הנוסחאות של תיאודור-אלבק (עמ' 299). וראה הערה במנחת יהודה. 11. זאת בת"ב. אבל בתנחומא הנדפס אות ד'.
12. מדרש עשרת הדברות פרשה שתייתאי. בהערותיו כאן כותב איש-שלוש: "ובמד"ר מאוחר, במדבר רבה ריש פ"ט ובתנחומא פרשת נשוא... הרחיבו את העניין...".
13. כך בתנחומא למהדורותיו ובכתה"י של במד"ר. בדפוס במד"ר בטעות: "נדבק בדבר".
14. על הקטע ודרכי עיבודו ראה חטיבה ב' פרק 5.
15. המילה דניסטניס היא יוונית ופרושה גובה. ראה ערוך ערך דנסטס והערות קוהוט שם וכן ש. ליברמן, תוספתא כפשוטה לחגיגה ט' ע"ב. רוב הדוגמאות שהובאו בערוך למילה זו מקורן בתנחומא. ילמדנו. וראה גם דברי ליברמן בראש מבוא לדברים רבה שלו. על המדרש הקדום לבמדבר ראה פרק 18 בחטיבה זו.
16. על שמו"ר ובמד"ר ראה פרק 6 בחטיבה זו.
17. הדרשות, פרק 14 והערה 72. וראה פרק 9 בחטיבה ב' בחיבור זה.
18. במד"ר פ"ב, ט - תנח' במדבר ט"ז; במד"ר פ"י, כ"ב, י"ב - תנח' נשוא יט. של "הדרשות" ונדפס פי"ח) - תנח' מצורע ה'; במד"ר פי"ב, י"ב - תנח' נשוא יט. הקטע במד"ר פ"י, ח' (ל"ח ע"ג, ש"ח-23) לקוח מאדר"נ נו"א פרק ב'. הקטע במד"ר פי"ב, י"ב (מ"ט ע"א, ש"ח-15) בנוי על מדרש שמואל פכ"ו, ד', אולי בצירוף מקורות נוספים אך לבטח לא על תנחומא בלבד.
20. על הנוסחה: פרק 3 בחטיבה זו. וראה גם פרק 9 בחטיבה ב'. בבמד"ר ח"ב שומרות הפתיחות על לשון "ילמדנו רבנו" בכתה"י אבל בדפוסים הנוסחה היא "הלכה".
21. ראה פרקים 9, 4 בחטיבה ב'. 22. עיין בחטיבה זו, פרק 18. 23. על מדרשו של רמ"ה ועל חלקו במד"ר בחטיבה ד'. 24. ראה דברינו בתחילת פרק 1 במבוא.
25. אף כי המדפיסים לא ציינו אותה כהלכה ואולי טעו לחשוב שרק אחד פתיחת ילמדנו רבנו מתחילה פרשה חדשה בתנחומא. מכאן ברור שאין הדבר חייב להיות כך תמיד.
26. ראה למשל, גנזי שכטר ח"א עמ' 96: "...על ידו אנו רואים כמה גדולים החילופין שעברו על תנחומא... כמעט כל כת"י שלו הוא מהדורה בפני עצמה".
27. מבוא, דף ל"ח ע"א. 28. ראה מבוא לבראשית דבתי, עמ' 10 והערה 1 שם.
29. כאמור, גם בובר קבע שבמד"ר העתיק ע"פ נוסח ר' מבוא ל"ח ע"א. מדובר שם וגם כאן בפרשיות במדבר ונשוא. בהמשך משתנה הדבר לדעת בובר ואנו לא בדקנו זאת.
30. תנחומא בובר ה' ע"ב, הערה ק"א. בבמד"ר נוסח זה משותף לכל העדים.
31. כך בכל כתה"י ולא "דרכי האלהים", כפי שנדפס. 32. ת"ב ו' ע"א, הערה קה.
33. הוא כת"י ר' חיים מיכל. בובר במבוא, כת"י ד. 34. ת"ב במדבר כ' הערה קס"ד.
35. ראה הערה 32. על "המדפיס ממנוטובה" והוספותיו לתנח' ראה מבוא בובר פ"א ע"א, וביותר דף פ"ב ע"א-צ' ע"א. 36. ראה תנח' בובר במדבר סוף א' והערה ח'.
37. לפי השערותנו היה במד"ר שבידי מדפיסי קושטא פגום, בעיקר בחלקו הראשון ופ"א הועתקה במישרין ממדרש תנחומא. ראה הערה 7 לעיל.
38. ראה תנח' בובר במדבר ב' והערה י"ד. חילופי השמות נראה שבמד"ר ו-ר קרובים כאן. אגב בכת"י ר חסר פעם אחת שמו של ר' הושעיה ונוסף בגליון.
39. בובר שם, הערות ט"ז, י"ז. 40. שם, דף ל"ח ע"א, סימן ג'.
41. ראה דברי בובר שם בהערות כ"א, כ"ב. בובר לא הכיר את כתה"י של במד"ר וציין כי במד"ר השמיט את הדברים, כפי שאכן ניכר מתוך דפוס במד"ר.
42. מפרשי המדרש העדיפו בדרך כלל להתעלם מן הפסוק. יתכן שהבחינו בזרותו אך לא דנו בזאת ובודאי לא ידעו כי הוא נותר מתוך קטע ארוך יותר של במד"ר.
43. ראה הערת בובר, מסעי, פסקה ו', הערה כ"ז. 44. ראה דברי בובר, סוף חוקת והערה שפ"ד. 45. על המדרש הקדום לבמדבר ראה פרק 18 בחטיבה זו.

חטיבה א', פרק 13: במדבר רבה והפסיקות

זהו הקטעים מפסיקתא דרב כהנא במדבר רבה הנו בעייתי משתי סיבות עיקריות: ראשית - חמש מפרשיות פסדר"כ קרובות מאוד למקבילותיהן בויק"ר וקשה לקבוע מה הוא המקורי. שנית - פרשיות שלמות או חלקי פרשיות של פסדר"כ הועתקו אל פסיקתא רבתי ואין אפשרות לקבוע מאיזו מהן לקח במד"ר את מה שלקח². נוסף לזאת במקרים לא מעטים קשה לקבוע אם קטע נלקח מפסיקתא או ממדרש אחר, בעיקר מדרש שיר השירים³.

הזהויים הבאים של פסדר"כ במד"ר ודאיים:

1. בפ"ב, ט"ו (מ"ט ע"ג, שי' 9-18) מובא קטע מפסדר"כ פ"א, ו, ויהי ביום כלות משה (מנדי עמ' 11). יתכן שהעניין בפסיקתא מבוסס על דרשה בספרי נשוא (מ"ד, עמ' 50), אבל ברור שבמד"ר לא השתמש במקום זה בספרי אלא בפסדר"כ, וזאת למרות שהמשפט הקודם במד"ר שם "שומע אני ראשון" וכו' לקוח ללא ספק מספרי נשוא. כנראה סבר בעל במד"ר שהעניין מובהר בפסדר"כ טוב יותר מאשר בספרי, ואולי העדיף להביא את מחלוקת האמוראים בנושא הקמת המשכן המופיעה בפסדר"כ וכמובן אינה בספרי. נוסח הפתיחה לקטע במד"ר שונה מעט בהשוואה לפסדר"כ. במד"ר הוצגה השאלה "מכיון דכתיב...מאי זה דבר...". כשאלתו של ר' איבו. בפסיקתא השאלה אנונימית ובתשובתה נחלקו ר' איבו בשם ר' תחליפא וריש לקיש. כיון שגירסאות עדי הנוסח, הן של במד"ר הן של פסדר"כ כאן אינן שונות מהותית מהדפוסים⁴ צריך לומר שאם אכן שגיאה לפנינו במד"ר השגיאה הנה קדומה ואם עיבוד הוא לדברי פסדר"כ הרי העיבוד צריך עיון.

2. בפ"ב י"ז (מ"ט ע"ד שי' 23-נ' ע"א שי' 8) מביא מפסדר"כ את המשכה של אותה דרשה. הקטע: דרשות סביב המספר שש (שש עגלות צב בקרבנות הנשיאים), והתייחסות ארוכה אל כסא שלמה המלך ושש מעלותיו (מלכים א', י"ט). כסא שלמה נדון בשינויים מסויימים במדרשי אסתר ובתרגום שני לאסתר ובמדרש שיר השירים מהד' גרינהוט לפסוק "בעטרה שעטרה לו אמו" (שיה"ש, ג' יא). הנוסח במד"ר קרוב לפסיקתא יותר מאשר לכל היתר. וכאמור הדרשה במד"ר היא המשך הדרשה הקודמת בפסדר"כ. קטע הפסיקתא מסתיים בדברי ר' אבין (נ' ע"א שי' 9). אלה מובאים גם בשיה"ש פ"ו, ד' והמשכם גם בספרי מ"ה.

עיון בקטע זה מסייע לקבוע לאיזה מכתה"י של פסדר"כ קרוב במד"ר. ברוב כה"י של פסדר"כ שם הדרשן שדרש שש - כנגד שש מצוות המלך הוא ר' יוחנן. בכת"י ק בלבד השם הוא רב הונא - כמו במד"ר בכל נוסחאותיו ובאסת"ר: במד"ר מכיר את פסדר"כ בנוסח הקרוב לכת"י ק יותר מאשר ליתר כה"י שלה. גם בהמשך הקטע ניכרת קרבה ל-ק. בדפוס במד"ר, אחרי "בא לישוב על כסאו (שי' 6) נשמטו המילים "אומ' לו הוי יודע לפני מי אתה יושב וראש עגול לכסא מאחרי - אמר ר' אחא כהדין קתדרין דדרושה"⁵. ובפסדר"כ: "בא לישוב על מעלה שביעית אומר לו...כהדין קתדרא דמשה"⁷. ורק בכת"י ק נכתב "בא לישוב על הכסא", ובהמשך: "כהדין קטידרין דידורושה"⁸. משפט זה השתבש גם ביתר כה"י של פסדר"כ אבל "בא לישוב על כסאו" של במד"ר לקוח ממסורת ק.

ק הועתק בנרבונוא בשנת 1387* והוא כתה"י הקיים היחידי של פסדר"כ מפרובאנס והשני מכתה"י הידועים בזקנותו. קרבת במד"ר לנוסח זה מוסברת יפה במוצאו מנרבונוא.

3. באותה פרשה: במד"ר פי"ב, י"א (מ"ט ע"א ש"א 6-10). דברי ריב"ל בשם רשב"י הובאו במד"ר מפסדר"כ (פ"א עמ' 9, ש"א 13-16) ובמד"ר הוסיף מעצמו "שנקרא אוהל... לשבת".

כל ההבאות הודאיות של פסדר"כ במד"ר לקוחות מפרשת ויהי ביום כלות ומשולבות כולן בפ"ב שעיקרה דרשות סביב הפסוק ויהי ביום כלות משה (במדבר, ז' א). מדוע אין הבאות מפרשיות אחרות של פסדר"כ? יתכן שבעל במד"ר לא מצא בפסדר"כ עניינים לענות בהם חוץ מאלה, ובמקומות שבהם יכול היה לבחור בין פסדר"כ לבין מקבילות העדיף משום מה את המקבילות ואת עיצוב הדרשות בהן. והדבר עודנו צריך עיון.

*

פסיקתא רבתי הוא מקור חשוב מאוד של דרשות במד"ר, אע"פ שקשה לזהות בדיוק את החומר שהוא תורם לבמד"ר, מטעמים שפורטו לעיל בקשר לפסדר"כ. גם כאן כבפסדר"כ נובעים הקשיים בזהוי היחידות מהפסיקתא מן החפיפה שבין פרשיות פסי"ר ופסדר"כ, שהש"ר, תנחומא וכן מתוך חוסר הבהירות שבהגדרת גוף פסי"ר, ממדיו וסדריו¹. בין קטעי פסי"ר שידונו להלן יש כאלה שבדואי אינם שייכים לגוף המדרש אבל כלולים בכתה"י ועל כן ידונו כאן. לשאלת החפיפה שבין פסי"ר ובין פסדר"כ יש להוסיף כי לפחות בפרשיות חוקת (פרה), מדף נ"ט ע"ב - סוף העומר, דף צ"ג ע"ב, וכן בפרשת עניה סוברה ברור שהחומר בפסי"ר זהה לפסיקתא דרב כהנא². הוא הדין לחלקים מפרשיות ויהי ביום כלות, שקלים, זכור ועוד.

ברשימה הבאה כלולות יחידות פסי"ר שהובאו במד"ר ואשר כמעט אין לגביהן ספק כי אכן נלקחו מפסי"ר. רובן באות מן הפרשיות הי"א של פסי"ר ורובן משולבות בפרשיות האחרונות של במד"ר.

1. במד"ר פ"א, בחומר שבכתה"י. היחידה מפסי"ר היא מתוך פרשה י', שקלים (איש-שלום ל"ד ע"א, ש"א 6 - ל"ז ע"א, ש"א 4).
2. פ"ב, י"ג-ט"ו (ו' ע"ב, ש"א 36 - ע"ד ש"א 7). מפרשה י"א, יהודה וישראל (מ"ה ע"א, ש"א 20 - ע"ב ש"א 28)³.
3. פ"ח, ד' (כ"ב ע"ב, ש"א 25-6). מפכ"ג-כ"ד, כבד את (קכ"א ע"א - ע"ב ש"א 9).
4. במד"ר פי"ב, א"ב (מ"ה ע"ג, ש"א 12 - ע"ד ש"א 13). מפ"ה, ויהי ביום כלות משה (כ"א סוף ע"ב - כ"ב ע"ב, ש"א 7). יתכן שדברי ר' סימון - במד"ר י"ב, י"ב (מ"ט ע"א, ש"א 9) בשינוי מה - אף הם לקוחים מאותו מקום בפסיקתא.
5. במד"ר פי"ב, ד' (ז' ע"ב, ש"א 5 - ע"ג ש"א 31). מפסי"ר פ"ה, ויהי ביום כלות משה (דרשות מפוזרות מדף י"ח ע"ב ש"א 1 - סוף הפרשה). הקטעים לא הועברו לבמד"ר כסדרם והמוקדם בפסי"ר מאוחר במד"ר ולהיפך. רוב דרשות הפסיקתא ביחידה זו העברו לבמד"ר אך לא כלן. לאחדים מן הקטעים המועברים יש מקור בפדר"כ אך הסגנון ונוסח הדרשות קרובים יותר לאלה של פסי"ר⁴.

6. במד"ר פי"ג, ג' (נ"א ע"ג, ש"ג 22 - ע"ד שי"ג 28). מפסי"ר פ"ז, ויהי המקריב (כ"ו ע"ב, שי"ג - כ"ז ע"ב שי"ג 6). לחלקה של הדרשה יש מקבילה בשוחר טוב, מזמור ק' אבל ברור שבמד"ר לקח דרשתו מפסי"ר. וכך סבר גם מ. איש-שלום¹⁴.
7. במד"ר פי"ג, ה' (נ"ב ע"ד, שי"ג 1-9). מפסי"ר פ"ז, ויהי המקריב (כ"ז ע"ב, שי"ג 19 - כ"ח ע"א, שי"ג). קטע זה בא מהפרשה שממנה בא גם הקטע הקודם והוא מופיע במד"ר לא רחוק מן הקודם. אבל במד"ר הוא משולב בתוך דרשה ארוכה ומפורסמת (ויהי - צרה ושמחה), וזו לקוחה ממדרש ארץ-ישראלי: ב"ר או ויק"ר. הקטע דנן אינו באחד מהם ואותו שילב במד"ר מן הפסיקתא. המילים "אלה קריאי...אתכם" הן תוספת של במד"ר¹⁵ שאינה בשום מקור מוכר, או שקוצרו מתוך פסי"ר¹⁶.
8. במד"ר פי"ג, ח' (נ"ג ע"ב, שי"ג 8-11). מפסי"ר פ"ז, ויהי המקריב (כ"ח ע"א, שי"ג 7-7). גם קטע זה כקודמו מובא מאותו מקור בפסי"ר אל אותה פרשה במד"ר.
9. במד"ר פי"ד, ד' (נ"ח ע"ג, שי"ג 7-24, ע"ד בדילוגים, ונ"ט ע"א שי"ג 11). מפסי"ר פ"ג, שמיני (ז' ע"ב, שי"ג 26 - ט' סוף ע"א) 17.

יש להתייחס אל שלושת הקטעים 6-8 כאל אחד שחולק לכמה שברים לפי צרכיו של בעל במד"ר, ולא כאל הבאות נפרדות של קטעי פסי"ר.

בכל היחידות שצויינו כאן ניכרת בברור ידו של עורך במד"ר. בחלקם נשתנה סדר הקטעים ביחידה המצוטטת; בחלקם נשתנתה לשון המקור, אם מעט ואם הרבה. ובמקומות רבים נוספו אל דברי הפסיקתא מילים, שורות, ואף יחידות גדולות יותר משל בעל במד"ר עצמו. כרגיל במד"ר, אפשר לעקוב אחרי המקורות השונים של היחידות שנוספו אך הדבר אינו קל ואינו פשוט כל עיקר. באופן כללי אפשר לומר כי טיפולו של בעל במד"ר בפסי"ר אינו שונה ברוב מאפייניו מטיפולו ביתר מקורותיו¹⁷. גם דרכו לשנות את סדר היחידות שהביא מהמקור אינה בלעדית לטיפולו בפסי"ר. מאחר שיחידות פסי"ר המובאות במד"ר הן ארוכות יחסית, קל לעקוב אחר שינוי הסדר שלהן במד"ר.

כדוגמה לכך נביא כאן את יחידה מס. 9 שברשימה, כדרך שהועברה לבמד"ר, נתחלקה שם לקטעים, ונוספו עליה דברים. הסימון ע"פ מספרי השורות במד"ר.

קטע ראשון: דברי ר' תנחומא "מה הדרבן...של הקב"ה" (נ"ט, ע"ג שי"ג 7-9). קטע זה לקוח מתחילת היחידה בפסי"ר¹⁸. אחרי משפט זה מובא בפסי"ר המשפט "הוי יפה אמר שלמה דברי חכמים כדרבנות", ושורה זו אינה נמצאת במד"ר אף לא באחד מעדי הנוסח שלו. אחריה מובא במד"ר ההסבר: "א"ר תנחומא המשנה...וכן להציב הדרבן" (10-11). בפסי"ר הובא משפט זה כ"דבר אחר", ובעל במד"ר הוסיף את המילים "א"ר תנחומא" כמעין פרשנות שלו לטיבו של משפט זה. אח"כ הובאו במד"ר דברי ר' נתן ללא שינוי של ממש ביחס למקור עד המילים "...דרכיו של הקב"ה" (11-15). בסוף המשפט נוסף במד"ר: "וכמסמרות נטועים - נטועים הם באדם כשהוא משמרם". קטע שני: "ולמה נמשלו בנטיעה...נאספים לשמוע" (16-19). הקטע נותק מקודמיו בפסיקתא (שם הוא בע"ב שי"ג 1-4) וגם פתיחתו השתנתה: "ד"א כשם ששרשיו של אילן... הפך במד"ר לשאלה ותשובה: "ולמה נמשלו בנטיעה? כשם ששרשיו של אילן...".

קטע שלישי: "נתנו מרועה אחד", ומחלוקת ר' יוחנן ור' יהושע בן לוי (19-26).
 כאן הקדים במד"ר את המאוחר, שכן בפסי"ר מופיע הקטע בדף ט"ז ע"א (ש"א 6 ואילך),
 ושלא כמעשהו בקטע הקודם. כמו כן הוסיף כאן במד"ר את ה"דבור המתחיל" של הדרשה:
 נתנו מרועה אחד, המופיע רק בסיום הקטע בפסיקתא. במד"ר חוזר ומופיע הפסוק
 ומשתלב בסיום הקטע, ואף הסיום התארך כאן בהשוואה לפסי"ר. בסופו של הקטע מוסיף
 במד"ר בדברי ר"ש בן חלפתא בשם ר' אחא את המילים "סבר ר' יהושע כן ומה טעם עבד
 כן" שאינן בפסיקתא ולא במקבילה בירושלמי²³, אולי מתוך מקור בלתי מוכר²⁴, אולי
 מתוך המדרש הקדום לבמדבר²⁵, ואולי מתוך נוסח פסי"ר שאינו לפנינו.
 הקטע הרביעי (ע"ג ש"ג 26-ע"ד ש"א 1) אינו מפסי"ר אלא משהש"ר ומקורות אחרים²⁶.
 בדברי ר' אבא סרדונניא²⁷ חוזר המדרש אל פסי"ר (סוף דף ח' ודף ט"ז ע"א עד
 ש"א 2), אלא שגם כאן (1-13) נוספו במד"ר מילות הסבר שאינן במקור, באריכות
 ובכבדות. גם כאן הפכו מילים פשוטות של פסי"ר לשאלה ותשובה: "...למה? שאילו באת
 לכתוב דבריהם אין קץ וסוף לדברים...". זוהי תוספת ועיבוד הענין, ויש בה ניואנס
 שונה של תוכן. המשפט "שאילו באת לכתוב... לעשות ספרים" (5-6) מופיע בפסי"ר לפני
 הקטע (ח' ע"ב ש"ב 10-11), ואף בכך יש תרומה לעיבוד של הקטע כולו. (נוסח הדפוס של
 פסי"ר שונה כאן מעט מנוסח כת"י פרמא של הפסיקתא, ושם נכתב: "א"ר אבא סרונגיא
 אם בא לכתוב ספרים עוד אין קץ לדבריהם. מהו מהמה בני? מהומה נכנסת בך (כך?)
 יותר מהמה בני. א"ר ברכיה הכהן...").
 המשך הדברים במד"ר הנו פרוש של המדרש לדברים והרחבתם. רק דברי ר' ברכיה
 הכהן (14-24) חוזרים לפסי"ר, ושוב לקטע מוקדם יותר (ח' ע"א), בהרחבה ועיבוד.
 בקטע הבא שולבו דברי ר' ברכיה הכהן על מסמרות-משמרות-ספרים (25-27),
 מפסי"ר ט"ז ע"א ש"א 2-6. כאן גרע במד"ר מדברי הפסיקתא (וכל מי... שהם כדרבנות),
 והוסיף דברים משלו: "הקיש דברי סופרים לדברי תורה שהן אמיתיים כמותם".
 הקטע "ד"א וכמסמרות... משמרות" (27-32) הובא מירושלמי סנהדרין²⁸ ולא מפסי"ר.
 הקטע הבא, ובו המשך הדרשה על המסמרים (ע"ד ש"א 31-נ"ט ע"א ש"א 4) הוא מקורי של
 במד"ר ולא מצאנו לו רע, אם כי לשונו לשון חכמים. יתכן שגם זה לקוח מניסח מלא
 יותר של פסי"ר או מהמדרש הקדום²⁹.
 האחרון שבין קטעי פסי"ר כאן הוא הדרשה "בעלי אסופות... שבעליהן נאספים מהן
 ...שקבל מיחידו של עולם" (5-11). בפסי"ר היא מופיעה אחרי הקטע השני דלעיל, וגם
 פה שולבו תוספת ("הוי אימתי... נאספים מהן") ושינויים.

על פי הניתוח שהוצג כאן ניכר שהיחידה הדרשנית מפסיקתא רבתי פרשת שמיני
 שנדונה לעיל פוצלה במד"ר ל-10 קטעים בערך. היחידה בפסיקתא מונה כ-35 שורות
 דפוס, והמקבילה המעובדת במד"ר מונה כ-70 שורות. לפי הערכה מקורבת גדול מספר
 המילים בשורה בפסי"ר בכ-30% בהשוואה לדפוס במד"ר, ואם כן היקף הדרשה במד"ר
 גדול מזה שבפסי"ר ב-50% בקרוב.

*

קשה לומר דברים ברורים באשר לנוסח פסי"ר שבו השתמש בעל במד"ר. רק כת"י

אחד חופף בקרוב למדרש כפי שהוא מופיע לפנינו בדפוס²², והוא כת"י פרמא 1240/2 (3122) משנת 1270. כתה"י רומא-קאזאנטינזה 66 משנת 1387 ופילדלפיה, דרופסי 22 HB, וכן קטעים מפסי"ר (פ"א) שנתגלו בתוך כריכות ספרים (כת"י רומא-בנדיקטים 11) חסרים חלקים שונים מפסי"ר הנוגעים לענייננו.

נוסח הדפוס שבמהדורת איש-שלום מבוסס על הדפוס הראשון²³ בלבד. נוסח זה קרוב לכת"י פרמא אך שונה ממנו לא מעט גם ביחידות שהובאו בבמד"ר²⁴. בדרך כלל פסיק"ר של במד"ר קרובה למדי לנוסח הדפוס והדבר אושר בבדיקות רבות. ההבדלים המשמעותיים בקטעים שנבדקו אינם מהותיים די הצורך כדי לאפיין במדויק את היחס בין במד"ר לבין נוסחי הדפוס וכת"י פרמא בנפרד. בכמה קטעים שבדקנו ההבדלים בין הדפוס לכת"י פרמא הנם תוצאה של רשלנות המעתיק ואין בהם ממש. הקטע הבא הועתק מכת"י פרמא פ"ה, ויהי ביום כלות, והשיבושים הרשלניים בו ניכרים לכל:

"ד"א ויהי ביום כלות...זש"ה אשמעה מי ידבר האל ה' מי ידבר יצ את מוצא בשעה שעשה ישר אותו נמעשה...ויחל את משה א פני ה' אלהיו למה..."

ה ע ר ו ת :

1. על כך ראה דברי צונץ ב"הדרשות", פרק 11, עמ' 82 והלאה; אלבק, מדרש ויק"ר, ספר גינצבורג, עמ' כ"ה-מ"ג; מרגליות, מבוא לויק"ר (ה'), עמ' XXXI-XXVII. הדבר צויין בדברינו על ויק"ר ובמד"ר.
2. ראה דברי בובר במבואו לפסדר"כ (תרכ"ח 1868 עמ' V-VI. דיון בענין זה בהמשך.
3. ראה דיון בעניין זה בפרק 7 בחטיבה זו.
4. מנדלבוים במהדורת פסדר"כ שלו (ח"ב עמ' 543-544, במפתח) ציין עשרות מקורות חז"ל" במד"ר, אבל לא דייק. ראשית, אין למנות קטעי במד"ר כמקורות לפסדר"כ אלא כמקבילות, ומוטב - כהעתיקות או העברות. ושנית, רוב המקבילות האלה ישנן במקומות שונים ברחבי הספרות, ובעל הפסיקתא לא לקח אותן במד"ר וגם ההיפך נכון ובעל במד"ר לא לקח אותן מפסדר"כ. ושלישית, מנדלבוים הפריז על המידה וציין לבמד"ר בכל מקום שבו מצא קשר כלשהו בין הספרים ורבים מאלה מפוקפקים.
5. עיקר השינויים בכינויו ובמקומו של ר' תחליפא.
6. ההשלמה לפי כת"י מ, ובדומה בכל כתה"י.
7. צ"ל קתדרא דמשה. מושג זה מוכר מתוך הארכיאולוגיה של בתי הכנסת העתיקים בכמה מקומות ואכמ"ל.
8. וראה את שאר הנוסחים בעניין זה בחילופי הנוסחאות אצל מנדלבוים, עמ' 12.
9. מנדלבוים במבוא עמ' י. אבל ראה שם גם דעה אחרת בדבר זמנו של כת"י זה.
10. שאלת מבנה הפסדר"כ נדונה אצל מנדלבוים במבוא, עמ' י"ג ואילך. וראה גם: איש-שלום ב"בית תלמוד", בסדרה "פסיקתא פנים אחרים" שנתפרסמה שם בהמשכים. עלביות המבנה של פסדר"כ עמד גם בובר במבואו למהדורת פסדר"כ שלו.
11. ראה דברי בובר במבוא, עמ' V.
12. הערת ר"מ איש-שלום: ברבה שם הלשון קטועה...ברבה במדבר שם כל אלו המאמרים מעורבים עם מדרשים אחרים אולם מסגנון לשונם יראה שהועתקו מהפסי"ר.
13. חלק מן הדרשות שהועברו לבמד"ר מכאן נמצאות גם בתנחומא נשוא י"ז - כ"ב, במהדורת הדפוס אך לא במהדורת בובר, למרות שבספר במדבר לרוב ההבדלים בין תנחומא "הנדפס" ובין תנחומא בובר אינם גדולים. ראה מבואו של בובר, עמ' 24.
14. לדברי בובר בהערות לגוף המדרש (תנחומא בובר, נשוא כ"ה, עמ' 38 הערה קל"א) כל היחידה הזו אינה תנחומאית אלא הועברה מפסי"ר ע"י המדפיס ממנוטובה.
15. ראה הערת מ. איש-שלום, פסי"ר כ"ז ע"ב, הערה כ"ב.
16. וראה הערת מ. איש-שלום, שם הערה כ"ז.
17. איש-שלום סבר שהמילים קוצרו מפסי"ר ולא נוספו בבמד"ר. ראה הערתו שם.
18. כאן בחרנו לרשום את שתי היחידות כאחת גם משום קרבתן בבמד"ר וגם משום רציפות הבסיס המקראי שלהן (קהלת, י"ב יא): דברי חכמים כדרבנות וכמסמרות נטועים... בעלי אסופות... 18. על עיבוד המקורות בבמד"ר ראה חט"י ב' פרק 5.

19. הדרשה בבמד"ר מובאת אחרי דרשה מפורסמת מאוד של ר' יהושע בפקיעין ותלמידיו ר' אלעזר בן עזריה ביבנה. עליה ראה דברי י. היינמן בדברי הקונגרס החמישי למדעי היהדות, 1972, עמ' 121. הקטע הפותח בדברי ר' תנחומא מופיע ברוב מקורותיה של הדרשה, אבל בפסי"ר הוא נקרא על שם ר' תנחומא ולכן נראה שבנקודה זו מתחיל הציטוט מהפסיקתא.
20. ר' יהושע שבבמד"ר הוא ר' יהושע בן לוי. כך בפסי"ר, ירושלמי (ראה הערה 15), וכך גם בחלק מעדי הנוסח של במד"ר. 21. סוכה פרק ג' ה"ד (נ"ג ע"ד).
22. מקור זה יכול להיות מהדורה של תנחומא. השם ר' תנחומא בר אבא מופיע בראש הדרשה שבפסיקתא ובבמד"ר (פעמיים), אם כי היא אינה ידועה מתוך מדרשי תנחומא שבידנו. שאלת מקורה של דרשה זו היא חלק מן השאלה הכללית יותר של היחס בין פסי"ר ובין תנחומא, וזו מחכה עדיין לפתרונה. על היחידות הרבות של תנחומא בתוך מדרש פסיקתא רבתי אפשר לעמוד בקלות על פי פרטי הדרשות שהביא איש-שלוש במבוא הפסיקתא שלו (עמ' 3-7). גם בובר כתב על מקומו של תנחומא בפסיקתות: ראה מבוא לפסדר"כ, עמ' V, ובמבוא לתנח"ו ע"א. עדיין הנושא ממתיך לטיפול הראוי בו. 23. על המדרש הקדום לבמדבר ועל אפיו ה"תנחומאי" פרק 18 להלן.
24. אין לשלול את האפשרות שגם קטע זה היה בפסי"ר של בעל במד"ר, כפי שאמרנו בקטע הקודם. אם אין זה חלק מהפסיקתא הרי שהתוספת תואמת את דרכו של בעל במד"ר בעיבוד ובהוספה על מקורותיו, כפי שהראינו במקומות שונים בחיבור זה.
25. שמו של חכם זה השתבש כמה פעמים: השם אבא סרונגיא מופיע כצורתו רק בדפוסים במדבר רבה. בכת"י מ הוא נקרא אבא סרונגיא, ואילו בכת"י פ הוא נקרא אבא סרונגיא. בכת"י א וכן בחבריו נשמט השם הזר לגמרי והוא נקרא ר' אבא סתם. בנוסח הדפוס של פסי"ר הוא מופיע כאבא סרונגלא ובכת"י פרמא - אבא סרונגיא.
26. פ"י ה"א (כ"ח ע"א) בשינויים. הזיהוי אינו מוחלט אך עדיף על תוספתא שבת פ"ה.
27. ראה הערות 22, 23, 24. 28. שאלות בפני עצמן הן מתי, היכן ועל פי איזה מקור נדפסה המהדורה הראשונה של פסי"ר. ראה הקדמתו של מ. איש-שלוש למהדורת פסי"ר שלו, עמ' 1-2. 29. ראה הערה 22.
30. אני מודה לידידי בנימין אליצור אשר מפיו שאבתי את רוב המידע אודות מצב הנוסח וכתה"י של פסיקתא רבתי. 31. השווה: תהילים פ"ה, ט' ושמות ל"ב, יא.

חטיבה א', פרק 14:

במד"ר וספרי אגדה נוספים: סדר עולם רבה; סדר אליהו; פרקי דר' אליעזר

במבוא למהדורת "סדר עולם רבה" שלו מנה ב. רטנר שורה של מקומות בהם "בעל במד"ר לקח מהסדר עולם ומייחסם לר' יוסי". רוב המקומות שמנה אינם מוכיחים את טענתו כיון שהדברים מובאים בבמד"ר ובסד"ע אבל גם במקורות אחרים. כך לגבי הקמת המשכן באחד בניסן, המן שירד בזכות משה, חיי שמואל הנביא ומספר השנים של שעבוד מצרים - את כלם מביא רטנר כדוגמאות לשימוש שעשה בעל במד"ר בס"ע, וכולם נזכרים גם בספרים אחרים. שתי דוגמאות ראויות לעיון מפורט יותר:

דרשה אחת בפ"ג, ב' (נ" ע"ד, שי' 3-19). לדברי רטנר במד"ר העתיק כאן את כל פרק ז' מסד"ע. ואכן אין ספק שהיחידה כלה לקוחה מסד"ע פ"ז, אלא שבעל במד"ר לא העתיק את כל הפרק כי אם חלקים ממנו תוך דילוגים. אחרי המילים "ולא פרקו" (שי' 6) מובאת בסד"ע מחלוקת ר' יוסי ב"ר יהודה על דברי סד"ע בסתם ובמד"ר דילג עליה. גם אחרי "והסדירות על הסדר" (שי' 9) בא דילוג על עניין שידון בבמד"ר בהמשך (היום הראשון למילואים). וגם בסוף פרק ז' של סד"ע נמצאים עניינים שהשמיטם בעל במד"ר. היחידה הגדולה הזו מובאת בבמד"ר בשם ר' יוסי, הוא התנא של סדר עולם. מאחר שהעברה זו מסד"ע לבמד"ר נראית ודאית, שלא ככל הדוגמאות האחרות של רטנר, צריך לומר שאכן הכיר בעל במד"ר את סד"ע עולם והשתמש בו, ולא בדברי דפוס שיוזמו להלן.

דוגמה אחרת, והיא השלישית שהביא רטנר מופיעה בבמד"ר פ"ג, ז' ט"ז, ע"ג ש"ט-22) ולדעתו לקח במד"ר את דבריו מסדר עולם רבה פי"ב⁴¹. הדרשה דנה בזקנים שעמדו לישראל בימי יהושע והאריכו ימים אחריו "והיו מלמדים לישראל שיעבדו להקב"ה". במד"ר מזהה זקנים אלה: אלדד ומידד "שהאריכו ימים אחר יהושע". לדברי סד"ע זקנים אלו "האריכו ימים ולא האריכו שנים". אבל דברי סד"ע הם בעייתיים כפי שהראה רטנר אל נכון בהערותו הארוכה שם. לא נראה שבמד"ר שכתב כי אלדד ומידד האריכו ימים התכוון לימים שאינם שנים. והרי הביטוי "האריכו ימים אחר יהושע" (בכתיב זה) לקוח מן המקרא עצמו (שופטים, ב' ז). ספק איפוא אם נכון להביא דוגמה זו לנוכחות סד"ע בתוך במד"ר כפי שעשה רטנר. ומכל מקום הדרשה בבמד"ר מובאת בשם אמוראים⁴² וכנראה היה לבעל במד"ר מקור קדום לדרשה זו⁴³.

עוד כותב רטנר כי רבים מהראשונים לא הכירו את סדר עולם ולפחות לא השתמשו בו. הוא מונה בין הראשונים הללו גם את בעל מדרש במדבר רבה אשר היה, לדעתו, בן דורו של ר' שרירא גאון⁴⁴. כהוכחה לדבריו הוא מביא את שאלת במד"ר "וכי אברהם היה בכור?" (במד"ר פ"ד, ח; י"א ע"ג, ש"ז). השאלה נוגדת את סד"ע פ"ב המוסר כי אברהם היה גדול משני אחיו⁴⁵. ומתוך דברי רטנר על מחברים אחרים ובהם רש"י, ויחסם לסד"ע עולה שגם הם לא היו עקביים בשימושם בחיבור זה אף כי אין ספק שהכירוהו⁴⁶.

למרות הסייגים שהעלה רטנר עצמו הרי לדעתו כאן חלוק במד"ר על סד"ע⁴⁷. עם זאת מוכיחה הדוגמה מפ"ג שבמד"ר הכיר את במד"ר.

*

אין ספק שבמד"ר הכיר את פרקי דרבי אליעזר והשתמש בו אם כי מספר ההבאות מספר זה קטן יחסית. יתכן שקטעים שונים מבד"ר שאין יודעים את מקורם לוקחו מפדר"א הקדום, שהיה ארוך ומקיף יותר מפדר"א שלפנינו⁴⁸.

קטעים מפדר"א משולבים במסכת האגדות הגדולה על שאול, דוד והגבעונים בבבמ"ר פ"ח, ד'. מסכת זו בנויה ממקורות רבים ומגוונים וקשה לקבוע בדיוק מהו מקורו של כל קטע אבל לפחות בשני מקומות ניתן לזהות ללא ספק קטעי פדר"א. הראשון והקצר: (כ"ב ע"ג, ש"ט-16) "...א"ל הקב"ה דוד - אינו שאול שנמשח בשמן המשחה?..." השני והארוך (בסמוך, כ"ג ע"ג ש"ט-30): "מה עשה דוד? עמד וכנס כל זקני ישראל... ויעתר אלהים לארץ אחרי כן". קטע זה משולב בין דברים משל העורך, לפניו ולאחריו.

במקומות אחרים ניתן לזהות השפעה עקיפה של פדר"א. כך בפ"ד, י"ב (ס"ב ע"ג, ש"ט-8): בין שאר המשמעויות של המספר 70 שבקרבות הנשיאים מובאת גם "כנגד ע" שנה שחיסר אדם משנותיו ונתן לדוד בן ישי". הרעיון נמצא כנראה רק בפדר"א פי"ט, שם מספר אדם הראשון: "...והראני דוד בן ישי מושל לעתיד לבוא ולקחתי משנותי 70 שנה והוספתי על ימיו...". יש בבראשית רבה פי"ט, ח' רעיון קרוב אך בשום פנים לא זהה⁴⁹. אין בב"ר כאן קשר לדוד⁵⁰. גם ב"דיעה" על עשר הקלות שנתקללו אדם, חוה,

הנחש והעץ ניכרת השפעה ברורה של פדר"א. בתלמוד (עירובין, ק"י ע"ב) נזכרות רק עשר קללות לאשה, ואילו בפדר"א פי"ד נזכרות תשע קללות ובסופן המוות - לנחש, לאשה ולאיש. בבמד"ר (פ"ה, ד; ט"ז סוף ע"ג וע"ד) נרחבה הרשימה והיא כוללת גם את הארץ, ונראה שהמקור לבמד"ר הוא פדר"א¹¹ למרות שאין כאן העתקה ישירה ממנו.

הפרקים האחרונים של תנא דבי אליהו זוטא אף הם חלק מפדר"א כפי שהראה איש-שלום¹². בפרק השביעי מאותם פרקים¹³ (תדא"ז פכ"ה) מובא משל הנודד והאילן, המוכר גם מבבלי תענית (סוף ה' וריש ו') ומובא בבמד"ר פב, י"ב (ו' ע"א, ש"ז 27 ואילך). עיבודו של המשל בבמד"ר מושפע כנראה משני המקורות¹⁴. הוא מובא בתלמוד כדרשה של האמורא ר' יצחק בפני רב נחמן, כאשר ברקע הדרשה נזכר פעמיים שמו של רבי יוחנן. קרוב מאוד הוא לשער כי מקורה של האגדה הוא ארץ ישראל ור' יצחק, תלמיד-חבר לר' יוחנן, מביאה משם לבבלי. בפדר"א מובא העניין כדרשה של ר' יוסי¹⁵, ואילו בבמד"ר בשם ר' לוי אמר ר' יוחנן¹⁶. לפי פרט זה נראה כי במד"ר קשור יותר אל בבלי תענית מאשר אל פדר"א. לעומת זאת הקשר אל אברהם ויצחק בולט בפדר"א ובבמד"ר ונעדר מאגדת התלמוד. גם בפרטים אחרים ניכרת קרבה מתחלפת של במד"ר אל שני המקורות.

מהפרק הראשון של אותם פדר"א¹⁷ הובא משל אחר: המלך שבנה ארבעה פלטין בארבעה מקומות, אבל דעתו נתישבה רק ברביעי. הנמשל: הנקמה שיעשה הקב"ה במלכות הרביעית, היא אדום. המשל ונמשלו מצוטטים בבמד"ר פי"ד, א' (נ"ו ע"ג, ש"ז 29-39).

על השפעתו של פדר"א בבמד"ר יש לחשוב גם בדרך אחרת: אין ספק בכך שבספרות דבי ר' משה הדרשן, ובמד"ר בכלל זה, ניכרת השפעה מסויימת של הספרים החיצוניים למקרא¹⁸. השפעתם של אלה בפדר"א ידועה אף היא¹⁹, ויתכן שפדר"א, אולי במתכונת שונה משלפנינו, היה צינור שדרכו זרמו השפעות אלה או מקצתן אל ספרות רמ"ה²⁰.

*

בשלושה מקומות בבמד"ר ח"א מובאים דברים בלשון "אליהו אומר"²¹. שנים בדפוס במד"ר לפנינו והשלישי אינו בדפוס אלא באחד הקטעים ששרדו בכתה"י ולא נדפסו.

הציטוט הראשון מדברי אליהו תחילתו בבמד"ר בפ"ד, כ' (י"ג ע"ב, 25): "אליהו אומר כל המרבה כבוד שמים וממעט כבוד עצמו - כבוד שמים מתרבה וכבוד עצמו מתרבה" וגו'. מאמר זה נמצא בסדר אליהו רבה (פ"ג) פי"ד (מאי"ש עמ' 65) בקיצור לשון ובשינוי הפתיחה: "מיכן אמרו כל המרבה כבוד שמים, כבוד שמים מתרבה וכבוד עצמו מתרבה" וגו'. בהמשך מובאים שני המעשים באנשים ובהתנהגותם בבית הכנסת, אף אלה בשינויי לשון מסויימים (עד דף י"ג ע"ג ש"ז 13).

ציטוט שני הוא בבמד"ר פ"ה, ט' (י"ז ע"ג, ש"ז 5-6). גם זה פותח ב"אליהו אומר", ותכנו: "...יצאו למלחמה...ונפלו...חמישים אלף...סנהדרי גדולה עמהם". ואולם בעל במד"ר קיצר כאן את סדא"ר. שם מדובר בכמה ארועים: נפילת שבעים אלף איש במלחמת פילגש בגבעה. מלחמת ישראל בפרישתים ואחריה המגפה באנשי בית שמש שמהם נפלו

חמישים אלף איש וסנהדרי גדולה עמהן. אולי יש כאן טעות בהעתקה מסדא"ר לבמד"ר²⁰.

והציטוט השלישי מדברי אליהו הוא בבמד"ר פ"ה, בקטע שבכתה"י ושאינו בדפוס²¹. מקום החסר בפסקה ב' (ט"ז ע"ב, ש"ף). בסוף החסר נכתב בכתה"י²²: "אמ' אליהוא" כל שאינו אומ' דבר בשם אומרו מביא פורענות לעולם וכל האומ' דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם, שני "ומאמר אסתר למלך בשם מרדכי" (אסתר, ב' כב), ועל ידי כן נגאלו, שני "ומאמר אסתר קים דברי הפורים האלה ונכתב בספר" (שם, ט' לב)²³.

הערות:

1. מבוא עמ' 43. 2. לדברי רטנר, מבוא פט"ו עמ' 134-135 קטע זה הוא תוספת מאוחרת ולא נכלל בסד"ע המקורי. 3. ראה דיונו של רטנר במבואו בפרק א'.
4. דף כ"ו סוף ע"א ותחילת ע"ב. וראה הערה ה' שם.
5. בדפוס: ר' ברכיה ב"ר חלבו בשם אבא סמוקיד. פ"מ: רבי ברכיה בשם רבי חלבו.
6. ראה חטיבה זו פרק 18. 7. רטנר, מבוא פ"ז, עמ' 68. 8. שם, סוף עמ' 69.
9. במהדורת רטנר דף ז' עמ' ב וראה הערה מ"ח שם. הקטע בבמד"ר הוא חלק מיחידה של המחבר עצמו. 10. ראה פרק ז' במבוא.
11. עמדתו של רטנר בשאלה שלפנינו מלאה סתירות: הוא רושם את במד"ר עם המחברים שלא הכירו את במד"ר; מראה שימושים שעשה במד"ר בסד"ע ומראה מחלוקת ביניהם.
12. כך טוען אלבק במבוא לבראשית רבתי עמ' 28 והערה 1. וראה גם פרק אחרון מפרקי דר"א (פרק 52), "בתי מדרשות" לורטהיימר, ח"א עמ' רל"ח-רמ"ד, ובמבוא, עמ' רכ"ה-רכ"ו. המהדיר ציין לרד"ל בבאוריו ובהקדמתו לפדר"א (פ"ז), שם טען רד"ל כי פדר"א שבידינו אינו שלם. עוד הביא ורטהיימר בהערה: "לפני הרב בעל כפתור ופרח היו משונים חלוקת הפרקים בפדר"א מכפי שהוא לפנינו". וראה ספר האשכול ח"ב מהד' אלבק, עמ' 12 והערות י"י-י"ט ודברינו על מדרש תדשא, פרק 15 בחטיבה זו והערה 14. 13. לאדם הראשון נועדו אלף שנות חיים אבל ה' העביר 70 מהן לבניו. השווה אגדה זו לספר היובלים פרק ד', ל.
14. ואעפ"כ יתכן שגם האגדה מב"ר השפיעה על במד"ר במקרה זה, כיון שבב"ר ובמד"ר נזכר גם פסוק משותף כתמיכה לאגדה: "כי ביום אכלך...מות תמות" (בראשית, ב' יז). גם הרעיון שיומו של הקב"ה הוא אלף שנה, המבוסס על הפסוק "כי אלף שנים בעיניך כיום..." (תהילים, צ"ד) נמצא בשני המדרשים, בתפקידים שונים. הפסוק "ימים על ימי מלך תוסיף..." (שם, ס"א ז) הובא בפדר"א אך לא בב"ר או בבמד"ר.
15. גם לפי זה שבמד"ר ובפדר"א החוטא והנידון העיקרי הוא האיש. בתלמוד - האשה.
16. נספחים לסד"א זוטא, איש-שלום. בהוצאות מאוחרות נדפסו הנספחים יחד עם סדא"ר וסדא"ז במהדורות א"ש ואחרות. ראה מבוא לנספחים, א"ש פרק ב', עמ' 20 והלאה.
17. איש-שלום, שם עמ' 46. 18. על עיבודו של משל זה ראה סוף פרק 5 בחטיבה ב'.
19. ראה דברי איש-שלום שם בהערה 15 על חילופי גירסאות בשם זה בכתה"י. גם ביל"ש תהילים רמז תרי"ז המצטט מפדר"א השם הוא ר' יוסי. בשמות יתר החכמים אין שינוי גם בעין יעקב ובספר יוחסין. ערך רב נחמן ואף בדק"ס לא נמסר שינוי.
20. ב-19 - ר' חנין בשם ר' יוחנן, וחילוף זה מצוי. בילקוט המכירי תהילים המקור הוא ר"ל בשם ר' יוחנן. וראה תנחומא שופטים י"א ושמו"ר פל"ח, שהוא בהם הקטע הקודם בבמד"ר למשל האילן והנווד, בשם ר' יהודה בן סימון.
21. א"ש עמ' 26-27. המספר ארבעה אינו תואם את האויבים שבפרט: פרעה, עמלק, סיסרא, סנחריב, נבוכדנצר. במד"ר מוסיף גם את המן ומלכי יווניים. האויב האחרון שבו תתקד דעתו של הקב"ה על פי שני המדרשים הוא אדום.
22. על הספרות דבי ר' משה הדרשן ועל חלקו של ר"מ הדרשן בבמד"ר בחטיבה ד'. על הספרים החיצוניים בספרות זו ובעיקר בבמד"ר ראה פרק 2 בחטיבה זו.
23. ראה: אלבק, מבוא לבראשית רבתי, עמ' 54; יוסף היינימן, עיבוד אגדות קדומות ברוח הזמן בפרקי דר' אליעזר; ספר היובל לשמעון הלנין, עמ' 321-343.
24. השאלה כולה לא תוכל להתברר כל צרכה קודם שתהיה בידינו מהדורה מוסמכת ומדויקת של פרקי דרבי אליעזר.
25. על שימוש שם אליהו ושמות אחרים בבמד"ר ובספרות רמ"ה, ביחס למובאות מתוך ספרים שנתייחסו להם: אלבק, מבוא לבראשית רבתי, עמ' 18-19. כדוגמה נוספת: ספר האשכול, מהד' אלבק ח"ב, עמ' 12 - "כתוב בספר ר' אליעזר בן הורקנוס..."
26. בכתה"י מקב"א' הנוסח דומה. הקטע, עם 8 שורות דפוס לפניו חסר בכת"י מקב"ב'.
27. על התופעה דובר בכמה מקומות בחיבור זה. ראה מבוא פרק 1 ונספח מס. 1.

28. הציטוט כאן נעשה מתוך כת"י מ.
 29. כך בכת"י מ. בכת"י פ1, 29, א וחבריו נכתב אמר אליהו.
 30. הקטע מובא בילקוט המכירי למשלי פרק כ"ב, כד (במהדורת גרינהוט דף ל"ב ע"ב). גרינהוט, שכנאה לא הכיר את כתה"י של במד"ר, התלבט בהבנת דברי יל"מ והעיר "חסר לפנינו בבמד"ר ובודאי הסופרים השמיטהו" (הערה 2). למעשה לא הסופרים כי אם המדפיסים הם שהשמיטהו. מ. איש-שלוס, שאף הוא לא הכיר את כתה"י של במד"ר, עמד בקשרי מכתבים עם גרינהוט והלה שלח אליו כי מצא את הקטע ביל"מ וכי "לפי הנראה חסר זה בתחומא במדבר". איש-שלוס מביא במבואו (עמ' 143) את הקטע כפי שקבל אותו מגרינהוט ומנסה באריכות ליישב את הבעיה. אין צריך לומר שהבעיה נפתרה מאליה לכשנענין בכתה"י.

חטיבה א', פרק 15: במדבר רבה ו"המדרשים הקטנים"

א. מדרש "תדשא"

המדרש ה"קטן" הידוע כ"תדשא" הוכר בימי הביניים כחיבור של ר' פנחס בן יאיר. רוב קטעי תדשא ששולבו בבמד"ר נקראו שם ע"ש תנא זה. א. אפשטיין שעסק בהרחבה במדרש זה קבע כי "המדרש הקטן הנקרא מדרש תדשא הוא יחיד ומצויין במינו בין המון המדרשים הגדולים עם הקטנים". הוא טען כי מדרש זה "מיסודו של ר' משה הדרשן בא"ש. ולאחר שהראה, ובדין, את יחודו של מדרש זה ואת קרבתו אל הספרות דבי רמ"ה, קבע אפשטיין שבעל מדרש תדשא השתמש בספר היובלים שהיה לפניו בנוסחה יותר שלמה מאשר לפניו⁴. את ספר היובלים עצמו ייחס בעל תדשא (הוא ר"מ הדרשן לדעה זו) לרפב"י. אפשטיין טרח הרבה להראות את הקשר שבין תדשא לבין הספרים ההיצוניים בכלל וספר היובלים בפרט⁵, ואף טען כי ר' פנחס בן יאיר היה "חסיד איסי" ורם ספר היובלים היה ספר איסי, בחלקו או כולו, ולכן יחסו לרפב"י את הספר⁶.

שמואל בלקין⁷ הסכים עם אפשטיין באשר לעריכת תדשא: "...שהמחבר של תדשא היה ר"מ הדרשן ועל זה אין לנו מה לחלוק". לעומת זאת הוא חלק על רוב המסקנות האחרות של אפשטיין ונסה להוכיח כי תדשא הנו "מדרש הלניסטי קדמון", וזאת במיוחד נוכח זיקתו ההדוקה למשנתו של פילון האלכסנדרוני. ח. אלבק התייחס אף הוא לנושאים אלה במבואו לבראשית רבתי קובע כי "רמ"ה השתמש במדרש תדשא וקראו על שם ר' פנחס בן יאיר מפני שמתחיל במאמר רפב"י (וכדרך הראשונים...)".⁸ על השערת אפשטיין הוא כותב: "קשה לקבל השערה זו ופשוט יותר לומר שמסדר מדרש תדשא שאב מספר היובלות, ורמ"ה השתמש במדרש תדשא שהוא באמת יחיד במינו"⁹.

אלבק ציין את שש ההבאות בשם רפב"י בבמד"ר ואת מקבילותיהן בתדשא. כן ציין שני קטעים הבאים אף הם מתדשא ולא נקראו על שם רפב"י¹⁰. ואלה ההבאות בבמד"ר מתוך תדשא, הוודאיות והקרובות לוודאי:

1. פי"א, ב (מ"ב ע"א, ש"ס) - מתדשא פרק ה': שבע ברכות לאברהם וכנגדן שבעה פסוקי כי טוב בבראשית.
2. פי"ג, י (נ"ג ע"ב, ש"ס) - מתדשא פרק י': פעמיים ו' יתרות בקרבנות נחשון (וקרבנו, עתודים) כנגד ששה דברים שנחדשו אותו היום¹¹.

3. פי"ג, יד (נ"ד ע"א, שי"9) - מתדשא פ"י: קרבנות הנשיאים כנגד האבות ויהודה ומשה ואהרן. בבמד"ר לא נזכר כאן רפב"י ויש שינויים בהשוואה לתדשא.
4. פי"ג, טז (נ"ד ע"ב, שי"5) - מתדשא פ"י: הקרב חסר י" כנגד פרה אדומה שנעשתה באותו היום ואחדות מהלכותיה.
5. פי"ד, יב (ס"ב ע"ב, שי"4) - הנשיאים הקריבו כנגד הדורות שבין אדם הראשון למשכן. מובא בבמד"ר בשם רפב"י אבל אינו נמצא בתדשא לפנינו.
6. פי"ד, יב (ס"ב ע"ב, שי"3) - מתדשא פרק י"א: 70 פסוקים מבראשית עד קללת הנחש ומ"אחר הדברים האלה" (אסתר ג"א) עד תלית המן.
7. פי"ד, יב (ס"ב ע"ד, שי"2) - מתדשא פרק ג': שלושה מיני עולה בקרבנות הנשיאים כנגד שמים וארץ וים.
8. פי"ד, יח (ס"ג ע"ב, שי"31) - מתדשא פרק י"א: 12 קערות, כפות, מזרקים וכו' בקרבנות הנשיאים כנגד 12 מזלות, שבטים ועוד.

נמצא כי חמישה מבין קטעי תדשא שבבמד"ר נמסרו בשם רפב"י (מס. 1, 2, 4, 6, 8). קטע נוסף שנמסר בשמו (מס. 5) לא נמצא בתדשא לפנינו ושני אחרים לא הובאו בבמד"ר בשם רפב"י (מס. 3, 7). באחד מהם (מס. 3) ניכרים שינויים משמעותיים ביחס לתדשא שלנו¹⁴, ואולי יש באלה להעיד על נוסח רחב יותר של תדשא שהיה בידי בעל במד"ר? רוב הבאות תדשא הן מפרק י" העוסק בקרבנות הנשיאים (מס. 2, 3, 4, 6, 8). אבל יש גם הבאות מפרק ג' (מס. 7) ומפרק ה' (מס. 1), נוסף על אלו שמקורה בתדשא אינו נמצא לפנינו (מס. 5). בבמד"ר שולבו רוב הבאות תדשא בפ"ג ובפי"ד, בחומר ממדרשו של רמ"ה, ואחת בפ"א.

נוסף על ההבאות הישירות קלט במד"ר רעיונות שונים מתדשא ושלבם במדרשו. דוגמה: הרעיון לפיו הטמאים שנוגעו ושולחו ממחנה ישראל במדבר היו עובדי העגל נראה קשור לנאמר בתדשא פי"ז: "...ולמה צווה בפרה לעשות כמו במצורע? לפי שמעשה פרה אדומה לא נעשית אלא לכפר על מעשה העגל שהוא צרעת הרוח(!). כל ההבאות מתדשא נושאות אופי דומה. עניינן הוא בתופעות שונות הבאות "כנגד אישים שונים ועניינים שונים. כולן קשורות במספרים וחלקן גם בחסירות ויתדות שבמקרא. רובן קשורות בספר בראשית, במישרין או בעקיפין. הבאות אלה משתלבות יפה בפרשיות האחרונות של במד"ר וברוחן. פרשיות אלה, יותר משאר פרשיות במד"ר, קשורות במדרשו של ר"מ הדרשן¹⁵.

ב. אגדת בראשית:

באגדת בראשית הרבה לעסוק ר"אברהם בן הגר"א. ר"אברהם יחס את המדרש לאמורא רב. יש שיחסוהו אף לימי התנאים. ש. בובר שההדיר אותו ומסר במבוא דברי חוקרים שונים אודות אג"ב קובע שבעל אג"ב "השתמש הרבה בתנחומא הקדום וכמעט רוב הספר נובע מהתנחומא"¹⁶. עם זאת קובע בובר כי בעל המדרש לא השתמש בבראשית רבה¹⁷. מדברי בובר עולה עוד כי רש"י וילקוט שמעוני לא השתמשו באג"ב¹⁸.

במקום אחד נראה קשר ישיר במד"ר - אג"ב. בבמד"ר פי"ג, ז' ונ"ב ע"ב, טו"6

נאמר, ע"פ הפסוק במשלי י"ט, י"ט: "נכוננו ללצים שפטים..."¹⁷¹ - מהו מהלומות שלושה תיבות? אמר ר' ברכיה "מה לו מות". באג"ב פ"א על אותו פסוק: "מהלומות - מהלומות, ולפי הערת בובר בדפוס ורשה נדפס כאן כמו בבמד"ר, מה לו מות¹⁷². באג"ב הדרשה ללא שם ר' ברכיה. אין לומר דברים ברורים על היחס במד"ר - אג"ב.

ג. מדרש כוונ

ממנו הובאה כנראה הדרשה בפ"ב, י"י על הפסוק ה' בחכמה יסד ארץ (משלי, ג' ט)¹⁷³, ובתוך היחידה בבמד"ר מובאים גם קטעים ממקורות אחרים. סוף היחידה: "וכשם שברא הקב"ה ד' חיות וגו'" (ה' ע"ד, ש"24-38) לקוח מה"תוספתא" לפסי"ר¹⁷⁴. גם בחלק הדרשה הלקוח מכונן ניכרת השפעת "תוספתא" זו. דוגמה: המשפט "ושמעון באמצע לכפר עליו" (ה' ע"ד, ש"2) אינו נמצא במדרש כונן ונמצא ב"תוספתא". אפשר שחדר חומר ליחידה זו גם מתנחומא במדבר י"ד. יתכן שיש כאן תרומה משל עורך במד"ר במקומות שלא מצאנו להם חברים¹⁷⁵, כמו הרעיון שמטה יהודה נוסע ראשונה שכן התורה נקראת ראש, והפסוקים הקשורים בכך. ואע"פ כן כמעט ברור שהמבנה כולו לקוח ממדרש כונן.

ד. מדרש הרנינו

יתכן שגם מכאן שאב במד"ר¹⁷⁶. אי אפשר לברר זאת כיון שהמדרש אבד והוא אינו מוכר אלא מהבאות בספרות ימי הביניים. בספר "פענח רזא" מובא בשם הרנינו קטע זה:

אמר ר' פנחס בר אידי מפני מה לא נמנו שבט לוי במנין שנמנו בו ישראל? שבישראל כתיב 'שאו', ובלוויים כתיב 'נשוא' - לטובתן של לוויים. ש'שאו' משמעו כאדם שאומר לחברו, לקוסינר שא רישא דפלן, כמו 'ישא פרעה את ראשך מעליך' (בראשית, מ"יט).

הקטע מופיע בבמד"ר פ"א, י"א (ג' ע"ד, ש"17-23) בשינויים קלים ובתוספת המילים "שאם יזכו יעלו לגדולה כמה דתימא 'ישא פרעה את ראשך והשיבך על כניך' (שם, שם יג)". לא מצאנו לקטע זה חבר בשום מקום ונראה שהוא לקוח ממדרש הרנינו.

לא רק לקטע המצוטט אין אח מחוץ לבמד"ר אלא שכל היחידה הגדולה שבפ"א מפסקה י"י ועד סוף הפרשה הנה כנראה יחידה מקורית של העורך או של מקורותיו הלא מוכרים, שבתוכה שולבו קטעים ממקורות ידועים וכרגיל הם עברו עיבוד מסויים. גם הקטע שהובא כאן שינה מעט את צורתו כששולב בבמד"ר, בהתאם לדרכו המוכרת של במד"ר¹⁷⁷.

ה. ספרות בן-סיר

לא מצאנו את עקבותיו של ספר בן-סירא המוכר או של הספרים המאוחרים תולדות בן-סירא ואלפא ביתא דבן-סירא¹⁷⁸, במישורין וכנראה גם לא בעקיפין בבמד"ר.

אין הוכחה ברורה לשימוש שנעשה (או שלא נעשה) בספרות זו. מקרה בעייתי אחד:

כפי שיתואר להלן²⁷, נמצא בבמד"ר את הביטוי "שבעים פנים לתורה", בפ"ג, ט"ו (נ"ד ע"ג, ש"ח-9). יתכן כי מקורו של הביטוי הוא בדברי חז"ל, אך יתכן גם שמקורו בספר חנוך העברי²⁸ או באותיות דר"ע. באלה הנוסח הוא: "כל גנזי החכמה נפתחו לו למשה בסיני עד שלמדו (המלאך) בארבעים ימים כשהיה עומד בהר תורה ב-70 פנים של 70 לשון, נביאים בע" פנים של ע" לשון, כתובים..הלכות..שמועות..הגדה..תוספות..".

שאלת הקשר בין ספרות הסוד הקדומה לספרות ימי הביניים שאחריה אינה פשוטה. ג. שלום ראה ברעיון זה ובגלגוליו את אחת מיסודות המחשבה הקבלית²⁹. אי אפשר להוכיח שהביטוי "שבעים פנים לתורה" המופיע בבמד"ר אכן נלקח במישרין מספר חנוך או מאותיות דר"ע קיבא, והוא יכול גם להיות עיבוד ישיר מדברי חז"ל, או השפעת ספרות מאוחרת: הביטוי מופיע גם בבראשית רבתי הקשור אל רמ"ה³⁰, ואפשר שבמד"ר שאב אותו משם. מובן שאין בכך לשלול את האפשרות שבעל בראשית רבתי, ר' משה הדרשן או אחר, השתמש בספרות הסוד הקדומה והעתיק את הרעיון ממנה³¹. כפי שנראה בפרק הבא מופיע הביטוי אצל הפיטן ר' שמעון הגדול בר יצחק איש מגנצא (במאה העשירית) ואין לשלול גם את האפשרות שבמד"ר לקח אותו משם³².

הערות:

1. מדרש תדשא מובא אצל א. יללינק ב"בית המדרש" חדר ג' בלוויית הקדמה קצרה בגרמנית תחת הכותרת "מדרש תדשא"; אצל אפשטיין ב"מקדמוניות היהודים" ח"ב כ"מדרש תדשא או ברייתא דרבי פנחס בן יאיר" ואצל ד. אייזנשטיין ב"אוצר מדרשים" כ"ברייתא דר" פנחס בן יאיר".
2. וכן בדרך כלל בציטוטי תדשא בספרות ימי הביניים. אחד הראשונים המצטטים את הספר בכינוי זה (ולדברי אברהם אפשטיין הוא הראשון בהם. ראה הערה קודמת) הוא מחבר הפרוש המיוחס לרש"י לספר דברי הימים (דבה"י ב, ד"כ). לדעת י.ג. אפשטיין (מחבר הפרוש לדה"י, עמ' 278-285) מחבר הפרוש היה ר' שמואל החסיד משפירא שפעל במחצית הראשונה של המאה ה"ב באשכנז.
3. לדברי אפשטיין הראשון המזכיר את תדשא בשמו הוא בעל הפרוש לדברי הימים המיוחס לרש"י. על תדשא ורמ"ה ראה אפשטיין שם עמ' ק"ל, קל"א. ראה גם ח"א עמ' רט"ז. לדעת אפשטיין ר' שמעיה השושני, (שפרוש-מדרשו לפרשת תרומה נשתמר בכתי"י מינכן 5) השתמש הרבה במדרש תדשא. מקדמוניות ח"ב עמ' קמ"א. וראה עוד דברינו בחטיבה ד', פרק 4 (ר' שמעיה). 4. שם ח"א, עמ' קל"ו.
5. על הקשר בין הספרים החיצוניים ובין ספרות רמ"ה ראה חטיבה זו, פרק 1; חטי' ד' וראה הערה 8 לקמן.
6. רפב"י היה "איסיי לכל משפטיו וחוקותיו". שם עמ' קל"ח, קל"ט.
7. ש. בלקין, מדרש תדשא. ראה גם פרק 1 לעיל. 8. אלבק, מובא לב' רבתי עמ' 16.
9. שם, עמ' 17. מכאן מאריך אלבק בדבריו על שימושו של רמ"ה בספרים החיצוניים בכלל. וראה הערה 5.
10. אלבק ציין גם את קטעי תדשא בב' רבתי וב"מדרש אגדה" הקשורים בספרות רמ"ה.
11. ראה פרק 7 בחטיבה זו, הערה 6 ופרק 11 בחטיבה ב', הערה 14.
12. קטע זה קוצר בבמד"ר בהשוואה לתדשא. בבמד"ר כתי"א, מ, וכן בדפוסים נמסר הדבר בשם ר' פנחס סתם. ב-29: ר' פנחס בן דוד וזו טעות גלויה. הפרוש לשורה "לתכלית 70 נתלה על 50" מתוך הפיוט הקלירי לשבת זכור יוחס לרמ"ה. ראה אורבך, מובא לערוגת הבושם (ח"ד), עמ' 8 והערה 33.
13. קטע ארוך זה מובא בשינויים לא גדולים בפרוש הרוקח לבמדבר.
14. כך בפורד"א שביזינו. ראה חטיבה זו, פרק 12.

15. על אפיין של פרשיות במד"ר השונות, ובכללן אלה, ראה חטיבה ב' פרק 2. על אפייה של ספרות ר' משה הדרשן ועל חלקו בתוך במד"ר ראה חטיבה ד'.
16. מבוא פרקים ה', וי' עמ' XXV-XX. 17. שם סוף עמ' XX. 18. שם XII-XIII, XVIII.
19. המשך הפסוק: "ומהלומות לגו כסילים".
20. עמ' 1, הערה ו'. דפוס ורשה 1876 הוא עד יחיד מול מספר עדי נוסח החלוקים עליו, ושגם אותם הזכיר בובר שם.
21. המדרש כלול בבית המדרש לילינק, חדר ב' וב"אוצר מדרשים" לאיזנשטיין. השם "כונן" מבוסס על המשכו של פסוק זה: ה' בחכמה יסד ארץ, כונן שמים בתבונה. משלי ג' יט. מדרש זה הנו גדול למדי, ועניינו הוא מעשה בראשית ומעשה מרכבה והוא כולל נושאים שונים המזכירים מדרש קלאסי, ואחרים הקשורים בתורת הסוד. פרשה זו המובאת במהדורת איש-שלום כפרשה מ"ו, מוצגת שם כ"תוספתא". צדקו דברי רמא"ש ואחרים (שם, דף קפ"ז ע"א והערה א') שקבעו כי פרשה זו הנה דרשה לראש השנה שחרגה ממסגרתה. בסוף הפרשה מופיעים הקטעים הנוגעים לענייננו.
22. על כך ראה בפרקים האחרונים של חטיבה זו.
23. דרש הרנינו נפתח כנראה בפסוק "הרנינו גויים עמו" (דברים, ל"ב מג) ועל שם הפסוק הוא נקרא. מובא בעיקר בספרות אשכנזית בימי הביניים כמקור גם להלכה, גם לאגדה. הרבה מן התומר המובא ממנו קשור לימים הנוראים וסוכות. אולי גם הפסוק הפותח, מסוף שירת האזינו הנקראת בשבת שובה או בשבת שלאחר יוה"כ"פ, קשור בתקופת השנה. א. אפשטיין טען שמדרש הרנינו הנו כינוי לפסיקות לראש השנה, שבת שובה, יום הכפורים וסוכות, ולדעתו כל המובא בראשונים בשם המדרש נמצא בפסיקתא רבתי ובפסיקתא אחרינא לסוכות. דבריו, דברי ע. בובר בעניין זה, וכן תשובתו של אפשטיין על דברי בובר רוכזו במאמרו "מדרש לכו נרננה ומדרש הרנינו", מקדמוניות היהודים ח"ב, עמ' ר"ע-רע"ז.
24. דרכי העיבוד של המקורות נדונו בכמה מקומות בחיבור זה ובעיקר בפרק 5 בחטיבה ב'. מקורותיו הבלתי מוכרים של במד"ר נסקרו בפרקים האחרונים של חטיבה זו וכן בחטיבה ד', בדיון על ר' משה הדרשן ובמד"ר.
25. חומר רב על ספרים אלה, מקורותיהם, תכניהם, תפוצתם ונוסחיהם נאסף ונדון במבואו של עלי יסיף "לספורי בן סירא בימי הביניים". ויש לציין כי א"ב זבן סירא השפיע כנראה על ספרות ר' משה הדרשן. 27. פרק 16 בחטיבה זו.
26. בית המדרש ליעללינק, חדר ב' עמ' 116. על ספרות הסוד העברית ועל ספרי חנוך, העברי ואחרים, נכתב הרבה. אע"פ כן נותרו לא מעט בעיות יסוד של ספרות זו כשהן פתוחות. סיכום נרחב של הידע בשאלות חנוך ומקורות ספרותיים רבים נוספים אצל אידל "חנוך הוא מיטטרון".
27. ג. שלום, פרקי יסוד פ"ב, וביותר עמ' 62-63. 30. ראה חטיבה ד' פרק 1.
28. אופי הספרות הקשורה אל ר' משה הדרשן תואם במדה רבה את דוח ספרות הסוד וכמעט ברור שהוא מכיר אותה או את לפחות את חלקה.
29. הנושא חשוב לברור הקשר אשכנז-פרובאנס במאה ה"א, מעבר לצרכיו של חיבור זה.

חטיבה א', פרק 16: מקורות נוספים: ספרות הגאונים: פיטניפ: פתרון תורה

נראה שיש קשר בין כמה מרעיונותיו של ר' סעדיה גאון ובין במד"ר. יתכן שהכיר בעל במד"ר את ספר "והזהיר". הזיקה ל"והזהיר" ניכרת באופן כללי בפרשת במדבר וכמה דרשות שם מזכירות מקבילות שבספר זה. אלא שלרוב הדרשות הללו מקבילות גם בתנח"י, פסי"ר, מדרש כונן ועוד, ואי אפשר להוכיח תלות במד"ר ב"והזהיר". נדגים שני פרטים המשותפים בודאי לשני הספרים. האחד: במד"ר פ"ג, י"ג וי"ע ג', ש"ד-24 (25) נכתב ששבטי ראובן, שמעון וגד היו כולם בעלי מחלוקת, ולכן אבדו עם בני קהת: אוי לרשע, אוי לשכנו. על שבטי ראובן אבדו עם בני קהת מדובר במה מקומות במדרש. אבל הידיעה כי בני שמעון ובני גד היו אף הם בעלי מחלוקת ולכן אבדו עם בני קהת, נמצאת רק(?) ב"והזהיר" ובמד"ר, ובמד"ר הידיעה מופיעה בתוך קטע מתנחומא והמילים "ראובן שמעון וגד היו כולם בעלי מחלוקת...וכן בני גד ובני שמעון היו אף הם בעלי מריבה" שולבו לתוך קטע התנחומא שבמד"ר מבחוק.

פרט שני: בפ"א, בקטע שאינו בדפוס לפנינו אבל ישנו בכתה"י של במד"ר, מובאת דרשה המחברת את הצווי לפקוד בני ישראל עם חטא הזימה. במד"ר: "ששמחה גדולה לפני הקב"ה כשישראל גדורים מן העריות. ובשעה שהם נפרצים כביכול מכחישים למעלה שבשעה שנפרצו עשרת השבטים מה אמר להן? ינשי עמי תגרשון מבית תענוגיה, מעל עולליה תקחו הדרי לעולם (מיכה, ב' ט). לא היו שומרים דם יולדות (וולדות?) לכך נאמר מעל עולליה. ומה אמר להם תקחו הדרי לעולם. אותו ההדר שקיימתי מתהדר בכס סותם פיהם של אומי העולם כשקנאו בכס ואמרתי להם משפחות עמים הבו לה' כשם שבני מביאים ויתילדו על משפחותם ונתקלקלתם ובזיתם אותו ההדר, תקחו הדרי לעולם. מכאן למדנו שהוא שמחה גדולה לפני הקב"ה כשישראל עומדים בקדושתן". הדרשה נמצאת בספר והזהיר בשינויים קלים ויש קשר ביניהן. עם זאת אין לשלול את האפשרות שהדרשה במד"ר מטופס תנחומא כלשהו ואין לראות בדבר זה הוכחה מלאה לקשר במד"ר-והזהיר.

הפועל "הזהיר" בנטיית שונות שכיח למדי בבמד"ר אבל הצורה "והזהיר" מופיעה רק בשמו"ר (פ"ל, י"ז) ובבמד"ר פ"ה, י"ב. הצרופ "הזהיר הקב"ה" או בדומה לו נמצא בבמד"ר 3 פעמים, בשמו"ר 13 ובתנחומא 8 פעמים. בראשית רבה ובויק"ר הצורה נדירה מאוד והיא קיימת רק במדרש המאוחר. ספר והזהיר הוכר באירופה במאה ה"א.

*

בכמה מקומות ניכרת השפעה של רעיונות של ר' סעדיה גאון על במד"ר ויתכן שבעל המדרש הכיר את כתביו במישרין אע"פ שלא ציטט מהם. ויתכן גם כי הוא לא הכיר את הכתבים אבל רעיונות משל רס"ג הגיעו אל עורך במד"ר והוא השתמש בהם בלי ציון המקור, כדרכו. נדון כאן במספר דוגמאות לרעיונות משל רס"ג או דומים להם בבמד"ר.

במד"ר פ"ט, ז' (כ"ה ע"ד, ש"31-34): "וכי מה ראה להפסיק גונב נפש בין מכה למקל...? ללמדך שעל זה נתחייב גונב נפש מישראל לאחר שהוא מכה אביו ואמו ומקללם לפי שאינו גדל עמם ואינו מכירם". רעיון זה ממש נמצא אצל רס"ג והביאוהו ראב"ע בפרושו הארוך לספר שמות (כ"א, טז) בשם הגאון ורמב"ן שם בשם הגאון רבי סעדיה.

גם במקום הבא נראה שבמד"ר מושפע מפרושו של רס"ג לתורה. בפ"י, ח' (ל"ח ע"ג, ש"27) כותב במד"ר: "...ארוך כנען - זה היה חם, והוא נקרא אבי כנען". הדבר מובא בשינוי לשון ובאריכות בפרוש רס"ג לתורה, בראשית, ט"ו כו. ואף כאן הביא אבן עזרא את דברי הגאון בפרושו. צוקר בהערותיו למהדורת פרושי רס"ג לתורה, העיר על הקשר במד"ר - רס"ג וציין שבמד"ר ורס"ג סטו כאן מדרכם של בראשית רבה (פ"ו, ז: עמ' 240) ותנח" (נח ט"ו; ת"ב נח כ"א). הבעיה בה דנים הכל היא מדוע "חם חטא וכנען נתארר?" ב"ר ותנח" פותרים אותה בדברי ר' יהודה ור' נחמיה ולדעתם אכן קללת נח מופנית אל כנען. ואילו לפי רס"ג ובמד"ר הרי חם נקרא אבי כנען והוא שנתקלל.

רעיונו של רס"ג שכל תד"ג מצוות כלולות בעשרת הדברות מובא בבמד"ר פ"ג, ט"ז (נ"ד ע"ג, ש"25-28). שם נכתב: על עשרת הדברות "שבת"ג וצוות כלולות בהן, וכן

את מוצא תרי"ג אותיות יש מן אנכי עד אשר לרעך, כנגד תרי"ג מצוות¹³. הקשר תרי"ג מצוות - תרי"ג אותיות בעשרת הדברות מופיע בתנחומא סוף קורח (הובא גם ברבה שם) והוא ידוע יפה מתוך האזכרות של רס"ג¹⁴ וממקורות נוספים של הגאונים¹⁵ ואף רש"י הזכירו בשם אזהרות רס"ג¹⁶ והזכירו בשם רס"ג ר' יהודה הברצלוני בפרוש ספר יצירה.

את הקשר במד"ר - רס"ג בעניין זה העלה שי"ר ב"תולדות רבנו נתן¹⁷. אפשטיין חלק עליו וטען שבמד"ר לקח את הרעיון מילמדנו¹⁸, וכנראה התכוון לקטע התנחומא הנדפס שבסוף קורח. אם צודק אפשטיין הרי גם בעניין זה הקשר במד"ר - רס"ג מסופק. יש הטוענים ש"הרעיון הזה שכל תרי"ג מצוות... מושרשות בעשרת הדברות אינו מפורש כל עיקר בספרות הרבנית הטרומ- גאנית"¹⁹. אבל נראה שהרעיון עצמו קדם לרס"ג. בספר הערוך ערך תפל (תפילה) מובא: "כתב ר"ח ז"ל בפ"א אלו נאמר רב נחשון גאון... זה ספר תורה... כגון שכתוב בו מן אנכי עד... לרעך שהן תרי"ג אותיות כנגד תרי"ג מצוות שבתורה"²⁰. ר' נחשון ב"ר צדוק הכהן כהן כגאון סורא בשנים 871-879.

במקום אחד נראה שדברי במד"ר נוגדים את דברי רס"ג. בפ"ב, ט"ז (ה"ע"ג, ש"י) עולה מדברי במד"ר כי יהושע בן נון החריב את יריחו בשבת, וזאת בניגוד לרס"ג, אמונות ודעות, מאמר ג' צווי ואזהרה, פ"ט²¹. ואולם דברי במד"ר כאן מבוססים על ירושלמי שבת²², ומן הסתם הביאם במד"ר מבלי להתייחס כלל לדברי רס"ג באותו נושא.

לא מצאנו הבאות ישירות מדברי הגאונים בבמד"ר אבל השפעותיהם של "והזהיר" וכתבי רס"ג נראות ברורות. אי אפשר לומר זאת על יתר ספרי הגאונים, ואולם לגבי האחרונים שבגאונים יש להעיר כי במד"ר אינו מאוחר בהרבה מזמן יצירתם שלהם.

*

על תפוצת פיוטיו של הקליר בין יהודי אירופה בימי הביניים עמדו חוקרים מזמן²³. לפחות במקום אחד אפשר להראות בברור שימוש שעשה בעל במד"ר בפיוט קלירי: בבמד"ר פי"ד, י"ב (ס"ב ע"ב, ש"י 37) מובאת ומתפרשת השורה "לתכלית שבעים נתלה על חמישים" שמקורה בפיוט "אץ קוצץ" לפרשת זכור²⁴. השורה מובאת גם במדרש תדשא פ"י.

לא מן הנמנע שהקטע הגיע אל במד"ר דרך תדשא כיון שהוא מופיע כהמשך לדברי ר' פנחס²⁵ (ש"י 33 והלאה). ברור שר' משה הדרשן פרש את הקטע כפי שהוא מתפרש בבמד"ר והדבר עולה מדברי ר' יוסף קרא שהביא "זה לעומת זה את פרוש ר' יצחק הלוי, שקבלו מרש"י ואת פרושו-דרשתו של ר' משה הדרשן, שהגיע בודאי לידינו באמצעות דודו"²⁶. גם במחזור שהיה בידי שד"ל ואח"כ בידי אפשטיין מובא הפרוש בשם רמ"ה²⁷. הדרשה מופיעה גם בחיבורים אחרים מימי הביניים, ללא שם ר"מ הדרשן עליה²⁸. רמ"ה היה אחד מראשוני המפרשים של הפיוט באירופה²⁹, ויש לשער כי גם אם הכיר את השורה דלעיל דרך תדשא, ידע את מקורה הקלירי וכך התייחס אליה, ועל כל פנים ברור מכאן שבעל במד"ר מאוחר לקליר ושפיוט קלירי זה הנו אכן ממקורותיו של במד"ר.

*

במבוא לספר פתרון תורה מראה אורבך כי "לפנינו ילקוט מדרשים בצרוף פרושים שחוברו לא לפני אמצע המאה התשיעית... אבל גם לא הרבה זמן לאחר מזה... מקום חיבורו בודאי היה מרכז של תורה... וכן היה זה מקום שבו נמצאו ונפגשו בני דתות שונות"⁴⁰. מסתבר כי מקום זה היה בתחום בבל או פרס, והדבר עולה מן הספר עצמו⁴¹.

בחינת תכנו של החיבור ומקורותיו הביאה את אורבך למסקנה ש"ניתן לומר בבטחון שהיה לפניו קובץ של מדרשי תנחומא - ילמדנו שהיה דומה בחלקו הגדול למדרשים שרגילים אנו לכלול אותם בקטגוריה זו". הוא מראה כי חלק ממדרשיו עלומי המקור של פ"ת לקוח מאחת הנוסחאות של תנחומא - ילמדנו שאינה בידינו אך היתה מוכרת למחבר. מצב דומה שורר גם לגבי במדב"ר⁴². אורבך: "ברור שבפני מחברנו היה מדרש לבמדבר שבו נמצא הסיפור (על בתו של ענק והמרגלים)⁴³ והוא גם התגלגל לצרפת ולאשכנז"⁴⁴. "לפעמים הגיע לכלל רמזים שיכלו לצאת מבית מדרשם של רמ"ה או של בעל הרוקח"⁴⁵. ומרכיב נוסף של הבעיה הוא שאלת זהותו של ר' שמעיה. שם זה נזכר בבמד"ר ובפ"ת וזהותו בשניהם אינה ברורה. הנושא ידון להלן⁴⁶ וגם הוא קשור לשאלת ההשפעות המזרחיות בספרות היהודית במערב אירופה במאה ה"א. הבעיה מחייבת מחקר נוסף.

מצרוף הדברים עולה שיתכן ששיטת הדרשה האפיינית לרמ"ה ולבעל הרוקח מתפתחת מסגנון ושיטת דרשנות שמקורם במזרח, בספר פתרון תורה ובחיבורים דומים שרק מעטים מהם מוכרים לנו. הדבר משתלב גם במסקנות קרובות באשר לתורת הסוד שבבמד"ר, ובאשר לתורת הסוד האשכנזית בכלל, כפי שהראה משה אידל בשנים האחרונות⁴⁷.

לא מן הנמנע שמדרש תדשא הוא ששימש צינור (או אחד הצינורות) להעברת חומר מן המזרח לאירופה⁴⁸. ואכן בסוף פתרון תורה לפרשת נשוא נדרשים קרבנות הנשיאים בדרך שדוגמתה מוצאנו בבמד"ר פ"ג ופי"ד בהרחבה ומדרש תדשא פרק י' בקצרה. עמד על כך אורבך בהערותיו לקטע זה בפתרון תורה⁴⁹.

*

מחבר נוסף שניתן כנראה לזהות את השפעתו בבמד"ר הוא ר' שמעון הגדול בר' יצחק ברבי אבון (מגנצא, 950-1020 בערך)⁵⁰. ר' שמעון הוא אחד הבודדים מבין חכמי אשכנז הקדומה שהשפעתו לא הצטמצמה רק לאותם ימים אלא נמשכה דורות הרבה גם לאחר גזירות תתנ"ו⁵¹. יתכן שהיה קשר משפחה בינו לבין כמה מחכמי פרובאנס⁵² ואם כן מסתבר שגם דברי תורה ורעיונות שונים קשרו את ר' שמעון וכתביו אל פרובאנס ואף אל ר' משה הדרשן⁵³ ואולי גם אל עורך במדבר רבה.

ביוצר "אהוביך אהבוך מישרים" לשבת חול המועד פסח מאת ר' שמעון נאמר: "כללני בעוז מדרשות / בשבעים פנים נדרשות / כבודם חקור מלחשות / סמכוני באישיות"⁵⁴.

בצורה זו לא נמצא הביטוי "שבעים פנים" (לתורה) במקור קדום יותר. ואולי אפשר לזהות את מקורו (אך לא בצורה זו) בספרות הסוד היהודית הקדומה: חנוך העברי ואותיות דר' עקיבא נוסח א'. כאן מסופר ש"כל גנזי החכמה נפתחו לו למשה בסיני עד שלמדו (המלאך) בארבעים ימים כשהיה עומד בהר תורה בע' פנים של ע' לשון, נביאים בע' פנים של ע' לשון, כתובים... הלכות... שמועות... הגדה... תוספות..."⁴¹.

ידועים מאמרים קרובים של חז"ל אך לא זהים לביטוי זה: ידועות הדרשות על תינוקות שהיו יודעין לדרוש את התורה במ"ט פנים טהור ובמ"ט פנים טמא⁴², וכן על ר' מאיר שהיה מטהר את השרץ מן התורה במ"ט פנים טהור ובמ"ט פנים טמא⁴³. מאוחר יותר אמרו אמוראים דברים דומים לאלה על סומכוס, תלמידו המובהק של ר' מאיר⁴⁴. ידועות גם דרשות שונות מעט על אותו נושא, כדברי ר' ינאי התולה את מספר מ"ט בגימטריה ולמד עליו מן הפסוק "ודגלו עלי אהבה" (שיר השירים ב', ד)⁴⁵.

קבוצת דרשות אחרת של חז"ל שמהן יכול היה הביטוי לצמוח תלויה בפסוק בירמיהו "הלא כה דברי כאש נאום ה' וכפטיש יפוצץ סלע" (ירמיהו כ"ג, כט). בשורה ארוכה של דרשות כאלה מורגש רעיון הרבגוניות של פרשנות דברי התורה, אך באחת מהן נאמר כי הדיבור "נחלק לשבעים לשונות" (שבת פ"ח ע"ב)⁴⁶. הביטוי נעדר מרשימת ה-70 שבראש שיה"ש זוטא⁴⁷: שבעים שמות פורטו שם לישראל, לירושלים, לתורה ולבסוף לקב"ה, ומרשימת פרטי 70 שבבמד"ר פי"ד, י"ב (ס"ב ע"ג).

בבמד"ר פי"ג, ט"ו (נ"ד ע"ג, ש"ז 8-9) מופיע המשפט: "...כשם שיין חשבוננו 70 כך יש 70 פנים בתורה". למשפט זה יש אח בבראשית רבתי ויחי, בראשית מ"ט יא. על המילים "כבס ביין לבושו" נאמר בבראשית רבתי: "שידרוש בתורה בע' פנים מניין יין". הרעיון המוכר בבמד"ר ומבראש' רבתי היה מקובל כנראה בבית מדרשו של ר"מ הדרשן, ויתכן כי מקורו הראשון או המשני הוא ר"ש הגדול⁴⁸. הרעיון שב ומופיע במקומות שונים, כולם מאוחרים לזמן המשוער של חיבור במד"ר. הוא מופיע בפרוש האגדות לר' עזריאל⁴⁹, בשם חז"ל, וכן בסוף הקדמתו של ר' אברהם אבן עזרא לפרושו לתורה⁵⁰, בפרוש ר' אביגדור כ"ץ לשיה"ש⁵¹, בספר הזכרון לריטב"א⁵², בפרוש בעל הטורים לתורה⁵³, ב"מדרשי התורה" לקדוש אנשלמה אשתרוק⁵⁴ ועוד. חשיבות מיוחדת נודעת לרעיון זה ולגלגולו בספר הזוהר. הוא מופיע שם בשורת דרשות, על הפסוק ויכולו השמים והארץ (בראשית ב', א), והאדם ידע את חוה אשתו (שם ג', א), וחברון שבע שנים נבנתה לפני צוען מצרים (במדבר י"ג, כב) ועוד⁵⁵.

אם נכונה השערתנו כי מקור רעיון 70 הפנים של התורה בצורה זו הוא במגנצא, אצל ר' שמעון הגדול ומשם נדדה לפרובאנס אל ר"מ הדרשן, מסתבר שהמחברים שהוזכרו כאן קלטו אותה מאוחר יותר ישירות מן המסורת האשכנזית או דרך במד"ר וספרות פרובאנס. וכאמור, עניין זה הוא חלק מהבעיה הרחבה של הקשר אשכנז - פרובאנס.

ה ע ר ו ת:

1. תנחומא במדבר י"ב ומקבילות.
2. פרשת במדבר, עמ' 276 במהדורת פריימאן. ואולי יש כאן השפעה רחוקה של צוואות השבטים? לפי צוואות גד וזבולון היו שמעון, דן וגד שונאיו העיקריים של יוסף.
3. שם עמ' 275. המהדיר ציין בהערה ר', כי "דרשה זו ליתא במד"ר פ"ט. ואכן בפרשה ט' היא איננה למרות שיש שם דברים דומים מעט, אבל היא נמצאת בפרשה א' בכתה"י. אין להוציא מכלל אפשרות כי הדרשה לקוחה מטופס תנחומא כלשהו.
4. שכיחות הצורות הזהיר, להזהיר, הזהירן וכיו"ב במדרשי "רבה" לתורה: ב"ר-3, שמו"ר-20, ויק"ר-1, במד"ר ח"א-22, ח"ב-1, דב"ר-2. תנחומא לכל התורה-21. מופעי הצורה "והזהיר הקב"ה" במד"ר ח"א: 1. פ"ה, סוף ג' (ט"ז ע"ג, ש"ז: 12; לפיכך הזהיר למשה ולאחריו על בני קהת..."); 2. שם ט' (י"ז ע"ג, ש"ז: 7; לכך הזהיר בני קהת); 3. פי"ב י"א (מ"ה ע"ד, ש"ז: 37; "וכן הזהיר הקב"ה את ישראל"). שני המשפטים הראשונים, של במד"ר עצמו, משמשים משפטי קישור והשלמה לדברים ממקורות אחרים. השלישי לקוח ישירות ממדרש משלי (ל' ד; בומר נ"ג ע"א).
5. הספר נזכר בראב"ן, הפרדס, תוספות ועוד. ראה דברי פריימאן מבווא, עמ' VII-IV.
6. כתבי רס"ג נודעו באירופה במאה הי"א. שמו וכתביו מוזכרים אצל ר"י אבן ג'ינאח ורבנו בחי בעל חובות הלבבות, הספרדים בני המאה הי"א, ואצל רש"י הצרפתי באותה מאה. ראה פרושי רש"י לשמות, כ"ד, יב; תהילים, מ"ה, י; ראש השנה כ' ע"ב, ד"ה כ"ד שעי. על תפוצת כתבי רס"ג בצרפת ראה: פוזננסקי, "קטעים מדברי רס"ג; אלעזר טויטו, למשמעות המושג "תשובת המינים". הצרפתים. לא ידוע לי על מחקר העוסק בתפוצת כתבי רס"ג בפרובאנס באותה תקופה.
7. וראה: שו"ר, תולדות רבנו נתן עמ' 44-45 והערה 44. שו"ר טען שבמד"ר לקח את הרעיון מרס"ג. אפשריין חלק עליו וכתב: "לענ"ד קרוב יותר לומר שרס"ג והמסדר של במד"ר שניהם לקחו זה מהלמדנו". ראה דבריו בהגהות לפרוש ר"י הברצלוני לספר יצירה. 8. מ. צוקר, פרושי רס"ג לבראשית עמ' 352-353 וראה הערה 100 שם. ראה גם לקט פרושי רס"ג על התורה שערך הרב י. קאפח, עמ' כ"א והערה 8.
9. על אותיות, מספרים וגימטריאות במד"ר ראה חטיבה ב' פרק 11. בתוספת לפרק התייחסות מיוחדת לתרי"ג מצוות בהקשר זה.
10. סדר רס"ג (דוידזון, אסף, יואל) עמ' קצ"א-רט"ז. וראה דברי אברמסון בחט"י ג' פרק 6. שם יצוין כי הרעיון ביסודו נמצא כבר אצל פילון, ללא פרוט המספרים.
11. הובא בשם ר' האי גאון ב"שערי תשובה" קמ"ט.
12. רש"י לשמות, כ"ד, יב. וראה הערה 6. 13. ראה הערה 7.
14. קובץ על יד ב' 1886. לפי אפשריין "העניין שהתרי"ג מצוות כלולות בי" הדברות לקח רס"ג ממדרש קדמון כי כן אמר במד"ר פי"ג סט"ו שתר"ג מצוות כלולות בהן וכן אתה מוצא תרי"ג אותיות יש מן אנוכי עד אשר לרעך כנגד תרי"ג מצוות".
15. צבי א. יהודה, עשרת הדברות ותרי"ג המצוות.
16. וראה אוצר הגאונים למסכת סוטה, לקוטי פרוש רבנו חננאל והערות, עמ' 287, ואוצר הגאונים למסכת ברכות, חלק התשובות, עמ' 45, ק"ז. וראה גם הערה 5 אצל קאהוט ב"שערי השלם", שם, עמ' 258.
17. רס"ג: (הערה) התשיעית: אמרו כי יהושע נלחם בשבת. ואין הדבר כן כי לא זכר בכל יום מלחמה אבל היו בכל יום נושאים הארון ותוקעים. 18. פ"א ה"ג, ד ע"א.
18. פרק א' ה"ג; דף ד' סוף ע"א.
19. צונץ, הדרשות, עמ' 183-186; שו"ר, זמן ומקום ר' אלעזר הקליר. וראה מחזור ויטרי עמ' 363-364; תוספות חגיגה י"ג ע"א, ד"ה "ורגלי"; רא"ש ברכות, סוף "אין עומדין"; שו"ת רשב"א סי' תס"ט; שבלי הלקט ח"א כ"ח. יש מקורות נוספים. פיוט זה נזכר (בנוסף "כמו שייסד הפייט") כ"פזמון של פרשת זכור" בתוספות ראש השנה ג' ע"א, ד"ה "וישמע". 21. הוא ר' פנחס בן יאיר, פרק 12 בחט"י זו.
22. דודו של ר' יוסף קרא הוא ר' מנחם בר חלבו. הדברים צוטטו כאן ממבואו של אורבך לערוגות הבושם ח"ד, עמ' 8. המקורות שם בהערה 33.
23. ראה דברי אפשריין, מקדמוניות ח"א, עמ' רל"ד, פרושי פיוטים של ר"מ הדרשן. אפשריין, שם, ח"ב עמ' ק"מ.
24. לפרשה זו נודעת חשיבות גם מבחינת תפוצת דרשותיו של רמ"ה. על כך, ועל דרשותיו של ר' יהודה הדרשן בנו, בחטיבה ד'.
25. ראה אורבך, מבוא לערוגות הבושם, פרק א', עמ' 3-6.
26. "ספר פתרון תורה", מהדורת אורבך, מבוא עמ' ל"ב.
27. חשובה במיוחד היא הזיקה אל הגאון רב האי בר נחשון, גאון סורא בשנים 885-895. אורבך, שם עמ' ל"ג. וראה גם את דברי אורבך בעמ' י"א-י"ד, וכן את הנספח ביהודית-פרסית בעמ' 347 ואת ההערה הלשונית של ש. שקד בעמ' 351-352.
28. בפרק האחרון של חטיבה זו.

29. ספור זה מופיע גם בחיבור "הדר זקנים" שרובו פרושים ודרשות של בעלי התוספות וחכמים אשכנזיים אחרים. סביר הוא כי הסיפור הגיע לשם בעקיפין מפתרון תורה או ממקור מזרחי אחר מאותו סוג. 30. אורבך שם עמ' כ"ד. 31. שם עמ' כ"ח.
32. חטיבה ד' פרק 4. 33. ראה פרק 10 בחטיבה ב' והערה 14 שם. 34. פרק 12 בחטיבה זו. וראה אידל, הספירות. 35. פ"ת עמ' 20 והערות 14, 2, 1, 99, 96, 4.
36. גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים עמ' 92. 37. גרוסמן, שם, עמ' 86-87. 38.
39. לא מן הנמנע הוא כי ר' משה עצמו היה בן למשפחה זו. בראש ישיבת נרבונוא עמד ר' יעקב הנביא בן ר' משה בן אבון. ראה: גרוסמן שם ובנדיקט, מרכז התורה עמ' 5, 4 והמקורות שהביא שם, בעיקר בהערות 24, 22. על רמ"ה ובמד"ר ראה חטיבה ד'.
40. על יוצר זה ראה: פליישר, היוצרות עמ' 673, 674, 693 (בהערה 31), 770; דוידזון, אוצר השירה ח"א, מס. 1387. 41. על אלה בפרק 12, בחטיבה זו: מדרשים קטנים.
42. ראה מדרש שוחר טוב, י"ב ז'. 43. שו"ט שם. בובר ציין שם למקורות נוספים.
44. עירובין י"ג ע"ב. צדקו כנראה דברי בובר בהערות (עמ' 109 הערה ל"ז) שהנוסח הנכון בגמרא אינו מ"ח, כפי שהוא לפנינו, אלא מ"ט. 45. סופרים פט"ז ה"ו.
46. הדרשה מובאת בשם תני דר' ישמעאל, אך בשם תני דר' ישמעאל הובאו גם דרשות מקבילות שבהן לא נזכר המספר שבעים. ראה סוכה נ"ב ע"ב, או ירושלמי נדרים פ"ג ה"ב (ל"ז ע"ד), ושבוטות פ"ג ה"ח, (ל"ד ע"ד). מקור הדרשות הוא ללא ספק בדברי התנאים: ראה מכילתא דר"י בשלח ח', מהדורת הורוביץ-רבין עמ' 143; שם יתרו ז', עמ' 229; ספרי במדבר נשוא מ"ב, במהדורת הורוביץ עמ' 47. בבבלי שבת הוקדמו דברי ר' יוחנן לתני דר' ישמעאל ואף בהם מדובר בשבעים הלשון. בכלל נראה שהרעיון מיסודו בא מדברי ר' יוחנן, ואכמ"ל.
47. שתיים מרשימות אלה (הקב"ה וישראל) פורטו אצל בעל הטורים, במדבר י"א טז, עם טעמים נוספים למספר 70. גם הביטוי 70 פנים שהתורה נדרשת בהן נמצא אצל בעה"ט: הערה 53 להלן.
48. אלבק, בבראשית רבתי עמ' 241 הערה 1, מפנה אל תנחומא ויחי י" ואל תנחומא שמיני ה' (בובער ז'), וכן אל בראשית רבה פצ"ט, ח' (עמ' 1280). במקומות הללו מופיעות דרשות הקשורות לתורה וליין (תנחומא ויחי; בראשית רבה) או לגימטריה יין=70 (תנחומא שמיני ובובער שם) אבל בשום מקום לא מדובר על 70 פנים לתורה. הדרשה בבראשית רבה אפשר שגם היא נובעת ממדרשו של רמ"ה.
49. למסכת חגיגה. מהדורת תשבי עמ' 74-75. וראה הערה 10 שם. ר' עזריאל התייחס לבמד"ר כאל ספר משל חז"ל. ראה חטיבה ג' פרק 10 וחטיבה ו' פרק 3.
50. בנוסח הרווח, ולא ב"שיטה האחרת". עליה ראה ראב"ע לתורה, וייתר עמ' קל"ז ובהערה שם.
51. לפסוק "הביאני אל בית היין" (שיה"ש ב', ד). הפרשן מזכיר גם את הגימטריה יין=70=סוד. 52. מהדורת הרב קלמן כהנא, עמ' מ"ו. וראה הערה 35 שם.
53. בפרוש הקצר של בעה"ט לתורה, סוף ניצבים: דברים ל' יט. וראה הערה 47.
54. בתוך דיון כולל על מתן תורה. מהדורת אפשטיין, עמ' 119, וראה הערה 5. אפשטיין כותב שם בשם ר' ישראל לוי "ראש ישיבה בברעסלוי" וגם מדעתו שלו, "דהוא מרגלא בפומיהו לומר שבעים פנים יש לתורה" ואין זה לשון מדרש.
55. על חשיבותו המכרעת של הרעיון בקבלה עמד ג. שלום ב"פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה" פרק ב' ובפרט עמ' 62-63. אני מודה לידידי פרופ' ישראל תא שמע שהעמידני על חשיבותם של דברי שלום בנושא זה.

חטיבה א', פרק 17: מקורות בלתי מזוהים וקטעי העורך במדבר נבה

ניתן לזהות את מקורותיהן של רוב הדרשות במד"ר בספרות שנדונה עד כה בחטיבה זו. אע"פ כן חלקים גדולים של המדרש הובאו ממקורות שאינם מזוהים.

כללית אפשר לחלק את מקורותיו של במד"ר לארבע קבוצות עיקריות: ראשונה - מקורות שונים בספרות חז"ל שנדונו עד כה. שניה - קטעים מרמדרש הקדום שהיה בידי עירן וספרי. ושלישית - מקורות שונים של יסודות - קטעים וספרים אחרים שהתחברו

מוכר, רובם מתייחסים לר"י משה הדרשן ומיעוטם למחברים בני דורו בקרוב, והללו ידונו בחטיבה ד'. רביעית – יחידות שאין יסוד לתלות אותן בחז"ל ולא באדם מאוחר מוכר. אלה יכולות להיות יחידות של העורך או ממקור בלתי מזוהה אחר. ביניהן אפשר להצביע על קטעי העורך בעצמו, בעיקר קטעי קישור ועיבוד שנוצרו עם עיצוב המדרש.

חלוקה זו הנה סכמטית ואינה עונה על כל בעיות החומר המסופק שבספר.

זיהוי הקבוצה האחרונה הוא קשה במיוחד, והדבר כולל גם את יחידות העורך כיון ש"רקמות החיבור" נוצרו לפי הצורך ואינן יחידות ולעיתים אי אפשר להבחין בינן לבין חומר זר שהובא בספר. ומאחר שאיננו יודעים מי הוא עורך הספר וגם טיב היחס בינו ובין המקורות המאוחרים של ספרו אינו ברור כל צרכו, קשה לומר כאן דבר שלם. אין בידינו אסופה של כתבי ר"מ הדרשן וקשה להבחין בברור בין דבריו לדברי העורך.

להלן תובא רשימת היחידות בבמד"ר שאת מקורותיהן לא זיהינו בספרות אשר נדונה עד כה בחטיבה זו. ברשימה השיטתית יכללו רק יחידות גדולות יחסית ובדרך כלל לא יצוינו קטעי קישור והשלמות של עורך, פרט לארוכים בהם, הנראים כדרשה עצמאית. לא נכללו קטעים שברור כי הם עובדו לפי מקור מזוהה אף כי התרחקו ממנו למדי. באחדות מן היחידות כלולים גם קטעים מזוהים ממקורות שונים, ואנו מציינים לפעמים את הקטעים המזוהים בתוך המכלול הבלתי מוכר, ולפעמים את הקטעים הבלתי מזוהים בתוך מכלול שרובו מוכר. בהמשך יובאו דוגמאות לקטעי חיבור וסיכום של עורך במד"ר.

יחידות בלתי מוכרות בבמד"ר:

פרשת במדבר:

1. פ"א, י" – סוף הפרשה. בקטע ארוך זה יש כמה יחידות שמקורותיהן ניתנים לזיהוי. בקטע הארוך מפ"א שבכתה"י ולא בדפוסים אין חומר בלתי מוכר.
 - א. "ולשני בקרים הביאו" (סוף ע"ג וראש ע"ד), מתנחומא תרומה ד' או נשוא כ"ז. לקטע זה מקבילה גם בשוחר טוב ק"א, ד"י.¹
 - ב. דברי ר' פנחס בר אידי (ג' ע"ד, שי' 17-20) שמקורם במדרש הרנינו;
 - ג. הדרשות על "מי שנבדק (כצ"ל ולא נדבק, וכך הוא בכתה"י) במקום", עם הדוגמאות מן המקרא (ד' ע"א, 18-28) לקוחות מתנחומא במדבר כ"ו.
2. פ"ב, סוף ח' (ה' ע"ב, שי' 17-סוף הפסקה). הדרשה הנה תוספת לתנח" ולפי בורר² היא תוספה מאת ה"מסדר" של במד"ר ואינה בכתה"י של תנחומא.
3. פ"ב, י" (ה' ע"ג, שי' 27-29). תוספת למדרש כונן על התורה שנקראת ראש. תוספות קצרות מסוג זה פזורות גם בהמשך דברי כונן. דוגמה: "שכל מי שעובד ע"ז הולך לאחר ולא לפנים" (ע"ד, שי' 23).
4. פ"ב, י"ב (ו' ע"א, 15-33). הדרשה על האבות וברכותיהם וקישורה לדרשות הושע. בתוכה משולב קטע קצר מבראשית רבה פנ"ו, י"ז: "כי ברח אברהם – רביה לנ" (שי' 30-35).

31. הדרשה קשורה לבמד"ר דרך משל הנודד והאילן שעובד מחדש. ביחידה האחרונה של הקטע הארוך הובאו דברי ר' חמא בר חנינא ממקור של תז"ל ובהם שולבה השורה מב"ר.
5. פ"ב, ט"ו החל בדרשת ר' יוחנן (ו' ע"ד, ש"פ 22-סוף הפסקה). דברי ר"י הם ממקור קדום ולא ברור היכן מסתימים. כנראה הם כוללים את המשל הראשון, ויתר המשלים הם וריאציות על הראשון. החומר אינו מוכר והוא נראה חלק מקובץ דרשות אנטי-נוצרי⁴.
6. פ"ב, ט"ז וי"ז החל ב"אמרו לו למה אין את מקבלנו?" (ז' ע"א, ש"פ 20-ע"ב ש"פ 25) רוב החומר כאן הוא דרשות אמוראים: ר' ברכיה, ר' יצחק, ר' חנינא, ר' אבין הלוי ב"ר. כנראה נלקחו הדברים ממדרש קדום של תז"ל.
7. פ"ב, י"ח. דברי ר' שמלאי מוכרים בשינויים בדברי ר' יונתן שהובאו ע"י רשב"ג בבבלי יומא כ"ב ע"ב⁵, אבל כנראה אין כאן הבאה מבבלי אלא ממקור ארץ ישראלי. גם המשך הקטע, דברי ר' יהושע בן לוי אינו מוכר ובה כנראה ממדרש א"י קדום.
8. פ"ב, י"ט-כ"ב. צרור הדרשות כאן אף הוא אינו מוכר, להוציא קטע אחד: דברי האמוראים מ"ואהרן היכן היה?" (ז' ע"ג, ש"פ 12) עד סוף פסקה כ' שמקורם בויק"ר פל"ג. בקטע ארוך זה אין שמות חכמים, לעז יווני או סממן מובהק אחר של דרשת תז"ל ונראה שהקטע הוא דרשה מאוחרת במתכונת הדרשות הקדומות.
9. פ"ג, א'. בקטע כולו שורה ארוכה של דרשות על ישראל, התמר וגם הארז. רוב הדרשות באות מתנחומא במדבר ט"ו, בראשית ד'ה פמ"א, שוחר טוב צ"ב וכן מבבלי תענית כ"ה סוף ע"א (ובבא בתרא פ' ע"ב), אבל לשורות אחדות מתוכן לא מצאנו מקור:
- א. "ד"א מה תמרה זו... יושבי תבל" (ח' ע"א ש"פ 3-8);
- ב. "כך כל תאוותן וצפון של צדיקים הקב"ה" (ש"פ 10-11);
- ג. "וכן הוא אומר... כתפוחים" (ש"פ 15-17);
- ד. "מה תמרה אם נעקרה... מקום בינה" (ש"פ 20-22);
- ה. "לפיכך גידלם... לוי בלבד" (ע"ג, ש"פ 1-4)
- הקטעים ב', ה' נראים כהערות או השלמות לרעיון הכללי של הקטע והם עשויים להיות תוספות של בעל המדרש שאין בהן חידוש. האחרים נראים לקוחים ממקור אחר שאינו מוכר. יתכן גם כי הקטעים שזיהינו נלקחו מאותו מקור ואם כן הזיהוי מוטעה, אבל על פי דרכו של בעל במד"ר שילוב המקורות השונים הוא סביר.
10. פ"ג ב' "ר' יהושע דסכנין" (ש"פ 33) עד סוף פסקה ג'. דרשת ר' יהושע דסכנין היא ללא ספק ממקור קדום. גם המשך הדברים בפסקה ב' הוא קדום. החומר של פסקה ג' הוא בסגנון פרשני מאוחר ומזכיר את פרשה ו' שעיקרה פרשני⁶.
11. פ"ג ה', ו' עד מעשה המטרוניתא (ט' ע"א, ש"פ 2-17). הקטע הראשון הוא פיתוח של המשנה (זבחים פי"ד; קי"ב ע"ב) "עד שלא הוקם המשכן... הבמות... ועבודה בבכורות. משהוקם... נאסרו הבמות ועבודה בכהנים". בהמשך באה דרשה שאינה מוכרת, במתכונת פתיחה של מדרש קלאסי, סביב הפסוק "אלהים מושיב יחידים ביתה" (תהילים ס"ח, ז').
12. פ"ג, ו', שס ש"פ 31-ע"ב, ש"פ 2. בהמשך למעשה המטרוניתא ור' יוסי מובאות דרשות סביב הפסוק דלעיל אודות נישואין הגונים ושאינם הגונים. לא מצאנו לאלה מקורות.
13. פ"ג, ו' עד ש"פ 32. ביחידה זו באה שורה ארוכה של דרשות סביב הפסוק מוציא אסירים בכושרות, שאחדים ממרכיביה ניתנים לזיהוי ורובם לא ניתן לזהות את הדרשה על פסוקי שיה"ש "גן נעול - אלו הבתולות. גל נעול אלו נשי האנשים, וכו'". לדרשה

זו מקורות מקבילים ולא כולם זהים. הדרשות על בכורות - בכי ושירות מוכרות בעיקר ממכילתא בא"א אבל בשום מקור לא בשמות החכמים שנמנו במד"ר: ר' עקיבא, ר' אלעזר ור' אלעזר ב"ע. הדרשות כאן גם הורחבו מאוד בהשוואה למכילתא. גם השורה בכורות - ביפות ובכשרות (ש"א 31) מבוססת על המכילתא אבל מוסיפה עליה ("ביפות"). בהמשך באות דרשות על בני לוי שמלו עצמם במצרים (מתנחומא בהעלותך ח') ודרשת ר"י ב"ל שצפה הקב"ה שעתידים לעשות לו משכן (מתנחומא נשוא כ"ב ומקבילה בפסי"ר פ"ה). כל הדרשות סביב הפסוק, כולל מעשה המטרונותא, הם צרוף שאותו בנה בעל במד"ר ממקורות שונים, ידועים ושאינם ידועים, וביניהם שילב דברים של עצמו. אין לשער שכל היחידה הגדולה הזו היתה לפניו כמקור שלם שנעלם מאיתנו כולו, אבל ברור שיש כאן קטעים קדומים בלתי מוכרים. יתכן ששתי הדרשות הנזכרות כאן מתנחומא, עם היחידה הבלתי מזוהה הבאה, לקוחות יחד ממהדורת תנחומא הקדום של בעל במד"ר.

14. פ"ג, סוף ו', דברי ריב"ל (ט"ז ע"ג, ש"א 8-1). דרשה בלתי מוכרת; מקור קדום.
15. פ"ג, ז'. הרעיון שבני לוי לא נמנו עם ישראל ולא אבדו עמם נמצא בבבא בתרא קכ"א ע"ב, אבל הקטע שלפנינו אינו לקוח משם, על פי הלשון, שמות חכמים ועוד. בהמשך באים דברי ר' תנחומא (ט"ז סוף ע"ג) וברור שמקורם במדרש א"י קדום, כפי שיתברר להלן. כנראה עובד כל הקטע על פי מקור לא מוכר, פרט לשתי השורות "כל דבר...כלו יצא" (ש"א 41-42) הבאות מברייתא דר' ישמעאל.

16. פ"ג, ח'-דף י' ע"א ש"א 1: מתחילת הפסקה עד "אף הן שכר" (ח' ע"ד ש"א 22) הדרשה מוכרת מתנחומא במדבר י"ז. ההמשך אינו מוכר, פרט למשפטים בודדים: "וכי מבן חודש יכולים לשמור?" וכן "כתוב בשמואל...נ"ב שנה" (ש"א 28-30) משו"ט צ"ב. כנראה לקוח כל החומר מהמדרש הקדום. בהמשך באים קטעי תנחומא מוכרים.

17. פ"ג, סוף ט' (ש"א 44-48). הדברים על הלויים החביבים אינם מוכרים, ורק השורה "אלו משמרות" וגו' היא על פי תענית כ"ז ע"א.

18. פ"ג, י"א. קטע ארוך שאינו מוכר, פרט לשורות על שמואל הנביא (ע"ב, ש"א 20-22) שהופיעו לעיל (ט"ז ע"ד, ש"א 28-30).

כמות החומר הבלתי מוכר בפ"ג היא גדולה. חלק מהחומר אינו מוכר כלל

וחלקו ידוע בקוים כלליים ממקורות אחרים אבל ברור שבמד"ר לא לקחו ממקורות אלה המוכרים לנו, כפי שצויין באחדים מהקטעים דלעיל.

19. פ"ד ה', י"א ע"ב, (ש"א 1-4). קטע בלתי מזוהה שלפניו ואחריו מופיעים קטעי תנחומא מוכרים מפרשת במדבר.

20. פ"ד ו'-ט' עד ע"ג ש"א 26 (ערך). קטעים ארוכים אשר רוב החומר בהם אינו מוכר. הדרשן משתמש גם ברעיונות וגופי דברים ממקורות מוכרים אבל הללו מעטים ביחס; הקטעים המוכרים ביחידה זו:

א. עד שלא...ועבודה בכהנים (י"א ע"ב, ש"א 33-34); משנה זבחים פי"ד; קי"ב ע"ב.

ב. והלא יפת...אחי יפת הגדול (ע"ג, ש"א 2-3); ב"ר פל"ז, ז'.

ג. אם לא דם...שהיה בכור (שם ש"א 16-19); עיבודי ב"ר פס"ג, י"ג.

21. פ"ד ח', ע"ג ש"א 26 "אמר להם האלהים" עד סוף הפסקה. מתוך המדרש הקדום והבלתי מוכר. יש כאן מילים יוניות ושם חכם ידוע (ר' יהודה הלוי).

22. פ"ד י"ב-תחילת י"ג, "נשוא, אינו אומר-אהרן ובניו" (י"ב ע"א, ש"א 19-ע"ב

ש"א 10). תחילת הפסקה לקוחה מספרי נשוא ל"ט.

23. פ"ד י"ג, "אמרו הפרוכת" (י"ב ע"ב שי"א) – תחילת כ' "לפני המקום" (י"ג ע"ב, שי"א). יחידה גדולה זו היא אוסף דרשות על המשכן, כליו, סדרי עבודתו ומסעיו. רוב החומר אינו מוכר וגם המוכר מצוטט ביחידות קטנות יחסית בתוך המסגרת הרחבה של החומר. כאן נרשום את הקטעים הבלתי מוכרים:
- א. ללמדך שהארון... כלי המשכן. (ע"ב, שי"א-ע"ג, שי"א).
 - ב. מעשה הארון... הקערות וגו'. (שי"א-14).
 - ג. ולמה היו נותנים... שהיא תחתיה (ע"ד, שי"א-16).
 - ד. "ולחם התמיד" עד סוף היחידה הכל אינו מוכר פרט לדרשה "אש תמיד... את המזבח" (י"ג ע"א שי"א-28) שמובאת כאן מתוך כ"ז, פ"ב, ב' ואולי מירושלמי יומא סוף פ"ד.
24. פ"ד, כ', החל ב-"וכן אתה מוצא" (י"ג ע"ג, שי"א) ועד סוף הפסקה. דרשה ארוכה זו (כ-250 שורות דפוס) דורשת "שלא ינהג אדם גאווה לפני המקום... וכן אתה למד מדוד מלך ישראל...". וכאן באה יחידה גדולה העוסקת בהעלאת ארון הברית לירושלים בימי דוד. ביחידה זו תומר ממקורות מזוהים שונים אבל רוב החומר אינו מוכר. התבנית כולה היא משל בעל המדרש המשתמש כאן כדרכו בחומרים מוכרים, מעבד אותם ומוסיף עליהם את גופי הדברים ואת קטעי הקישור שלו עצמו.
- הרשימה הבאה כוללת קטעים בתוך היחידה הגדולה אשר להם מקורות מזוהים.
 - א. כמה זקנים... תשעים אלפין (ע"ג, שי"א-33). מירוש' סנהד' פ"י; כ"ט ע"א.
 - ב. א"ר יוחנן... מונחין בארון. (ע"ד, שי"א-25) מבבלי בבא בתרא י"ד ע"ב.
 - ג. מפני מה נענש... בעגלה. (שי"א-31). מבבלי סוטה ל"ה ע"א.
 - ד. וירכיבו... לא נשאו כתורה. (שי"א-26). מירושלמי סנהדרין שם.
 - ה. והיה ארונא... לא נתן (ע"ד, שי"א-31 י"ד ע"א, שי"א). מירושלמי סנהדרין שם.
 - ו. ארון שעשה משה... ס"ת מונח (שי"א-9 ע"ב, שי"א), מבבלי בבא בתרא י"ד ע"א.
 - ז. בתוך הקטע אין מקור לשורות "לפי שהלוחות... ג' טפחים" (סוף ע"א וראש ע"ב).
 - ח. ויבואו עד גורן... כתיב ביה אף (שי"א-9). מבבלי סוטה ל"ה ע"ב וע"א.
 - ט. שני דברים... עונות הורגין (ע"ג, שי"א-4). ע"פ מכילתא בשלה י' ותנח' שם.
 - י. בעון קומי... א' ערבית (שי"א-18) משיהש"ר פ"ב, ה'.
 - י. ר' יוסי עבד... לעובד אדום (שי"א-18 ע"ג שי"א). שיהש"ר פ"ב, ה'. בשרש"ר קטע זה הוא דרשת ר' יוסי באושא בשלפי השמד והוא מופיע לפני הקטע דלעיל.
 - יא. ר' חנינא... שור ומריא (שי"א-14). מירוש' סנהד' שם.
 - יב. ר' פפא... ז' אלים. (שי"א-19), מבבלי סוטה שם.
 - יג. כהגלות נגלות... חסה עליך (ט"ו ע"ב, שי"א-14). מירוש' סנהד' פ"ב, כ' ע"ב.
 - ע"ב. בתוך דברי הירושלמי משולבים משפטים שאינם במקור: שאין ריקם... לפני הארון; בוא וראה... צנועים וקדושים; עשה עצמו כסוכה (ירוש' סוכה פ"ה, ד'). למילים "עטיף פעליונים" לא מצאנו מקור.
 - יד. אותן אמהות... עלי אמו (ע"ב, שי"א-16 ע"ג, שי"א) מירוש' שם.
 - טו. כגמול עלי... נפשי עלי. ירוש' שם.
 - טז. א"ר יהושע בן לוי... תולה באפונדתו (שי"א-20 ע"ד, שי"א). מירושלמי שבת פ"י, ה'.
 - י"ב ע"ג. בתוך הקטע מירושלמי המילים "נשיא על... כל אלו" הן תוספת והסבר של במד"ר. השמות ר' אחא ורשב"י אינם מופיעים בירושלמי שם.
 - ברור שביחידה גדולה זו יש קטעים ממקורות שונים, קטעי העורך וקטעים מהמדרש

הקדום. רק כך נוכל להסביר את המילים היווניות שבקטע או את שמות החכמים שאינם במקורות. הדבר ידון בפרק הבא.

25. פ"ה, א' וכי כל הבריות... למיחלים לחסדו (ט"ז ע"ד, ש"י 11-14).
26. פ"ה, א' "א"ר אלעזר" סוף פסקה א'. דרשת ר' אלעזר בן פדת מובאת מתנחומא ויקהל ז' ועוברת כאן עיבוד מעניין. לפיכך ספק אם יש לכלול את הקטע בין הקטעים חסרי המקור, והדבר נדון בהרחבה במקומות³¹. ביחידה זו דרשה נוספת שאין לה מקור: דברי ר' שמואל בר נחמן, ש"י 25-27.
27. פ"ה, סוף ג': אמר הקב"ה... אל תכריתו (ע"ג, ש"י 9-13). הקטע הוא סיכום דברים קודמים ולא יחידה דרשנית נפרדת.
28. פ"ה, ד': דברי ר' לוי עד "כריתות שבתורה" (ש"י 28)³².
29. פ"ה, מתחילת פסקה ה' עד "לבלתי הכריתך". ש"י 32. החומר ממקור קדום שכן הוא מובא בשם אמורא.
30. פ"ה, ז' עד "זה הארון", ע"ב ש"י 37. גם כאן שילוב מדרש קדום המכיל שמות אמוראים עם דרשות ועיבודים של במד"ר.
31. היחידה האחרונה של פ"ה בנויה על קטעים מוכרים ששולבו בהם שתי שורות לא מוכרות: א. דברי ר' לוי, סוף י"ז ע"ב; ב. "מי הרג?... בני קהת", (ע"ג ש"י 6-7)

פרשת נשא:

32. פ"ו, סוף א', "ד"א יקרה היא... סוף פסקה ב'". כנראה חומר מקורי, המשך החומר הקודם בפרשה זו.
33. פ"ו, ב'-תחילת ג' "שאר המשפחות" (י"ח ע"א, ש"י 34). הקטע בנוי על דרשות ידועות שונות, כגון הסכמת הקב"ה עם יעקב שקנה את הבכורה (י"ז ע"ד, ש"י 20) או המרת ראובן ויתר הבכורים מכהונותיהם. בהמשכו כולל הקטע הרחבות פרשניות לענין הבכורה והלויים.
34. פ"ו, ג' "ואת מסך... המזבח סביב" (י"ח ע"ב, ש"י 14-19). בדומה לקטע הארוך הבא גם זה קטע פרשנות פשוט למדי³³.
35. פ"ו, ג'-ה' "ואת מיתריהם... ולהקישו לקהת" (י"ח ע"ב, ש"י 37-ע"ד, ש"י 7).
36. פ"ו, ו'-תחילת ז' "לפני המקום בחיבה" (י"ט ע"א, ש"י 42). בתוך קטע זה שזורים משפטים בודדים ממקורות ידועים כגון "בן שלושים לכח", תחילת ז', מאבות פ"ה, כ"א; או הדרשה שהובאה בראש פ"ה על הארון ההורג בקהתים (אחרי המשפט הקודם).
37. פ"ו, י"א.
38. פ"ז, "ואם אין אתה למד..." (י"ט ע"ג, ש"י 4) עד סוף פסקה ב'. החומר נראה מעובד ע"פ מדרש קדום. הוא מכיל דברי אמוראים ובהם ר' יהודה ב"ר שמעון - קרוב לודאי שדבריו הובאו בשם ר' יהודה א"ר סימון לעיל (ע"ב, ש"י 48), אולי ע"פ תנח" יתרו ח. 39. פ"ז, ד' (כ" ע"א, ש"י 15-20). דרשת "רבותינו" המתקשרת לדברי חז"ל שבהמשך.
40. פ"ז, י'. יחידה זו היא דרשה ארוכה על הקשר שבין שילוח הטמאים ובין הגלות. ביסודה הדרשה אינה מוכרת אך קטעים בתוכה ניתנים לזהוי, ואלו הם:
א. "גלות בא... ושב מאחריך" (כ"א ע"ב, ש"י 12-20), שילוב משנת אבות פ"ה ואדר"ג נ"א פל"ח, בדילוג.

- ב. "אמר ר' יוחנן... שדה תחרש" (ש"י 24-33). ע"פ בבלי יומא ט"ז ע"ב, ותוספתא מנחות סוף פ"ג.
- ג. "ר' נתן... מלבנון כלה" (ע"ג, ש"י 13-20), ספרי מסעי קס"א. יתכן שהרעיון הבסיסי של הדרשה בא מדברי ר' משה הדרשן¹³.
41. פ"ח, א"י, "וכן את מוצא" (כ"א ע"ד, ש"י 2). עד סוף הפסקה.
42. פ"ח, ב"י, "וכשם שחייבה... יתזרו לסורן" (כ"ב ע"א, ש"י 6-2). קטע זה הוא סיכום הדברים שלפניו וחיבור להמשך.
43. פ"ח, ג"י, "ד"א כי מכבדי" (כ"ב ע"א, ש"י 35). עד סוף הפסקה.
44. פ"ח, ד"י, פסקה ארוכה זו עוסקת ברעב בימי דוד ובסיבותיו, ורוב דבריה מוכרים פרט לכמה קטעי קישור ודברים קצרים, כנראה משל העורך. כאן ירשמו רק הקטעים הארוכים יחסית שאפשר לראותם גם כדרשות בפני עצמן.
- א. ולא עוד... לשמו, כ"ב ע"ב, ש"י 22-24. תוספת מקורית לקטע הקודם שבא מפסי"ר.
- ב. ויבקש שאול... ולבית שאול כ"ג ע"א, ש"י 6-1.
- ג. ואין לנו... ויתיראו. ש"י 23-35.
- ד. מהו ולא נתנה... עצמות שאול, ע"ג, ש"י 8-17. בתוך משולבת שורה מבבלי יבמות ע"ט ע"א: "שאול... לאספודי" (ש"י 11-12).
45. פ"ח, תחילת ח' עד ט' "לחם ושמלה", כ"ד ע"ג, ש"י 39. גם כאן משולבים דברים מוכרים בדרשה המקורית:
- א. אשריך... לעוה"ב. ע"ג ש"י 5, לפי אבות פ"ד מ"א; ברכות ח' ע"א; שו"ט קכ"ח, א.
- ב. ושמונו... הגשמים, ש"י 12-14. עיבוד לפי שבת כ"ג ע"ב ומנחות נ"ג ע"ב¹⁴.
- ג. גרים-כהנים, ש"י 34-35. ע"פ מגילה י"ד ע"ב, ספרי בהעלותך ע"ח, רנ"ר פ"ב א.
46. פ"ט א"י. היחידה משלבת דברים מקוריים עם קטעי תנח" נשוא. שורות מקוריות:
- א. שכן דרך... של מעלה. כ"ד ע"ד, ש"י 14-19.
- ב. ולא תאמר... צור ילדך תשי. ש"י 15-18.
- ג. סוף הפסקה: ואתם שוכחים וגו'.
47. פ"ט תחילת ב'-סוף ד"י. יש לציין את המעשה המופיע בפסקה ג"י. המעשה נראה כספור עממי והוא מזכיר את המעשה בר' חייא בר אשי (קידושין פ"א ע"ב)¹⁵.
48. פ"ט ו"ז' מהו לוה... והיה מחניך קדוש, כ"ה ע"ב ש"י 15-כ"ו ע"א, ש"י 1. קטע ארוך מאוד ובו משולבות שורות בודדות ממקורות מזוהים: סוף פסקה ו' מוכר מתנחומא נשוא ז', וכן השורה "השוכבים על מיטות... זה לזה" (ע"ג, ש"י 20-22) מוכרת משבת ס"ב ע"ב וקידושין ע"א ע"ב. רוב החומר הוא מקורי אם כי רעיונות המופיעים בו בדבר ניאוף וקדושה אינם חדשים.
49. פ"ט ז' ח' לכך כתיב והיה... טורדו מן העולם כ"ו ע"א, ש"י 15-32.
50. פ"ט ט"י, ע"ב, ש"י 23-26. אף כאן הוא אומר... ומעלה בו מעל.
51. פ"ט סוף י"א אף כאן הוא אומר... חמת גבר. דומה מאוד לקטע הקודם.
52. פ"ט י"ב, כ"ז ע"ב, ש"י 4-7. ד"א טוב... ואינו מקנא בה.
53. פ"ט תחילת י"ג, ש"י 26-30. והביא האיש... אל הכהן.
54. פ"ט י"ד. החל ב-"ולמה היו המים". גם כאן אפשר לזהות בטוויים ורעיונות ממקורות שונים אבל הקטע עצמו הוא מקורי. משפטים מוכרים:
- א. "שהיה המצרי... שותה מים", ש"י 21-23. לרעיון זה מקורות שונים ובמד"ר מפתח

אותו ומביא עליו פרטים נוספים ולבסוף הוא כולל: "וכן כל עשר מכות".

- ב. דברי ר' יצחק (ש"ז 28) באים מהמדרש הקדום אבל בהמשך בא משפט מתנחומא בשלח י"ז ומכילתא בשלח (שירתא ט"ו): "הקפה שלישי של ים", ו"הלב שלישי של אדם".
- ג. מספרי בני נח ראש ע"ד מפורטים גם בשוחר טוב ט"ז, ז"ל. אבל כאן נוספו עליהם פרטים רבים וגם פסוקי המקרא שונים וההמשך שונה.
- ד. הדברים על "אחת שקלקלה ופרסמה הכתוב" ועל המצרי אבי המקלל שהוא שנהרג ע"י משה מקורם בויק"ר פל"ב, ד' וה' בסדר הפוך ובסגנון שונה.
55. פ"ט ט"ז, י"ז. חלק גדול מהחומר כאן הוא מספרי נשוא ומשני התלמודים. חלק ממנו אינו מזוהה אך הוא בעל אופי שונה מזה של דברי האגדה שהם עיקרו של החומר הבלתי מוכר שבבמד"ר. לפי סגנון הקטעים הבלתי מזוהים כאן, הם עשויים לבוא מספרי זוטא¹. היחידות הבלתי מזוהות:
- א. והלא כתיב למעלה... מנחת הזכרון, כ"ח ע"א, ש"ז 8-16. בתוך קטע זה ידוע המשפט עת בנות ישראל שדרכן להיות מכוסות ראשיהן, המופיע בספרי י"א ובבבלי כתובות ע"ב ע"א.
- ב. מנחת קנאות... ת"ל היא. ש"ז 18-20.
56. פ"ט, תחילת ל"ג (ל"א, ע"ג, ש"ז 17-26) עד "על אחת כמה וכמה". קטע אגדה ראשון אחרי שורת דרשות בהלכה.
57. פ"ט ל"ד. ל"ב ע"א, ש"ז 7: אף כאן רמז... מבלעדי אישך". הדברים נכתבו כהשלמה למעשה ר' עקיבא ומלך הערביים שהובא קודם לכן מתנחומא נשוא ז'.
58. פ"ט מ"ה - סוף הפרשה. יחידה ארוכה זו היא המחזור השלישי של דרשות הסוטה בבמד"ר² ומחזור זה שונה לגמרי משני קודמיו. הוא בנוי בדרשה ארוכה אחת וכל החומר ביחידה ארוכה זו הוא מקורי ואינו מוכר משום מקור אחר. על פי סיבות שונות נראה שהחומר הוא של ר"מ הדרשי³ אם כי יתכן שבדרכו אל במד"ר עבר שינויים כלשהם. גם כאן שולבו בחומר משפטים וקטעים מהספרות המוכרת, אך הדרשה כולה היא מקורית. רעיונות ומשפטים מוכרים:
- א. תרגום: סרו מהר - סטו בפריע. ל"ב ע"ד, ש"ז 16-17. אונקלוס שמות ל"ב, ח"י.
- ב. הריגת חור שהיה מוכיח את ישראל במעשה העגל. ש"ז 29. סנה' ז' ע"א ומקבילות.
- ג. משה כיהן במשכן כל שמונת ימי המילואים. ש"ז 47-48. תו"כ שמיני א' ומקבילות.
- ד. בעקבות מעשה העגל שלטה הצרעת בישראל. ל"ג ע"א, ש"ז 23<20>. ויק"ר פט"ז א'.
- ה. "באהרן התאנף... ואשמיד פריו ממעל וגו'", ע"ב ש"ז 15-17, מויק"ר פ"ז, א'.
- ו. "על כל דבר פשע - זה אהרן...". ש"ז 20. על פי תנחומא אחרי מות ח"י⁴.
- ז. המצרים הם שהסיתו את ישראל לעשות את העגל, ש"ז 23. בתנחומא כי תשא כ"א מדובר בערב רב שהסיתו את ישראל ויתכן שיש כאן השפעה אם כי הדרשות שונות.
- ח. הכתב פרח מהלוחות הנשברים. ל"ג ע"ג, ש"ז 5. ירוש' תעניות פ"ד ה"ה, ס"ח ע"ג.
- ט. משה בדק את בני ישראל כסוטות. ש"ז 7. ע"ז מ"ד ע"א. בגמרא: נתכוון לבדקן.
- י. מעשה המטרונה, הורקנוס, ר' אליעזר והתלמידים וההמשך מדברי האמוראים. ש"ז 19-30. ירושלמי סוטה פ"ג, י"ט ע"א.
- י"א. תרגום: מזי רעב - נפיתי כפן. ע"ג, ש"ז 2-3. אונקלוס דברים ל"ב, כד.
59. פ"י, א'. תחילת דף ל"ד ע"א - סוף פסקה א'. הדברים בהמשך לדרשה מויק"ר פכ"ה, ח' ומקבילות.

60. פ"י, סוף א', "ודכוותיה...נזיר...משאר נשים..." (ל"ד ע"ג, שי"ג-39-ע"ד שי"ד) בקטע משולבת ההלכה של איסור כהנים מברכים בשתיית יין, דברים שאומרים לסוטה והעקרון "כשם שבדקים אותה כך בודקים אותו". שני אלה הובאו בפ"ט.

61. פ"י, ב'. קטע ארוך מאוד שעיקרו מקורי וגם אותו יש ליחס כנראה לר' משה הדרשן. (קטעי ר"מ הדרשן הופיעו לעיל ברשימה זו ויופיעו להלן. הנושא ידון בחטיבה ד'). גם כאן משובצים חמרים מוכרים שונים:

- א. האשה נתקללה ע"י הנחש. ל"ה ע"א, שי"5, ע"פ תנחומא במדבר כ"ג.
 - ב. האילן שאכלו ממנו בגן עדן יין היה. שי"6. ע"פ בראשית רבה פט"ו, ז'.
 - ג. "רעות רבות וצרות...זבורא ועקרבא". שי"25-26. חגיגה ה' ע"א.
 - ד. עשר מכות מצרים כנגד עשר גזרותיהם על ישראל. סדא"ר (פ"ז) פ"ח. ראמ"ש עמ"40.
 - ה. סיסרא היה מחרף ומגדף, שי"39, מו"ק"ר פ"ז, ו'.
 - ו. יוחיבל את מעשה ידיך - אלו בניו של אדם. ע"ב, שי"8-9. שבת ל"ב ע"ב.
 - ז. עינא וליבא תרי סרסורי דחטאה אינון שי"22. מירוש' ברכות פ"א ח'; ג ע"ג.
 - ח. ד"א כי יתאדם...ומטהר את הטמא. ע"ג, שי"14-19. ויק"ר תחילת שמיני.
 - ט. נח שנסתר. שי"38. בראשית רבה פל"ו, ז'.
 - י. הקשר בין פרשת סוטה ופרשת נזיר, סוף פסקה ב'. נזכר בכמה מקומות: תחילת מסכתות נזיר וסוטה, סוף מסכת ברכות.
62. פ"י, סוף ג': "מה סופן" עד סוף הפסקה. השלמה של במד"ר ברוח קטע י' לעיל
63. פ"י, ד'. "פן ישתה וישכח מחוקק". כאן מתחילה דרשה חדשה, שמבחינת תכנה היא המשך של דברים קודמים על בסיס פסוקי משלי ראש פרק ל"א. גם בדרשה מקורית זו משולבים משפטים וקטעים מוכרים:

- א. פן ישתה...לא תנאף (שי"32-33). דרשה של ר' שמעון שמקורה לא נתברר.
 - ב. חכם ששתה...אל יורה (שי"37). מקורות רבים.
 - ג. כל הנהרגין...שכר לאובד (שי"40-42). סנהדרין מ"ג ע"א.
 - ד. ואת עמלנו...כל הבן הילוד וגו'. ע"ב, שי"3-4. הגדה של פסח.
 - ה. שאם אין טוענין...בי"ד טוענין. שי"5. ע"פ בבא בתרא כ"ג ע"א.
 - ו. אשר אין חליפות למו וגו'. א"ר חנינא זה שאין מניח לו בן", שי"9-10. לא נמצא בצורה זו ובשם ר' חנינא. אולי הדברים כאן ע"פ בבא בתרא קט"ז ע"א וכן ביל"ש רמז תשע"ב²², ואולי ממדרש שאינו בידינו.
 - ז. חנניה בן ר' יהושע(!)...כנפי שמים. שי"23-26. אולי ע"פ ירוש' סנהדרין פ"ב, כ' ע"ג. אבל שם סדר הדברים וגם מובנם שונים.
 - ח. "שלושה שמות...אתי אל ואוכל. ע"ב, שי"39-ע"ג, שי"4. שהש"ר פ"א, א', י'.
 - ט. יין מסכה לו...טוב העץ למאכל. שי"23-25. ע"פ בראשית רבה פי"ט.
64. פ"י ה'-ו'. מבנה דומה ליחידות הקודמות. מסגרת מקורית ובה קטעים מוכרים. יחידה זו היא דוגמה טובה לדרך של במד"ר בשילוב ובעיבוד מקורותיו, והיא נדונה בפרק עיבוד המקורות במד"ר, חטיבה ב' פרק 5.
- א. הגדולים...הקטנים...ערבים זה בזה, ל"ו ע"ג שי"32-ע"ד, שי"1. מתו"כ בחוקותי.
 - ב. א"ר לוי...עוין את דוד. שי"2-9. מגילה י' ע"ב.
 - ג. א"ר יודן...כמנין ויהי, שי"10-11. מדרש שמואל פ"א, ו'.
 - ד. כל עשמו...שהוא מירושלים. שי"17-19. מגילה ט"ו ע"א.

- ה. אמר יעקב... כמיוחד שבשבתים. שי' 23-24. ב"ר פצ"ח, י"ג.
- ו. אימיה דמשון הצלפוני שמה. שי' 37. בוא בתרא צ"א, ע"א.
- ז. הרשעים קודמים... פתואל זה שמואל. שי' 28-ל"ז ע"א, שי' 5. כאן הציטוט הוא ממדרש שמואל פ"א, ו'.
- ח. למה נקרא שמו... בתפילתו. שי' 5-6. שוחר טוב פ"י, א.
- ט. הנבואה נקראת מנוחה, שי' 7. ע"פ מכילתא פרשת בא, (הורוביץ-רבינן עמ' 6).
- י. אין טמא אלא איסור, שי' 39. ע"פ סוטה ט"ז ע"ב.
- יא. למה נקרא... תער... אלא מן תער. ע"ב, שי' 7. מדרש שמואל פ"ב.
- יב. משון היה הולך אחר עיניו. שי' 10. ע"פ המשנה בסוטה שם.
- יג. ויאמר בי... למדת רחמניות. שי' 24-27. שילוב ב"ר פס"ג, ה'; סוכה י"ד ע"א; יבמות ס"ד ע"א.
- יד. אין שמחה אלא בבשר, ע"ג, שי' 21-22. פסחים ק"ט ע"א; ספרי ראה ס"ד.
- טו. דברי המלאך שאינו יודע לומר את שמו, ע"ד שי' 16. ע"פ ב"ר, פס"ח, ד'.
65. פ"י תחילת ח' עד "הרי זה נזיר", ל"ח ע"ג, שי' 37. מבנה כנ"ל. קטעים מוכרים: א. אל תקרי חרות וגו'. דרשה ידועה ממקורות רבים.
- ב. הכימה מבשלת את הפרות ונותנת בהם טעם. ע"ב שי' 22-23. ע"פ ב"ר פ"י, ו'.
- ג. חייב אדם להרחיק... ומן הדומה לכעור. סיג לדבריה... הוו מתונים... סיג לתורה... עשתה תורה סיג... שיביאך לחמורה. ע"ג שי' 6-23. הכל מאד"נ נו"א, ב'.
- המילים "מכאן שתייב", "ומן הדומה לדומה" שי' 5-7 הן משל בעל הדרשה בבמד"ר.
66. פ"י, תחילת י', עד "לשם שמים". ל"ט ע"א, שי' 7.
67. פ"י, מתחילת י"א עד "כי נזר אלהיו על ראשו", ע"ג, שי' 12.
68. פ"י, כ"ה. דברי ר' שמעיה... גבולות דבריו אינם בדורים. אולי הם מסתיימים כבר ב"שיקבל נזירות בטהרה", מ"א ע"א, שי' 1. ועל כל פנים נראה שדברי הקישור שבסוף הפרשה אינם משלו אלא משל בעל במד"ר שכן הם חוזרים בכמה מקומות במדרש ואפייניים לדרכו בקישור ובסיכום דבריו. ראה דברינו בהמשך פרק זה.
69. פ"א א'. כל הפסקה היא דרשה מקורית ורק מעט מאוד חומר מזהה נמצא בה.
- א. היין... חשבונו ע' והסוד ע'. מ"א ע"ב, שי' 35. ויק"ר פ"ב, ד'; תנח' שמיני ה' ב. נכנס יין יצא סוד, עירובין ס"ה ע"א; סנהדרין ל"ח ע"א.
- ג. מארת ה' בבית רשע... הוי מארת ה', סוף ע"ב. ע"פ המשנה, סוטה כ"ז ע"ב.
70. פ"א סוף ב': ויצחק ברוך... סוף הפסקה. המשך הדרשה הקודמת (מב"ר פל"ט) ודברי קישור אפייניים.
71. פ"ב - בפרשה זו אין הרבה חומר בלתי מזוהה פרט למספר קטעים קצרים שעיקרם קישור וסיכום: סוף פסקה ב' "הא למדנו" וגו'; בפסקה ד', מ"ז ע"א, שי' 19-15: "לפי שארגמן... לכל השרצים שבעולם". חומר נוסף מסוג זה נמצא בתוספת לפי"ב, ד' שבכת"י ואינה בדפוס... שם נוספו הערות ודברי קישור וסיכום לדרשה משיה"ר פ"ג, ח"ד.
72. פ"ג ב' יבוא דודי לגנו. אומרים ישראל... חכמי תורה. נ"א ע"א, שי' 21-40. עיקר הקטע: דברים בגנות הגויים שונאי ישראל, ברוח מדרשים קדומים ובעיצוב משלו.
73. פ"ג, תחילת פסקה ד' - "וזאת ליהודה ויאמר" וגו'. נ"ב ע"ב, שי' 2. הפסקה בנויה כהרחבות ליחידות דרשה מוכרות ממקורות שונים: הדישא של הדרשה על תמר ויהודה, על דניאל שהיה אלוהו של נבוכדנצר, הדרשות ט"פ פסוקי הושע ותהילים - אלה מוכרים והמשנים הם משל במד"ר.

74. פי"ג ד' כי ממזרח שמש... בפועל כפיו, ע"ב שי"ג-ע"ג שי"ב.
75. פי"ג ח' ד"א כולך יפה... חביב מכולם, נ"ג ע"ב, שי"1-5.
76. פי"ג סוף י', ולכך עתודים מלאים... כימי העץ ימי עמי. שי"31-ע"ג, שי"7.
77. פי"ג י"ד. בנקודה זו מתחיל האוסף העיקרי של הדרשות על קרבנות הנשיאים שיש לייחס אותן לר' משה הדרשן. בתוך דרשות אלה משולבים דברים רבים ממקורות מזוהים אבל הרעיונות ועיצובם וכן עיבוד חלק מהמקורות הם לבעל הדרשות. דרשות אלה נמשכות ברציפות עד סוף פי"ג, ומתחדשות החל בפי"ד, פסקה ה' ועד סוף פסקה י"א. בפי"ד א'-ד' נמצאות דרשות שונות שאינן ענין לכאן. לא נציין כאן את מקורותיהם של כל הקטעים המוכרים שביחידות המיוחסות לר"מ הדרשן, ודבר זה יעשה במקום אחר.
78. פי"ד י"ב. ביחידה זו נקבצו מספר דרשות שעניינן קרבנות הנשיאים.
- א. דברי ר' פנחס ב"י (ס"ב ע"ב, שי"4-6) אינה מוכרת מתדשא²⁹ ולא ממקור אחר.
- ב. דרשה של ר' שמעיה שגם היא אינה ידועה ממקור אחר וגם גבולותיה המדויקים אינם ברורים. כנראה מסתיימים דברי ר' שמעיה ב"ויקח אחת מצלעותיו" (שי"15) והם כוללים גם קטע קצר מפסידר"כ בחודש. ג-ד. קטע מתדשא פ"י על פשר המספר 130, בצרוף הסבר שאינו בתדשא (שי"15-19) על שת שממנו הושגת העולם.
- ה. דרשות על נח ומצוותיו. שי"19-22. מקור בלתי ידוע.
- ו. דרשה נוספת של ר' שמעיה, שי"22-32.
- ז-ח. דרשה נוספת מתדשא פ"י, בשם רפב"י שי"32-33, בצרוף דברי במד"ר מעצמו: למה שבעים? 70 פסוקים שי"33-34.
- ט. עוד מדברי במד"ר: "הנחש מבראשית... לתכלית שבעים נתלה על חמישים", שי"35-37.
- י. " " " : "ד"א כנגד שמות...". עד סוף הפסקה. גם כאן יש חומרים מוכרים, כגון 70 השנה שחיסר אדם משנותיו ונתן לדוד, ע"ג שי"8-9. מפרדר"א י"ט.
- יא. קטע נוסף מתדשא, פ"ג, בע"ד, שי"1-4. חלק מדרשות אלה קשורות למדרש רמ"ה.
79. פי"ד כ'. הדרשות על משה ובלעם מוכרות בעיקר מספרי דברים שנ"ז, אבל כאן הן מורחבות ומפורשות יותר.
80. פי"ד כ"ב. ס"ד ע"ג, שי"20-22. וידבר אליו... וידבר אליו. דברי סיום.

*

להלן יובאו דוגמאות ליחידות אשר שייכות לעורך הספר. רוב היחידות של העורך הן יחידות סיכום, חיבור וקישור. צרור דוגמאות של יחידות סיכום כאלה הוא משפטי הסיום של שלוש דרשות מפרשה ח'. הפרשה עוסקת בזכויות הגרים וביחס הראוי אליהם.

הקטע האחרון של פסקה ב' לקוח מתוך מסכת גרים פ"ד, בשינויים מסויימים, והוא מסתיים בדרשה אודות "ארבע כתות העומדות לפני המקום", על פי הפסוק בישעיהו (מ"ד, ה): "...זה יאמר לה' אני, הרי כולו למקום, לא נתערב בו חטא; וזה יקרא בשם יעקב, אלו גרי צדק; וזה יכתוב ידו לה', אלו בעלי תשובה; ובשם ישראל יכנה, אלו יראי שמים". מסכת גרים מסתיימת בנקודה זו. אבל במד"ר רוצה גם בדברי סיכום לרעיון, וגם באמצעי קישור אל פרשת האס בבמד"ר ואל הפסוקים בתורה שמהם הוא יצא אל הדרשה ואליהם הוא חוזר. ולכן הוא מוסיף: "הא למדנו³⁰ שהגרים הרי הם כישראל. ולכך נאמר (ה) פרשה זו..."

בדרך דומה מסתיימת גם היחידה, הגדולה בהרבה, שבפסקה ד'. יחידה ארוכה זו עוסקת בפרשת שאול וביתו, הרעב ומעשה רצפה בת איה (שמואל ב, כ"א). היא מורכבת מיחידות משנה רבות¹ והיא משובצת כאן כדי להראות עד כמה קרב הקב"ה את הגרים. דוקא בקטע האחרון שביחידה זו אין כל התייחסות לעניין קרוב הרחוקים אלא בעיקר לגמילות החסד עם עצמות שאול לאחר מותו. הקטע לקוח מפדר"א פרק י"ז הפותח וחותם בגומלי חסדים והוא כשלעצמו אינו חסר דבר. בעל במד"ר, הצריך להחזיר את הדרשה אל מסגרתה הנכונה, חותם כאן: "הא למדנו כמה קירב הקב"ה את הרחוקים אפילו שנתגירו שלא לשם שמים, ואין צריך לומר על גירי הצדק הוי יודוך ה' כל מלכי ארץ וגו'²". סיום נוסף בפרשה זו הוא המשפט האחרון: "לכך נאמר ואיש את קדשיו לו יהיו בפרשת הגר". הסיום מתפקד בדומה לקודמיו, ודברי הסיכום והקישור הם של העורך.

דוגמה נוספת של סיום קצר ליחידה נמצאת בפ"ב סוף ב': "הא למדנו שאין אדם ... וכו'". כאן יש לא רק סיכום כי אם גם תרומה מסויימת של הכותב לרעיון כללי³.

דוגמאות דומות של "רקמות חיבור" פזורות במקומות רבים במדרש⁴. אך יש גם קטעי עורך שונים במקצת. פ"י סוף פסקה ב': "...ולכך כתב הקב"ה בתורה פרשת נזיר אחר פרשת סוטה שלא יעשה אדם כמעשה נואף ונואפת ששתו יין ונתקלקלו אלא הירא מן החטא יזיר את עצמו מן היין. לכך נאמר איש או אשה כי יפליא וכו'".

הקטע אינו מוכר כצורתו ממקורות קדומים אבל הוא בנוי כווריאציה על דרשה ידועה מאוד של רבי ברייתא שבגמרא⁵. להבדיל מדוגמאות אחרות קטע זה ארוך יותר והוא עומד גם על רגליו שלו, ולא רק כיחידת סיכום וקישור. הקטע חוזר אל המקרא והוא מחבר בין פרשיות התורה ותורם את תרומת העורך בסגנונו שלו. נראה שהדרשה מסיימת הבאה ארוכה ממדרשו של רמ"ה והופכת לרקמת חיבור על ידי הסיומת "לכך נאמר". וראה גם סוף פסקה ד' בפ"י.

יתכן שגם פסקה כ"ב בפ"ב היא של העורך, כיון שבסופה מופיע הביטוי "זו היא שאמרנו", כהסבר-סיכום של הדרשה⁶. הקטע בכתה"י ארוך במדה ניכרת מזה שבדפוס לפנינו⁷ ויש לשער שרק חלק מהדברים הם משל העורך.

כיון שרוב קטעי העורך הם סיכומים וקישורים, הרי שהדיון בהם משתלב בסקירת דרכי עיבוד המקורות בבמד"ר, בפרק 5 בחטיבה ב'. יתכן שגם ביחידות הלקוחות לפי ההשערה ממדרשו של רמ"ה או מדברי מחברים מאוחרים אחרים, משולבים דבריו של העורך אבל את הללו קשה מאוד לאתר. לא מצאנו באותן יחידות קטעים מסוג אלה שהוצגו כאן.

ה ע ר ו ת:

1. וראה דברי בובר והמקורות שצוין שם. 2. ת"ב במדבר י"ב הערה קי"א.
3. סוף פרק 5, חטיב'. ראה גם פרק 14 בחט"ב ז'. 4. ראה דברינו בחט"ב' פרק 14.
5. בפרק 9 בחט"א' נדונו והודגמו מקרים שונים של שינויים בשמות אמוראים בדרכם מהתלמוד לבמד"ר. 6. ראה חטיבה ב' פרק 2. 7. משכתא דפסחא סוף ט"ז.
8. על המדרש הקדום ואפיו התחומאי בפרק הבא. 9. ראה דברינו בפרק הבא "מדרש קדום לבמד"ר". 10. חט"ב' פרק 5. 11. על דברי ר' לוי וראה דברינו בחט"ב' ד', פרק 5. 12. וובה של פרשה ו' וראה דעה. ראה חט"ב' פרק 2. על פרשה ו'.

13. הדבר ידון במקומו בחט"י ד' פרק 3. 14. על קטע זה ראה דברינו בפרק 5 חט"י
15. ספק אם המעשה בא מהמדרש הא"י הקדום שבידי עורך במד"ר. ראה דברינו בפרק הבא
16. במדבר רבה יכול להיות מקור חשוב לזהוי קטעים מספרי זוטא אשר טרם זוהו. ראה דברינו בפרק 5 בחטיבה זו. 17. על כך ראה פרק 2 בחטיבה ב', על פרשה ט"ו.
18. הדברים נדונו בהרחבה בפרשה ד' ובעיקר בפרק 3. 19. ראה חטיבה א' פרק 2.
20. הנושא חוזר בכמה מקומות במד"ר ובעיקר בפ"ז.
21. במד"ר מודגש שאהרן החטיא את ישראל בדבור "לא יהיה" וזה אינו בתנחומא.
22. הימן במקורות יל"ש מפנה לב"ב שם אבל הדבר צריך עיון.
23. על ר' שמעיה וחלקו במד"ר ראה דברינו בחטיבה ד' פרק 4. 24. ראה נספח מס. 1.
25. על מדרש תדשא וחלקו המיוחד במד"ר ראה חטיבה א' פרק 15.
26. על לשון "הא למדנו" ראה גם חטיבה ב' פרק 7.
27. היחידה נדונה כמה פעמים בחיבור זה. בחטיבה זו בנסיונות לאפיין את מרכיביה, ובחטיבה ב', בעיקר בפרק 5 וגם בפרקים 3, 4 שענייניהם פתיחות וחתימות.
28. מתכונת החתימה כאן היא אפיינית. ראה פרקים 3, 4 בחטיבה ב'.
29. בכת"י מ' חסר כל הסיים מ"הא למדנו". אבל מסתבר שהחסר דולג ע"י הדומות.
30. מספר דוגמאות שנבחרו באקראי: פרשה ב' סוף פסקה כ"א: "זוהי שאמרנו שלא נתעסק הכתוב אלא בשלשלת הכהונה"; פ"ה סוף ג': "...לפיכך הזהיר למשה ולאהרן על בני קהת שהיו לויים שלא יתכלו..."; פ"ז סוף ה': "לפיכך ארמ אלהים למשה הפרש המצורעים... שהם עשו אותו המעשה...". כאן מסכם העורך את הרעיון המרכזי של הדרשה הקודמת: המצורעים הם שעבדו לעגל ולכן נענשו. בסיים המשפט הוא חוזר אל הפסוק "וישלחו מן המחנה וגו'"; פ"ג ה' (נ"ב ע"ד, ש"ז-9) "כמה דתימא אלה קריאי העדה... אשר יעמדו אתכם וגו'". דוגמה זו מעניינת כי היא חותמת קטע המושגל במד"ר מפסי"ר פ"ז (איש-שלום סוף כ"ז וראש כ"ח) ומשלבת אותו במסכת הרחבה שנלקחה ממקורות אחרים ובעיקר מב"ר וויק"ר. על מקורות הדרשה עצמה ראה ב"ר תאודור-אלבק עמ' 405.
31. ברכות ס"ג ע"א; נזיר ב' ע"א; סוטה ב' ע"א; יושם לב שבדרשה זו פותחות סוגיות הגמרא במסכתות נזיר וסוטה. והביאה גם ברש"י לתורה, ראש פי' נזיר (במ"ו א').
32. ראה פרק 7 בחט"י ב'. 33. גם עניין זה נזכר פעמים רבות בחיבור. ראה נספח 1.

חטיבה א', פרק 18: מדרש קדום לספר במדבר

בפרק הקודם הובאה רשימה מפורטת של קטעים בלתי מזוהים במד"ר, ונדון אפיונם של קטעי העורך מבין אלה. נוסף על קטעי העורך ויחידות אחרות מימי הביניים ברור שיש במד"ר גם דרשות קדומות בלתי מוכרות. לפי סגנוןן של אלה ובמיוחד לפי שמות החכמים המשולבים בהן נראה שהן לקוחות מתוך מדרש חכמים קדום לספר במדבר, שאבד ברבות הימים. שמו של מדרש כזה אינו נזכר בברור בשום רשימת ספרים קדומה מוכרת¹, ואין לזהותו בעזרת ציטטים גלויים מתוכו בספרות הראשונים. יתכן שחלק מהדרשות הנדונות באו ממדרש לספר אחר, אבל רובן לקוחות ממדרש העוסק בספר במדבר.

על מדרשים קדומים ואבודים לספרי התורה העירו חוקרים זה מכבר². אורבך דן על קטעי מדרש שונים בפתרון תורה³ ובמקורותיהם האפשריים וקובע: "ברור שבפני מחברנו היה מדרש לבמדבר... והוא גם התגלגל לצרפת ולאשכנז". ובהמשך: "ברור שלפני המחבר היה מקור אחר והשם... יש בו כדי להעיד שהדרשה באה ממדרש ארץ-ישראלי לבמדבר...".

דוגמה זו חשובה במיוחד כיון שממנה עולה בוצאות (לדעת אורבך) שאכן היה מדרש קדום לבמדבר שנדד לאירופה מן המזרח בימי הביניים.

שאלת המדרש הקדום לספר במדבר קשורה לשאלת קטעי ספרי המובאים ע"י ראשונים ואינם רפנינו⁴, וכן לשאלת היחס ספרי/ספרי זוטא בניהם של חכמים רבים⁵. הועלתה

גם האפשרות שמכילתא לספר במדבר היתה מוכרת בימי הביניים, בין השאר ע"י הרמב"ם שהשתמש בה כמקור להלכותיו¹, אם כי רוב החומר שהביא הרמב"ם מוכר מספרי זוטא². הקטעים שמקורם במדרש הבלתי נודע לספר במדבר הם בעיקר מתחום האגדה. כבר צונץ בתארו את במד"ר ח"א³ דיבר על ההגדה הקדומה שהורחבה ע"י מחבר במד"ר שלנו. צונץ לא נסה להעריך מהו משקלה של האגדה הקדומה בתוך במד"ר הקיים. א.א. הלוי כתב במבואו לבמד"ר שבמהדורתו⁴ ש"גוף המדרש, רוב רובו של חלקו הראשון קדום יותר" <מר"מ הדרשן>. לדעתו "עיקרו של החלק הראשון של במד"ר נתחבר בארץ-ישראל... ויש להקדים לא מעט את זמן עיקר חיבורו לזמנו של רש"י ולא לאחרו". לפי זה לא שאריות מן המדרש הקדום השתמרו בבמד"ר אלא שרובו של במד"ר ח"א אינו אלא המדרש הקדום.

לפי החוקרים הללו ועל פי הממצאים דלהלן מסתבר שבעל במד"ר השתמש במדרש קדום לספר במדבר שהיה בידיו ובעל המדרש הרחיב והוסיף עליו ושילב דברי עצמו במדרש, כדרכו בטיפול במקורותיו⁵. היו בידיו מקורות נוספים שאינם בידינו כפי שיתברר. עוד יצויין כי ב- Pugio Fidei ובכתבים נוצריים אחרים מובאים קטעי מדרש שונים שאינם מוכרים ממקורות יהודיים⁶. בספרים יהודיים שונים מיה"ב צויינו קטעי מדרש במד"ר שאינם בידינו כיום וברור שמדרש במדבר של ימי הביניים היה גדול משבידינו כיום⁷. אפשר שמצטטי הקטעים האבודים השתמשו במדרש הקדום שנקרא בפיהם במד"ר.

בחינתם של הקטעים הבאים מן המדרש הקדום לבמדבר מלמדת כי מדרש זה היה כנראה מהדורה כלשהי של מדרש תנחומא. הדבר מוכח על פי סימנים שיפורטו להלן, ועל פי מאפיינים קבועים של מדרשי תנחומא-ילמדנו כגון השימוש הנרחב בלשון עברית, דרך הצגת שמותיהם של אמוראים, אריכות הלשון בהשוואה למדרשים קדומים.

דוגמאות ליחידות מן המדרש הקדום בבמד"ר:

1. פ"ה, פסקאות ה, ז-ט עד יז" ע"ב, ש"22: רובה של פ"ה בבמד"ר הנו קטעי תנחומא מוכרים המשולבים בדרשות מקוריות של במד"ר. בפסקאות אלה משולבים דברי אמוראים ארץ-ישראליים בעלי אגדה: ר' אבא בר איב⁸, ר' פנחס הכהן בר תמא⁹, ר' יהודה בר סימון בשם ר' שמואל בר יצחק¹⁰ ר' שמואל ברבי נחמן¹¹, ר' יהודה הלוי בר שלום¹². רוב דבריהם אינם מוכרים ממקום אחר, ויש להניח כי מקורם בתנחומא שאינו לפנינו. דברי ר' שמואל בר נחמן צוטטו עוד בבמד"ר בפ"ה א' (ט"ז ע"א, ש"25 והלאה) באריכות ובשינויים. הקטע הנדון הוא כנראה מתנחומא. שמות האמוראים הנזכרים בו שכיחים בתנחומא¹³ והצגתם בשמותיהם המלאים אפיינית למדרשים אלה¹⁴.

דברי ר' שמואל בר נחמן מובאים בקטע גניזה מתוך "מדרש חדש" של יעקב מאן¹⁵ בקיצור. ואולם יעקב מאן טעה, לדעתי, בפרשנותו באשר ליחס שבין קטע הגניזה התנחומאי לבין במד"ר. הקטע בגניזה קצר ובהיר: "אמר ר' שמואל את מוצא שהיו מתמעטין ולמה היו מתמעטין אלא מפני שהיו יודעין שכל מי שטוען ארון שכרו מרובה והיו מניחין את השלחן ואת המניחה". על כך כותב מאן ובהערה 12: שיטתו של המסדרן בקיצור המקור וצמצומו הגיעה מאן ידיו יצאה וס' מניחין שכיחין אינו ידוע מאן אלא

מעין ציונים וסימנים למאמר ארוך במד"ר פ"ה, א"י. מדבריו עולה כי בעל המדרש החדש קיצר את במד"ר. אבל לדעתי ההיפך הוא הנכון: בעל במד"ר הכיר את הקטע מתנחומא וכדרכו האריך בו והוסיף עליו דברים. ולא עוד אלא שבבמד"ר נתפרשו דברי ר"ש בר נחמן בהרחבת יתר שקשה לראות אותה נובעת מתוך דברי רשב"ג עצמו.

באותה יחידה טיפל בעל במד"ר בדרך דומה בדבריו של ר"י אלעזר בן פדת. הדברים נמצאים במקורם בתנחומא ויקהל, ז"י והם מצוטטים בבמד"ר כלשונם (ט"ו ע"ד, ש"י 19-21). ובנוסף לכך הם מופיעים מעובדים עוד פעמיים באותו קטע (ט"ו ע"ד ש"י 17 וט"ז ע"א ש"י 15). גם בקטע זה עיבד בעל במד"ר את תנחומא ולא להיפך. על פי שיטתו ניסה יעקב מאן להשלים קטע אחר החסר במדרש מהגניזה מתוך במד"ר פ"ה, ח"י אבל בדרך שהלך בה מאן הדבר אינו אפשרי. ואף הוא עצמו העיר שם: "וקשה לנחש בדיוק...".

*

2. פ"ז, ה"י: כאן הובאו דברי ר"י יהודה הלוי ב"ר שלום "על י"א דברים הצרעת באה". לקטע ארוך ומפורט זה מקבילות בשתי נוסחאות התנח"י לפ"י מצורע (תנח"י הנדפס מצורע ד"י ות"ב י"י) וכן בויק"ר פי"ז א"י, בבבלי ערכין דף ט"ז ע"א, בפיוטי ינייג ועוד.

מספר הגורמים לצרעת הוא: 11 ע"פ שתי נוסחאות התנחומא (וכן ביל"ש זכריה רמז תקע"ב בשם תנח"י), בבמד"ר ובזהר²²; 10 ע"פ ויק"ר הנ"ל, קטע גניזה מאן²³, מנורת המאור לר"י ישראל אנקווה²⁴; 7 בבבלי ערכין, בפרקא דרבנו הקדוש²⁵ וכן בויק"ר פט"ז א"י²⁶. בובר סבר להגיה בויק"ר ל-י"א, אך אין הדבר מתקבל על הדעת, כדברי מאן שם. לא רק מספר גורמי הצרעת שמנה במד"ר קרוב לזה שבתנחומא יותר מאשר לזה שביתר המקורות אלא גם פרטיהם ופרטי הקשר ביניהם ובין פסוקי המקרא וברור כמעט ללא ספק שבעל במד"ר השתמש גם כאן בקטע תנחומא שהיה מוכר לו. אלא שבעל במד"ר הכיר את הקטע בשמו של האמורא ר"י יהודה הלוי בר שלום – כפי שהיה במדרש תנחומא שהכיר²⁷.

גם שמותיהם של ר"א בן פדת ור"י נחמיה המופיעים בהמשך הקטע בבמד"ר לקוחים קרוב לודאי מאותו מדרש תנחומא. יתכן שגם דברי ר"י יצחק כפי שהם מופיעים בבמד"ר לקוחים משם שכן הופעתם כאן מתקבלת על הדעת: ברשימה מופיעים דברים על עין הרע²⁸ ומן ההמשך מסתבר שר"י יצחק חלוק על "רבותינו"²⁹ ועל ר"י יהודה הלוי בר שלום שהוא בעל המימרא כולה. וכל זה נראה לקוח ממדרש תנחומא מורחב שבו השתמש במד"ר כמקור.

3. פ"ג, ו"י (ט"י ע"ב, ש"י 32-ע"ג, ש"י 8): הקטע הוא חלק ממערכת גדולה של דרשות ממקורות שונים על המילה "בכשרות" (תהילים ס"ח, ז), וגם בחלק מהמערכת שלא נדון כאן יש כנראה קטע ממדרש קדום. בקטע הנדון שלוש יחידות:

א. ע"א, ש"י 32-37 – עוסקת בכשרים שבזכותם יצאו ישראל ממצרים – בני לוי, והידיעה על בני לוי שעבדו לקב"ה במצרים ומלוו עצמן, שלא כיתר בני ישראל מוכרת מתנחומא בהעלותן ח"י (וובה שם). הניסוח כאן הוא ענייני: יתכן ושהיה במקור תנחומא קדום.

ב. ע"ב שי"ג-37, ש"י. מוכרת בשינוי מתנחומא נשוא כ"ב וכן מפסי"ר פ"ה. במרכז דברי ר' יהושע בן לוי.
ג. ע"ג, שי"ג-8 - אף היא מדברי ריב"ל. אינה מוכרת אבל אין ספק בדבר קדמוניותה.

שתי היחידות הראשונות אינן מחייבות להניח שנלקחו מהמדרש הקדום, אבל צרופה של השלישית, השינויים הנראים בעליל בינן ובין מקורותיהם הגלויים וכן הסביבה המכילה חמרים נוספים ממקורות קדומים לא מוכרים, מחזקים את האפשרות כי גם הקטע הנדון לקוח מהמדרש הקדום - לא בהכרח מהמדרש לספר במדבר.

ד. פ"ג, ז'. יחידה גדולה זו אינה מוכרת ממקור מזוהה כלשהו, אם כי שולבו בתוכה משפטים מוכרים: "בשעה שעשו ישראל אותו מעשה", מויק"ר פ"י, ג'. וכן: "כל דבר שהיה בכלל" וגו' (שם, שם שי"ג), שמקורו בברייתא דר' ישמעאל המובאת בראש תורת כהנים. הדיון בבני לוי שנכנסו לארץ כיון שלא נמנו עם בני ישראל מבוסס על בבלי בבא בתרא קכ"א ע"ב בשינויים מסויימים. (והובא כבר לעיל בפ"א י"א בניסוח אחר.)

עיקר הקטע בנוי מדבריהם של אמוראי ארץ-ישראל בעלי האגדה: ר' יהודה הלוי בר שלום, ר' ברכיה, ר' חלבו, אבא סמוקידס³³. חשוב במיוחד הוא קטע זה: "אמר ר' תנחומא בר ר' אבא אני שאלתי ולמדתי אותה לפני רבי אבא הונא הכהן ב"ר אבין ואמרתי לו תדע לך...". וכאן בא דו-שיח ארוך למדי בין ר' תנחומא לר' הונא ובו מספר משפטים מכל צד, ולבסוף נאמר: "מיד הודה לו ר' הונא לר' יהודה"³⁴. הקטע כולו אינו מוכר ממקור אחר אך הוא בא ממקור אמוראי ונראה שברובו הוא שומר על לשון מדרש ארץ-ישראל שממנו הוא נובע. גם כאן נראה שהמקור הוא מדרש תנחומא קדום, על פי סימנים שנתנו בקטעים קודמים ובעיקר על פי חלקו של ר' תנחומא בקטע.

גם לשונו של הקטע אינה מוכרת ממקום אחר בתנחומא. יש לדמותה לנאמר במדרש תהילים צ"ב, יג ומובא משם במד"ר פ"ג, א' (ח' ע"ב, שי"ג-19-21): "א"ר תנחומא שאלתי אותה לרב הונא ואמר היינו בבבל ועושין ממנה כלים, שולחנות ומנורות". דמיון מסויים יש גם לקטעים הבאים: בתנחומא בשלח כ"ה, "א"ר חנניה שאלתי את ר"א... אמר לי...". וכן תנחומא וישב ג', "כשעלה ר' שמעון אצל אביו אמר לו כך אמרתי לר' חייא וכך השיב לי". אבל לשון ממש כזו שלפנינו לא מצאנו בתנחומא.

ה. פ"ד כ' (י"ד ע"ג, שי"ג-28-31) המקור: ירושלמי סנהדרין פ"י ה"ב (כ"ט ע"א). בירושלמי הקטע קצר מזה שבמד"ר ונכללו בו דברי ר' ברכיה בשם ר' אבא בר כהנא, אך לא דברי ר' ירמיה בר אלעזר הנזכר אף הוא במד"ר כבעל המאמר. כן חסר בירוש' המשפט "וקדשן שיהו עושין"³⁵ דרגון לפניו³⁶. בהמשך ניכר שלבעל במד"ר היו מקורות נוספים שעל פיהם עיבד את דרשתו. את רוב החומר לא ניתן לזהות, ולא ניתן לקבוע אם חומר זה אף הוא נלקח מתנחומא מורחב ואבוד או שהוא בא ממקום אחר.

כאן המקום להזכיר גם את הדרשה מפ"ה, ט' (י"ז סוף ע"ב), המבוססת על דברי תנחומא ויקהל ז' בשילוב עם בבלי סוטה ל"ה ע"ב בשינויים קלים³⁷. המשפט "ר' לוי

...נכפפה היריעה... וראו בו איתא חמי כמה תקלה גדולה היתה להם... אינו מוכר ממקור מזוהה אבל לשונו ושם ר' לוי מעידים עליו שהוא לקוח ממקור אגדה א"י קדום. במד"ר שילב את דברי תנחומא המוכרים בשאינם מוכרים ובדברי התלמוד. גם היחידות שבכת"י הנעדרות מרוב הדפוסים מפרשיות א"י וה' הן בעיקרן תנחומא, ועל כל פנים הן לקוחות מן המדרש הקדום לספר במדבר. חלק גדול מהן מופיע גם ביל"ש כתנחומא.

גם ביחידות המדרש המיוחסות לר' משה הדרשן מובאות מספר דרשות בלתי מוכרות בשמם של אמוראים מארץ-ישראל: בפ"ג כ', קרבן נשיא גד מובאת דרשת ר' ברכיה; בפ"ד י"א, קרבן נשיא נפתלי מובאת דרשת ר' יודן. שתיהן לקוחות מן המדרש הקדום, כנראה תנחומא מורחב לספר במדבר. בשני המקרים בנה הדרשן את רעיונותיו על דברי דרשנים שקדמו לו ואותם פיתח והרחיב למתכונת המוכרת לנו. בדרך זו אפשר להסביר את מציאותם של קטעי דרשות בשם חכמים קדומים בתוך חיבורים מוכרים פחות, כבראשית רבתי הבנוי על ספרו של רמ"ה אך בודאי לא רק עליו, ודברי אמוראים שבו יוכיחו.

סימני מדרש קדום ניכרים גם במילים בודדות הפזורות במד"ר. בפ"ט, ו' (כ"ה ע"ב, ש"ג, 15) מופיעה המילה היוונית דניסטיס³³ במשפט שנלקח ממדרש ארץ-ישראלי, לאו דוקא לבמדבר: "יש אדם לוה ואינו פורע שאין הדניסטיס משבר שיניו וגובה אותו?". וכן המילה היוונית זוסטא המופיעה גם בירושלמי מגילה פ"א ה"ט (ע"א ע"ב) וכנראה מובנה בשני המקומות קרוע, נקוב³⁴. המילה שולבה במד"ר בקטע לא מוכר בפ"ד כ' (ט"ו ע"ג, ש"ג, 15) ובו דברי ר"י הלוי בר שלום. הקטע לקוח בודאי ממדרש א"י קדום.

*

א.א. הלוי³⁵ ערך דיון קצר על המדרש הקדום לבמדבר ועל טיב היחסים בין המדרש הקדום לבמדבר לבין התלמוד הבבלי ובמד"ר אבל דבריו צריכים עיון. את התלות שבין המדרש הקדום ובין התלמוד הוא ראה במיוחד בשינויי שמות אמוראים (אביי-נחמניס³⁶, רבא-רבתינוס³⁷) או בהעלמתם (ר' פפאי³⁸). אבל אין בכך ראיה לטיבו של המדרש הקדום ויתכן בהחלט שהדבר הוא מעשה ידיו של עורך במד"ר, כפי שטענו בחיבור זה והוספנו דוגמאות על דומאותיו. כאן המקום לציין גם את הסיפור המובא במד"ר פ"ט, ג'. המעשה מזכיר מעט את הסיפור על ר' חיא בר אשי בבבלי קידושין פ"א ע"ב וכן הוא מזכיר סיפורים מתוך חיבור יפה מהישועה וכיו"ב ואין לקבוע את מקורו. אבל לא מן הנמנע הוא שגם סיפור זה לקוח ממדרש ארץ ישראל לפרשת סוטה³⁹.

עוד יש להזכיר כאן את הקטע שהובא במד"ר פ"ה, ה' בשם רבי אבא בר איבו ושאינו מוכר מכל מקור אחר. הדובר הוא האמורא הבבלי רב, הנזכר כאן בכינויו הארץ-ישראלי, ויתכן כי הקטע היה כלול במדרש האבוד. בפרק 9 צויין כי רב נזכר יותר מרוב אמוראי בבל במד"ר, ותמיד בקטעי תלמוד או מדרש מוכרים. מסתבר איפוא שגם זה הוא קטע מדרשי דומה, שאינו מוכר.

ה ע ר ו ת:

1. על רשימות ספרים מהגניזה בהן יכול אולי להופיע זכרו של מדרש זה ראה חטיבה ה', פרק 16. וראה גם פרקים 17, 18 שם.
2. אפשטיין טען (מקדמוניות היהודים ח"ב, עמ' ע"ב-ע"ה) שלספר דברים היו עוד שלושה מדרשים, נוסף על דברים רבה בשתי מהדורותיו (הנדפס, של בני אשכנז והמדרש שפורסם ע"י ליברמן מכת"י אוקספורד 147 ושהיה נפוץ בספרד ובבנותיה) ועל מדרש תנחומא שבידינו. אע"פ שלא ציין זאת בפרוש, ברור כי כוונתו למדרשי אגדה. לדעתו היה אחד מאלה מדרשו של ר' משה הדרשן, והאחרים קדומים יותר. גם אם לא כל מסקנותיו של אפשטיין נכונות מסתבר שהשערתו בדבר קיומם של מדרשים אבודים לספר דברים נכונה. גם מדברי ש. בובער עולה מסקנה דומה לזו של אפשטיין, בעיקר באשר למדרש דברים זוטא שבו השתמש בעל "יל"ש ובאשר לקטעים שהובאו ע"י רש"י ורבונו בחיי בפרושיהם לתורה (בובר, ליקוטים מדב"ר ביל"ש, בהקדמה. וראה את דברי אלבק בהערותיו ל"הדרשות", פרק 14 הערה 10).
- א. גרינהוט בליקוטינו (ספר הליקוטים חלק ו' I 1903, דף י"ד סוף ע"ב והערה 11) מביא דרשה שאת מקורה אין הוא מכיר, לפסוק "ברוב עם הדרת מלך" (משלי, י"ד כח), ומעיר שם שהמקור לדרשה הוא אולי בדב"ר האבוד או בילמדנו.
- יתכן שגם לספר שמות היה מדרש קדום שאינו בידינו. לדעת א.א. הלוי (מדרשי רבה במהדורת הלוי, שמו"ר עמ' ל"ז) היה מדרש כזה אשר בו השתמשו תלמוד בבלי ושמו"ר. הדברים הובאו גם ע"י שנאן במבואו לשמו"ר (עמ' 19). התיאוריה שלפיה קדם המדרש לשמות לתלמוד הבבלי לא הוכחה, אבל לענייננו חשובה הידיעה כי היה בפני עורך שמו"ר מדרש קדום לספר שמות אשר בו השתמש מבלי שציין זאת.
- יעקב מאן (ז'ל"ב pp. The Bible... vol. I, pp. 516-517) מביא קטע ממדרש תנחומא מהגניזה לספר בראשית. בהקדמתו כותב מאן: "ברור שהמסדר של מדרשנו השתמש במדרש תנח" קדמון שהיה יותר שלם ומלא משאר המהדורות...". מאן מביא דוגמאות אחדות לכך ומוסיף שכמה פרקים בשמות רבה מפרשה ל"ט וכו' כנראה נובעים גם כן ממנו... ובדאי עוד כמה עניינים אחרים שקועים במדרשים שונים שיש לעמוד עליהם אחרי התיפוש וההשוואה". וראה דבריו בחלק האנגלי בכרך א', עמ' 516-517.
3. מבוא לפתרון תורה, עמ' כ"ב-כ"ד. וראה דברינו על כך בפרק 16 בחטיבה זו.
4. בענין זה ראה כהנא, אקדמות עמ' 114 והערה 4 שם. 5. כהנא שם והערה 3.
6. הרב צ.ה. חיות ב"אגרת בקורת" ובעקבותיו אפשטיין, מקדמוניות ח"ב עמ' ע"ח. על אגרת בקורת ראה: מ. הרשקוביץ, מהר"ץ חיות עמ' ת"ז-ת"י והערות המחבר שם.
7. אפשטיין, שם. אפשטיין עמד בצדק על כך שבמדב"ר שאב לא מעט מספרי זוטא ואף ניסה להוכיח כי בסדר השבטים התואם את סדר אבני החושן שאבו במד"ר והרמב"ם מס"ז אבל דבריו אינם משכנעים. במקום אחר (שם עמ' ס"ה-ס"ו) נסה אפשטיין להוכיח שבמהדורת ספרי וס"ז שבה השתמש במד"ר היו שני המדרשים מעורבים כאחד אך דבריו מוטעים. ראה דברינו בפרק 8 בחט"ז זו ובהערה 10 ובמקורות שציינו שם.
8. צונץ, הדרשות בישראל, פרק 14, עמ' 126. 9. שמו"ר במהדורת הלוי, כרך ו' עמ' י"א-י"ב. 10. ראה פרק 5 בחטיבה ב'.
11. אמינותם של המדרשים שהביא מרטיני ב-Pugio Fidei שנויה במחלוקת: י. בער (המדרשים המזוייפים) טען כי אין לסמוך עליהם. לעומתו קבע ש. ליברמן כי מרטיני לא זייף והמדרשים שהביא ב-Pugio Fidei אכן היו מוכרים לו ולעוזריו. שקיעין עמ' 52-72. עוד על ספרות יהודית שהיתה בידי נוצרים ואינה בידינו: שקיעין, עמ' 27-42; ח. מרחביה, התלמוד בראי הנצרות חלק א' ועוד.
12. ראה נספח מס. 2 בסוף החיבור. 13. ראש פסקה ה', ט"ז ע"ד, ש"ד. 14. פסקה ז', י"ז ע"א ש"ד. 15. פסקה ח', י"ז ע"א ש"ד. 16. ראש פסקה ט', י"ז ע"ב, ש"ד. 17. פסקה ט', שם ש"ד. 18.
18. הדבר מתברר יפה מרשימות התנאים והאמוראים שהביא בובר במבוא לתנחומא, פ"ז. על כך, ועל שכיחות שמותיהם של רוב האמוראים הנזכרים כאן, במדרשי תנחומא-19. ילמדנו ראה צונץ, הדרשות עמ' 157-158. עוד על האופי ה"תנחומאי" של המדרש הקדום: פרק 12 בחטיבה זו. 20. על מדרש חדש ובמד"ר ראה חטיבה ה' פרק 17.
21. הדברים הובאו אצל ינאי בשינויים שלא רק הצורה המפוייטת מתייבשת. פרטים והערות אצל רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי ינאי עמ' 144 והערה 19.
22. זוהר בלק לפרק כ"ב, י', בשם ר' אבא. 23. H.U.C.A. Vol. 14 pp. 327-328.

24. ענעלאו כרך IV פרק 18 (לשון הרע), עמ' 344. 25. מהדורת שענבלוס, לבוב תרל"ז, דף ל"ז ע"א.
26. אבל ספק אם נכון לצרף דרשה זו לענייננו. הדרשה שם מבוססת על הפסוק במשלי ו' טז "שש הנה שנה ה' ושבע תועבות נפשו".
27. נוסח במד"ר כפי שהובא לפנינו ובשם ר' יהודה הלוי בר' שלום מתאשר גם ע"י הבאתו בילקוט המכירי לישעיהו ה' כד בשם במד"ר.
28. המילים "ר' יצחק אמר" וכן המילים "על דעתיהו דרבנן דאמרין כל מי שהוא מנאץ בדברי תורה חסרות בכת"י א ובחבריו לקבוצת נוסת ב".
29. מתוך הקטע בבמד"ר לא לגמרי ברור מה היא דעת "רבותינו".
30. על שמו המדויק של חכם זה ראה דברי בובר במבוא לתנחומא עמ' 42 והערה ג', ובפרוש, ת"ב א' עמ' ג והערה מ"א. שם (בראשית ז') השם הוא ר' אבא האדמוני. גם שם וגם בבמד"ר נפלו שגיאות בהעתקת השם. בבמד"ר בכת"י פו נכתב אבא סמוקי ואולי הוא הנכון. וראה עוד ירושלמי ברכות פ"ט ה"א; מדרש אגדה תרומה עמ' קע"ב ש"ז; מבואו של בובער למדרש שוחר טוב, ערך ר' אבא, עמ' 24 והערה א.
31. השם ר' יהודה הוא טעות מוכחת. בכת"י מ, פ' חסרות המילים "לר' יהודה". בכת"י פ' כתוב "הודה לו ר' חיא לר' יהודה".
32. באחדים מכתבי היד: עשוין במקום עושין.
33. רד"ל מעיר כאן כי רד"ק, בפרושו לשמואל ב ו' י"ב מביא תרגום יונתן לנביאים שאינו לפנינו: "על ששה צעדים - שיתא דרגין (ובדפוס רד"ק: צעדו דרגין)". נראה כי תרגום אבוד זה מייצג מדרש אבוד שגם במד"ר השתמש בו.
34. על הקטע כדוגמה לעיבוד מקורות בבמד"ר ראה פרק 5 בחטיבה ב'.
35. פרוש המילה דניסטיס הוא לפי ש. ליברמן גם לווה וגם מלווה. כאן במונח גובה. ראה ליברמן יוונית ויוונית, עמ' 119 והערה 76. וראה במילוןו של Jastrow, ערך דנסטיס, Danista. 36. ראה מילון Jastrow, ערך זוסמא. 37. מדרשי רבה במהדורת הלוי, כרך ו' עמ' י"א, י"ב.
38. השם נחמני מופיע בפ"ט, כ"ד (כ"ט ע"ג ש"ז 29). שם המקור הוא בבלי סוטה ט ע"ב; אביי אמר ידעה בו באותו צדיק וגו'. בפ"ט, כ"ג (כ"ט ע"א ש"ז 9) הובאו דברי אביי מאותה סוגיה בשם "רבנן". ראה פרק 9 והערות 29, 30.
39. רבא: פ"ט, ט"ו (כ"ז ע"ד, ש"ז 30) - דברי "רבותינו" בבמד"ר הם דברי רבא בבבלי סוטה י"ז ע"א. רב פפא: פ"ט, כ"ד (כ"ט ע"ד ש"ז 5-6). דבריו "היינו דאמרי...". בבבלי סוטה י"ז ע"א הובאו בבמד"ר בסתם. גם על כך ראה פרק 9 והערות 29, 30.
40. הדוגמאות מסוג זה הובאו ממסכת סוטה באותה סוגיה והועברו לבמד"ר פ"ט, באותה מערכת דרשות ויש להזהר ממסקנות מחלשות מתופעות אלה. על כך ועל שיבוש מענין בשמו של רב אשי שנפל בתלמוד ושניתן לעמוד עליו מתוך במד"ר בפרק 9 בחט"ז.

חטיבה א', פרק 19: יחידות מדרש בבמד"ר - מקורות ומבנה

פרק זה משולב בחטיבה א' העוסקת במקורות המדרש, והמשכו בחטיבה ב', פרק 5 העוסק בדרכי עיבוד המקורות של במד"ר. בפרק נדגים את דרך בניתן של יחידות דרשניות שלמות בבמד"ר. נראה כאן כיצד משלב העורך את קטעי המקורות השונים ויוצר מן המקורות פרקי מדרש חדשים לפי צרכיו. שילוב כזה מקובל בעיקר בקטעים הלכתיים, והמקורות של תשלובת כזו הם, מטבע הדברים, בעיקר חמרים הלכתיים. אכן יש שצורפו לתשלובת גם קטעי אגדה, ובכללם גם קטעים משל המחבר עצמו או של מי מן החכמים בני דורו, אך בדרך כלל תשלובות הלכתיות בנויות על יחידות ממקורות הלכתיים מובהקים.

יחידות הלכתיות אלה הן לרוב קצרות וקצרות מאוד, וכך מקבלת התשלובת ההלכתית אופי דחוס מאוד. זחיסות זו עומדת בניגוד לסגנונו הכבד והארכני של המדרש ושל מקורותיו המאוחרים ולאורך קטעי האגדה המיובאים, ולרוב בארכה, ממקורות אחרים.

לא תמיד ניתן לזהות את מקורותיה של תשובת כזו ולא תמיד ניתן להכריע בין מקורות אפשריים ליחידות הקטנות שבתשובת. הקשיים נובעים הן מהממדים הקטנים של היחידות, והן מהבעיות הרגילות: אמינות הנוסח, חילופי נוסח וכיו"ב. מוסף על אלה הקושי הנובע מטיפולים של המחבר בחומר ומדרכי העיבוד שלו. וקושי נוסף בזהוי המקורות: אין בידינו לקבוע בודאות מה היו הספרים ומה היו נוסחי הספרים בהם השתמש עורך במד"ר, ולכן יתכן שמה שנראה בעינינו עיבוד של חומר מוכר אינו אלא חומר מקורי אשר היה בידי המחבר ואינו מוכר עוד, או שהוא מוכר אבל בנוסח שונה מזה שבמד"ר. לפיכך נאלץ לומר כי לא מעט מן המסקנות בדבר מקורות הדוגמאות שיובאו להלן אינם מוכחים עד תומם, אם כי הרוב הגדול של הדברים הנו בדוק וברור.

נדגים את השילוב ואחדים מהקשיים בשני קטעים מתוך החלק ההלכתי בפ"ט ובקטע אגדי ארוך יותר מפ"ג.

קטע 1. פ"ט י" (דף כו ע"ב, ש"ב 37 - ע"ד, ש"ז 2):

היחידה הראשונה של קטע זה - שתי דרשות הפותחות ב"ד"א ומעלה בו מעל" אינה שייכת לקטע זה אלא לקטע שלפניו (פסקה ט) שעניינו דרשות סביב המשפט "ומעלה בו מעל". היא נדונה במסגרת זו גם משום שהמדפיסים קשרו אותה לפסקה י" ובעיקר משום שלפניו משפט מתוך תשובת הלכתית אשר אינו מוכר משום מקור. אע"פ כן נראה, ע"פ הלשון וטיב הדרשות, כי לפנינו דברי חז"ל, ואם כן יתכן שיחידה זו, כמוה כיחידה השניה לקוחה מספרי זוטא². אעפ"כ יתכן שלפנינו דרשה של המחבר או אחד מבני דורו. ואולי יש להפריד בין שתי דרשות: האחת - מעילה כפולה וגו' הנה דרשת המחבר או חכם מאוחר אחר, והשניה - זכרים ונקבות, בעוה"ז ובעוה"ב לקוחה ממקור קדום כס"ז. ושמא יש לחלק את היחידה לשלוש (נפשות וממון; זכרים ונקבות; העוה"ז והעוה"ב). יחידה שניה: "ושכב איש... אותה זו שהתרו בה" (דף כ"ו ע"ב, ש"ב 40 - ע"ג ש"ז 1).

יחידה זו לקוחה מספרי זוטא (עמ' 233, ש"ז 14).

יחידה שלישית: "שכבת זרע - פרט לכשקנא... לכן נאמר ש"ז" (ש"ז 1-3). המקור הוא בבלי יבמות, נ"ה ע"ב. לסוגיה זו יש מקבילה בסוטה כ"ו ע"ב, אבל המקור כנראה ביבמות. יחידה זו קוצרה ועובדה בהשוואה למקור התלמודי. בתלמוד מובאים כאן דבריהם של שלושה אמוראים: רב ששת, רבא, אבאי והמשא ומתן ביניהם המשולב בסוגיה. הדרשן במד"ר קצר והסתפק בהלכה עצמה ואף נסח את דבריו בסגנון תלמודי.

יחידה רביעית: "ונעלם מעיני אשה... ולהשקותה" (ש"ז 3-5), לקוחה מספרי כלשונה.

יחידה חמישית: "ונסתרה והיא נטמאה - כיון שנסתרה התורה קוראת אותה טמאה" (ש"ז 5, 6). מירוש' סוטה פ"א, ה"ב; (ט"ז, ע"ה). יחידה זו חסרה בכת"י מקב' נוסח ב".

יחידה ששית: "ד"א ונסתרה... שעור סתירה... להודיעם" (ש"ז 6-17). גם יחידה ארוכה זו לקוחה מירושלמי סוטה פ"א וסמוכה שם לקודמתה, אבל במד"ר דלג על כמה שורות.

יחידה שביעית: "מנין להערה... כל העריות בהערה" (ש"ז 17-20) ויחידה זו לקוחה מבבלי יבמות נ"ד ע"ב בשנויים מועטים.

יחידה שמינית: "עד אין בה... ת"ל עד ועד" (ש"ז 20-21). היחידה מס"ז עמ' 238.

יחידה תשיעית: "והיא לא נתפשה...וקבלה" (ש"י 21-28). לקוחה מירוש' סוטה פ"ד ה"ה, י"ט ע"ד. כאן משולב בירוש' מעשה באשה שנאנסה ובאה לפני רבי, המעשה משולב כאן גם בבמד"ר, אבל בירושלמי החכם הוא ר' יוחנן ובבמד"ר רבי סתם.¹⁵

יחידה עשירית: "ד"א ועד אין בה...עד ממהר וגוי" (ש"י 28-ע"ד ש"י 2, סוף פסקה). יחידה זו ראשיתה אמנם בהלכה אך רובה אגדה והיא לקוחה מתנחומא נשוא ז'. המעבד הוסיף כאן את המילים דבר אחר בפתח היחידה ובכך קשר אותה לדרשות שלפניה ויצר את הקשר האורגני שבין יחידה זו לקודמתה. בתנחומא לא מופיעות המילים דבר אחר, ובדין אינן מופיעות כיון ששם מובאת רק דרשה זו סביב הבטוי "ועד אין בה". גם בדוגמה השלישית נזכר ש"דבר אחר" הוא אמצעי שילוב מקובל על בעל במד"ר.

בדוגמה זו כמעט שאין שינויים בגופי הדברים שצטט במד"ר מן המקורות השונים, ועיקר העיבוד הוא שלובם של הקטעים ליחידה החדשה, הנראית כאלו נלקחה מתוך מדרש שלם ורצוף.

קטע 2. פ"ט ל"ג (דף ל"א ע"ג, ש"י 31-ע"ד ש"י 23):

קטע זה דחוס מקודמו. הוא בנוי משורת דרשות סביב מילים וצירופים מתוך פסוק אחד בתורה: במדבר ה' יח. מספר היחידות כאן הוא 16, לעומת 10 בדוגמה הקודמת, אך מספר המקורות השונים כאן קטן מזה שבקטע הקודם. צירוף היחידות הקטנות מתוך המקורות ושילובן יוצר מדרש מובנה היטב ומשכנע באחידותו יותר מן הדוגמה הקודמת.

יחידה ראשונה: "והעמיד הכהן...חגרת אינה שותה" (ע"ג ש"י 32). מילים אלה הן נסוח שונה של דברי האמורא ר' אשי שהובאו בבבלי סוטה כ"ז ע"א. נסוח דבריו של ר' אשי הולם את מבנה הסוגיה ומתייחס אל דברי רב ששת שהובאו קודם לכן.¹⁶ ואלו בבמד"ר הם מובאים כאנונימיים ובסגנון המזכיר מדרש הלכה תנאי. וראה להלן, יחידה 12.

יחידה שנייה: תני היו מעלין...משפחות בית אביה" (ש"י 32-37). היחידה לקוחה מן המשנה בסוטה פ"א מ"ד (ז' ע"א).¹⁷ מעט מיחידה זו מצוטט בבמד"ר פ"י א (ל"ד ע"ד ש"י 6): "היו אומרים...יין עושה...". ויתכן שהציטוט שם קרוב יותר לספרי נשוא, י"ב.

יחידה שלישית: וכשם שמאימין עליה...מחלחל ויורד (ע"ג ש"י 38-ע"ד ש"י 4). דברים אלה כצורתם לקוחים מן התוספתא (סוטה פ"א, 6). ואם כי הם מופיעים גם בגמרא כברייתא, הרי הלשון "שתחזור - שלא תחזור" היא לשון התוספתא.¹⁸

יחידה רביעית: "אם אמרה...ופרמו" (ש"י 4-7). כאן המקור שוב במשנה דלעיל.

יחידה חמישית: "תני ופרע...אשר עליה קרעה" (ש"י 7-10). מספרי נשוא י"א.

יחידה ששית: "תני ופרע...את שערה" (ש"י 10-12). מברייתא בבבלי סוטה ח'.

יחידה שביעית: "היתה מכוסה...לנוולה" (ש"י 13-15). גם זה מן המשנה דלעיל.

יחידה שמינית: "כשם שלא חסה על כבוד המקום כך אין חסין על כבודה" (ש"י 15-16). המקור - ספרי שם, אלא שבספרי הדבר מופיע כתשובה: "אמרו לו", לר' יוחנן בן ברוקא החולק על חבריו בכמה דברים שם.

יחידה תשיעית: "אח"כ מביא...וקושרו למעלה מדדיה" (ש"י 16). מקורו במשנה.

יחידה עשירית: "ולמה חבל המצרי? א"ר יצחק לפי שעשתה מעשה מצרים" (ש"י 17). מירושלמי סוטה פ"א ה"ו, דף י"ז ע"א.

יחידה אחת עשרה: "וכל הרוצה... כזימתכנה" (ש"י 17-20). מבבלי סוטה, ח" ע"ב.

יחידה שתיים עשרה: "ונתן על כפיה - שאם היתה גידמת לא היתה שותה" (ש"י 20-21) מבבלי סוטה דף כ"ז ע"א. הלכה זו מדברי רב אשי עובדה כדרך שעובדה ההלכה שביחידה הראשונה בקטע זה.

יחידה שלוש עשרה: "תני היה מביא... כדי ליגעה" (ש"י 21-22). גם מילים אלה לקוחות מן המשנה - לא זו שלעיל כי אם משנה בסוטה פ"ב (דף י"ד ע"א).

יחידה ארבע עשרה: "כדי שתחזור בה". שלוש מילים אלה אינן בנוסח המשנה שלפנינו ומפרשי המשנה הסבירו את הנאמר שם ברוח זו משום שבמשנה עצמה אינו מצוי הטעם. בעל במד"ר לקח את דבריו מספרי נשוא שם.

יחידה חמש עשרה: "המאורים... יראה אותה המים" (ש"י 23). מילים אלה לקוחות מספרי זוטא ועיקרן הוא הקשר ה"לשוני" מאורים-יראה. הדרשן או המעתיקים הוסיפו לפני "המאורים" את המילים הקודמות שבפסוק: "וביד הכהן יהיו מי המרים".

יחידה שש עשרה: "כדי להטיל אימה עליה" (ש"י 23). מילים אלה אינן מוכרות מן המקורות הקדומים. יתכן שזוהי תוספת של הדרשן ואולי נלקחו המילים מספרי זוטא.

כאמור הקטע דחוס ויחידותיו קטנות מן הרגיל ובמובן זה אין הוא מייצג רבים שכמותו. אך השיטה מוצגת כאן באופן ברור: בעל המדרש אינו מבחין בין מקורותיו וכמובן אין הוא מציין אותם. המקורות משולבים יחד, מעובדים באחידות לשונית וסגנונית ומתורגמים לעברית לפי הצורך. חלק משמות התנאים והאמורים נשמט במהלך העיבוד ואף זה משאיר רושם של מבנה אורגני קדום. לעיתים מקדים בעל המדרש את הבטוי "תני" לקטעים תנאיים - לרוב מבלי להבחין בין המקורות התנאיים לסוגיהם. בטויי תני או דומיהם אינם שוברים את הרצף ואת האחידות הלשונית והסגנונית.

בקטעים מסוג זה משולבים מעט דברי אגדה והם מובאים לרוב לקראת סוף הקטע, כמו בדוגמה הראשונה. מכל הסוגים שבספרות חז"ל נראה המוצר כמדרש הלכה התנאים.

קטע 3. פ"ג, א'-ג' (נ" ע"ג, ש"י 18-נ"א ע"ד, ש"י 28):

שלא כקטעים הקודמים הקטע איננו מרוכז והוא בנוי בדרך כלל מיחידות גדולות יותר מאלה של הקודמים. הקטע הוא אגדי מובהק. כל הדרשות בפ"ג עד סוף פסקה ה' הן סביב הפסוק "ויהי המקריב ביום הראשון" (במדבר ז', יב').

היחידה הראשונה חופפת לפסקה א' והיא לקוחה מתנחומא נשוא ט"ו (תנח" ב' כ"ג) כמעט ללא שינוי להוציא שני הבדלים: א. פסוק המוצא בתורה. בתנחומא על שתי מהדורותיו הפסוק הוא "ויהי ביום כלות משה (שם ז', א) ואילו במד"ר הפסוק הוא ויהי המקריב. זאת ועוד: ברבה הדרשה פותחת מחזור דרשות לפסוק, ואילו בתנחומא היא באה אחרי מספר דרשות לפסוק ויהי ביום כלות. יתכן שלפנינו עיבוד הקטע ע"י התאמת פסוק הפרשה שלא כתנח"א. אבל יש להעיר כי גם ביל"ש נשוא (רמז תשי"ד) מובאת הדרשה בפסוק "וקריבנו קערת כסף" (שם שם, י"ג) הבא בתורה לפני "ויהי המקריב".

בובר העיר על כך⁴¹ והסביר את הציון ביל"ש לתנח" ולרבה כציונו של אחד המגיהים. הבדל שני: בתנחומא נאמר לפי שבעולם הזה הקריבו קמעא, שני⁴² ויהי המקריב וגו'⁴³... קערת כסף... כף אחת וגו'. ביל"ש הנוסח דומה ורק הפסוק התקצר: לפי שבעולם הזה הקריבו קמעא... קערת כסף... כף אחת וגו'. הילקוט ויתר על חלקו הראשון של הפסוק (ויהי המקריב). ובבמד"ר: לפי שבמדבר בהקמת המשכן הקריבו... קמעא כמה דתימא... קערת כסף... כף אחת וגו'. במד"ר מדגיש כאן את הקרבנות במדבר מול הקרבנות העתידים שבמקדש ואינו מתייחס כלל לעולם הזה. תנחומא עוסק בעולם הזה מול בית המקדש, וכנראה לדעת עורך במד"ר מתאים יותר להשוות את הקרבנות בחנוכת המשכן לאלה שבמקדש, ולא את העולם הזה מול המקדש. ברור שדרשת יל"ש קשורה בתנחומא ולא ברבה. בחינה מדוקדקת של דברי רבה תבהיר גם מדוע ויתר על הפסוק "ויהי המקריב" בתוך הדרשה: במד"ר הציב את הפסוק בראש דבריו ואינו צריך לחזור אליו בהמשכה.

היחידה השניה: פסקה ב' מראשיתה עד "זה כנסת ישראל" (ש"פ 19). היחידה מבוססת על סדר עולם רבה פרק ז', וכבר בראשה נכתב "היה רבי יוסי אומר"⁴⁴. דברי ר' יוסי מוצגים בבמד"ר כשאלה: "אימתי החלו ימי המילואים?" ותשובה: "בכ"ג באדר ובא' בניסן שלמו...". משפט זה לקוח כצורתו מסד"ע, עד המילים "ולא פרקו" (ש"פ 6). כאן מדלג במד"ר על דברי ר' יוסי ברי יהודה ומחליף את הפסוק "ויהי ביום השמיני" ויקרא ט"ז, א) שבסד"ע בפסוק ויהי בחדש הראשון (שמות מ"א, א). הציטוט נמשך עד "על הסדר" (ש"פ 9), וכאן שוב דילוג, וכך עד סוף היחידה במילים "זו כנסת ישראל". היחידה השלישית: בפסקה ב' ממחלוקת ר"א ור' יוסי ברי חנינא (ש"פ 19) ועד הפסוק "העירותי מצפון ויאת" (נ"א ע"א, ש"פ 9). הקטע לקוח מויק"ר פ"ט, ו' ולא מהמקבילה בב"ר פכ"ב, ה', והוא כולל את הקטע על המלך המשיח שיבנה את המקדש. כאן משלב במד"ר דרשה ממקור אחר: מדרש שיה"ש זוטא⁴⁵. הדרשה נסבה על הפסוק עורי צפון ובואי תימן אשר שולב בדרשה שהועברה מויק"ר (ונמצא גם בב"ר המקביל), אבל היא מוצגת בבמד"ר בצורה המוכרת: דבר אחר עורי צפון וגו' - וכאן באה הדרשה משיה"ש שבה כבר נדרש הפסוק משה"ש בתור פסוק הפרשה. יש לשים לב לכך שבויק"ר (ובב"ר) מובא הפסוק כסיוע לר' יוסי ברי חנינא במחלוקתו, ואחר כך מוסבר כיצד מקיים אותו ר' אלעזר ולצורך זה מובאת שם (רק בויק"ר) הדרשה על גוג ומגוג, הגאולה והמשיח. בדרך זו הסיט בעל במד"ר את מרכז הכובד של הדרשה, לפחות בחלק זה שלה, אל הפסוק משיר השירים אשר בודאי איננו הפסוק המרכזי של עיקר הדרשה (קרבנות בני נח). ואכן ברור שלא קרבנות בני נח הם המעניינים את בעל במד"ר, והוא הביא את הדרשה מראשיתה כדי לגלגל אותה אל היעוד המשיחי שלה. יעוד זה מופיע בויק"ר (אך לא בב"ר), אבל נקודת המוצא של ויק"ר היא תורת הקרבנות ופרטיה: עולות ושלמים, שחיטה בצפון וכו'. (נקודת המוצא של ב"ר היא בני נח וקרבנותיהם). לבמד"ר חשובים כל אלה רק בדרכו אל עיקר דרשתו: הגאולה, המשיח ותלאות הגלות שתאורן יבוא להלן. הדרשה בשיה"ש מסתיימת בשלוש שבין הרוחות המשיבות את גלות ישראל, "והן נכנסין בפתח אחד, לקיים מה שנאמר באחי לגני אחותי כלה". כך חוזר שיה"ש לפסוק שלו בשיה"ש. במד"ר לעומתו (ש"פ 14-14) חוזר אל הנושא העיקרי שלו: קיבוץ גלויות, ומסיים את הדרשה בפסוק "אומר לצפון... ולתימן... הביאי בני" וגו' (ישעיהו מ"ג, ו). לאחר הקטע משיה"ש וה"תקון" שלו חוזר במד"ר אל הדרשה מויק"ר (ש"פ 14-17) וממשיך

בה: הוא מביא את דברי ר' יוסי בשם ר' בנימין בר לוי: על הרוחות בעולם הזה ולעתיד לבוא. את סיום הדרשה מויק"ר: דברי ר' יוחנן על חתן, כלה וחופתם אשר תלויים בפסוק משיה"ש הוא משמיט לפי שעה והם יופיעו ביחידה הששית.

יחידה רביעית: ד"א עורי צפון וגו' - שמרו בריתו של הקב"ה (ש"י 17-39). ואולי נכון יותר לראות גם את הדברים על בעלי מצוות וחכמי תורה (ש"י 39-40) כחלק מיחידה זו. תחילתה של היחידה היא דרשה נוספת על הפסוק משיה"ש, ומבחינת מבנה הקטע היא מתחילה כמו ביחידה השלישית. וגם כאן מובא קטע מהדרשה בשיה"ז. במד"ר הפך את סדר הדרשה והקדים את המאוחר. הוא מוסיף שלע"ל עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים בגן עדן (אולי ע"פ בבלי פסחים ק"ט ע"ב) ומשלב את דברי שיהש"ז שצדיקים לע"ל אינם צריכים לא אפרסמון וכו' אלא הרוחות מכבדות וכו'. דברי שהש"ז השתנו במקצת במד"ר שאינו מדבר על הסעודה אלא באופן כללי: לעתיד לבוא. ועוד: בשהש"ז מדובר רק ברוח צפון ובמד"ר גם ברוח דרום. כל זה בקטע קצר: כ-4 שורות (ש"י 17-20). כאן ממשיך במד"ר ומשלים את מה שהחסיר שיהש"ז - הפסוק החותם את הפרק בשיר השירים: יבוא דודי לגנו. זוהי כבר השלמה של במד"ר מעצמו והיא משתלבת יפה בדרשה המבוססת על הפסוק "עורי צפון ובואי תימן... הפיחי... יבוא דודי לגנו..." (שיה"ש ד"י טז). בנקודה זו מניח במד"ר למקורות ועובר לדרשה ארוכה של עצמו או ממקור בלתי ידוע. הקב"ה נענה לבקשת ישראל (הלא הם הצדיקים המסבים בג"ע) ומיסב עמהם. כאן באים מאמרים בשבח ישראל שנתאחו, נתכלו, נתמרדו ונהרגו בגלות, והכל לשמו. בהמשך מדובר על מסירת הנפש, קידוש השם, תלמוד תורה בגלות, על ישראל שלא רצו להתערב בגויים - ועל השכר המובטח לישראל על כל אלה. בסוף היחידה מופיע עוד קטע קצר: ד"א... אכלו רעים אלו בעלי מצוות, שתו ושכרו דודים אלו חכמי תורה (ש"י 39-40) וזה אינו קשור למוראות הגלות דוקא. מתכונת דברי אגדה אלו מזכירה את דרשות שיה"ש, תהילים ואיכה אבל לא מצאנו אותם בשום מקום. מסתבר שהם מייצגים את המציאות ואת עולם האמונה של הכותב ושל עורך במד"ר: וכנראה הוביל בעל במד"ר את הדרשה כולה אל היעוד ההיסטורי-רעיוני שלה באשר לגאולה ולמשחית ובאשר לגלות ולמצוקותיהם.

היחידה החמישית חוזרת אל מחלוקת האמוראים בפרוש הפסוק בשיה"ש ומביאה את דברי ר"י בן חמא (=חנינא) מויק"ר או משיהש"ר פ"ד, ט"ז המפרש את הפסוק על הלכות קרבנות שבמשכן או במקדש. אחר דברי האמורא מוסיף המדרש: הפיחי גני, זה המשכן. מהו גני? גנוני (ש"י 42-43). דרשת גני-גנוני מוכרת מהפסיקתות¹², משהש"ר ראש פ"ה וכן במד"ר עצמו בפ"ב, סוף ח'. התוספת "מה הכילה... במיני צבעונין" וכו' היא כנראה של העורך או מקורותיו הבלתי ידועים, עם פרוט הצבעונין שבמשכן. גם המשפט "יזלו בשמיו זה הקטורת" מופיע בכמה מקומות שמהם לקח במד"ר את החומר לפרשה זו: תנח" נשוא כ', ויק"ר שם; פס"ר פ"ה שם. חלוקת היחידות בקטע זה של הדרשה אינה ברורה. אפשר לתאר אותן לפי חלקי הפסוק בשיה"ש. לפי זה היחידה הבאה עוסקת במילים "יבוא ודי לגנו", ואחריה "באתי לגני" וכו'. אפייני לדרשות אלה הקושי בזהוי המחלט של המקור. דבר זה נכון בחלקים רבים של פרשיות י"ב וי"ג שבהם דרשות הנמצאות במקביל במדרשי תנחומא, פס"ר, מדרש שיה"ש ולעיתים גם מדרש שוהר טוב.

יחידה ששית: יבוא דודי לגנו. המשפט "למדתך תורה... נותנת לו רשות" נמצא בתנחומא וביק"ר וכן בשהש"ר סוף פ"ד. לכאן הובא כנראה מפס"ר, כיון שהלשון שם דומה ביותר לזו שבכאן, וגם בגלל השם ר"י וזוהי שבבמד"ר התואם את ר"י כרוניא שבפסיקתא יותר מאשר את ר"י יוחנן שבויק"ר. הקטע של ר"י פ"ה וי"ג שבהם דרשות...

אלו הקרבנות" (ש"צ-10) בא משהש"ר פ"ה, אי"צ תוך שינוי המגמות כמתואר לעיל:

שיר השירים רבה פ"ה, א'

במדבר רבה פי"ג, ב'

רבי עזריה בשם ר' יהודה ברבי סימון אמר משל למלך שכעס על מטרונה והוציאה מתוך פלטין שלו ואחר כך בקש להתרצות לה. שלחה לו ואמרה יעשה לי המלך דבר חדש ויבוא אצלי. כך רבי עזריה בשם ר' יהודה ברבי סימון אמר משל למלך שכעס על מטרונה והוציאה מתוך פלטין שלו ואחר כך בקש להתרצות לה. שלחה לו ואמרה יעשה לי המלך דבר חדש ויבוא אצלי. כך לשעבר היה הקב"ה מקבל הקרבנות מלמעלה דכתיב וירח ה' את ריח הניחוח וגו', עכשיו מקבל מלמטה. הה"ד באתי לגני אחותי כלה אריתי מורי עם בשמי זה קטרת הסמים וקומץ הלבונה... אברי עולה ואמורי קדשי קדשים... נסכים וקדשים קלים... אכלו רעים זה משה ואהרן... נדב ואביהוא...

יחידה שביעית: משל המלך שנכנס לפלטין, "באתי לגני... אחותי כלה (ש"צ-14-22). המשל לקוח, בשינויים מעטים, מפסי"ר שם (י"ז ע"ב), ולא מתנחומא נשוא כ' שם הוא מופיע בקיצור ובלשון שונה מעט. התוספת העיקרית והמשמעותית לדברי הפסיקתא שם היא "...שמלאכת המשכן נגמרה בכ"ה בכסלו ועמד המשכן מקופל עד ר"ח ניסן..."³³. ידיעה זו באה מפסי"ר פ"ו (כ"ד ע"א, וביל"ש מלכים, רמז קפ"ד) בשם רבי חנינא³⁴. למרות חילוף המקורות הדרשות משתלבות יפה זו בזו כשהציר הראשי שלארכו הן הולכות החל בשיבוץ הדרשה משיה"ז (יחידה 3), הוא פסוקי שיר השירים החל ב"עורי צפון" וגו' וכלה ב"שתו ושכרו דודים", בסוף פסקה ב' להלן. גם ידיעה "קטנה" כזו שהובאה מפסי"ר פ"ו משתלבת אורגנית בדרשה כולה ורק המשווה את המקורות יבחין בתוספת. יחידה שמינית (ש"צ-22-27): "באתי לגני - לגינוני. דרשה זו מופיעה בכמה מקורות ונזכרה לעיל (יחידה חמישית). בכל המקורות: פסידר"כ, פסי"ר, שהש"ר, תנחומא נשוא כ' - שם הדרשן הוא ר' שמעון בן יוסניה או בשיבוש קל של השם, ורק בבמד"ר (בכל כתבי היד. לא ידועים עדי נוסח אחרים) הדורש הוא ר' ישמעאל בר' יוסי. יש לשער כי בבמד"ר נשתרשה הטעות משום שכיחות השם ר' ישמעאל בר' יוסי. המקור הוא כנראה שיהש"ר כי הנוסח "למקום שהיה עיקרי מתחילה" נמצא רק שם ובפסידר"כ, אך האחרונה אינה משמשת מקור בפרשה זו. גם הקישור לדרשה מבראשית "וישמעו את קול ה' וגו' נמצא בשהש"ר (וגם כאן טעה במד"ר בשם הדרשן).

יחידה תשיעית: דברי ר' איבו על קומתו של האדם שנגרעה (ש"י 27-28) לקוחים מבראשית רבה פי"ב, ו'. המשך הדברים, על החטאים, ירידת השכינה ועלייתה יכול לבוא מאחד המקורות דלעיל אבל נלקח כנראה מב"ר פי"ט, ז', לפי הסיום הדומה: ב"ר (עמ' 177): "ורשעים מה יעשו? פורחין באויר? אתמהא, אלא שהרשעים לא השכינו שכינה לארץ". במד"ר: "הרשעים במה ישכנו- באויר? אלא הרשעים סלקו השכינה מן הארץ" והוא ממשיך: "אבל הצדיקים השכינו השכינה בארץ. אימתי שרתה השכינה בארץ? ביום שהוקם המשכן...". כך מחזיר במד"ר את הדרשה שמקורה בקטע זה הוא ב"ר אל המסלול העיקרי שלה, דרשות הפסוקים של שיר השירים.

יחידה עשירית: "אריתי מורי... שנשתכרו בצרתן" (ש"י 43- ע"ג ש"י 2). יחידה קטנה זו היא המשך וקיצור של הדרשה בשהש"ר שהוצגה ביחידה הששית. רוב הפרטים הנוגעים לקרבנות חסרים כאן ונותרו בבמד"ר רק המנחות והנסכים. כן הובא הקטע "אכלו רעים זה משה ואהרן, שתו ושכרו דודים זה נדב ואביהוא שנשתכרו בצרתן".

יחידה אחת עשרה: "ד"א אכלו רעים... יבסם לכס". גם זו לקוחה משהש"ר, לאחר דילוג קצר, וגם כאן בנה בעל במד"ר את הדרשה במתכונת שתתאים לשילוב במסכת הארוכה שלו. הוא יוצר שאלה שאיננה במקור ועונה באריכות תשובה שהוא שם בפי ר' שמעון בן יוסניה ע"פ שיהש"ר:

במדבר רבה פי"ג, ב' (נ"א ע"ג, ש"י 2-7)

שיהש"ר פ"ה א'

ד"א אכלו רעים אלו הנשיאים. א"ר שמעון בן יוסניה למה קרא לנשיאים רעים שמכיון שהיה אחד מהם מקריב קרבן וקרבו מתקבלות) היה עושה יום טוב לאוהביו, לרעיו ולקרוביו. שתו ושכרו דודים אלו הנשיאים. למה קרי להו דודים? שהיו דודים אלו לאלו.	אמר ר' שמעון בן יוסינא למה הוא קורא אל הנשיאים רעים? אלא שכיון להאחיבן ולקרבן.
--	--

יחידה שתיים עשרה: הדרשה הראשונה של ר' ברכיה (ש"י 6-9) משהש"ר שם, אבל בשהש"ר היא מופיעה בשם ר' אבהו. גם כאן ניכרת תרומתו של במד"ר ע"י עיצוב השאלה: "למה אמר להם אכלו רעים. שתו ושכרו דודים?" בשהש"ר הדרשה אינה זקוקה למבנה זה, אבל בעל במד"ר סבור היה כנראה כי תבנית זו היא יותר מוצלחת ואחידה.

יחידה שלוש עשרה: דברי ר' ברכיה ור' ינאי (ש"י 9-14). ללא שינוי משהש"ר שם.

יחידה ארבע עשרה: דברי ר' שמעון בן יוסניה על שלושה הדברים שעשו הנשיאים שלא כהוגן (ש"י 14-21), מתנחומא נשוא כ". במד"ר האריך מעט בפרטים אבל תרומתו העיקרית לדרשה זו היא הסיום: "הא למדנו כמה קרבן נשיאים חביב לפני הקב"ה". לשון הסיום היא אפיינית לבמד"ר כפי שאנו מראים בכמה מקומות בחיבור זה.

יחידה חמש עשרה: פסקה ג' בשלמותה. הפסקה מובאת מפסי"ר פ"ז, ויהי המקריב (כ"ו ע"ב). קטעים מן הדרשה נמצאים בב"ר פכ"א, ו' וכן בתנחומא ובשוחר טוב ק', אך כמעט ללא טפק נוכל לומר שבמד"ר השתמש כאן בפסיקתא. בגוף הדרשה יש מספר שינויים קלים אשר חלקם לפחות נובע מקשיים בנוסח פסי"ר: לדוגמה במד"ר אינו מזכיר את אלעזר יחד עם יהושע (ש"י 13) אבל הוא מאריך בדברים על יהושע בעוד פסי"ר מזכיר גם את אלעזר. ועוד: הקיצור שנקט פסי"ר שלפניו בדברים על יוחנן (עמ' 177).

סוף ע"א). וראה גם יחידה עשרים וחמש והערה 36 להלן. יחידה זו מסתיימת ב'ויהי המקריב ביום הראשון' והיא בנויה כפתיחה ומובאת בשם ר' תנחומא ב"ר אבא. יתכן שפסי"ר נטלה את הדרשה ממהדורת תנחומא כלשהי, ואם כן אפשר שגם במד"ר לקח את דבריו ממהדורת תנחומא כלשהי. בכל אופן כאן הוא משוחרר מסדרת הקטעים שנקשרו במדרש שיר השירים ושלחם הוקדש חלק גדול מהפרשה.

יחידה שש עשרה: פסקה ד', עד משל הרוכב (נ"ב ע"ב, שי"ג). יחידה זו היא מקורית ואינה מוכרת. ביחידה הדרשנית משולבים משפטים ממקורות מוכרים אך העיבוד והיצירה בכללותה היא מקורית. בין המשפטים המוכרים נזכיר את הידיעה על יהודה שהודה בחטאו בפני תמר. ידיעה זו מוכרת ממקומות שונים ובהם בבלי סוטה י" ע"ב וירושלמי סוטה פ"א (ט"ז ע"ד), ושו"ט ע"ו, אבל כאן ההודאה בפני יעקב ושם! הדרשה אודות דניאל שהיה אלוהיו של נבוכדנצר מוכרת (בשינוי) מסנהדרין צ"ג ע"א. הדרשה על הויכוח על משוא פנים על פי פסוקי הושע (נ"ב ע"א, שי"ג 18 ואילך) מוכרת מפתיחתא ו' במדרש איכה, אבל שם עשרת השבטים הם המתלוננים ולא אומות העולם, כבמד"ר. ההסבר להצלחו של דניאל מפני שנדמה לאריות מוכר מבראשית רבתי ויש ליחס אותו לר' משה הדרשן כפי שטענו חוקרים זה מכבר³⁷. לא מן הנמנע הוא ליחס את כל היחידה הדרשנית שלפנינו לר' משה הדרשן אם כי אין להוכיח זאת.

יחידה שבע עשרה: משל הרוכב על הבהמה ונמשלו (נ"ב ע"ב, שי"ג 2-8). המשל לקוח מויק"ר פט"ו, ד' אבל שם הנמשל מקוצר מאוד והוא מובן מתוך ההקשר (נגעים) כמעט ללא הסבר נוסף. הלשון כאן ארוכה יותר ויתכן שגם כאן הדברים לקוחים ממקור קדום. יחידה שמונה עשרה: משל העבד וקונו (שי"ג 8-14). לקוח כמעט ללא שינוי מתנחומא מצורע סוף ד'.

יחידה תשע עשרה: המשפט "אוי לה לעיסה" וכו'. בצורה זו המקור הקרוב ביותר הוא מדרש שוחר טוב ק"ג יד³⁸.

יחידה עשרים: דברי ר' ברכיה מהלומות - מה לו מות. הדרשה מוכרת מאגדת בראשית פ"א³⁹ אבל ספק אם הכיר בעל במד"ר את אגדת בראשית ויתכן שהוא מכיר את הדרשה ממקור תנחומאי אחר.

יחידה עשרים ואחת: משל המטרונה בפלטין ונמשלו. המקור הוא כנראה⁴⁰ ויק"ר פט"ו ד'. בדברים על ישראל נוספו כאן המילים "ולעסוק בתורה" שאינן בויק"ר לפנינו וזו כנראה תוספת של בעל במד"ר.

יחידה עשרים ושתיים: המשך הדרשות לפסוק "בישראל גדול שמו". אלה החלו בראש פסקה ד' ומקורותיהן אינם ברורים כפי שהראינו כאן. לקטע "הה"ד כי ממזרח שמש" וגוי"-בפועל כפיו" (נ"ב ע"ב, שי"ג 24-ע"ג, שי"ג 8) לא נמצא מקור ידוע, ויתכן שהוא לקוח מהמדרש הקדום שבידי בעל במד"ר⁴¹. המשפט "מוקטר זו תפילת ערבית" (ע"ג, שי"ג 2) מנוגד לתנחומא אחרי מות סוף ד': "אין מוקטר אלא תפילת מנחה"⁴².

יחידה עשרים ושלוש: דברי ר' יהודה ברי אלעאי, (ע"ג, שי"ג 8-15). הרעיון נמצא במכילתא דר"י, בשלח פ"ה, אבל כאן הוא לקוח כנראה מבבלי סוטה ל"ו ע"ב-ל"ז ע"ג. אלא שבגמרא הובאו דברי ר' מאיר: "...היו שבטים מנצחים... זה אומר אני יורד תחילה לים וזה אומר אני יורד תחילה..." ואחריהם דברי ר' יהודה שאמר את ההיפך: "זה אומר אני יורד תחילה" וגו'. בבמד"ר הובאו רק דברי ר"י אבל תוכן דבריו בעל ר"י בגמרא: "זה אומר אני יורד תחילה וזה אומר אני יורד תחילה" וגו'.

הלשון "קפץ נחשון לתוך גלי היס" קרובה למכילתא יותר מאשר לגמרא. מאידך התוספת "ידידי שוקע בים ואתה מתפלל!" קרובה יותר לגמרא. בשני המקורות גרס מעשהו של נחשון ושבתו להמלכת שבט יהודה. אבל בבמד"ר הביא הדבר לכך שנחשון היה ההמקריב ביום הראשון, שהוא ענינה של הפרשה בבמד"ר. ברור שלפנינו עיבוד שעשה בעל במד"ר במקורות שלפניו ויתכן שגם מקור נוסף עמד לנגד עיניו כאן³³.
 יחידה עשרים וארבע: הדרשה המוכרת: "כל מקום שנאמר ויהי משמש צרה ושמחה". דרשה זו ידועה בשינויים ממקורות רבים³⁴, וכאן הובאה ככל הנראה מב"ר³⁵.
 יחידה עשרים וחמש: בתוך הדרשה דנן הושל קטע מפסי"ר ז"ל³⁶: "והכתיב ויהי המקריב... אנשי שם" (ע"ד ש"י 1-7). השורות "אלה קריאי העדה... בדגלים... אשר יעמדו אתכם" וגו' אינן מוכרות ויתכן שהן משל בעל במד"ר.
 הרעיון על מנחם שגולד ביום החורבן מופיע בתוך דרשה זו באסת"ר ולא במקורות האחרים המביאים את הדרשה³⁷.

ה ע ר ו ת:

1. ועיקרם המשנה, שני התלמודים, מדרשי התנאים, במיוחד ספרי במדבר וספרי זוטא.
2. על האפשרות לשחזר קטעי ספרי זוטא מתוך במד"ר ח"א ראה חטיבה א' פרק 5.
3. בכתה"י של במד"ר נכתב השם ר'. לא רחוק הוא לשער ששמו של רבי יוחנן נתקצר לר' ושם זה נתקצר שוב לר', ושב ונתארך לרבי.
4. בתלמוד: ... להקיש איש לאשה ואשה לאיש. למאי הלכתא? אמר רב ששת כשם שאם הוא סומא לא היה משקה דכתיב 'ונעלם מעיני אשה', כך היא אם היתה סומא לא היתה שותה. רב אשי אמר כשם שחיה' כך הוא אם היה חיה' או גידם לא היה משקה.
5. על השאלה אם השתמש בעל במד"ר במשנה כשלעצמה או רק כחלק מקורפוס התלמוד שבידו ראה: חטיבה א' פרק 4. גם כאן, כברור הציטוטים מן המשנה בבמד"ר, נראה שנעשה שימוש במשנה שבתלמוד, וזאת על פי סמיכות הפרשיות שבין המשנה לבין יחידות אחרות מהתלמוד באותה סוגיה. 6. על במד"ר והתוספתא: חטי"א פרק 4.
7. ראה דברי רע"ב ותוספות יו"ט שם. 8. ראה הערה 2 לעיל.
9. אך לא את כולם. בדוגמה השניה נשמרו שמותיהם של ר' ישמעאל (קטע 5) ור' יצחק (קטע מס. 10) אך אין בכך לשנות את המגמה המתוארת. 10. ראה חטי"א פרק 3.
11. ראה חטיבה ב' פרק 7 (לשון וסגנון).
12. יש הבדל בין תנח"ה הנדפס וב' בקטע זה, ולדברי בובר נוספה בתנח"ה הנדפס דרשה מבמד"ר - אשר לקחה מפסי"ר - לפסוק זה. ראה דבריו, נשוא כ"ה הערה ק"א.
13. היימן לא העיר על הדבר ב"מקורות יל"ש" ולא במהדורת יל"ש שלו. בקצרה הובאה הדרשה גם ביל"ש מלכים רמז קצ"ב בלא הפסוקים. 14. נשוא כ"ג והערה קט"ו.
15. על סד"ע ובמד"ר חטי"א פרק 14. 16. סוף פ"ד. על מדרשי שיה השירים ובמד"ר ראה פרק 7 בחטיבה זו.
17. שמות האמוראים מתחלפים בקטעים שונים של הדרשה בין ויק"ר, במד"ר ומקורות אחרים. ראה דברי מ. מרגליות במהדורתו עמ' קפ"ג הערה 1 והמקורות שציין להם.
18. לפי סגנונה הדרשה אינה נראית משל ר' משה הדרשן אך אי אפשר להוכיח זאת.
19. על כך ראה חטיבה זו, פרק 20 וחטיבה ב' פרק 13.
20. בנוסח הדרשה כפי שהיא בדפוס נפל חסר. ראה נספח מס. 1, קטע מס. 22.
21. פסדר"כ ויהי ביום כלות, מנ"י סוף עמ' 9; פסי"ר פ"ה, ויהי ביום, י"ח ע"א.
22. ולא מפסדר"כ שם ולא מפסי"ר, בהן המקבילות קצרות ופחות מפותחות.
23. בכת"י א' ש: ... עד כ"ח באדר.
24. התאריך ר"ח ניסן נזכר בהקשר זה גם בתנחומא פקודי י"א ואפשר להעלותו גם מן המקרא עצמו ללא דרשה. 25. בחטיבה א', פרק 18 ובחטיבה ב' פרק 5.
26. וראה דברי ר"מ איש-שלום בפסי"ר כ"ז ע"א, הערה י"ד.
27. בראשית רבתי עמ' 237, בשינוי. וראה דברינו בחטיבה ד' פרק 2, קטע מס. 4.
28. הדרשה בב"ר פל"ד, י"ב בשם ר' חייא רבה. ראה תיאודור במנחת יהודה שם עמ' 320.
29. ראה דברינו בחטיבה זו, פרק 15 והערות 19, 20.
30. ההבדל העיקרי הוא שכאן מובאת הדרשה בשם רבי אבין ובויק"ר היא אנונימית. לא מן הנמנע שגם דרשה זו הובאה בשם מדרש קדום שכלל גם את הקטע הקודם.
31. ויתכן שכל היחידה הדרשנית, ממשל הרוכב על הבהמה או ממשל העבד הנמכר באה מהמדרש הקדום. מדרש זה אינו קשור לספר במדבר.
32. וכך עולה גם מאגדת בראשית, תחילת פרק (ע"ו) ע"ז.
33. דוגמאות לעיבודים נוספים מסוג זה הובאו בפרק 5 בחטיבה ב'.
34. סקירה נרחבת של המקורות וחילופיהם אצל תיאודור במנחת יהודה פמ"א (עמ' 405).
35. ואולי מויק"ר פ"א, אסת"ר, ר"ר, תנחומא ופסי"ר שהוזכרו אצל תיאודור, לא שמשו מקור לבמד"ר במקום זה.
36. גם בפסקה ג' בפרשה זו הובא קטע ארוך מפסי"ר פ"ז, ראה יחידה 15 לעיל.
37. וראה דברינו בסוף פרק 7 בחטיבה זו, שם הערנו על שני מקומות בהם אפשר להבחין בהשפעת אסת"ר על במד"ר, וזה אחד מהם.

חטיבה ב', פרק 1: אפיו של מדרש במדבר רבה - היבט כללי

במדבר רבה הוא "מדרש ביאורי לתורה" ואפשר לראות בו "כעין ביאור לתורה" 1- ואכן רבים מאוד הם המילים, הביטויים ואף הלכות מפרשיות במדבר ונשוא שנתפרשו במדרש זה אם על דרך הפשט ואם על דרך הדרש וההלכה. נוסף על הפרטים שנתפרשו במד"ר נדונים בו גם עניינים רבים הנוגעים ליחידות שלמות מתוך פרשיות התורה. חלקים לא מעטים של במד"ר ח"א הנם כעין הקדמות לפרשיות השונות. ההקדמות בנויות לרוב מדברי אגדה, אף כי יש ששולבו בהן גם דברי הלכה 2. בהקדמות, כפירושים גופם שולבו דברי העורך או חמרים מאוחרים שאין ידוע להם מקור מוקדם יותר 3. קטעים אלה מובאים לעיתים כצורתם המקורית, אך לרוב הם מובאים כשהם מעובדים בדרכים שונות 4. אף לא אחת מפרשיות במד"ר ח"א ניתנת להגדרה כ"מדרש דרשות" מן הסוג של ויקרא רבה, דברים רבה ומדרשי התנחומות.

כדוגמה למבנה של פרשה בספר נביא כאן את פרשה י"א. עניינה העיקרי של פרשה זו הוא ברכת כהנים. לברכת הכהנים מוקדשים בתורה ששה פסוקים: במדבר ו', כב-כז. בפרשה מוקדשות פסקאות ד-ח לברכת הכהנים עצמה ולפרושי מילים וביטויים, וכן להלכות ולאגדות הקשורות בברכה. ואילו פסקאות א-ג כוללות דרשות שונות סביב ברכת כהנים, בהן כאלה שהקשר בינן לבינה קלוש מאוד או שהוא מתברר רק בסופי הדברים. בין השאר עוסקים כאן בישראל ובעמים; במעשיהם של נואפים ושיכורים - ובזאת מתקשרת פי"א לשתי הפרשיות שקדמו לה; בגאולת מצרים, במעמד סיני ובגאולה העתידה; בבתי כנסיות ובתפילה; באבות הקדמונים ובמלכים הראשונים; במילה ובפסח מצרים; בסנהדרין, במקדש ובסדריהם. רבות מדרשות אלה נלקחו ממדרש שיר השירים רבה אבל יש כאן גם חומר מתנחומא, שוחר-טוב, פסיקתא רבתי, בראשית רבה, פסיקתא דרב כהנא ואף תלמוד בבלי. גם קטע קצר ממדרש תדשא משולב בדרשות אלה, וכן חומר מקורי משל העורך הדרשן עצמו או משל מקורותיו שאינם מוכרים. לעומת זאת בפסקאות ד' ואילך רב החומר מספרי במדבר, משנה, תלמוד בבלי, ספרי זוטא לבמדבר, ואלו קטעי תנחומא, שיהש"ר, פסי"ר והחומר המקורי המשתלבים כאן הם מעטים.

רוב הדרשות שבספר נפתחות ב"דבור המתחיל" שהנו מלה או מילים מהפרשה המתאימה בתורה. לעיתים קרובות גורר "דבור המתחיל" דרשות רבות, ואין הכוונה לפתיחות 5. בפי"א ה"דבור המתחיל" לכל הדרשות שבפסקאות ההקדמה א-ג הוא המילים "כה תברכו" וגו' (במדבר ו', כג). ה"דבורים המתחילים" לדרשות שבפסקאות ד-ח הם מילים וצירופי מילים מ"דבר אל אהרן" ועד "ואני אברכם". רבים מאלה נדרשים כמה וכמה פעמים, בארוכה ובקצרה, ולעיתים גם ברציפות, בעוד שבפסקאות א-ג הדרשות ארוכות בהרבה.

בפי"א אכן נדרשות כמעט כל מילות ברכת הכהנים. אבל ישנן פרשיות במד"ר, בעיקר כאשר הקטע הנדרש מן התורה ארוך יותר, בהן אין התייחסות אל כל מילה או צירוף מילים מן התורה. ואע"פ כן גם בהן בדרך כלל נדרשות ומתפרשות רוב המילים

שבתורה, להוציא בעיקר את היחידות החוזרות ונשנות פעמים רבות בתורה עקב אפיין של הפרשיות במדבר ונשוא⁹. במקרים כאלה נדרש לרוב קטע מייצג בלבד. אבל לא תמיד: כל פרטיהם וסיכומיהם של קרבנות הנשיאים לחנוכת המזבח נדרשים בנפרד וכן נדרשו סיכומי הקרבנות. בפרוט רב נדרשים סדרי עבודת הלויים במשכן ובמסעות (במדבר ד' - במד"ר פרשיות ד,ה,ו), שילוח הטמאים, וידוי, גזל הגר, סוטה ונזיר (במדבר ה',ו' - במד"ר פרשיות ז,ח,ט,י). בפרשיות אלה רב החומר ההלכתי¹⁰.

מספר הפרשיות הקטן, היקפן הנרחב והיחס הגבוה אך בלתי-קבוע בין ממדיהן לבין מספר פסוקי התורה שאליהם מתייחסת הפרשה אפייניים ויחודיים לבמד"ר ח"א. היחסים המשתנים שבין ממדי הפרשיות של המדרש לבין מספר הפסוקים ביחידה התואמת שבתורה וכן הממדים המשתנים של הפרשיות עצמן עולים מן הטבלה הבאה (ויש לזכור כי בדברי התורה המקבילים לפרשיות א,ב,ג,ד יש חזרות מרובות על עניינים דומים):

ה י ח י ד ה ב ת ו ר ה			ה פ ר ש ה ב מ ד ר ש		
הנושא	מספר פסוקים	גבולות: פרק, פסוקים	סימן	מספר שורות	יחס מספרי: הפרשה דפוס ¹¹ שורות/פסוקים
מפקד בני ישראל	54	א', א-נד	א'	259+300=559	10.4
הדגלים והמסעות	38	ב', א - ג', ד	ב'	574	15.1
מפקד לויים ומשמרותיהם	35	ג', ה-לט	ג'	428	12.2
בכורות, בני לוי, קהתים	28	ג', מ' - ד', טז	ד'	653	23.3
הגנת הקהתים	4	ד', יז-כ	ה'	259+30=289	72.2
תפקידי בני גרשון ומררי	29	ד', כא-מט	ו'	283	9.8
שלוח טמאים	4	ה', א-ד	ז'	343	85.8
ודוי מעילה וגזל הגר	6	ה', ה-י	ח'	453	75.5
סוטה	21	ה', יא-לא	ט'	1343	64.
נזיר	21	ו', א-כא	י'	1076	51.2
ברכת כהנים	6	ו', כב-כז	י"א	613	102.2
חנוכת המשכן והנשיאים	11	ז', א-יא	י"ב	712	64.7
קרבנות הנשיאים I	36	ז', יב-מז	י"ג	897	24.9
קרבנות הנשיאים II	42	ז', מח-פט	י"ד	1300	31.
סיכום:					
במדבר	159			2173+330=2503	15.7
נשוא	176			7020	40.
סך הכל:	335	במד"ר ח"א		9193+330=9523	28.4

הנתונים המקבילים עבור סך כל החומר שבבמד"ר ח"ב ועבור המדרש השלם:

סך הכל:	במד"ר ח"ב	954	3556	3.7
סיכום כולל:	במד"ר כולו	1289	12749+330=13079	10.1

כפי שיתברר להלן, לשונו של במד"ר היא בדרך כלל ארכנית ולא פעם הוא מאריך מאוד בדברים כדי להסביר עניינים פשוטים למדי. לשונו של הדרשן עצמו היא עברית בלבד ויש בה כמה מילים וצורות לשון אפייניים והדבר ידון במקומו¹¹. הופעתן של מילים ארמיות או יווניות במדרש זה מעידה כמעט תמיד על מקור קדום שנעשה בו שימוש, אם במישרין ואם כבסיס לדרשה מעובדת.

בכל הספר ניכרת שליטתו המלאה של המחבר בספרות הרבנית לדורותיה¹² ויכולת רבה לעבד את החומר שלפניו. הרבה חמרים מדרשיים שאינם מוכרים ממקורות אחרים שולבו בבמד"ר ויש לייחס את רובם לעורך עצמו או ליוצרים שאינם רחוקים ממנו במקום ובזמן. בין היוצרים האלה יש למנות את ר' משה הדרשן מנרבונה אשר חלקים מיצירתו משוקעים בבמד"ר ח"א, כפי שהכירו כבר חוקרי המאה שעברה¹³. ענין מיוחד יש בדרך שבה משלב העורך את החמרים הקלאסיים, בצורתם המקורית או המעובדת, בתוך יחידות המדרש החדשות, שלו או של אחרים. בולט גם עיסוקו הרב בנושאים כגימטריאות ומספרים וכיו"ב, בעיקר בפרשיות האחרונות של המדרש.

קשה ואולי בלתי אפשרי לתאר ולאפיין את קהל היעד של במד"ר. נראה שזהו קהל מעורב הכולל בתוכו ציבור של תלמידי חכמים ויודעי ספר – שכן אחרת אי אפשר להבין את עיסוקו הרב והמרוכז יחסית בנושאי הלכה קשיף. אבל הוא כולל גם אנשים פשוטים למדי ויתכן שעבורם הוא נדרש להאריך בדברים, ובמיוחד בתחום האגדה.

אין בבמד"ר סימנים שיעידו כי הספר נערך, כמדרשי ארץ ישראל הקדומים על פי אוסף דרשות בע"פ שהיו מוכרות לעורכו (או לעורכיו)¹⁴. שלא כמדרשים הקדומים נוצר במד"ר מתחילתו כחיבור שבכתב, כמו מרבית הספרות היהודית בת הזמן¹⁵.

שאלת מבנהו הראשוני של במד"ר קשורה גם לשאלת זהותו של עורך המדרש ודרכי פעולתו וכן לשאלת חלקו של ר"מ הדרשן בספר. אם נניח שחלקו של רמ"ה בבמד"ר גדול, כפי שיתברר להלן וכי הוא עצמו היה גם דרשן בע"פ, כפי שאפשר אולי לפרש את כנויו "הדרשן"¹⁶, יתכן שהיה שלב אמורפי כלשהו של המדרש בטרם הועלה על הכתב. אך אין כל הוכחות לדבר ויש לשער כי במד"ר, כרוב הספרים בני זמנו, נוצר כחיבור כתוב. יתכן שבמד"ר הכתוב עבר כמה עיבודים ועריכות לפני שהגיע לצורתו הנוכחית. כך אפשר אולי להסביר תופעות כגון מבניהן של מספר פרשיות ובמיוחד פ"ט¹⁷; או אחדות מן הכפילויות שבמדרש זה¹⁸. אפשר שהדבר קשור גם בשאלת מבנה-העל של במד"ר כלו והיחס שבין שני חלקיו אשר נדונו במבוא להיבור זה, פרק 1. כנראה ניסה בעל במד"ר ליצור בעצמו יחידות מדרש דומות לקדמוניות. כך ניתן להסביר את מבנה הפתיחות החוזר בספר פעמים כה רבות¹⁹ כנסיון לחקות עורכים קדומים.

מבחינה צורנית אכן דומה במד"ר ח"א למדרשים הקדומים. כמותם בנוי הוא על סדר פסוקי התורה והוא מפרש, דורש ומרחיב את דברי המקרא כפי יכולתו והבנתו. כמדרשים הקדומים כן גם הוא משלב הלכה ואגדה. כמותם גם הוא בזנה פתיחות ויף חתימות לפרשיותיו וכמותם זיוע אף הוא ציטטים מדברי חז"ל – לעיתים עם שמותיהם

של הדורשים ולעיתים בלעדיהם. וכמותם אף הוא אינו מזכיר בשמותיהם את הספרים מהם הוא נוהג לצטט או להביא. ואכן, במשך דורות רבים מקובל היה לראות את במד"ר ח"א, יחד עם ח"ב, כמדרש אחיד ושלם - אחד מסדרת מדרשי האגדה לתורה. ברבות הימים הועתק הספר ואף נדפס כ"מדרש במדבר רבה" או תחת כינויים דומים²⁰.

ואע"פ כן אין לומר שעורך במד"ר ביקש להוליך קוראיו שולל ולהציג את ספרו כמדרש קדום לכל דבר לחומש במדבר. כפי שיתברר בהמשך, אפיו של במד"ר וחותמו של העורך בו ניכרים בהחלט. דרכי העיבוד של החומר הקדום, מבנה הפתיחות, הגישה אל חמרי ההלכה, הלשון והסגנון - בכל אלה ועוד ניכרת ידו של עורך במד"ר ח"א.

מסתבר שבעל במד"ר ח"א היה מודע להעדר מדרש אגדה שלם ומסודר לחלק הראשון של ספר במדבר: ספרי וס"ז לבמדבר נפתחים בפרשת הסוטה, ואילו תנחומא איננו מדרש פרשני שיטתי אלא "מדרש דרשות"²¹. הוא השלים את החסר על ידי יצירת הפרשיות א"י-ח' בבמד"ר והמשיך עד סוף פרשת נשוא גם על מנת להשלים את הפרשה מן התורה שבה עמד, וגם משום שמצא עניין בפרשת נשוא, בפרשיות ההלכה שלה, ובעיקר בנושאים הקרובים אל ליבו: קרבנות הנשיאים. ויש להעיר כי למרות שהמדרש לפרשיות ט"ו-כ"ג הנו כמעט כולו מדרש תנחומא לספר במדבר, הנה התוספות הנמצאות בו בכמה מקומות דומות למדי ליחידות שונות של חלק א' ויתכן שגם הן שייכות לאותו עורך²².

בקרבנות הנשיאים ובנושאים אחרים שנדונו בפרשיות האחרונות של הספר, עתירי מספרים וגימטריאות, הרבה ככל הנראה לעסוק רבי משה הדרשן מנרבונא, וכמעט אין ספק בדבר השפעת תורתו בתוך הספר²³.

*

לסיום פרק זה נעיר כי בעזרת תכנת המחשב של "אוצר התורה הממוחשבת"²⁴ אפשר לעמוד על כמה תחומי התעניינות בולטים של בעל המדרש. כך למשל בדקנו את שכיחות הביטוי "נתינת נפש" לנטיותיו ומצאנו שבמד"ר הוא שכיח יותר מכל מדרשי "רבה" האחרים והוא חוזר שם 11 פעמים²⁵. גם השימוש בצורה "העגל" במד"ר גבוה יותר מאשר ביתר מדרשי "רבות" לתורה: 32 מופעים במד"ר ח"א בלבד.

ואלה שימושי הביטוי נתינת נפש וביטויים קרובים במד"ר ח"א:

- * פ"א, י"ב: בני לוי... נתנו נפשם על קדושת שמי (הרגו קרוביהם במעשה העגל);
- * פ"ג, ז': בני לוי... נתנו נפשם על הקב"ה (במעשה העגל);
- * פ"ה, א': בני קהת היו נותנים נפשם על הארון;
- * פ"ה, ד': העושה עברה אחת נפשו ניטלת עליה, העושה מצוה אחת על אחת כמה וכמה שתנתן לו נפשו;

- * פ"ח, סוף ה': גזלן שמת ולא הספיק להשיב גזלתו, כפרה לו נפשו;
- * פ"י, א': שאול... נתן נפשו... על השחיטה;
- * פ"ב, ט': בכל מקום שאדם יגע ונותן נפשו על הדבר אין הקב"ה מקפח שכרו;
- * פ"ב, ט': דוד נתן נפשו על בית המקדש שיבנה;
- * פ"ב, ט': משה נתן נפשו על ג' דברים: דינים, תורה ומשכן;
- * פ"ג, א': שהערו ישראל נפשם למיתה בגלות, וכדומה;
- * פ"ד, ח': שמסר יהודה נפשו על בנימין אחיו.

אחד הנושאים החביבים על במד"ר ח"א הוא העיסוק הרב בשבטי ישראל ובדרשות הנוגעות אליהם. בדקנו את פיזור שמותיהם של ארבעה שבטי ישראל במד"ר וגם במדרשי "רבות" אחרים לתורה²², והתוצאות ממחישות את הדבר.

פיזור שמות ארבעה שבטים במדרשי רבה לתורה:

שם השבט	בראשית	שמות	ויקרא	במדבר ח"א	במדבר ח"ב	דברים
נפתלי	14	6	0	25	4	0
זבולון ²³	24	3	7	28	5	0
מנשה	20	3	10	67	4	6
אפרים	28	11	9	75	3	1

דוגמאות אלה מראות כי ניתן להשתמש בשיטה לא רק כדי לסקור את לשונו של ספר ואת אוצר מיליו כי אם גם אחדים מרעיונותיו, אם מצליחים להבחין במילים או ביטויים אשר שכיחותם בספר גבוהה יחסית. אפשר לבחון בדרך דומה גם את שכיחותם של ערכים שונים כגון שמות חכמים, שמות מקומות ושמות ספרים בחיבורים שונים.

הערות:

1. ב"ר תיאודור-אלבק, מבוא עמ' 1. וראה גם דברי היינימן במבוא לדרשות בציבור עמ' 11-12. 2. על דרך השילוב של חמרי ההלכה ראה להלן פרק 9 בחטיבה זו.
3. הקטעים האלה לקוחים ממקורות שונים ומגוונים. ע"פ סקירת המקורות של במד"ר בחט"א, בעל המדרש הכיר את רוב הספרים היהודיים שנודעו בימיו והשתמש בהם. דרכי עיבוד החומר במד"ר הן שונות ומגוונות מאוד כפי שמתברר בפרק 5 להלן.
4. היקף הפסקאות א-ג שווה בקרוב טוב להיקף פסקאות ד-ח.
5. הפתיחות, מבניהם ושמושיהן במד"ר נדונות בפרק 3 בחטיבה זו.
6. כך אין התייחסות נפרדת אל מספרים ויתר פרטים שבספר במדבר פרק א', כ-מג.
7. על חומר זה וטיבו ראה חטיבה ב' פרק 9.
8. בטבלה זו, כבכל מקום בעבודה זו, ממדי היחידות המדרשיות ניתנים ע"פ מספר השורות שלהן בדפוס וילנא.
9. בפרשיות א'וה" שבהן נשמט מן הדפוסים חומר רב יחסית, כללנו בנתוני הטבלה הן את מספר השורות הקיימות בדפוס, הן את ההשלמות שבכתה"י, כשכמות החומר מכתבי היד מחושבת ע"פ שורות דפוס, והן את סכומם. לא התחשבנו בהשלמות מכתה"י ביתר הפרשיות שבהן כמות החומר החסר בכתה"י קטנה יחסית העניין נדון גם בפרק א' במבוא וגם בחטיבה ה' בתאור עידי הנוסח הישירים וגם עם הנספח שבסוף החיבור.

11. חטיבה ב' פרק 7.
12. כפי שמתברר מבחינת מקורותיו של בעל במד"ר, הוא מכיר את הרוב המכריע של הספרים היהודיים שהיו ידועים בימיו (סוף המאה הי"א או תחילת המאה הי"ב).
13. על ר"מ הדרשן ועל מקומו בבמד"ר ח"א ראה חטיבה ד' וכן במבוא, פרקים 1, 2.
14. הספרות המדרשית של ארץ ישראל שנוצרה בעיקרה כתושבע"פ ענין זה נדון בספרות המחקר בהרחבה וכאן נפנה רק לאחדות מן העבודות הנוגעות בו:
 7. צונץ, הדרשות בישראל ובמיוחד פרק 20; א.ה. וייס, דור ודורשיו ג' עמ' 253 ואילך; ח. אלבק במבואו לבראשית רבה עמ' 95-96; י. אלבוגן, התפילה בישראל עמ' 145-146. הרבה לעסוק בנושא זה פרופ' יוסף היינמן ז"ל והרי אחדים מהמקומות בהם נדרש לענין: התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, פרק י'; הקובץ עיוני תפילה עמ' 22-27; דרשות בציבור בתקופת התלמוד (ספרית דורות), במבוא; חומר נוסף משל היינמן בענין זה מצוי במאמרים ומחקרים אחרים שלו; רשימה ביבליוגרפית מלאה של חיבוריו נערכה ע"י ד"ר אביגדור שנאן ונתפרסמה בקובץ "מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר י. היינמן", עמ' קפה-קצב.
- מאידך היצירה המדרשית של ימי הביניים הנה ענף בספרות העברית של זמנה וכמו רובה של אותה יצירה גם זו היתה ככל הנראה ספרות כתובה מתחילתה. כך נוצרו בדרך כלל היצירות הגדולות בתחומים השונים: פרשנות המקרא, פרשנות תלמוד, ספרות שו"ת וקבצי ההלכה והמנהגים, ספרי הפילוסופיה והמוסר, הפיוט והשירה ואף הסיפורת והספרות המדעית שהיו ענפים פחות מפותחים. כל אלה נוצרו בעיקרם כחיבורים שבכתב אף אם בשלב כלשהו של הוצאתם עברו גם שלב ביניים שבע"פ.
15. דוקא בתחום היצירה המדרשית יש לציין כי שרדו לא מעט קבצים מאוחרים של דרשות שבע"פ, במיוחד מקטלוגיה ומארגון של המאות י"ג וי"ד¹⁵. בחינה זוירה של קבצים אלה תסייע להבין טוב יותר את מנגנון ההעתקה של חומר דומה מן השלב המוקדם שבע"פ אל הכתוב. אבל אין בדברים אלה כדי להוציא את מדרשי יה"ב שבידינו מכלל "תורה שבכתב". חשובים במיוחד הם קבצי הדרשות של רמב"ן, ר' בחיי (בן אשר), אבן שועיב, רבנו ניסים (בן ראובן) ואחרים, שנשתמרו כדרך נתינת על פה. עוד על דרשנים ודרשות בימי הביניים: צונץ, "הדרשות בישראל" פרק 22, ובייחוד מסוף עמ' 194 והלאה, והערות 27, 30, 32-36, 46-49, 51-54, 59, 64, 65, 69, 79.
16. ראה דבריו של י. טברסקי, בבקורתו על דרשת הראב"ד לראש השנה שההדיר א. שישא בלונדון, תשט"ו. הביקורת נתפרסמה בקרית-ספר ל"ב, עמ' 440-443. טברסקי טוען שם כי הדרשה שבע"פ היתה תופעה פרובנסאלית קדומה ו"דרשותיהם הידועות של רבני פרובאנס קדמו בזמן לאלה של רבני ספרד", ולדבריו הדרשות נדדה במשך הזמן מפרובאנס לספרד. כבר צונץ עסק בנושא זה: ראה הערה 15 לעיל ובמיוחד ההערות 27, 30, 32 אצל צונץ. גם הרב ב. ז. בנדיקט שהרבה לעסוק בחכמי פרובאנס קובע כי "חכמי פרובאנס... יצרו מדרשים חדשים ועבדו מדרשים ישנים. הם היו הממשיכים המובהקים של מסורת חכמי המדרש...". ראה דבריו במאמר "לתולדותיו של מרכז התורה בפרובאנס". דיון ופרטים נוספים בנושא זה יובאו בחט"ד עמ' ד'.
17. ראה פרק 2 בחטיבה זו. 18. ראה פרק 6 בחטיבה זו.
19. הצורות המורכבות, המבנים הבלתי משוכללים ובמיוחד אריכות הדברים - כל אלה מתארים את הספרות המאוחרת יחסית אשר גם במד"ר הוא חלק ממנה. לא קשה להבחין בין האיכויות הספרותיות של מדרשי ארץ-ישראל הקלאסיים מול המדרשים המאוחרים ובהם גם במד"ר. וראה דברים בעניין זה בפרק 8 בחטיבה זו ובספרות שצויינה שם.
20. שאלת אחדותו המדומה של המדרש ומקצת דעותיהם של חוקרים בדורות קודמים בנושא נדונו בפרקי המבוא 1 ו-2. הכינויים השונים שנתנו לספר נדונו בפרק 3 של המבוא. ביסודם אין הכינויים העיקריים שונים זה מזה. 21. ראה הערה 1 לעיל.
22. גם ענין זה נדון בקצרה במבוא, פרק 1 ובחטיבה ד'.
23. בנושא נדון בהרחבה בחטיבה ד'. וראה גם הערה 16 לעיל.
24. אני מודה בזה לבעלי אוצר התורה הממוחשב המעמידים את התכנה והידע לרשות הציבור (בספריה הלאומית בירושלים) שלא על מנת לקבל פרס.
25. חלק מאלה הם העברות או עיבודים של חומר ממקורות אחרים. ארבעת הראשונים ושני האחרונים הם כנראה מקוריים משל במד"ר.
26. השבטים ששמותיהם נבחנו אינם הידועים והנדרשים ביותר ולכן התוצאות ברורות יותר מאשר אם היינו בודקים שמות המופיעים הרבה בכל המקורות. כמו כן נבחנו שמות שאינם ידועים כשמות חכמים, מקומות, מילים עצמאיות וכיו"ב.
27. התכנה מאפשרת בדיקת הפיזור בכל צורות הכתיבה של השם.

חטיבה ב', פרק 2: מדרש במדבר רבה חלק א' לפרשיותיו

למרות שבמד"ר ח"א הוא מדרש אחד ואחיד אפשר להצביע על מאפיינים של פרשיות מסוימות ואף על קבוצות פרשיות בעלות קוי דמיון יחודיים. לדוגמה: באופן כללי חלקו של מדרש תנחומא בתוך במד"ר ח"א ניכר בשליש הראשון שלו, דהיינו בפרשיות החופפות את במדבר, יותר מאשר בהמשך – בפרשיות של נשוא. מאידך הבאות ממדרשי התנאים ספרי וספרי זוטא נמצאות רק בפרשיות נשוא (שני אלה פותחים בפרשיות של נשוא). מגוון המקורות שבהם משתמש המחבר בפרשת נשוא רחב יותר מזה שבבמדבר. השימוש המשתנה במקורות נובע מהאופי השונה של פרשיות התורה במדבר ונשוא. במדבר אינה מכילה חומר "הלכתי" וגם מה"אגדה" שבתורה אין בה מגוון נושאים רב. נשוא מגוונת יותר ומכילה לא מעט חומר "הלכתי", והמדרש לכל אחת מהן נבנה בהתאם.

האופי השונה של המדרש לשתי הפרשיות שבתורה תלוי גם בכמות החומר המקורי שבכל אחת מהן. בבמדבר כמות החומר המקורי זעירה בהשוואה לכמותו בנשוא, ובמיוחד בפרשיות י"ג וי"ד. הבדל בולט נוסף: בדרך כלל הפרשיות הנוגעות לנשוא ארוכות משל במדבר. יוצאת מכלל זה היא פרשה ו' שהנה הקצרה בפרשיות במד"ר ח"א. היבט על הגוונים בדבר ממדי הפרשיות והיחס בינן לבין פסוקי התורה המקבילים יסייע להבין טוב יותר את האופי המתחלף של פרשיות במד"ר השונות.

פרשה א' של במד"ר נראית אחת הפרשיות הקצרות שבמדרש, אבל לא במתכונתה המלאה הכוללת חומר רב שנמצא בכתה"י וחסר בדפוסים⁵³. עיקר עניינה של הפרשה הוא בצווי לפקוד את בני ישראל. צווי זה נתפס כשבח גדול לישראל ואגב כך כוללת הפרשה דברים רבים בשבח ישראל וקדושתם, הסנהדרין ועוד. על שמות הפוקדים ועל מספרי הפקודים אין דרשות בפרשה זו. לעומת זאת יש בה לא מעט חומר על המפקד הנפרד של הלויים, ונושא זה עתיד לשוב ולעלות, בשינויים מתאימים, גם בפרשות הבאות של במדבר. רוב החומר של פ"א עד סוף פסקה ט' (ובכלל זה גם חלק מן החומר שבכתה"י) בא מתנחומא, מיעוטו בא ממדרשים אחרים והחל בפסקה י' ועד סוף הפרשה רוב החומר הוא מקורי.

פרשה ב' עוסקת במחנה ישראל לשבטיו ופקודיו והיא מקבילה לפרק ב' בספר במדבר. רוב החומר שבפרשה לקוח ממדרש תנחומא אבל יש בה גם חומר לא מעט מפסיקתא רבתי וממדרש כונן, וכן חומר מקורי. בסוף הפרשה, החל בפסקה כב מתיחס המדרש לתולדות אהרן ומשה שבראש פרק ג' של ספר במדבר. חלק זה של הפרשה נראה זר מפני הנושא השונה וגם משום שהמקור העיקרי לדרשה כאן הוא ויקרא רבה. יתכן שיחידה זו הנה שריד לפרשה עצמאית שנתמזגה לתוך פרשה ב' שבידינו. אבל אין כל עדות כזו בעדי הנוסח השונים של במד"ר, והיחידה שבידינו בעצמה קצרה מלהיות פרשה עצמאית.

בתוך הפרשה ניתן לזהות יחידה גדולה של דרשות סביב הפסוק "והיה מספר בני ישראל כחול הים" (הושע ב', א). היחידה כוללת את הפסקאות יב-יח (כ-240 שורות

דפוס), ואף היא בנויה מחמרים בני מקורות שונים ובכלל זה חומר מקורי. אין לשער שלפנינו שריד של מדרש עתיק לספר הושע שאינו מוכר ממקורות אחרים שכן רוב החומר מוכר ועריכתו מזכירה את דרכי עבודתו של בעל במד"ר עצמו. נראה איפוא כי החומר הנו חלק מבמד"ר הבסיסי ויש להסביר את קיומו כאן גם בקשר עם ענייני הפרשה: מספר בני ישראל ופקודיהם, וגם על פי העובדה שפרק ב' בהושע הוא ההפטרה המקובלת לפרשת במדבר וכנראה רצה עורך הספר שספרו ישמש גם כספר דרשות להפטרות הקשורות לשתי פרשיות התורה, במדבר ונשוא אשר סביבן נבנה המדרש כולו⁴.

פרשה ג' עוסקת בתפקידי הלויים במשכן ובמנינם למשפחותיהם. מקורותיה מגוונים והיא נעדרת כל חומר מקורי (פרט למשפטים קצרים ובודדים המשולבים בקטעי המקורות הקדומים). בפסקה י"ב חוזר המדרש בקצרה ובתמצית על דברים שהורחבו בפ"ב י' בענין סדרי החניה במדבר. הדבר מובן כיון שגם בתורה עצמה יש כאן חזרות וכפילויות. עם זאת יש הבדלים משמעותיים בהדגשים ובמבנה בין הקטעים הקרובים שבשתי הפרשיות⁵.

החל בפסקה ו' ניכרת בפרשה זו פתיחה חדשה⁶. יתכן שהפרשה היתה מורכבת מתחילה משתי פרשיות עצמאיות: פ"ג א-ה ופ"ג ו-יד. במדבר ג' יד מתחיל בתורה ענין חדש⁷, ויש הגיון ביצירת פרשה חדשה הנוגעת אליו. לפי חלוקה זו החלק הראשון של פרשה ג' קצר בהרבה מחלקה השני: 123 שורות בראשון, 305 בשני.

פרשה ד' היא הארוכה ביותר מבין פרשיות במדבר. בחלקה הראשון (פסקאות א-יא) היא עוסקת בפדיון הבכורות על ידי הלויים ובבעית העודפים. המקורות העיקריים כאן הם תנחומא, תלמוד בבלי (מעובד) וכן חומר מקורי. בהמשך עוסק המדרש בהרחבה בכלי המשכן שבקודש הקדשים ובתפקידי הלויים בעת פרוק המחנה. כאן משתמש הדרשן לא מעט בתוספתא וגם במשנה ואף במדרשי התנאים.

החל בפסקה כ' משתנים הנושא, הסגנון והמקורות. תחילה מובאים ספורים קצרים מתב"א שעניינם הוא "שלא ינהג אדם גאווה לפני המקום" (דף י"ג ע"ג, ש"ג, 14). כדי לאשר משפט זה מובא בהרחבה ניכרת מאוד ספור העלאת ארון הברית לירושלים ע"י דוד, לפי שמואל ב', ז'. בקטע מורחב זה משולבים דברים ממקורות שונים, לא כלם מזוהים. הרחבה זו סוטה במידה ניכרת מן המגמה הכללית של המדרש ונראה שהעורך שילב כאן יחידה גדולה ממדרש אחר – אולי מדרש לספר שמואל שאינו זהה עם מדרש שמואל הידוע שבידינו. בסוף הפרשה חוזר המדרש ומסכם: "להודיעך שאין גאווה לפני האלוהים" (דף ט"ו ע"ד, ש"ד, 4), והוא מסיים בכמה שורות אשר חוזרות לעניינה של הפרשה.

פרשה ה' היא הקצרה בפרשיות במדבר⁸. גם היחידה המקבילה בתורה היא קטנה וענייניה אחידים: "אל תכריזו את שבט משפחות הקהתי". אין כאן נסיון לפרש מילים וביטויים קשים והעורך עושה שימוש בהם כאמצעי לדרוש בנושאים החשובים בעיניו: הצלתם של צדיקים ושל ישראל בכלל, כבוד המקדש, זכות הלויים והקהתים במיוחד, והחובה להגן עליהם ע"י כיבוד הקודש. והחתימה כרגיל בדברי מוסר וסיום בטוב⁹.

בממדיה, באפיה ובסגנונה מזכירה הפרשה את מדרש תנחומא. יש בה לא מעט חומר שאינו מזוהה אבל הוא ללא ספק חומר קדום, ובחלקו גם מובא בשם אמוראים: ר"י פנחס הכהן בר חמא, ר"י יהודה בר"י סימון בשם ר"י שמואל בר"י יצחק, ר"י שמואל בר"י נחמן ור"י יהודה הלוי ברבי שלום. מסתבר שחומר זה נלקח מן המדרש הקדום לספר במדבר שהיה בידי העורך ושהיה קרוב לודאי, מהדורת תנחומא לספר זה שאבדה מאתנו¹¹.

לעומת זאת פרשה ו' הפותחת את המדרש לנשוא היא כמעט כלה פרוש שיטתי ליחידה התואמת בתורה. בצד קטעים קצרים ממקורות מוכרים יש כאן הרבה חומר מקורי¹² בצד העיבוד של מקורות שונים. החל בפסקה ג עיקר המדרש הוא התייחסות קצרה ושיטתית אל רוב המילים והבטויים שבתורה מבלי להאריך ולפרט בשום מקום. הדבר נכון בדרך כלל גם עבור התוספות הקצרות שבכתה"י (גם בפרשה זו יש כאלה אך הם קצרים ומעטים). אם בפרשה ה' אפשר היה לשער כי הקטעים שמקורותיהם אינם ידועים נלקחו ממדרש קדום לבמדבר, הרי כאן רוב החומר הבלתי מזוהה שמפסקה ג' ואילך נראה מאוחר והוא מזכיר יותר פרוש לתורה מאשר מדרש חכמים. רק סיומה של הפרשה, החל במילים "תני השיר מעכב" וגו' (י"ט ע"א ש"43) חוזר ומגלה אופי מדרשי אבל גם כאן חומר לא מועט אינו מוכר ממקום אחר: פסקה יא כולה – ואף הוא נראה כחומר מאוחר¹³.

פרשה ז' היא הראשונה לחטיבת הפרשיות עתירות ההלכה¹⁴ ז"י-י"א. נושא פ"ז הוא שילוח הטמאים וסביבו נרקמו דרשות רבות במיוחד בגנות לשון הרע, והן מקיפות את רוב החומר בפסקאות א-ו. המקורות כאן הם מגוונים ובהם גם חומר מקורי. לא מעט מן החומר מעובד מחדש מתוך מקורות קדומים. סוף הפרשה, פסקה י"ג, הנו חיבור מקורי¹⁵ ובו נדרשת כל פרשת השילוח כנגד הגלות. בפסקה זו חומר "היסטורי" – מקראי רב. אין כאן חומר היסטורי מעניין כשלעצמו ואף לא גילויים של מודעות היסטורית¹⁶ אבל יש נסיון להציג את עצם תופעת הגלויות השונות ודרשות שונות של חז"ל בעניין זה כאלו הן עולות מתוך פרשת שילוח הטמאים כפי שהיא נדרשת כאן.

פרשה ח' דומה בכמה מובנים לפ"ז. יש בה חומר הלכתי: וידוי מעילות וגזל הגר. דברי האגדה כאן נסבים בעיקר על גרים וזכויותיהם. בתוך החלק האגדי משולב ספור ארוך ומפורט הבנוי ע"פ מקורות שונים וענייניו הם מעשי שאול והגבעונים, הבצורת והוקעת בני שאול, מות שאול והספדו. תכלית הקטע היא ללמדנו "כמה קרב הקב"ה את הרחוקים" (סוף פסקה ד, דף כ"ג ע"ג, ש"31)¹⁷. גם כאן מופיע חומר אגדי אחרי הגוש ההלכתי הגדול ובו חומר מעובד ואף גלמי, ממקורות שונים, וכן חומר מקורי¹⁸.

פרשה ט' היא הארוכה שבפרשיות במד"ר והיא גם המגוונת שבכלן מבחינת נושאים, מקורותיה ודרכי העיבוד שלהם. היא גם המעניינת ביותר מבחינת המבנה הפנימי שלה. למרות שהנושא המרכזי של הפרשה הוא הסוטה, יש כאן לא מעט עיסוק בנושאים אחרים, רבים ומגוונים. לדוגמה: בפסקה כ"ד נדון בהרחבה העיקרון של ר"מ "במידה שאדם מודד מודדים לו"¹⁹ ועקרון זה מודגם ע"י קורותיהם של אנשים וקבוצות שונות מן המקרא, כאשר הקשר אל הסוטה קיים רק בתחילת הדיון ואין הוא חוזר עוד לאורך כל

היחידה הארוכה של דרשות. גם מקורותיה של הפרשה הם מגוונים. בחלק ההלכתי לקוח עיקר החומר מספרי, ס"ז ושני התלמודים. רבים מן הקטעים מעובדים על ידי שילובם זה בזה, קיצורם, הוספות שונות עליהם והרחבתם בדרכים שונות, ויחידות שונות של הפרשה נדונו בחיבור זה כדוגמאות לעיבוד החומר במד"ר. גם בחלקים האגדיים המקורות מגוונים ומעובדים בדרכים שונות וגם כאן לא מעט מן החומר הוא מקורי.

מבנה פ"ט הוא מיוחד ושונה מזה של כל יתר פרשיות במד"ר. היא בנויה משלושה מחזורי דרשות. המחזור הראשון (פסקאות א-כז) דומה במבנהו לפרשיות עתירות ההלכה האחרות: בחלק הראשון דרשות אגדה סביב הנושא המרכזי – סוטה ולאחר מכן ענייני הלכה שונים ולבסוף שוב דברי אגדה. אלא שכאן מפוזר חומר אגדה רב גם בין קטעי ההלכה ולמעשה בנוי כל המחזור הראשון קטעים קטעים של הלכה ואגדה, וזאת בנוסף למבוא האגדי הנרחב שכמוהו נמצא גם ביתר הפרשיות עתירות ההלכה. מחזור זה מקיף את כל פרשת הסוטה שבתורה והוא מחזיק כ-62% מכלל נפח הפרשה.

המחזור השני עוסק כמעט כולו בענייני הלכה והוא הרבה פחות מגוון מן הראשון. גם הוא מתייחס לפרשה לפרטיה, ואף מקורותיו אינם שונים מאלה של הראשון. קשה מאוד לזהות הבדל בין החומרים ההלכתיים שבשני המחזורים ודרכי הטיפול בהם.²¹ ישנם רק קטעים מעטים החוזרים בשני המחזורים כמעט ללא שינוי.²² המחזור השני מחזיק כ-25% מכלל נפח הפרשה. לא כל הפרשה שבתורה נדרשת בשני המחזורים. המחזור הראשון מסתיים בפסוק שלפני האחרון: "אִישׁ אִישׁ אֲשֶׁר תַּעֲבֹר" וגו'. הדרשה לפסוק האחרון: "וְנָקָה הָאִישׁ מֵעֹוֹן" וגו' (דף ל"ב ע"ד, שי"ג-13) אשר חותמת את המחזור השני, אפשר שהיא שייכת לראשון והיא חוזרת אליו. מאידך הדרשה בנויה על פי ספרי, ומדרש זה מפרנס את המחזור השני יותר מאשר את הראשון ולכן מסתבר יותר שהדרשה חותמת את המחזור השני, אך אין לומר זאת בוודאות.

בכתבי היד של במד"ר מכונה המחזור השני "פנים אחרים"²³. על התופעה העיר כבר ש. ליברמן ב"ספרי זוטא" והדבר נזכר אצל כהנא בדיסרטציה שלו.²⁴ תופעת המחזור השני של הדרשות נמצאת גם בתנחומא נשוא ויתכן שהיא שמשה כעין מקור השראה לבעל במד"ר. יתכן גם שהעורך לא רצה להעמיס על מחזור הדרשות השוטף חומר רב מדי, לכן העלה במחזור העיקרי את רוב החומר והשאיר את היתר למחזור השני. אלא שאין בידינו להסביר במה עדיף החומר שבמחזור האחד על פני היתר. אין לשלול גם את אפשרות שכל המחזור השני הנו תוספת מאוחרת למדרש המקורי.²⁵ עדי הנוסח של במד"ר לפרשת נשוא הם מאוחרים והמוקדם שבהם, כת"י מ, העתק בשנת 1418.²⁶ אין לדעת בדיוק כיצד נראה במד"ר בראשיתו ולכן אין לשלול הצעה זו. עם זאת עדיין אין בידינו הסבר מניח את הדעת לבחירת החומר שהובא במחזור הראשון, העיקרי.

תמיכה לכאורה בתיאוריה של התוספת המאוחרת לבמד"ר עולה מן העובדה שכמעט כל ההבאות בספרות ימי הביניים מפרשה ט' מתייחסות למחזור הדרשות הראשון בלבד. לפי שעה העלינו שתי הבאות בלבד מן המחזור השני בספרות זו. את האחת אפשר להסביר

בדוחק, גם על פי הנחת התוספת שלא היתה מוכרת לראשונים כחלק מבמד"ר. את השניה אי אפשר להסביר בדרך זו.

ההבאה הראשונה היא אצל ר' יהודה בן יקר בפרוש התפילות והברכות שלו. ברישום קטעי ריב"י בחיבור זה סומן הקטע במס. 2515. ע"פ הנוסח אצל ר' יהודה בן יקר לא ניתן לקבוע בודאות מה הוא מקור דבריו. לא בלתי אפשרי הוא כי ריב"י לקח את הקטע מתנחומא למרות הכיתוב "כדא' במדבר רבה" אצל ריב"י. ספקות באשר למקור המדויק של דברי ריב"י עולים גם בהבאות אחרות מדבריו. ההבאה השניה בספרות ימי הביניים מן המחזור השני של דרשות הסוטה בפ"ט, גם היא בשם במדבר רבה, היא אצל ר' יעקב בן חננאל סיקילי בילקוט תלמוד תורה²⁶.

פרשה י' אף היא מן הפרשיות הגדולות של במד"ר. היא בנויה כיתר הפרשיות עתירות ההלכה: בתחילתה חומר אגדה רב, ממקורות שונים, ובכללו חומר מקורי רב וכן דרשות שניתן לייחסן לר' משה הדרשן. אחר כך באים ענייני הלכה שונים הקשורים בנזיר ובמצוותיו²⁷, ולבסוף סיום באגדה. החומר ההלכתי רצוף וכולל רק מעט דברי אגדה, שלא כבמחזור הראשון של פ"ט. בחלק האגדי שבתחילת הפרשה יש התייחסות רבה לנושא הסוטה ויש כאן נטיה ברורה לקשור את פרשיות נזיר וסוטה, בעקבות רבי ע"פ הברייתא שבתחילת הסוגיה בתלמוד, סוטה ב' ע"א²⁸, אלא שהמדרש הרחיב בהרבה.

בפסקאות ה', ו של הפרשה יש התייחסות מרובה לפרקי מנוח ושמשון שבספר שופטים (במיוחד פרק י"ג). כבר אמרנו לעיל שיתכן שהרחבת הדרשה על הושע ב', א בפ"ב של המדרש המתייחסת לבמדבר קשורה בכך שההפטרה של אותה פרשת שבוע לקוחה מאותו פרק בהושע. העיסוק הרב בפרק י"ג של שופטים בפרשה זו יוסבר איפוא בכך שבשבת פרשת נשוא נהגים בכל ישראל להפטיר במנוח. אמנם ניתן לומר כי העיסוק הרב קשור ישירות לתוכן המשותף שבין פרשת הנזיר לבין מנוח ושמשון. ובכל זאת נראה שיש כאן זיקה ממשית בין פרשת נשוא ובין הפטרתה, כמו שמצינו בפרשת במדבר.

ובכך יש סיוע לידיעה כי במד"ר הוא מדרש מאוחר והוא בא ממקום שבו נהוג המנהג הבבלי של קריאת התורה במחזור שנתי²⁹.

פרשה י"א היא האחרונה מבין פרשיות ההלכה המובהקות של במד"ר וגם כאן המבנה דומה לזה שבקודמותיה. בחלק האגדי של הפרשה בולט במיוחד השימוש הרב במדרש שיר השירים ובפסיקתא רבתי. בפתיחת הפרשה מופיעה דרשה ארוכה שעניינה המרכזי הוא בישראל ובאומות העולם, והדברים נקשרים גם אל דרשות בגנות הסוטה ובשבח הנזיר, ובכך קושר הדרשן את פרשת ברכת כהנים לאותן שקדמו לה³⁰.

בפרשה י"ב כמעט שלא נמצא חומר הלכה. היא מתייחסת ברובה לפסוק אחד: "ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן וגו'" (במדבר ז', א) ורק לקראת סופה היא עוסקת בפסוקים הבאים של הקטע בתורה, ב-יא: רק כ-16% ממנה מתייחס לפסוקים אלה. אפשר

לראות את פרשה י"ב עצמה כמדרש דרשני הומילטי מהטיפוס של ויקרא רבה ושל מדרשי תנחומא. גם כאן, כבפי"א, לקוח חומר רב משהש"ר ומפסי"ר. להבדיל מרוב פרשיות במד"ר כמות החומר המקורי כאן מועטת מאוד ואף זו אינה באה ביחידות שלמות כלשהן אלא במילים של פרשנות פה ושם.

במובן זה מזכירה פי"ב את פרשה ג'. ורק במקום אחד נראה שיש כאן חומר מקורי המשולב בתוך קטע של שהש"ר. חומר זה נשמט מהדפוסים ומחלק מכתה"י של במד"ר.

פרשה י"ג היא אחת משתי הפרשיות העוסקות בפרוט רב בקרבנות הנשיאים. בפרשה נדרשים קרבנות ששת הנשיאים הראשונים ובראשם נחשון בן עמינדב. בחלקה הראשון, פסקאות א-יג גם זו כפי"ב נראית כמדרש דרשני-הומילטי ולמעלה ממחצית החומר שלה מתייחסת לפסוק "ויהי המקריב ביום הראשון" (ז', יב). גם כאן המקורות המשולבים מגוונים וגם כאן חלקם של שהש"ר ושל פסי"ר גדול יחסית. שלא כפרשה י"ב ניתן לזהות כאן לא מעט חומר מקורי, בעיקר בפסקה ב (נ"א ע"א, שי' 19 ואילך)³¹.

בפסקאות ט-יב נמצא חומר המזכיר את מדרשו של ר' משה הדרשן, ואף דרשות משל חסידי אשכנז³². אבל החל בפסקה י"ד מופיע גוש גדול ורצוף של דרשות הנראות כאילו נלקחו ממש ממדרשו של ר"מ הדרשן. כאן נדרשים קרבנות הנשיאים לפרטיהם וכל מערכת קרבנות כזו נדרשת כנגד נושא מגדל כלשהו: המלוכה והבריאה - יהודה, התורה - יששכר, התשובה - ראובן וכיו"ב. בגוש זה משולבים דברים ממדרש תדשא³³.

פרשה י"ד בנויה משלוש יחידות. היחידה הראשונה, פסקאות א-ד, היא שורה של דרשות סביב הפסוק "ביום השביעי נשיא לבני אפרים" וגו' (ז', מ"ה), ממקורות שונים. יחידה זו דומה בסגנונה וברוחה ואף במקורותיה לפרשה י"ב.

בפסקה ה' חוזרת הפרשה אל מה שנראה כמדרשו של ר' משה הדרשן וממשיכה לדרוש את קרבנות ששת הנשיאים האחרונים כדרך שדרשה את קרבנות הראשונים בפי"ג. פסקה י"ב היא כעין חזרה מחודשת על כל קרבנות הנשיאים, אבל הפעם ללא פרוט על פי השבטים השונים אלא בדרך של דיון בדגם החוזר בתורה תריסר פעמים. בקטע זה משולבים דברים ממדרש תדשא, מדברי ר' שמעיה³⁴ וגם ממקורות נוספים, באופן שקשה לקבוע את גבולותיהם ואת זהויותיהם.

בפסקה י"ג משתנה אופי הפרשה לחלוטין. הפרשה הופכת בבת אחת להיות הלכתית מובהקת ומביאה ממדרשי התנאים, ספרי וספרי זוטא דברים על קרבנות הנשיאים וחנוכת המזבח. בפסקה י"ח בא שוב קטע מתדשא בשם ר' פנחס בן יאיר וקטע זה תואם את רוח דברי רפב"י שהובאו בפסקה י"ב, לפני הדיון ההלכתי. דברים אלה של רפב"י משולבים במקומם הנכון שכן הקטע, כמוהו כפסקאות יג-יז, דן בסיכומים של קרבנות הנשיאים, אם כי סגנונו ורוחו הם כשל מדרש תדשא ולא כשל מדרשי ההלכה התנאיים.

החלק האחרון של הפרשה, מפסקה י"ט ועד סופה מתייחס כלו לפסוק האחרון של נשוא: "ובבוא משה אל אוהל מועד...וידבר אליו" (במדבר ז', פט). גם כאן רוב החומר לקוח ממדרשי התנאים, והפעם בעיקר מתורת כהנים.

מבחינת האופי והסגנונות השונים בתוכה אפשר לראות את פי"ד כאלו נוצרה משתי פרשיות שונות לחלוטין. ולמרות שאין כאן סימנים רגילים של פתיחות וחתימות²³ אין להוציא מכלל אפשרות כי אכן במקור היה החומר שבפרשה זו מאורגן ביותר מאשר פרשה אחת. גם ממדיה הגדולים של הפרשה מסייעים להשערה זו. בחלקים האחרונים של הפרשה קשה לזהות את העורך ואת תרומתו למדרש שכן הדברים מובאים כאן ממקורותיהם ללא עיבודים, הקדמות, סיכומים וכיו"ב, מהסוג המוכר ברובו של במד"ר ח"א.

ה ע ר ו ת:

1. במונח זה הכוונה לחומר שאינו מוכר ממקורות קדומים והוא נוצר ע"י העורך עצמו או ע"י מי מחכמי זמנו ומקומו או סמוך אל אל זמנו ומקומו של העורך.
2. ראה נתוני הטבלה בפרק הקודם. 3. בענין זה ראה: מנחם, פרק א'; נספח מס. 1.
4. בפ"י העוסקת בנזיר כלולה גם יחידת מדרש העוסקת בהולדת שמשון ע"פ שופטים י"ג, שהנו הפטרת שבת נשוא על פי המנהג המקובל. וראה גם דיון בעניין זה בפ"י ובהערה 29 להלן. 5. ראה חטיבה ב' פרקים 5, 6.
6. על פתיחות הפרשיות של במד"ר ראה חטיבה ב' פרק 3.
7. היחידה של פרק ג' ה-יג פותחת ב"הקרב את מטה לוי" והיחידה ג' יד-נא פותחת ב"פקוד את בני לוי". אמנם אין זו הפרשה היחידה במדרש זה שבה חברו יחד כמה עניינים לתוך פרשה אחת. במובן זה שונה במד"ר מאוד מויק"ר למשל. בויק"ר 37 פרשיות וכולן קצרות בהרבה מפרשיותיו המעטות אך ארוכות יחסית, של במד"ר.
8. גם בפרשה ה' נשמט מן הדפוסים קטע ארוך יחסית. ראה הטבלה בפרק הקודם ודיון בתופעת החומר החסר בדפוסים אך נמצא בכתה"י, במקומות שצויינו בהערה 3.
9. על סיומי פרשיות במד"ר ראה פרק 4 בחטיבה זו. 10. על המדרש הקדום לספר במדבר שהיה כנראה בידי עורך במד"ר ראה חטיבה א' פרק 18.
11. כל פסקה ב' נראית כלקוחה ממדרשו של רבי משה הדרשן. פרטים בחטיבה ד' פרק 3.
12. ראה פרקים 8, 7 בחטיבה זו וכן פרקים 15, 16. 13. ראה פרק 9 בחטיבה זו.
14. לדעתי דרשה זו היא משל רבי משה הדרשן. ראה חטיבה ד' פרק 3.
15. ראה פרקים 12, 13 בחטיבה זו. 16. על המקורות ועל עיבוד החומר של פסקה זו ראה דיון בפרק 5 בחטיבה זו, ובעיקר בחט"א פרקים 10, 8 על שימושו של במד"ר בתלמוד הירושלמי וכן במדרש שמואל. המקורות הם ברובם ארץ-ישראלים מובהקים.
17. וגם כאן אפשר להראות שחלק נכבד מן החומר המקורי הוא משל רבי משה הדרשן.
18. מקור הדרשה הוא בתוספתא סוטה פרק ג' והיא מורחבת כאן מאוד בהשוואה למקור. גם בתוספתא נעלם הקשר אל הסוטה עם התפתחות הדרשה. הנושא נדון בפרק 5 בחטיבה זו וכן בפרק 4 (תוספתא) בחטיבה א'.
19. מ. כהנא בדיסרטציה, עמ' 111, סעיף 22.2. גם כהנא לא ציין לשינויים ממשניים בין שני המחזורים בטיפולם בחומר שאותו בדק. 20. ראה פרק 6 בחטיבה זו.
21. תופעות דומות מוכרות בספרות המדרש. הערוך, ערך ברדס וערך טג מכנה את ספרי זוטא "פנים אחרים של וישלחו". וראה דברי קאהוט (אחי"ה) במיוחד בערך ברדס וליברמן, "ספרי זוטא" עמ' 4 והערה 10 וגם עמ' 10. על מדרשי פנים אחרים א' וב' לאסתר ראה בובר, ספרי דאגדתא לאסתר, פתח דבר, ג'. 22. ראה הערה 19.
23. תופעה כזו שאף אותה כנו מעתיקים "פנים אחרים" ראה למשל בטעמי מסורת המקרא לר' יהודה החסיד, עמ' 15.
24. ראה חטיבה ה' פרק 3. כת"י מ הוא היחיד בין כתה"י המכילים את פרשת נשוא שתאריכו ידוע. הקביעה כי הוא המוקדם שכולם היא סבירה אך אינה מוחלטת.
25. חטיבה ו', פרק 2. ועיין בפרוש התפילות והברכות לריב"י עמ' קל"ז. המקור הוא בפ"ט ל"ד, (ל"א ע"ד ש"ל 33-34), וזו לשונו: "אמרו רבותינו בזמן שהאשה מיוחדת עם בעלה והיא משמשת עמו ולבה לאיש אחר שראתה בדרך אין לה ניאוף גדול מזה שנא' האשה המנאפת תחת אישה תקח את זרים". לדרשה מקבילה בתנחומא נשוא ז'.

26. ראה חטיבה ג' פרק 8 וחטיבה ו' פרק 8. ית"ת מצטט מתוך פ"ט לג, דף ל"א ע"ג, ש"י 17-21. ית"ת מצטט כאן יחידה אחת מבמד"ר אשר חלקה מופיע במדרש בפיסקה טז (כ"ח ע"א ש"י 7-9). שתי הפסקאות, אחת מהמחזור הראשון והאחרת מן המחזור השני, מתייחסות לאותו פסוק בתורה: "והעמיד הכהן את האשה" וגו'. יתכן שהסיקלי כרך יחד את שתי הדרשות הנפרדות והמתייחסות לאותו פסוק, אבל יתכן גם שהוא הכיר את פ"ט במחזור אחד שהכיל את החומר שבשני המחזורים. קשה לומר דברים ברורים. על נושא זה ראה גם פרק 9 בחטיבה זו.
27. גם רש"י בפרושו לתורה נזקק לקישור זה: רש"י לבמדבר ו', ב.
28. ברשימה המגוונת של מנהגי ההפטרות שבאנציקלופדיה התלמודית, סוף כרך י' צוינה הפטרה אחת בלבד לפרשת במדבר, והיא בהושע ב', כמנהג המקובל. וגם בנשוא מפטירים ברוב המכריע של המנהגים, פרט למנהג רומניה, בשופטים י"ג.
30. על פתיחות בבמד"ר ראה פרק 3 להלן. בגוש הפרשיות ט-י"ג ניכרת מגמת קישור הפרשיות זו לזו יותר מאשר ביתר חלקי המדרש. על פי"א, מקורותיה ומבניה כדוגמה עמדנו בפרק הקודם. 31. על חומר זה: "מאורעות הזמן", פרק 13 להלן.
32. על הקשרים בין במדבר רבה ובין ספרות חסידי אשכנז ראה חטיבה ג', פרק 12.
33. על מדרש זה בבמד"ר ראה חטיבה א' פרק 15.
34. חלקו של רבי שמעיה בבמד"ר הוא יחידה מעניינת. הנושא נדון בחטיבה ד' פרק 4.

חטיבה ב'. פרק 3: פתיחות

כמו מדרשי האגדה הקלאסיים גם במד"ר ח"א כולל פתיחות לפרשיותיו. רוב הפתיחות לפרשיות סדר במדבר לקוחות מתנחומא (אחת מהן ממדרש כונן), ורוב הפתיחות בנשוא הן מבנים מקוריים, לעתים קרובות. על בסיס קטעי מדרש ממקורות אחרים.

בין הפתיחות שהועברו מתנחומא לבמד"ר ח"א תוך שמירה על מתכונת הפתיחה שלהן רק אחת הנה הלכתית². רוב הפתיחות ההלכתיות האחרות שבתנחומא שולבו בבמד"ר מבלי לשמור על מתכונת הפתיחה שלהן ואילו השתים האחרונות³ לא שולבו כלל בבמד"ר.

פתיחות האגדה שבבמד"ר ח"א מבוססות על פסוקי המקרא במתכונת הרגילה במדרשי אגדה. התפלגות השימוש בין פסוקי תורה, נביאים וכתובים דומה לזו שבבראשית רבה⁴. מתוך 67 פסוקי פתיחות⁵ לקוחים 50 מן הכתובים⁶, 11 מהנביאים⁷ ו-6 מן התורה⁸. בתוך מקבצי המקרא ההתפלגות שונה מעט מזו שבב"ר וניכר במיוחד מספרם הגדול של פסוקי שיר השירים ששולבו בפתיחות במד"ר.

לכל פרשה בבמד"ר ח"א יש פתיחה אחת לפחות. מספר הפתיחות בפרשיות השונות משתנה בין אחת לעשר⁹. מספרן הכולל של הפתיחות הוא 62. תופעה אפיינית היא פיזור מספר פתיחות בתוך הפרשיות ולא רק בראשן. גם תופעה זו מוכרת במדרשי אגדה קדומים אבל בבמ"ר היא מצויה יותר. בפסקאות שברשימה מופיעות פתיחות אחרי קטעי דרשות המפרידים בינן לבין הפתיחות שבדראש הפרשה ואחדות מהן רחוקות מרחק רב מן הראש:

פרשה ב' פסקה ט, י, יב, יז.	פרשה ט' פסקה ו, ז, ט.
" ג' " ו' י"ג.	" " " " " " " " " " " "
" ה' " ו'.	" " " " " " " " " " " "
" ח' " ט' י"ד.	" " " " " " " " " " " "

בפרשה ט' הבנויה שלושה מחזורי דרשות²¹ נמצא פתיחות רק במחזור הראשון.

רובן הגדול של הפתיחות בבמד"ר ח"א הן ארוכות ומסורבלות, ובמובן זה אופי הפתיחות דומה לאפיים של קטעי האגדה שבמדרש זה, להבדיל מקטעי ההלכה שרובם קצרים יותר. המגמה של מעבר מפתיחות קצרות ופשוטות שהיו נהוגות בימי התנאים²² אל הארוכות יותר שבימי האמוראים, נמשכת ביתר שאת בבמד"ר המאוחר. רבות מן הפתיחות שבבמד"ר ח"א הן "פתיחות מעגליות"²³: בסוף הפתיחה חוזרת הדרשה אל הפסוק הזר שהוצב בתחילתה. פתיחה זו אפיינית למדרשי תנחומא כפי שהראה מ. ברגמן אבל ניצניה של התופעה ניכרים במדרשים מוקדמים יותר.

זאת ועוד: ברבות מן הפתיחות של במד"ר נוספו לאחר הפסוק או הפסוקים החותמים את יחידת הפתיחה הרחבות שנועדו לחזק את דברי הדרשה ולהוסיף עליה מעט. תופעות כאלה אף הן קיימות כבר בפתיחות תנאיות אחדות²⁴ ובהן דרשתו של רבי אלעזר בן עזריה המובאת בכמה מקומות²⁵ ואף בבמד"ר. ואמנם, כשם שבבמד"ר (פי"ד, ד) מובאת הרחבה זו אחר פסוק הסדר (שמות, כ"א) מתוך מקורה התנאי, כך גם בפתיחות מקוריות של במד"ר יש תוספות כאלה, כנראה משל עורך המדרש²⁶. גם תופעה זו מצויה במקצת פתיחות שבמדרש תנחומא.

וכך לדוגמה, מוסיף עורך במד"ר מעצמו, לאחר הפתיחה בפ"ב ב' שנלקחה בחלקה מפסיקתא רבתי סוף פ"ה, את המילים "הא למדנו" וגו'²⁷ והוא חותם גם את התוספת שלו בפסוק הפרשה "ויהי ביום כלות". תופעה דומה מאד נמצאת בסיום הפתיחה שבפ"י, ג. כאן מסתיימת הפתיחה בחזרה אל הפסוק הזר (מעמוס), ואחריה "הא למדנו..." שהנה תוספת של המחבר. ויש להעיר כי לשון "הא למדנו" מופיעה לעיתים גם בסיומיהם של סיפורים בבמד"ר. כך מסתיים הסיפור הארוך על דוד, הגבעונים והשמדת שרידי בית שאול שבסוף פרשה ח' ד. ואין זה הסיפור היחיד המסתיים במטבע לשון זה²⁸.

פתיחות רבות בבמד"ר הן פתיחות מורכבות. כלומר העורך בנה סביב הפסוק הזר שבראש הפתיחה שורת דרשות שאינן קשורות לעניינו ורק בסופה של אותה שורה הציג את הדרשה הקשורה לעניינו. מתכונת זו ידועה במדרשי האגדה הקדומים אף כי אינה שכיחה ביותר²⁹. פתיחה מורכבת ויפה מסוג זה היא בפרשה ג', וי"ג. הפסוק הזר הנדרש הוא: "אלהים מושיב יחידים ביתה מוציא אסירים בכושרות" וגו' (תהילים ס"ח, ז). סביב מילותיו של פסוק זה הובאו כאן שלוש עשרה (!) דרשות שונות שאינן קשורות בנושא הפרשה ורק הדרשה הארבע עשרה במנין (ט" ע"ב, ש"ל 37) מתקשרת בסופה לענין הפרשה.

פתיחה מורכבת אחרת, פשוטה יותר, היא זו שבפ"ג, ג'. כאן פסוק המוצא הוא "גאות אדם תשפילנו ושפל רוח יתמוך כבוד" (משלי, כ"ט, כג). אחרי שורה של זוגות בני אדם (או הרים) המיוצגים את הגאות מול שפלות הרוח באה דרשה הקשורה לפרשה ועוסקת ביהודה וביוסף. דרשה זו לקוחה מפסי"ר פ"ז והיא פשוטה יחסית לפתיחה המורכבת שנדונה כאן ושהינה מקורית, משל עורך במד"ר. עוד מתאפיינות רבות מן

הפתיחות בבמד"ר ח"א בהתמשכות הטפול בפסוקים המובאים מבחוץ אל ראשי הפתיחות. בעוד שברוב הפתיחות נדרש פסוק זר אחד או חלק ממנו, וסביבו מתפתחת היחידה כלה, הרי בפתיחות אלה נדרש הפסוק, כשהוא מפורק לאבריו. אחר כך נדרש הפסוק הבא במקרא, ואף הוא למקוטעין, ולעתים נדרשים בדרך זו גם פסוקים נוספים מאותה פרשה. וכך נוצרת דרשה ארוכה הבנויה על צרור פסוקים רצופים מן המקרא.

לעתים קרובות נפתח מחזור דרשות שני לאחר תום המחזור הראשון של דרשות סביב אותם פסוקים וגם מחזור זה בנוי על הפסוקים המפורקים. נדגים את התופעה בשתי פתיחות מבמד"ר. הראשונה - מפרשה י"ב. פתיחה ארוכה זו מתחילה בדרשת המילים: "תנה בני לבך לי ועיניך דרכי תצורנה" (משלי כ"ג, כו) ולאחר מכן נדרשים הפסוקים הבאים שבאותו פרק במשלי, עד סופו: "אוסף אבקשנו עוד" (פסוק לה, בדף ל"ה ע"ב, שורות 18-19). אחר תום מחזור דרשות זה נפתח מחזור חדש: ד"א תנה בני וגו' - וגם כאן נדרשים שוב רוב המשפטים מאותה פרשה שבמשלי. אבל בעוד שכל מחזור הדרשות הראשון אינו נקשר כלל אל נושא הפרשה שהוא הנזירות, ורובו עוסק בדברים שבין ישראל לעמים, הרי המחזור השני דורש את כל משפטי הקטע ממשלי סביב הרעיון המרכזי הקשור לפרשה: הנזירות בתור אמצעי להמנע מזנות והיין, מאידך, כגורם לזנות. תחילת המחזור השני הנה בדף ל"ה ע"א, ש"א, 19.

כיוצא בזה הפתיחה הארוכה בפרשה י"ד, ו. כאן נדרשים למקוטעין הפסוקים "אני פי מלך שמור" ועד "אין אדם שליט ברוח" (קהלת, ח' ב-ח) ולכל היחידה המדרשית אין כל קשר לבמד"ר פי"ד. לאחר מכן מתחיל מחזור חדש של דרשות (דף ס"ז ע"א, שורה 34) סביב אותם פסוקי קהלת. המחזור החדש קצר יותר ומגיע רק עד "ידע לב חכם" (שם, שם ה) וכל קטעי הדרשה קשורים לענין הפרשה: קרבן שבט מנשה בן יוסף.

בדוגאות אלה ניכרת המורכבות שנדונה קודם לכן, ובמיוחד ניכרת כאן התמשכותן של דרשות הפתיחה על פני פסוקים רבים וקטעיהם. תופעה כזו, אף אם היא מצויה מעט במדרשים קודמים לבמד"ר, נראית יחודית לבמד"ר גם בתדירותה היחסית בספרים וגם בממדי הפתיחות המאופיינות על ידיה.

סוג נוסף של פתיחות אפייניות לבמד"ר הוא הפתיחות הכפולות והמשולשות. הכוונה במונחים אלה לפתיחות שבהן מוצב פסוק זר ראשון אחר פסוק הפרשה ואחר אותו פסוק מוצב פסוק זר שני, והלה מתפקד כ"פסוק זר" של פתיחה לגבי הראשון. בפתיחה משולשת נוסף פסוק זר שלישי המתייחס באותה דרך אל השני. סיומן של פתיחות אלה בנוי במתכונת הסיום של פתיחות רגילות, באופן שהפסוק האחרון מופיע ראשון לקראת הסיום, קודמו מופיע אחריו ולבסוף נחתמת היחידה כלה בפסוק הפרשה.

פתיחה כפולה כזו נמצא, לדוגמה, בפ"ט, ו'. פסוק הפרשה הוא "כי תשטה אשתו" (במדבר, ה' יב). אחרי פסוק זה נאמר הה"ד "נואף אשה חסר לב" וגו' (משלי, ו' יב). לב) וכזו, נואף אשה וגו' - הה"ד "מעוות לא יוכל לתקון" (קהלת א' טו). מכאן

מתפתחות דרשות סביב הפסוק מקהלת, ובסיומן: "לכך נאמר מעוות לא יוכל לתקון - שעושה מעשה מעוות שלא יוכל לתקנו, וחסרון לא יוכל להמנות שהוא נקרא חסר לב ולא ימנה במנין הצדיקים, וכה"א נואף אשה חסר לב..". כאן באים משפטים שונים על פסוק זה והיחידה כלה מסתיימת בפסוק הפרשה "כי תשטה אשתו". סדר הפסוקים בפתיחה: פסוק הפרשה, משלי, קהלת. ובסיום: קהלת, משלי, הפרשה.

פתיחה משולשת נמצא, לדוגמה, בפרשה ט"ז, גס כאן פסוק הפרשה הוא "איש איש כי תשטה אשתו". אחריו באים שלושה פסוקים "זרים" בזה אחר זה מבראשית, דברים ומשלי ולפני כל אחד מהם מופיע הביטוי הדא הוא דכתיב. סגירתה של יחידה זו סבוכה ומורכבת. הכוון הכללי גס כאן הנו הפוך לראשיתה של הפתיחה: משלי, דברים, בראשית ופסוק הפרשה. אלא שאחרי הסיום בפסוק מדברים יש אריכות יתרה ומבנה מורכב הפותח מחדש את הדיון בפסוק "והיה מחניך קדוש" מספר דברים. לאחר סיום הדרשה השניה לפסוק זה בא הסיום בפסוק מבראשית ולבסוף - בפסוק הפרשה. כך נשמר המבנה הבסיסי של הפתיחות גס במערכות מורכבות אלה. הדגם למבניהן של פתיחות מסוג זה יהיה:

הפסוקים	תוכן הפתיחה	הפסוקים
א ב ג ד	א ב ג ד	א ב ג ד

מבנים סבוכים אלה יכולים לרמז על האפשרות שבפני בעל במד"ר היה מדרש קדום אשר פסוק הפרשה שלו היה הפסוק ג ע"פ דגם זה. פסוק ד שמש כפסוק זר בפתיחה שהיתה קיימת כבר במדרש הקדום והמבנה שלה היה מעגלי: ג ד --- ד ג. עורך מאוחר השתמש בפתיחה זו לצורך פסוק הפרשה ב וכך נוצר המבנה א ב ג ד --- ד ג ב, ועורך מאוחר יותר הרחיב את המבנה וכלל בו גס את א.

אלא שמכמה סיבות אין הדבר נראה סביר. ראשית - הלשון, הסגנון ועיקרי התכנים של גופי הפתיחות שנדונו כאן ושל דומותיהן נראים אפייניים לבמד"ר דוקא. שנית - לא מצאנו באף מדרש ידוע אחר סוגי פתיחות כאלה, ולבטח לא בתדירות כה גבוהה. שלישית - גס אם תיאורית המדרש העתיק מצליחה להסביר את המבנה הכפול, וזאת בהנחה שעורך במד"ר השתמש בגרעין הפתיחה הישנה לצורך הפתיחה הכפולה שחבר, קשה מאד להסביר בדרך זו את טיבן של פתיחות מרובעות, אלא אם נשער שעורך מאוחר בנה פתיחה כזו על בסיס הפתיחה המשולשת שעורך שקדם לו בנה מן הפתיחה הכפולה שהיתה מוכרת לו, ושנבנתה קודם לכן בידי עורך מוקדם עוד יותר. דבר זה אינו מתקבל על הדעת אף שאינו בלתי אפשרי לחלוטין. ורביעית - לפחות לגבי פסוקי התורה אפשר היה לצפות שהדרשות תהיינה מוכרות ממדרשים לספרים אלה. העזרן של דרשות כאלה מהמקורות הידועים מחזק את ההשערה שכל המבנים המתוארים הם מעשי ידיו של בעל במד"ר.

את הטכניקה שתוארה כאן ניצל בעל במד"ר בדרך מעניינת ביותר בפרשה ב' ואף שילב בה מנגנונים אחרים של פתיחות, מהסוגים שתוארו לעיל. בפרשה ב' יב מובא

פתיחה ארוכה מאוד שפסוק הפרשה שלה הוא "אלה פקודי בני ישראל, (במדבר, ב' לב), ואחריו נאמר: "הה"ד יהיה מספר בני ישראל כחול היס" (הושע ב', א), הה"ד לעולם ה' דברך ניצב בשמים" (תהילים, קי"ט פט). זוהי פתיחה כפולה וארוכה, וגרעין הפתיחה מסתיים בסוף פסקה י"ב במבנה מעגלי עם חזרה לפסוק מתהילים, אך הדרשות סביב הפסוק בהושע נמשכות עד סוף פסקה י"ח (על פני כ-240 שורות דפוס), ושם נסגרת כל ה"פתיחה" הארוכה שנבנתה סביב הפסוק בהושע.

למעשה אפשר לראות את כל הפתיחה הארוכה ע"פ הושע כפתיחה כפולה, וכנראה ניצל בעל במד"ר את הטכניקה הצוברת של הפתיחות כדי ליצור יחידה מדרשית עצמאית לפסוק מהושע. נראה שהיה לו ענין בדרשה לפסוק והיה מספר בני ישראל וגו' שכן פסוק זה פותח את הפרשת שבת פרשת במדבר, הלקוחה מהושע (ב', א-כב)²³.

המורכבות של הפתיחות תואמת את מורכבותו של מדרש במד"ר ח"א כלו ואת דרכו של העורך ליצור יחידות מדרשיות תוך הבאת קטעים ממקורות מוכרים, עבודם לפי צרכיו ושיובם בדברי עצמו. רבות מן הפתיחות במד"ר, בעיקר בפרשת נשוא, לא נוצרו מתחילתן כפתיחות והעורך הוא שהפך קטעים ממקורות שונים לפתיחות. אלא שבעוד בעל בראשית רבה נקט בפתיחות מלאכותיות שכאלה לשון "ר' פלוני פתח", הרי כותרות הפתיחות של במד"ר הן לרוב "הדא הוא דכתיב"²⁴.

כדוגמה לפתיחה שנוצרה ע"י בעל במד"ר נזכיר שנית את הפתיחה שבפ"ט, ו'. פתיחה זו הנה כפולה ומורכבת. הפסוק מזהלת - מעוות לא יוכל לתקון - שהנו הפסוק הפנימי במבנה שנוצר כאן, נדרש פעמיים, כפתיחות המורכבות שתוארו לעיל. בראשונה מובאת ברייתא מן התלמוד²⁵, אחריה דברים מהמשנה ואחריהם דברי ר' שמעון בן מנסיא במשנה, הקושרים את הפסוק לעריות²⁶. אח"כ באים זה בצד זה דברים קצרים של המחבר והרחבות ע"פ הגמרא שם וקטע מתוספתא חגיגה פ"א, ז'. בעל הדרשה במד"ר הביא אותו ובנה על גביו את המשך הדרשה²⁷.

פתיחה מקורית, שנוצרה ברובה מחמרי דרשות מקוריים²⁸, היא זו שבפי"א, א'. גם כאן המבנה כשל פתיחה מורכבת, וסופה מתקשר אל נושאי שלוש הפרשיות הקודמות: סוטה, נזירות וברכת כהנים. גם קישור זה הוא מסממני היצירה המקורית של במד"ר.

ועם זאת, לא מעטות הן הפתיחות שבנה בעל במד"ר מחמרי דרשה שהיו בידיהם והוא שסדר אותם לפי רצף משלו - לעיתים בשינויים מסויימים בהשוואה למקור, ואף העניק להם את מבנה-העל של פתיחה. כך למשל, נלקח רוב הקטע הארוך שבפרשה י"א, ג' משיר השירים רבה, פרשה ג'. במד"ר יש שינויים לא גדולים בסדרן של היחידות, תוספות קצרות מאוד ממקומות מזוהים²⁹ וכמה שורות שהנן כנראה יצירה מקורית של העורך. בסוף היחידה כלה מופיע קטע ארוך יחסית, מתוך תנחומא נשוא ט'. את מתכונת הפתיחה וחתימתה יצר עורך במד"ר: הוא הביא את פסוק הפרשה ואת הפסוק הזר על דרשותיהם השונות אבל פתח את הכל במתכונת המוכרת: "הדא הוא דכתיב...".

רבות מהפתיחות הארוכות שבפרשות האחרונות של במד"ר ח"א בנויות במתכונת זו.

האריכות והמורכבות של הפתיחות אפייניות לסגנונו של במד"ר המאריך בדברים ומתרחק בכבדות מן הקיצור והתמציתיות של מדרשי האגדה הקדומים. אין לדבר כאן על גורם ההפתעה שבפתיחה, או על האמנות שבשזירת פסוק הסדר, הפסוק הזר, דברי הדרשה המרוכזים וחיתומה של הפתיחה בפסוק הסדר כהכנה לקריאת התורה שאחר הפתיחה³⁰. הפתיחות בבמד"ר, כמדרש כולו, אפייניים לחיבור שמתחילתו נוצר כספר כתוב³¹.

ה ע ר ו ת:

1. על הפתיחות במדרשי האגדה, תבניותיהן ותפקידיהן נכתב לא מעט. כאן יובא רק מבחר מן העבודות הדנות בעניין זה. אחדות מאלה יזכרו גם בהמשך ההערות. דיון מפורט ומידע רב על הפתיחות בבראשית רבה נמצא במבוא לב"ר במהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 11-19 וכמעט כל העוסק בנושא זה בדור האחרון נזקק לדברי אלבק שם. חשובים דברי יוסף היינמן ב"פתיחות תנאיות", א. סגל ב"הפתיחתא בבבל"; מ. ברגמן, ב"פתיחות מעגליות", האפייניות בעיקר לתנחומא. א. שנאן ב"תורת הפתיחתא" (וראה שם הערה 2). וראה גם את דברי י. היינמן בהקדמתו ל"דרשות בציבור בתקופת התלמוד". עוד על עבודותיו של י. היינמן בתחום זה ראה אצל מ. ברגמן (לעיל), עמ' ל"ד הערה 1.
 2. "השובת בדרך עושה לו עגולות" מתוך תנחומא במדבר ט"ז. צונץ ב"הדרשות" פרק 14 והערה 72 ציין ל"הלכות" נוספות מתנחומא שנספחו לכאן". ואולם שתי הדוגמאות הנוספות שהביא, טעויות הן בידו. ראה חטיבה א' פרק 12 (תנחומא).
 3. "ויהי ביום כלות", נשוא י"א ו"ביום השמיני נשיא לבני מנשה" נשוא כ"ט.
 4. ראה מבוא לבראשית רבה מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 12-13.
 5. התחשבנו בכל פסוקי הפתיחות, בהן גם הכפולות, המשולשות והמרובעות. לפיכך מספר הפסוקים גדול ממספר הפתיחות שבמדרש שהנו 62. בכלל אלה פתיחה אחת של הלכה שאינה כוללת פסוק מן המקרא.
 6. באלה: 18 מתהילים, 12 ממשלי, 4 מאיוב, 11 משיר השירים, 4 מקהלת, 1 מעזרא.
 7. באלה: 3 מישיעיהו, 3 מהושע, 2 מירמיהו, ואחד אחד משמואל, מלכים ועמוס.
 8. 3 מהם מתוך ספר דברים ויתרם מבראשית, שמות ובמדבר.
 9. לפי פרוט זה: בפרשה א' 5 פתיחות, בפ"ב 8, בפ"ג 3 (וראה עוד בעניין זה בחטיבה זו פרק 2), בפ"ד 2, בפ"ה 4, בפ"ו 2, בפ"ז 1, בפ"ח 5, בפ"ט 4, בפ"י 5, בפ"יא 3, בפ"יב 10, בפ"יג 5, בפ"יד 5, ובסך הכל 62 פתיחות.
 10. על פתיחה זו ומקומה בפרשה כלה ראה חטיבה ב' פרק 2, הדיון על פרשה ג'.
 11. פתיחה זו רחוקה במיוחד והיא קרובה לסוף הפרשה. 12. ראה חטיבה ב', פרק 2 - הדיון על מבנה פרשה ט"ז. 13. בעניין זה ראה: היינמן, פתיחות של תנאים.
 14. על פתיחות מסוג זה דן מרק ברגמן ב"פתיחות מעגליות".
 15. כגון דרשת בר-קפרא המובאת בויקרא רבה פרשה ל"א, ד.
 16. יוסף היינמן, שם. היינמן הראה את התופעה בדרשתו של רבי אלעזר בן עזריה שבבבלי חגיגה דף ג' ע"א וע"ב. לדעתו פסוק הסדר הסוגר את הפתיחה הוא הפסוק הפותח את עשרת הדברות (שמות כ', א) והמילים "אף אתה עשה אזמך כאפרכסת וגו' הן תוספת על עיקר הפתיחה.
 17. לעתים נלווית התוספת לעיקר הפתיחה כבר במקור שאותו הביא במד"ר. כך לדוגמה, הפתיחה הראשונה בפרשה י"ב אשר מובאת עם התוספת "אימתי היה שלום" וגו' (דף מ"ה ע"ד שורה 1) מפסיקתא רבתי פ"ה.
 18. בעלותו של עורך במד"ר על תוספת זו ברורה גם משום שהוא חסרה בפס"ר פ"ה, וגם על-פי לשונה ובמיוחד ע"פ הבטוי האפייני "הא למדנו". על שכיחותו של ביטוי זה בבמד"ר ראה: חטיבה ב' פרק 7, לשון וסגנון.
 19. דיון קצר בנושא זה בחטיבה זו, פרק 8, בהתייחסות אל הסיפור הדרשני הארוך.
 20. הביטוי "הא למדנו" הוא אפייני לבמד"ר. ראה פרק 7 בחטיבה זו.
- לדוגמה: הפתיחה הארוכה והמורכבת למדרש שיר השירים רבה על בסיס הפסוק "חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתייצב" (משלי, כב, כט), המופיעה גם בפתיחה לקהלת רבה כשהיא מקוצרת ומפושטת. לענין הפתיחות המורכבות ראה אלבק במבוא לבראשית רבה עמ' 17. 21. ראה הערה 10 לעיל.

22. כ"פתיחתאות מתמשכות" אפשר לתאר גם את הקטעים הבאים: פ"י א'; פ"ב ג' ד'; פ"ג ב'; פ"ד א' ד'. ניכרת שכיחותן של פתיחות כאלה בפרשיות האחרונות.
23. ראה פרק 2 בחט"ז, בהתייחסות להפטרה ולמבנה פרשיות א', י"י.
24. פרט לפרשה א' במהדורות הדפוס המשתמשת בצורה העברית "זהו שאמר הכתוב". הדבר הוא חלק מתופעה כללית יותר של פרשה זו: ראה חט"ז פרק 14.
25. הברייתא הובאה כאן מחגיגה ט ע"א ולא מברכות כ"ו ע"א.
26. חגיגה ט ע"א. דברי המשנה הובאו כאן מהתלמוד ולא במישרין מהמשנה. ראה חט"ז א' פרק 4 ודיון שם בשיטת ההבאה של משניות בבמד"ר.
27. יתכן שבהמשכה של דרשה זו נשתמר קטע ממקור קדום: "יש אדם לוח ואינו פורע שאין הדניסטיס משבר שיניו וגובה אותו". על משפט זה ראה דברינו בחט"ז א' פרק 18. על המילה דניסטיס ראה ליברמן, יוונית ויוונויות, עמ' 119 והערה 76.
28. אמנם כמה מושפטים בסוף דף מ"א ע"ב לקוחים מויק"ר פ"ב ד', תנחומא שמיני ה', בבלי ערובין ס"ה ע"א ומשנה בסוטה כ"ז ע"ב.
29. בדף מ"ב ע"ג, בין השורות 7-12 הובאו משפטים בודדים, אולי כהשלמה לדרשות משהש"ר, מתוך שוחר טוב פ"ז, ב'; פסי"ר פט"ו; מדרש שמואל פ"ז.
30. כפי שהציע יוסף היינימן ב"הפתיחות במדרשי האגדה".
31. ראה א. שנאן, הפתיחה לשמו"ר, במיוחד בעמ' ק"פ-קפ"א.

חטיבה ב', פרק 4: ח ת י מ ו ת

לעומת המאמץ הרב שהושקע ביצירת הפתיחות לפרשיות במד"ר ח"א, ניכר שבעיצוב החתימות לפרשיות הושקעה הרבה פחות תשומת לב.

בשש מתוך ארבע עשרה הפרשיות של הספר אפשר להבחין בחתימות הבנויות על דברי בעל המדרש ולא על מובאות מתוך ספריהם של אחרים: בפרשיות א', ה', ו', ז', ט"י, יב'. חתימותיהן של פרשיות ד' וי"ג בנויות על קטעי מקורות אשר עובדו מעט ונוספו להם שורות מקוריות אחדות. גם פרשה ח' מסתיימת בדרך דומה אבל כאן התוספת קצרה: כשורה אחת בלבד. החתימות של פרשיות ב', ג', י"א, י"ב, י"ד בנויות על קטעים ממקורות שונים כמעט ללא עיבוד.

אחדות מן הפרשיות מסתיימות ב"דבר טוב" כנהוג בויק"ר, תנחומא, פסיקתא, ולעיתים גם בבראשית רבה³². בין הסיומים מסוג זה ישנם כאלה הקשורים בגאולה העתידה: חתימות הפרשיות ז', ח', ט". גם הפרשיות ה', י', י"א, י"ג (וכן יחידת הדרשות מהושע הכלולה בפרשה ב' שהנה כעין פרשה לעצמה לענין זה) מסתיימות ב"דבר טוב", לרוב מענין הפרשה, וסיום זה הוא מעין סיכום לפרשה כולה.

בשני מקומות משמשת החתימה גם דרך לקשור את הפרשה המסתיימת אל שכנותיה: פ"י שעניינה נזיר ונזירות מסתיימת בשאלה "למה פרשת נזיר אחד פרשת סוטה ואחר פרשת נזיר ברכת כהנים?". וכאן באה התשובה הקושרת את כל אלה, אבל יש לשים לב שהשאלה בעיקרה אינה מתייחסת לסמיכות הפרשיות במדרש אלא לסמיכות הפרשיות בתורה³³. ופרשה י"ב מסתיימת בקשר ברור אל הפרשה שלאחריה: "נחשון בן עמינדב... הוא יקריב ראשון לכלים וכן עשה, הה"ד ויהי המקריב"³⁴.

רוב הפרשיות מסתיימות בפסוק מן המקרא. רובן מסתיימות בפסוק מתוך הפרשה המתאימה בתורה או מעניינה, ובכלל זה גם המסתיימות ב"דבר טוב". פרשה ה' מסתיימת בשלוב פסוקי נחמה מישיעיהו ומדברים ופרשיות ז' וט' מסתיימות בפסוקי נחמה מיחזקאל. הדרשות להושע הכלולות בפרשה ב' מסתיימות בפסוק נחמה מספר הושע ופסוק זה הנו פסוק הפרשה של אותן דרשות.

מן האמור עולה כי בדרך כלל התייחס בעל במד"ר אל חתימות הפרשיות ולא הניח אותן ליד המקרה אבל, כפי שנאמר לעיל, המאמץ שהושקע בעיצובן הוא פחות בהרבה מזה שהושקע בפתיחות. קשה לזהות מגמה אחידה בעיצובן של החתימות כולן.

ה ע ר ו ת:

1. בפרשה ט' כל מחזור הדרשות האחרון, החל בפסקה (מ"ד) מ"ה הנו חיבור מקורי של בעל במד"ר. ראה בענין זה: חטיבה ב' פרק 2.
2. סיומה של פרשה י' קשור במובאה מדברי ר' שמעיה, אשר קשה לקבוע בוודאות היכן היא מסתיימת. בענין ר' שמעיה וחלקו בבמד"ר ראה חטיבה ד' פרק 4.
3. ראה מבוא לבראשית רבה, תיאודור-אלבק, עמ' 19. רק מעטות מן החתימות המובנות בב"ר מסתיימות ב"דבר טוב" באופן מכוון.
4. על הקשר בין פרשת סוטה ופרשת נזיר בתורה עמד גם רש"י, בעקבות הברייטא (ברכות ס"ג ע"א וראש מסכת סוטה). ור' אברהם אבן עזרא, הרגיל בדרשות סמוכין עמד דוקא על הקשר בין נזיר לברכת כהנים ולחנוכת המשכן. ראה פרושו לבמדבר, ו', כא ושם, ז', א. ראב"ע לא קשר בין סוטה לנזיר, ברכת כהנים ולחנוכת המשכן. גם בבראשית רבה יש לעיתים קשרים כאלה כפי שהראה אלבק. ראה הערה 3 לעיל.
5. מ. מרגליות רבה יש לעיתים קשרים כאלה כפי שהראה אלבק. ראה הערה 3 לעיל.
6. מ. מרגליות ציין במבואו לויק"ר. (עמ' XII) את התיחסותו של ויק"ר לסיומי הפרשיות, וזאת בניגוד לאדישותו של בראשית רבה לענין זה. אבל, כנאמר בהערה הקודמת, אין הדבר מדויק ולפעמים מגלה גם ב"ר התייחסות ברורה לחתימות הפרשיות. אפשר לראות את במד"ר כקרב יותר לשיטתו של ויק"ר לענין זה.

חטיבה ב', פרק 5: עיבוד המקורות בבמדבר רבה

בפרק 19 של חטיבה א' הדגמנו את אחת מדרכי הטיפול העיקריות של בעל במד"ר בחומר שלפניו, והיא שילובם של קטעים ממקורות שונים זה בזה. לעיתים בדרך של הצבת קטעים ארוכים יחסית זה אחר זה ולרוב תוך שילוב היוצר טקסט חדש, בעל מבנה אורגני. במבנה כזה משולבים גם דברי העורך, אם מעט ואם הרבה. הדוגמאות שנדונו שם היו קטעים ארוכים יחסית, ושולבו בהם מקורות רבים. אבל לעיתים יוצר במד"ר את התשלובות שלו ממגוון קטן יותר של מקורות, ובשיטה דומה לזו שתוארה. בפרשה ח', ה-ז מובאת שורה של דרשות הלכה שעניינן וידוי, גזלות ושבועות, גזל הגר וכו'. כל החומר שבקטע, כ-90 שורות, בא משני מקורות: ספרי וספרי זוטא בפרשיות התואמות. הן הקטעים הבאים מספרי, הן אותם הבאים מספרי זוטא הנם קצרים למדי ואינם רצופים במקורותיהם. כלומר הדרשן ערך מחדש גם את שורת היחידות שאותן לקט מאותו מקור עצמו. בקטע כלו זיהינו בין שמונה לעשר יחידות מס"ז, התופסות למעלה משליש הקטע.

שילוב חומר הלכתי יכול להיעשות גם בדרכים אחרות. בפ"ט, ו' (דף כ"ה ע"א

ש"ב 38-ע"ב (15 בערך) מובאים קטעים מקורות שונים אשר עניינם הוא להראות כי נואף הוא בגדר מעוות לא יוכל לתקון. שלוב המקורות נדון לעיל³ ומסקנת הדיון היתה כי העורך העמיד את המקורות השונים כסוגיה אחת שמסגרתה הכוללת היא הסוגיה בבבלי חגיגה ט"ז, ע"א בדומה למה שעשה בפ"ט, כ"ד בחומר האגדה.

במקרים רבים מסתיים הקטע המלאכותי של במד"ר שעניינו הלכה, בנושא הלכתי מובהק והסיום הנו המשך "טבעי" של הקטע כלו. אבל יש מקרים לא מעטים בהם משתמש במד"ר בתשלובת ההלכתית שבנה על מנת להעביר את הדברים לכוון העיקרי החשוב בעיניו, שאינו בהכרח הלכתי. כך לדוגמה בפ"ו, א. הקטע בנוי ברובו מיחידות הלכתיות שעניינן היררכיה של נושאי תפקידים בישראל ע"פ ההלכה, ואלה לקוחות מן המשנה ומשני התלמודים במסכת הוריות, בלא שתשמר הרציפות. אחרי קטע זה מופיעים דברי הדרשן או העורך על בני קהת ובני גרשון, ומתפתחת דרשה ארוכה ומקורית בעניין זה (פסקה ד') – הכל בהמשך לתשלובת ההלכתית.

חלק מדרכי עבוד החומר ההלכתי שתוארו כאן מתקיימות גם בחומר האגדי, אלא שלרוב ניכרים שינויים בדרכי העיבוד, עקב האופי הספרותי השונה של האגדה.

הדוגמה הבאה עניינה הוא צרופ יחידות לתוך תשלובת אגדית. הקטע הנדון כאן הוא ארוך מאוד ולקוח מפ"ט, כ"ד⁴. במרכזו ניצבים דברי ר' מאיר: "במדה שאדם מודד מודדים לו". רעיון זה מוכח ומתבסס בעזרת דוגמאות שונות של אישים וקבוצות בני אדם מן המקרא. כפי שהראינו לעיל בנוי הקטע כלו ממסגרת שמקורה בתוספתא סוטה ג', והרעיונות והדוגמאות לקוחים בדרך כלל משם. ואולם כאשר בא הדרשן לפרט הוא מרחיב נושאים שונים שנדונו בתוספתא ע"פ מקורות אחרים. כך נמצא כאן קטעי תלמודים ומשנה מסוטה – וממסכתות אחרות⁴. וגם כאן אין היחידות מסודרות ברציפות לפי המקורות.

ודוגמה לעיבוד מסוג אחר: בפ"א, ד (נ"ב ע"ב, ש"ב 23-2) נדרשת מחציתו השניה של הפסוק "נודע ביהודה אלהים בישראל גדול שמו" (תהילים ע"ו, ב). בתחילת הדברים מובאת דרשה הקרובה לויק"ר פט"ו, ד"ט בשינוי לשון ובאריכות מה: "נכוננו ללצים שפטים – נכוננו לעוברי עבירות דינין. משל לאחד שהיה רוכב על הבהמה, אם אינה סוחרת⁵ אינה מלקה, ואם סוחרת – מלקה". ובהמשך: "כך אמר הקב"ה, נכוננו ללצים שפטים, אמר הקב"ה עד שלא בראתי את האדם בראתי לו ה' מגלבין... לעבד רע שהיה נמכר... שאם תסרח תלקה בהם. כך אמר הקב"ה: עד שלא בראתי אדם אני ידעתי כי יצר לב האדם רע מנעוריו" מתנחומא מצורע, ד' (בובר י"ב). המילים "כך אמר הקב"ה" אינן נמצאות במקורות עצמם אך הן יוצרות קשר מלאכותי בין שני חלקי הדרשה הלקוחים ממקורות שונים.

אחרי "כי יצר לב האדם רע מנעוריו" מובא בתנחומא ההסבר: "לפיכך התקין לו את כל אלו...". במד"ר מוותר על ההסבר ועובר כאן למשפט: "אוי לה לעיסה שהנחתום מעיד עליה שהיא רעה". משפט זה בא ממדרש שוחר טוב (ק"א, יד) או מבראשית רבה

(פל"ד, י"ז) ואחריו בא משפט קישור: "ולכך נאמר נכוננו ללצים שפטים¹⁰ ושוב דרשה ממקור אחר: "מהו מהלומות, שלושה תבות? אמר ר' ברכיה מה לו מות"¹¹. אחר הדברים האלה חוזר במד"ר לויק"ר פט"ו, ד' ומביא את משל המטרונה שנכנסה לארמון¹², וחותם את המשל במילים: "אבל אתם לאכול ולשתות ולעסוק בתורה"¹³. כאן נוסף פסוק ממשלי ל', יד "היתה כאניות סוחר ממרחק תביא לתמה", שעניינו אינו ברור בהקשר זה¹⁴. ולבסוף - "הווי בישראל גדול שמו".

בדרך זו נוצרה דרשה אחידה ושלמה ממקורות שונים. העורך קרב את המקורות השונים, חיבר ביניהם בעזרת משפטים מתאימים והביא את הדרשה לכלל הרמוניה גם במובן של לשון וסגנון¹⁵.

ודוגמה נוספת לחיבור יחידות שמקורותיהן שונים (שני מקורות בלבד, שכן בפרשה י"ב שממנה נלקחה הדוגמה, מרבה במד"ר להשתמש בקטעים משהש"ר ומפסי"ר. בפסקה ד' (מ"ז ע"ב, שי"ג-ע"ג ש"ז) ניתן לזהות בברור את התפר של בעל המדרש:

היחידות משהש"ר בנויות סביב חלקי הפסוק "אפריון עשה לו המלך שלמה... (שה"ש ג', ט). בקטע המעבר כותב הדרשן "ד"א אפריון... מה כתיב למעלה הנה מטתו שלשלמה זו ברכת כהנים, כדאמי למעלה...". "למעלה" זו היא פי"א, ג"ג (מ"ג, ע"א ש"ז) והוא ממשיך: "ללמדך ששלמה לא בא אלא לפרש את התורה וסמך דבריו על סדר התורה, כשם שלמעלה מפרשת המשכן כתוב פרשת ברכת כהנים כך עשה שלמה. בתחילה זכר ברכת כהנים ואחר דבר על המשכן".

כך מציג בעל המדרש את עמדתו כי שיר השירים לא בא אלא לפרש את התורה, והוא יוצר בזה תשתית לשיטה הדרשנית כולה. הוא מסביר מדוע דרשות ברכת כהנים קודמות לדרשות המשכן, ובכך מכין את הרקע לדרשה שתובא בסמוך (מ"ז ע"ג, ש"ז 5-16) מפסי"ר פרשת ויהי ביום כלות¹⁶ ושעיקרה הוא סדר הדרשות: ברכת כהנים ואחריה המשכן. וכאן נפתחת שורה ארוכה של דרשות מפסי"ר על חנוכת המשכן.

בדוגמה הבאה מוצגת דרך אחרת של עיבוד והיא הרחבת דבריו של המקור הקדום והוספות שונות על דבריו. אריכות הלשון מאפיינת את במד"ר בדרך כלל, ואולם כאן מדובר בתוספות שיש עמן הסבר נוסף וניכר לעין. הנושא שלפנינו נדון פעם אחת בפ"ג, יד ופעם בפ"ד, ט. לכאורה לפנינו שתי הופעות של דרשה בענין דומה, אך אין אלה חזרות על אותו דבר. בפרשה ג' פורטו לא רק משפחות הלויים עצמם כי אם גם מספרי האוכלוסין של כל משפחה, מה שאין כן בפ"ד. זאת ועוד: הבעיה המוצגת בכל אחד מן הקטעים שונה. בעוד שבראשון עיקר השאלה הוא חוסר ההתאמה שבין שתי מערכות המספרים, הכוללת והפרטנית, הרי בשני השאלה העיקרית היא מספריהם של מי היו גדולים יותר - של הלויים או של הבכורות. אכן בסופו של דבר מוליכות שתי הדרכים לאותה שאלה: מדוע לא פדו הלויים את כל הבכורות? ואף התשובה דומה: "שאין בכור פודה בכור", אך מהלך הדיון שונה משום ששאלות המוצא שונות. בשני הקטעים משתמש הדרוש בבבלי בכורות דף ה' ע"א ואולי גם במקבילה שבירושלמי סנהדרין סוף פ"א¹⁷.

במד"ר בפ"ג, כמוהו כרש"י בפרושו לתורה, ויתר על הצגת המתדיינים שבתלמוד. בפ"ד ציין בעל במד"ר את הקטע בלשון "אמרו רבותינו" ובכך העמיד את השאלה כשאלתם של קדמונים, ולא עוד אלא שבהמשך הוא מביא את שיחתם של הנכרי ורבן יוחנן בן זכאי כשהוא מזכירם בשמותיהם¹⁷. מאידך, דוקא הקטע בפ"ג שומר יותר על לשון קרובה למקור התלמודי כגון "בפרט", "השלוש מאות היכן?" ואילו הקטע בפ"ד משתמש יותר בלשון בלתי תלמודית ("וכי הבכורות?", "והרי מן החשבון", "וכלם היו בכורות").

ועוד יש להעיר פה כי במד"ר, בניגוד לתלמוד ורש"י מונה את משה כמשפחה ממשפחות הלויים כדרך שנהג בפ"ב, י"י, וזאת ברוח דברי התורה עצמה¹⁸. וגם בזה אפשר לראות כעין עיבוד והרחבה.

במקומות רבים מעבד בעל במד"ר קטע בודד ממקור קדום ע"י הרחבתו הניכרת בהשוואה למקור. הרחבה זו באה לפשט את דברי המקור הקדום ולכן משתלבות בה צורות לשון המטעימות את המו"מ התלמודי (או המדרשי), את מקורן של שאלות ותשובות בקטע המעובד, את המסקנה הסופית העולה מן הקטע וכיו"ב. לעיתים ישולבו בקטע המעובד פרטים נוספים מן המקרא כדי להבהיר את מהלך הדברים בקטע ובדרך כלל יתורגמו לעברית בטויים או מילים קשים להבנה מן המקור הארמי.

כל ההתנהגויות הללו של במד"ר ניתנות לאבחון בקטעים שהוזכרו כאן מפ"ג ומפ"ד, אם משווים אותם עם נוסחי התלמודים ואף עם נוסחי רש"י.

דוגמה נוספת לעיבוד קטע בודד:

בפ"ה א (ט"ז ע"א ש"ס 18-20) מובא קטע מתנחומא (ויקהל ז) או מקבילותיו¹⁹. בקטע זה מדובר בארון שהיה נוסע לפני בני ישראל: "א"ר אלעזר בן פדת בשם ר"י יוסי בן זמרא בשעה שהיו ישראל נוסעין היו שני ניצוצין של אש יוצאין מתוך שני בדיו של ארון כדי לפגוע שונאיהם²⁰. נוסח זה, המצוטט כאן במד"ר מצרף שני משפטים מתנחומא לאחד ובכך הוא מקצר את נוסח התנחומא ומשלב בדברי האמוראים את מה שנאמר בתנחומא בסתם. שכן על פי נוסח תנחומא ר"א בן פדת ור"י בן זמרא לא הזכירו כלל את שונאי ישראל ואף לא את בדי הארון²¹.

ואולם עיקר השינוי שערך במד"ר בדברי ר"א בן פדת אינו בנוסח הדברים כי אם בשמוש שעשה בהם. בקטע הנדון בבמד"ר מופיעים דברי ר"א בן פדת שלוש פעמים: תחילה מציג המדרש את הפסוקים "הנה עין ה' אל יראיו... להציל ממוות נפשם" (תהילים ל"ג יח-יט) ביחס לפסוק "אל תכריתו את שבט משפחת הקהתי" (במדבר ד' יח)²². ודרשה: "שבטו של לוי... אין להם כלום בעולם אלא חסדו של הקב"ה... ולהציל ממוות נפשם - מן מיתה עצמה".

וכאן באה שאלה: "מאיזו מיתה היו ניצולים? אם ממיתה של עולם הרי אין בריה

שאינה מתה. מהו להציל ממות נפש? אלא ממיתת הארון. כיצד? אמר ראב"פ... וכאן מובאים דברי ראב"פ דלעיל. וכך הפכו דברי ראב"פ ממשפט דרשני סתמי לתשובה שלו לשאלה שנשאלה קודם לכן.

מיהו ששאל את השאלה קודם לכן? ללא ספק זוהי שאלתו של דרשן במד"ר. אבל הוא לא הסתפק בהצגת השאלה ובהצגת דברי ר"א בן פדת כתשובה אלא הפך את ראב"פ גם לבעל השאלה. ראב"פ הוא ששאל 'מאי זו מיתה היו ניצולים' וכו' והוא שענה 'ממיתת הארון' והסביר את עניין הניצוצות שהיו יוצאים בעת המסעות. השוואה של במד"ר בקטע זה עם מקבילותיו תוכיח כי השאלה, התשובה ויחוסן לראב"פ הן אכן יצירתו של עורך במד"ר.

בכך לא תם חלקו של העורך בעיבוד הקטע של ר"א בן פדת.

בהמשך הדברים מראה הדרשן כי מספר הבוגרים מבני קהת קטן יחסית למספר הנמנים מבן חודש יותר מאשר ביתר המשפחות. הוא שואל 'למה כן?' ועונה: "אלא כשם שאמר ר' אב"פ בשם ר"י בן זמרא 'מתוך שהיתה האש יוצאת ושפה בטועני הארון, היו מתמעטין'".

ניכרת כאן התפתחות נוספת בדרשה: לא רק שנוסחו "שאלתו" של ראב"פ ו"תשובתו" (= "אלא ממיתת הארון") אלא שדרשתו המקורית מוצגת כהסבר שלו להתמעטות בני קהת, דבר שאין לו ולא כלום עם דברי ראב"פ בשם ר"י בן זמרא.

החרות הרבה שנטל עורך במד"ר לעצמו בשמוש בדברי חכמים ובעיבודם ניכרת כאן במיוחד והיא מלמדת על הקו המנחה את הספר בחלקים רבים שלו: יצירת מדרש "קלאסי" לפרשיות במדבר ונשוא ברוך ובסגנון של כתבי חכמים קדמונים. קו מנחה זה משותף לחלק ההלכתי ולחלק האגדי של הספר, למרות השוני הגדול שביניהם.

גם בדוגמה הבאה ניכר השמוש בדברי חכמים כשהם מעוצבים מחדש תוך אריכות דברים. כאן ניתן להשוות שלוש דרכי עיבוד שונות לאותו קטע. מסתבר שדרשה זו היתה חביבה על הדרשן ולכן הובאה בספר שלוש פעמים, בכל פעם בסגנון ובהדגשים שונים. מקורה הוא בפסי"ר פ"ה²² או בתנחומא נשוא כ"ב. כאן נביא זה מול זה את הנוסחים שבפסיקתא²³ ובתנחומא ואחריהם את שלושת הנוסחים של במד"ר.

פסיקתא רבתי פ"התנחומא נשוא כ"ב

ויהי (ביום כלות משה). מה שאמר ועשה³² ויהי ביום כלות משה. אמר ר' יהושע
 אמר ר' יהושע בן לוי תנאים עשה הקב"ה בן לוי תנאים עשה הקב"ה עם ישראל
 עם ישראל עד שהם במצרים שאינו מוציאם עד שהם במצרים שאינו מוציאן אלא על
 משם אלא על מנת שיעשו לו משכן וישרה מנת שיעשו משכן ומשרה שכינתו עליהם
 שכינתו בהם כמה שכתב "וידעו כי אני ה' כמה שכתוב "וידעט כי אני ה' אלוהיהם
 אלוהיהם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים לשכני
 לשכני בתוכם". וכיון שהוקם המשכן בתוכם. וכיון שהוקם המשכן ירדה שכינה
 וירדה השכינה ושרתה בתוכם באותה שעה ביניהם. באותה שעה נתקיימו
 נתקיימו כל אותן התנאים, לכך כתיב את המשכן, כל אותן התנאים, לכך כתיב את המשכן,
 אומר ויהי - מה שאמר עשה. לקיים מה שהתנה הקב"ה כן עשה.

נוסחי במדבר רבה

פ"א, החסר בדפוס פ"ג ו' (ט ע"ב 38) פ"ב ו' (מ"ז ע"ג 21)

לצאתם מארץ מצרים. ...ד"א בכשרות. בזכות מה	ויהי ביום וגו' מהו
אריב"ל מפני מה יצאו ישראל ממצרים? א"ר	ויהי? א"ר יהושע ³³
כשמה את ישראל יהושע בן לוי מפני שצפה	תנאים עשה הקב"ה עם
הוא מזכיר אהל הקב"ה שהם עתידים לעשות לו	ישראל עד שהם במצרים
מועד ויציאת מצרים משכן שנאמר וידעו כי אני ה'	שאינו מוציאם משם אלא
להודיעך שלא יצאו אלוהיהם אשר הוצאתי אותם	ע"מ שיעשו לו משכן
ישראל אלא בזכות מארץ מצרים ע"מ לשכני בתוכם	וישרה שכינתו ביניהם
אוהל מועד מפני הוי לא יצאו ישראל ממצרים	כמ"ש "וידעו כי אני ה'
שצפה הקב"ה שהם אלא בזכות המשכן. ושבתו של	אלוהיהם אשר הוצאתי
עתידים לעשות לוי בזכות מה יצאו. שמא	אותם מארץ מצרים לשכני
משכן לשמו שני? בזכות אוהל מועד יצאו אף הם?	בתוכם - ע"מ לשכני
"וידעו כי אני ה' א"ר יהושע בן לוי לא. אלא	לשכני בתוכם. וכיון
אלוהיכם (כך) אשר בזכות עצמן יצאו. לפיכך כיון	שהוקם המשכן וירדה
הוצאתי אותם מארץ שהוא בא למנות את ישראל בראש	השכינה ושרתה בתוכם...
מצרים לשכני הספר הוא מזכיר אוהל מועד	
בתוכם". ויציאת מצרים שנא' וידבר ה'	אל משה במדבר סיני באהל
מועד מזכיר מיד לצאתם מארץ מצרים. להודיעך שלא יצאו	
ישראל ממצרים אלא בזכות אוה"מ, אבל בני לוי שיצאו בזכות עצמן כיון שהוא	
בא למנות אינו מזכיר בפרשתן לא אוה"מ ולא יצ"מ. הה"ד וידבר...	

בשלושת העיבודים מוצגות שאלות ותשובות. בפ"א מושמת השאלה בפיו של ריב"ל
 עצמו ועניינה הוא מפני מה נזכרים אוהל מועד ויציאת מצרים בראש הפרשה. בפ"ג
 מוצגים דברי ריב"ל כתשובה לשאלה בזכות מה יצאו ישראל ממצרים ואילו בפ"י, ב'
 נקודת המוצא היא השאלה מהו "ויהי" שבפסוק.

המובאה שבפ"ב היא הקרובה ביותר אל נוסח המקורות. היא היחידה המתחילה
 בפסוק ויהי ביום כלות והיא שמדברת על התנאים ועל הלויים. אין ספק ששני הקטעים
 הראשונים שבבמד"ר הנם עיבודים של דברי ריב"ל שבמדרש, אם כי העיבודים שונים.

בפ"א נקודת המוצא היא הפסוק במדבר, ובמקום "תנאים" יש כאן ציפיה ותכנון. כך גם בפ"ג, אלא שכאן נקודת המוצא היא הפסוק מתיילים וכאן נוסף לדרשה מרכיב חדש: ההבחנה בין ישראל ללויים. הדרשן טוען ששבטו של לוי לא יצאו בזכות אוהל מועד, מברר אם אמנם כן הוא ומחפש את ההסבר החילופי ליציאתם של הלויים ממצרים, תולה את זכותם בעצמם ובכך קושר עניין זה לפרשת הלויים כולה.

דרך אחרת של התאמת המקור לצרכיו של במד"ר באה לביטוי בפ"י, ה'. מקור הדרשה הוא במדרש שמואל ועניינה הוא היחס שבין צדיקים לשמים ובין רשעים לשמים. מדרש שמואל מונה את הצדיקים ששמים קודמם: אלקנה, ישי, בועז, מרדכי. במד"ר מביא את הענין - קרוב לודאי ממדרש שמואל פ"א, ו', ומצרף לרשימה את מנחם. הדבר חשוב לו כיון שכל הקטע בבמד"ר עוסק בשמשון ובהוריו כחלק מפרשת נזיר. יש להעיר אמנם, כי במקבילה שבאסתר רבה (פ"ו, ב') נזכרים גם מנחם וגם קיש אבי שאול, אבל אין להניח שבמד"ר שאב משם את דרשתו, מה גם שמקומו של קיש נפקד במד"ר. יתכן שהדרשה המלאה, הכוללת את מנחם ואולי גם את קיש, אכן היתה מוכרת לבעל במד"ר ממקור אחר כלשהו והוא העדיף אותה על פני הדרשה החלקית שבמדרש שמואל לפנינו.

גם בדוגמה הבאה מתאים בעל במד"ר דרשה קדומה לנושא המעסיק אותנו: כמה פעמים במדרש תנחומא נאמר על משה שמסר נפשו על שלושה דברים ושלושתם נקראו על שמו. בתנחומא בשלח (י) ושופטים (ה) נמנו השלושה בסדר זה: תורה, ישראל, דינים. לכל אחד מהם מובא פסוק המוכיח כי משה "מסר נפשו" למען הענין. בפסוק אחר המוכיח כי אכן נקרא הדבר על שם משה. בתנחומא תשא (לה) נתקצרה הדרשה והפסוקים נעלמו ממנה ולעומת זאת הובאה כאן דעת ר' חייא בר יוסי שהוסיף נושא רביעי לרשימה: המשכן.

במד"ר, בפ"ב ט"ז, שומר על המספר המקורי של ה"דברים": שלושה, והם דינים, תורה ומשכן. את הפסוקים על הדינים והתורה מביא בעל המדרש מתנחומא בשלח או מתנחומא שופטים, ואת צרוף המשכן לרשימה הוא לוקח מתנחומא כי תשא. ולפני שהוא מביא את דברי ר' חייא בר יוסי על המשכן, ובשמו של האמורא, הוא מרחיב על אותו נושא בדברי עצמו. הדרשן לא חשש לותר על ישראל כאחד מן הפריטים שברשימה. היה בכך הכרח כיון שרצה לשמור על המספר שלושה ועל הפריטים שהזכיר.

גם סיום הדרשה בבמד"ר שונה מזה שבתנחומא תשא. שם מסתיימת הדרשה בשבחיו של משה שיגע בתורה¹² ואלו כאן הנושא הוא הקמת המשכן. ועל כן, משהגיע עורך במד"ר לענין זה, הוא מסיים כאן את דבריו בשבח למשה שמסר נפשו על המשכן.

התאמת החומר הקדום לצרכיו של הדרשן ניכרת גם בחזרה על דרשה מוכרת בענין חניית הדגלים והשבטים סביב לאוהל מועד. מקור הדרשה כנראה במדרש כונן והיא מובאת בפ"ב, י', אבל בלא התייחסות אל הלויים השוכנים סמוך לדגלי ישראל. בפ"ג, י"ב נשנים הדברים בקיצורים ושינויים מסויימים ובעיקר חוץ שילוב הדרשות על הלויים בתוך החומר, ואף שינוי סדר הדיון בדגלים לפי סדר הגיל של בני לוי.

במדרש כונן ובפרשה ב' במד"ר הסדר הוא סדר הדגלים שבתורה: יהודה במזרח, ראובן בדרום, אפרים במערב, דן בצפון. אבל בפרשה ג' הסדר הוא: אפרים ובני גרשון במערב, ראובן ובני קהת בדרום, דן ובני מררי בצפון, ורק לבסוף יהודה ומשפחות משה ואהרן במזרח⁵².

בדוגמה הבאה ניכר שוני מסויים בדרך העיבוד: כאן משתמש בעל במד"ר בדרשה ידועה ממקור אחר ובונה את דרשתו שלו על פי המרכיב המרכזי שלה, שאותו הוא משנה לפי צרכיו. אפשר לראות את התוצר כדרשה מקבילה ולא רק כעיבוד של המקור.

בפי"ג, א' נמצאת דרשה על האות ו' שבמלה עתודים שבקרבן נחשון (במדבר ז' יז)⁵³. ו' זו נדרשת כנגד ששה בנים שהיו מנחשון ונתברכו בשש ברכות: דוד, משיח, דניאל, חנניה, מישאל ועזריה. מקור הדרשה הוא קרוב לודאי במדרש רות זוטא. גם שם הששה הם אותם שצוינו במד"ר. ברות זוטא⁵⁴ מבוססת הדרשה על שש השעורים שנתן בועז לרות (רות ג' יז)⁵⁵. האות ו' שבעתודים נדרשת גם במדרש תדשא (פרק י'), כנגד ששה דברים שנתחדשו באותא היום בעולם. גם דרשה זו נמצאת במד"ר, ובאותה פרשה. היא הועברה כנראה מתדשא, וללא עיבוד⁵⁶ ומובאת במד"ר בשם ר"פ בן יאיר⁵⁷.

למרות שלרוב נוטה במד"ר להאריך בדברים ולעבד את מקורותיו בדרך של הוספות והרחבות שונות, ישנם גם מקומות בהם הוא מקצר ועולה. למשל, בדרשותיו על קרבנות נשיא בנימין הוא קושר אחדים מן הפרטים שם לבנין המקדש בחלקו של בנימין. על שער העיזים הוא כותב בקצרה: "שער עיזים אחד לחטאת - כנגד הבנין שבנאו הורדוס שנבנה על ידי מלך חוטא והיה לו בנינו כפרה על שהרג חכמי ישראל. מקודה של הידיעה אודות הורדוס, מקדש הורדוס והריגת חכמי ישראל הוא בבבלי בבא בתרא דף ג' ע"ב וד' ע"א"⁵⁸, אלא ששם הסיפור ארוך ומפורט בהרבה בהשוואה לבמד"ר. בעל

במד"ר אינו נזקק לכל המידע על הורדוס ובית חשמונאי, על יחסיו של הורדוס עם חכמי ישראל בכלל ועם בבא בן בוטא בפרט וכן עם השלטונות הרומאיים, ועל עמדתם של חכמים כלפי הורדוס ומקדשו. כל שנחוצק לעניינו של במד"ר הוא המשפט שצוטט שם והובא לעיל, וכך מתקבלת דרשה שלמה התואמת את סגנונה של היחידה כלה.

כבר אמרנו לעיל כי בכמה מקומות במד"ר נוהג העורך כפרשן המקרא⁵⁹. לעיתים נוהג הוא גם כפרשן המדרש. בכמה מקומות מובאים דברי מדרש מוכר שאליהם מצטרפים דברי פרשנות קצרים מאת העורך. דוגמה לכך היא דרשה בפי"ב, ד (בחלק שנשמט מן הדפוסים ונותר בכתה"י. מקום הדרשה בדפוס צריך להיות בדף מ"ו ע"א שורה 28)⁶⁰. הנראית כפרוש לקטע משיר השירים רבה פ"ג, ח, ד. נציג כאן מספר שורות מתוך במד"ר הכוללות את דברי שהש"ר. המילים מתוך שהש"ר יודגשו:

ד"א אפריון - זה כסא הכבוד. עשה לו המלך שלמה - זה הקב"ה (בשהש"ר: המלך) שהשלום שלו והוא השלים בין הרקיע שהוא של מים דכתיב "ודמות על ראשי החיה רקיע כעין הקרח הנוצא" (יחזקאל א', כב) ובין החיות שהן של אש הסובלות את הכסא...

רפידתו זהב - זו התורה שכתוב בה "הנחמדים מזהב ומפז רב" (תהילים י"ט, יא), כמה דתימא "אם לא בריתי יומם ולילה" וגו' (ירמיהו ל"ג, כה).

מרכבו ארגמן - כמה דתימא "לרוכב בשמי שמי קדם" (תהילים ס"ח לד). ואומ' "כמראה אדם עליו מלמעלה" (יחזקאל א', כו). ולמה כנה להקב"ה ארגמן? שהוא חוזר מעל כסא הכבוד מה יביא לעולם. ד"א הוא זן ומפרנס לכל בריה....

היחידה הבאה שנדון בה היא משל הנווד והאילן שבפ"ב, י"ב.

המשל מוכר בשינויים מסויימים משני מקורות עיקריים: בבלי תענית דף ה' ע"ב ודף ו' ע"א⁴³, ותנא דבי אליהו זוטא פכ"ה, שהנו פרק מפרקי דרבי אליעזר⁴⁴. המעשה הובא גם במקורות משניים⁴⁵.

ברור שנוסח המשל במדרש, כולל פתיחתו וסיומו, אינם לקוחים במישרין מתוך המקורות שצויינו. ועם זאת קשה מאוד לקבוע מה הוא המקור לסיפור ולנמשל. נראה שהמקור הקדום הוא דרשתו של רבי יוסי כפי שהיא מופיעה בפדר"א ודרשה זו עובדה ע"י אמוראי ארץ ישראל⁴⁶ ושולבה בפדר"א בצורתה היותר קדומה⁴⁷.

בדרך הצגתו של הסיפור עצמו במד"ר ניכר דמיון אל התלמוד יותר מאשר אל פדר"א. לעומת זאת מבחינת ההקשר של המשל אל סביבתו ניכרת השפעת פדר"א הרבה יותר מזו של התלמוד. במיוחד נכון הדבר לגבי אברהם אבינו שהנו העילה היחידה לדרשת במד"ר⁴⁸ ועמד גם במרכז הדרשות של פרק זה מפרקי דר"א.

תרומה נוספת של בעל במד"ר למשל זה היא הצגת הנמשל בצדו, ובהרחבה. בתלמוד מוצגים הנמשלים והם ר' נחמן המארח, ורבי יצחק, אורחו. ואלו בפדר"א מוצגים הנמשלים הקב"ה ואברהם, אבל הצגתם מקוצרת, במד"ר תחומם של הנמשלים רחב מאוד ודרכו חוזר בעל המדרש אל נקודת המוצא שלו לכל הקטע: בני ישראל ורבוים - למין ההבטחה לאברהם "ואעשך לגוי גדול" (בראשית י"ב, ב) ועד לנבואת הושע בפסוק המוצא והחתימה של הקטע כלו: "והיה מספר בני ישראל כחול הים" וגו'.

עוד נזכיר כאן את דברי ר' אלעזר לר' יאשיה בפ"ט, כ"ב (כ"ח ע"ד, ש"ט 25-30). הדוגמה נדונה לעיל⁴⁹ והיא ממחישה קו קבוע של עיבוד ומגמה קבועה של במד"ר: הנטיה ליצור מדרש כעין המדרש הקלאסי של חז"ל⁴⁴.

ה ע ר ו ת:

1. על ספרי וספרי זוטא במד"ר ראה חטיבה א' פרקים 8, 9.
2. ראה חטיבה א' פרק 4 (משנה). וראה גם חטיבה ב' פרק 3 (פתיחות).
3. ראה דיון בעניין זה בחטיבה א' פרק 4 (תוספתא).
4. לדוגמה: הקטע מדרש אבא ושאל בדף ל"ט ש"א ש"ב-ל"ב נלקח מנבלי ג' דף כ"ב ע"ב.

5. אם המקור הוא אכן ויק"ר, הרי ניכר כאן שינוי לשון בהשוואה למקור.
6. הנוסח הנכון כאן: סורחת במקום סורחת. כך בכתה"י של במד"ר וכך בילקוט המכירי למשלי י"ט כט בשם במד"ר. הנוסח המלא במכירי: "אם אינה סורחת אינו מלקה אותה, ואם סורחת מלקה אותה".
7. בבראשית רבה פל"ד, י הדבר מבוסס על הפסוק "כי יצר לב האדם רע מנעוריו", אבל בשו"ט הלשון קרובה יותר לזו של במד"ר.
8. צריך להשלים את הפסוק: "ומהלומות לגו כסילים".
9. מקורה של דרשה זו אינו ברור. היא מופיעה באגדת בראשית פרק א' (מהדורת בובר עמ' 1) בנוסח שונה ולדברי בובר בהערה ו' שם, בדפוס ורשה של אגדת בראשית (שנת 1876) נוספו המילים מה לו מות שלא היו בדפוסים הקודמים. על אגדת בראשית ובמד"ר ראה חטיבה א' פרק 15.
10. המשל מופיע בבמד"ר בשם ר' אבין והנוטריקון בשם ר' ברכיה. בנוסחי ויק"ר פרטי השמות אינם אחידים ולדברי מ. מרגליות בהערותו (ויק"ר ח"ב עמ' שכז) הנוסח הנכון הוא כנראה זה שנשמר בבמד"ר דוקא. וראה עוד דיון במשלים הסיפוריים בבמד"ר בחטיבה ב' פרק 8.
11. המילים "לעסוק בתורה" אינן בויק"ר והן כנראה תוספת של בעל במד"ר. נוסחאות ויק"ר: "לשמוח" (בכת"י ל), "להתכבד" (בכת"י ק). וראה מרגליות בויק"ר שם.
12. וראה דברי מהרז"ו כאן.
13. ההרמוניזציה נעשתה גם ע"י האחדת הגופים: במקור שבתנחומא מופיע הקב"ה תחילה בגוף ראשון, אח"כ בגוף שני ולבסוף בגוף שלישי. בהבאה של הדרשה בבמד"ר מדבר הקב"ה בגוף ראשון בתחילת היחידה ובסופה, גופים אחרים אינם קיימים שם, והדבר משתלב יפה בסגנון של משל העבד ואדונו.
14. הדרשה מופיעה בתנחומא נשוא ט' ובהש"ר פ"ג, ו. במד"ר הביא אותה מתנחומא.
15. פ"ה; במהדורת איש-שלום דף כ"א סוף עמ' א ועמ' ב.
16. מעניין להשוות את דברי רש"י בפרשו לתורה, במדבר, ג' לט לבמד"ר. במילים מעטות יחסית סכם רש"י את הבעיה, הנדונה בהרחבה ובכבדות פעמים בבמד"ר. בעל במד"ר לא הצליח להוציא מתחת ידו מלאכה נקיה ומתוקנת כמו רש"י.
17. בתלמוד: קונטריקוס השר; בבמד"ר: הונגטיס ההגמון.
18. בתאור החניה של משפחות הלויים: במדבר ג' פסוקים כג, כט, לה, לח.
19. דב"ר פ"ז, ט; שהש"ר פ"ג ה, ב. שוחר טוב מזמור כ"ב, א. נוסחי דב"ר ושהש"ר רחוקים מנוסח במד"ר.
20. בתנחומא נאמר תחילה שהארון היה נוסע... והורג שונאיהם של ישראל. אח"כ הובאו דברי ר' אלעזר בן פדת בשם ר' יוסי בן זמרא: שני ניצוצין יוצאין מבין שני הכרובים והורגים נחשים ועקרבים [שורפין את הקוצים והיה העשן עולה...].
21. לדרשה יש גם מקבילה בשיר השירים רבה פ"ג, ה' ב, ושם נזכרו גם בדי הארון אבל לא שונאי ישראל שבהם היו הניצוצות פוגעים, ע"פ במד"ר.
22. בדפוס נכתב כאן, בטעות כנראה, "את שבט הלוי". הטעות מוכחת הן ע"פ נוסח המקרא והן מתוך כחה"י, ואף מהמשך הפרשה בבמד"ר: "ומנין שהיו בני קהת שבט ממועט?... ויתכן שהטעות נובעת מהמשך הפתיחה לפרשה זו, העוסקת בשבט הלוי.
23. מהדורת איש-שלום דף י"ח ע"ב, לפסוק "ויהי ביום כלות משה" (במדבר ז, א).
24. זהו כנראה המקור להבאה בפ"ב שכן היחידה שלפנינו משולבת שם ביחידות נוספות מתוך פסי"ר. 25. המילים מה שאמר ועשה אינן באף נוסח אחר.
26. חסר השם המלא בן לוי. טעות זו בכל כתבי היד ובדפוסים.
27. הדרשה מבוססת על פסוקי כי תשא: כתוב לך את הדברים וגו' (שמות ל"ד, כז).
28. והשווה תופעה זו לנאמר בחטיבה ב פרק 6.
29. בפרשה זו רק מילת עתודים שבקרבן נחשון נכתבת מלאה, ע"פ נוסח המסורה. וראה הערותיהם של בעל הטורים ומנחת שי.
30. הדרשה נמצאת גם ברות רבה, אבל שם נמנו חנניה מישאל ועזריה כאחד ונוספו עליהם חזקיהו ויאשיהו מלכי יהודה. והשווה דרשות אלה עם תרגום רות שם.
31. מ. ב. לרנר, בדיסרטציה שלו על מדרש רות (עמ' פז), עמד על כך שבמדרש רות רבה חוזר המספר שש פעמים רבות. הדבר קשור במיוחד לשש השעורים. דרשות רבות סביב המספר שש ברות רבה נוגעות למשיח ולגאולה, וזו שלפנינו היא אחת מהן.
32. על השימוש במדרש תדשא בבמד"ר ראה חטיבה א' פרק 15. 33. יש להעיר כי בפרוש הרוקח לתורה הובאו שתי הדרשות ובסדר הפוך. דרשת ששת החידושים מופיעה שם בשם תדשא ודרשת ששת הבנים (אצל הרוקח: ששה צדיקים) נרשמה שם על שם ב"ר. ואולם הדרשה אינה מופיעה בבראשית רבה. ואף לא בבראשית רבתי ויתכן שהרוקח שאב דבריו מספרו של רמ"ה לספר בראשית בקטע שלא נשתמר, ואולי גם הוא עיבד

- את הדרשה. יואל קלוגמן, מהדיר פרוש הרוקח לתורה, מעיר כי לא מצא את הדרשה בבראשית רבה ומציין לבמד"ר כאן. מן הסתם הוא מייחס את השיבוש שחל בין ב"ר לבין במד"ר לטעות סופר. אבל ברור שהרוקח לא העתיק את הדרשה מבמד"ר. הדבר ברור הן מפאת עצמו: נוסחי הדרשות שבבמד"ר וברוקח שונה במדה ניכרת מאוד; והן משום שאין בידינו כל ידיעות על מציאותו של במד"ר באשכנז בימיו של הרוקח, כפי שיתברר בחטיבה ג', פרק 22.
- עוד יש להעיר כי מסורת מקבילה מבססת את דרשת ששת הצדיקים על האות ו' שבמלה וקרבנו שבקרבן נחשון. הדבר מובא ב"טעמי מסורת המקרא לר' יהודה החסיד ובפרוש הארוך של בעל הטורים לתורה. וכבר הבחין הרש"ש בפרושו לבמד"ר בלשון המוזרה של הדרשה והציע את הקשר בינה לבין האות ו' שבקרבנו.
34. יתכן שהבטוי "שהרג חכמי ישראל" מושפע ממקור אחר. ראה דיון בחט"י ב' פרק 11.
35. ראה חטיבה ב' פרקים 2 וגם 5. 36. הדרשה מובאת כאן ע"פ כת"י מ.
37. בדקדוקי סופרים למסכת תענית וכן בעין יעקב ובהגדות התלמוד אין שינויים משמעותיים בנוסח הסיפור בהשוואה לזה שבתלמוד. המשל מובא בקיצור גם בספר יוחסין ערך רב נחמן, מאמר שני. (מהדורת פיליפובסקי עמ' 170 א).
38. "שנתוספו בהוצאות על שם אליהו זוטא" כלשונו של מ. איש-שלום במהדורת סדר אליהו רבה וזוטא, בראש חלק הנספחים לסא"ז. את הקשר של פרקים אלה אל פרדר"א ציינו הרוקח ויל"ש. ראה מבואו של איש-שלום לנספחים, פרק ב', עמ' 20 ואילך.
39. הוא מובא מפרקי דר"א בילקוט שמעוני לתהילים א"ג, רמז תרי"ז. בילקוט המכירי לתהילים קי"ט, מג הוא מובא מתוך במד"ר (מראש פסקה י"ב, דף ו' ע"א, ש"י 12 עד סוף המשל). בבראשית זוטא המיוחס לר' שמואל משנות לבראשית ט"ו, ה, הוא מובא בקיצור וללא ציון המקור.
40. בתלמוד לנוסחאותיו וכן בעין יעקב, בהגדות התלמוד, בספר יוחסין ערך רב נחמן הסיפור מובא ע"י רבי יצחק בשם רבי יוחנן, בפני רב נחמן. בבמד"ר - ברוב כתה"י - מובא הדבר מפני רבי לוי בשם ר' יוחנן, אבל בכת"י פ1 הוא מופיע מפני רבי חנין בשם רבי יוחנן. ומסתבר שטעות סופר היא זו. בילקוט המכירי המצטט את במד"ר מובא המעשה כלו ע"י ר"ל בשם רבי יוחנן. ונציין עוד כי הקטע המופיע בבמד"ר ובמכירי לפני המשל מובא גם בתנחומא שופטים י"א וכן בשמות רבה פל"ח מדברי ר' יהודה בר סימון בשם רבי חנין. ואכמ"ל.
41. גרסת התלמוד מצטיירת מסודרת יותר ונגרשת פחות מזו שבפדר"א. גם העובדה שהמשל מוצג בתלמוד בהקשר של סעודה ופרידה רומזת לשימוש מאוחר באגדה קדומה. וכן כמובן הצגת המשל בשם אמוראים בכל המקורות פרט לפדר"א (ויל"ש התלוי בו).
42. בפדר"א מתקשר המשל אל הפסוק "והיה כעץ שתול על פלגי מים" (תהילים א', ג), וגם בעיצוב המשל עצמו ניכר יותר מוטיב המים והצמא. 43. לעיל חט"י א' פרק 9, בבלי ובמד"ר. ראה גם פרק 15 בחט"י זו. 44. ראה פרק 15.

חטיבה ב', פרק 6: כ פ י ל ו י ו ת

בכמה מקומות חוזר במד"ר על ענינים מסוימים פעמיים ואף שלוש פעמים. מספר המקומות האלה אינו גדול יחסית לממדי המדרש, וברובם אין מדובר בהעתקה סתם כי אם בהבאה חוזרת של חומר, פעמים כצורתו המקורית, פעמים כצורתו המעובדת. דוגמאות לעבודים כאלה נדונו בפרק הקודם. הראינו שם כיצד דברי ר' אלעזר בן פדת המובאים בפ"ה, א' שלוש פעמים הובאו פעם אחת ממקורם וכצורתם, פחות או יותר, ופעמיים כשהם מעובדים. וכן הראינו את דברי ר' יהושע בן לוי שהובאו פעם ממקורם ועוד פעמיים כשהם מעובדים. דברי ריב"ל הובאו שם בשלושה הקשרים ובשלוש פרשיות שונות, מה שאין כן בדברי ראב"פ.

נביא כאן מספר דוגמאות נוספות לכפילות בבמד"ר.

בפרשה ה', א' (ט"ז ע"א ש"ב 27-2) הובאו דברי ר' שמואל בר נחמן אודות בני קהת: "...אע"פ שמתמעטין היו ונתנין נפשם על הארון..." המאמר מובא כנראה מהמדרש הקדום לבמדבר. אין לו מקור מוכר וקשה לקבוע בדיוק את גבולותיו. כבר בהמשך הדרשה משתמש בעל המדרש בדברים אלה לצרכיו והוא חוזר ומשתמש בהם עוד פעמיים, בשינויים: בפ"ג, י"א (י"ב ע"ב ש"ב 18-19) נאמר "שהיה הארון מכלה בבני קהת והיה ממעטן שהיה מקצר ימיהם", והעניין כלו משולב שם בדרשתו של בעל המדרש עצמו. וכן בפ"ו, ז' (י"ח ע"ד ש"ב 31) - "זו היא שאמרו שהארון היה הורג בבני קהת".

דוגמה נוספת: בפ"ב, י' תואר בהרחבה מחנה ישראל לדגליו ולשבטיו ונתנו טעמים למבנה הדגלים ולחנייתם כדרך שחנו. סדר הדגלים כאן הוא הסדר שבתורה: דגל יהודה במזרח, ראובן בדרום, אפרים במערב ודן בצפון. הקטע בא כנראה ממדרש כונן וכמעט שאינו שונה במד"ר ביחס למקורו. תאור הדגלים וחנייתם חוזר בפרשה ג', י"ב. אבל כאן ניכרת תוספת של ממש: לא רק דגלי השבטים וחנייתם תוארו כאן אלא גם משפחות בני לוי הסמוכות אליהם. בעל במד"ר השתמש כאן באותו מקור וחזר על עיקרי התאורים הקודמים (לא על הכל) אבל הדגיש את הקשר בין שבטי ישראל ודות חנייתם לבין משפחת הלויים השכנה ואף דרש את שמותיהן של משפחות הלויים בדרשות שמות. ולא עוד אלא שגם סדר הדגלים השתנה כאן לפי סדר המשפחות: תחילה דגל אפרים שבמערב, ואחריו בני דרשון בכור הלויים. אח"כ דגל ראובן שבדרום ובשכנותו קהת, אח"כ דגל דן שבצפון ואחריו מררי ולבסוף דגל יהודה שבמזרח, קרוב אל משה ואהרן ומשפחותיהם.

הטעם לשינויים כאן הוא ברור: בעוד שפרשה ב' עוסקת במנין שבטי ישראל בלי הלויים, הרי פרשה ג' עוסקת כולה בלויים.

לא תמיד כרוכות הכפילויות בעבודים ושינויים. לעתים חוזר הדרשן על אותו ענין ללא שינויים של ממש פשוט משום שהדבר מתבקש בכמה הקשרים. דוגמה: המשפט "לשני בקרים הביאו כל הנדבה למלאכת המשכן שנאמר והם הביאו אליו עוד נדבה בבקר בבקר (שמות ל"ו, ג) מופיע בפ"ב ט"ז (דף מ"ט ע"א ש"ב 2-3) בדיון על הנשיאים שהתעצלו בתרומת המשכן ולאחר שני ימים כבר לא יכלו להשתתף, וכן בפ"א, י"ג (ג' ע"ד ש"ב 1-2) בדיון על תאריך התרומה: מחרת יום הכפורים, ובמסגרת דיון רחב על תאריכים וזמנים. סיבת הכפילויות במקרה זה היא עניינית והרעיון משולב יפה בשתי הפרשיות.

הוא הדין לשמוש הכפול ברעיון שהצדעת בדור המדבר היתה עונש על חטא העגל. רעיון זה מועלה בפ"ז, א' וב' (י"ט ע"ג ש"ב 5-13) בענין שילוח הטמאים ושב ועולה בפ"ט, מ"ו (ל"ג, ע"א ש"ב 22-23) בדרשה הארוכה והמקורית הקושרת את פרשת סוטה לחטא העגל. גם כאן הכפילות היא עניינית ויש מקום לשמוש באותו רעיון בשתי הפרשיות.

לעתים חוזר רעיון הנדרש בכמה מקומות בשינויים שאינם תוצאה של עיבוד אלא של שמוש במקורות שונים. הקרובים ברוחם אך אינם זהים. כך למשל חוזר במד"ר פעמיים ההסבר לשמוש בבגד כליל תכלת שהיו פורסים על כלי הקודש בעת המסעות (ומדבר פ"ד).

פעם ראשונה: "שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד שנאמר 'וממל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר' וגו' (יחזקאל א', כו), ללמדך שהארון היה דומה לכסא הכבוד..." וכאן בא תאור ההבחנה שבין הארון לבין יתר הכלים. קרוב לודאי שהקטע נלקח מספרי במדבר (פסקה קט"ו, עמ' 126). היחידה בפ"ד היא הטרוגנית מבחינת מקורותיה ולפחות עוד קטע אחד מתוכה לקוח מספרי במדבר.

עניין התכלת מופיע שוב בבמד"ר בפ"ד, ג' (נ"ח ע"א, ש"ל 31-38). גם כאן נקשר העניין לארון, בעוד שעיקרה של הדרשה במקורה נסב על טעם התכלת שבציצית: "אמר חזקיה מה נשתנית תכלת משאר מיני צבעונין שצוה האל להיות בציצית מפני שתכלת דומה לעשבים והעשבים דומים לים והים דומה לרקיע והרקיע דומה לקשת והקשת דומה לענן והענן דומה לכסא והכסא דומה לכבוד שנאמר 'כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם...' (יחזקאל א', כח). מקורו של קטע זה הוא במדרש שוחר טוב, כ"ד, י"ב. הקטע משולב ביחידה ארוכה הלקוחה בשלמות וללא שינויים משו"ט (כ-44 שורות דפוס, מתחילת פסקה ג' כאן), וברור שהיא מפורטת מזו שבספרי ושונה ממנה. למרות הדמיון בין השתיים ולמרות ששתיהן קשורות לארון אין לדבר כאן על כפילות אלא על שימוש במקורות שונים שרעיונותיהם קרובים.

דוגמה נוספת לעניין זה: הדרשות נגד אומות העולם המבוססות על הפסוק "והיו עמים משרפות אש, קוצים כסוחים באש יצתו" (ישעיהו ל"ג, יב). דרשה אחת כזו מופיעה בפ"ד, א. כאן המלך דורש מבן ביתו לדקדק במנין הגורן הנאה ולא לדקדק במנין הגרנות המלאות פסולת, כשבנמשל הגורן הטובה היא ישראל והפסולות הן האומות. מקור הדרשה הוא בתנחומא במדבר י"ט-כ" (בובר כ"ב-כ"ג).

בפ"א, ד' (גם היא מתנח' במדבר) נמצא משל דומה מעט, אבל בחומר הנמצא בכתה"י ואינו בדפוסים יש שורת משלים קרובים למתואר וגם שם מטעים המלך את חשיבותם של פריטים מסויימים יותר מאחרים, כשהנמשל הוא שוב ישראל והעמים. גם שם נמשלו עמים לקוצים כסוחים ע"פ אותו פסוק מישעיהו. אין כאן עיבוד שונה של אותו חומר קדום אלא דרשות דומות ממקורות שונים. החומר בפ"א נלקח מפסי"ר כי תשא והוא משולב בדרשה ארוכה ומפורטת.

כפילויות של דרשות נמצאות בתוך פרשה ט'. נדגים כאן אחת מתחום ההלכה ואחת מתחום האגדה. כפילות הלכתית בפ"ט: בפסקאות כ"ג ול"ט נאמר "וקמץ הכהן מן המנחה וגו' - מן המנחה המחוברת, שלא תהא מונחת בשני כלים וקומץ". מקור העניין הוא בספרי זוטא. וכפילות מתחום האגדה: בפסקה י"ח נדרשו המילים "לאלה ולשבועה - שיהו הכל נשבעות בך ולטות זו את זו..." יהא סופך כסופה של פלונית" ובפסקה ל"ה דרשה דומה אף כי אינה זהה. גם מקורה של דרשה זו הוא ספרי זוטא.

כפילויות אלה אינן ניתנות להסברים דומים לקודמים ונראה שבמד"ר אשר דרש בשלושה מתחורים את כל פרשת סוטה"י לא נמנע מלהזכר במודע על מספר לא גדול של פריטים בשני המתחורים. הדבר קשור בשאלה מקורו ואפיו של מתחור הדרשות בשו"ט.

מספר הכפילויות בבמד"ר ח"א אינו גדול, למרות גדלו של הספר, וכפי שהראינו רוב הכפילויות ניתנות להסבר מנית את הדעת וחלקן אף אינו כפילויות או חזרות פשוטות. לפיכך אין לדון בכפילויות או בחזרות שבבמד"ר כדרך שדן אלבק בתופעות אלה בבראשית רבה וברור שגם המסקנות שהעלה שם בדרך כלל אינן נוגעות לבמד"ר.

ה ע ר ו ת:

1. כפילויות כאלה אפיינויות גם למדרשים אחרים. ראה למשל, דיונו של אלבק במבוא לבראשית רבה, עמ' 2-11. מספר הכפילויות בב"ר גדול בהרבה מזה שבבמד"ר.
2. פרשה ה' א; ט"ו ע"ד, שורות 19-21. 3. שם ש"י 17-19; ט"ז ע"א ש"י 15-16.
4. פרשה י"ב, ו'; מ"ז ע"ג, ש"י 21. 5. פ"ג, ו'; ט"ז ע"ב ש"י 37; וכן בתוספת שבכתה"י פ"א, ה'. וראה נספח מס. 1. 6. על המדרש הקדום לבמדבר ראה חט"י א' פרק 18.
7. ראה חטיבה א' פרק 15. 8. ראה חטיבה ב' פרק 11.
9. פרשת שקלים. פס"ר (איש שלום) ל"ה ע"ב - ל"ז ע"א. 10. ראה חט"י ב' פרק 2.
11. ראה מבואו של אלבק לבראשית רבה עמ' 1-11.

חטיבה ב', פרק 7: לשון וסגנון בבמד"ר

מדרש במדבר רבה אינו מרבה לעסוק בענייני לשון וסגנון. לא נמצא בו ציון או הערה מקוריים המעידים על יחס שלו לנושאים אלה, ולרוב אם יש התייחסות אליהם היא נגזרת ממקור אחר. כך למשל מציאנו בפ"א ב' (ב' ע"ג, ש"י 19) את המשפט: "מהו רדנו? לשון משנה הוא הרודה פת...". המשפט ילקוח מתנחומא במדבר ב' יחד עם כל היחידה שבה הוא משולב. נציין גם את המשפט "מקרא חד פרוש לחברו" שהובא בפ"ד כ' (י"ד ע"ד ש"י 14) ומקורו אינו מזוהה.

הערה לשונית מעניינת נמצאת בפ"ד, י' (ס"א ע"ג, ש"י 23): "...שכן בלשון ירושלמי קורין לחרפה כיסופא". רד"ל מסביר: "בלי ירושלמי - כלומר בלשון ש"ס ירושלמי". לעומתו כותב א. קאהוט שהכוונה לא לתלמוד ירושלמי אלא לתרגומים הארץ ישראלים למקרא, וכן כתב רפאל וייס.

אין בספר כל הערות מפורטות בתחומי הלשון או הדקדוק. אי התענינותו של המחבר בלשון ובדקדוק בולטת במיוחד על רקע העיסוק הרב בהם במרכזים יהודיים שונים בזמנו או סמוך אליו. בארץ ישראל ובבבל, בצפון אפריקה ובספרד עסקו באלה כבר מימיהם של בעלי המסורה הגדולים, ושל רס"ג, דונש בן לברט, יהודה אבן קורייש, מנחם בן סדוק, תלמידיהם וחבריהם למין המאות ט"ו וי' ומעלה. בצרפת התייחסו רש"י ונכדיו לנושאים אלה בהרחבה במאות י"א וי"ב. ואילו בפרובאנס התאחזה פעילות זו עד ימיהם של הקמחיים במאה הי"ב. לא נראה שעורך במד"ר הושפע מפעילות זו ויתכן שיש בכך לרמז על זמנו שלו.

כבר תארנו את דרכו של במד"ר בהבאת דברים מספרות התנאים והאמוראים בלשונות הצעה מיוחדות. אחת מלשונות אלה היא "רבנן / רבנן פתרינן (או אמרינן)". בלשון דומה משתמש בעל במד"ר גם כפתיחה לדרשות שאינן משל חז"ל ויש ליחס אותן לתכמים

מאוחרים. כאלה הן הדרשות בפ"ז, י" או בפ"ט, מ"ה אשר הובאו כנראה ממדרשו של רמ"ה וקיימות דוגמאות נוספות מסוג זה. שימושי לשון אלה ודומיהם משתלבים במגמתו הכוללת של במד"ר לשוות לספרו אופי של מדרש קדוש. גם השימוש הרווח בצורה "זהו שאמר הכתוב" או בצורות קרובות, האפייניות לספרות התנחומא משתלבת באותה מגמה.

רוב צורות הלשון האפייניות לבמד"ר נמצאות גם בספרות חז"ל, ובדרך כלל משתמש במד"ר בלשונות אלה בדרך דומה לזו של הקדמונים. אחדות מהצורות נמצאות כאן בשכיחות גבוהה מהרגיל והן אפייניות לבמד"ר:

1. סיום דרשות הלשון "הא למדנו"⁴. בבמד"ר נמנו 11 כאלה⁵. לשון זו מופיעה גם במדרשים אחרים אבל שכיחותה שם נופלת בהרבה: בבראשית רבה ובתנא דבי אליהו זוטא נמנו 2 מופעים שלה (בכל אחד מהם); בתנחומא, שיר השירים זוטא, שוחר טוב ופרקי דר"א נמצא מופע אחד בכל אחד, ורק בסדר שולם רבה נמנו 4 מופעים של הביטוי. סך הכל בספרים אלה: 23 מופעים, מהם 11 בבמד"ר ח"א. כן נמנו 7 מופעים של הביטוי בתוספתא ו-6 בתלמוד הירושלמי. במשנה, בתלמוד בבלי ובמסכתות הקטנות הביטוי אינו מופיע כלל. הביטוי "הא למדת" נמצא 5 פעמים בבמד"ר ח"א; פעמים בב"ר ובבמד"ר ח"ב; פעם אחת בויק"ר ובבב"ר.

2. לשון "כמה דתימא". כאן התופעה ניכרת ביותר: בב"ר נמנו 7 מופעים; בשמו"ר - 23; ויק"ר - 9; במד"ר ח"ב - 1; דב"ר - 1; שיהש"ר - 1; רו"ר - 5; (שתיים מהן בפתיחות לרו"ר); שו"ט - 1. ואילו בבמד"ר ח"א נמנו 309 מופעים! ניכרת הצטופפות מסוימת, לא מכרעת, של הביטוי ביחידות שיש ליחסן לר"מ הדרשן. מבין המופעים של הביטוי בבמד"ר 308 מתייחסים לפסוקי מקרא ורק אחד למשפט של חז"ל⁶.

3. המילה "ולכך" לקראת סיום של דרשות. במדרשי האגדה השונים נמנו 140 מופעים, מהם 77 בבמד"ר ח"א. היתר מתחלקים כך: שמו"ר - 15; במד"ר ח"ב - 3; תנחומא - 28; שו"ט - 7; אחרים - 10. בב"ר, ובויק"ר לא נמצא הביטוי אף פעם.

הצורה "ולכך נאמר" מופיעה בשמו"ר ובמדרש משלי פעם אחת; בתנחומא ובשו"ט 4 פעמים; בבמד"ר - 9 פעמים.

הצורה "ולכך כתיב": בשמו"ר פעמים; בתנחומא פעם אחת; בבמד"ר 9 פעמים.

4. המילה "כנגד" שכיחה למדי במדרשים והיא מייצגת במידה רבה שיטת מדרש שלמה. במדרשי "רבה" לתורה נמנו 566 מופעים של המילה, בהתחלקות זו: ב"ר - 113; שמו"ר - 51; ויק"ר - 19; דב"ר - 27; במד"ר ח"ב - 39; במד"ר ח"א - 317! מאלה נמנו 224 מופעים בפ"ג וי"ד בלבד!

5. עד כאן ציינו בעיקר ביטויי סיכום או קישור. בדרך דומה בדקנו גם כמה צורות המבטאות תכנים מסויימים⁷. בשיטה זו ניתן לבחון צדדים נוספים של הספרות הנחקרת⁸.

צורות הלשון שהוזכרו כאן אפייניות לקטעים מקוריים משל בעל במד"ר אך לא רק להם. מבין אחד עשר המופעים של הצירוף נתינת נפש, ארבעת הראשונים ושני האחרונים הם מקוריים כנראה ורק האמצעיים הובאו ממקורות ששולבו במדרש. לא מעט דרשות שבהן המילה "כנגד" הובאו לבמד"ר ממקורות שונים. במד"ר אינו מקורי בשימוש באלה אבל הוא מרבה להשתמש בהם ועל כן אפשר לראותם כמאפיינים אותו.

לא נמצא בבמד"ר צרופים מקוריים או צורות דקדוקיות בלתי רגילות. בכלל, אין כוחו של במד"ר יפה במיוחד בלשון – לא בחידוש, לא בשימוש, לא בהתייחסות אל לשונם של קדמונים ואף לא בפרוש המקרא כשלעצמו. עם זאת יש לציין כי לשונו העברית צחה ונקיה. אין בספר שגיאות לשון ואין להאשימו בחוסר ידע או בחוסר רגישות לשונית כפי שאפשר לטעון לגבי כמה מחברים מימי הביניים, בעיקר באשכנז.

מעטים בבמד"ר סימנים של לשון ארץ ישראל הקדומה, ובמקום שנשתמרו סימנים הם נמצאים רק בחלק מכתבי היד¹⁰. דוגמה נדירה: בפ"ה, תחילת פסקה ח' (י"ז ע"א, ש"ג 28) מופיעה המילה "כיצד". בכל הדפוסים וכן בכת"י פ 19 נכתב כאן כיצד. בכתה"י מ, 29: כאי צד, ובכתה"י א, ב, ו, 17, ש נכתב כאן כאי זה צד. בדוגמה זו אפשר להראות את גלגוליה של המילה מצורתה הקדומה לזו המאוחרת אלא שדוקא כת"י פ 19, המוקדם ביותר, אינו שומר על המתכונת הקדומה וספק אם אפשר ללמוד מכאן דבר. גם במקום אחר נשתמרה הצורה כאי צד: בכת"י מ נשתמרה הצורה בפ"ד, י"ד ארבע פעמים: י"ב ע"ג, ש"ג 12, 20, 24 וכן בע"ד, ש"ג 9. בדפוסים נשתמרה הצורה רק בשלושת הראשונות והאחרונה נכתבה כיצד. ביתר כתה"י נכתב בכל מקום כיצד. כאן אפשר להוכיח בשרידי התהליך.

*

לשונו של עורך הספר עצמו ניכרת בבמד"ר בכמה דברי קישור והשלמה. כך הוא מסביר מדוע לא נזכרו בני משה בשמותיהם אחרי הפתיחה "אלה תולדות אהרן ומשה" (במדבר ג', א) ומסכם: "זו היא שאמרנו שלא נתעסק הכתוב..." (פ"ב, כ"ב; ז' ע"א ש"ג 31). וכך הוא מסכם כמה הלכות הקשורות בקרבנות נזיר במילים "לענין שאמרנו" (פ"י, כ"ג; מ" ע"ב, ש"ג 48); כך בענין מנחת סוטה "כענין שאמרנו" (פ"ט, מ"ג; ל"ב, ע"ג, ש"ג 5); וכך כשהוא מסביר שנשיא אפרים הקריב ביום השבת "...לפי שכבר אמרנו אותו יום שהתחילו הנשיאים יום ראשון היה..." (פי"ד, א"ג; נ"ז, ע"ג, ש"ג 16). גם הלשון "כדאמרנו למעלה" שבפי"ב, ד' (מ"ז ע"א, ש"ג 1) שייכת לסדרה זו.

במקום אחד מצאנו את במד"ר מקצר בדרך דומה פרשה מן המקרא: בפ"ב, ט"ו (ו' ע"א, ש"ג 24) הוא מביא את דברי ר' יוחנן ממקור בלתי ידוע ובהם קיצור פסוקי הושע א"י: "לך קח לך אשת זנונים וגו' וילך ויקח את גומר וגו' וכל העניין". יש לשער כי צורת הקיצור אינה מן המקור הקדום אלא משל במד"ר. ובמקום אחר הוא מוסיף על מדרש שיהש"ר שבו השתמש את המילים "וכל המעשה של אשמדאי" (פי"א ג' מ"ב, ע"ג, ש"ג 18). מילים אלה אינן במקור.

עוד נזכיר את הקיצור "כמו שכתוב למעלה בויק"ר...עד..." (פ"ב כ"ג; ז' ע"ד, ש"ג 4-3). אלא שקיצור זה נראה שאינו מעשה המחבר כי אם מעשה מעתיק, אף כי הוא מופיע בכל כתבי היד של במדבר רבה. על קיצור-מעתיק נוסף ראה חטיבה ה' פרק 2. * יש בבמד"ר מילים וביטויים יווניים שהובאו אליו כחלק מקטעים שציפט מתוך ספרות ארץ ישראל, אך אלה אינם מעידים על לשונו של המדרש עצמו. לדוב מצטט במד"ר את המילים היווניות כצורתן במקורות ואין הוא מעיר דבר אודותן.

בדרך כלל הובאו בבמד"ר מילים יווניות בודדות. אבל מצאנו גם צרופי מילים, אף הן מן המקורות של א"י. לדוגמה, בפ"ד, ג' (י"א ע"א, ש"י 31-32) מובאים דברי ר' אבהו לשואליו הנכריים, אודות הנולד בן שבעה שהוא חי: "זיטא אפטא אטה אוכטו". הקטע כולו מובא מתנחומא במדבר י"ח (בובר כ"א) וגם שם מופיע הפתגם היווני, אך את מילותיו של ר' אבהו עצמו העדיף בעל המדרש להביא ישירות מבראשית רבה (פי"ד, ב'; עמ' 127), ואולי מירושלמי יבמות פ"ד, ה"ב (דף ה' ע"ד)¹¹.

במקום אחד אולי אפשר להראות כי בעל במד"ר השמיט ביטוי יווני. בפ"א, תחילת ב' הובאו דברי ר' יצחק על הפסוק "דומה דודי לצבי" וגו'. הדברים מופיעים בשש"ר פ"ב, ט' ובפסי"ר פט"ו (החודש), ולהם מקבילה קרובה בפסדר"כ (החודש). במקורות אלה משולבת בדברי ר' יצחק הקריאה היוונית "דיאו דיאו"¹², ואילו בבמד"ר היא חסרה בכל עדי הנוסח. יתכן שבעל המדרש העדיף להשמיט את המילים היווניות: אפשר שהן נראו בעיניו כשגיאה, ואפשר שנראו כאילו פוגעות בכבוד המקום. אין לשער כי הוא השמיט אותן רק משום היותן בלתי מובנות כשלעצמן שכן מילים יווניות אחרות לא הושמטו אף כי ספק אם כולן הובנו. אבל לא ברור שאכן השמיט בעל במד"ר את המילים במכוון, כיון שלדברי רמא"ש בהערותיו לפסי"ר "במקצת נוסחאות שבפסיקתא השמיטו זה המאמר לגמרי לפי שלא הבינוהו"¹³ ויתכן שבעל במד"ר ניזון מאותן מקצת נוסחאות. אין יסוד להניח שעורך המדרש ידע יוונית ואע"פ כן ההשמטה של "דיאו דיאו" היא חריגה. כפי שהראינו¹⁴ אין במד"ר נוהג לקצר את מקורותיו, וכך גם לגבי היוונית.

השימוש ביוונית ממקור ארץ ישראלי קדום יכול גם להעיד על קיומו של מקור שכזה שאיננו מוכר ועל המדרש הקדום שכנראה השתמש בו בעל במד"ר. הנושא נדון בהרחבה במקומו¹⁵ ושם עלה גם חלקן של מילים יווניות מסוימות בעניין זה. מילים שהועלו שם: דרגון, בדוגמה החמישית <16>; דניסטיס וזוטמא לקראת סוף הפרק¹⁶.

היוונית שבבמד"ר יכולה לסייע בקביעה מקורבת של גבולות הציטטים מהמקורות השונים בבמד"ר. במקומות רבים קשה לקבוע את גבולות הציטטים הללו, כפי שהראינו בכמה מקומות בחיבור זה. השימוש ביוונית יכול לסייע להבחין בגבולות הקטעים גם ללא עיון במקורות. לדוגמה: באגדה על שאול ודוד בפ"ד, כ' משולבים קטעי ירושלמי סנהדרין פ"ב וסוכה פ"ה ובתוכם מופיעות המילים "עשה עצמו כסוכה עטיף פעליונים" (ט"ו ע"ב, ש"ף). המילים "עשה עצמו כסוכה" לקוחות מבבלי ברכות ס"ב ע"ב, ויכול אדם לשער גם מבלי לבדוק את המקורות שהביטוי היווני לקוח ממקור ארץ-ישראלי¹⁷.

אין בבמד"ר ת"א שימוש בלעזים אירופיים בני זמנו וגם בכך הוא מתדמה לחיבורי חז"ל¹⁸. אין סימנים לכך שעורך המדרש ידע או לא ידע שפה זרה כלשהי¹⁹.

*

סגנונו של במד"ר הוא כבד וארכני. משהוא מצטט מקורות שקדמו לו הוא מביא את הדברים במלואם, והוא מוכיב מקורות באופן שתוצר הסגנוני אינו נותר מרל מרכירני.

אפשר להוכיח בדברים במיוחד בקטעים המעובדים כמו הסיפורים סביב נושאים מקראיים בפ"ד, כ' או בפ"ח, ד'. אבל הדבר נכון במיוחד ביתידות שיש ליחסן לעורך עצמו. כדוגמה לדבר נביא את פסקאות כ"א, וכ"ב בפרשה ב'. פסקה כ"ב בכתה"י ארוכה בהרבה מאשר בדפוס, והחסר הובא בנספח מס. 1. את הנאמר בפסקאות אלה על פני כ-26 שורות דפוס³³ ניתן לומר בפשטות במספר משפטים. האריכות היתרה גורמת גם לאי בהירות באשר לכוונת הכותב. כך יתקשה הקורא להבין את המשפט הבא, כדוגמא, בעיקר עקב אריכותו: "כל מי שהמקום מתעסק בו להעמיד ממנו אומה או שושלת יוחסין היה המקום מתעסק בו³⁴ כעניין הזה לכתוב בו תולדות שכן את מוצא י"ב תולדות בכתובים...".

קטע ארוך אחר הוא פי"א, א'. כאן יש להדגיש את ארכה של "רקמת החיבור" שבין פי"י (נזיר) לבין עיקר פי"א (ברכת כהנים). בעיקר בולט הדבר בסיום הפסקה הארוכה. גם במקומות אחרים אפשר לראות רקמות כאלה כשהן ארוכות ומסורבלות מהדרוש.

דוגמה נוספת לאריכות יתרה: דברי במד"ר בשבח הגרים, פ"ח, ט'. רוב הדברים כאן הם מקוריים וחלק גדול מהם ניתן לקיצור בלא מאמץ. ארוכות מאלה הן הפסקאות הארוכות בפ"ט (למשל פסקה ז' עד תחילת דף כ"ו ע"א) ובפי"י (למשל פסקה ב'). אפשר להראות כי החומר בפסקאות אלה הוא מקורי ברובו וניתן לקיצור רב.

ודוגמה נוספת: בפ"ד, כ' מתוארת התקרית שבין דוד ומיכל בת שאול באריכות יתרה ומייגעת ומשפטים שונים חוזרים כאן מספר פעמים. ואריכות זו נוטלת מן הפרשה את ערכה ואת עומק משמעותה כפי שהוא בא לביטוי במקרא. גם כאן לא רקמת החיבור אלא התיאור עצמו הוא ארוך ומייגע שלא לצורך, ורוב החומר הוא מקורי.

החומר בפרשה פסקה ב' לקוח ממדרשו של ר' משה הדרשן כפי שנראה להלן³⁵. גם קטעים אחרים בבמד"ר השייכים לר"מ הדרשן כגון הדרשות על קרבנות הנשיאים³⁶ הן ארוכות יתר על המידה. ואם כן יש לשאול אם לא סגנונו של ר"מ הדרשן הוא שהביא לאריכות היתרה גם בקטעים שהובאו מספרו, גם בקטעים אחרים של במד"ר. כיון שאיננו יודעים לזהות בודאות קטעים אוטנטיים של ר"מ הדרשן לא נוכל לענות לשאלה זו. אם קטעי רמ"ה שנשתמרו בבמד"ר אכן השתמרו בו כצורתם המקורית בערך, הרי שר"מ הדרשן היה ארכן גדול ואולי בהשפעתו התארכו גם דברי במד"ר³⁷.

ה ע ר ו ת:

1. ערוך, ערך כסף II. 2. קאהוט מביא שם דוגמאות מתרגומי התורה, תהילים, ואיוב והוא מסיים: "אבל בתרגום בבלי, היינו באונקלוס, בל תמצא זאת המילה. דיונו על אוצר המילים של תרגום איוב: וייס, התרגום הארמי לאיוב עמ' 320, בדיון בפעל "כסף" בתרגום איוב. ראה גם דבריו שם עמ' 99 והערה 161. וראה דבריו בחטיבה א' סוף פרק 2.
4. לפי ההשערה (פרק 17) נערך במד"ר ח"א בפדובאנס בראשית המאה ה"ב או בסמוך.
5. נעזרנו בתכנת המחשב של "אוצר התורה הממוחשב" בבדיקת התדירות והמיקום של ביטויים ולשונות במקורות השונים. אחדים מהציטוטים בתכנה אינם מדויקים ונאלצנו לתקנם ולכן מקצת הנתונים המוצגים כאן אינם תואמים לאלה של התכנה.

6. ואלה המקומות בהם משתמש במד"ר בביתו: פ"ח א'; פ"ח ב'; פ"ח ד'; פ"ט י"ב; פ"י ב'; פ"י ג'; פ"י ג' ב'; פעמים; פ"ג כ'; פ"ד י"ג, פעמים.
7. המשפט "אין אובסין את הגמל אלא מלעיטין אותו", ממשנה שבת פכ"ד, מ"ג. המשפט מצוטט במד"ר פ"ד, י' (ס"א ע"ג, ש"14), וכן ברש"י בראשית כ"ה, ל בלשון "כמו ששנינו". הביטוי נמצא גם בב' רבתי ובמדרש אגדה שם ובכלם שימושו אחד: פרוש-דרוש על דברי עשו ליעקב "הלעיטני נא" ע"פ הביטוי של חז"ל להאבסת גמל. כגון השימוש בצורה "נתינת נפש" לנשיותיה, שמות השבטים, המילה "העגל".
9. שמות חכמים, שמות מקומות, ביטויים מקראיים ועוד. יש צורך להציג במדויק את השאילת כדי לקבל תשובה נכונה ולא תמיד הדבר הולם את מגבלות התכנה. ראה עוד דברינו בסוף פרק 1 בחטיבה זו.
10. יותר מאחרים שומר כת"י 25 על שרידים ארץ ישראלים כגון חיבור המילה של המילה שאחריה. אבל גם אלה אינם רבים ובדרך כלל מתנהגים כתה"י של במד"ר כצפוי מכת"י מאוחרים של מדרש מאוחר. מתקבל על הדעת לומר שצורות כמו של--שגורות היו על לשונו של המעתיק ולא דוקא כתובות בטופס שהיה לפניו. על כת"י 25 ראה פרק 4 בחטיבה ה'.
11. לשונו של ר' אבהו: "מדידכון אנא מנטי לכון" קרובה יותר לב"ר מאשר לירושלמי, שם נכתב: "מדידכון אנא יהב לכון". על הפתגם ועל מקורותיו ומוצאו המדויק ראה דברי תיאודור במנחת יהודה שם ודברי בובר בתחומא שלו, שם.
12. על משמעותן של מילים אלה ועל הקריאה הנכונה שלהן (דיאורה דיאורה!) לדעת ר"ש ליברמן ראה מאמרו "משהו על השבעות בישראל" ודברי מנדלבוים בפסדר"כ עמ' 90 והערותיו לש"4, וכן דברי א. גולדברג בבקורתו על פסדר"כ במהדורת מנדלבוים. פס"ר איש-שלוס, דף ע"א ע"ב בהערה ד"ה "דבון העולמים".
13. פרק 5 בחטיבה זו. 15. חטיבה א', פרק 18. 16. ראה הערה 34 שם ובה ציונים למקומות נוספים בחיבור זה. 17. והערות 38, 39 שם.
18. על המילה עצמה ראה דברי Jastrow במילונו. מעניינים דברי רד"ל שהבין את המילים כפרוש של המסדרן ר"מ הדרשן. 19. ראה הערה 4 לעיל.
20. לעומת זאת ר' משה הדרשן ידע ערבית. ראה רש"י תהילים מ"ה, ב; שם ס"ח, יז; משלי ה' יט; גם מפרשו לבמדבר י"א מב עולה שר' משה הדרשן ידע ערבית. הביטוי ב"מדרש אגדה" ח"ב עמ' 43 "אנחנו זרע המאמינים" נראה מתורגם מערבית. ואולי יש להסיק מדברי רש"י דברים כ"א יד שר"מ הדרשן ידע פרסית. וראה את דברי שיי"ר בתולדות רבנו נתן, הערה 47. גם ר' שמעיה בעל הפרוש למסכת מידות חותם את פרושו בהסבר ע"פ הערבית. מדברי התוספות (עבודה זרה ח' ע"ב, ד"ה קרסטים) עולה כי ר' שמעיה הנזכר שם ידע יוונית. על ר' שמעיה ובמד"ר ראה חט" ד' פרק 4. 21. בכלל זה החומר שבכתה"י כשממדיו מחושבים לפי שורות דפוס. בכתה"י מקבוצת הנוסח ב' דולגו המילים "ולהעמיד...מתעסק בו" ע"פ הדומות.
22. פרשה ד' פרק 3. 24. הדברים נדונו בחטיבה ד', פרקים 1, 2.
23. אין לשלול כליל את האפשרות שר"מ הדרשן הוא הו"א שפרק המדרש או חלקים ממנו, אם כי דעתי איונה נוטה לכך. ראה פרק 16 בחטיבה זו ופרקים 1-3 בחטיבה ד'.

תטיבה ב' פרק 8: ספורים ומשלים סיפוריים

הפתיחות והחתימות הן תופעות ספרותיות אפייניות והן שכיחות ביותר במד"ר ח"א, וכפי שהראינו בפרקים הקודמים עיצובן טיפוסי למדרש זה דוקא. כאן נעמוד על שתי תופעות ספרותיות נוספות: סיפורים ומשלים סיפוריים המשתלבים במדרש.

למרות שמספר המשלים הסיפוריים והסיפורים בבמד"ר ביחס לממדי המדרש נופל מזה שבבראשית רבה למשל, ההפוך ביניהם אינו משמעותי מאוד, שכן רוב המשלים והסיפורים משתלבים בחומר האגדי שבמדרשים (אם כי לא רק בו). ובהתחשב בריבוי היחסי של קטעי ההלכה בבמד"ר בהשוואה לבראשית רבה וליתר מדרשי אגדה מובהקים, נראה שריכוז המשלים הסיפוריים והסיפורים בבמד"ר אינו שונה בהרבה מזה שביתר מדרשי האגדה²⁷. נוסף על כך החומר המקראי של ספר בראשית מממן עיסוק רב יותר בלימוד ובמשל

מזה של ספר במדבר. (בהשוואה לויקרא רבה ולמגדיו נראה שבמד"ר מכיל פחות מהסוגים הנדונים כאן, אם כי ההבדל אינו גדול מאוד.)

בפרשת במדבר כולל במד"ר כמעט את כל החומר שבתנחומא ובכללו כל חומר המשלים והסיפורים הכלולים בו. גם בפרשת נשוא כולל במד"ר לא מעט מתנחומא. אבל ריבוי החומר ממקורות אחרים, בעיקר בנשוא, מאפשר לעמוד על דרכו של עורך במד"ר גם בהבאת משלים סיפוריים וסיפורים שלא מתוך תנחומא. ואיתור החומר המקורי יאפשר לאפיין את היצירה המקורית גם בתחום זה.

עיסוק בחומר הנדון במלואו מחייב עבודות איסוף וניתוח החורגים מגבולותיו של חיבור זה. כאן נסתפק באיסוף שאינו שיטתי ומלא ובדיון שאינו מתיימר להקיף את כל צדדיו של הנושא אבל מנסה לגעת בעיקרי הדברים ולהתייחס אל כמה תופעות. בדיון שלנו לא נדון בסיפורים שתכליתם היא הרחבתו של הסיפור המקראי, ואם כי נעיר על הסיפורים הארוכים במיוחד מן הסוג הזה, הרי נתרכז בדיון בעיקר בסיפורים שאינם תלויים במקרא. לא נעסוק כאן בהגדרות מדוייקות של תחומים ושל ז'אנרים ספרותיים שונים אבל נבדיל בין סיפורים לבין משלים המוצגים גם ע"י העורך בתור שכאלה.

במדבר רבה ח"א נמצאים כחמישה עשר סיפורים ממש, שאינם תלויים במקרא ושאינם בגדר משלים. רוב הסיפורים פותחים ב"מעשה", אחד פותח ב"עובדה", שנים ב"פעם אחת" ומעטים חסרים מילת פתיחה אפיינית. ביטויים אפייניים פותחים סיפורים המרחיבים את הסיפור המקראי. במיוחד שכיחה המילה "בשעה" בפתיחת סיפור מקראי מורחב.

רוב הסיפורים אינם ארוכים מאוד אך יש בהם כדי סיפור, ואפשר למצוא בהם גיבור או גיבורים, עלילה כלשהי, התפתחות כלשהי ולרוב גם לקח מוסרי וכדומה.

כמעט לכל הסיפורים שבספר יש מקור בדברי חז"ל. במד"ר משתמש במקורות רבים וגם כאן ניצל יפה רבים ממקורותיו. לשני סיפורים לא מצאנו מקורות ושניהם נראים כסיפורי עם אשר נלקחו מקובץ כלשהו של סיפורים שכאלה והותאמו לצורך הספר אבל לא מן הנמנע הוא כי גם הם היו קיימים בקובץ אגדי משל חז"ל שאותו הכיר העורך. רבים מהסיפורים מוכרים מיותר מאשר מקור אחד, אך יש ביניהם גם נדירים ובלתי ידועים. בטבלה הבאה ריכזנו את רוב הסיפורים שבהם דובר לעיל, ע"פ סדר המדרש. ציון המקורות הוא כללי ונועד להדגים את הנאמר לעיל בדבר שכיחותם של כמה מהסיפורים.

פרשה	נוסחת	אורך-	נ ו ש א ה ס י פ ו ר	מקור
ופסקה	פתיחה	שורות		
1, ב, כו	מעשה	8	קמחית, בניה כהנים גדולים וזכויותיה	ויק"ר;תנח"ך
2, ג, א	מעשה	4	התמרה מחמתן, הדקלי והתמר מיריחו	בראשית רבה
3, ג, ו	--	13	ר' יוסי, המטרונה, עבדיה ושפחותיה	שונים
4, ד, כ	מעשה	14	האב, המתפללים, החינוך המשחק והעונש	תנא"ר
5, ז, כ	שוב מעשה	9	הנשיא, המתפללים, הקורבן ושחרור	תנ"א"ר

פרשה	נוסחת אורך-	נושא	הסיפור	מקור
ופסקה	פתיחה	שורות		
6 ט, ג	מעשה	4	הנזקק לאשה זרה, אשתו ובושתו	<u>לא מוכר</u>
7 ט, ט	אמרו מעשה	9	שתי אחיות דומות, הסוטה והשותה	תנחומא
8 ט, כ	עובדה	13	ר' מאיר והדרשה, האשה והבעל שגרשה	ירושלמי
9 ט, כד	...אומר:	3	אבא שאול וגולגלתו של אבשלום	בבלי
10 י, ז	...אמר	9	שמעון הצדיק והנזיר מהדרום	ירושלמי ומקבילות
11 י, ז	מעשה	5	השיכורים, המריבה מאסרם ואבדנם	<u>לא מוכר</u>
12 יא, ח	אמר...	2	ר' טרפון שמע שם מפורש מסי כ"ג	ספרי זוטא; בבלי
13 יב, ג	מעשה	3	רואי קטב מרידי וסבלותיהם	שו"ט; איכ"ר; תנח"י
14 יב, ד	מעשה	4	מנורת המקדש ותקון משקלה בכור	בבלי וירושלמי
15 יד, ד	מעשה	25	תלמידי ר' יהושע ודרשות יבנה	בבלי ומקבילות

הסיפור האחרון אינו ארוך כפי שמשמע ממספר השורות שצויין בטבלה כיון שמשולבים בו דברי דרשות שונים של התנאים. בדרך כלל אין העורך נוהג לעבד את הסיפורים באריכות יתרה כדרכו בחמרים אחרים שאותם שילב אבל גם אחדים מן הסיפורים ומשלים עברו עיבודים מסויימים. כך סיפור ר' יוסי והמטרונה (מס. 3 בטבלה) מופיע כאן ביתר אריכות מאשר ברוב מקבילותיו. אך התוספות אינן רבות. גם עיבוד המשלים אינו כרוך בשינויים רבים בהשוואה לנוסחים המקוריים.

לעומת סיפורים אלה בולטים אחדים מסיפורי ההרחבה של המקרא בעיבודם באריכות רבה והוספת פרטים רבים ושונים. דוגמאות טובות לכך אפשר לראות בשלושה "סיפורי מקרא" גדולים ומפותחים מאוד: בפ"ד, כ' ובפ"ח, ד' מובאים באריכות רבה סיפורי מקרא מימי דוד המלך והם מתבססים על מקורות רבים ושונים. הסיפור השלישי מובא בפ"י, ד'. הסיפור מימי שלמה ואף מקורותיו שונים אך פחות מגוונים. אל אלה יש לצרף סיפור "מקראי" שלא הובא במד"ר לפנינו אלא נרמז, וכנראה נחשב בעיני הכותב (או המקצר) כסיפור ידוע שאין צורך לפרט: הסיפור על שלמה המלך ואשמדאי שנרמז בפ"א, ג' (מ"ב, ע"ג, ש"18). הסיפור משולב בחומר שהובא משהש"ר פ"ג, ו' אך אינו מופיע שם והזכרתו כאן היא תרומה של בעל במד"ר לאותה פרשה.

הסיפור הראשון משתרע על פני כמעט 250 שורות! ואם כי אין כאן סיפור רצוף ממש הרי מתכונת-העל של כל אותה יחידה ארוכה היא של סיפור מתמשך, והוא עוסק בעיקר בהעלאת ארון הברית לירושלים ובסכסוך דוד ומיכל. הסיפור השני עוסק בבית שאול ובגבעונים, בבצורת ובמות שרידי בית שאול. הוא משתרע על פני 186 שורות ואף הוא כולל בקרבו עניינים שונים הקשורים בנושא אך אינם כלולים בגרעין הסיפורי אלא רק בסיפור המתמשך. הסיפור השלישי קצר: רק 37 שורות, ומתכונת דומה. המקור העיקרי כאן הוא אחד וגם כאן המתבר מוסיף ומרחיב משלו. לסיפורי מקרא מאורכים אלה נוסף סיום בעל אופי מוסרי-דתי בנוסח: "מכאן אמרו..." (בואשון ובשלישי) או "הא למדנו" (בשני). לפעמים נוספו סיגים דומים גם בסיפורים שאינם מקראיים.

בבמד"ר סיפורי מקרא נוספים אבל רובם פחות מגובשים ולא תמיד נכון לכנותם סיפורים. בעיקר נמצאים בפרשיות המתארות את מסעי בני ישראל ואת תפקודי הלויים. רוב סיפורי המקרא שבבמד"ר הם במתכונת "הסיפור הדרשני" שבמדרש המאוחר והדבר מתבטא בסגנונם הכבד והארכני, בהעדר דמיון ספרותי יוצר ומפתיע המאפיין את עיצוב הסיפורים הדרשניים במדרש הקדום וכן באי-התמקדותו של הסיפור בפסוק או בקטע קצר שעליו נסבה בדרך כלל העלילה, הקצרה אף היא, של הסיפור המקראי במדרש הקדום⁴⁷.

נושאי הסיפורים שנזכרו כאן הם שונים, מקורותיהם מגוונים, ממדיהם ועיצובם הספרותי אינם אחידים והם משולבים במדרש בדרכים מתחלפות ולמטרות שונות.

לעומתם ניכרת אחידות מפתיעה בנושאייהם של רבים מהמשלים הסיפוריים בבמד"ר. למשלים כאלה הקדים העורך את ביטוי הפתיחה "משל", "למה הדבר דומה", הצרוף "משל למה הדבר דומה", או הצורה המקוצרת: למלך... לעבד... לאחד... וכד'. משולב בהם סיפור קטן או גדול ובדרך כלל נמשלו בצידו או שהנמשל מובן מאליו. מספר המשלים מסוג זה בבמד"ר ח"א הוא 48. מקורותיהם שונים וכנראה אף אחד מהם הוא מקורי, וגם פיזורם במדרש אינו אחיד⁴⁸, אבל תכניהם קרובים זה לזה וברבים מהם הנושאים זהים ממש.

במרכזם של למעלה משלושים (מתוך 48) משלים סיפוריים בבמד"ר עומד מלך. יחד עם המלך נמצאים בדרך כלל גם בני משפחתו, עבדיו, אזהריו או אנשים אחרים, וכן חפצים, מקומות, בעלי-חיים וכו'. במספר משלים מסוג זה נמצא מטרוניתא, בן מלך או בן אצילים אף בלא המלך עצמו. ורק כעשרה משלים אינם משלים "מלכותיים".

אחידותם של נושאי המשלים הסיפוריים בבמד"ר ניכרת ביותר בהשוואה לחבריהם בבראשית רבה. במבוא לב"ר תיאודור-אלבק⁴⁹ ישנם מפתחות לסיפורים ולמשלים השונים שבמדרש, ואם כי השוואת נושאי הסיפורים אינה מעידה על שינוי מרחיק לכת בין ב"ר ובין במד"ר, הנה השוואת המשלים הסיפוריים חושפת הבדל גדול ביניהם: נושאי המשלים בב"ר הם רבים ומגוונים מאוד ובצד החצר המלכותית נמצא שם את עולמם של חכמים, אזהרנים, בעלי מלאכה, בעלי חיים וצמחים, מקומות שונים ועוד כהנה וכהנה.

רוב המשלים הסיפוריים מתרכז סביב שני נושאים: מפקד בני ישראל והלויים וארגון המחנות במדבר, וחנוכת המשכן ובכללה ההכנות לקרבת הנשיאים. משלי מלכים משמשים איורים לדרשות בנושאים אלה כאשר ברור תמיד מי הוא המלך ומי הם שאר גיבורי המשל. כצפוי, חלקם של משלים בכלל ושל משלים סיפוריים בפרט בפרשיות ההלכתיות הוא קטן, ואלה מתרכזים בחלקים האגדיים שבתחילת הפרשה או בסיומה⁵⁰. המשלים הסיפוריים רבים במיוחד בפרשיות שבהם רב החומר מתחומא, פסי"ר וכד'. גם המדרש הקדום לבמד"ר, התנחומאי בעיקרו, תרם את חלקו למשלים הסיפוריים שבבמד"ר.

ה ע ר ו ת:

1. ראה פרק 9 בחטיבה זו.
2. הדבר לא נבדק באופן כמותי מדויק והוא מבוסס על סקירות חלקיות שנעשו בחלקים מסויימים של המדרש ועל עיון בלתי שיטתי באחרים.
3. כדבריו של צונץ על המדרש לפרשת נשוא: "זרם הגדות חדשות כאילו בולע את המדרש ששמש יסוד לעיבוד החלק הזה והוא הורס את בנייני הילמדנו..." (הדרשות פרק י"ד, עמ' 126).
4. עפרה מאיר (הסיפור הדרשני עמ' 123-132) ריכזה את נוסחאות הפתיחה של ספורים דרשניים בב"ר, ציינה את מספר המופעים של כל נוסחה בב"ר ואת נוסחאות הפתיחה לסיפורים ה"מקראיים". המחברת דנה גם בסיפורים חסרי נוסחאות הפתיחה הקבועות. בספר גם מפתח לכל הסיפורים הדרשניים בב"ר.
5. על פי ממצאיה של עפרה מאיר (ראה הערה קודמת) הנוסחה "בשעה ש..." שכיחה ביותר בסיפורים "מקראיים" בבראשית רבה ובמובן זה יש התאמה בינו לבמד"ר.
6. דרך עיבוד המקורות היא אחת המאפיינים העיקריים של במד"ר. ראה פרק 5 לעיל.
7. ראה פרק 5, לקראת סופו. 8. ראה לשונות הקיצור של במד"ר, חטיבה זו פרק 7.
9. ראה: עפרה מאיר, הסיפור הדרשני במדרשים.
10. ע. מאיר מנתה שם (הערה 8) את עיקרי התכונות של הסיפור הדרשני בעיבודיו, המוקדם והמאוחר. ממסקנותיה נראה כי רוב הסיפורים הדרשניים בבמד"ר הם בני עיבוד מאוחר. ואין הכוונה ליצירה העצמית של המחבר אלא למקורות בהם השתמש.
11. פיזור המשלים הסיפוריים לפי פרשיות הוא כזה: בפרשה א' יש 8 (מהם בחומר שבכתה"י ולא בדפוס); בפ"ב 6; בפרש' ג'וי"י - 0; בפ"ד 3; בפרש' ה'חיו"א 1; בפ"ט 4. בפרשיות ז', י"ד - 2; ובפר' י"ב וי"ג יש 10 משלים כאלה. על מקורות המשלים ראה טבלה לעיל. רק לגבי שנים מהמשלים אין בידינו לזהות את המקורות.
12. מבוא פרק ב', מפתח הסיפורים בעמ' 81 ומפתח המשלים בעמ' 85.
13. מאחר שגם הפרשיות ההלכתיות פותחות וחותמות לרוב בדברי אגדה. חט"ב פרק 9.

חטיבה ב', פרק 9: הלכה ומדרש במדבר רבה

במד"ר הוא בעיקרו מדרש אגדה, ואע"פ כן תופסים נושאי הלכה חלק בלתי מבוטל ממנו. חוסר האחידות באפיין של הפרשיות ובתכניהן מתבטא גם בפיזור הבלתי אחיד של חמרי ההלכה בספר, כפי שיתברר להלן.

בחיבור זה נתייחס כחומר הלכתי הן למשא והמתן ההלכתיים והן למסקנות שבהלכה. את החומר ההלכתי עצמו בחרנו לחלק לשלושה סוגים. הסוג האחד - הלכות הנוהגות גם בזמן הזה. השני - הלכות "תלמודיות" שאינן נוהגות בזמן הזה אבל הן מופיעות בתוך ספרות ההלכה של חז"ל כהלכה למעשה. והסוג השלישי - "הלכות" הנוגעות לחייהם ולמסעותיהם של בני ישראל במדבר. בטבלה דלהלן יסומנו סוגים אלה כ-I II III.

ההבחנה בין חומר הלכתי ובלתי הלכתי וכן ההבחנות בין הסוגים המוצעים אינן חדות וחד-משמעיות. ואע"פ כן ניתן לאפיין את החומר ההלכתי בבמד"ר ע"פ הבחנות אלה במידה לא מעטה של מהימנות. ההבחנה נעשתה לא רק בשל נוחיות הדיון אלא גם משום שבעזרתה קל יותר להבין את דרכו של בעל במד"ר בהבאת קטעי הלכה. בטבלה הבאה מרוכזים נתונים על החומר ההלכתי בבמד"ר, על פי המפתח שהוצג וע"פ החלוקה לפרשיות. המספרים המחלטים מייצגים שורות דפוס במהדורת וילנא.

פרשה (במדבר)	מס' שורות בכל הפרשה	כמות חומר הלכתי I II III	בפרשה ס"ה	% מכלל החומר הלכתי בפרשה
א	1287	0 0 0	0	0
ב	574	18 0 0	18	3.1
ג	428	0 0 0	0	0
ד	653	15 0 150	165	25.3
ה	1289	15 6 0	21	7.2
ס"ה פ' במדבר	2333	48 6 150	204	8.7
% מכלל החומר הלכתי		23.5 2.9 73.5	100	

פרשה (נשא)	מס' שורות בכל הפרשה	כמות חומר הלכתי I II III	בפרשה ס"ה	% מכלל החומר הלכתי בפרשה
ו	283	0 30 130	160	56.5
ז	343	0 55 0	55	16
ח	453	0 90 0	90	19.9
ט	1343	0 430 0	430	32
י	1076	0 340 0	340	31.6
י"א	613	95 0 0	95	15.5
י"ב	712	0 0 0	0	0
י"ג	897	0 2 2	4	0.4
י"ד	1300	6 58 100	164	12.6
ס"ה פ' נשא	7020	101 1005 232	1338	19
% מכלל החומר הלכתי		7.6 75.1 17.3	100	
ס"ה במד"ר ח"א	3953	149 1011 382	1542	16.5
% מכלל החומר הלכתי		9.7 65.6 24.8	100	

כפי שעולה מן הטבלה מרוכז רוב החומר ההלכתי בבמד"ר בפרשיות האמצע: ד-י"א, וביותר בפרשיות ט"ז, י"ב. במיוחד ניכר רכוז גדול של חומר הלכתי "תלמודי" בפרשיות ז-י. בולט מיעוט החומר הנוהג בזמן הזה ברוב הפרשיות, ולהוציא את הריכוז הגדול פי"א (ברכת כהנים), שעור החומר ההלכתי הנוהג בזמן הזה בבמד"ר ח"א מועט מאד.

בחירתו של החומר נראית מקרית. דוקא חשיבותם של נושאי ההלכה הנדונים פה: שבת, מילה בשבת, תחומין, פדיון בכור, ברכות, מעידה על כך שזימון הלכות אלה הוא מקרי, ולפי צרכי המדרש עצמו, ולא נעשה מתוך מגמה חברתית או אחרת שכן הדיון ההלכתי אינו מתפתח בשום מקום ליותר מאשר מספר מילים ענייניות ותו לא.

החומר ה"הלכתי" שהיה נוהג במדבר מרוכז בעיקרו בשלוש פרשיות: ד"ו, ו"ז, י"ד (בסופה). בפי"ז החומר מגיע ברובו הגדול ממקור אחד והוא תורת כהנים. בפרשיות ד"ו, ו"ז מגוון המקורות יותר רחב. עיקרו של החומר בסוג זה עוסק בסדרי המסעות

והחניה במדבר, נשיאת המשכן וכליו, פדיון הבכורות ע"י הלויים וכמה עניינים הנוגעים למשה ולאהרן באוהל מועד.

כשני שלישים מחמרי ההלכה שבספר הם חמרים תלמודיים שאינם נוהגים בזמן הזה, ורובם משולבים במדרש בדברי אגדה. ההלכות עצמן מקיפות תחומים שונים: הרבה על מקדש וקדשיו, כהונה ולוייה, נגעים, עבודה זרה, טומאה וטהרה, ועל כולם סוטה ונזיר. הרוב הגדול של חומר הלכתי בפ"ט עניינו סוטה, ובפ"י - נזיר ונזירות.

מקומם של דברי ההלכה בתוך הפרשיות אינו קבוע. וכך, בפ"ד ופ"ו, הדברים מופיעים בעיקר בחלק הראשון של הפרשה. באחרות הם מופיעים בעיקר בסוף: פ"י, פ"ד. בפ"א החומר ההלכתי מסודר באמצע הפרשה וגם בשאר הפרשיות מיקומו הוא בעיקר סביב אמצע הפרשה.

בחלק מן המקרים החומר ההלכתי מרוכז וכמעט שאינו משולב בדברי אגדה. כזה הוא המצב במחזור הדרשות השני של פ"ט (פסקאות כח-מד) וכן בסוף פ"ד. במקרים אחרים משולבים דברי האגדה בין דברי ההלכה, כמו בפ"ד ובפ"ו. בקטעים המרוכזים מובאים המקורות ללא שינויים רבים. ואילו בקטעים המפוזרים גם השימוש במקורות עצמם גמיש יותר וניכרים בהם העיבודים השונים³.

דברים אלה נכונים בדרך כלל אבל לא תמיד. גם בתוך קטע מקורי משל במד"ר עצמו תופיע לפעמים הלכה קצרה ומוכרת כלשונה. לדוגמה: בפ"י, א' (ל"ד ע"א, ש"ג) שולב המשפט "אין הכהנים נושאים כפיהם במנחה משום שכרות"⁴ ברצף דבריו של העורך.

נושאי ההלכה העיקריים של במד"ר הם נושאי הפרשיות בתורה שאליהן מתייחס המדרש. במיוחד דנות הפרשיות בתורה בסוטה ונזיר וכן בשילות הטמאים, גזילות, ברכת כהנים והחומר ההלכתי הנוגע לכל אלה הוא רב. ואולם העיסוק בנושאי הלכה שאינם תלויים בפרשה מחייב הבהרות. יש בבמד"ר ח"א לא מעט חומר הלכה בענייני טומאה וטהרה, נידה, כהונה, עבודה זרה, תלמוד תורה - ואם כי אין דיון הלכתי שיטתי בנושאים אלה, רישומם ניכר גם בפרשיות ההלכה, גם בפרשיות האגדה.

לעומתם רבים הם גופי תורה שאינם זוכים להתייחסות שיטתית. חלקם מופיעים בבמד"ר משולבים בהרבה דברי אגדה ובהקף מצומצם, וחלקם אף לא זכו לזאת. בין הנושאים הללו: שבת ומועדים, ובכללם גם יום הכפורים ופסח החמורים; מאכלות אסורות; מצוות התלויות בארץ; תפילות וסדרי בית הכנסת, למעט ברכת כהנים; רוב הלכות מקדש וקדשיו, ועוד. ואף בנושאים מרכזיים הקרובים לאלה העיסוק מועט: גיטין וקדושין; הלכות גיור⁵; רוב דיני ממון, למעט השבת גזילות ומתנות עניים.

קשה לזהות קו הגיוני בתוך מציאות ספרותית זו. פרט לתלות הבסיסית בפרשיות התורה. דומה שאין להסיק מן ההתחבט בסוטה ונזיר בדבר המציאות הדתית והסברתית

בזמנו ובמקומו של בעל המדרש. את ההרחבה יש להסביר בכך שהמדרש הוא בעיקרו מדרש פרשני לחלק זה של התורה. מסתבר שאילו היה בעל במד"ר מתכוון לתקן את תחלואי דורו בעזרת חיבורו, לא היה מאריך כל כך למשל בפרשת הנזיר, אבל היה מוסיף כהנה וכהנה על העניינים דלעיל שאודותם אמר הוא כה מעט, או שתק לגמרי. באותן פרשיות בהן החומר ההלכתי רב ומגובש אין הוא פותח את את הפרשה ואין הוא חותם אותה, ולרוב ימצא החומר אחרי מחצית הפרשה, בקרוב. כך בפ"ז פסקת ההלכה היא ח', בפ"ח הפסקאות הן ה-ז; במחזור הראשון של פ"ט הפסקאות ההלכתיות העיקריות הן י'-י"ג י"ז-י"ח וכב-כ"ג (לא במלואן). בפ"י החומר מרוכז בין הפסקאות י'-כ"ד בדילוגים ובפי"א - בפסקה ד'.

מבנה זה פרשיות ההלכה מצביע על שהמדרש הוא בעיקרו מדרש אגדה ולכן כל הפרשיות כולן פותחות וחותמות באגדה, וגם בפרשיות ההלכה מוקדש לאגדה מקום נכבד.

רישומו של במדבר רבה ח"א אינו ניכר בספרות ההלכה המאוחרת. רוב חומר ההלכה שלו שאלו ממקורות שקדמו לו ולכן גם במקום שנראה כאילו נלקח חומר מכאן אל ספרות ההלכה של ימי הביניים מסתבר שלא במד"ר הוא המקור לאותו חומר. הנסיונות של אחדים ממפרשי המדרש האחרונים - ובהם פרשנים טובים מאד כרד"ל ורש"ש לתלות בבמד"ר הלכות שהביא הרמב"ם במשנה תורה או לזהות מחלוקת רמב"ם - במד"ר, בטעות יסודם. גם הנסיון לתלות במעשה האשה שבאה לפני רבי ואמרה לו נאנסתי (במד"ר פ"ט, י" כ"ו ע"ג, ש"פ 26-28) הלכה לענין ברכת הנהנין באונס הוא בלתי מוצדק שכן המעשה מופיע לראשונה בירושלמי סוטה פרק ד' (דף י"ט ע"ד) 11.

ה ע ר ו ת:

1. כולל חומר שנמצא בכתה"י ואינו בדפוס. הערכת מספר שורות הדפוס בחומר זה היא מקורבת. על החומר - בחטיבה ה' ובנספח מס. 1.
2. החומר ההלכתי בתוך פ"ט מתחלק כך: במחזור הראשון 130 שורות מתוך 838 שהן 15.5%; במחזור השני 300 מתוך 333 - 91%; בשלישי - 172 שורות ואין בו כל חומר הלכתי. עוד על מבנה פ"ט בחטיבה ב' פרקים 2,1, 3. על העיבודים: חטיבה ב' פרק 5. 4. בבלי תענית דף כ"ו ע"ב.
5. על האפשרות שבפרובאנס של המאות י"א-י"ב היתה נזירות מוכרת ומפותחת בקרב היהודים העירני ידידי פרופ' ישראל תא-שמע. ואף כי הוכחותיו לקיום התופעה חשובות ומשכנעות כשלעצמן, לא נראה בעיני הקשר בינה לבין אריכותה של פ"י שעניינה נזיר והלכות נזירות. ואף את אריכות הדברים בנושא הסוטה, שהנו אקטואלי בכל מקום ובכל זמן אין להבין כדרך של הטפה דתית או חברתית נוכח האלם והקיצור בשאר עניינים שהזכרנו, בהם גם גופי תורה להלכה ולמעשה. לעומת זאת דוקא בחלק המקורי שבראש פ"א, סוף פסקה א', נמצאים דברים בשבח הנזירות, הנזיר והנזירה שיש בהם כדי לעורר את תשומת לבו של הסטוריון.
6. על הלכות בפתחות של מדרש: א. שוואן, מבוא למהדורת שמו"ר שלו, עמ' 15, 16.
7. ראה דבריו בפרשה ה' ח' (י"ז ע"ב) אות טז. רד"ל קובע כי הלכה שהביאה הרמב"ם בהלכות כלי המקדש פרק ב' ה"ג, "מכאן הוציאה הרמב"ם", והוא מוסיף כי "הכסף משנה לא הראה מקומו". לשון רמב"ם בהלכה זו: "כשנשאים אותו (אשת הארון) על הכתף נושאים פנים כנגד פנים ואחריהם לחץ ופניהם לפנים". ואכן הדבר קרוב לנאמר בבמד"ר וכבר העיר אברהם אפשטיין על נושא זה ושער כי הרמב"ם לקח את דבריו ממכילתא או מספרי זוטא שאינם לפנינו. ראה דבריו, מקדמוניות היהודים ח"ב, עמ' עח. ושם הרחיב אפשטיין אודות אותה מכילתא שהיתה בפני הרמב"ם ואגדה. עוד בעניין המיושן הקיום לשכר במדבר - חטיבה א' פרק 18.

8. רש"ש באותו נושא - דף י"ז ע"ב אות יא.
 9. על שרמב"ם לא הכיר את במד"ר עמד כבר שי"ר ב"תולדות ר' נתן" עמ' 58 והערה 44.
 10. מחלוקת כזו נסה רד"ל למצוא בדבריו הרמב"ם בספר המצוות, עשה ל"ד, "שצונו שישאו הכהנים הארון", אשר אינם תואמים את דברי במד"ר פ"ד, כ"י (י"ד ע"ב, שי 30-31): "הלויים נושאים את הארון ואין הכהנים נושאים את הארון". רד"ל מאריך כאן בדברים יותר על דרכו ומזכיר את השגות הרמב"ן על שרשי הרמב"ם בספר המצוות ואת פרושי רד"ק לשמואל ולדברי הימים באותו נושא.
 11. ראה דבריהם של מגן אברהם והגר"א לאורח חיים סימן ר"ד, ח. ועיין עוד בנוסח השאלה שבתשובות רשב"א סימן תשצ"ד בעניין חולה האוכל ביום הכפורים אם חייב לברך. הרמב"ם עצמו בסוף פ"ב מהלכות כלי המקדש, ועוד.

חטיבה ב', פרק 10: תורת הנסתר

ברובו המכריע עוסק במדבר רבה ח"א בבגלה ואין לו עסק רב בגסות. אבל מעט הנסתר חשיבותו מרובה הן משום שהוא מעיד על מקורותיו ועל תחומי התענינותו של בעל במד"ר, והן משום שראשוני המשתמשים במדרש זה מצטטים ממנו בשמו של במדבר רבה והוא מהווה עבורם אחד המקורות המוסמכים לתורת הסוד שבידם, כפי שהתברר לעיל.

אחדים מקטעי הסוד של במד"ר לקוחים מן התלמוד או ממדרשים קדומים מוכרים. לדוגמה: בפ"ב, ג' מובא קטע ארוך משוחר טוב למזמור צ"א, הוא שיר של פגעים, ובו דברים על מזיקים ושלטונם, אגרת בת מחלת ומרכבתה, קטב מרירי, מפלתם של מזיקים לפני ה' השלטת במצוות ולבסוף על שמשהוקם המשכן כלו המזיקים מן העולם. ניתן לזהות מקורות שונים ובהם קטעי תלמוד בבלי ותנחומא כשהם משולבים בתוך הדרשות משו"ט, וברור שבמד"ר השתמש כאן במקורות כדרכו תוך שילובם ועיבודם. ר' יהודה בן יקר ואחרים הביאו קטעי במד"ר החשובים בעיניהם, ובצורתם המעובדת והמורכבת.

קטע אחר בעל אופי מיסטי שגם אותו הביא ר' יהודה בן יקר במד"ר לקוח מפ"ב י"ב (מ"ט ע"א, שי 27-31): "א"ר סימון בשעה שאמר הקב"ה לישראל להקים את המשכן רמז למלאכי השרת שיעשו אף הם משכן ובעת שהוקם למשכן הוקם למעלה והוא משכן הנער ששמו מטטרון שבו מקריב נפשותיהם של צדיקים לכפר על ישראל בימי גלותם".

הקטע כצורתו בבמד"ר אינו מוכר ממקור מוקדם יותר, אם כי רוב מרכיביו מופיעים כבר בספרות שקדמה לבמד"ר: ההיכלות¹, פסי"ר², תנחומא "הנדפס", ואף ב"ר בתי". את התוספת "לכפר על ישראל בימי גלותם" לא מצאנו בשום מקום לפני במד"ר, ואפשר לראותה כפרשנות של במד"ר, כעין נסיון לאקטואליזציה של רעיון מיסטי מוכר.

ענין רב יש בחומר שבפרשה י"ד, י"ב. בראש הפסקה מובאים דברי ר' פנחס בן יאיר שרובם נמצאים לפנינו במדרש תדשא פ"י. אח"כ מובא קטע של ר' שמעיה ואחריו שוב קטע מתדשא בשם רפ"י. בקטע זה נדרש המספר שבעים החוזר בכל קרבנות הנשיאים, והדרשה נקשרת למשפט "לתכלית שבעים נתלה על המישים"³. נוסח הקטע בבמד"ר ובתדשא קרובים מאד. ר' יוסף קרא ייחס את פרושו של הקטע לר' משה הדרשן, והדבר עולה גם

ממקורות נוספים¹. גם היחידות שבהמשך הפסקה לקוחות ברובן ממדרש תדשא ובכללן דרשות סביב המספר עשר שבקרבות הנשיאים: "כנגד עשרה מאמרות שנברא בהם העולם וכנגד עשר ספירות בלימה הנו בטוי של ספר יצירה ונראה שתדשא ובמד"ר הם המקורות הקדומים ביותר המשתמשים בו, בנוסף על ספר יצירה ומפרשיו.

זאת ועוד: ספירות הבלוימה מופיעות כאן בין עשרת המאמרות שבהן נברא העולם לבין עשרת הדורות שמאדם עד נח והעשרה שמנח עד אברהם. קודם לכן הוצגו אדם ונח כמי שנצטוו והיו צדיקים, כלומר קיימו את שנצטוו. ואף אברהם מוצג כאן בעקיפין כמי שנצטווה על המילה. לדעתי אין זה מקרה ומיקומן של ספירות הבלוימה מעיד על תפיסתו של המחבר את תפקיד הספירות לא רק בבריאת העולם אלא גם בקיומו הנמשך.

על רעיון זה, מקורותיו וגלגוליו אל ספר הבהיר עמד מ. אידל בהרחבה². אידל הראה את הופעתו אצל התיאולוג האיטלקי אל כירמאני³ שחי בפרס במאה הי"א ואצל החכם היהודי נתנאל אל פיומי⁴ שחי בתימן במאה הי"ב. הופעתו של הרעיון במד"ר ובתדשא חורגת בחשיבותה אל מעבר להיבט של פרק זה ושל חיבור זה ויתכן שהיא מהווה חוליה בדרך נדידתם של רעיונות מיסטיים מן המזרח אל ספר הבהיר⁵.

רוב הרעיונות שתוארו כאן מרוכזים בפרשיות האחרונות של במד"ר. בפרשיות אלה רב חלקם של חשבונות, גימטריאות, דרשות "כנגד" וכיוצא באלה⁶. דרשות אלה אינן כלולות ב"תורת הסוד" אך אין לראותן כפרושים פשטניים. והעובדה שבמד"ר משתמש בהן לא מעט מעידה על התעניינותו בנושאים שונים שמעבר להלכה, למדרש הקלאסי ולפרשנות פשטנית. ההתייחסות המפורטת לאותיות ולמשמעויותיהן הניכרת במד"ר נראית כהשפעתו של ספר יצירה על חיבור זה.

יתכן שאפשר לזהות את השפעת ספר יצירה על במד"ר גם בעניין אחר: בסיכום קרבנות הנשיאים (פי"ד, יב; ד, ס"ב ע"ד, שי"ג-20) מובאת דרשה על שלוש העולות שהוקרבו (פר, איל וכבש) ועל ההבדל שבינן לבין קרבן החטאת (שעיר עיזים) והדרשן מציג את אלה מול ה"טבעים": אש, רוח ומים ומולם אדמה שהיא יסוד ("טבע") כבד והשעיר נעשה נגדה. גם אם הכיר במד"ר את רעיון ארבעת היסודות האריסטוטליים – ניאו אפלטוני ממקור אחר⁷, נראה שהעמדת הדברים כך היא פיתוח של רעיון מספר יצירה.

הערות:

1. דברים אלה נכונים לגבי ר' עזרא בן שלמה ור' עזריאל מגירונה ור' יהודה בן יקר – ראשוני המשתמשים המוכחים במד"ר. על חכמים אלה ועל השמושים שעשו במד"ר ראה חטיבה ג' וכן חטיבה ו', פרקים 2,3.
2. ראה חטיבה ב' פרק 5.3. פרוש התפילות והברכות לר"י בן יקר, ח"א עמ' פ"ד.
3. שם עמ' קמ"א. הקטע מופיע גם בפרוש רבנו בחיי לחזקוני בשם "מדרש", וכן הוא מופיע בילקוט תלמוד תורה לר' יעקב סיקילי. ראה חטיבה ו', פרקים 9,5.
4. ספר חנוך העברי, בתוך הקובץ "בית המדרש" ליללונק, חלק ב', עמ' 115-116.
5. סוף פרשה ה', ויהי ביום כלות, במהדורת איש שרונם כ"ב ע"א.
6. עמ' 28. נוסח בראשית רבתי קרוב לנוסח חנוך העברי ואולי נלקח משם.

8. אך לא כולם. ראה חט"א פרק 15. 9. על חלקו בבמד"ר, חט"א ד' פרק 4.
10. שמו של ר' פנחס בן יאיר נקרא על מדרש תדשא בפייהם של חכמי ימי הביניים. ראה חטיבה א' פרק 15.
11. הפיוט הקלירי לשבת זכור "אך קוצץ".
12. ר' יוסף קרא מביא את הפרוש בשם ר' משה הדרשן, מול פרוש של ר' יצחק הלוי אותו קבל מרש"י. המקורות לענין זה הובאו ע"י אורבך במבואו לערוגת הבושם. ראה ערוגת הבושם חלק ד' עמ' 8, והערה 33. וראה עוד: אפשטיין מקדמוניות ח"א, עמ' רל"ד, קטע 2. 13. משה אידל, הספירות שמעל הספירות.
14. כירמאני כותב, בעברית: "בעשרה מאמרות נברא העולם ועל עשרה דברות יעמוד העולם והיה ה' לך לאור עולם". ומאחר שאין זה סביר לייחס לכירמאני עצמו את הפרוש הזה נראה שהוא קבל אותו, יחד עם המאמר מפרקי אבות פ"ה, מ"א מידי יהודים שחיו בסביבתו, כפי ששער ש. פינס (אצל אידל שם, הערה 169). ועוד בענין זה: שרה הלר-וילנסקי, "על הנבדא הראשון", ובעיקר עמ' 274-275.
15. "גן השכלים" לנתנאל אל פיומי, מהדורת הרב יוסף קאפח, עמ' ב-ג.
16. פרופ' מ. אידל הואיל לסייע לי רבות בהבהרת סוגיה זו ואני שמח על ההזדמנות להודות לו על כך במסגרת חיבור זה. 17. ראה פרק 10 בחטיבה זו.
18. וראה דברים נוספים בענין זה בסיכום חטיבה זו.

חטיבה ב', פרק 11: אותיות, מילים ופסוקים; מספרים, גימטריאות ודרשות שמות

בכמה מקומות בבמד"ר ניכרת זיקה למספרים בכלל ולגימטריאות בפרט, למשמעויות המיוחסות לאותיות הא"ב מעבר לערכן השימושי ולמדרשי שמות הקשורים אף הם לערכיהן של אותיות. שימוש דרשני באותיות אינו יחידוש של במד"ר והוא מוכר כבר אצל חז"ל: בראשית רבה פ"א, י" (עמ' 8-10); ירושלמי חגיגה פרק ב'; ע"ז ע"ב 2; בבלי שבת ק"ג ע"ב 3; פסי"ר פכ"א; תנחומא סוף קורח ועוד. בולט מאוד מעמדן של אותיות בנושא מרכזי בספר יצירה, באותיות דר' עקיבא וכד'. מתוך כתבי אגובארד מליון עולה כי בדבריהם של יהודי זמננו (נאה IX) ומקומו נתיחד לנושא זה מקום לא מבוטל. במד"ר ממשיך בענין זה מסורות עתיקות המוכרות בדורו או סמוך לו בקרב יהודים באירופה.

בפרשיות העוסקות בקרבנות הנשיאים: י"ג וי"ד, נמצא חומר רב סביב מספרים ומשמעויותיהם. נבחן כדוגמה את דרשות המספרים בקרבן נשיא יששכר שבפרשה י"ג, ט"ז (דף נ"ד ע"ב ואילך). חלקה הראשון של דרשה זו לקוח מספרי במדבר: מתחילת הפסקה ועד המילים "ויששכר באהליך" (שורה 14). אחר כך מובא קטע ממדרש תדשא בשם ר' פנחס בן יאיר (עד ש' 19). מכאן ואילך בנויה הדרשה בעיקרה על חומר מקורי שאינו מוכר ואפשר לראותה כאפיינית לסגנונו העצמי של במד"ר. בשורה 30 מתחילה להתפתח דרשת המספרים. וכך, המספר שלושים ומאה הנזכר בתורה כמשקלה של הקערה שבקרבן בנוי ע"פ דרשה זו ע"י צרוף של שלושה מספרים: עשרים וארבעה ספרים של תורה שבכתב, עשרים וששה – מספר הדורות מאדם ועד משה, ושמונים. המספר 80 מתקבל בשתי דרכים: האחת – צרוף אותיות מ' שבראש סדרי המשנה כלה (סאימתי שבראש מסכת ברכות) וששסוף המשנה (בשלום, סוף עוקצין)⁴. והדרך השנייה: צרוף האותיות שבראשי ששת סדרי המשנה: מ, נ, ח, א, כ, א, ששכומן בגימטריה עולה 80. ומציין כי דרשות על המספר 80 בהקשר דומה מופיעות בהרחבה בבראשית ובת"כ בקשר למילה בראשית.

באותה יחידה נדרש גם המספר שבעים, שהנו משקל המזרק שבקרבן, כנגד 70 פנים בתורה, וכן המספר 1 המופיע בתורה בצורות אחת ואחד בפרשה זו, וכן המילים "שניהם מלאים" והמספר עשר (עשרה זהב). כן נדרשות המילים "מלאה קטורת" שבפרשה, ואף כי בצרוף מילים זה אין מספרים, הנה הדרשה קושרת אותן לתרי"ג המצוות הכלולות בעשרת הדברות שכן בעשרת הדברות יש תרי"ג ועוד שבע אותיות, ושבע אותיות אלה נדרשות כנגד שבעת ימי בראשית. וההסבר: המילה קטרת חשבונה עולה למנין תרי"ג "שכן ק' מתחלפת בדי' בא"ת ב"ש ג"ר ד"ק ועולה חשבון התיבה אחר כן למנין תרי"ג"ז.

בהמשך נדרשים גם המספרים אחד ושנים המופיעים ברשימת קרבנות הנשיאים, וכן המספר חמישה. המספר 5 מופיע שם שלוש פעמים רצופות: אילים, עתודים, כבשים והדבר נדרש "כנגד ג' פסוקים של תורה שבהם ששה סדרי משנה" והללו מחולקים לשתי יחידות כל אחת כשבכל יחידה כזו חמש מילים: תורת ה' תמימה משיבת נפש, עדות ה' נאמנה מחכימת פתי וגו' (תהילים י"ט, ח-י). הדרשה הקושרת את ששת סדרי משנה לפסוקים אלה היא דרשת ר' תנחומא הנמצאת במדרש שוחר טוב י"ט, אבל הקשר אל מספרי החמישה הוא תוספת של במד"ר. בהמשך הדרשה נמנו בפרוטרוט ששת סדרי המשנה וכנגדם ששת חלקי הפסוקים והמספר 5 אף נקשר אל חמשת חומשי התורה, ואף זו דרשה של במד"ר.

בדוגמה זו התייחסנו רק לדרשות המספרים שבקטע אע"פ שהוא עשיר מאד גם בדרשות מילים שונות.

דרשת אותיות ומספרים מעניינת נמצאת באותה פרשה, בפסקה י"ח, בתאור קרבן נשיא ראובן. המספר 130 נדרש שם כנגד ראשי התבות "לא נכנו נפש" שבדברי ראובן בתורה ביחס ליוסף (בראשית ל"ז, כא), שסכומם 130.

לעיתים מרחיקות דרשות האותיות את המילים מרחק רב ממשמעותן המקורית. כך בדרשה על קרבן נשיא זבולון בפיי"ג, ז' (נ"ה ע"א שורות 17-19) נאמר: "כף אחת זו ברכתו של זבולון שברכו אביו זבולון לחוף ימים ישכון (בראשית מ"ט, יג) ואין כף אלא חפ כמה דתימא נהרות ימחאו כף" (תהילים צ"ח, ח).

דרשות מעין אלה מופיעות גם בקטעי המדרש לקרבנות יתר הנשיאים. ולא רק אותיות ומספרים נדרשים כי אם גם מילים וקבוצות מילים. כך צוין בדרשת קרבנו של נשיא דן בפיי"ד, ט" (ס"א ע"א שי"ז) כי שלושים ומאה הוא הוא מספר התיבות מ"וזאת תורת הנזיר" (במדבר ו', יג) ועד "ואחר ישתה הנזיר יין" (שם שם, כ). גם המספר 70 נדרש שם בדרך דומה. במקום אחר נדרש המספר 70 כנגד מספר הפסוקים שמראש ספר בראשית ועד קללתו של נחש, ומספר הפסוקים שמ"אחר הדברים האלה" (אסתר ג', ג) ועד ויתלו את המן" (שם ז', י), וזאת ע"פ מדרש תדשא"י.

דרשה אחרת, המתיחסת אף היא ליחידות מספריות גדולות מסכמת את כל פריטי קרבנות הנשיאים, שבפרשה י"ז, יח (ס"ג ע"ג, ש"ט 14-19) וזאת לאחר שנפרשו י"ג קרבנות הנשיאים על ידי פסוקים המכילים אותם.

ולא רק במספרי הפרטים שבקרבות הנשיאים מוצא במד"ר ענין. הוא מביא דרשות משהש"ר סביב המספר 6 (פי"ב, י"ז; ז" ע"א, שי"ח); בפי"ג, י"א, וגם כאן סביב המספר 6, כנראה מרות רבה"י; ובהמשך, בפי"ג י"ב - דרשה על המספר 6 מתחומא בראשית ו"י.

דרשות המספרים משתלבות גם בדרשות מילים. כך בפי"ד, י"א (ס"א ע"ד, שי"ז) נדרש השם נפתלי=נופת לי"י, והדרשה מתפרשת: נופת זו התורה...ונתנה ל-40 יום כמנין ל"י. ודוגמה אחרת: בפי"י, ה' (ל"ו ע"ד, שי"ח-11) מובאים דברי ר' יודן"י: כל מקום שנאמר כלשון הזה ("ויהי") בצדיקים שקול הוא כל"א צדיקים כמנין ויהי.

הדרשה הידועה על יין וסוד שחשבונם שווה, ו"נכנס יין יצא סוד" מורחבת בפי"י, ח' (ל"ח ע"ב, שי"ח-24), וביחידה המורחבת כלולה לפחות גימטריה אחת שלא נתפרשה במד"ר בכתב והיא מתגלית מתוך עיון בדרשה: "היין" ו"כימה" שווים אף הם בערכיהם (=75). נראה שיש משמעות גם לערכים המספריים של מילים נוספות באותה דרשה.

דרשה אחרת מובאת מירושלמי סוטה פ"ה ה"א; כ" ע"א: א"ר תנחומא מים המאדרים"י כנגד רמ"ח אברים שיש בה וכנגד רמ"ח אברים שיש בנואף (המאדרים = 496 = 248x2).

בצד השימוש בגימטריאות מביא במד"ר דרשות הבנויות על מספרים וחשבונות, פשוטים בדרך כלל. רבות מן הדרשות. בפרשיות י"ג וי"ד אינן דוקא גימטריאות אלא דרשות מספרים כשלעצמן. הדרשות יכולות להופיע גם כפרושים לפסוקי מקרא מוקשים, ובתוך כך לטפל בנושא שלמדרש יש בו עניין מיוחד. כזו היא הדרשה הפרשנית לפסוקי מיכה וזכריה שבאה ליישב את המחלוקת על שבעה, שמונה או ארבעה המשיחים"י בפי"ד א"י (נ"ו ע"ג, שי"ח-11) י"א.

המגוון הגדול של דרשות ונושאים שעל פיהם נדרשים קרבות הנשיאים מותנים ביכולת למצוא משמעויות ומקבילות ("כנגד") למספרים שבתורה. בין אלה נמצא מספרים קטנים ופשוטים כמו 1, 2, 5, 10 אשר להם קל יחסית למצוא משמעויות, ולאו דוקא בדרך הגימטריה, אבל גם מספרים כמו 70, 130. כמו כן נדרשים צרופים כמו שלוש החמישיות שהזכרנו לעיל, המסתכמות ב-15, וזאת בכמה מחזורי דרשות - בדרך כלל ברוב תריסר המחזוריים. ולא עוד אלא שלפעמים מובאות דרשות אחדות לאותו מספר בקטע אחד.

בסוף 12 מחזורי הדרשות מובאות ממדרש תדשא ומדברי רבי שמעיה דרשות מספרים הנוגעות לכל קרבות הנשיאים במקובץ (פרשה י"ד, י"ב) ובהמשך, בפסקאות יג-יז מובאות דרשות שעניינן המספרים המסכמים המובאים בתורה בסוף פרשת הנשיאים. גם כאן מובא חומר ממדרש תדשא, אם כי רובו לקור מספרי במדבר.

מסתבר שגם כאן ניתן להסביר את העניין כהשפעה של ספר יצירה. אבל לא רק ספר יצירה משפיע על השיטה. בתחילת מדרש שיה"ש ז"א, לדוגמה, מופיעות ארבע רשימות מפורטות של שבעים שנים שמונה: שנה ישיבה, שנה ישיבה, שנה ישיבה, שנה ישיבה, שנה ישיבה, שנה ישיבה, שנה ישיבה.

אותיות דר' עקיבא נמנו 70 שמותיו של מטטרון, ועל 70 לשונות ואמות מדובר בספרות חז"ל ואף ספר חנוך מכיר את 70 האומות. אין לקבוע איפוא כי דרשות המספרים ודרשות המספר 70 במיוחד מבטאות דוקא את השפעת ספר יצירה.

דרשות מספריות מפוזרות גם מחוץ לפרשיות הנשיאים שבבמד"ר. חישובים מפורטים של משפחות הלויים ושל המפקדים בגילים השונים נדונים בפ"ה, א' ובפ"ו, ח' וט'. פרטים מספריים שונים על המשכן, עמודיו ואדניו נמצאים בפ"ו, ד'. בפ"ט כ"ד, בתוך הדברים על אבשלום ועונשו מציין הדרשן כי משום שבא אבשלום אל עשר פלגשי אביו "לפיכך נתנו בו עשר לונביאות, שנאמר 'ויסובו עשרה נערים וגוי' (שמואל ב, י"ח, טו). על הדרשה מירושלמי סנהדרין פ"ו, ה"ט (כ"ג ע"ד) לפיה הרג שאול שבעה מן הגבעונים ולכן נהרגו שבעה מצאצאיו מוסיף במד"ר (פ"ח ד'; כ"ג ע"א ש"צ-34) כי המילים "אשר כלנו" (שמואל ב, כ"א, ה) שבע אותיות הן. ורבים כאלה.

בכמה מקומות בבמד"ר מצאנו דרשות שמות האפיניים לבמד"ר. בפ"י, ה' הובאו כמה דרשות כאלה: "למה נקרא שמו פתואל? שפיתה לקב"ה בתפילתו" (פ"י). למה נקרא שמו מנוח? שזכה לדבר אתו מלאך והנבואה נקראת מנוחה שנאמר ושריה שר מנוחה (ירמיהו נ"א, נט)... ולפי שראתה במלאך נקרא שמה הצללפוני, שהיא פונה במלאך ואין צלל אלא מלאך כמד"ת כי על כן באו בצל קורתי... (בראשית י"ט, ח)... לכך נקראת הצלל ולא אמר הצל לפי ששתי פעמים נראה לה לאשה, אחת בעיר ואחת בשדה. וקדם לדברים אלה: "...לבן - מלובן ברשע...". "לפיכך נקרא שמו (של בנו של שמואל הנביא) דברי הימים א, ו' י"ג) ושני שנשתנו למעשים טובים ולכך זכו לרוח הקודש".

סדרת דרשות עוסקת בשמותיהם של בני לוי, בתוך תאור חניית משפחות הלויים לרוחותיהם. פ"ג, י"ב: "ולכך נקרא שמו גרשון - מי גור נגד שלג וברד וקור וחום? מי שהוא חזק כשנ... ולכך נקרא קהת - כמד"ת אם קהא הברזל (קהלת י"י, י), אם ראית שקרו השמים מלהוריד מטר ונעשו ברזל... ולכך נקרא שמו מררי - על מירוד...".

בבמד"ר ימצאו דרשות נוספות מסוג זה על שמות עצם, פעלים ומילים שונות ¹.

רק דרשות מועטות בבמד"ר מתייחסות למסורת הנוסח של המקרא. בפ"א, בקטע החסר בדפוסים נאמר: "...ולמה ל' דגולגלותם דשמעון מגינה (?) משום מעשה דזמרי ל' אחרונה משוכה שאין לה גג עשויה כענין הזה ל ג ל ג ל ו ת ס ...". בפ"ג, יח (דף נ"ה ע"ב, ש"צ 35) מובאת דרשה על הפסקא באמצע הפסוק שבבראשית, ל"ה כב בהקשר של ברכת יעקב לראובן ובפי"ד, ד (נ"ח ע"ג, ש"צ 31) מדובר על החזרה "שהיא סתומה וכולה סימנין", ודברים אלה הנם ניסוח מחודש של דרשה משה"ש רבה פ"א, ב (כל אותה יחידה בבמד"ר לקוחה משם). בפ"ג, ב (ח" ע"ג ש"צ 32) נדרש קרי וכתוב בפסוק מתהילים קי"ט, עט ומקורה של דרשה זו במדרש שמואל פ"ח, ב'.

מיעוט החומר בענין זה מעיד כנראה על מיעוט התענינותו של ועל במד"ר בחסידות ייחודי ניכר ביותר בהשוואה לזמנים מאוחרים יותר, וזאת בשל היותה שכיחה.

תוספת לפרק:

על הדרשה הקושרת את תרי"ג מצוות אל הקטורת בגימטריה ה"מתוקנת" יש להעיר עוד כי הנושא תרי"ג מצוות חוזר במד"ר מספר פעמים. נראה שהוא מן הנושאים החביבים על ר' משה הדרשן ונזכר בספרות הקשורה אל ר"מ הדרשן מספר פעמים¹.

בענין זה יש להזכיר כאן את הדרשה המפורסמת המובאת בפרוש רש"י לתורה, ריש וישלח על הפסוק "עם לבן גרתי" (בראשית ל"ב, ד): "גרתי - בגימטריה תרי"ג; כלומר עם לבן הרשע גרתי ותרי"ג מצוות שמרתי". דרשה זו אינה מובאת ברוב כתה"י של פרוש רש"י לתורה וכן בדפוס ראשון של פרש"י לתורה². בשו"ת הרשב"א³ הובאה הדרשה בשם "אמרו" ולא הוזכר עליה שם רש"י או שמו של אחר. כן הובאה, בשינויים לא גדולים, בב"ר⁴ רבתי ובמד"ר אגדה⁵, בלקח טוב, דרשות ר"י אבן-שועיב, מדרש הגדול ומדרש החפץ התימניים, ובשורה ארוכה של פרושים לתורה ממקומות אחרים. לרוב הובאה הדרשה בלא ציון המקור או בשם "מדרש"⁶. אבל בפרוש הרוקח לתורה⁷ מוצג הדבר עם מקורו הברור: "עם לבן גרתי וקיימתי תרי"ג מצוות כמנין גרתי מיסודו של ר' משה הדרשן".

הדרשה נרמזת בפיוט "שבח מפואר" לרב צהלל גאון בן רב נתנאל גאון, אם כי שם אין מדובר כלל ביעקב ולבן. בתאור מעמד הר סיני, בשורה 181 נכתב: "...ועקב זאת תרי"ג מצוות כגרתי אזי הנחיל אדון כל האדורים". שאלת הקשר בין פיוט זה ובין דרשת ר"מ הדרשן אינה ברורה כלל ועיקר ולא ניתן להוסיף דבר בנושא זה כל עוד לא נדע יותר על דבר זהותו של המחבר, זמנו, מקומו ויצירתו⁸.

דרשה ידועה אחרת הקשורה אף היא בתרי"ג מצוות ומובאת בפרוש רש"י לתורה היא זו הקושרת את מצוות ציצית למספר תרי"ג, ואף זו על דרך הגימטריה. הדרשה מובאת ברש"י לבמדבר ט"ו, לט"ז, ומורחבת בהמשך הקטע שהעתיק רש"י ממדרשו של רמ"ה. היא מופיעה כבר בתוספת לתנחומא, סוף קורח⁹ ונדונה כמה פעמים בספרות הראשונים, גם להלכה¹⁰. שוב מתברר שרמ"ה עוסק הרבה בדרשות על תרי"ג מצוות בדרך הגימטריה¹¹.

הערות:

1. על ספר יצירה ובמד"ר: חטיבה ב' פרק 10.
2. ראה: מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, עמ' 77.
3. הקטעים בהם נכרת התייחסות מרובה לנושא זה הם בעיקרם קטעים שאפשר לייחסם לר"מ הדרשן. ראה חטיבה ד' פרק 3. חומר רב שלו נמצא בפיו"ג וי"ד.
4. רד"ל מעיר כאן כי ע"פ ויק"ר פל"ד נראה שהיו מסיימים את המשנה במסכת מכשירין, ויתכן שהנוהג לסיים את המשנה במימרא "לא מצא הקב"ה...אלא שלום" וגו' היה נוהג גם כסיום למסכת מכשירין, כדי לסיים בטוב.
5. עמ' 8, 7. על במד"ר וי' רבתי ראה אלבק, מביא לב' רבתי. וראה חט"י ד' פרק 1.
6. מקור הרעיון בפרוש רס"ג לספר יצירה והוא נזכר גם בפרוש ספר יצירה לר' יהודה הברצלוני. ראה גם: אפשטיין מקדמוניות ח"ב עמ' רכ"ד-רכ"ה.
7. הדרשה קטרת - תרי"ג בחילופי א"ת ב"ש מובאת בפרוש רש"י לתורה, במדבר ז', כ, בתוך דרשה ארוכה בשם ר"מ הדרשן. 8. גם דרשה זו היא בסגנון ר' משה הדרשן.
9. רד"ל מעיר כאן כי בלשון חכמים אכן כף הוא חוף: על כף ימא כמו על חוף הים.
10. יסוד הדרשה הוא מתדשא ופיתוחה - משל ר"מ הדרשן. ראה בענין זה את דברי אורנג' במבואו לערוגת הבושם, חלק ד' עמ' 3, הערה 33. אוביגן, כרד"ל לפניו עמ' ע"ב כך שהדרשה המורכבת היא של רמ"ה. וראה עוד חטיבה ב' פרק 10 הערה 9.

11. הדרשה לקוחה מרות רבה פ"ז, ב' או מרות זוטא פ"ג, ט"ו. ונציין כאן את הערתו של מ. ב. לרנר במהדורת רות רבה שערך (עמ' פז), כי המספר 6 נדרש פעמים רבות ברו"ר בהקשר של דרשות משיחיות. וראה עוד חטיבה זו פרק 5, הערה 42.
12. הדרשה היא עיבוד של רעיון מב"ר פני"א ח' (עמ' 832). בצורה זו היא מופיעה גם בב' רבתי, עמ' 213 וגם בשכל טוב לבראשית ל', ח (עמ' 138), ואפשר שהיא דרשה של רמ"ה. בספרים אלה ואחרים נאמרו דברים רבים בשבת שבת נפתלי וארצו כאנשי תורה וכמקום תורה. הדברים מופיעים גם במקורות נוצריים, אצל אלקואינוס ועוד קודם לכן אצל הירונימוס. ראה: מרחביה, התלמוד בראי הנוצרות, עמ' 40 והערה 142. מסתבר שמקורו של הרעיון הוא בימיהם של אמוראי ארץ ישראל ואולי אף קודם לכן, משהפך הגליל התחתון למרכז התורה בארץ ישראל לאחר גזרות אדרינוס ודכיון של מרד בן כוסבא. 13. ממדרש שמואל פ"א, ו.
14. בתנחומא: מיניין המאריס. 15. כך ברוב כתבי היד, אבל בדפוס: המשוחים.
16. הדרשה תלויה בסוגיית בבלי סוכה דף נ"ב ע"ב, ומקורה בפרשנות הפסוקים "שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם" במיכה ה', ד ועל "ארבעה חרשים" בזכריה ב', ג.
17. שמות התורה מיוחסים לשלמה המלך והם לקוחים כמעט רק מספרי תהילים ומשלי.
18. ממדרש שוחר טוב, מזמור פ", א.
19. אצל מרחביה (התלמוד, עמ' 24 והערה 74) מתואר מתוך Patrologia Latina - ספרו של איסידורוס מסביליה (חי בין השנים 560(?) - 636), Liber Numerorum, ובו מעין קונקורדנציה מספרית ומדרש מספרים מפורט ומסודר. הקשר בין החומר היהודי ובין חומר נוצרי מהסוג הנדון כאן מחייב בדיקה יסודית.
20. הנוסח כאן לפי כת"י 19. על הענין עצמו ראה מנחת שי, במדבר א' כב. הערות בענין זה נמצאות גם אצל הרוקח, בעל הטורים, ר' מנחם די לונזאנו. הקטע מופיע בנספח מס. 1 עם שאר החומר החסר בדפוסים ומופיע בכתבי היד.
21. ראה גם דברינו בחטיבה א', פרק 16 על הקשר לס"ג - במד"ר בדרשת תרי"ג מצות.
22. על העדר הדרשה מרוב כתבי היד הודיעני, על פי בקשתי, ידידי ד"ר אלעזר טויטו מהמחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בר-אילן. על העדרה מהדפוס העיר הרב שעוועל במהדורת פרוש רש"י לתורה שלו.
23. סימן צ"ב. וראה דברי א. ברלינר במהדורתו לפרוש רש"י לתורה.
24. על ספרים אלה ויחסם לספרות ר' משה הדרשן ראה חטיבה ד' פרק 1. וראה דברי אלבק בבראשית רבתי שם, עמ' 145, שורה 11.
25. בלקח טוב מובאת הדרשה בשם מדרש. וראה דברי בובר שם, בהערה י"ד. בובר לא הכיר כפי הנראה את דברי הרוקח כאן ולכן כתב בשגגה: "ואין ספק כי לקח מילמדנו הנשאר בכתובים". מכל מקום לא מצא בובר את הדבר בתנחומא שלו. במדרש החפץ מתימן (תחילת מאה ט"ו), מובא הדבר בשם "בעלי מדרש".
26. לאחר "שער הפשט" העוסק בפסוקים שמתחילת פרשת וישלח ועד פרק ל"ג, ה נפתח מחזור-פרוש חדש שעיקרו דרש. מהד' קלוגמאן עמ' רמ"ד.
27. הפיוט נתפרסם ע"י דוידסון (HUCA ג' 1926, עמ' 225-2255), וכן ע"י הברמן ב"שירי היחוד והכבוד", עמ' קנ"ג-קס"ב. הערות לשיר פורסמו ע"י בנעט (TMGSWJ) 71, 1927, עמ' 426-444). דוידסון בהקדמתו מתאר בקצרה את הפיוט עצמו על 248 בתיו (כמנין רמ"ח אברים, כפי שנהגז בגוף הפיוט. למעשה מכיל הפיוט 251 בתים או שורות), ואת המחקר והידע המועטים אודותיו ואודות המחבר. כבר צונץ ושד"ל הכירו את הפיוט וצונץ הוא שיחש אותו ואת מחברו למאה ה"א, בצרפת או באחת הארצות הרומניות. אבל יש להעיר כי התואר גאון שנתכבד בו גם המחבר וגם אביו אפשר שהוא רומז לנרבונא שנודעה במוסד הגאונות שהיה מוכר בה בראשית ימי הבינים. יתכן שגם השם נתנאל יכול לחזק רמיזה זו (ראה הערת אפשטיין, מקדמוניות ח"ב, עמ' ס"ט) ואכמ"ל. הפיוט היה מוכר לרבנו תם, ראה תוספות ישנים, יומא כ"א ע"ב. ר"ת אף הגיה בנוסח הפרוש ועסק בשאלת מספר "חדריו".
- אני מבקש להודות כאן לפרופ' ע. פליישר ולפרופ' י. יהלום על הערות והשערות ששמעתי מפיהם באשר לשאלת זמנו ומקומו של הפיוט.
28. וכן בתוספות מנחות ל"ט ע"א ד"ה לא. וראה עוד את דברי רמב"ן בתחילת השגותיו לספר המצוות לרמב"ם, שהביא את המדרשים ואת דברי רש"י בענין זה וכתב: "ואיני יודע אם אגדה היא".
29. לדברי בובר במבואו לתנחומא שלו, עמ' 78, מקור התוספת הוא במד"ר ומשם עברה לתנחומא. וראה עוד חטיבה א', פרק 12.
30. ראה אלבק ב"הדרשות", פרק י"ד הערה 68 בעמ' 397-398. 31. ראה הערה 21.

חטיבה ב' פרק 12: היסטוריה וידע היסטורי במדבר רבה

התענינותו של בעל במד"ר בתולדות ישראל שלאחר תקופת המקרא היא מועטת, ונראה שהידע שלו נובע מספרות חז"ל בלבד. אפשר לומר שבמדב"ר נופל מן המדרשים הקדומים הן מבחינת המקורות ההיסטוריים שברשותו, הן מבחינת נושאי התענינותו בתחום זה. הוא מתייחס רק למאורעות היסטוריים מעטים, ואף זאת רק באופן כללי ומבלי לפרט.

כך לדוגמה נזכר השם רומי בבמד"ר פעם אחת בלבד (פי"א, ה'; מ"ג ע"ד, שי"ג 30) וזאת בקטע הלקוח מתנחומא. שמות הנזכרים מפעם לפעם בספרות המדרשית הקלאסית: חשמונאי וחשמונאים, אספסינוס, טיטוס, קיטוס, בר-כוסבא (או שינויו), קיסריו, ביתר, אלכסנדריה, אנטיוכיה, ועוד רבים כאלה אינם נזכרים בבמד"ר. אנדרינוס וכן דיוקליטאנוס נזכרים פעם אחת (פי"ב, ד; מ"ז ע"א, שי"ג 2), בקטע הלקוח משיהש"ר פ"ג, י. המושגים מלכות הרשעה, פולמוס, מינים ומינות, צדוקים, פרושים, פרס או מלכות פרס – כלם נעדרים כליל בבמד"ר. העיר טבריה נזכרת פעמיים בפ"ט, כ"ד (כ"ט ע"ג, שי"ז ושם ע"ד שי"ג 28) ושתייהן ממקורות ארץ ישראלים: האחד מירושלמי סוטה פ"א והאחר מתוספתא סוטה פ"ג. גם אנטיוכיה נזכרת פעם אחת (פ"ב, ט'; ה' ע"א שי"ג 28), בקטע מתנחומא. השם אלכסנדרוס מוקדנא מופיע פעם אחת (פי"ג, י"ד; נ"ד ע"ד, שי"ג) בקטע מירושלמי ע"ז פ"ג. בכך דומה יחסו של במד"ר לשמות לועזיים ליחסו לשפה היוונית: הוא איננו יוזם שימוש בה אך מביא מילים וביטויים יווניים אגב שימושו במקורות.

ע"פ האמור אין לדבר על זיקה היסטורית של המחבר עצמו והחומר מופיע בספר רק במקורות אחרים וללא כל פיתוח שלו או העמקה בו.

שני קטעים ראויים לעיון נוסף.

האחד – בסוף פ"ז (כ"א סוף ע"ב ותחילת ע"ג) ובו דרשה על סדר הגלויות, ארץ ישראל-בבל-מדי. לפי הדרשה נסמכת גלות אדום לגלות בבל והטעם הוא שבבל ואדום החריבו את המקדש והגלו את ישראל. בהמשך מדובר על כך ש"גלות מדי לא בא אלא מכוח גלות בבל שכשגלו למדי מבבל יצאו", וכן נזכר שעבוד יוון שעיקרו היה טומאת ההיכל ולא גלות. הקטע הנו יצירה של במדב"ר או שהובא ממקור לא מוכר.

למרות שיש בקטע זה ידיעות והבחנות היסטוריות נכונות אין לקבוע מכאן שלמחבר יש ידע או מקורות ידע היסטורי שמחוץ לספרות חז"ל. אין להוכיח מכאן שמחבר במד"ר הכיר ספרות היסטוריוגרפית שיטתית ככתבי יוסף בן מתתיהו או ספר יוסיפון, או חיבורים כספרות החשמונאים או ספר יהודית. גם השימוש שנעשה בחומר של חז"ל בתחום זה הנו מוגבל ובלתי ממצה.

הקטע השני (פי"ד, ח; ט' ע"ד, שי"ג 34) עוסק בקרבן נשיא ביוסף וטעמים והאמר

שם: "שעיר עיזים אחד לחטאת - כנגד הבנין שבנאו הורדוס שנבנה על ידי מלך חוטא והיה לו בניינו כפרה על שהרג חכמי ישראל". ברור שיש כאן עיבוד הידיעות מן התלמוד¹ על חטאי הורדוס, על הריגת חכמים ועל בניינו של מקדש הורדוס². בתלמוד מוצג בניין הבית כמימוש הצעתו של בבא בן בוטא: "הוא כבה אורו של עולם... ילך ויעסוק באורו של עולם...". אלא שהבטוי "הרג חכמי ישראל" אינו נמצא שם, ויתכן שהוא נוצר בהשפעת ספור תלמודי אחר על ינאי המלך אשר על מעשיו מסופר שם בלשון "ויהרגו כל חכמי ישראל".

יתכן שכאן נוכל למצוא את עקבותיו של ספר יוסיפון במד"ר. ביוסיפון³ מסופר על המלך הרשע והמרשיע אנטיפס-אירודיס ועליו נאמר שם: "...ויהרוג רבים מחכמי ישראל"⁴. נוסח זה או דומה לו אינו נמצא אצל יוסף בן מתתיהו ולא בהגסיפוס, שהנו עיבוד נוצרי קדום של יוסיפון⁵.

הקושי העיקרי בזהוי יוסיפון כמקורו של במדב"ר הוא בכך שלפי כל המקורות, ויוסיפון אף בכללם, הורדוס הראשון הוא שבנה את בית המקדש ולא הורדוס אנטיפס ואילו ע"פ האמור כאן מזהה במדב"ר את הורדוס בונה המקדש שבתלמוד עם אנטיפס הרוצח שביוסיפון. ואפשר שנתחלפו לבעל המדרש במד"ר שני המלכים זה בזה. קישור עניינו של הורדוס במד"ר אל התלמוד הוא בעייתי כשם שהקישור אל יוסיפון בעייתי ואין בידינו להכריע⁶.

*

פרופ' ח. ה. בן-ששון ז"ל ציין כי בימי הביניים היו שלושה פרקי גאות ביצירה ההיסטוריוגרפית בקרב יהודים⁷. הפרק הראשון חל במאה העשירית: בתקופה זו מתחברים יוסיפון ואגרת ר' שריא גאון, ופועלים יעקב קרקאסני ונתן הבבלי. רוב הפעילות היוצרת בתחום זה מתרחשת באיטליה ובבבל, ומיעוטה במרכזים אחרים. הפרק השני חל במאה הי"ב: כאן עולים שמותיהם ויצירותיהם של ר' אברהם בר חייא, ר' אברהם אבן דאוד, רושמי המעשים של קדוש ה' בתתנ"ו, והפעילות מתרחבת לאשכנז⁸ ולרחבי ספרד. בפרק השלישי, במאה הט"ז, מתרחבת היצירה ההיסטוריוגרפית היהודית לכוונים שונים.

על פי זה, זמנם ומקומם של עורך במד"ר ושל ר' משה הדרשן⁹ - נרבונוא במאה הי"א, אינם חתומים בחותמה של פעילות היסטוריוגרפית מתעצמת בין היהודים.

ואכן, ההתייחסות אל ההיסטוריה הקדומה של עם ישראל במד"ר אינה נרחבת ואינה שיטתית, וגם מאורעות הימים אינם נזכרים כאן, בודאי לא במישורין¹⁰. מסקנות על זמנו ומקומו של בעל המדרש אין להעלות אלא בעקיפין ולהותירן במדה רבה של ספק.

ה ע ר ו ת:

1. בעל במדב"ר מכיר את סדר עולם, כפי שהוכח בחטיבה א' פרק 14.
2. בבלי בבא בתרא דף ג' ע"ב וד' ע"א. כ. קידושין דף ס"ו ע"א.

4. ספר יוסיפון, מהדורת ד. פלוסר חלק א, נ"ח, עמ' 271 ש' 4, 5.
5. לדברי פלוסר בהערותיו שם, מופיע נוסח זה במהדורת יוסיפון שהיתה בידי החכם הערבי אבן-חזאם שמת בשנת 1063. לדעתו מושפע הנוסח מהלשון בקידושין ס"ו. הרי שאם אמנם ראה בעל במד"ר את יוסיפון הנה הוא מכיר אותו בנוסח הקדום שעל פיו נעשה התרגום לערבית שהיה בידי אבן-חזאם. לדברי פלוסר במבוא (יוסיפון ח"ב, עמ' 10-11) היה המתרגם יהודי וברור שהוא אינו מאוחר מזמנו של אבן-חזאם. לפי זה זמנו של התרגום קרוב מאוד לזה של ר' משה הדרשן.
6. על הגסיפוס במהדורת פלוסר ח"ב, במפתח, עמ' 398.
7. על שכיחותו של ספר יוסיפון בין חכמי אשכנז בימי הביניים ועל השימוש שעשו בו ראה: מ. א. שולוואס, הידיעה ההסטורית של היהדות האשכנזית.
8. בהרצאה: "למגמות הכרונולוגיות", הכנס השביעי לעיון בהיסטוריה, חנוכה תשכ"ב.
10. על הידע ההיסטורי ועל הפעילות ההיסטוריוגרפית בקרב יהודי אשכנז בימי הביניים, וביותר במאה ה"ב, עמד בהרחבה מ.א. שולוואס. ראה הערה 7 לעיל.
11. על ר' משה הדרשן ועל חלקו במד"ר בחטיבה ד'. 12. ראה הפרק הבא בחטיבה זו.

חטיבה ב' פרק 13: השתקפות מאורעות הזמן במדבר רבה

"הספרות הדתית של כל עם ושל כל תקופה באה לבטא איזה יחס חיובי או שלילי אל המציאות ההיסטורית".¹

דברים אלה נכונים בעיקרם גם ביחס למדבר רבה ח"א. אמנם ארועים היסטוריים מסויימים שהתרחשו בזמן המשוער של חיבור הספר אינם משתקפים בו במישרין אבל ניתן להבחין בו בהדי המאורעות וביחסו של המחבר אל המציאות שהוא מכיר.

במקומות רבים במד"ר עולה בברור תודעת הגלות העמוקה של המחבר. קטעים שעניינם גלות, חיים בגלות ומצוקותיהם וכיו"ב מופיעים הן בדרשות עתיקות שצוטטו במד"ר והן בקטעים שמקורם להערכתנו במדרשו של ר' משה הדרשן או של עורך הספר.

אחדות מהדרשות המיוחדות לר"מ הדרשן בנויות כעין "פתרון" לפרשיות בתורה. דוגמה: בפ"ז, י"ג, אחר דיון שרובו אגדה ומעוטו הלכה בענין שילוח הטמאים "נפתרת" כל פרשת השילוח (במדבר ה', א-ד), בגלות. הפתרון עוסק באזהרת הגלות במקרא, סיבות הגלות, תולדות הגלויות, גלות השכינה עם ישראל והבטחת התשובה והגאולה. גלות אדום מתקשרת אל אותן שקדמו לה: גלויות בבל, מדי ויוון. יש איפוא רצף היסטורי של גלויות אבל גלות אדום היא הקשה שבכולן.

לעולם אין הגלות מוצגת במד"ר כעניינו של הפרט. הגולים, החיים והנאבקים בגלות והעתידיים לקבל שכר על אורח חייהם וסבלם בגלות הם תמיד רבים. לעיתים הם נקראים בשמם: ישראל, ולעיתים אין צורך בכך - הכל יודעים למי הכוונה כאשר מדובר בחיים ובמתים בגלות.

ישראל בגלות "הם עניים ביניהם (=בין הגויים) ומהלכים בענווה בתוכם וסובלים עולם עליהם כדי לקדש שמו של הקב"ה, שעתיד הקב"ה לחוס עליהם...ועתיד להנחילם

כסא כבוד... ולהחזיר לישראל המלכות... (פי"א, א'; מ"א ע"ב). כנגד המשכן שהוקם למטה הוקם המשכן למעלה "והוא משכן הנער ששמו מטטרון שבו מקריב נפשותיהן של צדיקים לכפר על ישראל בימי גלותם" (פי"ב, יב; מ"ט ע"א, ש' 29-31). עיקרו של רעיון זה קדם לבמד"ר ואולם המילים "לכפר על ישראל בימי גלותם" הן כנראה תוספת של במד"ר. "ועתיד הקב"ה להנחילם כסא כבוד... ולהחזיר לישראל המלכות...".

בגלות נתונים לא רק ישראל עצמם בידי עכו"ם אלא גם ממונם של ישראל ואף חייהם: "אומות העולם המאחרים על היין לשתות ולקחת כל יגיעם... (של ישראל) חוקרים עלילות אחריהם באיזה ענין יטלו את אשר להם ויהרגו אותם ויעשו עמהם רעה... נותנים עיניהם בכיסם של ישראל... נוטלים כל אשר להם ונשארים בתיהם כמישור... עושים בהם כל איש הישר בעיניו... כל גזילות שגוזלין לישראל אין חושבין לעצמן עון אלא חושבין שכל מה שעושין להם מן הישר... ולבם של ישראל יוצא מדעתו מרוב התלאות שעושין להם...". (פי"א, ב'; ל"ב ע"א, ש"א, 28-29).

הגלות היא עונש על חטאי ישראל: "חטאו ישראל ומוסרן הקב"ה בידי אומות העולם" (שם, שם; ל"ד ע"ב, 35-36). אבל גם בגלות "הקב"ה מזהיר את העכו"ם שלא יכבדו עול קשה על ישראל (שם, ל"ה ע"א, 6-7), ומזהירם ש"סופם שילקו ע"י ישראל" (שם, שם, 27) כשם שלקו בשעבודים קודמים (ל"ד ע"ד, 39 ול"ה ע"א, 30 אילך). ואילו הם - "אוי להם לעובדי כוכבים שאינם לומדים מוסר במה שנעשה הקב"ה לראשונים לא למדו אחרונים... אומרים העכו"ם: 'אע"פ כן לא לקחתי מוסר... ולא עוד אלא שהייתי ממתין מתי תעבור המכה ואוסיף לבקש רעתך של ישראל'". (שם, שם ל"ה ע"ב, 12-19).

קשה לקבוע לקטע זה ולדומיו מסגרת זמן מדויקת. גם הדבורים על מכות שניחתו על אומות העולם אינם מעידים על מציאות מסוימת וניתן לייחס אותם לזמנים שונים. הקטע לקוח כנראה מספרו של רמ"ה¹, אך אין הדברים מייצגים דוקא תחושות ישירות של הכותב ובני דורו והוא משמש כאן פה לרבים בני מקומות וזמנים שונים בימי הביניים.

במקומות אחרים מודגשת יותר תקוות האוֹלָה¹⁰, וכן הידיעה כי "כל מקום שגלו - שכינה עמהם". רעיון זה אף הוא קדם בהרבה לבמד"ר¹¹. כך גם דרשת הפסוק "עורי צפון ובואי תימן" (שיה"ש ד' טז) שאותו פתר ר' יוסי בן חנינא בגלויות ובקיבוץ גלויות (פי"ג, ב; נ"א ע"א ש"ד 4-16). מקור הדרשה בויק"ר פ"ט, והיא מתפתחת והולכת כאן, בצרופ קטע משיר השירים זוטא.

בבמד"ר פזורות דרשות נוספות ממקומות שונים שעניינן הגלות ויחס אומות העולם לישראל, ברוח דומה. אבל במקום אחד (פי"ג ב"י; נ"א ע"א, ש"א 20-38) מוצגת הגלות באור קשה ביותר. גם כאן נדרשים פסוקי שיר השירים, סוף פרק ד' ותחילת פרק ה', על הגלות אבל לא רק כדרשות כלליות בהקשר של רדיפות ושנאת ישראל, שיכלו להתאים למציאות של ימי הביניים באירופה הנוצרית לפני מסע הצלב הראשון¹². כאן מדובר בקידוש השם ובהכרעת הנפשות למות. המילים "אחותי כלה" ודרשות: "אחותי - שנתאחו

טבחה"י" (תהילים מ"ד, כג). והלאה: "...אכלתי יערי עם דבש"י - לפי שהערו ישראל נפשם למיתה בגלות, כמה דתימא יתחת אשר הערה למוות נפשו"י (ישעיהו נ"ג, יב), והיו עוסקים בתורה... נשתכרו ישראל בגלות... ועסקו בתורה... ישראל שעשו רצונו של הקב"ה בגלות ולא רצו להתערב באומות אלא שמרו בריתו של הקב"ה".

ביטויים אלה מזכירים את תאורי גזרות תתנ"ו¹³ והם קרובים בסגנונם וברוחם גם לדרשותיו של ר' טוביה בן אליעזר בעל מדרש לקח טוב¹⁴. בדרשתו לשיה"ש (א"ג, ג) הוא מתייחס ישירות למאורעות דורו: "שנעשה בימינו בקהילות אשכנז בשנת תתנ"ו כשנתנו יד בני שער לעלות אל ארץ הצבי ושלחו ידיהם בקהילות ונשחטו על קדושת השם...". דרשותיו כאן ובשיה"ש סוף פ"ד ותחילת פ"ה מזכירות מאד את הקטע האמור בבמד"ר¹⁵. יתכן איפוא כי לפחות כאן מתייחס העורך למאורעות היסטוריים מוגדרים היטב, אלא שגם הפעם אין הוא אומר זאת בפרוש. האפשרות הסבירה שבמד"ר נערך בפרובאנס¹⁶ אינה עומדת בסתירה להצעה זו שכן הדי מאורעות תתנ"ו הגיעו הרחק מגבולות אשכנז, כפי שמוכיח לדוגמה הקטע שצוטט מלקח טוב.

נושא אחר המשקף כנראה את מאורעות הזמן: יחסו החם והאוהד של במד"ר לגרים.

בתורה עצמה, בפרשיות במדבר ונשא, לא נאמר דבר הנוגע לגרים במישרין. אבל את הפסוק "ואם אין לאיש גואל" וגו' (במדבר ה' ח) דרש ר' ישמעאל בספרי ביחס לגר ומכאן מתפתחת סוגיית גזל הגר שבמשנה ובתלמוד¹⁷. בבמד"ר מוקדש לענין הגרים חלק נכבד מאוד מפ"ח, וכולו אגדה. יש כאן הבאות ממקורות חז"ל כגון מסכת גרים (נדף כ"ב ע"א, ש" 21-6), מבראשית רבה (בסיום פרשה ח', דף כ"ד ע"ג ש" 39), ומשפטים פזורים מן התלמוד. אבל עיקר החומר הנוגע לגרים הנו, כנראה, ממדרשו של ר"מ הדרשן או ממקור אחר בן הזמן, אולי העורך עצמו.

שתי יחידות בפרשה זו ראויות לציון מיוחד: הדרשה הארוכה בפסקה ב', הנמצאת גם במדרש תהילים קמ"ו, לשם הובאה כנראה ממדרשו של רמ"ה, והיחידה הארוכה העוסקת בדוד, בית שאול והגבעונים. יחידה זו מורכבת מדרשות מקוריות שבהם שולבו קטעים ממקורות שונים ועניינם העיקרי הוא האיסור לפגוע לרעה בגרים¹⁸. וכך מסתיימת היחידה כלה: "...הא למדנו כמה קרב הקב"ה את הרחוקים אפילו שנתגיירו שלא לשם שמים, ואין צריך לומר על גרי הצדק. הוי' ייודוך ה' כל מלכי ארץ (כי שמעו אמרי פיך; תהילים קל"ח, ד).

על פי פרשה י"ג, ט"ז (נ"ד ע"ג, ש" 37-38) היו כל הגרים העתידיים להתגייר בין מקבלי התורה בסיני, ושעיר העיזים לחטאת שבקרבן נתנאל בן צוער הוא כנגד הגרים הללו. כלם היו ראויים שנאמר "אשר יעשה אותם האדם וחי בהם..."; האדם - מלמד שאפילו עובד כוכבים המתגייר ועוסק בתורה הרי הוא ככהן גדול. מקורו של מאמר אחרון זה הוא ברייתא שבבלי בשם ר' מאיר, בבא קמא ל"ח ע"א: סנהדרין נ"ט ע"א; עבודה זרה ג' ע"א. אלא שבכל אלה אין מדובר על עכו"ם שהתגיירו כי יום על עכו"ם טהם, וכן בכל המקורות שהובאו בעל זקדוקי גופותם בכל המקומות.

אמנם בתנחומא ויקהל ח' נמצאת דרשה קרובה לזו, ושם נאמר כי "גרים שעוסקים בתורה שקולים הם ככהן גדול". אך זה אינו המקור לדרשת במד"ר. על פי הסגנון והלשון ברור כי במד"ר לקח את דבריו כאן מן הבבלי. וגם אם היה בפני בעל המדרש מקור קדום שממנו לקח את התוספת "המתגייר"¹⁷, סביר להניח כי הוא הכיר את הדרשות כצורתן בבבלי בלי המלה "המתגייר" והוא בחר להוסיף אותה מדעתו בהתאם לרוח ספרו.

במקום אחר מביא במד"ר דרשה שמקורה ככל הנראה במדרש קדום שלא הגיע לידינו¹⁸ ובה דברים בשבח ארבעה שמעצמם הכירו לקב"ה: אברהם, איוב, חזקיהו מלך יהודה והמשיח. המרחק בין אותם שהכירו מעצמם ובין הגרים אינו גדול מאוד.

קשה לקבוע בודאות עד כמה השפיעה תופעת הגיור על חיהם של יהודי אירופה הנוצרית במאות ה"א וה"ב. מכל מקום יש ידיעות לא מעטות על התגיירות באותם דורות, הן בארצות הנצרות, הן במזרח ובספרד המוסלמית.

ידועים במיוחד הם הנזיר-הגר בודו-אליעזר שהתגייר בשנת 839, ונזכר לגנאי אצל אמולו התובע להפריד בין יהודים לבין נוצרים (846). בכך המשיך אמולו את דרכו ואת ההסתה האנטי יהודית של אגובארד מליון¹⁹. גם אלוורוס מקורדובה²⁰ כתב נגד בודו-אליעזר. מאוחר יותר, במאה ה"א, אנו שומעים על גיורת צרפתייה מפרובאנס אשר שהתה בנרבונא²¹. ידועה פרשת הכומר-הגר אנדריאס שהיה אפיסקופוס של בארי שבאיטליה, ברח לקושטא והתגייר שם ואחר כך נמלט למצרים. הדברים ארעו בין השנים 1062-1078 והותירו רושם רב על בני הדור²². ושוב מאוחר יותר מתגייר עובדיה הגר שהיה כנראה מנוסעי הצלב ונודע בין השאר בהתכתבותו עם הרמב"ם²³. ראויה לציון גם פרשת הגר וצילינוס שהגיע למצרים מוקדם יותר: בין השנים 1006-1008²⁴.

חומר רב על גרים אלה ועל אחרים, בעיקר בארצות האיסלם ובהן ספרד המוסלמית מביא גולב במאמר על גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה ה"א, ועל שאר ענייני גרים באותה מאה. ואכן לא מעט חומר נאסף בעניין זה מכמה ארצות²⁵ וגם בספרות הרבנית²⁶ קיימת התייחסות לא מבוטלת לנושא, רובה מזמנים מאוחרים יותר. אין ספק שלפחות חלק מן הארועים שהוזכרו כאן, ואחרים כמותם, נודעו בפרובאנס במאות י"א-י"ב. את ההתייחסות המרובה יחסית והאוהדת במיוחד, אל הגרים במד"ר ואת האזהרות על שמירת כבודם ומעמדם, יש לראות כהשפעה של מאורעות הזמן ורוחו על במד"ר ח"א.

מול ריבוי הדרשות אודות גרים והיחס אליהם בולט בהעדרו חומר אודות מומרים. מסתבר על פי המקורות כי מספר המקרים של גיור היה גדול יותר ממספר מקרי השמד מרצון, ולא עוד אלא שרוב החומר ההלכתי העוסק בשמד כזה הנו מן המאה ה"ב ואילך אם כי יש ידיעות על שמד מרצון גם במאה ה"א²⁷. וכבר עמדו חוקרים על השימוש שעשו רבני הדורות ההם ובעיקר רש"י בעקרון התלמודי "ישראל אע"פ שחטא ישראל הוא"²⁸. הנטייה היתה לראות במשומדים יהודים, ככל האפשר, ואולי השפיעה נטייה זו של חכמי צרפת ואשכנז גם על במד"ר שהעדיף להמוע מלעסוק בנושא זה. ואפשר שנטפיה זו, הנפוצת בגמרא וזו, קדמה לרש"י.

במד"ר עוסק לא מעט בנושא נזירים ונזירות. עיקר העיסוק בתחום זה הוא בפרשה יי ובתחילת פי"א. על האפשרות שהדבר קשור במציאות ההיסטורית: נזירות כתופעה קיימת בין יהודי פרובאנס, ראה לעיל, פרק 8 (הלכה במד"ר).

הערות:

1. י. בער, הרקע ההיסטורי של הרעיון מהימנא, עמ' 2.
 2. על סוגיית מקומו וזמנו של במד"ר - בפרק 16 בחטיבה זו.
 3. להוציא כנראה את פרעות אשכנז בעת מסע הצלב הראשון ב-1096.
 4. רק חלק מקטעי במד"ר העוסקים בנושא מוצגים בפרק זה. 5. על עריכת במד"ר ח"א ראה חטיבה זו פרק 16. 6. ראה חטיבה ד' פרקים 2,1.
 7. עוד על דרשה זו בדיון על תורת הסוד, בחטיבה זו פרק 10.
 8. אולי יש לראות כאן ניסוח חדש של הדרשה הידועה בדבר שלוש השבועות, ע"פ בבלי קידושין קי"א ע"א ושהש"ר פ"ב, ז' לפסוק "השבועתי אתכן בנות ירושלים".
 9. ראה חטיבה ד' פרק 3. וראה גם דברינו בחטיבה ג', פרק 4 (במד"ר ויל"ש).
 10. כך למשל בסוף פרשה ז'. כאן מובאת דרשה ארוכה למדי על דבר שילוח הטמאים כסמל לגלות, ובסופה מתפתחת הדרשה לדרשת גאולה אפיינית. קרוב לוודאי שכל היחידה הזו לקוחה ממדרשו של ר' משה הדרשן.
 11. ספרי במדבר, מסעי קס"א, עמ' 222. בשמו"ר מהד' מירקין (פס"ו, י"ז) הובאה רשימת מקורות ארוכה לעניין זה אבל המקור הנכון לבמד"ר כאן הוא ספרי מסעי.
 12. על מעמד היהודים בצרפת ובגרמניה מימי השליטים הקרולינגיים ועד סוף המאה הי"א ראה: א. גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים עמ' 9-18, והמקורות והספרות שצוינו שם. על שנאת ישראל בליון שנשאה ע"י אגוברד (מת בשנת 840) ואמולו, ממשיך דרכו (מת בערך בשנת 852) ראה: מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, עמ' 71-92; בונפיל, אגוברד מליון; י. בער, רש"י והמציאות ההיסטורית של זמנו.
- גל של שנאת ישראל עובר על דרום צרפת וצפון ספרד בעת מסע הריקונקויסטה הראשון במחצית השנייה של המאה הי"א ובעניין זה ראה: י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, פרק א': תקופת הריקונקויסטה הראשונה, עמ' 23 ואילך ובמיוחד תחילת הפרק. ראה גם דברי שוורצפוקס ב"היסטוריה של עם ישראל, תקופת האופל", עמ' 92-93. לדעת שוורצפוקס, ר"מ הדרשן ור' יוסף טוב עלם הנזכרים יחד בתשובת רבנו תם עזבו את פרובאנס לטולוז עקב רדיפות. על מנהגי שנאה והשפלה נגד יהודים בטולוז במאה העשירית ראה:
- N. Golb and O. Fritsak, *Khazaraian Hebrew Documents of the 10th Century*.
13. ראה במיוחד את תאורו של ר' שלמה ב"ר שמשון שהובאו בקובץ ספר גזרות אשכנז וצרפת, בעריכת א. מ. הברמן, עמ' כד-ס. כאן הוזכרים ביטויי קדוש ה' יותר מאשר בתאורים אחרים של המאורעות. החיבור נשלם "בירת אלול שנת תתס"ד לפרט" (1104). המתאר משתמש בכמה פסוקים שבהם משתמש במד"ר ובהספד סוק מתהילים מ"ד. על "לקח טוב" ובמד"ר ראה חטיבה ג' פרק 4. וראה גם פרש"י לישעיהו נ"ג שכתב כנראה סמוך למאורעות תתנ"ו והושפע מהם. על השפעת מסע הצלב הראשון בפרוש רש"י לישעיהו נ"ג כתב י. רוזנטל ב"הפולמוס האנטי נוצרי ברש"י", קובץ מאמרי י. רוזנטל ח"א, עמ' 113. רוזנטל מעיר על כך שבפוגרו פידאי של רימונדוס מרטיני נוסח פרוש רש"י לפרק זה שונה מזה המוכר, והוא מסביר זאת בכך שרש"י כתב את פרושו לנבואה זו מחדש אחרי גזרות תתנ"ו ותחת השפעתן. וראה גם: שרה קמין ז"ל "פרוש רש"י על שיר השירים" והספרות שצויינה שם. וראה עוד דברינו בחטיבה ב' פרק 14 והערה 1.
 15. עוד על השפעת מאורעות תתנ"ו ותגובות יהודים בצרפת ובאשכנז למאורעות ראה: גרוסמן, גלות וגאולה במשנתו של רי"ק, עמ' 300 והערה 90. 16. ראה הערה 5.
 17. משנה סוף פרק הגוזל עצים ובבלי גמא דפ"ס ק"ט ע"ב וק"י ע"א.
 18. דף כ"ב ע"ג ש"ג 23 ממדרש שמואל; כ"ג ע"א ש"ג 36, 35; שם ט"ב ש"ג 29 - ע"ג ש"ג 1.
 19. וראה: ש. אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, עמ' 386. שם מובא קטע בסגנון מדרש וזהיר, הדומה מאוד לזה שבמד"ר. וראה הערה 3 שם.
 20. על השערות המדרש הקדום לספר במדבר ועל חלקו בתוך במד"ר בחטיבה א' פרק 18.
 21. על אגובארד מליון ראה הערה 12 לעיל.
 22. פרטים נוספים לענין זה: יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, עמ' 15.
 23. נ. גולב, תולדות היהודים בעיר רואן, עמ' 1. וראה גם: J. Mann, *Texts and Studies*, I, p. 13.

24. הרב ש. אסף, תעודות חדשות על גרים ועל תנועה משיחית, עמ' 143 ואילך.
 25. ראה בפרשה זו: א. שייבר, עובדיה הגר הנורמני. לפי מסורת אחרת היה עובדיה הגר במקורו מוסלמי: ראה אגרות הרמב"ם מהדורת שילת, א' עמ' רל"א והערה 2.
 26. גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 15. על פרשה זו ועל ההשפעה שאולי היתה לה על גורלם של יהודי אשכנז בימי הביניים ראה גם: צ. גרץ, דברי ימי ישראל ח"ג, עמ' 377. לדעת גרץ הביאה התגירותו של ויצילנוס וכתיבתו האנטי-נוצרית החריפה לאחר מכן, לגרוש יהודי מגנצא ב-1012 ולאיבה מצד הקיסר היינריך השני כלפי יהודי גרמניה. גולב (שם, הערה 7) חלוק על גרץ בעניין זה.
 27. יתכן שגם בקירואן נודעו גרים במאה הי"א. ראה הקדמת ח.ז. הירשברג ל"חיבור יפה מהישועה". במהדורת הירשברג: עמ' 80.
 28. ראבי"ה סימן תקמ"ט: תוספות קידושין דף ע"ב, ד"ה קשין; אגרות הרמב"ם אל עובדיה הגר וכן חומר רב למדי בקבצי ההלכות השונים של י"ה"ב.
 29. מקורות רבים לענין זה נאספו על ידי יעקב כ"ץ בספרו "בין יהודים לגויים", פרק ששי ובמאמרו "אף על פי שחטא ישראל הוא". אף כי כ"ץ לא ציין זאת בפרוש ניכר מיעוט החומר מן התקופה שלפני מסעי הצלב - בעיקר בתשובות רבנו גרשום, ר' אליעזר הגדול ורש"י, בהשוואה לחומר מן המאה הי"ב ומעלה, כגון תשובתו הידועה של רבנו תם על "יותר מעשרים גטי משומדים שנעשו בפריש ובצרפת... וגם בלותר" - ספר הישר לרבנו תם, חלק התשובות, סימן כ"ה (עמ' 45). וכבר ציין כ"ץ (בין יהודים לגויים עמ' 75 הערה 2) שהכוונה למקרים שארעו בזמנים שונים.
 30. א.ה. וייס, א. ברלינר ולאחרונה י. כ"ץ, ב-"אע"פ שחטא", הערות 11, 12.

חטיבה ב', פרק 14: דרשות אנטי-נוצריות בבמדבר רבה

בכמה מקומות בבמדבר רבה ח"א ניכרת איבה עזה כלפי "אומות-העולם". בכך אין הספר חורג מן המקובל בספרים יהודיים רבים מימי הביניים באירופה הנוצרית ואין ספק כי איבה זו הנה תוצאה של המציאות שבה חיו היהודים בימי הביניים באירופה הנוצרית. עם זאת אין להבחין בבמד"ר בטענות נגד הדת הנוצרית כשלעצמה. ואף הדרשות נגד הנוצרים במדרש אינן מעידות על ויכוח פומבי בין יהודים לנוצרים בענייני דת. ויכוחים כאלה נעשו שכיחים יותר במאה הי"ב*, אחר זמן חיבורו המשוער של במד"ר, או לפחות של רוב החומר שבו.

דרשה אנטי-נוצרית מובאת בבמד"ר פי"ד, י' (ס"א ע"ד, ש"ד 12-18). הדרשה נסבה על המילים "ולזבח השלמים בקר שנים" שבקרבן נשיא אשר (במדבר ז' עז): "שנים... שתי תורות, תורה שבכתב ותורה שבעל פה. נתן להם תורה שבכתב שיש בה תרי"ג מצוות כדי למלאם מצוות ולזכותם... נתן להם תורה שבעל פה להיות מצוינים בה משאר אומות, שעל כך לא נתנה בכתב שלא יזייפוה ישמעאלים* כשם שעשו תורה שבכתב ויאמרו שהם ישראל, ועל זה אמר הכתוב: "אכתוב לו רובי תורתך כמו זר נחשבו" (הושע ח' יב).

עניינה של הדרשה: הטענה הנוצרית המוכרת על היות הנצרות יורשתה של היהדות ותורתה: הנצרות היא "ישראל האמיתי", ברוח, בעוד היהודים הנם רק "ישראל בבשר"*. טענה עתיקה זו העסיקה כבר את חז"ל. בתנחומא וירא ה"י מובאת דרשה דומה בשם ר' יהודה בר שלום, מאתרוני האמוראים בארץ-ישראל והדברים מובאים בשמו ובשינויים גם בפסי"ר*. קדם לר' יהודה בן שלום האמורא ר' שמואל בר נחמני שדיבר על חיבתה של תושב"ע ביחס לתורה שבכתב*. במד"ר שינה במקצת את סגנון התנחומא וק' לא את תוכן

הדברים, ואף הפסוק מהושע הוא אותו שהובא בתנחומא. התרגום ליוונית העסיק לא מעט את אמוראי א"י אך אינו מעניינו של בעל במד"ר ועל כן אינו נזכר בו כלל.

במקום אחר מביא במד"ר דרשה של ר' יוחנן⁸ ממקור בלתי מזוהה. הדרשה מתייחסת לפרקים הראשונים של ספר הושע. הנוסח כפי שהוא לפנינו בבמד"ר פ"ב, ט"ו (ו' ע"א, שי"ג) ואילך, הנו ככל הנראה מעובד ומוקוצר ביחס למקור, אף כי זה אינו לפנינו. מצוטטים כאן פסוקי הושע שתחילתם ב"לך קח לך אשת זנונים" וגו' וסופם בדברי הנחמה "והיה במקום אשר... יאמר להם בני אל חי". אחד כך מובאים דברי ר' יוחנן: "ומה אם בשעה שהיה כועס עליהם כך היה מחבבן, בשעה שהוא אוהבן על אחת כמה וכמה". וכאן מובא משל במלך שכעס על אשתו ועמד לגרשה ולבסוף מצאו אוהבו אצל הזהבי כשהוא מזמן תכשיטים לאשתו. הלך האוהב ואמר זאת לשכנותיה.

וכאן בא הפתרון: "כך, כשכעס הקב"ה על ישראל אמר להושע "קח לך אשת זנונים" וגו'... אמר להם הושע: אומות העולם – מה אתם סבורים, בשביל שאמר להם הדברים הללו... שהוא כועס עליהם? ראו מה כתיב אחריו "לכו נא ונוכחה... רחצו הזכו...".

בהמשך הדרשה באים שני משלים נוספים ונמשליהם בצידיהם. האחד: "משל לבן מלך שאמר לו אביו לך לבית הספר. הלך לו לשוק והיה מתחיל משחק עם הנערים. ידע אביו שלא הלך לבית הספר, מקללו ומשמיעו דברים רעים. אחר כך אמר לו: רחוק ידיך ובוא סעוד עמי. כך ישעיה אמר: בניס גדלתי וגו'. כשהוא גומר כל הענין מה הוא אומר – לכו נא ונוכחה... וכך ירמיה: הקב"ה אמר לו מה אתה רואה ירמיהו. ואומר מקל שקד אני רואה... סיר נפוח... מצפון תפתח הרעה וכל הענין. ומה כתיב אחריו? הלוך וקראת... לאמור זכרתי לך חסד נעוריך וגו' קודש ישראל לה' וגו'".

משל נוסף: "משל למלך שנטל אשה והיה אומר אין נאה הימנה, אין משובחת הימנה אין מיושבת הימנה. נכנס שושבינה לבית ראה אותה מנוולת, הבית אינו מכונן, המיטות אינן מוצעות. אמר לה שושבינה הלואי את שומעת שהיה בעלך משבחך לתוך השוק. אין אותו השבח מעשים הללו. אמר השושבין: אם כשהיא מנוולת כך הוא משבחה אילו היתה מתוקנת על אחת כמה וכמה. כך דורו של ירמיה חוטאין והוא אומר להם 'זכרתי לך חסד נעוריך' וגו'. אמר להם ירמיהו: אלואי אתם שומעים מה הוא אומר עליכם: 'הלוך וקראת באזני ירושלים וגו' זכרתי לך חסד נעוריך... קודש ישראל...'. אמר: אם בשעה שהם חוטאים כך הוא מחבבם, כשהם עושים רצונו על אחת כמה וכמה. אף כאן: כי אתם לא עמי... ומה כתיב אחריו? והיה במקום... וגו'".

גם שתי הדרשות האחרונות אינן מוכרות ממקום אחר. ע"פ המדרש נצטוו קשה לקבוע אם גם הן חלק מדברי ר' יוחנן או שהן משל מחבר המדרש, ואולי משל אדם אחר. ואולם בחינת לשונם של שני המשלים, רוחם והשימוש בפסוקים שהובאו בהם מראה כי גם אלה לקוחים כנראה מתוך המדרש הארץ-ישראלי הקדום⁹ וגם הם משלים של חז"ל מעובדו, כחמרים אחרים, בבמד"ר י"ג. המילים אלואי, שושבין, מנוולת, שוק ירמו"ב לקורות

ממקור של ארץ-ישראל אבל הסגנון הכבד, לשונות כמו: וכל הענין, משחק עם הנערים, משמיעו דברים רעים, נראות כעיבוד מאוחר של הספור הקדום. גם סדר פסוקי הנביאים מעיד שלפנינו חטיבה ספרותית אחת: המשל הראשון משתמש בפסוקי הושע וישעיהו; השני משתמש בישעיהו וירמיהו; השלישי - בירמיהו והושע, ובכך נסגר המבנה המעגלי¹³¹.

מבין שלושת המשלים נראה הראשון אנטי-נוצרי מובהק: שם כועס המלך על אשתו, משלח אותה ואת בניה ומתכחש לה ולהם. הנביאים הושע וישעיהו הם האוהבים אשר בקורתם כלפי ישראל אכן קיימת אבל בסופו של דבר הם המאשרים באזני ה"שכנות" - האומות, את יציבות האהבה שבין ישראל והקב"ה.

גם במשל השני מדובר בחטא ובעונש אבל כאן אין תכנית של המלך לגרש לחלוטין את בנו הסורר, אין כאן שכנות-אומות ומאידך אין כאן שכר גדול לעתיד, וגם אוהב ושושבין אינם כאן. הבן חוזר לסעוד עם אביו אבל אינו זוכה במתנת פיוסין וכד'.

במשל השלישי אין המלך כועס כלל על אשתו. הוא משבחה לתוך השוק משום אהבתו המסנוורת את עיניו ואינו חש במגרעותיה. כאן תפקיד השושבין אינו ריפוי השבר אלא קידום התנהגותה הנכונה של האשה-ישראל כדי להצדיק את השבח ולמנוע תקלות בעתיד.

שני המשלים האחרונים אינם איפוא אנטי-נוצריים מובהקים אבל הם מתווכחים אל הטענה הנוצרית המוכרת למימי האמוראים ועד ימי הדרשן, לפיה הנביאים בתוכחותיהם מביעים את זעמו על ישראל שאינו ניתן עוד לתיקון; חורבן, גלות וחרפה שהם מנת חלקם של יהודים מאז ראשית הנצרות הנם ביטוי לזעם האל ולחוסר התקווה של העם היהודי. התשובה לטענות אלה בשני המשלים היא ברורה.

יש להעיר עוד כי השימוש בפסוקי הושע וישעיהו שהובאו במשל הראשון כהוכחה לאמונת הנוצרים נעשה כבר באגדת אל הרומיים (פ"ט, 24-26, 29). ועוד: רגישות לטענה הנוצרית בדבר נבואות ישעיהו א' עולה גם מפרושו של ר' יוסף קרא לישעיהו א', יח ולהושע ב' א'¹³². בשני מקומות אלה (אך לא רק בהם) שילב הפרשן עקרונות מתודיים החורגים אל מעבר לפרשנות המקומית של הפסוקים, ועיקרם - להעמיד על הקשר ההדוק שבין התוכחות לבין הנחמות שבאותה פרשה¹³³. ולא עוד אלא שאת פרושו לפסוקים אלה בישעיהו סיים ר' יוסף קרא במשפט הבלתי שכיח "לבך אל יפנה ורעה אליך לא תאונה". בכך רמז מן הסתם לחשיבות העקרונית של פרושו זה¹³⁴.

כמעט אין ספק כי דרשתו של ר' יוחנן בדבר המלך שרצה לגרש את אשתו ולבסוף עשה לה תכשיטים מקבילה - ואולי מוקדמת - לדרשתו של ר' יצחק, בן דורו ותלמידו של ר' יוחנן, המובאת בשה"ר¹³⁵. שם מסופר מעשה בשתי נערות שירדו לשאוב מים מן המעיין, ואמרה אחת לחברתה: "למחר אדוני מגרש את אשתו ונוטלני לאשה". נערה זו, הנמשלת לאומות העולם, נתגלתה שם כשניטה שאין אזניה שומעות את שפיה מדבר. בהמשך מובא שם משל נוסף על בן מלטים שיצא למדבריה של עירו והנוצאים מרדו שם.

יתכן שיש לראות גם את התייחסותו של בעל במד"ר אל מעשה העגל בהקשר האנטי-נוצרי. הנושא חוזר במד"ר פעמים לא מעטות ונדון בו בהרחבה יחסית¹. חשובה לענין זה היא הדרשה הארוכה והמפורטת שבסוף פרשה ט', שם נקשרת פרשת העגל אל פרשת סוטה, והיחידה כלה נחתמת בנימה של כפרה וטהרה. האשמת היהודים כבוגדנים על פי חטא העגל הנה טענה נוצרית עתיקה המוכרת כבר מימי טרטוליאנוס². גם בפרשנות היהודית למקרא שנוצרה אחר במד"ר ניכרת התייחסות עקיפה אל הטענות בדבר מעשה העגל³, ואולי יש להבין גם את גישתו של ר' יהודה הלוי לחטא העגל על רקע זה⁴.

ה"פתרון" לבעיית מעשה העגל במד"ר הולך בעיקרו בשתי דרכים: האחת – מעשה העגל אמנם ארע ואכן היה חטא כבד אבל החטא נתכפר במוותם של עובדי העגל. כך עולה מסוף פ"ט, לדוגמה. ה"פתרון" השני קובע שהחטא היה בעיקרו מעשה ידי האנשים שאח"כ נצטרעו ושולחו מן המחנה, ואלה חטאו חטאים נוספים (פ"ח, סוף ג'; פ"ז, סוף ה').

ועוד נציין כי רוב הקטעים בהם יש התייחסות אל חטא העגל הם קטעים מקוריים משל בעל במד"ר או משל ר' משה הדרשן. כדי לעמוד על ממדיה הנכונים של התופעה הנדונה כאן מבחינה היסטורית יש לבדוק אותה לא רק בתוך במד"ר ח"א כי אם גם בספרים אחרים בני התקופה ובמיוחד הספרים הקרובים אל רמ"ה. יתכן שיש לראות את עורך במד"ר, וכן את רמ"ה, כשנים מן הראשונים המתווכחים עם הנצרות בת זמנם, עדיין בכתב ולא בויכוחים גלויים: זמנם של אלה עתיד לבוא מאוחר יותר.

בענין זה נעיר עוד כי אנו מוצאים בפרובאנס, בסוף המאה הי"א ותחילת המאה הי"ב, אחדים מראשי המדברים היהודים בויכוח היהודי-נוצרי. אחד מאלה הוא ר' יוסף קרא, הנזכר לעיל עקב חלקו בויכוחים עם נוצרים שהיה בלתי מבוסס ולדברי גרוסמן יש לראותו כעומד בראש מחנה המתווכחים היהודיים נגד הנצרות בדורו⁵.

מתווכח אחר הוא ר' טודרוס בן קלונימוס "אשר כלה בית הכנסת (=הכנסייה) בנרבונא ובתפילתו הרס בית עקר הרעים..."⁶. ר' טודרוס זה חי במחצית הראשונה של המאה הי"ב בנרבונא. יוצאי חלציו הם בני משפחת האופיציאליים ובהם ר' נתן האופיציאלי ור' יוסף המקנא⁷.

גם ר' יוסף קמחי, אביו של רד"ק פעל שנים רבות בנרבונא. ר"י קמחי ובנו דוד ידועים כמחברים חשובים בתחום הויכוח⁸. ר"ק נפטר סמוך ל-1170 בנרבונא ואף כי זמנם של הקמחיים מאוחר לר"מ הדרשן ואולי גם לעורך המשוער של במד"ר, נראה שכתבתם האנטי-נוצרית משולבת במסורת נרבונא היהודית במאות הי"א והי"ב.

ה ע ר ו ת :

1. בדרשות אנטי-נוצריות אלה לא ניכרים סימני אזהרה ליהודים לבל יתפתו להאמין בדת הנוצרית עצמה, והדברים נראים כטענות עיוניות גרידא. אמנם בדבריו של רש"י ויותר מזה בדבריו של ר' יוסף קרא אפשר להבחין גם במגמה מסויימת של אזהרה ליהודים, אך לא במד"ר.

- על הויכוח היהודי-נוצרי בימי הביניים באירופה נכתב לא מעט. שרה קמין ז"ל (פרש"י לשיה"ש) עמדה על הויכוח בפרושי רש"י לשיר השירים והביאה דברי חוקרים שונים בענין זה: פוזננסקי, רוזנטל, י. בער, ויבלח"ט גרוסמן ואחרים. על השפעת מסעי הצלב בפרושי רש"י לישעיהו נ"ג ראה פרק 13 והערה 14 בחטיבה זו. עוד ראה: א. גרוסמן, הפולמוס היהודי-נוצרי והחומר שצוין שם בהערה 1.
2. ר' יוסף קרא הוא אחד המתווכחים הראשונים. שרידים מויכוחים שלו נשתמרו בספר יוסף המקנא, עמ' 43, כ"א ועמ' 74, ע"ו ואולי גם בקטעים נוספים שם. על חלקו הרב של ר"י קרא בויכוח היהודי-נוצרי ראה גרוסמן שם.
4. המילה ישמעאלים שבקטע זה מופיעה רק בדפוסים, החל בדפוס ונציה ש"ה 1545. בדפוס הראשון, קושטא רע"ב 1512 ובכתה"י נכתב כאן "אומות העולם" וברור שהמלה "ישמעאלים" הינה תולדה של צנזורה, פנים-יהודית או חיצונית, והמצנזר הבין את המשמעות האנטי-נוצרית של הדרשה.
5. לא מעט נכתב בענין זה. ראה, לדוגמה, א.א. אורבך "הדרשה כיסוד ההלכה ובעית הסופרים" וכן "חז"ל - אמונות ודעות", פרק י"ב עמ' 271. "ישראל בבשר" מול "ישראל ברוח" הוא הנושא העיקרי של פרקיה הראשונים של האגרת אל הרומים, סוף פ"ד של האגרת אל הגלטיים ועוד. אלא שאין להניח שבעל במד"ר התייחס אל המקורות הנוצריים הראשונים הללו וספק אם הכירם.
5. תנחומא: "א"ר יהודה בן שלום בקש משה שתהיה המשנה אף היא בכתב וצפה הקב"ה שאומות עתידין לתרגם את התורה ולהיות קוראין אותה יוונית והן אומרים אנו הן (של) ישראל. א"ל הקב"ה למשה אכתוב לו דברי תורתך וא"כ כמו זר נחשבו. וכל כך למה? מפני שהמשנה היא מסטורין של הקב"ה ואין הקב"ה מוסר מסטורין שלו אלא לצדיקים". 6. פרשה ה', ויהי ביום כלות. מהד' איש-שלום דף י"ד ע"ב. ירושלמי פאה פ"ב ה"ד, דף י"ז ע"א. וראה אורבך, "חז"ל, שם.
7. ר' יוחנן ידוע כאחד המדברים בויכוח היהודי-נוצרי בא"י במאה השלישית וכבר ציינו חוקרים את הקשר שבין דרשות משלו ובין דברי אוריגנס. ראה: בער, עמ' ישראל, הכנסיה הנוצרית והקיסרות הרומית; אורבך, תשובת אנשי גינוה והויכוח היהודי-נוצרי; אורבך, דרשות חז"ל ופרושי אוריגנס לשה"ש והויכוח היהודי-נוצרי; Delange, Studies in Jewish-Christian Relations of the Sages.
9. המילה מתחיל חסרה בכת"י 19. בכת"י מ: והיה מתחיל ומשחק. בכת"י א, ש: התחיל משחק. 10. על המדרש הקדום לבמדבר ראה חטיבה א' פרק 18.
11. על לשונו וסגנונו של במד"ר ראה חטיבה ב' פרק 7.
12. כך ברוב כתבי היד אך לא בכולם.
13. אם כי אין להוציא מכלל אפשרות שזוהי השלמה מאוחרת, של עורך במד"ר עצמו או של מישהו אחר. 14. פרק ט', 24-26, 29.
14. א. גרוסמן, גלות וגאולה במשנתו של ר' יוסף קרא, עמ' 284 והערה 35.
15. גם על ענין זה עמד גרוסמן במאמרו הנזכרים (הערות 1, 15). וראה גם ספר יוסף המקנא לישעיהו א' (עמ' 73, פסקה ע"ה).
16. ר"ק על ישעיהו א' יח. וראה דברי גרוסמן, גלות וגאולה עמ' 284 והערה 35.
17. על הפסוק "אל תראוני שאני שחרחרת" (שה"ש א', ה). הדרשה בשה"ש פ"א, ו, ג.
18. על שכיחות המוטיב מעשה העגל במד"ר ראה דברינו בסוף פרק 1 בחטיבה זו.
19. סוף המאה השניה ותחילת השלישית. טרטוליאנוס היה הראשון לאבות הכנסיה שחיבוריהם האנטי-יהודיים נכתבו לטינית, וחיבוריו נודעו באירופה הנוצרית. על דרשות חז"ל בענין העגל כתגובה לדרשותיו של טרטוליאנוס אצל גינצבורג, אגדות היהודים, י"א הערה 275; י. היינימן ב"דרכי האגדה" עמ' 48 והערה 66, ועמ' 52 והערה 125. היינימן ציין למאמר א. מרמורשטיין בענין זה ויש לצרף להם מאמר נוסף של מרמורשטיין שנשמט ממנו, ב- R.E.J. 68, 1914 pp 161-174.
20. ראה א. גרוסמן, הפולמוס והפרשנות היהודית, עמ' 51, על ר' יוסף בכור שור.
21. ספר הכוזרי, מאמר א', צב-צז. דברי במד"ר פ"ט, מז (ל"ג ע"ב ש"י 20-21): "על כל דבר פשע" (שמות, כ"ב ח) - מדבר באהרן שהפשיע את ישראל בדבור לא יהיה. אין בידינו להוכיח כי ריה"ל הכיר את ספרי ר' משה הדרשן. במד"ר טרם נודע בזמנו של ריה"ל כפי שמתברר מסקירת תפוצתו של הספר בימי הביניים (חטיבה ג').
22. על ר' יוסף קרא כותב א. גרוסמן: אם בוחנים אנו את חלקו בפולמוס היהודי-נוצרי... מתברר כי יש לראותו כמי שעמד בראש המחנה היהודי בגרמניה ובצרפת במאה ה-12. גרוסמן, גלות וגאולה במשנתו של ר"ק, עמ' 271.
23. ספר יוסף המקנא עמ' 96-97 והערות 3, 4 והמקורות שהובאו שם.
24. חלק משושלת היוחסין של המשפחה נדון ותואר במבוא לספר, עמ' כ' ואילך.
25. "ספר הברית" לר' יוסף קמחי נדפס בקובץ "מלחמת חובה", קושטא ת"ע, 1710. בשנת תשל"ד נדפס ספר הברית יחד עם פרושי רד"ק, לספר תהילים שמגמלים אנטי-נוצריים, ועמ' יחד גם הויכוח המיוחס לרד"ק, בספרית דורות (כותרת מס. 41) של מוסד ביאליק בירושלים. אפיון קלוג' "ל"ל יתד"ה והוסף מבוא והערות.

חטיבה ב', פרק 15: מדרש במדבר רבה חלק א' - סיכום ותאור המדרש עצמו

במדבר רבה ח"א הוא מדרש מאוחר אשר עורכו משתדל להציגו כמדרש קלאסי. הנסיון מתבטא קודם כל בשימוש הנרחב מאוד בחומר מדרשי קדום ובמיוחד בתנחומא¹. גם הרבה מן החומר שברור כי מקורו בספרות חז"ל אך לא מצאנו לו מקור ידוע, מקורו כנראה במהדורת תנחומא בלתי מוכרת לנו². במד"ר מרבה להשתמש גם בחומר מדרשי אחר והשמוש בחומר נעשה כך שהקורא אינו מבחין אלא לאחר עיון כי לפניו מדרש מאוחר.

בעל במד"ר מזכיר את רוב הספרות היהודית הנודעת בזמנו - ועם זאת אין הוא מזכיר את מקורותיו לא בשמותיהם המפורשים ולא ברמזים. אף לא ספר אחד נזכר בשמו או מתואר במד"ר, וגם בכך נוהג בעל במד"ר כדרך דרשנים קדמונים ואף "מהמיר" מהם ובהמשך יתברר³ שאין הספר מזכיר גם שמות מחברים מעבר לימי התנאים והאמוראים. גם הדרך שבה משלב העורך את דבריהם של חכמים מאוחרים כר' משה הדרשן, שאותו אין הוא מזכיר בשמו, או כר' שמעיה⁴ הנזכר מספר פעמים במד"ר וכן, אולי, גם ר' לוי⁵ - נראית כחלק מן המגמה של הדמות של המדרש הקדום.

אין כל דמיון בין דרכו של בעל במד"ר ובין דרכם של פרשנים או מחברים אחרים, בני זמנו או בני זמן סמוך לו באשר לשימוש במקורות. די אם נשווה את דרכו בשימוש המקורות ההלכתיים עם זו של רבנו חננאל, ר"נ בעל הערוך, רי"ף או רש"י⁶ כדי שנווכח בהבדלים. במד"ר שונה לחלוטין מחיבוריהם של אישים אלה והוא קרוב בהרבה מכל אחד מהם אל ספרות חז"ל מבחינת שימושו במקורותיו והתייחסותו הישירה אליהם.

והוא הדין לשימושו של בעל במד"ר במקורות האגדה. השימוש והעיבוד שהוא עושה באגדה שונים לגמרי מאלה שעושה רש"י, למשל. בעוד רש"י מקצר ומעמיד דברים על עיקרם, לעיתים על חשבון הציטוט המדויק, מאריך בעל במד"ר מאוד בדבריו, ולרוב אינו עושה מאמץ לסכם דברים ולהעמיד על העיקר. לא פעם מכריז רש"י על שיטתו בשימוש באגדה: "ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישבת דברי במקרא דבר דבור על אפניו", "אין המקרא הזה אומר אלא דרשני", "פרשה זו יפה נדרשת במדרש תנחומא", "איני יודע מה מלמדנו"⁷. לעולם לא נמצא במד"ר התבטאות המזכירה ולו במשהו, צורות לשון אלה. לאותה מסקנה נגיע אם ננסה להשוות את שימוש האגדה במד"ר לזה של "חיבור יפה מהישועה" לר' ניסים, לדוגמה, או לקטעים מספרות ר"מ הדרשן שבידינו. בעיקר חשוב לעניין זה מדרש ב' רבתי המיוסד על מדרשו של רמ"ה⁸.

לעולם אין עורך הספר מדבר עם הקורא בגוף ראשון או בגוף שני ולא ימצא בו אף פעם אחת ביטוי כגון "אומר אני" של רש"י או "אומר לך כלל" של רמב"ן ורבים כאלה מספרות ימי הביניים. ולעולם אין הוא רומז לפרט ביוגרפי כלשהו הנוגע אל חייו שלו. גם בכך שונה כליל מנהגו של אנשי ימי הביניים שלעיתים קרובות חיהם מעורבים בחיבוריהם והם נושכים בהם לא מעט אופי אישי. בכלל נראה כמדבר רבה לא כחיבור מעשה ידיו אדם אחד אלא יותר כמוצר מצטבר של דרשנים מסוגים שונים. בדומה לספרות התלמודית ולהבדיל ממספרי ימי הביניים.

ביטוי אחר של הנסיון לדמות את במד"ר לספר קדמון הוא השימוש באמצעים אפייניים למדרש הקדום ובהם פתיחות, חתימות או "דבור המתחיל" לפרשיות שונות.¹ מספר הפתיחות בבמד"ר הוא גדול וללא ספק יש כאן מגמה מכוונת² אם כי איכותן של הפתיחות הללו שונה מזו של בראשית רבה, ויקרא רבה וחבריהם. גם השימוש המבוקר במשלים ובסיפורים בכמות ובאיכות שאינן שונות בהרבה מאלה של המדרשים הקלאסיים לתורה משתלב במגמה זו.

וצד אחר של אותה מגמה: הקושי לאתר את הזמן והמקום שבהם נערך המדרש ולמצוא בו זיקות מכוונות אל מאורעות היסטוריים כלשהם שמעבר לימי בית שני.

עוד יש לציין כאן את העדרם של פיוט ושירה מן הספר. גם כאן נראה שבמד"ר התאמץ להנזר מחמרים אלה הרבה יותר מאשר מדרשי האגדה אותם ביקש לחקות.³ במקום אחד מצאנו את המדרש מתייחס לפיוט הקלירי לשבת זכור⁴, ועל כך נעיר שתי הערות:

א. הקטע כולו נלקח ממדרשו של ר' משה הדרשן ושולב בבמד"ר⁵. יתכן שהקטע הועבר לשם מתדשא ועל כל פנים נודע על שם ר"מ הדרשן בפיו של ר"י קרא⁶. בחלקים של במד"ר שאינם שאובים מדברי ר"מ הדרשן לא מצאנו שימוש בפיוט, וגם בקטעי ר"מ הדרשן שבבמד"ד זה הוא כנראה המקרה היחיד של יחס לפיוט. ב. לר' אלעזר הקליר נודע באירופה של ימי הביניים מעמד מיוחד, ורבים נטו לראותו כאחד התנאים. כך עולה מדברי התוספות במסכת חגיגה ומדברי הרא"ש בסוף פרק אין עומדין (ברכות פ"ה) בשם "יש אומרים", וממקורות נוספים⁷. לפיכך יתכן שהמביא את דבריו טעה אף הוא לחשוב שדברי קדמונים לפניו.

וכמעשהו בפיוט כך מעשהו בפילוסופיה ובמדעים. איננו יודעים אל נכון את זמנו ואת מקומו המדויקים של בעל המדרש ולא נוכל לתאר במדויק את הישגי הפילוסופיה היהודית שנודעו בזמנו ובמקומו של איש זה. לפי ההשערה נערך המדרש בפרובאנס בסוף המאה הי"א או בתחילת הי"ב⁸ ובלא ספק קדמו ר' סעדיה גאון⁹, יצחק הישראלי¹⁰, דונש בן תמיס¹¹ וגם ר' בחיי אבן פקודה¹² וכן שלמה אבן-גבירול¹³ לבעל במד"ר. אלא שרוב יצירותיהם של מחברים אלה, להוציא את רשב"ג, לא נכתבו עברית וקשה לדעת כמה מהן נודעו בפרובאנס באותם ימים¹⁴.

ואעפ"כ יש לציין כי במקום אחד ניתן לזהות בעליל רעיון פילוסופי-"מדעי" אפייני: בפ"ד, י"ב (ס"ב ע"ד, שי"ג-20) מדבר המדרש על "ארבעת הטבעים" הלא הם ארבעת היסודות המרכיבים את עולם החומר על פי תפיסת העולם האריסטוטלית-ניאו אפלטונית. תפיסה זו עברה אל התרבות היהודית של ימי הביניים דרך הספרות הערבית והיא היתה מוכרת גם בין יהודי אירופה עוד זמן רב לפני התאריך המשוער של במד"ר. הדורש מדבר על "הטבעים" בדרשה אשר עניינה הוא שלוש העולות (פר. איל. כבש) והחטאת (שעיר עיזים) שבקרבנות הנשיאים, והוא מסביר ששעיר החטאת נעשה כנגד האדמה שהיא כבדה שבכלם, והעולות נעשו כנגד יתר ה"טבעים". הקלירי ויתרי¹⁵. תכיה

של דרשה זו, סגנונה ושילובה במדרש מתאימים לדרשות ר' משה הדרשן. מסתבר כי גם אם לא היה בעל הדרשה אמון על מדע ופילוסופיה ביניים לא היו אלה זרים לו. בכך כמובן שונה במד"ר מן המדרש הקלאסי.

היחס הכמותי בין הלכה לאגדה במד"ר מרחיק את הספר מן הדגם הקלאסי של מדרש האגדה אשר מכיל בדרך כלל חמרי הלכה מעטים. בחלקים מסוימים שלו מתקרב במד"ר ע"י כך למתכונת מדרשי ההלכה של התנאים. הדבר נכון לא רק בפרשיות עתירות ההלכה ז"י-א אלא גם במקומות אחרים כמו סוף פרשה י"ב וסוף פרשה י"ד. ולא עוד אלא שבכמה מקומות בהם מצטט במד"ר קטעי הלכה מתוך אחד התלמודים הוא עושה זאת בדרך שמזכירה מדרשי הלכה תנאיים²². לא פעם יתקשה המעיין לקבוע אם לפניו קטעי מדרש תנאים או קטעי תלמוד מעובדים כמדרש - או שני הדברים כאחד.

גם מבחינת הלשון מנסה במד"ר להשאר נקי מההשפעות הלשוניות של ימי הביניים. אין בספר מילות לעז אידויות (פרט ליוונית הבאה מספרות ארץ ישראל)²³ ובכל מקום שאין הוא מצטט ישירות את דבריהם של חז"ל ממקורותיהם לשונו עברית טהורה. גם יסודות מן העברית האפיינית לספרות הגאונים במזרח נעדרים מלשונו.

ואולם דוקא כאן ניתן להבחין במרחק שבין במד"ר לבין המקורות הקדומים: עברית טהורה אינה אפיינית ללשון חכמים לא בארץ-ישראל ולא בבבל, ושליטתה של זו על רוב הקטעים המקוריים מעידה על איחורם ועל ניתוקם מן המאגר העיקרי של ספרות חז"ל. גם אריכות הדברים ויגיעתם הבולטת בלשון הספר ובעיקר בקטעיו המקוריים מבדילה אותו מעל ספרות האגדה הקלאסית, המדייקת ומקצרת בלשונה. פרשיות במד"ר ארוכות מאוד, וגם בכך סטה בעל במד"ר מדרכם של עורכי המדרשים הקדומים. אמנם הראינו למעלה²⁴ כי אי אפשר לומר בודאות מה היה היקפן של אחדות מן הפרשיות אך מסתבר שמתכונת הפרשיות המוכרת לנו היא מתכונת הפרשיות בדרך כלל, וזאת בעיקר על פי הפתיחות והחתימות של רבות מן הפרשיות, ואף ענין זה נדון לעיל²⁵.

גם הפתיחות, אשר השימוש הרב בהן יוצר רושם של ספרות אגדה קלאסית, בסופו של דבר אינן מעידות על קדמוניות המדרש אלא על ההיפך: פתיחות שנוצרו כתורה שבעל פה או שעוצבו על ידי עורכי המדרשים הארץ-ישראליים אינן נוהגות להתארך ולהסתרבל כדרך שעיב בעל במד"ר את רוב פתיחותיו²⁶. יש לומר כי גם כאן ניכרת סטיה מעל דרך המדרש הקדום, תוך שימוש באמצעיו הספרותיים שלו עצמו.

עם זאת יש לציין כי בעל במד"ר הבחין כנראה בפיזור הבלתי אחיד של שימושי הפסוקים מהמקרא בפתיחות הקלאסיות²⁷ ובשימוש היתר בפסוקי כתובים על פני תורה ונביאים, תהילים על פני יתר הכתובים וכיו"ב. פיזור הפסוקים בפתיחות של במד"ר אינו שונה בהרבה מזה של בראשית רבה כפי שהראינו לעיל בפרטות²⁸.

עד כאן זיברנו על במד"ר ועל עורכיו כעל ספר אחיד, אבל כור הראינו כי יש

הבדלים לא מבוטלים בין הפרשיות השונות במדרש. אחדות מהן הן פרשיות "עתירות הלכה" (האמצעיות, ז"י-י"א). אחרות הן בעיקרן פרושים קצרים לפסוקי התורה בצרוף קטעים משל העורך או ממקורות אחרים ששילב – כזו היא פרשה ו' הכוללת בצד הפרושים המקומיים גם יחידה משל ר"מ הדרשן¹². רוב הפרשיות בנויות מתמרים שונים ומגוונים אבל יש גם פרשיות שבהן משתמש העורך במקורות מעטים: במיוחד פרשיות א' וי"ב. באחרות מביא העורך כמעט את כל החומר ממקור אחד, וכאלה הן בעיקר הפרשיות י"ג, י"ד עד סוף פסקה י"ח. ויש מקום בו נראה כאילו בלעה הפרשה של במד"ר אל קרבה יחידה דרשנית עצמאית ממקור לא ידוע: פ"ב ובה הדרשות לספר הושע¹³.

לא נראה שיש ליחס את המדרש כולו לעורכים שונים. קווי העריכה שתארנו כאן משותפים לפרשיות השונות והם חזקים וברורים. את ההבדלים בין הפרשיות יש לפרש בעיקר על פי ההבדלים בין פרקי התורה שאליהם מתייחסות פרשיות המדרש, וכן על פי המקורות שבהם השתמש המחבר. הללו מצידם תלויים שוב בחומר שבתורה עצמה.

כך ניכר, כדוגמה, חלקם הגדול של ספרי וספרי זוטא בפרשיות ההלכתיות, וכנגדם ניכר חלקו הגדול של ספר ר' משה הדרשן בפרשיות של קרבנות הנשיאים, לא מפני שעורכים שונים העדיפו מקור זה או אחר אלא מפני שהחומר שבתורה הוא שמכתיב את אפיים של המקורות בהם השתמש העורך.

משיקולים אלה עולה גם המסקנה בדבר אחדותו של המדרש לפרשיות במדבר ונשוא למרות הבדלים מסוימים בין השתיים. בפרקי חטיבה זו השתמשנו בדרך כלל בדוגמאות משתי הפרשיות משום שאת הקווים העיקריים של הספר מייצגות שתייהן. בשתייהן המדרש הוא בעיקרו מדרש אגדה, המכיל חמרים הלכתיים לפי הצורך שמזמן המקור בתורה. רשת המקורות של שתי הפרשיות אחת היא והעדפת השימוש בתנחומא בפרשת במדבר ובספרי בנשוא נובעת מהעושר היחסי של תנחומא במדבר ומהעדר חומר בספרי (ובתנחומא) לראש נשוא. גם דרך השימוש במקורות אחת היא, למרות המגוון והעושר היחסיים בפרשת נשוא. ביטויי השימוש במקורות משותפים: הסגנון של המדרש לשתי הפרשיות מאופיין באותם סממנים שתוארו כאן; מבני הפתיחות והחתימות דומים. גם דרשות שזיהינו אותן כאנטי נוצריות וכמשקפות את המציאות ההיסטורית של חיי העורך נמצאות בשתי הפרשיות, אם כי גם כאן עשירה פרשת נשוא מפרשת במדבר.

אחד ההבדלים הבולטים שבין שתי הפרשיות הוא השימוש הנרחב במדרשו של ר' משה הדרשן בנשוא מול השימוש הדל בו במדבר¹⁴ גם כאן נראה שהסיבה היא טיב החומר המקראי של הפרשיות, ומסתבר שכבר בספרו של ר' משה הדרשן עצמו היתה העדפה של נשוא על פני במדבר, אלא שעל כך אין להעלות כי אם השערות.

רוב כתבי היד של במד"ר מכילים את המדרש בשלמותו. אחד מהם, כת"י מ מכיל את ח"א בלבד, ואחר, פ1 מכיל את פרשת במדבר בלבד. גם מספר בית זבול¹⁵ עולה כאילו המדרש לבמדבר נבדל מהמדרש לנשוא. שני עדים אלה הם פריבילגים. בני סניף המאה

הי"ג וכנראה יש לראות את הדברים כתופעה מקומית, והדבר הוסבר במקומות⁴³. ומכל מקום מתמונת התפוצה של במד"ר מתברר כי כבר בתחילת אותה מאה היה במד"ר מדרש אחד ושמו אחד בקרב ראשוני המשתמשים בו.

גם בדורות מאוחרים, כאשר הבחינו בין חלקי במד"ר השלם⁴⁴ הדגישו חוקרים ומפרשים את ההבחנה בין ח"א לח"ב, אך לא ראו במדרשי במדבר ונשוא חיבורים נבדלים. גם חוקר חד עין כצונק, אשר תאר את ההבדל בין המדרש לשתי הפרשיות, לא הציע לראות בו שני מדרשים עצמאיים⁴⁵. ומסקנה זו עולה גם בחיבור זה.

פרשיות ההלכה של במד"ר הן מן החמורות שבספרות ההלכה כולה, ודרך שיפולו בהן מוכיחה למדנות ויכולת ספרותית גם בתחום זה, אף כי אין כאן יצירתיות של בעל הלכה. דרשות האגדה מוכיחות על ידע ועל כושר יצירה גבוה של המחבר, למרות כבדותן ולשונן המסורבלת והמיגעית.

עמדנו בפרק הראשון של חטיבה זו על כך שלא מן הנמנע הוא כי היה שלב אמורפי כלשהו בתולדות המדרש שבו עדיין לא היה הוא ספר שלם ואחיד כצורתו כיום. לא הצלחנו לאתר את השלב הזה, עצם קיומו מוטל בספק גדול וגם אם היה שלב כזה הוא נמשך תקופה קצרה מאוד, וזאת לפי שיקולים של משך הזמן שבין התאריכים, המוקדם ביותר והמאוחר ביותר שאפשר לתחום לבמד"ר⁴⁶.

עוד עמדנו שם על האופי המעורב של קהל היעד אשר לו נועד המדרש. קהל זה מנה ללא ספק תלמידי חכמים מובהקים שיכלו לעקוב אחרי פרטי ההלכה ואולי גם להתחקות אחר מקורותיה השונים. אבל נראה שהוא מנה גם אנשים פשוטים אשר להם כנראה נועדו בעיקר דברי האגדה. ודברים אלה נכונים באשר לרוב מדרשי האגדה לדורותיהם, אלא שכאן מדובר במדרש שכנראה נוצר לכתחילה בכתב. לא יצאו שנים רבות מאז נתחבר ובמד"ר קנה לו מעמד נכבד בקרב חכמים מובהקים. בתחילת המאה הי"ג נודע כבר במד"ר בין גדולי החכמים בקטלוניה⁴⁷ והם מתייחסים אליו כאל חיבור קדמונים לכל דבר.

במדבר רבה הנו איפוא מדרש מאוחר אך בשום אופן אין לדון אותו כלקט מן הסוג של ילקוט שמעוני או ילקוטי מדרשים מאוחרים יותר וידועים פחות וכגון ילקוט המכירי או ילקוט תלמוד תורה שכן באלה תרומתם של המלקטים היא רק בחירת החומר וליקוטו אך לא עיבודו. כמו כן אין לדמות את במד"ר לספרים כמו לקח טוב או שכל טוב שאינם רחוקים מרחק רב מזמננו⁴⁸ אך הם קרובים הרבה יותר לפרושי התורה של ימי הבינים מאשר למדרשים על התורה.

במד"ר ח"א הוא כנראה המדרש האחרון שנתחבר על ספר מספרי התורה⁴⁹ בסגנון הישן ותוך הזקקות מתמדת לסגנון זה ולדרכם של עורכים קדמונים. מאחר שאין בידינו המשך לבמד"ר ח"א בפרשיות הבאות של במדבר, כשם שלא נמצא בידינו המשך למדרש שמונת רבה בפרשיות שאחרי יידסי⁵⁰, נוכל לעמוד כל אפיו של הספר אם נשווה את המד"ר ח"א

לבמד"ר ח"ב שהנו מדרש תנחומא בשינויים לא גדולים ביחס לזה המצוי בידינו. חלק ב' הנו מדרש ארץ-ישראלי לתורה, ואם כי הוא מאוחר יחסית למדרשים הקדומים של ארץ ישראל עדיין משמר הוא רבים בן המאפיינים של המדרש הקדום. ואלו הראשון הוא מדרש מאוחר מאוד, המתדמה לחבריו הקדומים אך אינו מצליח להסתיר את היותו שונה מהם.

במובנים מסויימים שייך במד"ר ח"א לקבוצת חיבורים בני המאות המוקדמות של ימיה"ב: פרקי דר' אליעזר, תנא דבי אליהו⁴⁴, פתרון תורה, חיבור יפה מהישועה⁴⁵, יוסיפון. כל אלה כבדים, מגושמים וחסרי חן בהשוואה למקורות שאותם באו לחקות.

מחבריהם של אלה ודומיהם פועלים בתקופה שבה נסתתמו מעיני היצירה התנאית והאמוראית בתחום המדרש אבל קיים עדיין הצורך להמשיך וליצור בתחום זה. נוצרים איפוא חיבורים חדשים, דמויי מדרש. מהם מוצלחים יותר, מהם מוצלחים פחות. הצד השווה שבהם הוא אי יכולתם להתמודד עם הדגם הקלאסי של מדרש האגדה הארץ-ישראלי הקדום, למרות הנסיון של אחדים מהם לחקות אותו דגם.

אין לומר שכל הנסיונות הללו לא עלו יפה. עובדה היא שיוסיפון, פדר"א, תדב"א ואחרים ובהם גם במד"ר, הוכרו דורות רבים כחלק בלתי נפרד מן הקורפוס של הספרות הקלאסית, בעיקר זו של חז"ל, וגם כיום רבים המחזיקים בעמדה זו. ואכן, במקרים רבים, גם לאחר מחקר ממושך ומיגע לא ניתן לרדת לחקר האמת כלה ורבות מהשאלות שהמחקר מציב לעצמו נותרות בלתי פתורות, בין השאר משום שמחברי הספרים התכוונו להסוות את חלקם שלהם ביצירות ולהסתיר בצל סמכותם של קדמונים.

הערות:

1. על השימוש הנרחב במדרש תנחומא במד"ר ח"א ובמיוחד בפרשת במדבר ראה חטיבה א' פרק 12 ולהלן פרק 16.
2. הדיון במקורות הבלתי מזוהים של במד"ר, ובתנחומא, בחטיבה א' פרקים 17, 18.
3. להלן חטיבה ד', פרקים 4, 5.
4. בחרנו כאן בארבעה אישים מגדולי ישראל, כלם בני המאה ה"א, אשר חיו במרכזים יהודיים שונים ועסקו כל אחד בגזרה אחרת של הספרות היהודית.
5. הרבה נכתב ונאמר על דרכו של רש"י בשימוש במקורותיו. הסיכום האחרון בינתיים נעשה בידי שרה קמין ז"ל בספרה "רש"י, פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא".
6. אלבק במבואו לב' רבתי, עמ' 20, 15. וראה דבריו בחטיבה ד' פרק 1.
7. ראה דיוננו בפרק תלמוד בבלי, חטיבה א' פרק 9, בדברי ר' אלעזר לר' יאשיה, בבלי סוטה י"ט ע"א שהובאו במד"ר פ"ט כ"ב. 8. ראה פרקים 3, 4 בחטיבה זו.
9. על הזיקה שבין המדרש הקדום ובין הפיוט עמדו חוקרים מזמנו של צונץ והלאה. ראה "הדרשות בישראל" פרק 21 עמ' 184 ואילך. גם אם בדרך כלל קדמה האגדה שבפרוזה לזו שבפיוט, הנה קטעי הפיוט נשתמרו גם במדרשי ארץ-ישראל וגם בתלמוד הבבלי ואפשר להראות את התפתחותן של צורות פיוט מתוך המדרש הקדום ואף את מציאותן של צורות כאלה במדרש הקדום. ראה: מירסקי, "מחצבתן של צורות הפיוט", ובעיקר המבוא לספר והספרות שצויינה שם, והערות 11, 14, 30, 34, 35.
10. בפ"ד, י"ב (ס"ב סוף ע"ב). וראה חטיבה א', פרק 16. 11. ראה חטיבה ד' פרק 2, קטע מס. 20, ופרק 3. 12. שם. וראה דבריו בחטיבה ג' פרק 3, הערה 4.
13. כך עולה מדברי התוספות במסכת חגיגה ומדברי הרא"ש בסוף פרק אין עומדין (ברכות פ"ה) בשם "יש אומרים", וממקורות נוספים. לכן יתכן שהמביא את דבריו טעה אף הוא לחשוב שדברי קדמונים לפניו. מקורות לעניין זה הביאו בחטיבה א' פרק 16 הערה 15. עוד ראה ספר יוחסין מ"א, ערך ר"א ון ערך לפיכתי מ"ב 136.
14. זו היא המסקנה שאלוה הענינו בחטיבה זו, כפסק המבוא.

15. נפטר בשנת 942. 16. שנת פטירתו היא בין 932-955. 17. נפטר במאה העשירית בזמן לא ידוע. 18. נפטר במאה הי"א וגם זמן פטירתו המדויק אינו ידוע. 19. נפטר בשנת 1057 או סמוך לה.
20. ההתעניינות בפילוסופיה היהודית בפרובאנס מתפתחת עם תרגום השער הראשון של ספר "חובות הלבבות" לר"י בחיי אבן פקודה בידי ר' יהודה אבן תיבון ולבקשת של ר' משולם מלונל, בשנת 1161. מאוחר יותר הושלם התרגום בידי ר' יוסף קמחי ונוצרו תרגומים לחיבורים נוספים ואף חובות הלבבות חזר ונתרגם לעברית. אבן תיבון עצמו מספר את תולדות התרגום הראשון בהקדמתו לחובות הלבבות.
21. ראה סוף פרק 10 בחטיבה זו. 22. ראה פרק 5 בחטיבה זו.
23. ראה פרק 7 בחטיבה זו. 24. פרק 2 לעיל.
25. בעיות מסוימות הועלו בפרקים 2, 3, ו-4 לגבי מבניהן הראשונים של פרשיות ג' וי"ד ובמיוחד של פרשה ט', אך אין בהן כדי לערער את חלוקת הפרשיות המקובלת ברובו של המדרש. 26. פרק 3 לעיל.
27. פרטים על שימוש הפסוקים בב"ר אצל אלבק במבוא לב"ר עמ' 12-13.
28. פרטים על שימוש הפסוקים במד"ר בחיבור זה, חטיבה ב' פרק 3. 29. ראה חטיבה ד', פרק 3, קטע מס. 6. 30. על כך ראה חטיבה ב' פרק 2. יש לעער כי הרחבת דרשות הושע פרק ב' בפרשה זו קשורות בהפסדת פרשת במדבר הבאה מפרק זה. על כך ראה חטי' ד' פרק ב' ברשימת קטעי ר"מ הדרשן במד"ר. 32. חטי' ג' פרק 9.
33. שם, פרק הסיכום 12. 34. ראה מבוא פרק 2. 35. "הדרשות" פרק 14, עמ' 126.
36. על גבולות אלה ועל יצירתו של המדרש השלם לבמדבר, בפרק הבא.
37. ראה פרקים ראשונים של חטיבה ג' ושל חטיבה ו'.
38. על ספרים אלה ואחרים והיחס בינם לבין במד"ר ראה פרקים 4, 5 בחטיבה ג'. בעל "לקח טוב", ר' טוביהו בן אליעזר חי בקסטוריה שביוון בסוף המאה הי"א וכנראה גם בתחילת המאה הי"ב. ר' מנחם בן שלמה, בעל "שכל טוב" חי כנראה באיטליה וסיים את ספרו בשנת 1139.
39. וזאת בהנחה כי שמות רבה קדם לו. ראה דברי א. שנאן במבוא למהדורת שמו"ר שלו ששער כי עורך הספר חי במאה העשירית (עמ' 23 והערך 10).
40. אבל נראה שההבדלים בין שני חלקיו של שמות רבה פחותים מן ההבדלים שבין שני חלקיו של במד"ר.
41. על זמנו ומקומו של תנא דבי אליהו רבו הדעות. ראה הרשימה הביבליוגרפית בסוף הערך "תנא דבי אליהו" באנציקלופדיה העברית.
42. למען הדיוק יש להבחין בין רוב הספרים הנזכרים כאן, שנכתבו עברית במקורם ובין "חיבור יפה" שלשונם המקורית ערבית.

חטיבה ב', פרק 16: מעשה העריכה של מדרש במדבר רבה

ההבחנה בין שני חלקיו של במדבר רבה ידועה מזה מאות שנים¹ והיא ניכרת לעינינו של כל מעיין. החלק השני של המדרש אינו שונה בעיקרו ממדרש תנחומא לספר במדבר, וגם על כך עמדו כבר חוקרים בעבר. המעיין ברבה ובתנחומא שלפנינו לא תמיד ימצא את השנים מכוונים יפה, כיון שחלק מהחומר של במד"ר ח"ב מופיע בתנחומא הנדפס, חלקו מופיע בתנחומא בובר וחלקו מופיע רק בין ההוספות שפרסם בובר במהדורתו מתוך כתבי היד². למרות זאת ישנם שני קטעים במד"ר ח"ב שאינם מופיעים בשום נוסח ידוע של תנחומא. אלבק ציין להם³: קורח, פי"ח ט"ו-י"ח, ובלק, פ"ב ה'-ו', והעיר כי "כפי המשוער נובעות הן ממדרשו של ר' משה הדרשן".

אבל דברי אלבק צריכים הבהרה. ההוספה בפרשת קורח אכן אינה ניכרת ממקורות אחרים (ובכללם כתה"י של תנחומא שבדקנו בעקבות בובר), אבל ברור לפי הלשון ("קתוליקוס לביתו של פרעה", ע"ה ע"ב, ש"פ 29) ולפי העניין שהדרשה היא ארץ-ישראלית. גם דרשת ר' אלעזר (ע"ה ע"ז, ש"פ 5-13) היא דרשה ארץ-ישראלית, ואולי גם הקטע שלפניה על שונאי דוד. לעומת אלה נראה הקטע האמצעי, פסקה ט"ז, כדרשה שיכלה

לצאת מבית מדרשו של ר' משה הדרשן, ואולי יש לשייך אותה לר' לוי אהיו, כפי שנציע להלן, כיון שהיא מופיעה במדרש בשמו של ר' לוי. וגם בתוך דרשה זו משולב קטע קדום: הדרשה על שני בני היצהר, אהרן ודוד⁵.

גם ההוספה בפרשת בלק, שאיננה לפנינו בתנחומא למהדורותיו, רובה לא נלקח ממדרשו של ר' משה הדרשן אלא ממקורות אחרים⁶. הדרשה "ג' בהמות שברשותך" (פ"ד ע"א, שי"5) מופיעה כמעט ללא שינוי בויק"ר פכ"ז סוף ו'. דברי ר' אבא בר כהנא בפסקה ו' כאן מופיעים בשינוי⁷ ובלא שם הדורש בבראשית רבה פי"ט, י"א וכן באבות דרבי נתן נו"ב פמ"ה. וגם אם לא השתמש בעל במד"ר ח"ב באחד ממקורות אלה ברור שהוא לקח את דבריו ממקור קדום ולא ממדרשו של ר"מ הדרשן. מתקבל איפוא על הדעת שגם דרשה זו באה ממדרש תנחומא אשר שימש את במד"ר ח"ב, והדבר משתלב בנאמר לעיל על מדרש תנחומא ארוך שהיה בידי בעל במד"ר ח"א. גם ההמשך, שהנו פרוט הדרשה וסיכומה, מתאים בסגנון ובאופי למדרש תנחומא ובודאי לא למדרשו של ר' משה הדרשן.

לא מן הנמנע הוא שהדרשה בתחילת פסקה ה' לקוחה ממדרשו של ר' משה הדרשן, אך גם כאן אין לומר דבר ברור.

על פי הממצאים שיוצגו בפרקי חטיבות ג', ו' מתברר כי המחברים המוקדמים ביותר המזכירים או מצטטים את במד"ר מכירים את המדרש על שני חלקיו. אלה הם חכמי ראשית המאה ה"ג בקטלוניה: ר' יהודה בן יקר, ר' עזרא ור' עזריאל אנשי גירונה. מסקנה כזו עולה גם מכתביהם של רוב המחברים האחרים שנבדקו. יש לשער איפוא כי בימיהם של חכמים אלה לא היה הספר חדש מקרוב בא, וכבר נודע ברבים זה זמן. במיוחד בולט הדבר נוכח דרך האיזכורים והציטוטים מבמד"ר בימי הביניים: כבר דורות הראשונים מתיחסים אליו כאל ספר של חז"ל, ובדורות הבאים מציינים זאת בפרוש.

עד כה לא התייחסנו לשאלה כיצד נוצר המדרש השלם שבידינו. האם לכתחילה נוצר מדרש שלם לבמדבר כולו, או שהמדרש נוצר בשני שלבים ואוחד ע"י עורך מאוחר מעורך במד"ר ח"א? מדוע נוצר מדרש מפותח לפרשיות במדבר ונשוא ולא לפרשיות האחרות? כיצד חדר החומר הבלתי תנחומאי לפרשיות קורח ובלק (ולא רק אליהן)? האם אבד חלק מהחומר שנשתמר בספרי הראשונים בשם במד"ר ואינו במדרש לפנינו⁸, ואם כן מדוע?

נציע כאן מספר מודלים אפשריים ליצירתו של המדרש השלם כמו שהוא בידינו.

א. לכתחילה נוצר במד"ר ח"א בלבד. כיון שלא היה המשך למדרש זה ולעומת זאת היה צורך בהשלמת קובץ מדרשי רבה לתורה, סופח מדרש תנחומא לפרשיות בהעלותך-מסעי לח"א ונוצר באופן מלאכותי מדרש שלם.

דגם זה סובל משלושה חסרונות בולטים: הוא אינו מסביר מדוע נוצר מדרש לפרשיות במדבר ונשוא בלבד; הוא אינו מסביר כיצד הסתפתו לפרשיות קורח ובלק

הקטעים שאינם בתנחומא וחלקם נלקח כנראה ממדרשו של ר' משה הדרשן; והוא אינו מסביר מדוע נשמטו קטעים שהיו כנראה בבמד"ר ח"א המקורי.

ב. במד"ר ח"א נוצר כדי להשלים את הרצף החסר של מדרשי התורה, שכן מדרש ספרי במדבר מתחיל רק באמצע פרשת נשוא<10>. ואגב יצירת המדרש לתחילת נשוא התרחב המדרש וכלל את כל הפרשה. תהליך דומה הביא כנראה ליצירת מדרש שמות רבה ח"א¹¹, וכנראה השלמתו של שמו"ר נעשתה בדרך דומה.

יתרוננו של דגם זה ברור והוא עונה לכאורה על הקושי הראשון. אך עדיין צריכים עיון הקושי השני והשלישי שהזכרנו, וגם הראשון אינו מוסבר היטב: לא מובן טעם הפיתוח המופלג דוקא בפרשיות האחרונות של במד"ר ח"א אשר להן יש מקבילות בספרי. הסבר זה יכול להתאים לקיומה של פרשת מדרש בודדת זו או אחרת (פרשה ו' למשל), אך לא לתמונה הכוללת שלפנינו.

ג. במד"ר נוצר לספר במדבר כולו במתכונת דומה לזו של ח"א. מסתבר שבמקומות שבהם מצא העורך חומר מעניין של רמ"ה הוא צרף אותו לספרו כדרך שנהג בפרשיות במדבר ונשוא ושרידים מחומר זה נשתמרו בקורת ובבלק. מסיבה כלשהי – אולי מפאת אורכו – נתקצר המדרש ונותר כפי שהוא כיום בצרוף הקטעים שיובאו להלן בנספח מס. 2. קטעים אלה נשמטו בהמשך תהליך הקיצור אשר פגע ברוב החומר של בהעלותך-מסעי.

דגם זה מבטל את הקושי הראשון. אבל הוא גורר שאלות מקבילות לאלה ששאלנו בדגם א': מדוע לא פגע כמעט תהליך הקיצור בפרשיות במדבר ונשוא ומדוע ניצל אותו חומר מועט ששרד בקורת ובלק דוקא?

ד. המדרש נוצר על ידי מחבר-עורך שתכנן לחבר מדרש שלם במתכונת הקיימת של ח"א עבור ספר במדבר כולו. לשם כך השתמש העורך במדרש תנחומא שהיה בידו¹² בתור תשתית למדרש כולו. את התשתית הזו הוא הרחיב והגביה באותם מקומות שבהם מצא חומר מתאים, על פי המגוון הרחב של המקורות שהיו בידו, ושתארנו אותם בחטיבה א'.

באופן שיטתי הסתיימה המלאכה בפרשיות במדבר ונשוא, אבל נשתמר חלק מה"טיוטה" שהכין המחבר לפרשיות הבאות, בעיקר הליקוט שלו מספר ר' משה הדרשן שנותר בידינו בפרשיות קורח ובלק אבל גם דרשות אחרות כגון אלה של פרשת בהעלותך (מס. 18, 19, 20, 22 בנספח 2. ע"ש). ויתכן שגם חלק מאלה באו מספר רמ"ה. אבל כיון שלא הסתיימה השלמות המדרש בידי עורכו, הבחינו המעתיקים בזהות שבין במד"ר ח"ב ובין תנחומא, כפי שהבחינו לימים בעל אות אמת ואחרים, והשמיטו מהדרשות הלא-תנחומאיות שבח"ב.

דגם זה מסביר מדוע בידינו מדרש מפותח לשתי הפרשיות הראשונות בלבד: המחבר לא הספיק להשלים את מלאכת היצירה של החיבור השלם; הדגם מסביר מדוע נשתמרו קטעי ה"טיוטה" מבהעלותך, קורח ובלק בשלב המוקדם לחיי המדרש. והוא מסביר חלקית מדוע נשמטו עם הזמן קטעים שונים שיש להם מקור נוסף רק במלאכת מוספיק ימי פרסומם.

לא נאמר שהדגם המוצע עונה על כל השאלות הכרוכות בעריכתו של במד"ר השלם. אבל מכל האפשרויות שהוצעו זו היא שמותירה פחות שאלות יסוד בלתי פתורות.

ה ע ר ו ת:

1. ראה מבוא פרק 2.
2. כנראה אין הבדל בין נוסחי תנחומא של שני חלקי המדרש. ראה פרק 12 בחט"א.
3. בהוספותיו ל"הדרשות", פרק 14 עמ' 126. 4. ראה חטיבה ד' פרק 5.
5. המקור הקדום ביותר שלה הוא ככל הנראה תורת כהנים, צו, פי"ח. בשינויים מסויימים היא נמצאת לעיל במד"ר פי"ד, י"ג, וכן באיכ"ר פ"א, נ"א, אדר"נ ונ"א פל"ד (אהרן ומשיח), פסיק"ר פ"ח (ל' ע"א. וכאן הדרשה על שני המשוחים: משות מלחמה ומשוח מלך) וביל"ש בכמה מקומות.
5. תנחומא בובער, קורח, עמ' 92 הערה פ"ד.
6. וכך כותב כאן רד"ל בהערה: "כל מאמר זה... אינו בתנחומא והוא הוספה בכאן מאיזו מדרש אחר בקצרה וחסר לשון הרבה".
7. השינוי הבולט ביותר הוא מספר האנשים ש"הקיש הקב"ה על קנקנס": כאן הוא שלושה ובכל המקבילות - ארבעה. במד"ר נפקד מקומו של אדם הראשון, אבל ברור שבכל נוסחי ב"ר לא יכול היה להשמש דוקא הוא. בהמשך הדברים בב"ר מופיעות עוד דרשות של ר' אבא בר כהנא.
8. דובר על כך בארוכה בחטיבה א', פרק 18. 9. כל החומר מסוג זה שאותו זיהינו נאסף בנספח מס. 2. 10. בפרשת שילוח הטמאים, במקביל לבמד"ר פרשה ח'. 11. הרעיון הועלה ע"י חוקרים רבים. ראה א. שנאן, מבוא לשמות רבה עמ' 12 והמקורות שציין שם בהערה 9.
12. נוסח תנחומא זה אינו זהה לאף אחד מן הנוסחים המוכרים אבל הוא קרוב אל אותו שבובר סימן כ"אוקספורד ה'. ראה מבואו לתנחומא שלו, כרך א' עמ' ע"ב. וראה עוד דבריו בפרק 12 בחטיבה א'.

חטיבה ב', פרק 17: זמנו ומקומו של מדרש במדבר רבה

שאלת זמנו ומקומו של במדבר רבה אינה ניתנת לפתרון מלא אך נוכל לסכם את הנתונים ולתחום את האפשרויות הבאות בחשבון.

סקירת מקורותיו של במדבר רבה אשר הובאה בחטיבה א' אינה מאפשרת לקבוע בברור את הגבול המאוחר ביותר של המקורות. ברור שבמד"ר מאוחר מזמניהם של תלמוד בבלי, מדרש תנחומא ושל הקליר, ואולי גם מזמנם של ר' סעדיה גאון, בעל פתרון תורה וספר יוסיפון. אלה ובעיקר האחרון מחייבים שלא להקדים את זמנו של המדרש למחצית השניה של המאה העשירית. שילוב החומר של ר' משה הדרשן במד"ר אשר ידון בחטיבה ד' מאפשר לקבוע כי בצורתו הסופית לא קדם במד"ר לזמנו של ר' משה הדרשן, כנראה סמוך למחצית המאה הי"א. ואם אמנם יש לראות בזברי המדרש בפ"ג, ב' (נ"א ע"א) תגובות למסע הצלב הראשון, כפי שהראינו⁴, הרי שבמד"ר לא קדם לסוף המאה הי"א או לתחילת המאה הי"ב⁴.

הזמן המאוחר ביותר שאליו מותר ליחס את במד"ר הוא תחילת המאה הי"ג - זמנם של ראשוני המשתמשים בספר: ר' יהודה בן יקר, ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה, אשר נוהגים לצטט ממנו ולהזכירו בשמו כפי שיתברר להלן⁵. ולא עוד אלא שמשתמשים אלה מצטטים את במד"ר ומכירים אותו בשלמותו. לפי סגנון הציטוט והיחס אל המדרש נראה שהם יוצעים את במד"ר במדרש מוסמך ומוקדם של הע"ל גם כן. ייחוס אומרים זאת בפירושו.

על פי זה יש לשער כי במד"ר נודע כבר בדור או בדורות שקדמו לחכמים אלה, ואין להניח שספר חדש שזה מקרוב בא יכול להספיק ולרכוש לעצמו מעמד כה נכבד בזמן קצר.

עוד יש להעיר כי כתב היד הקדום ביותר שידוע לבמד"ר הוא משנת 1291*, כלומר כה"י מאוחר מזמנם של ראשוני המשתמשים בספר.

על פי האמור זמנו של במד"ר הוא המאה ה"ב, כנראה סמוך לראשיתה מלאחריתה.

קשה יותר לומר דברים ברורים על מקום חיבורו של במדבר רבה. כאמור השתדל בעל הספר ליצור מדרש בסגנון קלאסי¹ ולהסוות את פרטי מקומו וזמנו. וכך אין בבמד"ר כל עקבות למציאות היסטורית מוגדרת מעבר להתייחסות כללית לגלות ולתקוות האולה, יחס עוין לגויים וכיו"ב, ורק בעקיפין ניתן להבחין כאן בהתנגדות לנצרות². אין בספר לעזים אירופיים של ימי הביניים ונמצאים בו רק אותם לעזים המובאים במקורות שאותם הוא מצטט. אין כל נסיון לתרגם או להסביר מושגים כלשהם על פי המקום והזמן של הכותב ואין אפשרות לאפיין קהל קוראים מסויים שאליו מופנה הספר במיוחד. גם שמות חכמים בני הזמן או שקדמו לבמד"ר אינם עולים כאן, פרט אולי לשמותיהם של ר' שמועיה ור' לוי אחיו של ר' משה הדרשן³.

"נוכחותו" הכבדה של רמ"ה⁴ מוכיחה שהעורך הכיר יפה את תורת ר"מ הדרשן איש נרבוניא והדבר מרמז לכיוונה של פרובאנס. אבל אין לראות בכך הוכחה לפרובאנסיות של הספר: רש"י שקדם לבמד"ר וחי בצפונה של צרפת מרבה להשתמש בתורתו של רמ"ה. יש אמנם לציין את מיעוט השימוש בתורתו של רמ"ה בספרות הרבנית בכללה, דבר המעורר שאלות קשות כשלעצמו⁵, ויתכן שרש"י הוא הריג שאינו מעיד על הכלל ועל כן חוזרת ועולה האפשרות שפרובאנס היא מקום חיבורו של במד"ר, אבל אין בכך כדי להכריע.

כבר עמדו חוקרים על אופיה המיוחד של התרבות התורנית הפרובאנסאלית⁶. המשלבת עיסוק בתורה ובהלכה עם דרשנות, מקורית ומעובדת. גם במובן זה יש מקום לקשור את במד"ר עם יצירתם של חכמי פרובאנס. הדעת נותנת כן אך אי אפשר לקבוע זאת בודאות.

תמונת התפוצה של במד"ר בראשיתה מובילה אף היא בכיוון פרובאנס. על ראשוני המשתמשים בספר נמנים ר' עזרא ור' עזריאל, חכמי קטלוניה שבאו מפרובאנס⁷. כה"י המוקדם ביותר של הספר הוא פרובאנסלי וגם ספרים כספר הבתים, בית זבול, פרוש ר' יצחק בן ידעיה לאגדות וילקוט המכרי, המכירים את במד"ר ומשתמשים בו לא מעט⁸. הם כנראה מפרובאנס. ראשוני המשתמשים בבמד"ר על אדמת ספרד אשר ידועים לנו, נוסף על מקובלי גירונה, הם ר' יהודה בן יקר, הרמב"ן ותלמידיו תלמידיו⁹ - רובם חכמי קטלוניה וארגון הסמוכות לפרובאנס.

מאידך לא מצאנו קשרים בין ספרים פרובאנסאליים בני המאות י"ב וחתילת י"ג: האשכול, המנהיג, המנהגות¹⁰ ובין במד"ר - אם משום שאלה עוסקים בענייני הלכה שאינם באים לידי ביטוי ונמצאים חסרי תוקף התייחסות את הספר.

העולה מן הדברים הוא כי מכל מרכז יהודי אחר בן המאה ה"ב נראית פרובאנס ביותר כבית חיבורו של במדבר רבה. אך הדבר אינו מוכח ואם כי סבירות גבוהה יש הרי ודאות אין כאן. וכתשובה כוללת לשאלת זמנו ומקומו של במדבר רבה נוכל לומר כי הספר נתחבר כנראה בפרובאנס בתחילת המאה ה"ב.

ה ע ר ו ת:

1. שי"ר ב"ערך מילין" ערך אשמדאי, עמ' 246 הראה כי במד"ר הוא מדרש מאוחר משום שהמדרש מכיר את מעשה אשמדאי – לדעתו ע"פ בבלי גיטין ס"ח ע"ב. המעשה נזכר במד"ר פי"א, ג' (מ"ב ע"ג).
2. אין לקבוע באיזה שלב של התפתחות התנחומא הכיר אותו בעל במד"ר ולכן אין בידיעה זו תרומה רבה לענייננו.
3. ראה דברינו בחטיבה זו בפרק 13 ובהערות 12, 13 שם. 4. אם כי יתכן שחלקו או רובו התגבש כבר קודם לכן. 5. חטיבה ג', פרקים 5, 6 ודברי הסיכום.
6. כת"י פריס 149, 19 ברשימותינו. הועתק בארל, 1291. להלן חטיבה ה' פרק 2.
7. ראה דברינו בפרק הקודם. 8. ראה הערה 3.
9. הדברים נדונים בחטיבה ד', פרקים 4, 5.
10. חטיבה ד' פרקים 1-3. שמו של ר' משה הדרשן אינו נזכר אף פעם אחת בספר. זהו כפי הנראה חלק ממדיניות העלמת הפרטים המזהים. לפי זה יש לשער כי דברי ר' שמעיה (ואולי גם ר' לוי) או לפחות השמות המפורשים נוספו לספר באיחור מה.
11. ניסינו לענות על קושי זה בחטיבה ד' סוף פרק 1.
12. ראה: ב.ז. בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, עמ' 8-12. אלא שיש להרהר אחר המסקנות בנוסח "במשך דורות ינקה ספרות המדרש באירופה ממעיינות הדרשנות הפרובאנסית." (בנדיקט, שם עמ' 12) שכן כמות החומר שעליו אפשר להשתית מסקנות כאלה אינה מספקת.
13. ראה הערה 5. 14. ראה חטיבה ג' פרקים 12, 13, 17, 18. 15. ראה חטיבה ג' פרקים 9, 11. 16. על אלה ואחרים ראה חטיבה ג' פרקים 21, 22.

חטיבה ג', פרק 1: במדבר רבה והספרות היהודית של ימי הביניים - היבט כללי

בחטיבה זו נבחן את הקשר בין במד"ר ובין הספרות היהודית המאוחרת ממנו או מקבילה לו מבחינת זמנה. נתייחס כאן אל שני מרכיבים עיקריים:

א. בפרקים 2-4 נדון בקצרה ביחס שבין במד"ר לכתביהם של מחברים שלא הכירו אותו. הדיון באלה אינו ממצה ויש צורך בהמשך המחקר בדבר טיב היחס בין במד"ר לבינם. כאן הסתפקנו בהצבעה על מספר בעיות ועל נקודות מוצא אחדות להמשך המחקר.

כדוגמה נציג את ספר הערוך. מאחר שר' נתן בעל הערוך היה תלמידו של רמ"ה¹. יש לחפש נקודות מגע בין הערוך ובין תורתו של רמ"ה כפי שהשתמרה בבמד"ר ומחוצה לו, אם כי ככל הידוע בעל הערוך לא הכיר את במד"ר². חוקרי הערוך לא עסקו בדרך כלל ביחס שבינו לבין במד"ר³, אבל מספר הערות שלהם ראויות לתשומת לב מחודשת:

הרעיון שכל תרי"ג מצוות נרמזו בעשרת הדברות הוא קדום ונרמז כבר אצל פילון, אבל בצורתו ה"מלאה", בהתייחס למספר האותיות שבעשרת הדברות⁴ הוא נמצא אצל רס"ג⁵ וכן בבמד"ר (פי"ג, ט"ז; נ"ד ע"ג, ש"ה-25-26) ובערוך בשם רבנו חננאל שהביא מדברי רב נחשון גאון. אברמסון מברר שאלות הקשורות לעניין זה⁶ ומזכיר מחברים מאוחרים יותר, העוסקים ברעיון. יתכן שבעל הערוך סיגל לעצמו מקצת דרשותיו של רבו.

מ. שליזינגר, במאמרו על פרשה ו' בבמד"ר⁷ הראה שבמקום אחד פרש בעל הערוך כבמד"ר: במד"ר פ"ו, ד' (י"ח ע"ג, ש' 37): "היו עושים אטבי של ברזל שבהם מחזיקים הקרשים שלא יפלו מעל העגלות". המקור בדברי רב כהנא בבבלי שבת דף צ"ח ע"א וע"ב⁸. המפרשים התלבטו בהבנת המילה אטבי. רבנו חננאל והתוספות פרשו בדרך דומה (לא זהה), רש"י פרש בדרך שונה, וכלם חלוקים על הערוך (ערך אטבי). הפרוש בבמד"ר מתאים לדעת הערוך ולדעת שליזינגר הלך כאן בעל הערוך בעקבות במד"ר. בעל המאור, ר' זרחיה הלוי פרש גם הוא (שבת שס; ל"ו ע"ב בדפי הרי"ף) בדומה לבמד"ר והערוך. יתכן שבעל המאור השתמש כאן בערוך ומסתבר שגם הוא, שחי בלונדון, קלט את הפרוש ממקור פרובנסאלי ואולי אף מבית מדרשו של ר"מ הדרשן. אעפ"כ לע"ד אין בכך הוכחה לקשר במד"ר - הערוך או רמ"ה - הערוך.

ב. המרכיב השני (בפרקים 5-11) - תפוצתו של במד"ר בימי הביניים: המשתמשים ושאינם משתמשים בבמד"ר. פרק 12 הוא פרק הסיכום של החטיבה. מעטים יחסית הם חכמי ימי הביניים המזכירים את במד"ר בשמו ומעטים יותר הם המצטטים אותו. מעקב אחרי המזכירים את הספר או מצטטים ממנו יאפשר לשרטט בהמשך את תמונת התפוצה של הספר.

לשאלת תפוצתו של במד"ר חשיבות מפתת עצמיה וגם משום שאחדים מכתבי המשתמשים

בבמד"ר הנס עדי נוסח של הספר. נושא זה ידון בחטיבה ו'. שאלת תפוצתו של במד"ר חשובה גם מפני שממנה יתד ופינה לברור שאלות העריכה של הספר. גם בעיית הרכבו של הספר לתקופותיו השונות קשורה קשר אמיץ בשאלת התפוצה, כפי שיתברר גם בחטיבה זו, בדיון על אחדים מן המחברים המכירים את במד"ר, וכן בפרק הסיכום.

ה ע ר ו ת:

1. ראה ערכים: אדנדקי, נגד ב', צדק, קצרא.
2. ככל הנראה (חטיבה ב' פרק 16) נתחבר המדרש בפרובאנס, לא לפני סוף המאה הי"א ור' נתן נפטר בשנת 1106 או סמוך לה וקשה מאוד לשער כי הוא הכיר את במד"ר.
3. קאהוט במפתחותיו לספר הערוך, לא התייחס אל במד"ר כאל מקור של בעל הערוך. גם אברמסון בברוריו המפורטים (לשוננו תשל"ב-תשל"ד) כמעט שלא נגע בנושא.
4. המספר אינו מדויק. בעל במד"ר שעמד על כך מעיר: "וז' יתרות כנגד ז' ימי בראשית" (פי"ג, ט"ז). וראה אברמסון שם סוף עמ' 38 וראש עמ' 39.
5. ראה גם חיבור זה, חטיבה א', פרק 16. 6. אברמסון, לשוננו שם, עמ' 38-40.
7. המאמר נזכר פעמים אחדות בחיבור זה. העניין הנדון כאן נזכר שם בעמ' 301.
8. הגירסה בבבלי לפנינו היא אטבעי, אבל כבר רש"י (ד"ה אמר שמואל) הוכיח שנכון לגרוס אטבי. וראה דקדוקי סופרים שם. ראה גם דברי Jastrow ערך אטבא.

חטיבה ג', פרק 2: במדבר רבה ופרושיהם של רש"י ור' יוסף קרא

אין ספק שרש"י לא הכיר את במד"ר. לא רק שאין הוא מזכיר את במד"ר בשום מקום אלא שבכמה מקומות הוא מתייחס אל דרשות הנמצאות בבמד"ר אך אינו קורא אותן על שם במד"ר. כך לדוגמה, בפתיחת פרושו לפי קורח כותב רש"י "פרשה זו יפה נדרשת במדרש רבי תנחומא", וזאת אף שבפרשיות בהעלותך-מסעי במד"ר ותנחומא כמעט זהים.

בכמה מקומות בפרושו לתורה מצטט רש"י בשם ר"מ הדרשן מאמרים הנמצאים בבמד"ר² אילו היה רש"י מכיר את במד"ר לא היה נמנע מלהזכיר שמו על המאמרים או על קצתם.

בפ"ו, ג' (י"ח ע"ג, ש"2-4) מפרש המדרש: "ואת כל אשר יעשה להם ועבדו (במדבר ד', כו) - כל מה שהיה נעשה לכל הכלים יהיו בני גרשון עושים". התרגום: "וית כל די יתמסר להון ועבדו". וכן ברש"י: "כתרגומו... להון, לבני גרשון". אונקלוס ורש"י פרשו להם - לבני גרשון, ובמד"ר פרש להם - לכלים. במד"ר, המכיר ללא ספק את התרגום³, חלק כאן עליו ועל פרוש רש"י. גם בהמשך הדברים ניכר שוני מסוים בפרוש המילים "ביד איתמר" וגו', ובפרוש "ויתדותם ומתריהם": רש"י פרש של עמודים, ובמד"ר (שם ש"33-36) פרש בעניין אחר⁴. במד"ר לא הלך בעקבי הברייתא דמלאכת המשכן שאותה הוא מכיר⁵, בעוד רש"י הלך בעקבותיה כאן, כביתר חלקי הפרשה.

בדוגמה הבאה, מאידך, נראה קשר מסויים בין פרוש רש"י לתורה לבין במד"ר:
 בפרוש רש"י לבמדבר י"ח, א' וב' מסביר רש"י את טעם המצווה לשמור על המשכן ועל
 המקדש בצורך להזהיר "על תקנת ישראל שלא יכנסו למקדש". כך עולה גם מבמד"ר פ"ג,
 י"ב (י"ע"ג, ש"ז 27): "היו שומרים שלא יכנסו שם ישראל. כל כך למה? שאם היו
 נכנסים לשם היו נענשים מיתה...".⁴ ויש להעיר כי פרשה ו' הנה פרשה "פרשנית"
 מאוד ויתכן שרובה לקוח מפרוש פשטני לתורה שהיה בידי עורך המדרש, ואין היא
 מעידה על דרכו בשאר פרשיות, שאת חומריהן הביא ממקורות אחרים או משל עצמו.

עיקר הקשר בין במד"ר ובין רש"י הוא דרך מדרשו של ר' משה הדרשן. רש"י השתמש
 לא מעט בספרו של רמ"ה ופרושו לתורה הוא המקור היהודי העיקרי לקטעי מדרשו האבוד
 של רמ"ה⁵ והוא גם בעל חשיבות מכרעת בקביעת הקשר בין במד"ר ובין מדרש רמ"ה.⁶

ניתן לאתר את הקשר רש"י - רמ"ה לא רק במקום שרש"י מציין את הקשר בין דבריו
 ובין מדרשו של ר' משה אלא לעיתים גם דרך במד"ר. פי"ד, י' (ס"א ע"ג, ש"ז 13):
 "...כמה דתימא אין אובסין את הגמל אלא מלעיטין אותו". הדברים נאמרו על עשו
 שמכר את בכורתו ליעקב ודרש "הלעיטני נא!" והם מבוססים על המשנה, שבת פכ"ד מ"ג.
 אבל במשנה הלשון שונה: "אין אובסין את הגמל ולא דורסין אבל מלעיטין". העניין
 מופיע גם בב"ר פס"ג י"ב, מן המשנה, וכן בפסדר"כ פ"ו, את קרבני לחמי, ג"כ מן
 המשנה⁷. רק ברש"י לתורה (בראשית כ"ה, ל') מופיע הדבר בנוסח זהה לזה של במד"ר.
 יחידה זו הועברה לבמד"ר ממדרשו של רמ"ה, ובמד"ר משמש כאן גשר בין רש"י לרמ"ה.

דוגמה לאפשרות להיעזר בפרוש רש"י לברור נוסח מסופק בבמד"ר.

במד"ר פ"ב, ט"ז (ז' ע"א, ש"ז 14): "...אלו הם המלכים והשרים שלהם" (כך בכל
 העדים). אבל שמו"ר פמ"ט, א': "...אלו הכשדים". לפי העניין נראה יותר הנוסח של
 במד"ר אך אין לשלול לחלוטין את הנוסח האחר. בשני המקומות בנויה הדרשה על הפסוק
 "מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה..." (שיה"ש ח' ז), והיא מובאת גם בפרש"י
 לשיה"ש שם. גירסת רש"י בפרושו לשיה"ש תומכת בברור בנוסח במד"ר. הדרשה מופיעה
 גם בשהש"ר על אתר, בשוחר טוב ט"ו, ד' וביל"ש לאותם פסוקים⁸, אבל בכל אלה
 הגירסה שונה והמילים הנזכרות אינן מופיעות כלל⁹. המבנה שנמצא בבמד"ר הוא
 שנמצא בשמו"ר ופרש"י לשיה"ש. חשיבותו של הקטע אינו רק בשאלת הנוסח. ההבדל בין
 מטבע הדרשה בבמד"ר, שמו"ר ורש"י ובין זה של שו"ט, שיהש"ר (והילקוט) מורה על
 וריאציה של הדרשה, שנשתמרה אצל המחברים המאוחרים של במד"ר ושמו"ר. רש"י קרוב
 לוריאציה זו ויתכן שלו ולשני המדרשים המאוחרים יש מקור משותף נוסף על שו"ט,
 שיהש"ר יל"ש וכו'. אפשר שהמקור המשותף הוא מדרשו של רמ"ה לתהילים¹⁰.

ר' יוסף קרא, חברו ותלמידו של רש"י, היה בן אחיו של ר' מנחם ב"ר חלבון¹⁴¹. ר' מנחם חי בפרובאנס והכיר את כתבי ר' יהודה הדרשן¹⁴², בנו של ר' משה הדרשן, כנראה בנרבונא. רי"ק עצמו מעיד פעמים רבות כי למד בפני רמב"ח¹⁴³. יתכן שרי"ק הכיר גם את פרושי רמ"ה, ואולי גם אותו עצמו אם כי הוא אינו אומר זאת בפרוש¹⁴⁴. רי"ק אינו מזכיר את במד"ר וכנראה אינו מכיר את המדרש כשלעצמו. אבל בכמה מקומות במקרא מפרש רי"ק באופן המזכיר את במד"ר. במקומות מעטים הוא מפרש שלא כבמד"ר. ולפעמים מזכיר פרושו את "רוח" במד"ר אף כי אין זו זיקה ממשית למדרש.

נדגים כאן מקרה בו מפרש רי"ק פסוק על פי במד"ר וחוזר ומפרשו שלא כבמד"ר.

רי"ק בפרוש לקהלת ח"ב ("אני פי מלך שמור על דברת שבועת אלהים"): "אני מחוייב... לשמור מצוות מלך ובלבד שיהא דברת שבועת אלהים עומדת במקומה, שאם צווני דבר שאין בו חילול ה' אני חייב לעשות ציווי. אבל אם ציווני לעבור על המצוות, כגון נבוכדנצר שאמר לחנניה מישאל ועזריה להשתחוות לצלם, אני חייב לשמור ציווי. דברים דומים נמצא בבמד"ר בפי"ד, ו' (נ"ט ע"ד, ש"ז 6-11, 26-27): "אני שיאמר לך פי המלך... שמור, שלא תמרוד על ציווי. יכול אפי' יאמר לך לעבור על דברי המקום, ת"ל 'ועל דברת שבועת אלהים'... שדברת שבועת אלהים יהיה עליון על צווי בשר ודם...". ובהמשך הדברים מביא במד"ר את הדוגמה של חנניה מישאל ועזריה.

דברים אלה אינם יחודיים לבמד"ר ולפרי"ק לקהלת. התרגום הארמי, רס"ג בפרושו לקהלת ופרושי רש"י ואבן עזרא, ואף במד"ר ורי"ק עצמם בפרושים חליפיים הלכו כאן בדרכים אחרות. אך מקור הדברים ובעיקר קישורם לפסוק בקהלת הוא בויק"ר פל"ג, ו' או בירושלמי סנהדרין פ"ג, ה"ו (כ"א ע"ב) ויש מקום לספק בזהוי המדויק של מקור פרושו של רי"ק. אע"פ כן, השוואה מדוקדקת של פרוש רי"ק עם הירוש', ויק"ר ובמד"ר מביאה למסקנה כי דברי רי"ק קרובים יותר אל במד"ר מאשר אל האחרים (גם משום ששני אלה לבדם מזכירים את יוסף באותו הקשר). לכן נראה שיש לתלות את פרי"ק בבמד"ר.

בהמשך הדברים כותב רי"ק: "עד כאן חיברתי המקראות אחר מדרש רבותינו, אבל פשר דבר ופשוטם של מקראות אפרשם בעזרת חונן לאדם דעת...". למיטב ידיעתי אין במדרשים המוכרים לקהלת פרוש כזה של במד"ר ורי"ק. מה הוא איפוא "מדרש רבותינו"? האם לא נכון להניח כי במד"ר, או גלגול קודם שלו¹⁴⁵ הוא מדרש רבותינו שבפי ר' יוסף קרא? ואולי הזכיר רי"ק את מדרשו של ר' משה הדרשן בכינוי זה?

מכל מקום לא נמנע רי"ק מלחלוק על המדרש ולפרש מעצמו בדרך שונה, ואולי גם במקומות אחרים. ולא מן הנמנע הוא שרי"ק אשר כאמור, סביר שהכיר את כתיבתו של ר' משה הדרשן, הכיר גם את מדרש במד"ר או מדרש קודם לבמד"ר שהיה מוכר יותר בתחומי הגיאוגרפי של רי"ק. היחס בין במד"ר ובין פרושי ר"י קרא מחייב מחקר נוסף¹⁴⁶.

ה ע ר ו ת :

1. דוקא בפרשת קורח יש קטעים הנמצאים ברבה ואינם בתנחומא. ראה אלבק בהערותיו ל"הדרשות", פרק 14 והערה 71.
2. ראה הערה 9 להלן. קטעי במד"ר ממדרשו של ר"מ הדרשן בחטיבה ד' פרקים 2,3.
3. בעל במד"ר השתמש בתרגום אונקלוס לתורה: חטיבה א' פרק 2.
4. על כך עמד שליזינגר (בספר היובל לרב ד.צ. הופמן). 5. פרק 5 בחטיבה א'.
6. הרמב"ם מסביר מצווה זו כדרך של כבוד כלפי המקדש, וברור שהוא מפרש לא כרש"י ולא כבמד"ר. ראה הלכות בית הבחירה פ"ח ה"א ה"ב; וכן ספר המצוות עשין, כ"ב. ראה גם דברינו בחטיבה ב' פרק 9. וראה הערותיו של הרב י. ליינער למדרש רבה.
7. ראה חטיבה ב' פרק 2. 8. על מקורות הידע אודות רמ"ה ותורתו: חטיבה ד', פרק 1. תומר רב על מדרשו של רמ"ה מגיע ממקורות נוצריים.
9. כדוגמה ראה את אוסף הקטעים שליט א. אפשטיין (הערה 2 לעיל). שם הובאו 49 פרושי מקרא של רמ"ה, רובם הגדול מפרושי רש"י בשמו. אחדים מהם לקוחים מגליונות שבצד הפרוש, כת"י שבהם פרוש רש"י אינו מרכיב יחיד וכיו"ב.
10. חילופי הנוסחאות המעטים במשנה זו אינם נוגעים לשוני העיקרי שבין דברי רש"י ובמד"ר לבין דברי המשנה, בראשית רבה ופסדר"כ כפי שהם לפנינו.
11. יל"ש תהילים רמז תרס"ה ושיה"ש רמז תתקצ"ד.
12. עמד על כך בעל מתנות כהונה בפרושו לשמו"ר. 13. ראה חטיבה ד' פרק 1.
14. על ר' מנחם ב"ר חלבו ראה: א. גייגר, פרשנדתא, מאמר שני; פוזננסקי, פרשני צרפת עמ' XI-XII; פוזננסקי פתרוני רמב"ח, עמ' 389-439. הכותב ליקט פרושי רמב"ח ממקורות שונים ובמיוחד מפרושי רי"ק למקרא. וראה גם הערות 15, 16.
15. א.א. אורבך, מבוא ל"ערוגת הבושם" ח"ד, עמ' 4-5. וראה גם הערה 16.
16. על כך עמדו חוקרי כתיבתו של רי"ק ובהם צונץ, גייגר, פוזננסקי, עפשטיין, אורבך ולאחרונה א. גרוסמן בשורת מאמרים העוסקים ברי"ק. רשימה ביבליוגרפית מפורטת הביא גרוסמן ב"גלות וגאולה" הערה 2. מ. ארנד שההדיר את פרוש רי"ק לאיוב ציין לדברי קודמיו (מבוא פרק 1 והערות 1-8 ורשימה ביבליוגרפית בסוף הספר) דן בארוכה בטיב הפרוש ובדרכי פרשנותו של רי"ק בכלל.
17. ראה א.א. אורבך, מבוא לערוגת הבושם ח"ד, פ"א עמ' 8 והערות 31, 33 שם.
18. גלגול קודם זה יכול להיות המדרש הקדום לבמדבר שנדון בחטיבה א' פרק 18.
19. אבל לפי הדרשה הוא יכול להיות גם מדרש קדום שאינו קשור לספר במדבר דוקא. אני מקווה להרחיב עוד על כך במקום אחר.

חטיבה ג', פרק 3: במדבר רבה ומדרשי לקח טוב ושכל טוב

ר' טוביהו בן אליעזר, מחבר מדרש לקח טוב חי בסוף המאה הי"א ובתחילת המאה הי"ב בקאסטוריה שבצפון יוון¹. לק"ט אינו מתייחס אל במד"ר וכמעט ברור שלא יכול היה להכיר². ר' טוביהו, כרש"י בן דורו, מצטט את תנחומא במקום שבו תנחומא ובמד"ר מקבילים. לדוגמה, הדרשה על הסוטה שעוברת על עשרת הדברות מובאת בלק"ט בשם תנחומא, ומופיעה באריכות יחסית ברבה פ"ט י"ב ובתנחומא נשוא ב' (ת"ב נשוא ד'). נראה שהיו בידי ר' טוביהו גם מדרשים אחרים. לדוגמה, דבריו לתחילת פרשת נשוא לא באו מתנחומא (בהיקפו המוכר לנו), המתחיל רק באמצע הפרשה (סוטה). גם בהמשך ברור שלק"ט אינו מסתפק במה שיש בתנחומא והוא מוסיף עליו ממקורות שונים.

תחומי ההתעניינות של בעל לק"ט אינם קרובים דוקא לאלה של במד"ר. אין הוא מגלה עניין מיוחד בקרבנות הנשיאים שהתורה חוזרת על פרטיהם תריסר פעמים. גם בסוטה, נזיר וכיו"ב, שבהם מאריך במד"ר במיוחד אין לק"ט מעוניין במיוחד. נראה

שהמתבר הכיר את מדרשו של ר' משה הדרשן אבל מאחר שאין הוא נוהג לציין את מקורותיו קשה לקבוע זאת בברור. מספר דוגמאות לשימוש שעשה ר' טוביה במדרשו של רמ"ה הובאו ע"י בובר במבוא ללקח טוב פרק ט', עמ' 44. הדוגמאות משכנעות כיוון שכדברי בובר הן לקוחות ללא ספק ממדרשו של רמ"ה, כעדות רש"י בכמה מקומות.

לדעת הרד"ל ראה בעל במד"ר את לקח טוב (!). כותב רד"ל: "דע שהרבה דרשות שבאו בפ"א כתובים בפסיקתא זוטריתא דר' טוביה משמיה דנפשיה בלשון טוביהו אומר. ומזה נראה שהמסדר מדרש פ" נשא היה אחר ר"ט הנ"ל". הערתו של רד"ל מעניינת אבל מסקנתו מפוקפקת. רוב הדברים שהביא ר' טוביהו "מנפשיה" אינם דבריו שלו כי אם דברי חז"ל שהוא מעבדם, ור' טוביהו כדרכו מציין בפתיחה "טוביהו (בן אליעזר) אומר" או "אמר טוביהו", גם דברים שאינם משלו ממש. ועל כל פנים בפ"א שעל פיה מוכיח רד"ל את דבריו, הדרשות המובאות הן בלקח טוב הן בבמד"ר מופיעות גם במקורות קדומים יותר ולא מלק"ט הביא במד"ר את דבריו. לא בלתי אפשרי כי אכן בעל במד"ר ראה את לק"ט כיון שלפי ההשערה עריכתו הסופית של במד"ר מאוחרת מעט לזמנו של בעל לק"ט כפי שהראינו לעיל⁴. מיעוט הידיעות על חייו של ר' טוביהו אינו מאפשר לקבוע מתי בדיוק כתב את ספרו וגם לא ידוע מתי הוכר הספר במערב אירופה.

*

מדרש שכל טוב התחבר בידי ר' מנחם ב"ר שלמה ונסתיים בשנת 1139. סימנים שונים מראים כי המחבר חי ופעל באיטליה⁵. כנראה מתחילה נערך הספר על כל ספרי התורה אבל בידינו הוא נשתמר רק מבראשית ט"ו, יב (ברית בין הבתרים) עד שמות י"ט, י (מעמד הר סיני)⁶. לפי בובר במבוא לספר (עמ' LIX) בא בעל המדרש בקשרי מכתבים עם ר' שלמה בן אברהם ב"ר יחיאל, שהיה קרוב של ר' נתן בעל הערוך⁷. הרי שיש לו קשר אל חכמים איטלקיים ידועים ויתכן שקשריו עם משפחה זו הם שהביאוהו במגע גם עם תורתו של רמ"ה. בפועל אין קשר ודאי בין מדרשי רמ"ה ובין מה שבידינו ממדרש שכל טוב. את במד"ר אין הוא מזכיר וכמעט בטוח שלא הכירו, וזאת אף אם היה במד"ר קיים בזמנו של ר' מנחם בן שלמה. קשה למצוא קשר בין שכ"ט לבמד"ר ואף זיקה בין נושאי התענינותם קשה למצוא כיון שהספר כפי שהוא בידינו אינו כולל את במדבר.

לפי שליזינגר במאמרו על פרשה ו' של במד"ר⁸, שכל טוב הוא אב טיפוס של פרוש מהסוג של במד"ר פרשה ו'. נראה שאילו היה בידינו מדרש שכל טוב לספר במדבר היה המדרש נראה דומה לפ"ו של במד"ר. יתכן שבפרשה זו משוקע חומר ממקור פרשני בלתי מזוהה, מטיפוס הדומה לשכל טוב, אם כי קשה להניח ששכ"ט עצמו שימש מקור לפרשה.

ה ע ר ו ת:

1. הידיעות על תולדות חייו הנן מועטות ואף מקום מגוריו אינו ידוע בברור. היו חוקרים ובהם צונץ אשר טענו כי הוא היה בנו של ר' אליעזר הגדול ממגנצא, ואם כן הרי היה המחבר קשור קשר הדוק אל גדולי אשכנז של זמנו אך הדבר מסופק. ברור שידיעות משם הגיעו אליו כי הוא מספר (בפרושו לויקרא כ"ב, לג ולשיה"ש א' ג) על מסעי הצלב ועל קידוש ה' בקהילות ובמיוחד במגנצא, שהיה בימיו. המחבר עוסק גם בנושאים הנוגעים לארצות האיסלם וכנראה היה קשור גם ליהודי ארצות אלה. וראה מה שציין בובר במבוא. 2. הנושא נדון בחט"ב' פרק 16.
3. וד"ל מדבר על מסדר המדרש לפרשת נשוא ולא על מסדר במד"ר, אע"פ שלא ראינוהו מבחין ביניהם. דבריו הובאו בפרושו לפי"א ח' (אות מ"ט). 4. חט"ב' פרק 17.
5. אם כי היו שראו במחבר חכם צרפתי. ראה דברי בובר במבוא לספר, עמ"פ X-XI.
6. הידיעות על רבותיו וחבריו ועל מקורותיו של ר"ט מועטות ואינן בטוחות.
7. ר' אברהם זה הוא אחיו של בעל הערוך. ראה המקורות שהביא בובר במבואו שם.
8. ספר היובל לרב ד.צ. הופמן. על פרשה ו' במד"ר ראה חטיבה ב', פרק 2.

חטיבה ג', פרק 4: במדבר רבה וילקוט שמעוני

בעית זמנו ומקומו של ילקוט שמעוני היא מענינת וחשובה, ולמרות המאמץ שהושקע בה היא טרם נפתרה. מתוך החומר הקיים עולה רק כי המחבר היה רבנו שמעון הדרשן, ראש הדרשנים זצ"ל מק"ק ורנקפורט (=פרנקפורט דמיין)¹. סקירת מקורות יל"ש שנעשתה בשיטתיות ע"י ד. היימן² ובאופן פחות שיטתי ע"י חוקרים שקדמו לו מעלה כי בעל יל"ש לא השתמש במדבר רבה ועל כך אין חולק³. כבר בשנת 1840 כתב הרב צ. חיות (אגרת בקרת דף ל"ד)⁴ על במד"ר: "וכמדומה לי שגם הילקוט אינו מעתיק ממנו".

א. אפשטיין טוען שהילקוט מזכיר את שמות רבה וכך סבר להוכיח כי במד"ר מאוחר משמו"ר. גם בובר⁵ וגם היימן⁶ לא קבלו את עמדתו וטענו כי בעל הילקוט לא ראה את שמו"ר וכך כתב גם א. שנאן⁷. לכן אין לקבוע את יחס הזמנים שמו"ר/במד"ר ע"פ יל"ש. ברור שיל"ש הכיר את מדרש תדשא⁸. ויש להעיר מספר הערות בדבר במד"ר ויל"ש:

ביל"ש משלי ג', לא - אל תקנא באיש חמס וגו', רמז תתקל"ה, מובאת דרשה ארוכה אשר מקורה במד"ר פי"א, א'. לא ידוע על מקור קדום יותר לדרשה זו, ומבחינות שונות היא נראית כדרשה של במד"ר: יש בה כעין סיכום דברים שנאמרו בשתי הפרשיות הקודמות, ט' וי', העוסקות בחטאי סוטה וניאוף, שכרות וגזל ובענשי החוטאים. לדברים נוסף גם מימד היסטורי המסביר את גורל ישראל בגלות בצל בני אדום החוטאים וכו', והם הולמים את רוח במד"ר במקומות אחרים⁹. לפי השערותנו נובעים דברים אלה ממדרש בלתי ידוע של ר' נחש הדרשן¹⁰. וכדרכו של במד"ר לעיחים, הוא מצרף דברי סיכום אלה לפתיחת הפרשה הבאה. לפי זה יש לטעון שהילקוט עשה כאן שימוש במד"ר.

אלא שהיימן ב"מקורות יל"ש" הראה שכל הדרשה הזו אינה מופיעה ביל"ש המקורי, לא בכתה"י ולא בדפ"ר, והיא נוספה אליו על ידי ר' אברהם גדליה, המדפיס מליוורנו במהדורת יל"ש שלו (ת"כ, 1620). דבריו מתייחסים לכל ארבע היחידות שבדרשה¹.

היימן עצמו מפנה בשני מקומות אל במד"ר: ברמז תש"י וברמז תשי"ד², אך מעיון בדברים ואף מתוך הערותיו שלו מתברר שהמקור לדברי יל"ש בשני המקרים הוא תנחומא. אין כאן טענה כאילו יל"ש השתמש בבמד"ר אלא הצבעה על מקבילות³.

פרשת סוטה נדרשת ביל"ש כמו בבמד"ר, בשלושה מחזורי דרשות. אלא שהתופעה כאן שונה לגמרי מזו שבבמד"ר. שני המחזוריים הראשונים הנם קצרים יחסית ואינם אלא העתקה ישירה וכמעט ללא שינויים ממדרש תנחומא. גם בתנחומא אפשר להצביע על שני מחזוריים כאלה: מתחילת פרשת נשוא עד סוף פסקה ד' (ת"ב ז'). היימן הפנה בציוונו אל (ת"ב), ומשם ועד סוף דרשות הסוטה, בפסקה ז' (ת"ב סוף י"ג). המחזור השלישי ארוך יותר ומעורב ממקורות שונים, כדרכו של יל"ש. בעל הילקוט, המצטט כאן יחידות ארוכות מתנחומא, מביאן כצורתן וברציפות, ורק לאחריהן הביא קטעי מקורות אחרים.

בעל במד"ר לעומת זאת בנה את המחזוריים הראשון והשני ממקורות שונים⁴, וללא אחידות גלויה מבחינת המקורות, הסגנון, הנושא המפורט או שיקול גלוי אחר. ואילו המחזור השלישי שונה לחלוטין באפיו ובסגנונו משני קודמיו, נלקח כנראה ממדרשו של רמ"ה ואין בו חומר הלכתי. גם הפרופורציות הכמותיות בין שני המחזוריים שונות. בבמד"ר תופס המחזור הראשון כ-62% מכלל החומר שבדרשה, המחזור השני כ-25% ממנו, והשלישי – כ-13% בלבד⁵. ואילו היחס ביל"ש: 10% מן החומר במחזור הראשון, 5.4% בשני ו-84.6% בשלישי. השוני הנו מהותי ומאפיל על הדמיון בין התופעות.

למרות השוני אין לשלול את האפשרות ש במד"ר ויל"ש הכירו מקור דרשות קדום בעיקר בהלכה, אשר היה בנוי משני מחזורי דרשות ואשר שימש את שניהם, במישרין או בעקיפין. כמייד⁶ היה בפני בעל במד"ר מקור מדרשי אבוד לספר במדבר.

הערות:

1. נוסח זה נדפס בשער מהדורת ר' מאיר פרינץ, היא מהדורת ונציה שכ"ו, 1526. חומר ביוגרפי נוסף, בעיקר ע"פ ההשערה, ימצא המעיין במבואות הנזכרים.
2. מקורות ילקוט שמעוני. הספר נערך ע"פ כת"י אוקספורד ודפוס ראשון.
3. אם כי היימן מציין בכמה מקומות לבמד"ר, אין הוא טוען שבמד"ר הנו מקור ליל"ש אלא רואה בו מקבילה. במקורות יל"ש ת"ב הוא מונה את כל המקורות בכתה"י ובדפוס ראשון בשיטתיות, וקובע שהילקוט לא ראה את במד"ר. בדפוסים של שאלוניקי וונציה לא נזכר במד"ר כמקור ומדפיסים מאוחרים ציינוהו מדעתם.
4. מקדמוניות, שס. על אגרת בקרת של הרב צבי חיות ראה: הרשקוביץ ר' צבי הירש חיות, עמ' ת"ז ואילך וההערות. ראה גם הערה 237 שס. דברי הרב חיות הובאו גם במבואו למדרש רבה הנדפס בראש מדרשי רבה במהדורת וילנא. וראה מביא פרק 2.

5. מקדמוניות, ב' עמ' ס"ב.
6. ראה דבריו במבואו לתנחומא שלו, ח"א עמ' 74 והערה ב'. וראה גם בהערה הבאה.
7. עוד כתב בובר על כך בפתח דבר ל"ליקוטים ממדרש דברים רבה", עמ' III.
8. מבוא למקורות יל"ש ח"א (תורה), עמ' I וסוף עמ' 137. ביל"ש ח"א לשמות, ד' א, עמ' 113 טור 1 מאמר 9 שורה 2 כ"א (סימוני הימין) צויין כבר בד"ר לשמו"ר ולדברי הימין המקור למאמר הוא דב"ר רפ"א. על כך כתב בובר (ראה ראה הערה קודמת). גם ביל"ש לאיוב, ל"ז, ה, רמז תתקכ"א מובא מאמר שבו צויין שמו"ר כמקור, והיימן (מקורות יל"ש ח"ב, עמ' 415) קובע שבעל יל"ש לא ראה את שמו"ר ומקור הדרשה בתנחומא. וראה עוד דברי הימין במבוא לח"ב, עמ' 9.
9. שנאן הסתמך על דברי הימין במקורות יל"ש. מבוא לשמו"ר עמ' 21 והערה 70.
10. על חשיבותו של מדרש תדשא לחקר במד"ר ראה פרק 15 בחטיבה א'.
11. ראה חטיבה ב' פרקים 13, 14. 11. על רמ"ה ומדרשו ובמד"ר ראה חטיבה ד'.
12. מקורות ח"ב עמ' 354, מאמרים 12-15. 13. שם ח"א, עמ' 469, 3 ועמ' 473, 7.
14. לא ברור לשם מה ציין זאת במיוחד. במקום אחד טעה הימין באיתור המקורות בקשר עם במד"ר. בהערותו לרמז ז' (יהושע, ב' א מקורות יל"ש ח"ב, עמ' 19 מאמר 5) על המילים "אבל אלו ששלח יהושע..." הוא כותב: "לא מצאתי בתנחומא ובתנ"ב ונמצא בבמד"ר רפ"ז (במד"ר ח"ב!) אבל היל"ש לא ראה את במד"ר". הערה אינה מובנת כי הדברים כתובים בברור בתנחומא והועתקו בבמד"ר בדאש המדרש לפרשת שלח. ביל"ש שלח חסר הפרט שבו התלבט הימין ביל"ש יהושע ולכן לא העיר עליה במקורות יל"ש שלח. הדבר נזכר בשם במד"ר גם בילקוט המכירי מלאכי ב' ד, אבל רק בציון כללי: "במדבר סיני פרשת שלח... וישלח יהושע בן נון... כדאיתא שם".
15. ראה חט" ב' פרק 2, בדיון על פ"ט. תופעה דומה נמצאת בספר "מאור האפלה". ראה פרק 11 בחט" זו והערה 35. 16. חטיבה ב', פרק 2 שם. 17. חט" א' פרק 18.

חטיבה ג', פרק 5: רבי יהודה בן יקר ובמד"ר

אחד מראשוני המשתמשים בבמדבר רבה, ואולי הראשון שבהם, הוא ר' יהודה בן יקר, מפרש התפילות והברכות. קשה לקבוע בדיוק את זמנו, מקומותיו ותולדות חייו של ריב"י. שם אביו רומז אולי למוצא אשכנזי. ריב"י היה תלמידו של ר' יצחק בן אברהם (הריצב"א) מבעלי התוספות בצרפת, לפני שנפטר ריצב"א בשנת 1199 או 1210². אחר שלמד בצרפת עבר לקטלוניה ושם למד רמב"ן תורה מפיו. בתקופה זו פעלו בגירונה המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל³. רמב"ן מזכיר את ר' יהודה בברכת החיים בחידושו למסכת בבא-בתרא (לדף ל"ו ע"ב ולדף קי"ג ע"ב). במקום אחר בחידושי נזיקין⁴ רומז רמב"ן לשנת הכתיבה: לפני התתקפ"ג - 1223, ואם כן לא רחוק לשער כי גם חידושי בבא בתרא נכתבו סמוך לאותה שנה ולפי זה לא קדמה פטירת ריב"י לשנה זו⁵. (מאידך טוען ש. ירושלמי שריב"י נפטר בין השנים 1205-1218, אך ראיותיו אינן משכנעות⁶).

בדרך כלל אין ריב"י מזכיר את חבריו או את תלמידיו. בהשלמות לפרוש⁷ נזכר אב"ן, אבל כנראה אין הכוונה לר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) האשכנזי שנפטר בשנת 1170 או סמוך לה, אלא לר' אברהם בן נתן הידני, בעל "המנהיג" מלוניל⁸. במקום

אחד נכתב בפרוש "אמר לנו ר' בשם ר' אליהו זצ"ל". במקום אחר מזכיר ר' יהודה את רבנו חיים. אולי כוונתו לרבנו חיים בן חננאל הכהן מפריס, תלמיד רבנו תם ומבעלי התוספות במחצית השנייה של המאה הי"ב. ריב"י רואה עצמו צרפתי גם בשבתו על אדמת קטלוניה והדבר נרמז בדבריו בכמה מקומות¹. הוא אינו מזכיר את במד"ר בהקשר צרפתי כלשהו ואין לחשוב שהוא הכיר את במד"ר בטרם בא לקטלוניה.

שני חיבורים ודאיים כתב ריב"י. האחד מהם הוא פרושו לתלמוד הירושלמי שלא הגיע לידינו². החיבור השני הוא פרוש התפילות והברכות המקיף את כל תפילות השנה ונלווה אליו גם פרוש ההגדה של פסח. בתוך הפרוש שוקעו מנהגי תפילה שונים, רובם מצרפת וספרד, ודברי חז"ל שאותם מביא המחבר כמקור לכמה קטעי תפילה וכסימוכין לפרשנותו. הדרך שבה הוא משתמש בבמד"ר מלמדת כי הוא רואה את במד"ר כספר של חז"ל ואין שום סימן של הסתייגות מצידו באשר לטיבו של במד"ר. בזמנו ובמקומו של ריב"י כבר ראו את במד"ר כמדרש קדום וכנראה לא הבחינו בינו ובין המדרשים העתיקים.

ר"י בן יקר מזכיר את במד"ר בשמו³ ומצטט ממנו למעלה מעשרים פעם, מאלה שתיים מתייחסות לחלק השני של במד"ר⁴. בידי ריב"י היה במד"ר שלם על שני חלקיו ונתכנה בשם אחד, כבימינו. לא פעם מעבד ריב"י את קטעי במד"ר שהוא מביא, כדרכו בחיבורו, אבל לרוב העיבוד אינו מרחיק לכת ויש להיעזר בכתביו כעדי נוסח חלקיים לפחות⁵.

סיכום: חשיבות רבה נודעת לכתבי ריב"י לחקר במד"ר ואלה עיקרי הדברים:

- א. ריב"י הוא החכם הראשון הידוע לי בין המזכירים את במד"ר בשמו ומצטטים מתוכו, בסוף המאה הי"ב או בתחילת המאה הי"ג;
- ב. ריב"י היה חכם אשכנזי או צרפתי שעבר לקטלוניה והמשיך את לימודיו שם. לא ידוע שהכיר את במד"ר באשכנז ונראה שהכירו רק בקטלוניה ואולי בפרובאנס;
- ג. כתבי ריב"י משמשים עדי נוסח לבמד"ר למרות שהוא מעבד את מקורותיו לא מעט;
- ד. קרוב לוודאי שריב"י הכיר את במד"ר כספר שלם וראהו כראות ספר מספרי חז"ל.

הערות:

1. השם יקר היה מוכר למדי באשכנז בימי הביניים. לדוגמה: בספר מעשה הגאונים עמ' 55 נזכר ר' דוד בן יקר כאחד "המיושבים", כפי הנראה ממגנצא (אם כי יתכן גם שהוא וחבריו הם אנשי ארלדי. ראה הערה נ"ט אצל אפשטיין שם). ידוע יותר הוא ר' יעקב בן יקר, תלמידו של רגמ"ה ורבן הזקן של רש"י, שחי בוורמיזא במאה הי"א. באותה תקופה חי במגנצא ר' יקר, מגוי ר' מכיר ומבעלי "מעשה המכיר". במאה הי"ב נודע בצרפת ר' יצחק בן יקר. ראה בערכו באנציקלופדיה Juidaica כרך 9 עמ' 34. עוד נציין חכם בשם ר' יקר הלוי הנזכר בספר האסופות. ידוע יותר הוא ר' אלחנן יצחק בן יקר. עליו ראה אורבך, בעלי התוספות ח"א עמ' 237. לא בלתי אפשרי הוא כי אדם זה היה אחיו של ר' יהודה בן יקר.
2. לא ברור אם נפטר ריצב"א בשנת 1199 או בשנת 1210. ראה: אורבך, בעלי התוספות מהד' שניה ח"א, עמ' 270-271 והערות 47*, 47.
3. בפרק הבא בחטיבה זו יתברר כי גם ר' עזרא וגם ר' עזריאל מזכירים את במד"ר.
4. בחידושינו למסכת עבודה זרה, זף ט.

5. ריב"י מרבה להזכיר את הרמב"ם בפרוש התפילות והברכות שלו, ולרוב הוא מזכירו כ"רבינו משה" סתם. רק במעט מקומות, ורובם (אך לא כולם) בסוף הספר, נזכר רמב"ם בברכת המתים. ואם יש ממש בהבחנה זו הרי שהפרוש נכתב סמוך לשנת 1205, (שנת פטירתו של הרמב"ם), לפנייה ולאחריה. ניכרת עקביות כמעט מלאה בין כתה"י העיקריים של הפרוש בהוספת ברכת המתים לשם הרמב"ם. אעפ"כ אין הראיה מכרעת. ש. ירושלמי, מהדיר הפרוש מזכיר תעודה משנת תתקס"ה(?), 1205 שעליה חתום ר' אברהם ב"ר יהודה נרבוני ש"ץ, וכנגדה תעודה משנת תתקע"ח, 1218 שעליה חתום ר' אברהם ב"ר יהודה זצ"ל ולדברי ירושלמי החותם הוא בנו של ריב"י. הרי שבין השנים הללו נפטר ריב"י לעולמו. אבל אין ודאות בדבר זהותו של החותם, ומכל מקום לפי זה נפטר ריב"י בין השנים אחת עשרה והעשרים וארבע לחיי רמב"ן (אשר נולד כנראה בשנת 1194). הדבר קשה להולמו כיון שרמב"ן רואה עצמו כתלמיד מובהק של ריב"י וקרוב לודאי שהוא למד לפני רבו זה גם אחר השנים שצויינו.
7. השלמות לפרוש, מהדורת ירושלמי עמ' 9,7.
8. הדבר מסתבר גם על פי קרבת האופי בין פרושו של ריב"י לבין ספר המנהיג, אולי גם משום הקרבה היחסית של מקום וזמן בין בעל המנהיג ובין ריב"י. בעל המנהיג נפטר בשנת 1215. ראה: ספר המנהיג, מהדורת רפאל ח"א, עמ' 15. דברי ריב"י על מניין עשרה (השלמות עמ' 9) קרובים לדברי המנהיג (שם ח"א עמ' קי"א).
9. דוגמה: בפרושו למוסף של שבת הוא כותב "וכך אנו אומרים תקנת שבת בכל ארץ צרפת וכותבין אותו בק'... ובספרד נוהגין אותו בכ', תיכנת שבת". והוא מזכיר את מנהגי צרפת ואשכנז במקומות נוספים ברוח דומה. ח"א עמ' קי והערה 238 שם.
10. החיבור נזכר בשו"ת הרשב"א חלק א' סימן תקנ"א ובפרוש אבות של רשב"ץ "מגן אבות" פ"ד משנה י"א, בעניין כנויו של ר' יוחנן הסנדלר. רמב"ן דומז לחיבור בפרוש סוגיית ירושלמי שהביא בפרושו לב"ב דף ל"ו וכותב: "כך פרש לי רבינו נ"ר". הפרוש נזכר אצל החיד"א ב"שם הגדולים" מערכת ספרים, ערך תלמוד ירוש'.
11. על שמותיו של במדבר רבה ראה מבוא, פרק 3.
12. השני ביניהם מצוטט כך: "...כדאמרין בספרי במדבר רבה...". פרטים נוספים בחטיבה ו' פרק 2. 13. ראה חטיבה ו', פרק 2.

חטיבה ג', פרק 6: ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה

ר' עזרא בן שלמה ור' עזריאל היו תלמידי ר' יצחק סגי נהור בן הראב"ד (בעל ההשגות) בפרובאנס¹. הם עברו לגירונה שבקטלוניה בחלק הראשון של המאה ה"ג ועמדו שם במרכזו של חוג המקובלים. לא ידועים הזמנים המדויקים של הגירתם ושל חיבוריהם השונים. ר' עזרא נפטר באחת השנים ד"א תתקצ"ח, 1238 או ה"א ה', 1245². ר' עזריאל היה צעיר ממנו ואפשר שהיה אחיו כדעת ג. שלום³, או חתנו, כדעת תשבי⁴.

ר' עזריאל נודע בפרוש האגדות שלו⁵. שם הוא מזכיר את במד"ר בשמו ומצטט ממנו בארבעה מקומות בפרוש, ומצטטו בעוד שני מקומות בלא להזכירו. שלושה ציטטים הם מפ"ב, אחד מפ"ג, אחד מפט"ו ואחד מפ"כ. מכאן שהמחבר מכיר את במד"ר במתכונתו הכוללת את החלקים א' ובי"ג. רוב הקטעים המצוטטים הנם קצרים, להוציא אחד. לפחות אחד מן הקטעים מופיע גם בספר "השואל" לר' עזריאל בלשון "מצינו במדרש".

פרוש האגדות לר' עזריאל מבוטט בעיקרו על פרושי האגדות לר' עזרא. ר' עזריאל הרחיבם ועבדם על פי דרכו. מבדיקת כתה"י של פרושי ר' עזרא מתברר שכבר הוא מזכיר את במד"ר בשמו ומצטט מתוכו בלשוננו. גם היא מצטט בשם כמילוי משני חלקי הספר וגם

הוא רואה אותו כחיבור של חז"ל: בפרוש שיר השירים שלוש כותב ר' עזרא על הפסוק "מרכבו ארגמן" (שיר"ש ג', י) "...וכן אמרו חז"ל במדרש במדבר סיני רבה". נראה שבחיבור זה אין ר' עזרא מצטט את במד"ר אבל הוא מזכירו בשמו, ואם כי דבריו על הפסוק "ודגלו עלי אהבה" (שיר"ש ב', ד) מזכירים מאוד את במד"ר פ"ב, י"ט, יתכן שר' עזרא משתמש במקורות קדומים אחרים*. דברים דומים לאלה של ר' עזרא באותו עניין מביא גם רמב"ן ומציין אודותם: "עוד ראיתי במדרש"י.

סיכום הדברים כאן אינו שונה מזה שבפרק הקודם: גם מדברי ר' עזרא ור' עזריאל עולה כי במד"ר היה מוכר במקומם, פרובאנס ו/או קטלוניה כמדרש חז"ל ובשלמותו. גם כאן יש בדבר עניין הן מבחינת תפוצתו של הספר והן מבחינת נוסחו. מבחינת התקופה ואזור הפעילות בתקופתם המאוחרת אין הבדל משמעותי בין ריב"י לראשוני המקובלים. לעומת זאת אין כל ידיעות על פרק אשכנזי אצל המקובלים ויש להניח כי הם הכירו את במד"ר בפרובאנס או בקטלוניה בראשית המאה ה"ג (או בסוף ה"ב)†.

הערות:

1. דברי ימיהם של ר' עזרא ור' עזריאל, וכן היקפה וטיבה של יצירתם הספרותית התגלו והתבררו בעיקר הודות לעבודותיהם של ג. שלום, י. תשבי, א. גוטליב וחוקרים אחרים בני דורנו. עד לפרסומם של המחקרים על הקבלה וראשוניה בשנות הארבעים למאה זו שורה אי-בהירות באשר לתולדות המקובלים ויצירתם.
2. ג. שלום, תעודה (הערה 1) ותשבי, המקובלים (הערה 2) עמ' 178.
3. שלום, שרידים, עמ' 201-203. וראה ביקורתו של תשבי על השערה זו: המקובלים, עמ' 179-180.
4. תשבי, המקובלים, עמ' 180.
5. פרוש האגדות לר' עזריאל מגירונה, מהדורת י. תשבי, ירושלים תשמ"ג. נעזרנו בפתח שבסוף הספר. על חלקו של ר' עזרא בספר ראה: תשבי בהקדמה, עמ' 9.
6. הציטטים הם מפרשיות במדבר, נשוא, בהעלותך, בלק.
7. פורסם ב"כתבי רמב"ן" ח"ב במהדורת שעוועל כפרוש של רמב"ן. כבר א. יללינק הוכיח את שייכות הפרוש לר' עזרא. ראה: תשבי, המקובלים עמ' 1 והערה 1 שם.
8. דברי שעוועל שם בהערה 23 והצעתו לזהוי המקור בבמד"ר אינם סבירים כלל.
9. במקום זה יתכן שהוא מצטט קטע מתוך במד"ר שהיה לפניו ואינו לפנינו. ראה נספח מס. 2. תופעה דומה מצויה גם אצל מחברים אחרים.
10. בפרושו לבמדבר ב', ב. על רמב"ן ובמד"ר ראה להלן.
11. חכם אחר הקשור לאותה חבורת מקובלים הוא ר' יעקב ב"ר ששת. במהדורת "משיב דברים נכוחים" של ריב"ש שפרסם מציין המהדיר, א. וייזא לפרק ט' שורה 311 וטוען כי הדברים שם לקוחים מבמד"ר פי"ג, כ' (משל הנר הדולק והחסר). אבל יש להסתייג מדברים אלה משני טעמים: א. המשלים בשני הספרים אינם דומים וספק רב אם לפנינו חומר מקביל. ב. מקורו של המשל בבמד"ר הוא בספרי בהעלותך צ"ג, ולכן אף אם השתמש ריב"ש במשל זה יתכן שלקחו מספרי.

חטיבה ג', פרק 7: חכמי ספרד במאות י"ג וי"ד -

רמב"ן, רבנו בחיי, אבן שועיב, בעל הטורים, מנורת המאור

רמב"ן שנולד בגירונה, כנראה בשנת 1194, היה תלמידם של ריב"י ושל המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל. רוב ימיו ישב רמב"ן בקטלוניה ושם הכיר את במד"ר שהיה ידוע לדגותיו. כבר צונץ ציין שריב"ן מצטט את במד"ר, לרוב תוך איזכור שם המדרש. אצל

רמב"ן כאצל רבותיו הנזכרים אין הבחנה בין שני חלקי במד"ר והוא מצטט משניהם לפי הצורך. רוב ההבאות במד"ר מצויות בפרושו לספר במדבר. מצאנו הבאה אחת גם בפרושו לדברים, פרשת עקב (מהמדרש לפרשת במדבר)². 15 הבאות ישירות אותו בפרושי רמב"ן לתורה והן מתחלקות לפרשיותיהן כך: במדבר - 6 ציטטים; מבהעלותך וחוקת - 2 מכל פרשה; מקורח - אחת; מבלק - ארבע; מנשוא (!), שלח, פנחס, מטות ומסעי אין ציטטים. נוסף לאלה מזכיר רמב"ן את במד"ר לפחות פעם אחת בחידושו לתלמוד, במסכת יבמות (ס"א ע"א) בלשון: "...וכדאמרינן באגדה במדבר סיני רבה"³. כן משתמש רמב"ן בקטע במד"ר בדרשתו לחתונה⁴. במקום אחד לפחות בפרושו לתורה⁵ הוא משתמש בדברי במד"ר (או "מדרש אחר") לא לשם ציטוט אלא כמקור לרעיונותיו.

בלשונו של רמב"ן מתחלפים כנויי המדרש כך: מדבר סיני רבה, מדרש במדבר סיני רבה, מדרש סתם, מדרש רבה, אגדה במדבר סיני רבה, הגדה של במדבר סיני רבה. פעם אחת מכונה במד"ר "הגדה של ויקרא רבה" אבל בדפוס ראשון הכינוי הוא ויקרא רבה⁶.

כל הציטטים של רמב"ן הם מהחומר שמקורותיו ידועים. ברור שרמב"ן השתמש במד"ר ולא בתנחומא כיון שאחדים מהציטטים מתייחסים אל קטעים שאינם בתנחומא וישנם במד"ר. כך לדוגמה הוא מצטט את הדרשה הארוכה במד"ר פ"ב, י" שמקורה במדרש כונן⁷. בתנחומא (במדבר י"ב) הדרשה הרבה פחות מפותחת מאשר בכונן ובמד"ר.

שנים מתלמידי תלמידיו של רמב"ן, רבנו בחיי ור"י אבן שועיב משתמשים במד"ר.

רבנו בחיי בן אשר, תלמיד הרשב"א, חי בארגון בסוף המאה הי"ג ובתחילת הי"ד. יחסית לגודל פרושו לתורה ולהבאות שהוא מביא ממדרשי אגדה כגון ב"ר או תנחומא אין הוא מרבה להביא את במד"ר. ואולם דרשות רבות מובאות אצלו כ"מדרש" סתם והן מופיעות לפנינו בתנחומא ובמד"ר וקשה לדעת לאיזה מהם התכוון המחבר. הוא הכיר את שניהם: בכינוי מדרש משתמש רבנו בחיי עבור מדרשים שונים ורק לעיתים רחוקות הוא נוקב בשמותיהם, אעפ"כ הוא מזכיר לעיתים הן את במד"ר הן את תנח" בשמותיהם.

בעיית כינויו של במד"ר בפי רבנו בחיי היא סבוכה ותדון בחטיבה ו' פרק 5.

במקומות מעטים אפשר לקבוע בוודאות כי רבנו בחיי לקח קטעים ממד"ר אע"פ שלא הזכיר את המדרש בשמו. מאידך, במקום אחד לפחות מציין הוא לבמד"ר והקטע שהוא שם אינו במד"ר לפנינו⁸. במקום אחד ציין רבנו בחיי ל"מדרש רבה" בפרושו לספר דברים (ל"ג, ה; שעוועל עמ' תע"ח) וברור שכוונתו למדרש במדבר אבל לא ברור אם הכוונה לבמד"ר או לתנחומא שכן העניין מופיע בשניהם. לא מצאנו אף דוגמה אחת אשר תוכיח באופן חד משמעי כי רבנו בחיי משתמש במד"ר ח"ב כבמד"ר. בפרושו לבמדבר כ"א, א מזכיר המחבר את שם מדרש תנחומא על דרשה המופיעה לפנינו הן ברבה (פרשה י"ט) הן בתנחומא (חוקת). יתכן שבפניו היה במד"ר שלם כפי שהיה כבר אצל ריב"ז וראשוני המקובלים⁹, אבל הוא הכיר שהמדרש הנו היסודי לתנחומא והעדיף לכנותו כאן בשמו זה.

מחבר אחר שחי באותה תקופה ובמרחק לא גדול מרבנו בחיי ומשתמש אף הוא במד"ר הוא ר' יהושע אבן שועיב שהיה דרשן מפורסם. הוא חי בנבארה שבצפון ספרד, לא הרחק מארגון, במחצית הראשונה של המאה הי"ד, וגם הוא היה תלמיד הרשב"א¹. חיבורו העיקרי, אך לא היחיד, הוא קובץ דרשותיו לפרשיות התורה והקובץ כולל חומר מדרשי רב שחלקו אינו מוכר ממקומות אחרים. הספר נדפס לראשונה בקושטא בשנת רפ"ג, 1523. ריא"ש מרבה לצטט חכמי ספרד שקדמו לו והושפע במיוחד מהרמב"ן. הוא מכיר את במד"ר ומזכירו (כ"מדבר סיני רבה") לפחות פעם אחת², בדרשתו לפרשת עקב. הקטע המצוטט לקוח מפ"א, ב'. במפתח של אברמסון לא נזכר שימוש של אבן שועיב במד"ר ח"ב אולם אין להסיק מכאן על דבר היקף במד"ר שהיה בידיו מפאת מיעוט השימוש שעשה המחבר במד"ר בכלל. לא מצאנו עדות לשימוש במד"ר אצל תלמידי רמב"ן עצמו ואף אצל המשתמשים במד"ר אין עקביות בהיקף השימוש בו. אבל אפשר לומר בוודאות כי במד"ר היה מוכר בשמו ובתוכנו בקרב חכמי ארגון וקטלוניה במאות י"ג - י"ד.

מחבר אחר הוא ר' יעקב בן אשר בעל הטורים, מחשובי הרבנים בטולדו בראשית המאה הי"ד. הוא הגיע לשם לאחר שהגר עם משפחת אביו הרא"ש בן יחיאל, מאשכנז³ וחי כמה שנים בברצלונה⁴. בעה"ט נפטר בטולדו בשנת 1343 או סמוך לה⁵.

ככל הנראה אין ציטטים ישירים של במד"ר בתוך פרושיו (הארוך והקצר) של בעה"ט לתורה. אע"פ כן בעה"ט ידע על קיומו של הספר ויתכן שאף הכירו מקרוב אע"פ שכנראה לא ציטט מתוכו במישרין. מסקנה זו נובעת מדבריו בפרושו הארוך לבמדבר א' א. הוא מביא שם את דברי רמב"ן ואומר: "וכתב הרמב"ן לא נתברר לי... ובמדרש במדבר סיני רבה דורש אותו לשבח ולגנאי...". לשון בעה"ט אינה בדיוק לשונו של הרמב"ן. אצל רמב"ן נכתב כאן: "אבל בהגדה של ויקרא רבה דורש לשבח...". כך בדפוס הרווח, אבל בדפוס ראשון נכתב כאן פשוט "בויקרא רבה"⁶. מסתבר שבעה"ט מצטט את רמב"ן שהביא את במד"ר וברור איפוא שבעה"ט יודע על במד"ר גם אם אין הוא מצטט מתוכו במישרין.

גם מדבריו בפרושו הארוך בסוף נשוא עולה שהוא מכיר את במד"ר: "...ובמדרש מפרש טעם לכל אחד, ועת לקצר...". כוונתו לבמד"ר בו נתנו טעמים מפורטים לכל אחד מקרבנות הנשיאים בנפרד, והרי שבעה"ט מכיר את במד"ר במישרין ולא רק דרך רמב"ן.

ר' ישראל בן יוסף אלנקווה מחבר "מנורת המאור"⁷ חי בטולדו במאה הי"ד ונספה שם על קידוש ה' בפרעות קנ"א, 1391. הוא היה בן למשפחה ותיקה בעיר ושימש כחזן. ספרו מנורת המאור הנו אוסף דרשות מוסר והלכות שימושיות והוא נכתב על מנת לענות על צרכיהם של יהודי ספרד הנרדפים במחצית השנייה של המאה הי"ד. הספר בנוי מעשרים פרקים העוסקים בעניינים שונים ורבים בו דברי חז"ל בהלכה ובאגדה, לרוב בשינויים ועיבודים קלים. בדרך כלל אין הוא סוטה במדה ניכרת מן הגושה המקורי של הספרים. בספר ציטטים רבים מספרות ימי הביניים⁸ וכן ציטוטים מספרות חז"ל בלא ציון מקור.

שנים מקטעי במד"ר במנוה"מ באים מפרשת במדבר, חמישה מנשוא (בהם אחד מסופק). קטע אחר מבהעלותך ועוד אחד מסופק בא מפרשת קורח, רבה או תנחומא. מכאן שהמחבר מכיר את במד"ר שלם ומאוחד, גם בשמו. אף לא קטע אחד מקטעי במד"ר שבמנוה"מ לקוח מן החומר שנמצא בכת"י ואינו בדפוס, אך נראה שאין זה אלא מקרה. יתכן שהספר הגיע לטולדו מקטלוניה בתחילת המאה הי"ד, אולי בעזרתם של הרא"ש או בנו בעל הטורים.

ה ע ר ו ת:

1. הדרשות עמ' 400 הערה 83 לפרק 14.
2. את רוב ציטטי במד"ר אצל רמב"ן איתרנו בעזרת האינדקס של שעוועל ב"כתבי רמב"ן" סוף ח"ב. אינדקס זה אינו שלם ואינו מדויק ולעיתים טעה העורך בזהוי הקטעים שציטט רמב"ן. ע"פ האינדקס כל ההבאות מבמד"ר הן רק בפרוש לתורה. 6.
3. על כך ועל כנויי במד"ר בכלל ראה מבוא לחיבור זה, פרק 3.
4. גם על זאת פקח צונץ עיניו: הדרשות שם. 4. שעוועל ח"א, עמ' קל"א-קל"ח.
5. קטע במד"ר בעמ' ק"ל וקל"ז. 5. כלשון רמב"ן עצמו בדבריו לבמדבר ז', ב.
7. על מדרש כונן ובמד"ר ראה חטיבה א' פרק 15. הציטוט אצל רמב"ן בפרוש התורה, במדבר ב'ב וכן בדרשה לחתונה.
8. תופעה דומה מצאנו אצל כמה מחברים. ראה נספח מס. 2. הציטוט מבמד"ר אצל רבנו בחיי שאינו לפנינו מופיע בפרושו לשמות כ"ה, יח (שעוועל עמ' רע"ח). הדברים מופיעים בשם במד"ר גם בשני כתבי יד המכילים את פרושי רבנו בחיי: כת"י ששון 1165 מן המאה הי"ד או הט"ו, וכת"י ששון 40/73 מן המאה הי"ז התארוך ע"פ כרססת המכון לתצלומי כתבי יד שבספריה הלאומית. מוצא כתה"י לא נרשם.
9. ראה שני הפרקים הקודמים בחטיבה זו.
10. בהקדמתו לספרו "צדה לדרך" מספר ל' מנחם בן זרח: "ובימים ההם למדתי השנתיים ימים לפני מורי ה"ר יהושע אבן שועיב נ"ע". השנתיים היו 1329, 1330.
11. הדרשה מתייחסת לפסוק "ויאכילך את המן אשר לא ידעת ולא ידעון אבותיך", דברים ח' ג. הוא מופיע בדף פ"א ע"ב, ש"י 12 במהדורת אברמסון (דפוס קראקא).
12. הרא"ש הגיע לברצלונה בשנת 1304 והמשיך לטולדו לאחר ששהה בברצלונה זמן מה בחברת הרשב"א. בשנת 1306 הוא ובית דינו שבטולדו שולחים אגרת אל הרשב"א לברצלונה. ראה: א. ח. פריימן, הרא"ש, עמ' כ"ח והערה 15; עמ' ל"א והערה 49.
13. שנת הגירתו לטולדו אינה ידועה בוודאות. כנראה היה זה בערך בשנת 1314.
14. על פי כמה מקורות לא הגיע ר' יעקב לספרד אלא נשאר באשכנז. כך כותבים בעל שלשלת הקבלה ובעקבותיו בעל "סדר הדורות". יתכן שאפשר להסיק מסקנה דומה גם מדברי ספר יוחסין (מאמר חמישי; מהד' פיליפאבסקי עמ' 223). גם החיד"א ב"שם הגדולים" מוסר כי בעה"ט נשאר באשכנז ו"נסע מאשכנז לבוא לארץ-ישראל ובעיר כיא"ו נתבקש בישיבה של מעלה..." (ערך רבינו יעקב בן הרא"ש). אבל מתוך כתבי בעה"ט ברור שהוא הגיע לטולדו וחי בה, ואף מצבת קבורתו נמצאה שם.
15. הנושא נדון בחטיבה ו', פרק 4. ראה עוד מבוא לחיבור זה, פרק 3, פריט 2.
16. ספר מנוה"מ לר' יצחק אבוהב, שהנו מוכר יותר ונדפס פעמים רבות, מבוסס על ספרו של ר"י אלנקווה. ראה מבוא למנורת המאור אבוהב, מהדורת חורב-קצנלבוגן.
17. קשר מיוחד קיים בין מנורת המאור לאלנקווה לבין המדרש הגדול התימני. הדבר ניכר גם ע"י שפע ההפניות למדרש הגדול באינדקסים של ענעלאו ובמיוחד בכרך IV עמ' 135 תחת הכותרת ראה במיוחד דברי ענעלאו בעניין זה: כרך IV עמ' 37-39.
18. הספר יצא לאור בידי ה. ג. ענעלאו. מכת"י אוקספורד-בודלי. 1312. הספר יצא בארבעה כרכים ובצורף מבואות ומפתחות בניו יורק בין השנים 1929-1932. רוב המפתחות ציין המהדיר פעמים רבות לבמד"ר, גם אם הקשר לבמד"ר מסופק. רוב הקטעים הוודאיים מופיעים במנוה"מ בפרקי תלמוד תורה, שנים ב"אהבה החברים", ואחד אחד בפרק המצוות ובפרק נשואי אשה. קטע מסופק אחד לקוח מפרק התפילה.

חטיבה ג', פרק 8: ילקוטי אגדה מאוחרים ובמדבר רבה

בפרק זה ידונו שני ילקוטים מאוחרים ליל"ש, המשתמשים במד"ר: ילקוט המכירי וילקוט תלמוד תורה.

א. ילקוט המכירי נערך בידי ר' מכיר בן אבא מרי"ג. ע"פ המשוער חי המלקט בסוף המאה הי"ג ובמאה הי"ד בפרובאנס²²². מתחילתו הקיף החיבור דרשות לישיעיהו, ירמיהו, יחזקאל, תרי עשר, תהילים, משלי ואיוב. הילקוט לירמיהו, יחזקאל ואיוב אבד כולו וגם חלקים מהילקוט לישיעיהו ומשלי אבדו²²³. החלקים שנשתמרו **פזורים בכת"י שונים**²²⁴ ורובם נדפסו בידי מהדירים שונים²²⁵. ציוני המקורות פורטו כאן יותר מאשר ביל"ש ונמסר שמו המלא של הפרק או החיבור שממנו שאב המלקט. כבר ציינו חוקרים שלרוב מצטט ית"ת את מקורותיו מבלי לעבדם פרט לקיצורים פשוטים של פסוקים וכיו"ב²²⁶.

ילקוט המכירי מרבה לצטט את במד"ר. בחלקי הספר שנשתמרו מנינו 222 (!) ציטטים במד"ר²²⁷. אחדים מהם חוזרים יותר מפעם אחת בחלקי הילקוט השונים ולכן למעשה מספר הקטעים המצוטטים נמוך במקצת ממספר עצום זה. באחדים מהם מפנה המחבר עצמו אל הבאות שלו מן המקורות במקום אחר בילקוט. אורך הקטעים משתנה מיחידות קטנות בנות מספר מילים ועד גדולות בנות מספר עמודי דפוס, במקרים קיצוניים.

מתוך 222 איזכורי במד"ר 188 מתייחסים לפרשיות במדבר ונשוא ורק 34 מתייחסים לבמד"ר ח"ב. היחס בין במדבר ונשוא תואם בקרוב את את ממדי הפרשיות במדרש. בחלק השני של במד"ר מסתמנת נטיה להעדיף פרשיות ראשונות על פני האחרונות: מפרשת שלח מובאים 9 קטעים, מבהעלותך-8, קורח-5, מסעי-4, פנחס-3, חוקת ובלק-2,2, מטות-1. כנראה אין אחידות בדרכו של המלקט בציונים "רבה" או "תנחומא" במד"ר ח"ב אבל מספר ציטוטי תנח"ש רב ממספר ציטוטי רבה. ברור שהמלקט הכיר את במד"ר כספר אחד ובשם אחד. גם כאן יש קטעים שאינם במד"ר שלנו ויש שישנם בכתה"י אך לא בדפוס²²⁸.

חשיבותו של ילקוט המכירי לחקר במד"ר היא רבה בעיקר משום רבוי החומר הכלול בו. הילקוט משמש עד נוסח חשוב של המדרש וכן מקור לקטעי במד"ר אבודים. מבחינת חקר תפוצתו של במד"ר וגלגוליו משתלב המידע העולה מכאן בעולה ממקורות אחרים.

ב. ילקוט תלמוד תורה הנו קובץ דברי אגדה ופרשנות לתורה והוא נתחבר בידי ר' יעקב בן חננאל סיקילי (או סיצילי) שחי במאה הי"ד. הידיעות אודות המחבר ותולדות חייו מועטות. מוצא משפחתו כנראה מן האי סיציליה ומכאן שמו ויתכן שהוא נולד שם. מעדות המחבר מתברר שהוא היה בספרד, בארץ-ישראל ובסוריה ונדד גם בארצות אחרות. יתכן שהגיע גם לעדן²²⁹. את ילקוטו השלים בדמשק בשנת ה'צ"ו, 1336 אך את הילקוט לבמדבר השלים כבר בתמוז ה'פ"ד, 1324. עריכת הילקוט נמשכה איפוא זמן רב²³⁰.

ילקוט תלמוד תורה הנו חיבור רחב הבנוי על סדר פרשיות התורה. הספר מחולק לחמישה חלקים ע"פ חומשי התורה ולפי עדותו של המחבר הוא אסף בילקוטו קטעים מתוך 234 ספרים. בהקדמתו לילקוטי במדבר ודברים הוא מונה ומפרט את מקורותיו, בהם חמשת מדרשי "רבה" לתורה אותם הוא מונה כספרים נפרדים¹¹. בין מקורותיו נמנו גם ספרים בלתי ידועים כלל או ידועים מעט מאוד ולגבי אחדים מהם מהווה ית"ת מקור ידע בלעדי כמעט. קטעים מספרים נדירים שהובאו בית"ת נאספו בידי חוקרים שונים¹². בסוף כל קטע ציין המחבר את מקורו או את מקורותיו של הקטע. כשהוא מצטט את המדרש לחומש בו הוא עומד הוא מציין פשוט "רבה". כשהוא מצטט מדרש לחומש אחר הוא מזכיר גם את הפרשה שממנה לקוח המדרש: "רבה פרשת האזינו", לדוגמה. כך ניתן לאתר בקלות את מקורות הילקוט ממדרשי רבה. בהקדמותיו הארוכות מתאר המחבר את שיטת עבודתו¹³.

ילקוט ת"ת מרבה להביא קטעים מבמד"ר. בסך הכל מנינו 63 קטעי במד"ר בילקוט אבל ההתחלקות בין פרשיות המדרש אינה עומדת בשום יחס למספר הפרשיות ולארכן. ר' יעקב סיקילי מכיר את במד"ר כולו והוא מתייחס אליו כאל ספר אחד, אבל בתוך הספר ניכרת העדפה ברורה של החלק הראשון (א) על השני. ובתוך החלק הראשון רב הציטוט מפרשת במדבר מזה שמנשוא. העדפה דומה קיימת אצל ר' יצחק בן ידעיה¹⁴.

הספירה והחישובים הסטטיסטיים שערכנו יתוארו בחטיבה ו' פרק 9. הם נעשו בקטעים שאותם ציין המחבר כ"רבה", גם אם ציינו כמקור משני או שלישוני. בחלק השני של במד"ר ציין המחבר לקטעים רבים כ"למדנו" בלבד, ואלה מופיעים לפנינו הן בתנחומא הן ברבה. עובדה זו מכהה מעט את עוקצם של המספרים שהובאו כאן אבל אין היא משנה את המסקנה כי הסיקילי הכיר את במד"ר כחיבור שלם אף כי בחר לצטט מחלקו הראשון יותר מאשר מחלקו השני. ובדרך כלל העדיף לצטט מילמדנו שהיה מוכר לו יותר מאשר מרבה ח"ב. רוב החומר מבמד"ר מוכר מן המדרש אך לא כולו, והקטעים הבלתי מזוהים יובאו במקומם¹⁵. בחומר המוכר כלולים קטעים המוכרים מכתה"י ולא בדפוס.

הערות:

1. שושלת היוחסין של המחבר פורטה בהקדמותיו לאחדים מחלקי ילקוטו ונתפרסמה ע"י הרב מ. שטראשון ב"קריה נאמנה" עמ' 304 וכן ע"י בובר בראש הילקוט לתהילים.
2. על הילקוט, המלקט וזמנם ראה: אפשטיין Le Source; גאסטר Le Yalkout; לאוטרבך Machir Ben Abba Mari; בובר במבוא לילקוט המכירי לתהילים ובקצרה כהנא וגרינהוט בהקדמותיהם לילקוט המכירי לספרי ישעיהו ומשלי. וראה עוד: Greenup, A Fragment. שהקדים דברים להשלמת הילקוט מכת"י להושע ולמשלי.
3. מספר ישעיהו אבד הילקוט לפרק כ', ד - מ' כא. ממשלי נשתמר הילקוט ברציפות מפרק י"ח, טז ועד סוף הספר וכן ביחידות הבאות: ב', יז - ג', יט; ח', טו - י' יח; י"ג, כד - י"ד, לד ואף באלה יש חסרים לסרוגין. גם הילקוט להושע חסר מעט. ש. אברמסון ב"בירורים", עמ' ק"ה - ק"ו הראה שאפשר להשלים את החסר בילקוט המכירי למשלי פרק ב' ט"ז, על פי מקבילה במדרש תהילים, י"ט. הנוסח בבמד"ר במקום זה הוא כנוסח המכירי, השונה מעט מזה של מדרש תהילים ובעל ילקוט המכירי החזיק כאן בנוסח במד"ר. עיין דברינו בחטיבה ו' סוף פרק 7.
4. רשימת כתבי היד של הילקוט מובאת אצל מנחם כהנא באקדמות לספרי עמ' 50.
5. מ. כהנא שם. 6. מ. כהנא שם. 7. התחלקותם של ציטטים אלה בין ספרי המקרא שבילקוט תפנית בחטיבה ו' פרק 8.

8. שאלת הקטעים שאינם לפנינו בדפוס ושאנו לפנינו כלל, גם לא בכתיב נדונה בכמה מקומות בחיבור זה. ראה נספחים 2,1 בסוף החיבור.
9. א. פוזננסקי ב"על דבר הילקוט ת"ת" כותב כי ר' יעקב סיקילי הלך מדמשק לעדן וככל הנראה הוא מסתמך על דברי החכם התימני ר' דוד לואני מצנעא. חכם זה חיבר מדרש לתורה בין השנים רמ"ד-רנ"ג, 1484-1493 והזכיר את "המדרשים בני דורנו כמו הסיקילי אשר בא מסוריה לעדן, והוא מדרש מקובץ..." בין מקורותיו. מלשונו של ר' דוד לואני קשה לקבוע אם הספר בא לעדן או שהמחבר בא לשם, ודעתי נוטה לאפשרות הראשונה ושלא כפוזננסקי.
10. מלבד ילקוט תלמוד תורה כתב ר' יעקב סיקילי ספר שנקרא "גולת הכותרות" - פרוש תפילה על סדר עשר הספירות, וספר זה אבד. כמו כן כתב את "תורת המנחה", ספר דרשות לשבתות ולמועדים. כת"י שהכיל ספר זה הוצע למכירה לר"ש בובר יחד עם כתב"י של "מדרש אגדה" והלה דחה את "תורת המנחה" וקנה את "מדרש אגדה". בובר מספר זאת בהקדמתו ל"מדרש אגדה" שפרסם בשנת תרנ"ב, 1892. א. פוזננסקי שעסק לא מעט בסיקילי ובחיבוריו ובפרט בילקוט תלמוד תורה הוכיח כי "תורת המנחה" נוצר בזמנים שונים, לפני חיבור הילקוט ובמהלכו ויתכן שהיתה זו שיטה נקוטה בידי המחבר לעסוק במקביל במספר חיבורים. ספר נוסף שכתב הסיקילי הוא "יין המשומר בענביו". בספר יוחסין (מהדורת פיליפובסקי עמ' 228) צויין כי "יש ספר היחס שחיבר אותו ר' יעקב סיקילי שמזכיר כל עיר וכפר בארץ-ישראל ומי קבור שם". אפשר שזהו היין המשומר בענביו, אף כי הדבר מסופק, כדברי פוזננסקי שם. יתכן שהמדובר בספר "קבלת ארץ-ישראל" שיוחס לסיקילי. עוד נשתמרו קטעי פרושים לתורה שנתללו לפרושי רבנו בחיי בן אשר שחברס ר' יעקב. אין להוכיח מכאן שהיה ר' יעקב סיקילי מודע לאופי השונה של המדרשים.
11. לדוגמה: מאמרי חופת אליהו בילקוט ת"ת מאת מ. היגער; קטעי ילמדנו שבילקוט ת"ת שאסף יעקב מאן בספרו... The Bible. וראה ביחוד מאמרו של א. הורוביץ בספר הזכרון למירסקי על פסיקתא דרב הונא ופסיקתא דרב כהנא בילקוט ת"ת.
12. לספרי ית"ת השונים הקדים המחבר הקדמות נפרדות אבל בעיקרן אין הן שונות זו מזו. וראה חט"ו פרק 9. 14. בפרק הבא בחטיבה זו. 15. ראה נספח מס. 2.

חטיבה ג', פרק 9:

מקורות פרובאנסליים: ר' יצחק בן ידעיה; ספר הבתים; בית זבול; כת"י פ

ר' יצחק בן ידעיה הוא כנראה בעל הפרושים למדרשים שונים: מדרשי "רבה", תנחומא, חלק מן הספרי ועוד. פרושים אלה, אשר רק חלקם הגיעו לידינו, יוחסו בטעות לר' ידעיה הפניני הבדרשי הידוע. ככל הנראה היה ר' יצחק הפרשן תלמיד צעיר של רבנו משולם מבדרש (Beziers) שבפרובאנס, בעל ספר ההשלמה ור' ידעיה היה נכדו של ר' יצחק. ר"י בן ידעיה היה איפוא איש המאה הי"ג והוא הקדום בין מפרשי המדרש שחיבוריהם הגיעו לידינו ומוכרים כיום. ר"י בן ידעיה חי בפרובאנס.

פרושו של ר' יצחק בנוי מציטטים ישירים מהמדרש בתור "דיבור המתחיל" שאחריהם באים דבריו שלו עצמו. לא תמיד תואם סדר הקטעים בפרוש את סדרם במדרש והדבר מקשה את קביעת גבולותיו של במד"ר שבידי המפרש. ר' יצחק אינו מצטט אף פעם מן המדרש לפרשיות בהעלותך - מסעי בשם במד"ר אע"פ שהוא מביא משם דרשות בשם תנחומא.

תופעה מעניינת נוספת אצל ר' יצחק היא העדפתו הבולטת את המדרש לפרשת במדבר על פני המדרש לנשוא. הקטעים שהביא מבמדבר מכסים כ-2.3% מהמדרש בעוד שהמקבילות בנשוא מכסות רק כ-0.5% מהמדרש. הסבר חלקי לתופעה: ר' יצחק פרש את האגדה בלבד ובפרשת נשוא רב יחסית החומר ההלכתי, ובזה אין הוא עוסק. עם זאת, גם בפרשיות האחרונות של נשוא, י"ב-י"ד, העוסקות בהרחבה בקרבנות הנשיאים, אין הוא נוגע כלל. אע"פ כן נראה שפרשיות אלה היו מוכרות במקומו ובזמנו שכן אין בידינו כל עדות להעדרו של חלק זה מן המדרש במסורת נוסח כלשהי. ואולי היה טופס המדרש של ר' יצחק בן ידעיה פגום והכיל את הפרשיות א'-י"א בלבד. מכל מקום הוא הכיר את במד"ר כמדרש בין המדרשים. ערך רב יש לפרושיו כעדי נוסח חלקי של במד"ר.

ספר הבתים נכתב ע"י ר' דוד הכוכבי מאיסטליה. המחבר חי בפרובאנס בסוף המאה הי"ג ובתחילת המאה הי"ד והיה מגדולי הדור בזמנו ובמקומו. ר' דוד הכוכבי היה תלמידו של ר' מרדכי בן יהוסף בעל "מחזיק אמונה" - ספר ויכוחים בענייני דת ובפרט בהקשר היהודי-נוצרי, שנשתמר בכת"י. בהקדמתו לספר הבתים הוא מתאר את השתלשלות התושב"ע עד ימיו, ומאריך בתיאור ערי פרובאנס וחכמיהן. על המדרשים הוא כותב:

"...וספרים אחרים חברו נקראים ספר המדרש...חיבר ר' אושעיה רבה...בראשית רבה ור' ישמעאל חיבר מכילתא. ונמצא בידינו מדרשים אחרים משאר ספרי התורה ואלה שמות רבה ויקרא רבה במדבר סיני רבה ואלה הדברים רבה. וכן נמצא בידינו ספר כולל חמישה חומשי תורה נקרא ילמדנו או תנחומא ופסיקתא שחיבר רב כהנה. וכן נמצאו... מדרש תילים נקרא שוחר טוב ומדרש קהלת ושיר השירים ורות נקרא מדרש חזית..."

דברי ר' דוד הכוכבי מייצגים את הידע אודות ספרות המדרש בזמנו ובמקומו. במד"ר נמנה בנשימה אחת עם יתר ספרי "רבות". אין כאן מידע על היקפו ותחומיול. המחבר אינו יודע מי חיבר את רוב המדרשים פרט לב"ר אבל מלשונו נראה שהוא מתייחס אל יתר המדרשים כאל נחותים במעלה בהשוואה לאלה. ברור שאין כאן כל עדות נוסח.

בית זבול הנו ספרו של ר' אלעזר קרשקש ב"ר יהושע בונפוש אשר חי בסוף המאה הי"ג ובתחילת מאה הי"ד. המחבר היה יהודי צרפתי שגורש מצרפת בעת הגירוש של שנת 1306. לאחר מכן ישב באוויניון ושם כתב את ספרו. בית זבול הנו מראה מקומות נרחב ומפורט לשימוש המקרא בספרות התורה שבעל פה. לצידו של כל פסוק שנרשם בספר נכתבו בקיצור שמותיהם של ספרי תושב"ע המצטטים אותו, ומראה המקום. פסוקי התורה נחלקים ע"פ ספרי התורה ופרשיות השבוע ואילו ספרי נביאים וכתובים מחולקים לספרים בלבד.

מ. גאסטר שהחזיק בשלושה כת"י של בית זבול הקדיש לספר מאמר מפורט¹ ובו תאר את הספר, את מחברו ואת כתה"י. גאסטר העתיק את ההקדמה המפורטת של המחבר והביא דוגמאות לדרכו בעבודתו. כנראה החזיק בעל בית זבול במדרש רבה רבתי האבוד² שהוא מרבה לצטט ממנו ותדירות הציטוט מוכיחה, לדברי גאסטר, כי אכן היה זה ספר רחב ממדים. המחבר מציין בהקדמתו כי הוא מצטט מחוך רבה רבתי אך דבריו צריכים פרוש:

"כל הפסוקים הנדרשים בשתא סדרי בבליה יובאו והיתרים עליהם בתלמוד ירושלמי ובבלי ותוספתא מכלתא ספרי ותורת כהנים עם אחריהם יובאו מסכתות אחרים נקבצים כגון מגילת תענית מסכת שמחות מסכת ס"ת מסכת תפילין מסכת עבדים מס' גרים מסכת כותיים מסכת סופרים מסכת כלה ובריתא ובריתא דילה סדר עולם סדר עולם דרבנן פרק שלום פרק שירה דרך ארץ רבה דרך ארץ זוטא חבוט הקבר ספר יצירה משנת המשכן והיא ממכלתא בריתא דרבי אליעזר הגדת ביום השמיני וכל זה מרבה רבתי (אבות דרבי נתן) פרקי דרבי אליעזר אותיות דר' עקיבא רבה ורבתי מדרש תילים מדרש חזית תנחומי מסכת גן עדן מס' גיהנום פתרון חלומות דיוסף".

שלושת כתבי היד של בית זבול שבהם החזיק גאסטר נבדלו זה מזה ברישום המקורות מתושב"ע ועל כך עמד גאסטר. ואולם הוא לא הזכיר את ההבדל בין כתה"י בהבאותיהם במדד"ר. שנים מאלה: 665, 928 מצטטים את מדרשי רבה בתורה באופן ששם המדרש נקבע על פי שם הפרשה: בראשית רבה, נח רבה, לך לך רבה, במדבר רבה, נשוא רבה וכו' י"י. ואולם כתה"י השלישי, הטוב והנאמן בהם, מזכיר את השם רבה על כל הפרשיות בספרים בראשית, שמות, ויקרא, דברים, ואילו במדבר נזכרת בשמה רק פרשת במדבר כ"רבה", והכינויים נשוא רבה, בהעלותך רבה וכיו"ב אינם בכת"י זה. שם "במדבר רבה" מופיע גם מחוץ לתחומה של הפרשה, כשהוא רושם פסוק המובא במדד"ר מספר אחר. כך כשהוא מגיע להושע ב', (ההפטרה לפרשת במדבר), הוא רושם את שמו של במד"ר. לדעת גאסטר כתה"י הוא בן המאה ה"ט או ה"ז, אבל הוא משמר את נוסחו הקדום של הספר. השמות נשוא רבה, בהעלותך רבה וכו' שבשני כתה"י האחרים הם כנראה תוספות מאוחרות י"י.

המסקנה שבפניו של בעל בית זבול היה מדרש רבה לפרשת במדבר לבדה ולא לאחת מן הפרשיות האחרות, ונשוא בכלל זה מסקנה זו מתאשרת בעזרת כתב יד פ של במד"ר, הוא כת"י פריס 149. הוא עולה כאן בהקשר של תפוצתו ומבנהו של מדרש במד"ר משום שהוא היחיד בין כתה"י הידועים כיום אשר מכיל את המדרש לפרשת במדבר בלבד. פ נכתב בארלדי (=ארל) שבפרובאנס בשנת 1291 והוא כולל את ב"ר, ויק"ר, במד"ר פ"א - פ"ה, כלומר המדרש לפרשת במדבר בלבד, וכן קטע קצר מאסתר רבה י"י. כתה"י הוא שלם ואין להסביר את הופעתו החלקית של במד"ר באבדן, קרע וכו'. הרכב הקודקס מעיד כי הסופר העתיק את במד"ר לפרשת במדבר לבדה וכנראה לא הכיר את המדרש לספר במדבר כולו. מסקנה זו משתלבת בדברינו על "בית זבול" שהוצג בפרק הקודם. ע"פ כתה"י האמין והטוב ביותר של בית זבול נראה כי גם ר' אלעזר קרשקש שחי באוויניון אחר שנת 1306 הכיר את המדרש לפרשת במדבר לבדה, כמוהו כמעתיק כת"י פ בארל בשנת 1291.

הערים אוויניון וארל יושבות על הנהר רון Rhone בדרום צרפת, במרחק כ-40 ק"מ לאורך הנהר. בקו אוויר המרחק הוא כ-30 ק"מ וקיימת האפשרות שבעל בית זבול הכיר את פ עצמו או טופס דומה לו. מכאן שבאזור זה לפחות היה במד"ר מוכר בסוף המאה ה"ג ובתחילת המאה ה"ד כמדרש לפרשת במדבר לבדה. ספר הבתים אינו מעיד על ממדיו של במד"ר ולא ידוע מקור אחר מאותו אזור ומאותה תקופה שיעיד על היקף המדרש י"י.

תוספת לפרק (לעניין כה"י של בית זבול):

גאסטר כותב על שלושה כתבי יד של הספר הנמצאים בידו. לדבריו כתב היד השלם והטוב שבין השלושה הוא קודקס A ומספרו באוסף 665. לשנים האחרים הוא קורא B, C ומספריהם 927, 928. גאסטר טעה ובמאמרו ב-H.U.C.A. נתחלפו לו A ו-B. התאור שהוא נותן שם לכה"י הטוב שבין השלושה הולם בדיוק את זה המסומן 927¹⁴.

כה"י השני, שמספרו באוסף היה 665 הוא כת"י מקוטע משני צידיו. הוא מכיל את החומר לפרשיות בראשית (בחלקה) - שופטים, והיתר חסר. כה"י השלישי, שמספרו היה 928 גדול אף מחברו הראשון וגאסטר תאר אותו נאמנה ובלי טעות. גאסטר ציין שיתכן ש-927, 928 הועתקו בידי אותו מעתיק אלא שב-928 מעורב יותר ממעתיק אחד.

מספריהם של כה"י במוזיאון הבריטי כיום:	כת"י	גאסטר	665	-	לונדון	10036	ס.
"	"	"	927	-	"	10566	"
"	"	"	928	-	"	10703	"

הערות:

1. על פרושו ועל מכלול יצירתו של בן ידעיה: ספירשטיין, Decoding; טברסקי, ר' ידעיה; ספירשטיין R. Isaac. על שאלת זהותו של המפרש ובעיית הקשר בינו לבין ר' ידעיה הפנינו הדרשי ראה דברי ספירשטיין בספרו ובמיוחד עמ' 21-30 ועמ' 201 ואילך וכן הערה 1 בעמ' 221 שם, ובה הפניה למאמרו של נויבאור Yedaya ובנספחים למאמרו של טברסקי. על ספרו של ספירשטיין ובקצרה על שאלת זהותו של ר' יצחק בן ידעיה: אלבוים, על פרשנות האגדה. וראה חטיבה ו', פרק 6 הערה 4. המדרש לספר דברים שבידי בן ידעיה הוא נוסח "דברים רבה של בני אשכנז".
2. בפרק הקודם הערנו על תופעה דומה אצל בעל ילקוט תלמוד תורה.
3. על מסורות הנוסח של הפרוש ראה חטיבה ו', פרק 7.
4. ידועה תעודה בחתימתו משנת ה'ס"א, 1301. ראה אלבק, הערה 2 לקמן.
5. ספר הבתים הוא רק חלק ממכלול יצירתו של ר' דוד הכוכבי. הוא כתב תחילה ספר בשם "מגדל דוד" ואחריו את החיבור הגדול "קריית ספר" אשר ספר הבתים הנו חלק ממנו. ספר הבתים עצמו מורכב משלושה חלקים. בראשון, על יחוד ה' ואהבתו - 5 בתים. גם בשני, על שמירת גופנו ונשמתנו - 5 בתים. ובחלק השלישי, על מצוות שבין אדם לחברו - שני בתים. חלק מן הספר יצא לאור ע"י מ. בלוי בניו יורק, תשל"ח, 1978. הספר כלו יצא לאור ע"י הרב מ. הרשלר, ירושלים תשמ"ג, 1983.
6. השווה לשני הפרקים הבאים. בשניהם מדובר בחומר מאותו אזור ומאותה תקופה.
7. מ. גאסטר, Eliezer Crescas.
8. על ספר אבוד זה ראה בחטיבה ד', פרק 1. בהמשך הקדמתו של בית זבול נקרא הספר גם רבה ורבתי וכנראה זוהי טעות סופר. 10. בעניין זה השווה דברינו בחט"י ו' פרק 5 (רבנו בחי). 11. גם בעניין זה ראה פרטים נוספים שם.
9. ההסבר לתוספת מאס"ר דוקא הוא כנראה בתאריך ההעתקה, ח' באדר, ע"פ הקולופון.
10. התופעה נידונה בחטיבה ב' פרק 16 עם מכלול הבעיות של עריכת במד"ר.
11. כת"י זה הוא היחיד המכיל את ההקדמה שפרסם גאסטר במלואה; הוא היחיד שמספר עמודיו 273 כפי שמוסר גאסטר, וגם הציטוטים שהביא גאסטר תואמים כת"י זה.

חטיבה ג', פרק 10: מתברר בני המאה הט"ו: ר"י עראמה; ר"י אברבנאל; ר"א מזרחי

גם במאה הט"ו עדיין אין שימוש רב במד"ר. אפשר לשער שבספרד בה נמצא הספר כבר בדורות קודמים היה במד"ר ידוע יפה במאה הט"ו. ואכן, בכתביהם של שני מחברים ספרדיים בני המאה הט"ו נמצאו הבאות במד"ר ובשמו: ר"י עראמה ור"י אברבנאל.

ר' יצחק עראמה נולד בשנת 1420 בערך בצפון ספרד ושימש רב ודרשן, תחילה בזמורה שבקשטיליה (הישנה) ואח"כ בקהילות טאראגונה ובורג'ה וקלעת איוב שבארגון. ספר "עקידת יצחק" נוסף על דרושותיו וקהילות אלה נזכרים בשניות ושמונים על גמרא

הט"ו. בעת הגרוש ב-1492 גלה לנאפולי שבאיטליה ובה נפטר בשנת 1494. ר"י אברבנאל נולד בליסבון בשנת 1437 ולימים נודע בפעילותו המדינית והכלכלית בחצר המלוכה של פורטוגל. ב-1481 נאלץ להמלט לספרד וישב בטולדו עד הגרוש. אז הלך לאיטליה ועשה את שנותיו האחרונות בעיקר בנדודים בין נאפולי, סיציליה, קורפו וונציה. אברבנאל נפטר ב-1508 בוונציה ונקבר בפדואה. רוב פרושיו למקרא נכתבו בשנותיו המאוחרות.

שני מחברים אלה משתמשים במד"ר, אם מעט ואם הרבה. שניהם באים מספרד ולכן אין ראיה כי הכירו את הספר באיטליה וכי הוא הגיע שמה לפנייהם. ואכן הרב עובדיה ספורנו, בן דורם האיטלקי הצעיר, אינו משתמש במד"ר ככל שבדיקותינו מגיעות. מאידך הועתק כת"י מ של במד"ר ח"א בצפונה של איטליה או במרכזיה ועל פי הקולופון שנת העתקתו היא 1418. אולי היה במד"ר ידוע באיטליה במאה הי"ד רק למעטים.

חכם אחר שהשתמש במד"ר הוא הרב אליהו מזרחי, הרא"ם, רבם של יהודי טורקיה בדור גרוש ספרד, החל בשנת 1495. החל בשנת 1453, עם הכבוש הטורקי ותיסולה של הקיסרות הביזנטית החלו גלי הגירה יהודיים גדולים להגיע לטורקיה ובמיוחד לקושטא, רובם מאשכנז, אוסטריה והונגריה, מוראביה וצרפת. מאוחר יותר, עם גרוש ספרד ב-1492 ואחריו הגיעו לקושטא פליטים יהודים רבים מספרד, פורטוגל ואיטליה. הרא"ם עשה רבות למען הגולים וללא ספק בא עמם גם בקשרים ספרותיים-תורניים. יתכן ששימושו של הרא"ם במד"ר החל לאחר שהכיר את הספר אשר הובא עם הגולים לקושטא. ואכן היה במד"ר ידוע רק מעט מאוד ומאוחר מאוד בקושטא: לפי השערותנו בפני המדפיסים שם בשנת רע"ב 1512 עמד רק טופס אחד של במד"ר והלה היה פגום עד מאוד. על פי האמור נראה שגם אם הגיע במד"ר אל מחוץ לגבולות ספרד במאה הט"ו לא היה זה אלא מעט ולאט. רק עם הופעת הדפוס משתנה תמונת התפוצה של במד"ר כליל.

הערות:

1. הפרטים הביוגרפיים על רי"ע ע"פ ספרה של שרה הלר-וילנסקי "ר"י יצחק עראמה ומשנתו", עמ' 26-28. מקורות רבים לתולדות חייו של רי"ע הובאו שם בהערה 30.
2. אמנם יתכן שיש כאן שיטה כוללת של מיעוט השימוש במדרשים אצל ספורנו. ראה על כך: באור הספורנו על התורה, מהדורת גוטליב, עמ' 24 והערה 142. וראה דברי ר. בונפיל שהובאו שם. וראה דבריו בענין זה גם בפרק הבא, והערה 21 שם.
3. עוד על כת"י זה בחטיבה ה' פרק 3. 4. חטיבה ה' פרק 14.
5. על במד"ר בגניזת קאהיר ראה חטיבה ה', פרקים 16-19.

חטיבה ג', פרק 11: ספרות נוספת מימי הביניים

כל החכמים המזכירים או מצטטים במד"ר שבספריהם דנו עד כה הנם בני פרובאנס, ספרד למחוזותיה או ארצות שהושפעו ע"י ספרד היהודית בימי הביניים. בדיקות ספרים ממרכזים אחרים ובמיוחד מאשכנז ובנותיה לא העלו אף משתמש במד"ר עד המאה הט"ו. אמנם לא בדקנו את כל הספרות הנדונה, והדבר גם איננו אפשרי, ועל כן יש להתחשש אל המסקנות העליליות בזהירות. רוב הספרים הנזכרים הם בפרשנות מקרא, הגדה ומחשבה

ההתענינות בספרי אשכנז ופרובאנס נובעת משתי סיבות עיקריות: א. קרבת המקום והקשרים בין חכמי ספרד וקהילותיה למרכזים גדולים אלה יכולה להסביר את הופעתו של במד"ר באשכנז כבר בתקופה מוקדמת. ב. אחדים מהנושאים שבהם עוסק במד"ר ח"א, ובעיקר בפרשיותיו האחרונות, תופסים מקום מרכזי בהגותם ובכתביהם של חכמי אשכנז וחסידיה. הדיון בפרק זה מתייחס אל ספרים ומחברים שזמנם אינו מוקדם לראשית המאה הי"ג, המועד המוקדם ביותר להופעתו של במד"ר בקטלוניה כפי שעולה מן הדיונים במד"ר ור' יהודה בן יקר², ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה³.

בין הספרים שנבדקו, פרושיו של הרוקח לתורה ולמגילות. ר"א הרקח הוא מן הבולטים והפוריים שבין חסידי אשכנז בתחילת מאה הי"ג. בפרושי הרוקח לתורה ובפרט בפרשיות חנוכת המשכן יש לא מעט חומר הקרוב לזה של במד"ר. מתברר כי רובן (אך לא כולן) של הדרשות המשותפות באות ממקור אחד: מדרש תדשא⁴. אין אף התייחסות ישירה של הרוקח אל מדרש במד"ר או הזכרת במד"ר בשמו⁵. גם בחבוריו של ר' יהודה החסיד, רבו של הרוקח⁶, ובמיוחד בספר חסידים⁷, יש קווי דמיון רעיוניים לבמד"ר אך לא נעשה בהם שימוש במד"ר ואין כל סימן לכך שר"י החסיד הכיר את הספר.

בצד יצירות חסידיות אלה נבדקו חיבורים אשכנזיים אחרים: פרושי הריב"א ורשב"א חיים פלטיאל לתורה⁸, "ערוגת הבושם" לר' אברהם בן עזריאל⁹, ספרי פולמוס כ "יוסף המקנא", קבצי תשובות שונים וספרי הלכה כמו אור זרוע (לא נעשתה בדיקה מלאה) וכן קבצי הפרושים של בעלי התוספות לתורה: דעת זקנים, הדר זקנים, מושב זקנים, אמרי נועם¹⁰, פענח רזא (לא נבדק במלואו). בכולם לא נמצא שימוש במד"ר.

כנראה לא הכירו את במד"ר באשכנז עד תקופה מאוחרת. אפילו ר' מנחם ציון בעל ה"ציוני" (מאה הי"ד ותחילת הט"ו)¹¹ אינו מזכירו. בפרוש קבלי זה נמצאים רעיונות קרובים ל"רוח" במד"ר והוא היה מזכיר ומצטט את במד"ר אילו הכירו. בספר נזכרים בשם ב"ר, ויק"ר, רז"ר ושיה"ש רבה אך לא שמות, במדבר ודברים רבה.

בפרוש תפילת עלינו לשבח מתוך מוסף ראש השנה בסידור רבינו שלמה מגרמייזא שפרסם הרב הרשלר עם סידור חסידי אשכנז¹² מובא קטע קצר המופיע במד"ר פי"א, ג' (מ"ב ע"ג, ש"2-3): "מלכי צבאות... אפילו מיכאל וגבריאל מלכיהון דמלאכי". הקטע במד"ר שונה מעט והוא מופיע בשינויים קלים גם בשיהש"ר פ"ג, ו' ובקה"ר פ"ט, י"א. בסידור מובא הקטע, כנראה בעקבות טעות קדומה¹³, בשם ויקרא רבה, אך הוא איננו בויק"ר לפנינו, ומקורו בשיהש"ר (ואולי קה"ר)¹⁴.

*

מבין הספרים החשובים של ראשוני פרובאנס נבדקו ספר האשכול לראב"י אב"ד שחי בעיקר בגרובונא ונפטר בשנת 1158¹⁵, ו"המנהיג" לר' אברהם בן נתן הירחי מלוניל, שנולד סמוך לשנת 1155 ונפטר ב-1215 בטולדו¹⁶. במד"ר אינו נזכר בשניהם¹⁷. ספר המנהיג חשוב גם מפני שהמחבר רושם בהקדמתו את מקורותיו: ספרא, ספרי, תוספתא,

ב"ר, ויק"ר, פרד"א, מכילתא, שו"ט, סד"ע, ילמדנו, פסיקתא. נעדרים מדרשי רבה לשמות, במדבר, דברים, המגילות, שמואל, משלי. גם בספר המנהגות לר' אשר ב"ר שאול מלוניל לא מצאנו את במד"ר, אך הספר לא נשתמר בשלמותו. זמנו של הספר: בין השנים תתק"ע-תתקע"ה, 1210-1215 אינו רחוק מזמנם של ראשוני המשתמשים בבמד"ר בקטלוגיה.

בדקנו חלק מפרושי רד"ק למקרא ואת שאר יצירתו באופן בלתי שיטתי. במד"ר אינו נמצא בפרושי רד"ק שנבדקו, אבל בכמה מקומות בפרושו נראה כאילו הכיר רד"ק חומר הנמצא בבמד"ר והתייחס אליו, לא תמיד בהסכמה. ועוד: בבמד"ר פ"ט, כ' (י"ג ע"ג, שי' 31) נכתב על דוד שמינה זקנים "שיהיו עושין דרגון לפניו". הקטע לקוח מפרושי סנהדרין פ"י, (כ"ט ע"א) אבל המילים המצוטטות אינן שם. והנה בפרוש רד"ק לשמואל ב, ו' יג, לפסוק "ויהי כי צעדו...ששה צעדים" נאמר כי יונתן תרגם כאן "צעדו דרגין". אין משפט כזה בתרגום יונתן שלנו ויתכן שבמד"ר השתמש כאן בתרגום שמואל שהיה לפניו בנוסח שונה משלנו ושילב את דברי התרגום לתוך הקטע הירושלמי, כדרכו בעיבוד מקורותיו²¹. תרגום זה הוא שהיה מוכר גם לרד"ק²². שאלת היחס בין רד"ק לבמדבר רבה (וספרות ר' משה הדרשן) טעונה מחקר נוסף²³.

מחבר פרובאנסלי חשוב אחר שבמד"ר כנראה אינו נזכר בכתביו הוא ר' מנחם המאירי. הוא מעיד בסוף פתיחתו למסכת אבות, כי הוא כותב את חיבורו "היום", בשנת נ"א ללידתו, היא שנת ה'ס"י, היא שנת 1300.

עוד נבדקו ספר שבלי הלקט לר' צדקיה בן ר' אברהם הרופא, ספר תגמולי הנפש לר' הלל מוירונה ופרוש ספורנו לתורה, שלושתם מאיטליה (מאות י"ג וט"ו). בכולם לא נמצא במד"ר (בסקירה רחבה אך לא מלאה) אך יש להניח שספורנו הכיר את המדרשי²⁴.

*

בדקנו ספרים המיוחסים לר' שמואל מסנות (או משנות): "בראשית זוטא"²⁵, מדרש דניאל ומדרש עזרא²⁶, פרושו לאיוב²⁷ "מעין גנים". לא הוכח קשר בינם לבמד"ר. לא ידוע הרבה על חייו של המחבר. הוא חי במאה הי"ג או הי"ד; יתכן שנולד בסיציליה או שמוצא משפחתו משם, אך יתכן שמוצא משפחתו מטולדו; הוא חי ככל הידוע בעיקר בסוריה - כל אלה אינן עובדות מוכחות²⁸. אפשר שהמחבר ראה את במד"ר בסוריה במאה הי"ד, כיון שיש לשער שחכמים ספרדיים שהגיעו לארץ ישראל או לשכנותיה הביאו אתם את הספר והוא היה מוכר כבר במזרח - כך אפשר להסיק מית"ת לר' יעקב סיקילי²⁹.

שאלת במד"ר ויהודי המזרח מחייבת ברור בדבר קשר בין הרמב"ם ובין במד"ר. לפי השיקולים ההיסטוריים והגיאוגרפיים לא הכיר הרמב"ם את במד"ר, אולם אישים שונים ניסו למצוא קשר כזה. התייחסנו לנושא בדיון על במד"ר וההלכה³⁰, ושם הראינו כי אין יסוד להנחה כי הרמב"ם שאב הלכות מבמד"ר או "חלק" עליו. ועוד: החיבור הקרוי "מפתח הדרשות" ושיוחס בטעות לרמב"ם מונה את במד"ר כאחד ממקורות האגדה. הרב מימון שפרסם את החיבור בשם הרמב"ם³¹ טעה במה שטעה מעתיק החיבור בכתה"י.

גם ספרות תימנית מימי הביניים: מדרש הגדול³⁹, מאור האפלה⁴⁰, מדרש החפץ⁴¹ אינה מכירה את במד"ר, כצפוי. למרות הדמיון המפתיע לעתים בכמה נושאי התענינות⁴² אי אפשר להוכיח שבמד"ר הגיע לתימן בימי הביניים. יתכן שמקורות מדרשיים משותפים עמדו לרשות המחברים התימניים ועורכי במד"ר. השערת הקשר בין הספרות המזרחית ובין במד"ר יש לה על מה שתסמוך: ציינו לעיל⁴³ קשר אפשרי בין פתרון תורה לבמד"ר וגם בדיון בתורת הנסתר⁴⁴ צוינו קשרים בין ספרות מזרחית לבמד"ר ולמקורותיו. אין לצרף לדיון זה את קטע כתה"י שבאוסף יהודה לוי נחום ושנרשם בקטלוג "צוהר לחשיפת גנזי תימן" כפריט מס. 83. יש בכתה"י חומר מבמד"ר אבל ברור שכתה"י הוא ספרדי מאוחר ולא תימני. העניין ידון בחטיבה ה' פרק 20.

בדקנו את פרושיו הנדפסים (לבמדבר ודברים) של רבנו מיוחס ב"ר אליהו⁴⁵ שחי ב"ארץ יוון", היא הקיסרות הביזנטית. הוצעו דעות שונות בדבר תקופתו: ממחצית המאה ה"ב לשלהי המאה הט"ו. המחבר אינו מזכיר את במד"ר וגם לא מדרשי "רבה" אחרים בשמם ובכלל אין הוא מרב בציון שמות ספרים. מהדיר הפרוש לספר במדבר דימה למצוא בו כמה הקבלות לבמד"ר אבל בבדיקה זהירה מתברר שבדרך כלל יש לאלה מקורות מוקדמים יותר, או שאין בהן ממש. פעם אחת מצאנו פרוש של רבנו מיוחס הנוגד את דברי במד"ר⁴⁶. לא נוכל להיעזר בפרושי רבינו מיוחס לעניין תפוצתו של במד"ר.

חכם נוסף שנדון בו כאן הוא ר' אישתורי הפרחי וספרו "כפתור ופרח". המחבר היה תלמיד הרא"ש בקשטיליה ולמד גם מחכמי פרובאנס בסוף המאה ה"ג ובתחילת המאה ה"ד. את כפתור ופרח כתב בבית שאן בשנת 1322. ככל שהעלינו אין הוא מזכיר את במד"ר וכנראה לא הכירו כיון שבשלושה מקומות הוא מביא דברים המופיעים הן בבמד"ר הן בתנחומא, בשם מדרש תנחומא: בפרק י' הוא מביא דברים מתנחומא במדבר ובהעלותך, ובפרק י"א ממסעי⁴⁷. ואולי הכיר את שני המדרשים ובחר לצטט מתנחומא. המחבר בא מארצות שבהן כבר הוכר במד"ר בימיו

*

האם הכיר ספר הזוהר את במד"ר? מבחינת הזמן והמקום יכול היה בעל ספר הזוהר להכיר את במד"ר אשר הוכר במאה ה"ג בצפון ספרד⁴⁸. יש סימנים לקשר בין ספר הזוהר ובמד"ר, אך הללו אינם מספיקים כדי לקבוע עמדה ברורה בעניין זה. נזכיר כאן שני עניינים המחייבים התייחסות.

א. במד"ר פי"ב סוף י"ב (מ"ט ע"א, שי' 29-31): "...והוא משכן הנער ששמו מטטרון שבו מקריב נפשותיהם של צדיקים לכפר על ישראל בימי גלותם". הדבר נאמר בשינויים ובארמית בזוהר תרומה (כ"ה, מ) אם כי הרעיון הבסיסי הנו קדום יותר. כבר בגמרא מדובר במיכאל שר הגדול שעומד ומקריב קרבן על המזבח⁴⁹, והתוספות⁵⁰ מביאים מדרשות חלוקין בשאלה מהו טיב הקרבנות שמקריב השר הגדול שברקיע: יש מי שאומר כי הקרבן הוא נשמותיהם של צדיקים. הרעיון נזכר גם אצל רבנו בחי (שמות מ', י"ז)

בלשון "דרשו חז"ל"⁴¹. בבראשית רבתי מובע הדבר בדרך שונה: "בכל יום ויום יושב חנוך בן ירד ששמו מטטרון ג' שעות בשמי מרום ונוטל כל הנשמות של קטנים שמתו על חומשי תורה ומביאן תחת כסא הכבוד...". הרעיון מובא בב' רבתי מספרות ההיכלות⁴², וגלגוליו המפורטים אינם עניין ישיר לכאן, אבל ברור שאין לקבוע על פי חומר זה שהזוהר השתמש ב"במד"ר, ואף השימוש בספר ר"מ הדרשן או בבראשית רבתי אינו מוכח⁴³.

ב. פ"ב, ט" (ה' ע"ד, שי"ג): "שכל מי שעובד עבודה זרה הולך לאחור ולא לפני". ניסוח דומה מופיע בתיקוני זוהר, תרומה כ"א: "דכל אלהים אחרים אינון לאחור". הדמיון אינו מלא, ולו רק משום שהזוהר מדבר על ע"ז בעוד ב"במד"ר מדבר בעובדיה⁴⁴. יש עוד רעיונות משותפים לספר הזוהר ולבמד"ר, אך הם אינם מוכיחים את הקשר.

לסיכום שאלה זו: הקשר בין הזוהר ובמד"ר לא הוכח ולא הוכחש. מבחינת הזמן והמקום קשר כזה היה אפשרי⁴⁵. גם הזיקה הקיימת בין במד"ר לבין ספרות הסוד יכולה "להצדיק" קיום קשר כזה. אך בכל אלה לא די וגם נושא זה מחייב מחקר נוסף.

ה ע ר ו ת:

1. "שאלת הקשרים שבין המרכזים השונים של תפוצות ישראל בימי הביניים היא אחת הבעיות הסבוכות שבחקר תולדות עם ישראל" - א. גרוסמן "בין ספרד לצרפת", עמ' 75. המחבר מסכם שם את המחקר ומביא את דעותיהם של "חוקרים מובהקים" ובהם אפסטיצר ובנדיקט אשר טענו כי לא היה קשר בין אשכנז וספרד בימי הביניים, לפחות לא בתחילת התקופה. לעומת דעות אלה שער אסף כי למרות מיעוט החומר "יש לחשוב שקשרים אלו היו הרבה יותר חזקים מכפי שאפשר לחשוב על יסוד הידיעות המקוטעות". גם דעות אחרות מובאות שם ואף מסקנותיו של המחבר עצמו. בין השאר הוא דן בהשפעה הספרדית באשכנז בתחומי הפיוט, הלשון ופרשנות המקרא (עמ' 84-88), והוא קובע בסיום כי "הנעשה במרכז אחד ידוע היה היטב גם בחברו, אלא שחכמים היו נכונים ליטול הימנו רק חלק מן הדברים, אלה שהלמו את צרכי מקומם ואת המקובל עליהם". וראה עוד: בנדיקט, "מרכז התורה בפרובאנס", עמ' 29-30.
2. פרק 5 בחטיבה זו. 3. פרק 6 בחטיבה זו.
4. לא מעט חומר כזה נמצא במדרש תדשא. בעל הרוקח הכיר את תדשא כמדרשו של ר' פנחס בן יאיר, כמוהו כחכמים רבים בימי הביניים. ראה בעניין זה חטיבה א' פרק 15 בחיבור זה והערות 2,1 שם. נקודת מגע לדוגמה בין במד"ר, תדשא והרוקח: דרשתו של הרוקח על "קערת כסף אחת, שלושים ומאה משקלה" (במדבר ז' יג) בקרבן נחשון - כנגד אדם שהיה בן ק"ל שנים כשנולד שת. דרשה זו מופיעה בתדשא פ"י ובבמד"ר פי"ד, י"ב (ס"ב ע"ב, ש"ג-37), וכמוה נמצאות דרשות נוספות. בספר הרוקח, כמו בבמד"ר יש יותר מאשר מחזור דרשות אחד על קרבנות הנשיאים (אם כי בבמד"ר מספר המחזורים גדול בהרבה והם מפותחים הרבה יותר מאשר אצל הרוקח), ורעיון זה חוזר שם בקרבן נתנאל בן צוער, בשם תדשא.
5. לפחות בשני מקומות בפרוש הרוקח לפרשת נשוא נמצאות הפניות לבראשית רבה, אם כי בשניהם מדובר באותה דרשה עצמה, החוזרת פעמים אצל הרוקח: בפרושו לבמדבר ז' יג, למילה "וקרבנו": ראה מהדור קלוגמאן, במדבר עמ' כ"ז והערה ס"ז ועמ' ל' הערה צ"ט. בשני המקומות מעיר המהדיר "לא מצאתי" ומציין לבמד"ר פי"ג, י"א. לא ברור מהו המקור לדרשה זו אבל אין לשער כי כוונת המחבר דוקא לבמד"ר שאותו אין הוא מזכיר בשום מקום אחר וכי דוקא שמו של במד"ר הוא שנשתבש פעמיים בזו אחר זו. הדרשה בעניין האות ו' היתה ודוגמתה נמצאת גם במדרש דות רבה. ראה חטיבה א', פרק 22. וראה גם "טעמי מסורת המקרא לר' יהודה החסיד" לפסוק זה (עמ' 56) וכן פרוש בעל הטורים על אתר.
6. בדקנו את ספרי ר' יהודה החסיד למרות שמבחינת הזמן הוא מקדים מעט את ראשוני המשתמשים הודאיים בבמד"ר משום הקירבה בינו ובין רוח במד"ר, בעיקר בתחום הגימטריאות וכיו"ב. על אלה ראה חטיבה ב' פרקים 10, 11.

7. במבוא לספר חסידים (עמ' ל"א) ציין הרב י. פריימאן לחמישה מראי מקומות במד"ר. שני האחרונים שייכים לבמד"ר ח"ב, לפיכך אין משמעות לציון רבה בקשר אליהם. האחרון, המפנה לבמד"ר פי"ז (בדפוס ספר חסידים נפלה כאן טעות ונכתב פנ"ז) לקוח ללא ספק מתנחומא ולא מרבה; הרביעי, ספק אם הוא בא מאחד מהשנים, ע"ש; משלושת הראשונים שצוינו שם רק השלישי (חסידים ט"ו עמ' 20) נראה קרוב לבמד"ר פי"ג, י"ב (נ"ג ע"ג, ש"י 11), וקירבתם של האחרים מסופקת. הזיקה בין פרושי ר"י החסיד לתורה (ו"טעמי מסורת המקרא" שלו לבמד"ר ח"א קלושה אף היא. במפתח שבמהדורת י. ש. לנגה אף לא נזכר שמו של במד"ר.
8. נעזרנו במבוא המפורט ובמפתח שבמהדורת אורבך. גם כאן אפילו לא נזכר שמו של במד"ר במפתח המקורות, לא בין מדרשי האגדה ולא בין "חיבורי קדמונים".
9. נעזרנו בסדרת ספרי "תוספות השלם" של הרב י. גליס. המפתחות שבסדרת ספרים זו היו לעזר ואפשרו לקבוע כי אכן במד"ר אינו מיוצג בספרים שאותם הביא גליס. עד כה מגיעה הסדרה עד פרשת משפטים ופרשה זו היא גבול התחום הנבדק לפי שעה.
11. על ר' מנחם ציוני ראה דברי ישראל יובל ב"חכמים בדורם", עמ' 282-311. לדעתו נפטר מנחם ציון בשנת 1410 לערך.
12. לדברי הרשלה במבוא (עמ' 15) הסידור כולל את היסוד לפירושי הסידור...מקור ראשון ויסוד ל"נוסחת אשכנז ומנהגיה הרבים" והוא כולל פרוש התפילה של כל השנה, מאת חכמי אשכנז בני המאה הי"א.
13. כך בכת"י מינכן 393 ששימש יסוד למהדורת הרשלה וכך בכת"י אוקס. בודלי 1102.
14. חיבור אחר שיש להעיר עליו הוא פרוש לתורת כהנים המיוחס לר' שמעון משאנא. בתחילתו של חיבור זה בדפוס ורשה, (דף ד' ע"ב) מובא מאמר על המתים הרואים את השכינה והמלאכים, וכמקור צוין מדרש במד"ר. אורבך סבור שהפרוש הוא של ר' ברוך בן יצחק בעל ספר התרומה. אם היה בכך ממש היתה זו הוכחת קיום לבמד"ר בצרפת או באשכנז במאה הי"ג. אבל הזכרת שם במד"ר היא מלאכת מדפיסים: בכת"י אוקס' בוד' Opp. Add. fol 5 422 צוין מדרש ואולי כוונתו לס"ז (עמ' 248). על תאריך פטירתו של בעל האשכול ראה אלבק במבואו למהדורתו, עמ' י"ד וט"ו.
15. תאריך מדויק נותן המאירי בהקדמתו לפרקי אבות. נרשמו גם תאריכים אחרים אך צדקו דברי אלבק כי "אין כדאי להשיב עליהם" (מבוא עמ' ט"ו).
16. הספר חשוב במיוחד לענייננו משום שמתברר הרבה לנדוד בקהילות פרובאנס, צרפת, אשכנז וספרד ואת ספרו כתב כסיכום של מה שידע והכיר ויתכן שאילו הכיר את במד"ר לא היה נמנע מלהזכירו או מלצטטו כשם שנהג בספרים רבים אחרים. עם זאת יש לומר כי אין בספרי המנהיג והאשכול נושאים מוגדרים המחייבים את הזכרתו של במד"ר. דברים אלה כוחם יפה גם לספר המנהגות שיזכר להלן.
17. בעמ' ת"ע (מהד' רפאל) מובאים דבריו על חובת ההסבה בפסח על שום "ויסב אלהים את העם" (שמות י"ג, יח) מילמדנו ומבראשית רבה. הדבר אינו מופיע בב"ר אלא בשמו"ר ובבמד"ר (פ"א, ב') וכן ב"מדרש אגדה" הקרוב לספרות דבי רמ"ה (על ספר זה בחטיבה ד' פרק 1). גם בכל כתיב"י של ספר המנהיג נכתב כאן ב"ר, וכן הוא בארחות חיים, ואילו באבודרהם מופיע העניין בשם שמות רבה. אם היינו מסבירים את ב"ר כחילוף של במד"ר היה ניתן לומר שבעל המנהיג מכיר את במד"ר. אך זוהי סברה רחוקה משום שבכל נוסחאות המנהיג כתוב כאן ב"ר וגם משום שהמתברר מצוין את מקורותיו, ובמד"ר אינו נמנה עמיהם. וראה הערת הרב כשר ב"הגדה שלמה" עמ' 69, וב"תורה שלמה" כרך י"ד, עמ' 341. שתי ההפניות נרשמו ע"י רפאל שם.
18. ראה חט"י ב' פרק 5. 19. העניין נדון גם בחט"י א' פרק 2 וראה גם הערה 8 שם.
20. בספר השרשים לרד"ק, שורש "שלה" מובאת דרשת רבותינו ז"ל בעניין הארון שהיה נושא נושאו ואת עצמו. המהדיר (מהדורת ברלין 1847 עמ' 388) ציין לבמד"ר (רי"ח ע"ד; וילנא י"ד ע"ד, ש"י 11), אבל מקור הדרשה הוא בבבלי סוטה ל"ה ע"א.
21. ר"ע ספורנו נפטר ב-1550 (בבולוניה). מדרשי רבה הודפסו לראשונה ב-1512 בקושטא ואח"כ בונציה ב-1545. שתיקתו של ספורנו מלהזכיר את במד"ר היא אולי חלק משיטה כללית שלו ביחס אל המדרשים. ראה פרק 10 בחטיבה זו, והערה 2 שם.
22. הספר נתפרסם ע"י הרב מרדכי הכהן מכת"י הרב מימון. המהדיר צרף מבוא ומפתחות ובהם רשם מקומות לא מועטים של הקבלה בין במד"ר ובין בראשית זוטא. ואכן יש נקודות מגע בין הספרים אך אין כל איזכור של במד"ר בשמו בב"ז.
23. למהדורה הקיימת, של י. לנגה וש. שורץ צורפו דברי מבוא ומפתחות וגם כאן נרשמו נקודות מגע אבל הן משכנעות פחות מאשר בבראשית זוטא.
24. למהדורת בובר אין מפתחות. בסקירה לא שיטתית לא מצאנו את במד"ר במעין גנים.
25. אי הודאות בדבר תולדות חייו של ר' שמואל מסנות והקשר הבלתי ברור בין כתביו לבין במד"ר אינם מאפשרים להיעזר ביצירתו כדי לקדם את הנושא הנדון כאן. 26. על ר' יעקב סיקילי וילקוטו ראה חטיבה זו, פרק 8. 27. חטיבה ב' פרק 9.
28. התפרסם ב"רבנו משה בן מימון, קובץ תורני מדעי" עמ' VII.
29. הסתפקנו בסקירת מדגם של המדרש אך פרשיות במדבר ונשוא נבדקו ביסודיות.
30. מאור האפלה הוא ספר נור אל צילאם לר' נתנאל בן ישעיה ז"ל. הספר נכתב בשנת ה'פ"ט, 1329 בתימן, ותורגם ע"י הרב יוסף קאפת.
31. מדרש החפץ הוא מדרשו של החכם התימני ר' זכריה הרופא, הידוע בכנוי הרז"ה

- (הוא יחיא אבן סלימאן אלטביב). המדרש נתחבר במחצית הראשונה של המאה ה"ט.
במבוא סוקר המהדיר, מ. חבצלת גם חיבורים תימוניים דומים של מחברים אחרים
(המהדיר פרסם מאמר אודות מאור האפלה ומדרש החפץ בספר הזכרון לק. מירסקי).
32. נקודת מגע מעניינת שבין ספר מאור האפלה לבמד"ר היא המבנה הדומה של דרשות
הסוטה בכמה מחזורים: שנים במאור האפלה ושלושה בבמד"ר. יש קווי דמיון נוספים
אך אין בהם כדי להעיד על קשר ממשי בין במד"ר ובין מדרש זה. גם ביל"ש
קיימת תופעה דומה והיא נדונה לעיל במקומה: פרק 4 הערה 20 בחטיבה זו.
33. חטיבה א' פרק 16. 34. חטיבה ב' פרק 10.
35. פרושיו לספרי במדבר הו"ל ע"י הרב פרייליך בצרוף הערות וללא מבוא. הפרוש
לדברים מאת הרב ד"ר כץ כולל מבוא והערות, ומקצתן מתייחסות לספר במדבר.
36. דבריו על סמלי בעלי החיים שבדגלי השבטים, במדבר ב' א. ראה הערות 1-3 שם.
37. ההבאות בעמ' 34, 35, 44 במהדורת עדלמאן (איש-טוב), ברלין תר"א, 1851.
המפתחות של לונץ (בסוף מהדורתו ירושלים תרנ"ז) אינם מתייחסים למדרש.
38. ראה פרק 6 בחטיבה זו, שעניינו במקובלים הראשונים אנשי חוג גירונה.
39. חגיגה י"ב ע"ב; מנחות ק"י ע"א. 40. מנחות שם, ד"ה מיכאל.
41. הרב שעוועל שההדיר את פרוש רבנו בחיי מציין (שמות, עמ' שפ"ה הערה 61) בתור
מקור את במד"ר י"ד, ט"ו. הסימון י"ד מוטעה וצ"ל י"ב. הרב שעוועל מזהה את
מקורו של ר"ב והוא מציע את הזוה"ק כמקור כשהוא רואה את הזוהר כחיבור תנאי.
42. בית המדרש חדר ב' עמ' 115. ראה דבריו בחט"א לקראת סוף פרק 15 והערה 28.
43. בקובץ "מדרשי גאולה", עמ' 15 הערה 8 מציע י. אבן שמואל את השערתו שהרעיון
כולו התפתח מתוך הנאמר בישיבה ו', ו-ז על השרף הלוקח רצפה מעל המזבח
ונוגע בה בשפתי הנביא כדי לכפר על העוונות. לדבריו קשור הדבר בדרשה שהובאה
בפסי"ר פל"ג (איש-שלום דף ק"נ ע"ב). לענ"ד לפחות הקשר לפסיקתא מסופק.
44. ענין זה הועלה בהערותיו של הרב י. ליינער למדרש רבה, סיני ס"א, תשכ"ז, עמ'
רנ"א. הערה נוספת מקובץ קטן זה הובאה בחיבור זה בדיון על רש"י ובמד"ר,
בפרק 2, ובדיון על רמב"ם ובמד"ר, בפרק זה. ראה הערות 28, 29 לעיל.
45. כפי שעולה בברור מהפרקים 5-7 בחטיבה זו.

חטיבה ג', פרק 12: תפוצתו של במדבר רבה בימי הביניים - סיכום

הידיעות הראשונות על המדרש באות מקטלוגיה בראשית המאה הי"ג, מחיבורים של
ריב"י, ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה, ואין כל ידיעה עליו מתקופה מוקדמת יותר.
זמן מה לאחר מכן מגיעות ידיעות על קיומו של במד"ר בפרובאנס. במשך המאה הי"ג
מתפשט השימוש בבמד"ר לאראגון ולקטיליה ומאוחר יותר גם לארצות אחרות שלחופי
הים התיכון: איטליה ואולי גם ארץ ישראל או סוריה. רק בתחילת המאה הט"ז אנו
מוצאים את במד"ר בטורקיה ובצפון אפריקה, ויתכן שהספר מגיע לשני מרכזים אלה עם
גולי ספרד. רק לאחר שנדפס הוא מגיע אל יתר המרכזים היהודיים בעולם.

לא תמיד היה היקפו של במד"ר בידיהם של החכמים השונים. זהה להיקפו כיום אך
נראה שברוב הארצות הוכר במד"ר כבר בתחילת דרכו כמדרש שלם, ורוב המשתמשים בו
מתייחסים אל כל חלקיו כאל במדבר רבה. יתכן שבפרובאנס הכירו, לפחות בתחילה, רק
את המדרש לפרשת במדבר, ובמקומות אחרים (איטליה) הכירו רק את במד"ר ח"א. ממדי
המדרש היו גדולים מאלה שבימינו. כבר ראשוני המשתמשים בספר מביאים מתוכו קטעים
שאינם בבמד"ר לפנינו, וברור שקטעים שונים אף לא ניתנים לשחזור. עם הדפסתו איבד
במד"ר עוד מתוכנו אך החומר החסר נשאר בכתה"י ולא נעלם כליל. שאלות העריכה
והממדים השונים של במד"ר תלויות בהרבה במסקנות העולות בחטיבה זו.

הדפסתו של במד"ר, לראשונה בקושטה בשנת רע"ב, 1512 אפשרה לו להתפרסם בעולם.
ההדפסה בונציה בשנת ש"ה, 1545 נתנה לבמד"ר תנופה מחודשת, והחל בשנה זו או
בסמוך לה הופך הספר לאחד ממדרשי "רבה" לתורה וכך הוא נדפס ונלמד. פרושים רבי
ערך למדרשי רבה נוצרו במאה הט"ז וכללו את במד"ר בתוכם.

עם זאת המסקנות החיוביות שתוארו כאן הן ודאיות ומדוייקות יותר מהמסקנות
השליליות. שתיקתו של חכם מבמד"ר אינה הוכחה מוחלטת להיעדרו של הספר. זאת ועוד:
לא כל החיבורים ומכלולי היצירה שנזכרו נבדקו עד תום, ובחלקם נבדקו רק מדגמים.

חטיבה ד', פרק 1: ר"מ משה הדרשן ויצירתו.

על הקשר שבין ר"מ משה הדרשן מנרבונא ובין במד"ר ח"א עמדו חוקרים ומפרשים כבר בתחילת דרכה של "חכמת ישראל". כבר ל. צונץ ציין את הקשר³ ושי"ר⁴ כותב על המדרש לפרשת נשוא: "...וכפי ההשערה לוקט כבר ממדרשו של ר"מ משה הדרשן". שי"ר לא ציין בהשערותיו של מי מדובר ומסתבר כי הוא בעל ההשערה. רד"ל ראה את ר"מ הדרשן כ"מסדר" במד"ר והוא חוזר על ביטוי זה מספר פעמים בפרושו למדרש. ספק אם היה רד"ל ער להבדל שבין שני חלקי הספר, אך כל הערותיו אודות ר"מ משה הדרשן נמצאות בחלק א' של המדרש. א. ה. וייס, בעל "דור ודורשיו" משער כי מחבר במד"ר (השלם!) חי כ-200 שנה אחר מחבר התנחומא, ולדבריו יתכן שהיה זה ר"מ משה הדרשן⁴.

א. אפשטיין כתב חוברת ומאמר בשם "ר"מ משה הדרשן מנרבונא"⁵, וכלל 49 קטעי רמ"ה המובאים בספרות הראשונים שהכיר, ובעיקר בפרושי רש"י לתנ"ך. אמנם אפשטיין לא הקיף את כל הקטעים הקיימים ואף כלל ברשימותיו כאלה שאינם משל רמ"ה מנרבונא (וגם העיר על כך). ואע"פ כן חיבורו הוא הריכוז החשוב ביותר של החומר עד כה.

אפשטיין כתב על המדרשים לספרים שמות, במדבר ודברים, ובמאמרו על במד"ר⁶ התייחס גם לשאלת הקשר בין במד"ר ובין רמ"ה. לדעתו "המחבר שאב גם ממדרשו של ר"מ הדרשן" והוא מראה את הקשר בין פרושי רש"י בשמו (או מיסודו של) רמ"ה⁷ ובין מדרש במד"ר ח"א ומדרש תדשא⁸, וכן את מקומו של ר"מ שמעיה⁹ במערכת זו. אפשטיין לא סיכם את הנושא וכתב: "...אך בכל זאת לא אוכל להחליט שבמדבר רבה הוא יסודו של ר"מ משה הדרשן, כמו שהחליט הרב שניאור זק"ש¹⁰ והרד"ל בחידושי לבמד"ר בכמה מקומות".

דיון ממצה במדרשי רמ"ה נערך בידי ח. אלבק. בהערותיו ל"הדרשות בישראל" של צונץ, פרק 14 קבע ש"החלק הראשון מבמד"ר נוסד על ספרו של רמ"ה" וכי שתי התוספות שזיהה בחלק השני של במד"ר שאינן מתנחומא "כפי המשוער נובעות ממדרשו של רמ"ה". עיקרי דבריו הובאו במבואו לבראשית רבתי "המיוחס לרמ"ה"¹¹. אלבק דן במדרשו של רמ"ה ומסכם את הידוע עליו ואת מקורות הידע. הוא מתייחס להשערות אפשטיין אודות מדרשו של רמ"ה ומתאר את דרכיהם של הספר ושל רמ"ה עצמו. לדעת אלבק "ב' רבתי הוא קיצור מבראשית רבה הגדולה שהובאה בפוגיו פידאי" (עמ' 6) ו"הסדרים במדבר ונשוא ברבה מלוקטים מספרו של רמ"ה אבל אין לומר שהוא עצמו סדרם" (עמ' 14). ובהמשך: "הוכח לדעתי בברור שהב' רבתי ומדרש אגדה¹² וחלק ראשון מבמד"ר נוסדו על ספרו של רמ"ה" (עמ' 15). מאידך, הוא שולל את הכללת מדרש עשרת הדברות בין כתבי רמ"ה¹³.

נוסף על אלה יוחסו לרמ"ה חיבורים אחדים: עניני לוח השנה, סגולות וניחושים ועוד, והביאם אפשטיין בסוף מאמרו. אבל יחוסים אלה הם מסופקים מאוד, ואפשטיין עצמו ציין זאת בדבריו. בכינוי משה הדרשן נתכנו עוד כמה חכמים, כאלה שזהותם

ידועה⁴¹ ואחרים שאין ידוע מי הם, ואין פלא שיוחסו לאחד כתבי זולתו. ברור כי מרכיבים שונים של יצירת רמ"ה מפוזרים בחיבורים שחלקם טרם נדפסו.

*

מקורות הידע העיקריים על יצירתו של רמ"ה הם שנים: פרושי רש"י לתורה שעליהם וספר Fugio Fidei שנתחבר (או נערך) ע"י הנזיר הדומיניקני רימונדוס מרטיני בספרד⁴² בשנת 1278⁴³ בקרוב. קיימים מקורות יהודיים ונוצריים נוספים לעניין זה.

רוב הספרים היהודיים שזכרם בא בפוגיו פידאי הנם מוכרים אבל שורת מדרשים לספר בראשית שהביאם מרטיני אינם מוכרים כיום, והחשוב בהם הוא הקרוי אצל מרטיני "בראשית רבה דרמ"ה". ליברמן⁴⁴ ומרחביה⁴⁵ במפתחותיהם רשמו עשרות מקומות בפוגיו בהם מצוטט מדרש זה ומרטיני מזכיר ומצטט שמות נוספים של מדרשים לספר בראשית: Berechit Raba - Magna, Prima, Major, Prior, Antiqua. לפי אלבק התכוון מרטיני בכל אלה למדרשו של רמ"ה, וכך עולה גם מדברי צונץ⁴⁶ וליברמן⁴⁷. יש שגם מרטיני עצמו קרא את שם רמ"ה על ספרים אלה. אפשרטין מזהה את ב"ר הגדולה על כינוייה עם ספר רבה רבתי. ספר זה הובא כמה פעמים בהגהות ר' יהודה גדליה לדפוס שאלוניקי של המדרשי⁴⁸ וכן ב"אות אמת" לר' מאיר בן שמואל בנבנישתי⁴⁹. ולדעת אלבק הוא זהה עם הספר רבה דרבה⁵⁰ אשר "קטעים ממנו נמצאים בכת"י בספרית אוקספורד"⁵¹. לעומת זאת טען צונץ⁵² כי היה בידי הקדמונים קובץ גדול של מדרשי רבתי שאפשר לכנותם "רבות דרבות", ואין לאלה קשר אל רמ"ה דוקא.

רבה רבתי נזכר ומצוטט לא מעט גם בספר בית זבול לר' אליעזר קרשקש ב"ר יהושע בונפוש⁵³. בספר זה רשימת ספרים מפורטת ובה גם רבה רבתי. גאסטר כתב על בית זבול מאמר מפורט⁵⁴ וטען, לפי השימוש הרב ברבה רבתי, שהיה זה ספר רחב ומקיף מאוד שהתייחס לכל התנ"ך⁵⁵. לפי זה אולי גם מדרשו של רמ"ה הקיף את כל המקרא או לפחות את רובו. רבה רבתי מובא הרבה גם בספר הבתים לר' דוד הכוכבי, איש פרובאנס⁵⁶.

פוגיו פידאי שימש גם את המתווכחים הנוצריים בויכוח טורטוזא, 1413-1414. גם דברי רמ"ה עלו בויכוח, ודוקא מהצד הנוצרי⁵⁷. בשנים 1497-1498 כתב ר"י אברבנאל את ספר "ישועות משיחו". הוא מתייחס לא פעם אל מדרשו של רמ"ה אע"פ שלדבריו הספר אינו בידו. הוא מעיד שהספר נמצא בידי ר' יצחק נתן בפרובאנס, אבל ליברמן⁵⁸ טען כי גם בידיו של יצחק נתן כבר לא היה הספר המקורי, הלא הוא בראשית רבה של רמ"ה.

מחבר נוצרי אחר הנוגע לענייננו הוא האיטלקי הפרנציסקני פטרוס גאלאטיני. מיסטיקן זה⁵⁹ הכין רשימת ספרים יהודיים אשר נערכה על פי רשימה נוצרית קודמת⁶⁰. למרות הביקורת הרבה על גאלאטיני ועל ספריו⁶¹ אין להתעלם מחומר יהודי רב הנמצא בהם. גאלאטיני מזכיר בין שאר ספרים גם את במדבר רבה בכינוי מדרש במדבר סיני. חקר דברי גאלאטיני יכול לתרום גם לשאלת מבנהו של מדרש תהילים הקדום ולאיתור

שכבות שנוספו בו במרוצת הדורות. אל מדרש תהילים המקורי נוספו דרשות מתוך מדרש תהילים של רמ"ה. הדבר חשוב גם מבחינת היחס שבין במד"ר ובין מדרש תהילים³⁸. אחדות מדרשות תהילים שהביאו המחברים הנוצריים הן מוזרות וללא ספק אין לראותן כדרשות אוטנטיות מבית מדרשם של חז"ל³⁹.

אפשטיין⁴⁰ טען שגם מדרש "תדשא" הוא חיבור של רמ"ה. לענ"ד הדבר אינו עומד בפני הבקורת. נראה שתדשא הוא אחד ממקורותיו של במד"ר ואולי גם של ספר רמ"ה⁴¹. צונץ ייחס את ברכת יהודה שבב"ר ויחי לרמ"ה, אבל אלבק טען כי "ראיותיו אינן מכריעות"⁴². הוא הרחיב מעט את הדיבור על ברכת יעקב שבב"ר ועל היחס בינה לבין כתבי ר"מ הדרשן אך נמנע מליחס לרמ"ה את המדרש לברכת יעקב. אלבק מציין "מדרש לרות שקורבתו אל ספרי רמ"ה אינה מוטלת בספק"⁴³.

רש"י מזכיר לא פעם את "יסודו של רמ"ה". אבל "יסוד" בספרות ימי הבינים הוא לפעמים כינוי לחיבור או למכלול חיבורים כלשהו⁴⁴ ואף רש"י עצמו משתמש בביטוי זה בקשר ליצירתם של מחברים אחרים כר' יצחק בן יהודה⁴⁵ או ר' סעדיה ז"ל⁴⁶. אבל מדברי אפשטיין⁴⁷ ואלבק⁴⁸ נראה כי הם מתייחסים אל ה"יסוד" כאל שם ספר מסויים.

השימוש הרב יחסית של רש"י בספר רמ"ה מעורר את השאלה מדוע כה המעטו מחברים אחרים להשתמש בספר ולהזכירו. דוגמה טובה לענין זה הוא רמב"ן. בחמישה מקומות מביא רמב"ן דברים של רמ"ה, לא תמיד מתוך הסכמה עמו, וכולם דברים שהביאם רש"י קודם לכן. ועם זאת מסגנונו נראה שהוא מכיר את יצירתו של רמ"ה ולא רק דרך רש"י.

בפרובאנס ובאיטליה הכירו את כתבי רמ"ה. ר' מנחם בר חלבו שהיה פרובאנסלי כנראה, הושפע מפרוש הפיוט של ר' יהודה בנו של רמ"ה⁴⁹. ר' יוסף קרא התחנך על ברכיו של דודו ר' מנחם ב"ח⁵⁰ וללא ספק הכיר את יצירתו של רמ"ה ואולי היה בין מפיציה בצרפת⁵¹. רמ"ה היה רבו של בעל הערוך ובספר הערוך יש כמה מובאות מדברי ר' משה הדרשן מעיר מנרבונא או רמ"ה מנרבונא. בכמה ערכים נזכר רבי משה בן רבי יעקב אשר יש המזהים אותו עם רמ"ה⁵². הקשר רמ"ה - בעל הערוך מחייב מחקר נוסף⁵³.

גם בין חכמי צרפת ואשכנז הכירו רבים את כתבי רמ"ה. בתוספות למסכת סוטה באה דרשה של רמ"ה⁵⁴ - הבאה יחידה של דרשת רמ"ה בכל התוספות לתלמוד. אבל עוד דרשות שמקורן כנראה ברמ"ה מופיעות בתוספות⁵⁵. ר' יעקב מאורליאן⁵⁶ מביא דרשה משל "ר' משה מנרבונא זצ"ל שהיה רגיל לדרוש...". ולהלן נביא את דברי רבנו תם אודות רמ"ה. הזכרנו את תרומתו המשוערת של ר' יוסף קרא להפצת תורתו של רמ"ה בצרפת⁵⁷. גם ספר הערוך, שהיה ידוע יפה באשכנז ובצרפת היה אחד ממפיצי שמו ותורתו של רמ"ה בצפון. לדברי א.א. אורבך חלק מן הדרשות הבלתי ידועות שבספר ערוגת הבושם "נלקח אולי מתוך מדרשו של ר"מ הדרשן או מאחד הקבצים שעובדו על פיו"⁵⁸, אף שהדבר לא נזכר בספר בפרוש. והזכרנו רק חלק מן המכירים את רמ"ה בצרפת ובאשכנז.

חומר הדומה באפיו לדרשות רמ"ה נמצא בכתביהם של חסידי אשכנז, כגון בפרושי של ר"א הרוקח לתורה ולמגילות. מעניין הדרש שהובא ברוקח על הפסוק עם לבן גרתי (בראשית ל"ב, ה) וקומתי תרי"ג מצוות כמניין גרתי, מיסודו של רמ"ה. דרשה זו מובאת בפרוש רש"י לתורה בלא שם רמ"ה עליה. היא נעדרת מהדפוס הראשון של פרש"י לתורה²⁷. ועוד: בפרוש המיוחס לרש"י לבראשית רבה²⁸ מובא קטע שלדברי אפשטיין²⁹ גם הוא משל רמ"ה. ראה אחר ההקדמה "ענין אחר שמעתי" בפרוש בראשית רבה פ"י.

"מאשכנז ומצרפת היו פונים בשאלות לחכמי נרבונו, וכמעט כל אחד מחכמי נרבונו שיצא לצרפת נתקבל בכבוד גדול"³⁰. תורתו של אחד מגדולי נרבונו הוכרה יפה בצפון.

*

איננו יודעים הרבה על רבותיו³¹ ועל משפחתו של ר' משה הדרשן. שמו של אביו אינו ידוע בודאות כיון שמחברים שונים מוסרים ידיעות שונות בדבר. חומר ביוגרפי מועט עולה מהפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים. יתכן שאביו היה ר' יעקב גאון, ראש ישיבת נרבונו³² ולפי זה רמ"ה הוא נין ונכד לשושלת רבנים מנכדי נרבונו של המאות עשירית ואחת עשרה. יש הרואים בו רבם של כמה מחכמי פרובאנס המובהקים³³. גם אחיו של רמ"ה, ר' לוי, היה איש ידוע ורבנו תם מזכירו בנשימה אחת עם ר' משה עצמו ועם ר' יוסף טוב עלם בתשובה לרבנו משולם³⁴: "והלא כמה רבנים יצאו מארצך ולא הדיחו את יושבי עירם. כי יצא הרב רבי משה הדרשן והרב רבי לוי אחיו אחדיו ורבי יוסף טוב עלם שהנהיג את מלכות לימורגש ואניוב ושימש חכמים כל ימיו...". את עקבות תורתו של ר' לוי נוכל אולי למצוא בכמה מקומות ובהם גם במד"ר³⁵.

בנו של רמ"ה, ר' יהודה נודע אף הוא כדרשן וכפרשן, ור' מנחם ב"ח מסר בשמו פרוש לפיוט הקלירי "שושן עמק איומה" של מוסף יום הכפורים³⁶. כנראה נשתרבו קטעי דבריו לפרושי רש"י לשמות, יהושע וירמיהו³⁷. לפי ספר הקבלה לראב"ד קיבל ר' יהודה מרבנו גרשם³⁸. שם ר' יהודה נמסר גם מפי ר' שמואל אבן ג'מע שחי במאה הי"ב בצפון אפריקה³⁹: "שמעתי מן החבר החכם ר' יוסף החסיד בן ר' יהודה הדרשן ששמע מפי רבי יצחק בר מרגלוי ז"ל שממדינת נרבונו". ר' שמואל חי זמן מה בנרבונו ואולי פגש שם את החבר החכם ר' יוסף החסיד, בן ריה"ד, שהיה אז זקן לימים. אבל אין בטחון שר' יוסף זה הוא בנו של ריה"ד בן רמ"ה ואולי הוא ר' יוסף נ' פלאטיס⁴⁰.

על חייו של ר"מ עצמו לא נודע כמעט דבר. לרוב נמסר שנרבונו היא עירו. פעם אחת מביא רש"י פרוש משמו של רבי משה הדרשן מטלושא, ועל סמך זה ניסו חוקרים לומר שרמ"ה נאלץ להמלט מנרבונו, במאורעות שנת 1063⁴¹. אז עזבו גם ר' לוי ור' יוסף טוב עלם את מקומם⁴², אלא שר' יוסף עלה לצפון צרפת ואילו ר"מ נשאר כנראה בפרובאנס ור' יהודה בנו חזר לנרבונו. אבל השערת ההגירה של ר"מ הדרשן לטולוז מפקפקת מאוד שכן בכתה"י של ברלינר מובאת הדרשה בשם ר' יהודה ולא בשם ר' משה. אין ספק שרמ"ה חי בבמאה הי"א⁴³, כנראה היה מבוגר מרש"י ומר' נתן בעל הערוך

שנחשב לתלמידו. יתכן שגם בנו ר' יהודה היה מבוגר מרש"י²⁴.

שי"ר כתב²⁵ שיתכן שרמ"ה נספה בגזרות תתנ"ו וזאת ע"פ הקינה לטי באב "איכה ישבה עגונה" שבה נמצאת השורה "הדרשן וחבריו הרגו בחימה". אבל הדברים רחוקים הן משום שקשה להניח ר"מ האריך ימים כה רבים, והן משום שאין ידיעות על טבח ביהודי נרבונא בעת מסע הצלב הראשון. ואם היה הדבר נכון היה בא זכרו במקום אחר בברור.

*

כל חיבוריו של רמ"ה אבדו ואינם וכל הידע על רובי תורתו נובע משימוש שעשו אחרים בכתביו. לא ידוע מה כתב רמ"ה, היכן נודעו כתביו ומתי אבדו. תהליך האבדן נמשך זמן לא מועט, שכן במאות הי"ד והט"ו עדיין הכירו מתפלמסי טורטוזא (ואולי גם ר' יצחק נתן) את כתביו. וגם ר' אברהם סבע בעל צרור המור, מהאנוסים המגורשים מפורטוגל בשנת 1457, הכיר את ספר רמ"ה²⁶ אם כי לא ודאי שהכיר את הספר במקורו. אין ספק שיצירתו של רמ"ה היתה נרחבת מאוד. ואע"פ כן לא שרד ממנה עצמה דבר.

דברים אלה מעוררים תהיה גדולה: מדוע נעלמה יצירתו של הדרשן מן העולם? כיצד זה לא נשתמרה אף לא שורה אחת שנלקחה במישרין מתוך יצירתו של רמ"ה, לא נשתמר אף קטע מיצירתו בכת"י ולא נדפס אף פעם חיבור או פרק מחיבור שלו? גם אם נניח שעם התחלת ההדפסה הנרחבת של ספרים יהודיים כבר לא היו הכתבים מצויים (וכאמור עדיין הם ידועים בראשית המאה הט"ז), עדיין לא מובן מדוע לא נשתמר דבר מיצירתו בכת"י.

אמנם גם תורתם של חכמים אחרים בני נרבונא הקדומה נעלמה ברובה. אבל הבעיה כאן בולטת יותר בחריפותה משום שספרי ר"מ הדרשן היו נפוצים לא מעט בימי הביניים והעלמותם חלה בתקופה מאוחרת. לעומת זאת הידיעות על ספרות נרבונא הקדומה בדורות מאוחרים כמעט שאינן קיימות, ועל כן השאלה בדבר ספרות רמ"ה נוקבת במיוחד.

לא ניתן לענות תשובה ברורה לשאלות אלה. אבל ננסה להציע להן מספר פתרונות:

א. מסתבר שממזיו הגדולים של הספר היו בעוכריו. כפי שקרה לספרים ארוכים אחרים במרוצת הדורות גם כאן העדיפו לקצר ולרכז את הספר מאשר להעתיקו במלואו, וכך אבד הספר המקורי. פתרון זה מסביר מדוע נשתמרו בכל זאת הליקוטים שבידינו כגון בראשית רבתי ומדרש אגדה, אף כי בכת"י בודדים. וגם ליקוטים שאבדו כגון רבה רבתי הוסיפו להתקיים זמן ניכר אחרי היעלמות הספר המקורי הגדול.

ב. ממה שנשתמר מספרי רמ"ה נראה שלא מעט חומר שהיה בהם היה בעל אופי "בעייתי". צדקו דברי האומרים שהדרשן השתמש בספרים הגנוזים (או בחיבורים שנערכו על פיהם), ויש להניח שהדבר לא היה לרצון לחכמים רבים. יתכן שחומר כזה נראה בעיניהם חשוד גם מבחינת זיקתו - מדעת המחבר או שלא מדעתו - אל הנצרות.

ג. ברור שחומר רב מספר רמ"ה שימש את הנוצרים (ואת המשומדים, כמו בפרשת טורטוזא) בויכוחיהם, בכתב ובעל פה, עם יהודים. יתכן שחכמים בני אותם דורות העדיפו לדחוק את רגליהם של ספרים מסוכנים אלה ובכך להמעיט את סכנתם. דוגמה טובה לכך היא טענתם של היהודים בויכוח טורטוזא. מול טענתו של המתוכח הנוצרי המומר אשר מתבססת על קטע מדברי רמ"ה עונים חכמי היהודים בין שאר התשובות: "כי משה הדרשן דרשן היה ולא תלמודי"²². בדרך זו ניסו השלוחים בטורטוזא להכהות את הטענה המבוססת על כתבי ר' משה הדרשן, ואני רואה בה דגם ליחס אל כתביו בכלל.

ד. לא מעט מן החומר שבספר עסק כנראה בויכוח עם אמונת הנוצרים, ויתכן שהופעלה כאן צנזורה יהודית-פנימית אשר מחשש איבה ואף למעלה מזה דחקה את רגלי הכתבים הללו עד שנעלמו לגמרי. שיקול זה הוא ניגודו של קודמו ומשלים אותו.

דברים אלה אינם מפותחים עדיין ובדעתי לעסוק בהם בהרחבה במקום אחר.

ה ע ר ו ת:

1. עיקרו של פרק זה הוא סיכום הידוע על הנושא. השאלה והתשובות שבסוף הפרק לא נדונו עד כה בספרות. 2. הדרשות פרק 18, עמ' 145. וראה הערה 36 שם.
3. "בכורי העיתים" משנת תקצ"א, 1831 עמ' 87.
4. על דברי רד"ל ודברי וייס ראה מבוא פרק 2 והערות 9, 14. ראה דברי רד"ל על רמ"ה ובמד"ר בפרושו במקומות אלה: פרשה ד', כ' סימן עז; פ"י, כ"א סימן קי; פי"ד, א' סימן ב; שם, י' סימן עו; ראה עוד שם, י"ב סימן צא. באלה מציין רד"ל את המסדר רמ"ה או רמ"ה המסדר. עוד ראה דבריו בפרשה י"ד, ד' סימן נו, שם ציין לדברי רש"י "מיסודו של רמ"ה" שלדעתו נובעים ממקום זה במדרש.
5. החוברת התפרסמה בוינא בשנת תרנ"א, 1891 בהרמנית. המאמר בקדמוניות היהודים ח"א, עמ' רט"ו-רמ"ד. בולט בהעדרו בין המקורות היהודיים לדברי רמ"ה הוא "ישועות משיחו" לאברבנאל המכיל לא מעט מתורות של ר"מ הדרשן. ראה הערה 30.
6. מקדמוניות היהודים ח"ב, עמ' ס"ד-ס"ט. 7. על רש"י ורמ"ה ראה חט"ג פרק 2.
8. ראה חטיבה א', פרק 15. 9. ראה חטיבה זו, פרק 4.
10. הרב זק"ש ב"היונה" או "כנסת ישראל", מכתב עיתי כולל כל הנוגע לחכמת ישראל יו"ל מאת שניאור זק"ש המכונה קידאנסקי, ברלין תרי"א 1851, עמ' 52 והערה 19. עוד כותב שם זק"ש: "...ויוצא לנו מזה ג"כ כי בעלי התוס' לתורה לקטו ממדרשים האחרונים האלה וממדרשו או יסודו של רמ"ה. הדברים צוינו אצל צונץ (הערה 2). מדרש בראשית רבתי יצא לאור ע"פ כת"י שפרסמו שי"ר ואחרי מותו הועבר לקהילה היהודית בפראג. צונץ ידע על כתה"י והזכירו מספר פעמים ב"הדרשות", בעיקר בפרק 18. קטעים ממנו התפרסמו ע"י יעלינעק (ב"בית המדרש"), בובר ואפשטיין.
12. "מדרש אגדה" התפרסם בידי בובר בוינא בשנת ה'תרנ"ד, 1894. הספר הודפס ע"פ "כת"י ישן נושן יחיד בעולם המובא מארס צובא". בהקדמתו מספר בובר כיצד הגיע כתה"י לידו ומדוע החליט לקנותו והוא מתאר כי בתחילה סבור היה כי מדרש זה הוא יסודו של ר"מ הדרשן. אח"כ נסוג מהשערה זו, אבל הוא מוסיף לראות את הקשר שבין ספר זה ובין ר"מ הדרשן, אף כי מהות הקשר אינה ברורה כל צרכה. מבוא לבראשית רבתי עמ' 21.
13. אפשטיין בסקירתו על רמ"ה מזכיר את ר' משה בר יעקב מקוצי, בעל הסמ"ג. גם ר' משה אביו של ר' אליעזר מוירצבורג נקרא ר' משה הדרשן. במאה הי"ד נודע ר' משה בר אליעזר הדרשן או ר' משה בר בער הדרשן שהיה רבו בעל ספר הג'ן.
15. על Pugio Fidei ועל ר. מרטיני ראה: י. בער, המדרשים המזוייפים; ליברמן, שקיעין עמ' 43-91; אלבק בהערותיו ל"הדרשות" עמ' 436 ובהערות 10, 8; בונפיל, על רימונדוס מרטיני; פומגלי, כתה"י המקורי; מרחביה, מפתח המובאות.

16. בעמ' 395 (הסימון המקובל ע"פ מהדורת לייפציג 1667) נזכר תאריך: ברור ששנת 1278 היא שנת חיבורו של הקטע. 17. שקיעין עמ' 86. 18. במפתח המובאות.
19. "הדרשות", פרק 18 עמ' 145. 20. שקיעין שם.
21. שנת שני"ד, 1594. הגהותיו של ר' יהודה גדליה מתייחסות לספר בראשית בלבד. על יהודה גדליה ראה בספרו של א.מ. הברמן "הדפוס העברי בהתפתחותו", עמ' 123.
22. ראה מבוא פרק 2, תולדות המחקר, והערה 3 שם.
23. ראה דברי אלבק במבוא לבראשית רבתי, עמ' 2. אפשטיין זהה את בראשית רבתי, בראשית רבה הגדולה, רבה דרבה ורבה רבתי וסבר שיחוסם לרמ"ה מאוחר, וכי בספר זה לוקטו דברים מחיבורים שונים ובהם גם ספרו של ר"מ הדרשן.
24. אוקספורד-בודלי. 2339/5, 2339/6. בכתה"י פרקים מספר טוביה וספורי דניאל, בל והתנין וכן קטעים אחרים אשר כמותם מופיעים בבמד"ר ובב' רבתי, ממקורות שונים. אלבק כותב שם שלא השיג את תצלום כתה"י וכנראה לא ראה את כתה"י.
25. הדרשות עמ' 145. צונץ מזכיר גם מדרש לאסתר שגם הוא כלול לדעתו בקבוצה זו.
26. ראה חטיבה ג' פרק 9. 27. שאלת הנוסחים של בית זבול גדולה בתוספת לפרק ושם הראינו שנתחלפו לגאסטר שני כת"י של הספר. 28. ברור לי שהיה מדרש של רמ"ה לפחות לאחדים מספרי נ"ך, והדבר ידון במקום אחר. 29. ראה הערה 26.
30. הדבר מובא בסוף ה"סטנוגרמה" של הויכוח בספר שבט יהודה לר' שלמה נ' וירגה במהדורת וינר שאיננה שלמה, אבל הקטע המתאים מובא בה. מהד' רובינזון (שוקן תש"ז) נערכה על פי אותה מהדורה ובהשמות שונות, וגם הקטע דנן נשמט ממנה. הקטע הובא בויכוח טורטוזה ב"אוצר ויכוחים" לד. אייזנשטיין, ע"פ מהד' וינר. גם ב"סטנוגרמה" שהובאה ב"גנזי נסתרות" של י.י. קבק (קובץ ב', עמ' 45-55) חסר הקטע האחרון העוסק ברמ"ה. ב"ישועות משיחו" מתמודד אברבנאל עם טענות הנוצרים, ובעיקר אותן שהועלו בטורטוזה, ומציג דברים שהיה על היהודים להשיב לשאלותיו של "המפקד" (יהושע הלורקי). וראה הערה 5. 31. שקיעין עמ' 57.
32. איטליה 1540-1460 בערך. ספרו העיקרי: *Opus De Arcanis Catholica Veritatis* ובו חומר פולמוסי רב נגד היהודים ונגד ספריהם הושלם בבארי, דרום איטליה בשנת 1516 ונדפס בבאזל בשנת 1550.
33. של סלבגו יהושע פורקטוס (מת 1315 בערך). ספרו העיקרי: *Victoria Porcheti Adversus Impios Hebraeos Catholica Veritatis* ובו טענות נגד היהודים, פרשנותם למקרא, התלמוד והקבלה נדפס בפריס, 1520. חומר רב בספר מועתק מפוגיו פיזאי. וראה: צונץ, הדרשות עמ' 144 והערה בעמ' 436; מרחביה, התלמוד בראי הנצרות עמ' 125 והערה 180, עמ' 247, עמ' 329 והערה 81.
34. צונץ בהדרשות עמ' 144, 145 קורא לגלאטיני שקרן שמובאותיו אין לתת אמון.
35. ראה חטיבה א' פרק 8. על מדרש תהילים של רמ"ה ראה דברינו בחטיבה זו פרק 3.
36. דיון מעניין בדרשה כזו נמצא אצל בער ב"המדרשים המזויפים". הדרשה היא על הפסוק "ה' מתיר אסורים" (תהילים קמ"ו, ז) והיא התגלגלה לתוך אגרת שנכתבה בשנת 1668 בידי אברהם פרץ משאלוניקי, תלמידו של נתן העזתי. באגרת נכתב: "ועוד יש לי כונות אחרות במאמרים הללו והם... ברומו של עולם ואין הפה יכולה לדבר לכן לא העתקתים ואל תתמה על הדברים שהרי אמרו <ב>מדרש שו"ט על הפסוק ה' מתיר אסורים שעתיד הקב"ה להתיר האסורים, וכן אמרו על החזיר..."
- על חשיבותה של האגרת בהגות השבתאית ובעיקר אחרי ההמרה, עמד ג. שלום ב"שבת צבי", חלק ב' עמ' 701-707 ובמיוחד בעמ' 704. וראה גם דברי ח. וירשובסקי ב"האידיאולוגיה השבתאית של המרת המשיח", במיוחד עמ' 243, 244. למשמעות ההיסטורית-רעיונית של הדרשה יתווסף רובד חדש עם ברור מקורה האמיתי.
37. מקדמוניות היהודים ח"ב, עמ' ק"ל-קע"א. במאמר מבוא וגוף הספר.
38. שנתחבר ע"פ ספר היובלים אשר יוחס לתנא ר' פנחס בן יאיר, ורמ"ה הוא שקרא לתדשא על שם רפב"י. לדעת אפשטיין היה רפב"י איסיי, ומכאן הרעיונות האיסיים הרווחים בספר. 39. ראה חטיבה א' פרק 15. 40. מבוא לב' רבתי עמ' 21.
- וראה קטע מס. 9 בפרק הבא. 41. "הדרשות", עמ' 145 והערה 39.
42. ר' שמואל החסיד "הוכיח" כי ר' עקיבא חיבר את תפילת אבינו מלכנו, (כמובא בתענית כ"ה ע"ב שר"ע אמרה בציבור) ע"פ הגימטריה: "אבינו מלכנו חטאנו לפניך" = רבי עקיבא יסדו. הרי שהמונח שימש גם באשר ליצירתם של קדמונים. ראה שמחוני, החסידות האשכנזית עמ' 56. (הגימטריה בצורה זו אינה עולה יפה וכנראה גרס החסיד רבי עקיבא כנוסח ארץ ישראל, ובדבר זה יש עניין כשלעצמו).
43. פרוש רש"י לראש השנה כ"ח ע"א, ד"ה "התוקע לשיר"; שם ל"ב ע"א ד"ה "כנגד".
44. רש"י שם כ" ע"ב ד"ה "שעי". וראה ברלינר, כתבים נבחרים ח"ב עמ' 181 והערה 5. לדעתו טעה צונץ ב"תולדות רש"י" שלו בדבר. 45. רמ"ה מנרבונא, עמ' רי"ז.
46. מבוא לבראשית רבתי, עמ' 2.

47. ראה א.א. אורבך, ערוגת הבושם ח"ד עמ' 4,3. שם עמ' 8 והערה 33, ודברינו בחטיבה א' פרק 16 והערה 22 שם. 48. ראה דברינו בחטיבה ג' פרק 2, ובמיוחד בהערות 15,14 והמקורות שצוינו שם. 49. חטיבה ג' פרק 2 והערות 17,16 שם. 50. א. קאהוט במבואו לספר הערוך סיכם את הדברים וציין לערכים בהם מופיע שם ר"מ הדרשן, בברי ובשמא. ערוך כרך א' מבוא עמ' xv. 51. חטיבה ג' פרק 1.
52. תוספות סוטה ל"ו ע"א, ד"ה "באותה". שאלת עריכתם של התוספות למסכת סוטה היא סבוכה. לדברי אורבך ("בעלי התוספות", מהד' ב' ח"ב עמ' 637-639) עורך תוספות סוטה הוא תלמידם של ר' מאיר ור' יהודה בני ר' קלונימוס ממגנצא. בכך חולק אורבך על י. נ. אפשטיין (תרביץ שנה י"ב, עמ' 190 ואילך), שייחס את תוספות סוטה לר' ברוך בן שמואל ממגנצא.
53. דרשת אגדה אחרת שכנראה באה מתורתו של רמ"ה היא על הציצית (=600 בגימטריה), חוטיה וקשריה העולים יחד למגין תרי"ג, שהובאה בתוס' מנחות ל"ט ע"א ד"ה לא. התוספות מכירים את הדרשה מתוך פרוש הקונטרס אבל מקורה הוא בדברי רמ"ה. ראה דברינו בתוספת לפרק 11 בחטיבה ב' והערה 32 שם. ובהלכה ראה תוספות קידושין י"א ע"א, ד"ה עד. שם הובאו דברי הרב ר' משה מנרבונא. בנדיקט מציע ארבעה אפשרויות לזהוי איש זה. ראה "מרכז התורה בפרובאנס" עמ' 45 והערה 86.
54. ר' יעקב הקדוש מאורליאנס נהרג על קידוש ה' בפרעות לונדון בשנת 1189. הדרשה הנזכרת מובאת בשמו בספר מושב זקנים על התורה, שמות י"ט, ג, ובה נקשר הפסוק אל לאה אמנו ולתלמוד תורה. לדברי אורבך ר' יעקב זה נזכר הרבה בתוס' מנחות. אולי גם דרשת הציצית דלעיל היתה מוכרת לתוספות דרכו, ולא רק דרך רש"י. קטע התוספות (דבור המתחיל) בו מופיעה הדרשה הוא משל ר' יעקב. בדרך כלל תוספות מנחות הן משל ר"ש משאנץ (בעלי התוספות מהדורה ב', ח"ב, עמ' 663).
55. וראה גם דברינו בחטיבה ג' פרק 2.
56. א.א. אורבך, ערוגת הבושם ח"ד מבוא, עמ' 175. בעל ערוגת הבושם הוא ר' אברהם ב"ר עזריאל שחי באשכנז (בוהמיה?) במאה הי"ג.
57. ראה דברינו על הדרשה בתוספת לפרק 11 בחטיבה ב' ובהערות שם. 58. על הפרוש ראה: תיאודור, המיוחס לרש"י. 59. מקדמוניות היהודים ח"א עמ' ר"ל, מס. 38.
60. בנדיקט, מרכז התורה, עמ' 12 והערה 80. ראה גם גראבויס, החברה היהודית.
61. ספר יוחסין, תחילת מאמר ה' (מהד' פיליפובסקי עמ' 217):
- "ובזמנם של אלו <דבותיו של רש"י, אבן גבירול, רמב"ם> רמ"ה מנרבונא רבו של ר' נתן בעל הערוך... ומגדולי תלמידי רמ"ה ר' משה העניו ור' משה בן יוסף בן מרן ור' לוי בן אחיו של ר' יצחק והגדול שבכולם ר' אברהם בר יצחק הנקרא אב"ד...". וראה עוד דברי אויערבך במבוא לספר האשכול, עמ' ix.
62. ראה דברי אלבק במבואו לספר האשכול, עמ' ג' ובהערה ב', שם הביא דברי שי"ר שהציע לזהות את רמ"ה עם ר' משה בן יעקב, ואת דברי גרוס ב"גליא יודאיקה", ערך נרבונא. עוד ראה דברי גראבויס בדברי הקונטרס הששי. בהערה 37 הוא מטפל בדורות ראשונים של חכמי נרבונא ובהם ר' יעקב הנביא גאון, איש הדור הראשון.
63. ראה: הרב בנדיקט, ר' משה בר' יוסף מנרבונא, "מרכז התורה" עמ' 35 והערה 13.
64. ספר הישר חלק התשובות, סימן מ"ו, ד': מהדורת רוזנטל עמ' 89-90.
65. ראה להלן פרק 5 בחטיבה זו. 66. אורבך, ערוגת הבושם ד', עמ' 3, 4 והערה 5.
67. ראה ברלינר, "זכור לאברהם" דברים ל"ב כד, והפניות אל פרשנותא של גייגר, וכן "לתולדות פרושי קש"י", כתבים ח"ב עמ' 208. שרידים אלה נעלמו מהדפוסים ונותרו בכמה כת"י ישנים ושונים. וראה דברינו בחטי' א', פרק 7 והערה 9 שם.
68. ספר הקבלה לראב"ד במהדורת נויבויר, בתוך "סדר החכמים וקורות הימים", עמ' 83. רבנו גרשם נפטר בשנת 1028. לפי זה יש לשער כי ר' יהודה הדרשן נולד בתחילת המאה הי"א והיה מבוגר מרש"י ב-30 שנה בקרוב.
69. בספר האגור, ערך ארס. הספר הוא השלמה לספר הערוך ונכתב כ-50 שנה אחריו.
70. על ר' יוסף: בנדיקט, מרכז התורה עמ' 306 הערה 131. וראה הערות 71,68 כאן.
71. לפי זה רמ"ה האריך ימים רבים שכן בנו יהודה קיבל מרגמ"ה (הערה 68). ההשערה מובאת ע"י איגוס ב"ההיסטוריה של עם ישראל", תקופת האופל, עמ' 121-122.
72. הערה 64. 73. לפי אלבק הוא חי בשנת ד"א ת"ת בערך <1040>, במחצית הראשון של המאה הי"א. 74. ראה הערה 68. 75. תולדות רבי נתן, הערה 47.
76. אלבק, מבוא לב' רבתי עמ' 33. השימוש שעשה ר' אברהם סבע בעל צרור המור בספר רמ"ה הוא בעל ענין מיוחד. המחבר נאלץ להשאיר את כל כתביו בפורטוגל לפני שנאסר וגורש ממנה (בשנת 1497), ולדבריו כתב את פרושיו מחדש משהגיע לפס, מרוקו. בהקדמתו לפרושו למגילת אסתר הוא מספר את פרשת תלאותיו הקשות ומתנצל על הליקוים שבספריו המחודשים: "אבטח בה" שיעזרני...לזכור קצת ממה שכתבתי...שהעיקר חסר מן הספר ממה שהיה כתוב בראשונה...ונתחבר עם זה מיעוט הספרים שהיה לי בראשונה לרוב מאוד...". למחבר היתה בראשונה ספריה עשירה מאוד שכללה את ספר רמ"ה. בפס חסרו לו ספרים רבים ויתכן שגם את כתבי רמ"ה לא מצא ונאלץ לשחזר את הדברים מזכרונו. 77. ראה הערה 30.

חטיבה ד', פרק 2: ר' משה הדרשן ובמדבר רבה

המגע הישיר בין במד"ר ובין המובאות מדברי רמ"ה שנשתמרו בפרוש רש"י ניכר בנקודות מעטות בלבד. אלבק שער כי רד"ל שהעיר על המסדר רמ"ה הגיע למסקנתו ע"פ שני מקומות בפרוש רש"י לבמדבר, שאותם ציין אלבק³. הקטעים שציין הם:

א. רש"י במדבר ל"ב, מ"א ומ"ב: "...חות יאיר...קראם בשמו לזכרון...לה אינו מפיק הא. וראיתי ביסודו של רמ"ה...שלא נתקיים לה שם זה וכו'. ורד"ל (פי"ד אות נ"ו) סבור, לפי אלבק, שגם הטעם של חות יאיר הוא מרמ"ה, והטעם הובא במד"ר נשוא פי"ד (סי' ע"ג, ש"ל 36-37). ב. רש"י במדבר ז' יח-כג מביא דברי רמ"ה במד"ר פי"ד י"ב על קרבנות הנשיאים וטעמיהם. לפי אלבק שי"ר בנה השערתו על מקום זה⁴.

ואולם רוב הראיות לקשר במד"ר - רמ"ה נובעות מן הדמיון וההקבלות בין דברי רמ"ה שנשתמרו בעיקר בבראשית רבתי, לבין במד"ר. אפשטיין⁴ ציין לארבעה כאלה. אחד מהם הוא הראשון מבין השנים דלעיל. אלבק הרחיב את הרשימה ל-33 מקומות ובהם גם הארבעה שציין אפשטיין, ומספריהם ברשימה דלהלן: 16, 14, 8, 4 (ואותם סימן בכוכב).

לע"ד הפריז אלבק וציין גם לקטעים שהקשר בינם לב' רבתי אינו מוכח. מקצתם מופיעים גם במקומות אחרים ומי לידינו יתקע שבעל במד"ר נטלם מב' רבתי (או מספר רמ"ה) דוקא. באחרים הדמיון בין דברי במד"ר לבין דברי רמ"ה אינו משכנע דיו. מאידך יש קטעים אחרים של במד"ר שאפשר להראות את הקשר שלהם אל ספרות רמ"ה ואלבק לא ציין אותם. ברשימה הבאה יוצבו קטעי במד"ר אשר הקשר שלהם אל רמ"ה נראה ראוי לציון ולדיון, ואף כאשר אין הקשר אמיץ כפי שמתברר לעיתים מן הדיון. במקום שהקשר מבוסס על ב' רבתי ציינו אם הקטע מובא ברשימות אלבק במבוא לבראשית רבתי.

קטעי ר' משה הדרשן בבמדבר רבה:

1. פ"ב, י"ב (ו' ע"ב, ש"ל 29-31). א"ר חמא ב"ר חנינא...: ברכה שנתברכנו אני ואברהם... כי ברך אברכך - ברכה לאב ברכה לבן. והרבה ארבה - רביה לאב רביה לבן. הדברים מופיעים בב' רבתי ויחי עמ' 250 בשינוי לשון ובקיצור מה, ובלי שמו של האמורא. המילים ברכה לאב...רביה לאב...נמצאות בב"ר פנ"ו י"א. במד"ר לא לקח את הדברים ישירות משם ולא מרבתי, אבל יתכן שהדרשה היתה כלולה במדרשו של רמ"ה ומשם עברה אל רבתי בקצרה ואל במד"ר באריכות, או שרבתי לקח אותה ישירות מב"ר. הקשר בין במד"ר למדרשו של ר"מ נראה קרוב אך לא ודאי. הקטע מופיע ברשימת אלבק.

2. פ"ט, ז' (כ"ה ע"ג, ש"ל 10-12). "...פן ישבעו זרים כחך (משלי ה', י) - שגלו מארצם...ואכלו כחם ויגיעם. ואין כחך אלא כח ארצם כמה דתימא 'כי תעבוד את האדמה לא תוסף תת כוחה לך...' (בראשית ד', יב). ובדומה בבראשית רבתי ויחי, עמ' 250

234: "...כחי וראשית אוני". כחי... שהוא יהיה בכור ליטול נחלה בארץ... ואין כחי אלא ארץ ישראל שנאמר "כח מעשיו הגיד לעמו" (תהילים קי"א, ו). הקשר: כח - כחה של א"י. קשר קלוש מכדי להוכיח את תלות המקורות. הקטע אינו מופיע ברשימת אלבק.

3. פ"י, א' (ל"ג ע"ד, ש"ט 36-39). דרשה הקושרת את הפסוק "שוקיו עמודי שש" (ש"ה"ש ה', טו) לבריאת העולם. יש לה מקבילות בויק"ר פכ"ה, ח' ובשיה"ר על אתר. אבל במד"ר יש תוספת נרחבת שאינה מופיעה שם: "...שוקיו זה העולם שנשתוקק הקב"ה לבראותו... שנאמר "ויכולו השמים והארץ"... אין ויכולו אלא לשון תאוה שנאמר נכספה וגם כלתה נפשי (תהילים פ"ד, ג). ובדומה ברבתי ל"ויכולו השמים", עמ' 20: ומנין לכלוי שהוא חמדה שנאמר "נכספה וגם כלתה נפשי". הקטע אינו מופיע ברשימת אלבק.

4. "פי"ג, ג' (נ"ב ע"א, ש"ט 8-21): מפני מה הוצל דניאל מן האריות לפי שהתפלל לפני הקב"ה שנקרא אריה... ודניאל מושבט יהודה שנקרא אריה... יבוא אריה ויציל אריה מפי אריה". הדרשה בסגנון אחר ברבתי עמ' 237 (ברכת יעקב ליהודה) ושם היא פחות מפותחת מבחינה "דרשנית" ומשולבת בסיפור ארוך, ובו הידיעה על דניאל שהושלך לגוב האריות ו"אמר המלאך (לאריות) קבלו קרובכם גור אריה יהודה". אין לראות בכך ראיה גמורה לתלות בין רבתי לבמד"ר אבל הקשר הדרשני נראה לעין. הקטע מופיע הן ברשימת אפשטיין והן ברשימת אלבק. אצל אלבק הוא מופיע כרעיון שווה אך לא זהה.

5. פ"ג, ה' (נ"ב ע"ד, ש"ט 15-16): "...אף היא אינה צרה אלא שמחה, שבו ביום נולד מנחם...". המשפט לקוח מתוך דרשה ידועה אשר חוזרת בכמה מקומות בספרות המדרש: כל מקום שנאמר ויהי - צרה; והיה - שמחה. בדיקת המקורות האפשריים מעלה כי המקור הוא ב"ר פמ"ב או ויק"ר פס"א. באלה וכן ברוב המקבילות האחרות אינו מופיע המשפט המצוטט כאן, פרט לשנים: אסתר רבה פ"א, י"א ובראשית רבתי עמ' 130. אסתר"ר הוא מדרש מאוחר והקשר שלו עם במד"ר הוא בעייתי. מסתבר שהמשפט על מנחם היה כלול במדרש שהשתמש בו רמ"ה, ומשם עבר הן לב"ר רבתי, הן לבמד"ר. באופן בלתי תלוי הגיע הדבר גם לאסתר"ר. הדבר מתקבל על הדעת, אבל אי אפשר לראות בכך הוכחה מחלטת לקשר בין ר' משה הדרשן ובין במד"ר. הקטע אינו מופיע ברשימת אלבק.

6. פ"ג, י"ד (נ"ד ע"א, ש"ט 19-23): "פר אחד בן בקר כנגד אברהם... איל אחד כנגד יצחק... כבש אחד כנגד יעקב... שעיר עזים אחד... כנגד יהודה שהוא הביא לאביו כתונת הפסים... שהטבילוה בדם השעיר... ויהודה הראה לאביו...". קטע זה מובא במדרש תדשא, שבמד"ר משתמש בו. בפרש"י לתורה, במדבר ז', יח-כג מופיעה דרשה ארוכה ומפורטת על הסמלים של קרבן נחשון מיסודו של רמ"ה. קטעי הדרשה פזורים בפרשיות י"ג וי"ד של במד"ר וכנראה נלקחו כולם ממדרשו של רמ"ה כפי שיתברר להלן. רש"י עצמו קיבץ קטעים ממד"ר שעוסקים בקרבנות נשיאים שונים לדרשה אחת, ואולי יצר כאן דרשה מעובדת על פי ספרו של ר"מ הדרשן⁹. קטע זה נזכר לעיל כפריט ב' והובא אצל אלבק.

7. הקטע נזכר ברשימת אלבק כרעיון שווה לשל במד"ר אך לא כקטע זהה. פ"ג, י"ד

(נ"ד ע"א, ש' 30-31): "...אין בקר אלא לשון מלכות כמה דתימא חמאת בקר וחלב צאן (דברים ל"ב, יד), ומתרגמינן יהב להון ביזת מלכיהון". כאן הובא התרגום כלשונו". בקצרה נזכר הדבר גם ברבתי עמ' 94: "והמלכים נקראו בקר כד"א חמאת בקר". אכן אפשר שהשנים השתמשו בתרגום באופן בלתי תלוי אבל סביר שהשימוש בתרגום זה בשני הספרים נלקח ממדרשו של רמ"ה, בקיצור ובאריכות, כבדוגמאות אחרות שתוארו ושיתוארו כאן.

8. פי"ג, ט"ז (נ"ב ע"ב, ש' 31 - ע"ג, ש' 3). הקטע הנו חלק מדרשה ארוכה הקושרת את המספר 130 (משקל קצרת כסף בקרבנות הנשיאים) אל תורה שבכתב ותורה שבע"פ. בין החישובים מציין הדרשן שהמשנה מתחילה ומסיימת באות מ' (מאמתי, את עמו בשלום). בהמשך הוא מראה שראשי ש"ס משנה עולים 80, והוא מפרט את פתיחות ש"ס המשנה. כל אלה וכן חישובים ורשימות דומים נמצאים ברבתי עמ' 7 ונראה בעליל שרבתי ובמד"ר משתמשים כאן במדרשו של רמ"ה. מופיע ברשימת אלבק וחלקו גם ברשימת אפשטיין.

9. גם קטע זה נזכר אצל אלבק כדומה אך לא זהה עם רבתי. פי"ג, ט"ז (נ"ד ע"ג, ש' 8-9): "כשם שיין חשבונו 70 כך יש 70 פנים בתורה" ובב' רבתי עמ' 241: "כס ביין לבושו, שידרוש בתורה בע' פנים כמנין יין". בבראשית רבה פצ"ח, ט' (עמ' 1260) נדרש הפסוק: "שהוא מחבר להן דברי תורה" - ללא התייחסות למספר 70 ולפנים השונות. המספר 70 חביב במיוחד על בעל במד"ר והוא מרבה להשתמש בו ולדרוש על פיו ע"פ עצמו וממקורות קודמים. על הביטוי 70 פנים לתורה ופלגוליו ראה פרק 16 בחטיבה א.

10. פי"ג, ט"ז (נ"ד ע"ג, ש' 25-29): קצרת בגימטריה תרי"ג: ק' מתחלפת בד' בא"ת ב"ש. מופיע דברי רש"י, לעיל קטע מס. 6. הקשר במד"ר - רמ"ה בדרשה זו ברור מאוד.

11. פי"ג, י"ח (נ"ה ע"ב, ש' 15-19): <אחי יוסף> צדיקים... ולא בא לידם חטא... אלא הוא, הה"ד ויאמרו... אבל אשמים אנחנו... (בראשית מ"ב, כא), שהיו מפשפשים... למה ארעה להם תפיסת מצרים ולא מצאו אלא זה בלבד...". ובדומה ברבתי: "אמרו זה לזה נבלש עצמנו ונראה מה עברה יש בידינו... ולא מצאו בידם שנאמר 'אבל אשמים אנחנו'. הדמיון בין הדרשות הוא ברור והרעיון אינו ידוע לנו משום מקור אחר. כנראה לקחו שניהם ממדרשו של ר"מ הדרשן. הקטע נזכר ברשימות אלבק.

12. פי"ג, כ' (נ"ה ע"ד, ש' 19-21). הדרשה: "...גד שברכו אביו בגדודים שנאמר 'גד גדוד יגודנו' (בראשית מ"ט יט), ודבר זה אמר יעקב על מה שהיה עתיד לעבור חלוץ למלחמה את הירדן... ובני גד סייעו להם עד שנכבשה הארץ...". הדבר מזכיר את המובא ברבתי עמ' 245 ותחילת 246: "אמר יעקב עתיד גד לגדוד גדודים לעבור את הירדן <אל> ארץ ישראל לפני אחיהם...". קשה לקבוע בברור אם יש קשר בין השנים כיון שהדבר מבוסס על התורה (במדבר ל"ב, כא-כב; שם כז, לב), והתרגומים הארמיים בבראשית מביאים אותו בדומה למדרשים. יתכן שהמקור לבמד"ר (ו/או לבראשית רבתי) אינו דוקא בספר רמ"ה. ההבדל בין רבתי ובין התרגומים הוא דוקא בהבנת הביטוי "והוא יגוד עקב" ודוקא על כך אין במד"ר אומר דבר. הקטע נזכר ברשימות אלבק.

13. פי"ג, כ' (נ"ו ע"ב, ש"12-13): "...שכשם שנשבע הקב"ה לאבות כך נשבע לשבטים שנא' 'שבועות מטות אומר סלה' (חבקוק ג', ט). וברבתי עמ' 177: "...כרת הקב"ה ברית שבועה עם השבטים... שנא' 'שבועות מטות אומר סלה'. למרות שגם התרגום בחבקוק מפרש בדומה למדרשים: "בדיל קיימך דעם שבטיא מימך קיים לעלמין" ולא מן הנמנע ששניהם פרשו לפיו¹³, נראה בכל זאת שהדרשה הדומה נובעת ממדרשו של רמ"ה שסגנון הדרשה ותכנה מזכיר דרשות אחרות שלו. נזכר אצל אלבק כרעיון שוה ולא זהה.

14. הקטע מופיע אצל אפשטיין וברשימת אלבק. בבמד"ר פי"ד, ז' (ס' ע"ג, ש"35-37) - שער...נשיא מנשה היה כנגד יאיר בן מנשה שלא הוריש חלקו לבניו כי לא היו לו בנים, ולכך קראן על שמו (=את חוות יאיר). רבתי עמ' 266: "מכיר העמיד בנים אבל יאיר לא העמיד בנים...כשהלך יאיר ולכד חוות גלעד קרא אותן...על שמו...אמר: אחר שלא זכיתי להעמיד בנים שיטלו חלק בארץ...הנני קורא כל מה שלכדתי על שמי. הדרשה מופיעה גם במדרש אגדה סוף מטות: "לכך חשב ליאיר בתי אבות שלא היה לו בנים...אותן מקומות שלכד חוות יאיר כדי להזכיר שמו". רש"י מביא אותה בלא ציון מקור אבל בפסוק הבא הוא מביא דרשת רמ"ה שאינה בבמד"ר וברבתי אבל ישנה במא"ג: שלא נתקיים השם נבח שנקרא לקנת ובנותיה (ואולי גם השם חוות יאיר). יתכן שרש"י לקח את כל היחידה ממדרשו של רמ"ה. המדרש מובא בפרוש רמב"ן מרש"י בשם רמ"ה¹⁴.

15. פי"ד, ז' (ס' ע"ד, ש"4-5). דרשה על הפסוק מברכת יעקב ליוסף בבראשית (מ"ט כב): "בנות צעדה עלי שור אלו בנות צלפחד שנטלו חלק בארץ". וברבתי עמ' 248 בלשון זו ממש. הקשר בין הפסוק ובין בנות צלפחד מובא גם בתנחומא פנחס, ט'. אבל הלשון והדגש שם שונים: "ואף יעקב אבינו ראה שנוטלות מכאן ומכאן שנאמר בנות צעדה עלי שור - זה הירדן שנעשה כחומה...". כאן "עלי שור" זו החומה. ברבתי: עלי שור - על שורת הדין, שהדין עומד כדבריהן. לפי זה אין קשר בין רבתי ובין תנחומא פנחס וגם הדרשה בבמד"ר קרובה יותר לרבתי מאשר לתנחומא וגם כאן שניהם מבוססים על מדרשו של רמ"ה, ויתכן שזה כשלעצמו נסמך על תנחומא. הקטע מופיע ברשימת אלבק.

16. מופיע ברשימת אלבק וכן אצל אפשטיין. פי"ד, י' (ס"א ע"ד, ש"15-17) מהו נפתלי? נפת לי. זו התורה שכתוב בה הנחמדים מזהב...ומתוקים מדבש ונופת צופים (תהילים י"ט, יא) ונתנה לארבעים יום, מנין ל¹⁵י. ברבתי עמ' 247 נמצאת דרשה דומה על פי הפסוק "נופת תטופנה שפתותיך כלה" (שיה"ש ד', יא). הקשר נפתלי - נפת לי נמצא כבר בב"ר פע"א, ח', וגם שם בקשר עם התורה ועל בסיס הפסוק מתהילים. אבל הגימטריה לי=40 יום של מתן תורה באה כנראה מספר רמ"ה ועברה משם לבמד"ר ולרבתי. בהמשך הדרשה על קרבן נשיא נפתלי יש נקודות מגע נוספות עם רבתי על שבט נפתלי.

17. הקטע אינו ברשימת אלבק במבוא אבל הוא מציין לבמד"ר בהערותיו במקום: בפי"ד, י"ב (ס"ב ע"א, ש"10-11) נאמר: שרה היתה עקרת הבית והיא היתה עיקר האמהות שהיתה ראשונה. וברבתי: שרה היתה ראש לכל האמהות (עמ' 101) ואף שהדבר לא פורש

הכוונה כנראה לכך שהיא היתה ראשונה לאמהות. רבתי ובמד"ר ינקו ממקור משותף, אבל שלא כברוב הדוגמאות שהוזכרו עד כה מרבתי המדרש לא בנוי על ברכת יעקב אלא על פ' חיי שרה ובמד"ר הרכיב כאן כמה עניינים יחד: נפתלי, האבות והאמהות וחיי שרה.

18. פי"ד, י"ב (ס"ב ע"ב, ש"י 18). במד"ר: "שת - שממנו הושתת העולם". רבתי עמ' 57 (על שת): "לזה אני מייחס שהוא משתות לתולדות", ובמא"ג עמ' 14: "שת שממנו הושתת העולם". גם ב"לקח טוב" מופיעה הדרשה. מדרש אגדה ולק"ט מאוחרים מימי רמ"ה אלא שלא הכיר לק"ט את כתבי רמ"ה¹⁴ ואילו מא"ג הכירם¹⁵. ואפשר שאנשים שונים יצרו דרשות אלה באופן עצמאי. הקשר במד"ר - רמ"ה לא הוכח ולא נשלל. ויתכן שבמד"ר קלט את הדרשה ממשנתו של ר' שמעיה¹⁶. מופיע אצל אלבק כרעיון שווה ולא זהה עם רבתי.

19. פי"ד, י"ב (ס"ב ע"ב): יחידות שונות מפסקה זו מופיעות בפרוש רש"י לבמדבר ז', יח-כא מיסודו של רמ"ה, ואולי גם בשם ר' פנחס בן יאיר, יחד עם היחידות שבקטע מס. 6 דלעיל. גבולות מדרשו של רפב"י שצוטטו במד"ר אינם ברורים מבחינת מבנה הקטע במדרש, ודרשה זו אינה מופיעה במדרש תדשא לפנינו, כפי שצוין לעיל¹⁷.

20. פי"ד, י"ב (ס"ב ע"ב, ש"י 37-38): הדרשה על האויבים, הנחש והמן שנתקללו, המפרשת את קטע הפיוט הקלירי "לתכלית שבעים נתלה על חמישים"¹⁸. הדרשה באה ממדרש תדשא פ"י¹⁹ והיא מובאת על ידי ר' יוסף קרא מכתבי ר"מ הדרשן²⁰. היחס תדשא-רמ"ה נדון לעיל²¹. ברור שבמד"ר הקטע משולב ביחידה ארוכה שהובאה ממדרשו של רמ"ה²², וגם ר"י קרא הכיר את מדרשו של רמ"ה ועשה בו שימוש: הוא מביא אותה ומזכיר עליה את שם רמ"ה כמקור, ובעל במד"ר משלב אותה בגוש הגדול של דרשות רמ"ה שבמד"ר²³.

21. פי"ד, י"ב (ס"ב ע"ד, ש"י 28-33). הדרשה על חנוכת המזבח "ביום המשח אותו", אע"פ שמשיחתו לא נגמרה עד מלאת שנים עשר יום וכן שכל השבטים שווים וחביבים לפני המקום קרובה מאוד למקבילה ברבתי עמ' 255. רעיון השוויון מובא בשם ר' חלבו ור' ברכיה כבר בפ"ג, ח' (נ"ג ע"ב, ש"י 5-12). דרשה קרובה לזו נמצאת גם בשיהש"ר פ"ד, ז' אבל נוסחי במד"ר וב' רבתי קרובים יותר זה לזה ונובעים ממקור אחד, כנראה ממדרשו של רמ"ה, אף כי אין הדבר ודאי. הקטע אינו נמצא ברשימות אלבק.

22. פי"ד, י"ד (ס"ג ע"א, ש"י 31-36). עניינה של הדרשה הוא השויון בין שקילות הכלים בנפרד וביחד. מקורה בספרי עמ' 55 או בספרי זוטא עמ' 253, אבל רש"י בתורה מביא אותה מיסודו של רמ"ה ורמב"ן חוזר ומצטט אותה מרש"י בשמו, ואם כן אין כאן טעות ופרש"י שבפני רמב"ן הכיל אף הוא את שמו של רמ"ה. יתכן שהדרשה, שמקורה בספרי או בס"ז הועתקה ע"י הדרשן, וממנה הגיעה אל במד"ר ואל רש"י. ויתכן שבעל במד"ר לקח אותה במישרין מספרי או מס"ז. גם קטע זה אינו נמצא ברשימות אלבק.

ברשימה זו הובאו 22 קטעים ממד"ר אשר מרובם עולה בודאות גבוהה הקשר בין במד"ר לבין מדרשו של רמ"ה או לב' רבתי המבוסס על מדרשו של רמ"ה. רוב הקטעים שהובאו -

12 במספר, צווינו כבר ע"י אלבק במבואו לרבתי (ארבעה צווינו כבר ע"י אפשטיין). אבל אלבק ציין גם לקטעים רבים אחרים שלא הבאנו כאן כיון שטענונו לגביהן אינם משכנעים מפני שהקטעים אינם דומים או שיש להם מקבילות או מקורות אחרים.

רשימת הקטעים שהבאנו איננה שלמה כיון שהיא אינה מבוססת על כל המובאות הקיימות משרידי תורתו של ר"מ הדרשן. לא בדקנו שיטתית את הבאות דברי רמ"ה מכל הספרות, יהודית ונוצרית שהשתמשה בכתביו²³. חסרון אחר של הרשימה הוא אי הודאות בדבר מקורותיהם של קטעי ב' רבתי. מקובל לראות את הספר כמיוסד על ספר רמ"ה²⁴ וכך גם הצגנו אותו בפרק הקודם אבל אין לומר על כל מה שנמצא בו כי של רמ"ה הוא.

הערות:

1. ראה פרק קודם בחטיבה זו, הערה 3. 2. אלבק במבואו לב' רבתי, עמ' 10, 11.
3. ראה פרק קודם בחטיבה זו. דברי שי"ר התפרסמו בבכורי העתים תקצ"א, 1831 ושם הערה 87. אלבק לא דייק כאן כיון שדברי רש"י מפוזרים בכמה מקומות במדרש לקרבנות הנשיאים. 4. מקדמוניות היהודים ח"ב עמ' ס"ז.
5. ב"ר תיאודור - אלבק עמ' 405, והערות שם. 6. על איחורו של אסת"ר ועל בעיית קשריו עם במד"ר ראה חטיבה א' פרק 7. 7. חטיבה א' פרק 15.
8. חטיבה ג' פרק 2. וראה גם קטע מס. 19 להלן. 9. על במד"ר ותרומי המקרא ראה חטיבה א' פרק 2. 10. על הקשר בין המדרש לפרשת ויחי ובמיוחד לברכת יהודה עמדו חוקרים מזמן. ראה פרק 1 בחטיבה זו והערה 40 וסמוך לה.
11. הערה 9. וראה גם ב"ר פמ"ז, ה', עמ' 474. הדרשה בב"ר קושרת את הפסוק מחבקוק רק לשבטים ולא לשבועה. 12. וראה חטיבה ו', פרק 4. 13. על גימטריה זו ועל גימטריאות בבמד"ר בכלל: חטיבה ב' פרק 11. 14. צונץ, הדרשות, פרק 18; ובחיבור זה חטיבה ג' פרק 3.
15. ראה דברי ש. בובר בהקדמתו למדרש אגדה וכן פרק 1 בחטיבה זו הערה 12.
16. על כך ראה עוד דברינו בפרק 4 להלן בדבר זהותו של ר' שמעיה שבבמד"ר.
17. פרק 15, א' בחטיבה א', הבאה מס. 5 מתדשא שם. 18. פרק 16 בחטיבה א'. וראה במיוחד הערה 22 שם. 19. פרק 15 בחטיבה א'.
20. הערה 18 לעיל. הדברים נידונו אצל אורבך במבוא ל"ערוגת הבושם", כך ד' עמ' 8 והמקורות לרי"ק בהערה 33 שם. 21. חטיבה א' פרק 15. 22. פרק 3 בחטיבה ד.
23. פרק 1 בחטיבה זו. 24. ראה הערה 9 בפרק הקודם.

חטיבה ד', פרק 3: יחידות נוספות של ר' משה הדרשן בבמדבר רבה.

בפרק הקודם הבאנו את קטעי במד"ר שיש יסוד לקשור אותם אל ר"מ הדרשן על פי מובאות מדבריו. בפרק זה נראה שכמות החומר של רמ"ה בבמד"ר ח"א גדולה יותר. זהו החומר של רמ"ה נעשה ע"י השוואת דרשותיו המוכרות לדרשות בלתי מזוהות בבמד"ר.

אלבק אפיין את מדרשו של רמ"ה במבואו לב' רבתי עמ' 4, 5. מדבריו ובעיקר מתוך בחינת הדרשות הארוכות יחסית שהביא רש"י בפרושו לתורה בכמה מקומות (בעיקר בספר במדבר) מתברר כי דרשותיו של רמ"ה היו ארוכות מאוד. את הדרשות שבחר רש"י להביא בפרושו הוא עיבד, קיצר והתאים לצרכיו והן משתלבות יפה בפרושו, אם כי המעיין מבחין שלפניו יחידה נפרדת. ורש"י מציין את המקור בראשן או בסופן של דרשות אלה.

על פי המאפיינים של ספרי רמ"ה, גוש הדרשות הגדול על קרבנות הנשיאים בפי"ג, י"ד בא, כמעט ללא ספק, ממדרשו של ר"מ הדרשן. גבולותיו המדויקים של גוש זה הם: פי"ג, תחילת פסקה י"ד ועד סוף הפרשה; פי"ד תחילת ה' ועד סוף י"א. החומר שבתוך גבולות אלה חתום כולו בחותמו של רמ"ה. הוא עוסק בקרבנות הנשיאים ובטעמיהם. אלה אחידים בסגנונם ובאפיים: קרבנו של כל נשיא הובא כנגד ערך נכבד שאותו הוא מסמל: מלכי בית דוד והמשיח (יהודה), תלמוד תורה (יששכר), תשובה (ראובן) וכו'. גם הפתיחות והחתימות של כל יחידה כזו הן אחידות. הפתיחה לדרשה השלמה כולה היא "ד"א וקרבנו, מה ראו הנשיאים להקריב קרבנות בענין הזה? רבנן אמרין אע"פ שקרבן שוה הקריבו כולם, על דברים גדולים הקריבו וכל אחד ואחד הקריבו לפי דעתו...". ולא רק הצורה והתכון מעידים שהגוש הגדול לקוח ממדרשו של רמ"ה. רוב הציטטים שהובאו בפרק הקודם נלקחו מגוש זה. בפני רש"י ובפני בעל ברי רבתי עמד גוש הדרשות הגדול בספרו של הדרשן והם השתמשו בו כמתואר לעיל.

אמנם, רוב החומר שבתוך תחום זה הוא מקורי אבל מופיע שם גם חומר קדום שהדרשן מעבד אותו או מעתיק אותו לפי הצורך. הפסקאות שבראש פי"ד הנן בעלות אופי שונה והן לקוחות ממקורות אחרים ומגוונים. יתכן שגם החומר שבפי"ד ד' (החל בדף נ"ט ע"א, ש"פ 24) לקוח ממדרשו של רמ"ה אבל לא מגוש הדרשות של קרבנות הנשיאים.

על פי דוגמת הדרשות של קרבנות הנשיאים ועל פי השימוש שעשה בהן רש"י בפרושו לבמדבר ז', יח-כג, נוכל להקיש על דרשות אחרות של רמ"ה שאותן הכיר רש"י ועיבד אותן בדרך דומה. כאלה הן הדרשות שהובאו אצל רש"י בפרשת ציצית (סוף שלח, במדבר ט"ו, מא), במנין בני ישראל שבפרשת פנחס (כ"ו, כד-לו) ובפרה אדומה בתחילת פרשת חוקת (י"ט). את כל אלה עיבד רש"י לפי מדרשו של ר"מ הדרשן. בפרשת פנחס הוא מדגיש את העיבוד שעשה וכותב: "...אף זו הבנתי מיסודו של רמ"ה אך הוצרכתי לפחות ולהוסיף בדבריו". כאן כנראה היה העיבוד מרחיק לכת בהשוואה לשאר המקומות, אבל בעיקרו של דבר זו היתה שיטתו של רש"י בשימושו בספר רמ"ה בדרך כלל, ולא רק בזה.

עניין מיוחד יש בדרשה על פרה אדומה שבאה לכפר על חטא העגל, כיון שיש קווי דמיון בינה לבין דרשה אחרת על כפרת חטא העגל, במחזור השלישי של פ"ט בבמד"ר. להבדיל משני המחזורים הראשונים של דרשות הסוטה בפרשה ט', הבנויים בעיקרם על דברי חז"ל, המחזור השלישי הוא דרשה מתמשכת אחת שענינה העמדת חטא הסוטה ותיקונו כמשל לחטא העגל ותיקונו. הדמיון בין דרשה זו לבין דרשת פרה אדומה שהביא רש"י הוא רב ונראה שגם דרשת הסוטה באה ממדרשו של רמ"ה, ושולבה בבמד"ר פ"ט במלואה.

וכך נמצאות הדרשות הללו מעידות זו על זו: דרשות הנשיאים, הציצית, המפקד והפרה עובדו ע"י רש"י והובאו משמו של רמ"ה. מאלה רק דרשת הנשיאים מוכרת בממד"ר אשר אינו מעבד את דרשות רמ"ה שבידו, ובעזרתה של זו אפשר להוכיח ביחס שבין הדרשה המקורית ובין התוצר המעובד ע"י רש"י. על פי אלה, ובפרט ע"פ דרשת הפרה וחטא העגל אנו משערים כי גם המחזור השלישי של פ"ט לקוח ממדרשו של רמ"ה.

הרשימה הבאה תמחיש את גלגולי חמש הדרשות של רמ"ה הנידונות כאן:

1	קרבת הנשיאים	מובאת במד"ר פי"ג-י"ד	מעובדת ברש"י
2	הסוטה והעגל	" " " פ"ט, מחזור ג' אינה ברש"י	
3	הציצית	אינה מובאת במד"ר	מעובדת ברש"י
4	הפרה והעגל	" " " " " "	
5	המפקד (פנחס)	" " " " " "	

נוסף על אלה יש עוד שורת דרשות במד"ר ח"א שאף הן נלקחו ממדרשו של רמ"ה. יחוסן של אלה לרמ"ה אינו מבוסס על הבאות אצל רש"י או אחרים (פרט לאחת המובאות ע"י אברבנאל כפי שיתברר בהמשך). יחוסן של אלה לרמ"ה נעשה לפי שיקולי תוכן, לשון, מבנה ספרותי, שימוש במקרא וכו'. כל הדרשות הללו נמצאות במד"ר ח"א.

6) הבכורה והלויים פ"ו, ב'. יחידה זו בולטת בפרשה ו' העוסקת בדרך כלל בפרשנות מקומית, כפי שהראינו לעיל¹⁵. בפתיחתה מוצג פסוק מאיוב אבל לא נראה שהפסוק מהותי לדרשה עצמה והוא משמש כאן בתור פסוק פתיחה רגיל במדרשים¹⁶.

7) שילוח הטמאים מהמחנה כסמל לגלות ולגאולה. פ"ז, י' בסוף הפרשה.

8) הגרים וזכויותיהם הרבות. הדרשה בפ"ח, ב, והיא מבוססת על הפסוק "ה' שומר את גרים" (תהילים קמ"ו, ח). הדרשה נמצאת במדרש תהילים אבל אינה שייכת לשו"ט המקורי אלא נלקחה ממדרשו של רמ"ה כפי שהראה בובר בהערותיו שם. בובר ביסס את דבריו על כך שדרשה נוספת על מזמור זה מופיעה בספר ישועות משיחו של אברבנאל בשם רמ"ה¹⁷. כך ניתן להוכיח את התיאוריה בדבר מדרש רמ"ה ששרידיו פזורים במד"ר ח"א.

9) זנות וטהרת המחנה. פ"ט, ז'. הדרשה של רמ"ה משולבת במבנה מורכב של פתיחה משולשת¹⁸ וחתימה מסודרת של הדרשה על פי סדר פסוקים נסוג. באמצעו של המבנה נמצאת דרשת רמ"ה. גבולות הדרשה המקורית אינם חדים ונשתלבו בה דברים ממקורות אחרים.

10) פ"י, ב'. שכרות ושיכורים כסמל לגויים המציקים לישראל בגלות, ולגאולה המובטחת. גם לדרשה זו פתיחה סבוכה, המתבססת על פסוקי משלי וכן על פסוקי תורה.

אם נכונה התיאוריה המוצעת, והדרשות שהובאו לקוחות מהמדרש האבוד של רמ"ה הרי יש בידינו לא מעט חומר לתרום לברור שאלת מקומו של רמ"ה במדבר רבה חלק א'. יש לשער שאילו זכינו לאורו של מדרש שלם לספר במדבר מסוגו של במד"ר ח"א היינו מוצאים בו גם את הדרשות לפרשיות אלה, וכן דרשות נוספות שהביא רש"י מיסודו של רמ"ה בפרושו לספר במדבר, כגון הדרשה על נובח בסוף פרשת מטות מיסודו של רמ"ה. לא דנו בדרשה זו כיון שההבאה ברש"י קצרה מכדי שנוכל לאפיין אותה ע"פ הטיפוס שנדון כאן, אם כי הדבר יתכן בהחלט. רש"י לא האריך בדברים על דרשה זו של רמ"ה כיון שדעתו לא היתה נוחה ממנה, כפי שהוא מעיד שם בפרוש¹⁹.

רוב הדרשות שנדונו כאן לקוחות כנראה ממדרשו של ר"מ הדרשן לספר במדבר. יתכן שאחדות מהן הובאו ממדרש של ר"מ לספרי מקרא אחרים²⁰.

ה ע ר ו ת :

1. על דרשת הציצית ראה דברינו בתוספת לפרק 11 בחטיבה ב'.
2. על דרכו של רש"י בעיבוד מקורותיו נכתב הרבה. באחרונה: שרה קמין ז"ל, רש"י, פרק ה' והדוגמאות שם ובמיוחד בעמ' 211-212. 3. ראה חטיבה ב' פרק 2.
4. כנגד יחוס הדרשה לרמ"ה יש להעיר שבמהלכה (ל"ג ע"ד, ש"פ 2-3) מתפרשות המילים "מזי רעב" (דברים ל"ב, כד) באופן שונה מזה שהביא רש"י עצמו בשם רמ"ה (מטלושא). אלא שהדרשן הוא ר' יהודה, בנו של ר' משה (ראה פרק קודם).
5. גם זה בחטיבה ב' פרק 2. 6. ראה פרק 3 בחטיבה ב'.
7. וראה דברינו בחטיבה א', פרק 8 ובחטיבה ב' פרק 13. על מדרשים מפוקפקים למזמור זה ראה עוד: י. בער, המדרשים המזוייפים.
8. על פתיחות בכלל בבמד"ר, ועל פתיחות מסובכות במיוחד, ראה חטיבה ב' פרק 3.
9. ורמב"ן תמה מאוד על דברי רש"י כאן. 10. ראה פרק 1 בחטיבה זו, הערה 28.

חטיבה ד', פרק 4: ר' שמעיה בבמדבר רבה

נוסף על ר' משה הדרשן נמצא בבמד"ר דברים של עוד שני מחברים מימי הבינים: ר' שמעיה ור' לוי. אבל דבריהם תופסים בו מקום קטן בהרבה משל רמ"ה הדרשן. דברי ר' שמעיה הובאו בשלושה מקומות בבמד"ר: 1) פ"י כ"ה (מ' ע"ד, ש"פ 30 והלאה); 2) פ"ד י"ב (ס"ב ע"ב, ש"פ 6 ואילך); 3) שם, שם (ש"פ 22 ואילך).

זהותו של ר' שמעיה היא מסופקת. א. אפשטיין¹ כתב שבמד"ר מביא דרשות "על שם איזה דרשן, ר' שמעיה, שהיה אחרי רמ"ה הדרשן". לא ברור כיצד קבע שר' שמעיה היה אחרי רמ"ה הדרשן, אולי מפני שדבריו בפ"ד באים אחרי קטעים המיוחסים לרמ"ה הדרשן. אך יש לבחון גם אפשרויות אחרות.

האפשרות שר' שמעיה זה הוא תנא או אמורא אינה נראית אם כי אין לשלול אותה לחלוטין. מספר התנאים והאמוראים בשם זה קטן², רוב דבריהם בהלכה ועל כל פנים לא בתחומים קרובים לדרשות ר' שמעיה בבמד"ר. ועוד: דברי ר' שמעיה בבמד"ר לא הובאו משולבים בדברי חז"ל. נראה איפוא שר' שמעיה זה אינו איש מחכמי המשנה והתלמוד.

אפשטיין העיר שבפרקי דר' אליעזר לא מצאנו חכם חדש שלא נזכר קודם לכן בספרי חז"ל, חוץ מר' שמעיה³ ור' נתנאל. ואם דבריהם בפרד"א הם מקוריים⁴ הרי לפנינו חכם בשם שמעיה שזמנו אינו מאוחר מזמנו של פרד"א, ויתכן שמושבנו במזרח⁵. זהו ר"ש של פרד"א עם חכם מזרחי מאוחר קשור אולי בשני מאמרי ר"ש המובאים בפתרון תורה, בפרשת קורח ושניהם אינם מוכרים ממקורות אחרים. על אחד מהם העיר א.א. אורבך⁶ ואם נקבל את השערותיו אודות זמנו ומקומו של פ"ת הרי ר"ש המזרחי קיים ועומד וזמנו מוקדם לזה של במד"ר. וכבר הצבענו על הקשר בין פ"ת ובין במד"ר⁷. דברי ר' שמעיה ור' נתנאל מובאים גם בבראשית רבתי, וגם על כך עמד אפשטיין. יש דמיון בין דברי ר"ש בב' רבתי ובבמד"ר⁸. יתכן שלפנינו חכמים מזרחיים שדבריהם משתלבים בתורתו של רמ"ה הדרשן – פרט במסכת רחבה יותר של השפעה מזרחית בספרות היהודית של המאה ה"א במערב, בעיקר בתחום תורת הסוד⁹ והדבר מחייב עיון נוסף.

אפשרות אחרת: זהו ר' שמעיה שבבבלי עם ר' שמעיה תלמידו ומזכירו של רש"י.¹¹ אבל חכם זה היה פרשן-פשוט ואיש הלכה ואין בכתיבתו רמזים לסגנון ר"ש של בבבלי. ידוע גם דרשן בשם ר' שמעיה השושני שכתב פרוש לפרשת תרומה¹². במדרשו של ר"ש השושני יש רעיונות הקרובים למדרש תדשא, בראשית רבתי ובבבלי, ואפשריין במבואו לתדשא העמידם אלה מול אלה¹³. קשה מאוד לקבוע יחס מקור / העתק בין אלה לבין שמעיה השושני וגם שאלת היחס בין ר"ש תלמיד רש"י ובין השושני צריכה עיון¹⁴.

בשלושת הקטעים של ר"ש בבבלי אי אפשר לקבוע חד משמעית היכן הם מסתימים¹⁵. הקטע הראשון (פ"י, כ"ה) דן בשאלה מה ראתה תורה להקל על נזיר טמא. אחר כך באים הסברים לפרטי הקרבנות של נזיר טמא ושל נזיר טהור; עולה השאלה למה נכתבה פרשת נזיר אחר פרשת סוטה וברכת כהנים אחרי נזיר. לשאלה זו מובאת תשובה מהתלמוד ולבסוף בא סיום ב"דבר טוב" שכדוגמתו מצאנו גם במקומות אחרים בספרים¹⁶. למרות הדמיון בצורת השאלות "למה... ולמה" שביחידה זו יש לחלק בין הדיון בנזירים לבין חתימת הפרשה. עניינו ומבנהו של הסיום הם כוללניים ומותאמים לפרשה כולה, והעורך הוא שבחר להציב את החתימה באופן שהיא משתלבת במה שקדם לה. כנראה דברי ר"ש אינם מתמשכים אל מעבר למילים "כדי לחזק זרעו" (מ"א ע"א, ש"ס). מאחר שרוב ענייני הפרשה הסתיימו כבר לפני דבריו של ר"ש נראה דבריו מסתיימים במילים "לחזק זרעו". הדברים קרובים לסגנון דרשותיו של ר"מ הדרשן ודרשות לא מוכרות אחרות בבבלי.

אפשריין הביא במאמרו על בבבלי את הקטע הנדון מתוך דברי ר' שמעיה וחזר בו. הוא¹⁷ כותב שהמאמר הנדון הוא מתוך ספרי זוטא, וצ"ל ר' שמעון במקום ר' שמעיה¹⁸. בכתה"י מקב"ב הדרשה על שם שמעיה סתם ובקב"א על שם רבי שמעיה.

גם גבולותיהם של שני הקטעים האחרים, שניהם בפ"ד י"ב, אינם ברורים. האחד עוסק בקשר בין קערת כסף אחת שבקרבנות הנשיאים לבין אדם הראשון. בהמשך נדרשים פרטים על אדם, שת ונח. הקטע כולו הוא פרוש והרחבה לדברי מדרש תדשא כפי שהראה אפשריין ולא ברור מה מתוכו לקוח מדברי ר' שמעיה. לדעת אפשריין "הגימטריות האלה הן בבבלי רבה הוספות ר' שמעיה על המדרש תדשא והיו כבר לפני רש"י ביסודו של ר' משה הדרשן". ואם צודק אפשריין עלינו לומר כאן אחת משתי אלה:

או שר"ש קדם לרש"י ודבריו שולבו ביסודו של ר"מ הדרשן עוד לפני שרש"י העתיק משם את דבריו. לפי זה צריך לומר שר"ש הוא בן דורו של ר"מ הדרשן עצמו ודבריו שולבו בספר ר"מ הדרשן סמוך מאוד להופעתו, ואולי היו לכתחילה חלק מן הספר; או שרש"י ור"ש קלטו את הדברים ממדרשו של ר"מ הדרשן באופן בלתי תלוי ודברי ר"ש באו בבבלי כיחידה אחת ומסודרת. הגימטריות שליקט רש"י בפרושו לבבבלי, יח-כא נלקחו מדרשות שונות של ר"מ הדרשן על קרבנות הנשיאים, ורש"י ערך אותם כיחידה שלמה מבלי לציין שהם לקוחים מיחידות שונות בתוך ספרו של ר"מ הדרשן.

רש"י אינו מזכיר כאן את תדשא והוא כותב: "...ומצאתי ביסודו של ר"מ הדרשן

אמר ר' פנחס נתנאל בן צוער השיאם עצה זו קרעת כסף מנין אותיותיה... וגו'. לא ברור מלשוננו מה בדיוק העתיק מיסודו של ר' משה הדרשן. ושאלת היחס המדויק תדשא-ר' משה הדרשן-ר' שמעיה-רש"י-במד"ר בפרשה זו נותרת סבוכה מאוד.

הקטע השלישי של ר"ש מובא בהמשכו של הקודם ויתכן שיש כאן העתקה לא רצופה של דברים ממדרש של ר"ש. חלק מהדברים שבתוך אינם משל ר"ש שכן אחרת לא היה צריך לחזור ולהזכיר את שמו. בקטע זה קושר ר"ש את המילים "מזרק אחד כסף" עם שנותיו של נח בעת שהעמיד תולדות: 520. גם בסוף דרשה זו מתערבבים דברי ר"ש ודברי תדשא. ומסתבר שדרשות ר"ש בפרשה זו הן הרחבות והוספות למדרש תדשא ולא ברור אם בעל במד"ר הביא אותן ישירות מחיבור כלשהו שהכיל את דברי ר"ש כשלעצמם, או שהן נכללו כבר במדרשו של ר"מ הדרשן ובמד"ר הביאן משם עם דברי ר"מ הדרשן עצמו. ואם ר"ש הוא חכם מזרחי שקדם לר"מ הדרשן, גם פרושיו לתדשא מקורם במזרח.

ולבסוף: במקום אחד דברי במד"ר נוגדים פרוש של ר"ש תלמיד רש"י. בפ"ו, ג' (י"ח ע"ג, ש"ג 2-3) כתוב במד"ר: "ואת כל אשר יעשה להם ועבדו" (במדבר ד', כו) - את כל מה שהיה נעשה לכל הכלים יהיו בני גרשון עושים". כפי שהראינו¹, פרוש זה נוגד לתרגום אונקלוס לפסוק וכן לפרוש רש"י. בכת"י לייפציג 1 שאותו תאר ברלינר וממנו ציטט לא מעט² מובא לפסוק זה פרושו של ר' שמעיה הקרוב לזה של רש"י: שניהם פרשו כתרגומו 'להם' - לבני גרשון בעוד שבמד"ר פרש להם - לכלים.

הערות:

1. אפשטיין, מקדמוניות היהודים ח"ב, עמ' ס"ח-ס"ט.
2. נוסף על שמעיה חברו של אבטליון ורבו של הלל נזכרים רק אמוראים בשם זה.
3. אפשטיין מנה שלושה מאמרים של ר' שמעיה בפרד"א, בפרקים ט"ז, כ"ג, ל'. המאמר מפרק ל' חסר ברבות מן המהדורות ונמצא בשם ר' ישמעאל במהדורות אחרות. על זמנו ומקומו של פרד"א ועל השפעה מוסלמית בו ראה: היינמן, עיבוד אגדות.
4. ידוע מעשה בשמעיה בן רב יצחק ראש הגולה, שחי בזמנו של רב צדוק גאון בתחילת המאה התשיעית. ראה אסף, עבדים וסחר עבדים והערה 75 שם. ידוע גם ראש גולה בשם ר' שמעיה. אדם זה פעל בבבל בזמנו של ר' צדוק גאון (כהן כגאון בין 816-818: גאוניקה II, עמ' 83). כן נודע ר' שמעיה גאון ישיבת א"י בראשית המאה הי"א. (עליו ראה: מ. גיל, א"י בתקופה המוסלמית הראשונה, ת"א תשמ"ג, ח"א, סעי' 854, 855 וח"ב, תעודות מס. 20 [עמ' 27-28], 181 [עמ' 310-311]). השם שמעיה משתמר בין צאצאיו של ר' שמעיה זה (גיל, שם. ראה גם סעיף 849).
5. אחד ממאמרי ר"ש קרוב למאמר של חכם בשם הושעיה (או ר' הושעיה) שאף הוא לא זוהה. עליו כותב אורבך (בעמ' 119 הערה 16: "...לא ידעתי מקורו ואינני יודע באיזה הושעיה מדובר". וראה גם דבריו על שם ר' הושעיה המהווה חידה בעיניו במבוא לפתרון תורה עמ' כ"ה. וראה דבריו על פ"ת ובמד"ר בחטיבה א', פרק 16. פ"ת עמ' 168, הערה 69.
6. הקשר בין פתרון תורה ובין תורתו של רמ"ה מחייב עיון נוסף. הדרך שבה דורש פ"ת את קרבנות הנשיאים, לדוגמה, מזכירה לא במעט את מדרשו של ר"מ הדרשן. ואין זו הדוגמה היחידה. בחטיבה א' פרק 16 ניסינו לזהות השפעה של פ"ת בתוך במד"ר גופו אבל לא בתורת ר"מ הדרשן.
7. בב' רבתי עמ' 31 מובאת דרשת ר' שמעיה על שם שהקדים לפריה ורביה מאביו. גם במד"ר פ"ד י"ב דרשה על שם, ודומה לה הדרשה בב' רבתי עמ' 57. אלה הובאו לעיל בפרק 1, קטע 18. הדרשה השניה של ר"ש בב' רבתי, בעמ' 46 עוסקת בנושאים אפייניים לרמ"ה: מספרים, אותיות, דרשות "כנגד". וראה חט' ב' פרק 11.

10. ראה דברינו בפרק 10 בחטיבה ב' ובהערות 13-16. חשוב במיוחד לעניננו הוא מאמרו של מ. אידל "הספירות שמעל הספירות" הנזכר שם בהערה 13.
11. בין השאר: ברלינר, לתולדות פרושי רש"י, עמ' 196-206. אפשטיין מקדמוניות ח"א עמ' רע"א-רצ"ה. אורבך בעלי התוספות, פ"ב. באחרונה הודיעני פרופ' א. גרוסמן על עיסוקו הרב בנושא זה ועל ידיעות חדשות שהוא עתיד לפרסמן בקרוב.
12. הפירוש מובא בשמו בכת"י מינכן 5 בסוף פרשת תרומה והוא פורסם ע"י ברלינר במונאטשריפט 1864 עמ' 184 וכן ע"י הרב יוסף גד ב"שלושת המאורות הגדולים", בצרוף הקדמה של הרב מנחם באצאן.
13. אפשטיין שם. וראה גם ב' רבתי עמ' 32 והערה 8. הדמיון בין מדרש ר' שמעיה השושני ובין מדרשו של ר"מ הדרשן אינו רק בפרטים שציינו אפשטיין ואלבק אלא קודם כל בגישה הבסיסית המעמידה אלה מול אלה את המשכן ופרטי מלאכתו מול ערכים וסמלים שונים - בדרך המזכירה את דיונו של ר"מ הדרשן בפרטי קרבנות הנשיאים ובנושאים אחרים שנדונו בסקירת דרשותיו בפרק הקודם.
14. השם שמעיה מופיע באשכנז ובצרפת פעמים נוספות. לדוגמה בכתה"י שהביא נ. גולב בתולדות היהודים בעיר רואן עמ' 202 בהערה, נזכר שמו של ר' שמעיה בר יצחק עם חכמים צרפתיים אחרים בני המאות י"א-י"ב. ועוד: בספר מושב זקנים, פרשת שמיני, מהדורת ששון עמ' רע"ד (המהדורה הודפסה ע"פ כת"י ששון 409) מובאים דברי ר' שמעיה (בכתיב זה) בתשובה לשאלת ר"י (הזקן, מבעלי התוספות?).
15. קטעי ר"ש מופיעים בכל עדי הנוסח של במד"ר ואף אם אינם אוטנטיים הרי שהם שולבו בבמד"ר בשלב מוקדם. 16. עמדנו על תופעה זו בפרק 4 בחטיבה ב'.
17. מקדמוניות היהודים ח"א עמ' רי"ח והערה 6.
18. דברי אפשטיין כאן אינם מובנים. סתם ולא פרש היכן מצא בספרי זוטא את הדרשה על שם ר' שמעון. בספרי זוטא הורוביץ בפרשת נזיר אין דרשה כזו וכן לא נמצאה בילקוט שמעוני ובמדרש הגדול בפרשה זו. אולי כוונתו למשפט "לאשם - הרי זה קנס" (ספרי זוטא עמ' 243, ש' 14-15). אבל זה הוא רק חלק קטן מדרשת ר"ש ולא עוד אלא שהעניין הובא בבמד"ר עצמו למעלה בפסקה ט"ז (מ"א, ש' 11-12).
19. חטיבה א' פרק 2, הערה 7. 20. ברלינר, לתולדות פרושי רש"י, עמ' 198.

חטיבה ד', פרק 5: ר' לוי בבמדבר רב ה

בבמד"ר מופיעות דרשות רבות של ר' לוי וכמעט כולן באות מדברי אמורא או אמוראים בשם זה והן מזהות בספרות חז"ל. רוב החומר הבלתי מוכר משולב בקטעי מדרש קדום של חז"ל, וגם הדברים בשם ר' לוי שבאותם קטעים הם דברי אמוראים.

שתי דרשות של ר' לוי אינן מוכרות ממקום אחר וכנראה אינן באות מדברי חז"ל. ראשונה: השאלה למה נזכר אהרן בפרשת אל תכריתו (במדבר ד', יז) ותשובת ר' לוי (פ"ה, ד', ט"ז ע"ג, ש' 15-20): "אמר ר' לוי מה עסקו של אהרן נזכר כאן אלא שהוא נותן רמז לבני קהת... תנו דעתכם שלא לנהוג בקלות ראש... למדו מבני אהרן... אף אתם תנו דעתכם שלא... כשם שהגיע לבני אהרן...". הלשון אינה לשון חכמים. השאלה אינה מוכרת (ותמה עליה הרד"ל). אחרי תשובה זו באה תשובה נוספת, של "רבתינו" ודבריהם חוזרים בשינויים בתחילת פסקה ז'. יתכן שגם "רבתינו" הם מאוחרים.

הדרשה השניה מופיעה בבמד"ר חלק ב', (קורח, פי"ח ט"ז). בראש דבריו אומר הדרשן על קורח: "מה לקח? לא כלום, אלא לבו נטלו". דברים אלה שונים מן המדרש לעיל שנסה להראות מה לקח קורח. ובהמשך: "א"ר לוי למה חלק קורח על משה? אמר אני בנו של שמן בן יצהר... ובכל מקום... השמן הוא נמצא עליון...". בהמשך משתלבת

הדרשה בדברים מוכרים מתורת כהנים, צו פי"ח ומקבילות. הקטע הוא חלק מההרחבות המעטות של במד"ר ח"ב (מחוץ לבתנחומא), ולדעת אלבק מקורן במדרשו של ר"מ הדרשן.

לפחות במקום אחד שולבה דרשה של ר' לוי בספרות ר' משה הדרשן מחוץ לבמד"ר - בראשית רבתי עמ' 205: למה שולחו אחי יוסף בבוקר? (בראשית מ"ד, א) "א"ר כל כחה של חיה אינו אלא בלילה". תשובה זו מובאת בספר צרור המור לר' אברהם סבע בשם ר' לוי בצרוף התוספת "והם משולים לחיות". אלבק השלים בבראשית רבתי ע"פ צרור המור וגם דרשה זו אינה מוכרת מבחוץ ומקורה בר' לוי הקרוב אל ספרות ר"מ הדרשן.

הדעת נותנת שמדובר בר' לוי אחיו של ר' משה הדרשן. על ר' לוי זה ידוע מעט מאוד אבל ברור שהוא היה דרשן ותלמיד חכם מפורסם שכן אחרת אין לשער שרבנו תם היה מזכירו עם ר"מ הדרשן ור' יוסף טוב עלם בנשימה אחת. דרשה שלו מופיעה בפרוש דבה"י המיוחס לרש"י ואינו שלו. הדרשה הובאה אצל אפשטיין עם קטעי ר"מ הדרשן. פרושים ודרשות של ר' לוי פזורים בכמה כת"י צרפתיים ואשכנזיים מימי הביניים שרק חלקם נדפסו, ביניהם כאלה המזכירים את הקטעים דלעיל. כזה הוא ה"פרוש" שהובא בספר פענח רזא בשם ר' לוי על בראשית ועניינו גימטריות, אותיות, ספר יצירה וכו'. כאן אין לומר לבטח כי בר' לוי הדרשן מדובר אך אין לשלול את האפשרות הזו.

ידוע גם תלמיד של ר"מ הדרשן ושמו ר' לוי בן אחיו של ר' יצחקי, ואין לשלול את בעלותו על הדרשות דלעיל, ואולי היו תלמידי ר"מ הדרשן מעורבים ביצירתו. אך הזהוי עם ר' לוי אחי רמ"ה נראה יותר. גם בפטרון תורה נשתמר פרוש בשם ר' לוי שלא נודע מקורו אבל לא נראה שיש קשר בין איש זה לדרשות הנדונות.

בסיכום: אפשר לתלות שתי דרשות במד"ר, בח"א ובח"ב, ועוד אחת מבראשית רבתי בשמו של ר' לוי, אחיו של ר' משה הדרשן.

הערות:

1. חטיבה א' פרק 18. 2. הדבר מודגש בפרוש רש"י המבוסס על תנחומא בפרשה זו.
3. ראה חטיבה ב' פרק 16, הערה 5. 4. אלבק בהשלמותיו ל"הדרשות בישראל", פרק 14 עמ' 126. 5. על מחבר זה וספר ר"מ הדרשן ראה פרק 1 בחטיבה זו.
6. תשובת רבנו תם בספר הישר חלק התשובות, סימן מ"ו עמ' 89-90.
7. על פרוש זה ראה רי"ג אפשטיין, מחבר הפרוש. לדעת אפשטיין המחבר הוא ר' שמואל החסיד משפירא. 8. מקדמוניות היהודים ח"א עמ' רל"ב, קטע מס 49. נמצא בכת"י מינכן 5. 9. נדפס ב"תוספות השלם" כרך א' עמ' ו"יז, כ"ג.
10. ספר יוחסין מאמר ה', מהדורת פיליפובסקי עמ' 217.
11. קורח, עמ' 162. וראה הערות 78, 77 שם. א.א. אורבך ציין כי לא מצא מקור שתי דרשות וזו אחת מהן.

כיסוי חלקיו של במדבר רבה בכתבי היד העיקריים (בקרוב):

כת"י פרשה											
א	ב	ו	ל	ז	נ	ס	פ	ק	ת	ת	
+	+		+		+	+	+		+	פ	
+	+		+		+	+	+		+	ר	
+	+		+		+	+	+		+	ש	
+	+		+		+	+	+		+	ת	
+	+		+		+	+	+		+		
+	+		+		+	+	+		+	ב	
+	+		+		+	+	+		+	מ	
+	+		+		+	+	+		+	ד	
+	+		+		+	+	+		+	ב	
+	+	+		+	+	+			+	ה	
+	+	+		+	+	+			+		
<hr/>											
+	+			+		+		+	+		
+	+			+		+		+	+	ו	
+	+			+		+		+	+	פ	
+	+			+		+		+	+	ז	
+	+			+		+		+	+	ח	
+	+			+		+		+	+	ט	
+	+			+		+		+	+	ת	
	+			+	+	+		+	+	י	
	+			+		+		+	+		
	+			+		+		+	+	יא	
	+			+		+		+	+	יב	
	+			+		+		+	+	יג	
	+			+		+		+	+	יד	
+	+			+		+		+	+		
+	+			+		+		+	+		
<hr/>											
	+	+		+		+		+	+	טו	
	+	+		+		+		+	+	טז	
	+	+		+		+		+	+	יז	
	+	+		+		+		+	+	יח	
	+	+		+		+		+	+	יט	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	כא	
	+	+		+		+		+	+	כב	
	+	+		+		+		+	+	כג	
	+	+		+		+		+	+	כד	
	+	+		+		+		+	+	כה	
	+	+		+		+		+	+	כו	
	+	+		+		+		+	+	כז	
	+	+		+		+		+	+	כח	
	+	+		+		+		+	+	כט	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+	מ	
	+	+		+		+		+	+	נ	
	+	+		+		+		+	+	ס	
	+	+		+		+		+	+	ע	
	+	+		+		+		+	+	ף	
	+	+		+		+		+	+	ץ	
	+	+		+		+		+	+	כ	
	+	+		+		+		+	+	ל	
	+	+		+		+		+	+</		

חטיבה ה', פרק 1: כתבי היד של במדבר רבה - סקירה כללית

בחטיבה זו נעסוק תחילה בכתה"י השלמים או מכילים חלק נכבד של במד"ר. אח"כ נתאר את הפרגמנטים וכתה"י הפגומים ואת המועתקים מהדפוס ונדון בשאלת הגניזה ובמד"ר. תרומתן של הבאות במד"ר בספרות ימי הביניים לנוסח הספר תידון חטיבה ו'.

מספר כתה"י של במד"ר הידועים כיום הוא עשרה. באלה לא כלולים כת"י בהם הרוב הגדול חסר מן הספר ולא אותם שהועתקו מהדפוס. לא כל כתה"י שלמים. אחדים מהם בלו וחסרים חלקים שהיו בהם מתחילתם, ואחרים כללו מראשיתם רק חלק מן המדרש. רובם מכילים מדרשים אחרים מלבד במד"ר. רובם ניתנים לפענוח קל יחסית אך לא כולם. רוב כתה"י הם צעירים, וזמנם קרוב להדפסת המדרשים הראשונה (1512).

רשימת כתבי היד העיקריים של במדבר רבה חלק א' וסימניהם בחיבור זה:

1.	19 - פריס 149.	מס' סרט בספריה הלאומית - 4136
2.	מ - מינכן 97.	" " " " - 1618
3.	25 - פריס 150.	" " " " - 4137
4.	א - אוקס. בודלי 147	" " " " - 16211
5.	ב - " " 2335	" " " " - 21027
6.	ש - ירושלים 24*5977	כתב יד מקורי
7.	ר - " 8*515	" " "
8.	ג - ששון 920.	מס' סרט בספריה הלאומית - 9815
9.	ו - ורשה 257.	" " " " - 30470
10.	ל - רומא אנג'ליקה 61	" " " " - 11709

כתה"י התימניים אשר הועתקו כנראה מדפוס ונציה ש"ה או מאחד מצאצאיו:

11.	ת1 - בימ"ל ניו יורק 196 Rab. 1688 EMC	מס. סרט - 35931
12.	ת2 - רצון הלוי, תל אביב 10.	" " - 39773

קטעי כת"י המכילים רק יחידות קצרות של במד"ר ופרגמנטים מכת"י של במד"ר:

13.	ר2 - ירושלים 8*554	כתב יד מקורי
14.	כ - "כוונות הנשיאים" - אוקס. בוד. 912/6	מס. סרט - 21871
15.	פ - פרמא 1368 (2308)	" " - 13215
16.	ה - קטע מכת"י, אוסף יהודה לוי נחום 245, כ"ו	" " - 39773
17.	ס - סינסינטי Acc. 485, קטעים בתוך כתה"י.	" " - 32237
18.	א3 - אוקס. בודלי 2828, קטע בתוך כתה"י.	" " - 21377
19.	א4 - " " 2861, " " " "	" " - 21399
20.	ת3 - אוסף אדלר, JTS Mic. 4954 ENA 349	" " - 34792
21.	ת4 - " " 827, " 4930 " " "	" " - 34791

אין אף קטע גניזה שאפשר לומר עליו בודאות כי הוא מכיל יחידה מן במד"ר. קטעי הגניזה וכן רשימות ספרים מהגניזה, וקשריהם עם במד"ר ידונו בפרקים 16-18.

במחקר זה נבדק לראשונה נוסח מדרש במד"ר ח"א. חוקרים שעסקו במדרשים אחרים התייחסו למד"ר ולנוסחיו רק לפי צרכיהם שלהם, ואף אלה לא עסקו בכל עדי הנוסח – לא בכל הישירים ובודאי לא בכל העקיפים. כאן נמנו והושוו לראשונה כל העדים שעדותם בעלת ערך, ודווח גם על שרידים דלים ועל מצבו של מד"ר בגניזת קאהיר.

אחדים מכתבי היד של במד"ר ח"א מכילים גם את ח"ב של המדרש ואל חלק מהם מצטרפים גם חיבורים נוספים. לא מעטים מאלה נבחנו ודווחו בידי חוקרים שעסקו באותם חיבורים. בעבודה זו בדקנו באופן יסודי את במד"ר ח"א בכתה"י השונים ועברנו גם על חלקים נוספים של אותם כתה"י, ומקצת מהממצאים מדווחים ונדונים להלן. אך יש לציין כי הדברים הודאיים לגבי תוכנם של כתה"י, נוסחיהם והאופי שלהם כפי שעולה מפרקי חטיבה זו נכונים רק לבמד"ר ח"א. כל כתה"י של במד"ר מצטטים קטעי תנחומא תחת הכותרת "ילמדנו רבנו" ולא "הלכה", כדרך המדפיסים. כן נבדלים כל כתה"י מן הדפוסים בכמה עניינים שידונו בפרק 14 להלן.

חטיבה ה', פרק 2: כתב יד פריס 149 פ1

כתה"י כולל את בראשית רבה, ויקרא רבה, חמש הפרשיות הראשונות של במדבר רבה וכן קטע קצר מאסתר רבה². זהו כתה"י היחיד שבידינו המכיל את המדרש לפרשת במדבר בלא המדרש לנשוא. ברור שבכתה"י המקורי לא נכלל שמו"ר בין ב"ר לבין ויק"ר³.

אחרי קטע מדרש אסתר נכתב באותו עמוד קולופון בנוסח זה: "אני מרדכי ב"ר יצחק ז"ל כתבתי זה הספר לנכון המשכיל ר' מנחם ב"ר ראובן יע"ו וסיימתיו בח' באדר של שנת חמשת אלפים וחמשים ואחת לבריאת עולם למנין שאנו מונים כאן בארלדי". כלומר הכתיבה נסתיימה בשנת 1291 בארל (Aries) שבדרום צרפת. זהו כתה"י המתוארך המוקדם ביותר של חלק במד"ר, וכנראה המוקדם שבין כל כתה"י.

כתב היד מחזיק 173 דפים. בכל עמוד 33-34 שורות, 16-20 מילים בשורה. כתה"י צפוף אבל האותיות אינן קטנות במיוחד. פרשיות במד"ר נתונות בין הדפים 152-179. רוב החומר של פרשיות ד', ה' כרוך בספר שלא כסדרו, החל בדף 168. כתה"י הוא שלם ובמד"ר, שלא כבב"ר וביק"ר, אין הוא מכיל הערות בגליון ומחיקות בגוף כתה"י. אלבק שתאר את כתבי היד של ב"ר בפרוט רב⁴ הביא שורה ארוכה של מקומות בהם נוטה פ1 לחסוך ולהפנות למקורות המוכרים. בבמד"ר נמצאו 2 כאלה⁵.

בדרך כלל אין כתה"י נוטה לקצר. לעיתים הוא מקצר פסוקים, אך גם זה לא תמיד, ולעיתים רחוקות יותר הוא מקצר גם מאמרי חז"ל. לעיתים הוא מדלג ע"י הדומות ודילוגיו אינם תלויים בכתה"י האחרים כפי שיתברר להלן. אפייני השימוש בכינוי הקב"ה או הב"ה כמעט בכל מקום, גם כאשר יתר כתה"י משתמשים בשמות אחרים.

לדברי מרגליות שמש נוסח הקרוב לכת"י פ1 יסוד לדפוס הראשון, בחלק של ויק"ר.

ה ע ר ו ת :

1. כת"י זה נדון בקצרה בחטיבה ג' פרק 9, בעיקר בהקשר הגיאוגרפי וההיסטורי: תפוצתו של במד"ר. הדיון כאן הוא בהקשר הטקסטואלי שהוא עניינה של חטיבה זו.
2. (פרשה ג' פסקה ד' - לא בשלמותה). ההעתקה הסתיימה ביום ח' באדר. מן הסתם העניק הסופר מתנת חנם לקורא או לבעליו המיועד של הספר לחג הפורים שבשער.
3. לאחר שנחתם ב"ר בסוף הדף כתב הסופר בראש הדף הבא: "סליק בראשית רבה והוא פרשיות מאה תהלה לשוכן בשמי מעלה ובעיני הכל רואה בשם נערץ בסוד קדושים רבה אתחיל ספר ויקרא רבה". המעבר מויק"ר לבמד"ר גם הוא נעשה בסוף עמוד. בסוף ויק"ר נכתב: "סליק ויקרא רבה תושבחתא לאלהא רבה", אף כי אין כל כותרת לפתיחת במד"ר אין סיבה לשער כי דוקא כאן היה קיים בכתה"י המקורי חיבור נוסף כלשהו שאבד או נשמט במלואו. גם במד"ר מסתיים בסוף עמוד - הסופר תכנן זאת ועצב את סוף העמוד עיצוב גרפי שיוביל לסיום הספר בסוף העמוד כפי שהצליח לעשות בסופי ספרים קודמים. כאן הוא נמנע ממילות סיום כלשהן. בעמוד הבא מופיע הקטע מאסת"ר והוא משתרע על פני 14 שורות. הכותרת לקטע אינה ניתנת לפענוח בסרט הצילום.
4. ב"ר תיאודור - אלבק ח"ג, עמ' 108-110.
5. הראשון בפ"ד, כ' (י"ד ע"א ש"ג): "כדאיתא בבבא בתרא (י"ד). ובשקלים (פרק ו'), והמעתיק מדלג כאן קטע שארכו כ-27 שורות דפוס אשר מובא בתלמוד שם. השני - בפ"ד י"ג (י"ב ע"ג, ש"ג) נכתב בכתה"י "א"ר יוסי בר חנינה כמו כן בפרק בא לו במסכת יומא", והמעתיק קיצר ולא הביא את משנת רשב"י "שלושה כתרים הם" (אבות פ"ד מ"ג). בתלמוד, יומא דף ע"ב ע"ב, מובאת דרשה קרובה לזו בשם ר' יוחנן: "שלושה זירים הן...". לא ברור אם היתה בפני המעתיק הגירסה "א"ר יוסי ב"ר חנינה" במקום "א"ר יוחנן (אין גירסה כזו בדקדוקי סופרים). בירושלמי בפרק בא לו כ"ג אינה מובאת דרשה דומה. ראה גם דברינו בחט"י ב', פרק 7.

חטיבה ה', פרק 3: כתב יד מינכן 97 מ

כתה"י מכיל את בראשית רבה ואת במד"ר חלק א'. חסר בו רק מעט בראש ב"ר ובפ' פ"ח. כל החומר מבמד"ר שלם. כתה"י המקורי הכיל את ב"ר ואת במד"ר ח"א ולא עוד'. הספר מונה 365 דפים. במד"ר מתחיל בעמ' 132 ב'. הכתיבה איטלקית-רבנית (וכך נרשם במפעל הפליאוגרפיה העברית שבספריה הלאומית). לדעת פרופ' בית-אריה הכתיבה הנה מצפון איטליה או ממרכזיה. תאריך ההעתקה הוא שנת 1418, ע"פ הקולופון.

גם כת"י זה תואר ע"י אלבק במבואו לבראשית רבה. אלבק ציין כי בחלק האחרון של ב"ר (החל בפע"ט) צורת האותיות משתנה. גם בתוך במד"ר משתנה כתה"י, לקראת סוף פ"ג. הדבר פחות חד-משמעי מאשר בב"ר והוא נרשם כספק במפעל הפליאוגרפיה. גם צפיפות הכתיבה משתנה בשני המקומות⁴ אך המאפיינים הגרפיים היסודיים אינם משתנים לאורך הספר. חילוף הסופר אפשרי אך לא מוכח, במיוחד לא במעבר לחלק השלישי. שינוי הצפיפות מסביר מדוע משתרע במד"ר על דפים רבים בהרבה מב"ר (232 מול 132).

יש ב-מ דילוגים ע"פ הדומות וגם טעויות סופר רגילות, בערך בתדירות הרגילה ביתר כתה"י. במובן זה אין מ עולה על חבריו ואינו נופל מהם. לרוב לא נמצא ב-מ במד"ר קיצורי לשון והפניות למקומות אחרים, וזאת בניגוד למנהגו של הסופר בב"ר. קיצורים כאלה במד"ר ימצאו רק בחלק הראשון, (מלפני חילוף הסופרים המשווער). את פסוקי המקרא הוא נוהג לצטט כמעט בלא לקצר. כתה"י הוגה כנראה בידי הסופר עצמו

ומעט ההערות שבגליון הן לרוב מידו שלו. בפרשה ב', ג' לדוגמה, יש דילוג ע"י הדומות ותיקון המעתיק בגליון. ב-מ שתי הפניות מקצרות: האחת בפרשה א', בדברי ר' מאיר "משל את הצדיקים" ¹³. כאן נכתב ב-מ "כדאיתא בויקרא רבה בפרשת שור או כשב או עז". השניה בפ"ב סוף כ"ג וגם שם ההפניה היא לויק"ר. קיצור זה משותף לכל כתה"י הכוללים קטע זה ולדפוסים, ונראה שהוא נובע ממקור קדום משותף לעדי נוסח רבים.

אלבק ציין במבואו לב"ר שברובו של בראשית רבה הנוסח של כת"י זה משובש מאוד, אבל בחלקו האחרון דייק הסופר (האחר?) יותר. לדבריו ב"ר לא הועתק מספר אחד והחל בפרשה ע"ט (צד 939 במהדורתו) ועד סוף ב"ר שווה כתה"י בנוסחאותיו בדרך כלל לכת"י פריס (149, פ1 בחיבור זה), והועתק אולי מכת"י דומה לו. ונראה שהסופר הוסיף להעתיק גם את במד"ר מכת"י הדומה ל-19, כיון שבחמש הפרשיות הראשונות של המדרש - המדרש לפרשת במדבר לבדה - 19 ו-מ קרובים מאוד בנוסחיהם.

במדרש במד"ר המאוחר אין בדרך כלל צורות לשון ארץ ישראליות מובהקות ¹⁴. ואע"פ כן בכת"י מ, שהנו כאמור איטלקי מובהק ומוקדם יחסית לחבריו יש פה ושם צורות המשמרות את הכתיב הקדום, כגון חיבור המילה 'שלי' לזו שלאחריה. תופעות מסוג זה ביתר כתה"י של במד"ר הן נדירות פרט ל-29, וכנראה לא ניתן לראות בהן שימור של נוסח במד"ר עצמו. אולי משתקפת בזאת ההשפעה האיטלקית על גוף כתה"י.

הערות:

1. בסיום הספר מופיע הקולופון החותם את הספר, ואילו המעבר בין ב"ר לבמד"ר נעשה כך: ב"ר מסתיים סמוך לסוף הדף. אחר סיומו נכתבה השורה "סליק ליה בראשית רבה והוא ק' פרשה תהלה לאל אשר כל השלים בששה". ובהמשך, בכתב אותה יד ובאותיות גדולות יותר: "ברוך נותן ליעף כח ולאיין אונים עצמה ירבה". המילה "ירבה" לא נכנסה לשורה ולעמוד ולכן נכתבה לבדה בראש העמוד הבא. אחריה בא רווח של 4 שורות (כבספר תורה שנכתב כהלכתו), ולאחריה פתיחת במד"ר. בתוך הרווח נוספה הכותרת "ספר במדבר סיני". נראה כי כותב הכותרת אינו הסופר עצמו אך הדבר אינו ודאי. מכל מקום הכותב עבר ישירות מב"ר לבמד"ר ולא העתיק כאן חומר נוסף כלשהו. בדוחק רב יכול טוען לטעון כי חומר אחר, אולי מדרש אחר, היה כתוב לפניו קודם לב"ר.
2. אני מנצל הזדמנות זו להודות לפרופ' מלאכי בית אריה על עזרתו באפיון כמה מכתה"י ובמיוחד מ, ו. ראה גם פרק 4 בחטיבה זו והערה 1 וכן פרק 10 והערה 1.

3. הקולופון:

רבה רבה
זה הספר בראשית ויקרא כתבתי אני מנחם בכ"ר שמואל מב"ע אודה
לה' כי טוב כי לעולם חסדו
וסיימתי ביום א' בכ"ג שעות בחדש אלול ה' בו שנת קע"ח. ה' שזכני
לכתבו הוא יזכני להגות בו ובכל שאר ספרי הקדש אני וזרעי
וזרע זרעי עד סוף כל הדורות. חזק ואמין הקורא בו הכותב
לא יוזק לעולם עד שיעלה יחמור בסולם של ק' מעלות וק'
שמוי"ס עמי מעתה

ועד עולם אמן.

* מילה לא ברורה. אלבק (מבוא לב"ר, עמ' 144) הדגיש אותה בציון (כפ"ר). בהמשך נרשמה הערת מכירה: אברהם בן מנחם אלטריו Altarino מכר את הספר בחדש נובי"ר (=נובמבר) שנת רכ"א (=1460) להרופא מרדכי בן אליעזר בן מרדכי בן משה בן אליעזר מרומי. עוד רשומים שם שמות העדים אברהם בן דוד בן אליה ועוזריאל יהודה בן מנחם. פרטים אלה מחזקים (לא מוכיחים) את הקביעה כי כתה"י הוא מרכז-איטלקי. המילה ויקרא סומנה בקווים מעל לאותיות למחיקה, ובצידה נכתב באותיות קטנות 'במדבר סיני'. ללא ספק אין זה כתב ידו של אחד הסופרים המקוריים של כת"י זה. בצד התאריך נרשם בספרות רגילות המספר 5178 (שפרושו שנת ה'קעח, 1418), היא שנת

- ההעתקה של הספר. מספר זה נוסף בתקופה מאוחרת בהרבה לשנת סיום הכתיבה. יתכן שיש לחילופי השם ויק"ר - במד"ר משמעות שמעבר לשיבוש מקרי. ראה מבוא, פרק 3. על קולופונים מסוג זה הרצה וכתב מ. שטיינשניידר ב"הרצאות על כתבי היד העבריים". הספר תורגם לעברית (בידי ישראל אלדד) ונערך בידי א.מ. הברמן, ובו נדון הדבר ותואר בפרק 18, עמ' 65-66. ראה גם דבריו של א. הברמן ברשימתו "הכתב העברי", בקובץ "כתב לשון וספר", עמ' 13.
4. בחלק הראשון (עד ב"ר פ"ט) ובחלק השני (עד במד"ר לקראת סוף פ"ג) מספר השורות בדרך כלל הוא 31 או מספר קרוב לו ולא קבוע. בחלק השלישי (החל במד"ר סוף פ"ג) מספר השורות בעמוד הוא לרוב 24. מספר המילים הממוצע בשורה יורד אף הוא: למן 10-13 בחלק הראשון עד 8-12 בשני ועד 7-10 בשלישי.
5. בדפוס פותח מאמר זה את המדרש כולו והוא מסומן כפסקה א', אך בכל כיתה"י הוא מופיע מאוחר יותר, כפי שיתברר להלן בדיון על דפוס ראשון של במד"ר.
6. ראה דבריו בחטיבה ב', פרק 7.

חטיבה ה', פרק 4: כתב יד פריס 150 29

29 הוא כיתה"י היחיד המכיל את במד"ר בשלמותו, ורק אותו. הוא מקיף 223 דפים, 26 שורות בעמוד, 11-14 מילים בשורה. אותיות גדולות ומרווחות, כיתה"י נוח מאוד לקריאה ושמור במצב טוב.

כיתה"י הנו ספרדי וזמנו כנראה הוא סוף המאה ה-י"ד או תחילת המאה הט"ו. בתחילת כיתה"י ובסופו הערות לטיניות ואישורי צנזורה מן השנים 1595, 1618. אין קולופון. בסוף כיתה"י נכתב: "סליקא לה במדבר סיני רבה תהלה לאל". בצד עמוד השער ומעל השורה הפותחת את הספר נוספו בצרפתית בכתב יד קורסיבי מספר מילים המתארות את הספר ונוקבות בשמו. פרטים נוספים ודיון במשמעות הדבר בפרק 3 במבוא.

בשולי כיתה"י הערות שוליים מעטות מאוד, רובן השלמות פסוקי מקרא ותיקוני לשון קלים. אחדות מן ההערות הן השלמות של טקסט המדרש עצמו, קרוב לודאי על פי הדפוס. בתחילת פרשת קורח (עמ' 179) נרשמה בשולי העמוד למעלה הערת הקדשה או בעלות שממנה פוענחו המילים: "...קורא עם... חנה... אלמנת... אברהם... צ"ל".

ב-29, יותר מאשר בכל כת"י אחר של במד"ר, נשתמרו סימני כתיב ארץ-ישראלי: חיבור המילה אל זו שלאחריה, שימוש באות ה' במקום א' בסיומי שמות כמו עקיבה. המעתיק אינו מקצר והוא מביא מקורות מצוטטים: פסוקי מקרא או מאמרי חז"ל במלואם.

הערות:

1. לפי תכונותיו הגרפיות. וכך רשום כיתה"י בכרטסת במכון לתצלומי כיתה"י וכך קבע פרופ' בית-אריה לבקשתי, ע"פ בדיקת תצלומי כיתה"י. ראה פרק 3 והערה 1 בחט"י זו.

חטיבה ה', פרק 5: כתב יד אוקספורד בודלי 147. א

א כולל את כל מדרשי ה"רבות" לתורה. הוא תואר ע"י אלבק והוזכר ע"י מרגליות ושנאן במבואותיהם למהדורות ב"ר, ויק"ר ושמו"ר. לדברי אלבק (עמ' 110) כתה"י כתוב על נייר בכתב רבני ספרדי ומחזיק 460 דפי פוליו, וזאת ע"פ רשימת נויבוואר משנת 1886. כן ציין אלבק כי כמעט כל עמוד מחזיק 33 שורות. במד"ר תופס 111 דף שהם קרוב לרביעית הספר. מאלה מחזיק ח"א כמעט 81 דף שהם כ-73% מבמד"ר השלם.

ברוב פרשיות בראשית מתלווה אל גוף המדרש גם הפרוש שביסוד הפרוש שיוחס לרש"י¹, והלה כתוב בגליון החיצוני. בחלק מהפרשיות נספח פרוש נוסף, ובסוף ב"ר (החל בפפ"ג) נותר הפרוש ה"אחר" לבדו. בעשר הפרשיות הראשונות נמצא גם הפרוש "אמרי יושר" על ב"ר², בכתב יד אחרת. לפי עיצובו של העמוד ברור שהלה נוסף לאחר זמן ולא נכלל בטופס המקורי. לפיכך אין ללמוד ממנו על זמנו של א. דב"ר שב-א הוא "ספרדי". הדבר חשוב לזהוי האזור הגיאוגרפי שאליו קשור נוסח במד"ר של א וחבריו. כת"י אלה הם כת"י ספרדיים ומייצגים אולי את מסורת הנוסח הספרדית גם במד"ר.

כתה"י עצמו הנו מסודר, ברור וצפוף מאוד. כמעט שאין בו שירבובים, מחיקות, הוספות בין השורות ותיקוני טעויות בשולים. יש בגליון לא מעט הגהות, חלקן בנות מספר מילים, וחלקן בנות כמה שורות. לפי צורת כתה"י נראה שהמגיה אינו הסופר עצמו. בבמד"ר ח"א נמנו 49 הגהות קצרות (עד 5 מילים), ו-77 הגהות ארוכות יותר. רובן הגדול של ההגהות הנו השלמות לכתה"י³, אבל ברור שההגהות לא נעשו ע"פ הדפוס לבדו כיון שגם בקטע הארוך שבפ"א שישנו בכל כתה"י ונעדר מהדפוסים⁴ נמצאת השלמה בגליון א. ההגהות באותו קטע נלקחו מטופס שאינו זהה לאף אחד מכתה"י שלפנינו.

א נוטה לקצר בציטטי מקרא והוא מסתפק בהבאת מלה או מילים בודדות מן הפסוק המצוטט. גם בהבאות מדברי חכמים יש נטיה לקצר אבל המגמה ניכרת פחות מאשר במקרא.

הערות:

1. א. אפשטיין יחס את הפרוש לחכם איטלקי, כנראה רבנו קלונימוס איש רומא. הוא מביא גם את דברי ר"א ברלינר ששער קודם לכן כי הפרוש הוא משל ר"י יוסף קרא, ואף כי אין הוא מקבל את דעתו הרי הוא מסכים כי יש בפרוש חומר משל רי"ק. "החוקר", שנה א' קראקא תרנ"א, 1891 (עמ' 29-35); "מקדמוניות היהודים", ח"ב, עמ' שכ"ח-של"ו. י. תיאודור, הפרוש, עמ' 132-154 ציין שאת הפרוש כפי שהוא לפנינו הרכיב החכם ר' אברהם בן אשר (מצרים, מאה ט"ז) על בסיס שני פרושים קדומים. עוד לאותו עניין: י. תא-שמע, פרוש אשכנזי-צרפתי; מ. בניהו, ר' שמואל יפה אשכנזי.
2. מחבר הפרוש היה ר' וידאל צרפתי, שהיה אב"ד בפס שבמרוקו במאה הט"ז ותחילת המאה הי"ז. הפרוש נזכר בקונטרס "המגיד" של א. ברלינר כפריט מס. 66.
3. ההגהות קרובות לנוסחי פ, מ, 29, נ, ל, ד שיפורטו להלן.
4. הקטעים החסרים בדפוס מופיעים בנספח מס. 1. וראה להלן פרק 14.

חטיבה ה', פרק 6: כתב יד אוקספורד בודלי, 2335 ב

כתב היד כולל את כל ה"רבות" לתורה. גם הוא תואר ע"י אלבק, מרגליות ושנאן. כתוב על נייר בכת"י רבני ספרדי (אלבק מבוא לב"ר עמ' 112: כת"י רבני ספרדי רע). דברים רבה שבכת"י ספרדי זה הנו דב"ר של בני ספרד.

לא רק הכתיבה המקורית לקויה אלא שכתה"י מלא שיבושים גלויים וכן מחיקות, השלמות מעל השורה ומתחתיה והערות שוליים רבות. נוסף על כך כתה"י מכיל השלמות רבות בשולים, ובהן קטעים שלמים שכנראה לא נמצאו במקור שממנו הועתק ב. חלק מאלה אינם לקוחים מן הדפוס, בדומה להגהות ב-א אך רוב ההגהות תואמות את הדפוס. ב כמו א מקצר בציטטי מקרא, ולרוב גם בהבאות דברי חז"ל. קיצורים רבים הושלמו בגליון.

כתב היד מחזיק שס"ג דפים, בכל עמוד כ-32 שורות ובשורה 17-20 מילים. במד"ר משתרע בין הדפים רי"ט-של"ב, כלומר הוא מחזיק כ-114 דפים - כמעט שליש מן הספר. כתה"י אינו שלם. הרבה חסר מב"ר והוא תופס 92 דף בלבד. גם בפרשת מסעי חסר דף.

חטיבה ה', פרק 7: כתב יד ירושלים 24*5977 ש

כתה"י המקורי הקיף את כל מדרשי "רבה" לתורה. ראש ב"ר ורובו של דב"ר אבדו ומדב"ר נשתמרו ב-ש רק דפים בודדים מפרשת דברים ומפרשת ראה. הספר במתכונתו הנוכחית מקיף 394 דפים, 35 שורות בעמוד. הכתיבה צפופה ומספר המילים בשורה מגיע עד 20 ולפעמים גם יותר. בנייר אין סימני מים. הכתיבה ספרדית אפיינית למאה הט"ו או לקרבתה. השורות והעמודים שלמים ומסודרים יפה וההעתקה נראית מקצועית. שולי הדף רחבים והנייר משובח. במד"ר משתרע בין הדפים 284 ע"א-393 ע"א.

כתב היד הובא מצפון אפריקה בידי פרופ' ח. ז. הירשברג ז"ל ונמסר לד"ר ש. שפיצר. מאוחר יותר הועבר לספריה הלאומית, עבר תהליך שיקום ומצבו הפיסי כיום הוא טוב, להוציא את החסרים שתוארו. כתה"י אינו מוזכר ע"י אלבק ומרגליות, שלא הכירוהו. שנאן השתמש ב-ש כמקור לנוסח הפנים של שמו"ר ותאר אותו בקצרה במבואו.

מבחינת ההעתקה נראה ש אמין. אמנם גם בו נמצאים ליקויים רגילים כדילוג על ידי הדומות ושיבושי העתקה אך אלה אינם רבים ולרוב אינם בגדר שגיאות גסות. פעם אחת הבחין הסופר בדילוג של עצמו ולכן העביר נקודות על פני 11 מילים שגויות ושב להעתקה הנכונה ברציפות. מכאן שהוא מבקר את עצמו בגוף החיבור במהלך עבודתו. ש נקי כמעט משגיאות ומהערות בגוף או בגליון. במד"ר ח"א נמנו 18 הערות בגליון, רובן מילה אחת שנשמטה מן העיקר. בפרשת חוקת נוספו בגליון, במאוחר ובכת"י שונה,

מראי מקומות לפסוקי המקרא, שם הספר והפרק. התוספת נעשתה בידי מעיין מאוחר.

אל ש, כמו אל א, נלווה הפרוש המיוחס לרש"י לב"ר בשינויים מסויימים: לרוב הרחבה מסויימת של הפרוש. בין הפרשיות ויצא-וישב צורף גם פרוש נוסף (שלא נבדק), הקרוי כאן "פרוש אחר". בסופו נכתב: "ע"כ פרוש שני". פרוש זה הנו כנראה אותו פרוש שנלווה אל ב"ר ב-א, ואולם שלא כמו ב-א, כאן לא הועתק הפרוש "אמרי יושר" לעשר הפרשיות הראשונות של ב"ר, ולכן, שלא כ-א, חסרה כאן הערכת הגיל (לא לפני המאה ה"ז). חלק דב"ר שנשתמר הוא ספרדי. גם ש נוטה לקצר, בעיקר בפסוקי מקרא.

חטיבה ה', פרק 8: כתב יד ירושלים 8*515 17

במצבו היום מכיל כת"י 27 את רובו של ב"ר (מפ"ו ועד הסוף) ואת רובו של שמו"ר (מהתחלת הספר ועד פרשה ל"ד), וכן חלקים גדולים של ויק"ר (מפכ"א ועד הסוף). לא נשתמר מאום מדב"ר. מבמד"ר נשתמר קטע הפתיחה: פ"א פסקאות א-ד; סוף פ"ד וראש פ"ה (דף זה כרוך שלא במקומו); מפ"ה, כ" (כ-20% מפ"ה) ועד פ"י, אמצע פסקה י"א. כלומר הפרשיות ו'ט' נשתמרו במלואן, פרשיות ה', י' נשתמרו בחלקן. מפרשיות א', ד' נותר מעט מאוד. מפרשיות ב', ג', י"א ועד סוף הספר לא נשתמר דבר.

כתב היד הנו ספרדי או צפון אפריקאי, כנראה מן המאה ה"ו. בדרך כלל הוא נוח לקריאה אבל במקומות רבים נפגעו הכתב או הנייר או שניהם, ובהם הקריאה קשה ומסופקת, ולעיתים בלתי אפשרית. ממדי האותיות וצורתן הגראפית דומים לאלה של ש. השולים פחות רחבים והכתיבה צפופה יותר. 32 שורות בעמוד; 17-21 מילים בשורה. כמו יתר כתה"י הספרדיים נוטה 27 לקצר בציטוטים, בעיקר מן המקרא.

אין תוספות בגוף כתה"י פרט להגהות לא רבות, שלא כמו א, ש המכילים גם פרושים לבראשית רבה. ההגהות המעטות תואמות את נוסח הדפוס וכנראה נערכו על פיו. עקב מצבו הגרוע של כתה"י קשה לקרוא חלק מן ההגהות. אחרות אבדו לגמרי.

חטיבה ה', פרק 9: כתב יד ששון 920 נ

כת"י ששון 920 כולל את כל מדרשי "רבה" לתורה. אלבק ומרגליות לא הזכירו אותו במבואותיהם. שנאן התייחס אליו במבואו לשמו"ר אבל לא תאר אותו לפרטיו.

כיום מכיל כתה"י 190 עמודים. הוא מתחיל בסוף פרשת תולדות וגם אחריה חסרים קטעי ב"ר. גם משמו"ר חסרים מספר קטעים. ויק"ר שלם עד פל"ד, ו'. מכאן חסר עד במד"ר פ"ט, ד'. תסר גם מפ"י, י"א ועד תחילת פ"א וכן חסר קטע ארוך מפ"ה בין

הפסקאות ה'–ט"ז. מכאן נמשך הספר ברציפות עד פ"כ, י"ט. בסוף הספר נשתמר חומר מועט מאוד מספר דב"ר. מדרש זה הוא דב"ר של בני ספרד.

כתה"י הוא ספרדי–קורסיבי. ע"פ הכרססת שבמכון לתצלומי כתה"י זמנו הוא המאה ה"ו אבל אין הדבר בטוח. כתיבתו צפופה: 31 שורות בעמוד, 17–22 מילים בשורה. למרות הצפיפות כתה"י אינו קשה מאוד לקריאה. בדרך כלל נקי משיבושים. ב"ר, ופחות מזה שמו"ר וויק"ר, הוגהו והושלמו בגליון אך גליון בבמד"ר נקי. הכתיבה דיקנית: מעט דילוגים וכיו"ב. נ מקצר פסוקים וגם דברי חז"ל, ככתה"י הספרדיים.

ב-1981 נמכר כתה"י במכירה פומבית והוא נמצא כיום בטורונטו, קנדה, בידו האספן פרידברג.

חטיבה ה', פרק 10: כתב יד ורשה 257, ו

במצבו כיום מכיל כתה"י את רובו של במד"ר על שני חלקיו, ולא עוד. הוא מתחיל בפ"ה ומסתיים בפ"ח, ובסוף הספר כרוך דף נוסף מפ"ה. דפים רבים מתוך כתה"י הקיים נמחקו או שטושטשו לגמרי והם, או מקצתם, אינם ניתנים לקריאה. קטעים אחדים ניתנים לקריאה חלקית ומייגעת. החל בפ"ג, ח' ועד פט"ז, י" נוספו אל הספר דפים רבים שנכתבו בתקופה מאוחרת, כנראה כהשלמות ותיקונים לדפים שבלו. רוב התיקונים לא שובצו בגוף הספר כסדר, והם נכרכו יחד בשלוש קבוצות דפים אשר רובם מקבילים לדפים ישנים בלויים וקשי קריאה – כנראה באו החדשים להחליף את הפגומים. אולי חס הכורך על הישנים והותירם במקומם אף כי אין לו בהם חפץ. ויתכן שהכורך לא הבין לאשורה את טיבה של מלאכתו ולכן לא הוציא ישן מפני חדש.

הקבוצה הראשונה שולבה לתוך פי"ד של כתה"י, אבל החומר שבה חוזר אל פי"ג ואח"כ אל ראש פי"ד. סימון הדפים בכרך הוא I 118 – II 138. הקבוצה השנייה סומנה I 142 – II 170, והשלישית מסומנת I 195 – II 199. ספרור העמודים כולל את הדפים הישנים והחדשים והוא נעשה איפוא לאחר שילובם של דפי התיקון. בשתי הקבוצות האחרונות מתייחסים הדפים לחומר שבפרשיות י"ד – ט"ז.

אחדים מן הדפים הישנים הנם במצב טוב למדי וכנראה מי שכתב מחדש את הדפים הפגומים לא היה ער לכך, והוא העדיף להחליף את הכל בבת אחת ולא להשאיר את רישומו של הישן גם באותם מקומות שהדבר אפשרי. מאידך, לא לכל הדפים הישנים שבפרשות ה"כפולות" יש דפים "מתוקנים". יתכן שהחסרים מבין אלה אבדו מן הספר עוד לפני הספרור, ויתכן שלא כל המקולקלים תוקנו.

ניתן להבחין בין ישן לחדש לפי צורת הכתב. הכתיבה המקורית הנה ספרדית–רבנית וצורות האותיות, ממדיהן ותשומת הלב שהקדיש המעתיק לכתה"י מזכירות את 29. לעומתה ההשלמות כתובות ברשלנות ואי אחידות. יותר מיד אחת עסקה בהעתקתן.

בכל המקומות שבדקנו נמצא כי נוסח הדפים החדשים זהה עם נוסח הדפוסים וכמעט אין ספק שהם נכתבו בתקופה מאוחרת וההשלמות עצמן נעשו על פי הדפוס. יתכן שעיון בגוף הספר ולא בתצלום המיקרופילם שלו יאפשר לומר דברים ברורים על דפים אלה.

בכתה"י המקורי 22 שורות בעמוד, 11-14 מילים בשורה, שולים רחבים בארבעת צידי הגליון. בכתובה נעשתה על נייר בדיו קורוסיבית ובאותיות גדולות. במקום שנשתמרה הכתיבה המקורית, היא נוחה מאוד לקריאה, אך מקומות כאלה הם מעטים. יש לשער כי בשנים האחרונות חלה הרעה במצב כתה"י המקורי.

בכת"י זה דילוגים וחסורים לא מעטים, חלקם זהים לחיסורים בכתה"י האחרים, בעיקר בספרדיים, וחלקם שלו לבדו. אחדים מהם הושלמו בגליון המקורי, בידי אחר.

כתה"י נמצא כיום באוסף הקהילה היהודית בורשה. וככל הידוע אין עליו כיום ציון ברור באשר לעברו. אבל כמעט אין ספק שזהו כתה"י של אברהם אפשטיין שאותו הזכיר בכמה מקומות בכתביו, וכת"י זה היה ידוע במרוקו במאה הי"ז כפי שעולה מרישומים שנעשו על כתה"י אחר פטירתו של אפשטיין. כתה"י הוא ספרדי או צפון אפריקאי מן המאה הט"ו או הט"ז.

חתיבה ה', פרק 11: כתב יד רומא-אנג'ליקה MS Or. 61 ל

כתב יד גדול זה כולל את מדרשי תנחומא לבראשית ולשמות ואת מדרשי "רבה" לבמדבר ודברים. המדרשים לבראשית ולשמות תואמים את מהדורת תנחומא הנדפס¹. מן המדרש לשמות חסר כחצי עמוד מן הסוף ויש לשער כי בכתה"י המקורי הסתיים תנחומא שמות (מסתיים בעמ' 331 א') והועתק מדרש לספר ויקרא, רבה או תנחומא. אח"כ הופיע במד"ר שחלקו השתמר בכתה"י, ולבסוף - דב"ר. יתכן שהקובץ כלל מדרשים נוספים².

הנותר מבמד"ר נמשך עד עמ' 513 א', ומכאן ועד עמ' 573 - דב"ר בנוסח ספרד. מלבד ה"רבות" מצוטטים ב-ל קטעים שונים, לעיתים תוך ציון המקור. בסוף תנחומא פקודי נרשמו הרחבות לדרשות על עליית משה למרום שלא מתנחומא הנדפס וללא ציון המקור.

מבמד"ר השתמרו במלואן הפרשיות א"ב ג' וכן פ"ד מראשיתה עד סמוך לסוף פסקה י' ("מאתים שבעים ושלושה", י"ב ע"א, ש' 6). וכאן בא דילוג לסוף פ"ד ("מלאכי השרת", ס"ד ע"ג, ש' 18). מכאן נמשך במד"ר ברציפות עד תומו. המעבר מפ"ד לפי"ד נעשה באותה שורה כשבתווך סומנו נקודות ובגליון נרשם: "כאן חסר", אולי ביד אחרת. מכל מקום ברור שהחסר בבמד"ר היה ניכר כבר בעותק שבו השתמש מעתיק כת"י ל, ושלא כחסר שבין תנחומא שמות לרבה במדבר, שכנראה אבד מכת"י זה עצמו.

כתה"י הוא כנראה איטלקי, מהמאה הט"ו. הוא כתוב על נייר בדיר קורוסיבית וכיום הוא לקוי במקומות רבים. כתה"י מרווח: בתנחומא בראשית ושמות 19 שורות בעמוד, 9-11 מילים בשורה. בבמד"ר בודב"ר - 17 שורות בעמוד, 7-10 מילים בשורה. ל מעתיק את פסוקי המקרא במלואם ואינו מקצרם, שלא כרוב כתה"י הספרדיים. את שם האלוהות הוא נוהג לכתוב אלדים.

במקומות רבים מלווה כתה"י הערות שונות בלטינית, רובן בגליון ומיעוטן בשולים העליונים. רבות מאלה הנן תרגומים של מילים ומונחים עבריים ללטינית/איטלקית. גם שני ציורים נמצאים בשולי הגליון⁴. לכתה"י אין קולופון⁵.

בכרסת שבמכון לתצלומי כתה"י העבריים צויין כתה"י רק כמדרש תנחומא⁶, ואילו בקטלוג של ספריית אנג'ליקה מדווחים רק כתה"י 1-54. גם שטיינשניידר בהרצאותיו⁷ מדווח רק על 54 כתבי יד, ומס. 61 שלפניו אינו ביניהם.

הערות:

1. מהדורת תנחומא הרווחת נדפסה לראשונה בקושטא בשנים ר"פ-רפ"ב, 1520-1522.
2. לא מצאנו מהו ההגיון שבהרכב זה של הקובץ.
3. לעיתים הועתקו מילים עבריות באותיות לטיניות: סלמנדרה - salamandra, ויש שנכתבו באותיות לטיניות ביטויים מעורבים: מלאך המוות - Maleha dela mor. לעיתים רחוקות נמצא בספר גם הערות בעברית ובאותיות עבריות. רוב ההערות באו בחלק הראשון של הספר. נראה שתפקידן של ההערות הוא להבהיר לקורא שאינו שולט בעברית את התוכן הכללי של החומר ובעיקר להסב את תשומת לבו לנושאים החשובים בעיני המעיר או שאינם ברורים לאותו קורא כל צרכם, אף זו לדעת המעיר. הקורא הפוטנציאלי הוא יהודי דובר איטלקית, היודע פרק בעברית אך אינו שולט בה היטב.
4. בעמ' 64 מצויירת אשה המחזיקה בידה חרב או סכין ובצידה הכתובת "ציור אשה רעה". ציור זה משמש אילוסטרציה לתנחומא חיי שרה, ב' ("מפני ארבעה דברים הזיקנה קופצת על האדם", ואחד מהם הוא אשה רעה). בעמוד 70 מצוייר זאב, והציור מלווה את המשפט "גדולה הכבשה העומדת בין שבעים זאבים" הלקוח מתנחומא תולדות, ב'. נראה שהכיתוב והציורים נוספו לכתה"י עצמו ע"י יד אחרת.
5. כתה"י מסתיים במילים הבאות, שצורתן אריח על גבי לבנה:

ברוך הנותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה
חזק הכותב ויגל הקורא וישבחהו הבורא

6. אני מודה בזה לידידי מרק ברגמן שהפנה את תשומת לבי לבמד"ר המועתק בסוף כתה"י.
7. מ. שטיינשניידר, הרצאות על כתבי היד העבריים, עמ' 94.

חטיבה ד', פרק 12: כתב יד תימני, ביהמ"ל ניו יורק, Rab. 1688 EMC 169 ת 1

כתה"י בא מתימן והוא כולל את ויק"ר, במד"ר ודב"ר. חסר הדף האחרון של דב"ר ובו חומר שווה ל-22 שורות דפוס. בספר 317 דפים, ארבע עמודות בכל דף, ובמד"ר (השלם) משתרע בין הדפים 41-117. בסוף במד"ר נכתב: "נשלם ספר במדבר רבה שבח לאל רבה", בדומה לנכתב בדפוס קושטא וונציה⁸.

נוסח הספר הוא כנוסח הדפוסים אבל מעטים בו הסימנים של מראי מקומות מהסוג שנמצא בדפוס ונציה ובכת"י 2ת. לעומת זאת הפרשיות מחולקות לפי סדר קריאת התורה - כבדפוס ונציה, ושלא כבדפוס קושטא. ועל כל פנים הדמיון הבסיסי לנוסח הדפוסים הוא מחלט, הן בחסירות: החלקים הגדולים של פ"א ופ"ה וחלקים קטנים מפרשיות אלה ואחרות, החסרים בנוסחי הדפוסים ונמצאים בכל כתה"י², והן ביתרות: קטעים שישנם בדפוסים וחסרים בכתה"י. גם הפתיחה לפרשת פנחס הנה כבדפוסים, וכן מבנה פסקאות א"ט-י בפ"א. גם במקומות שבהם נוסח הדפוס חלוק על רוב כתה"י שומר ת1 על נוסח הדפוס בעקביות. כנראה הועתקו כתה"י ת1 ות2 מדפוס ונציה ש"ה.

בכמה מקומות בספר באות בגליון תוספות שונות, מרביתן במד"ר. התוספות הן בעיקר מספר הזוהר ומספר חמדת ימים³, אבל יש בהן גם סיפורי מעשיות. בעמ' 68 של כתה"י (לקראת סוף פרשה ט' של במד"ר) מסופר מעשה בחכם היהודי⁴ שהטיל לים גויים מן האניה הטובעת והציל בכך את היהודים. הסיפור כתוב בלשון משולבת עברית ערבית, ובצילום (ואולי גם במקור) יש חלקים מטושטשים שאינם ניתנים לקריאה. עוד נמצאים שם סיפורי גלות וסבל, פרשנות פשוטה למדרש ועוד.

הערות:

1. בסוף ויק"ר נעשה העמוד של הסיום במתכונת הדומה לזו של דפוס קושטא.
2. ובכלל "חסירות" אלה גם הפתיחה למדרש פרשת בהעלותך החסרה בדפוס במד"ר.
3. ברור שהתוספות אינן מוקדמות לזמנו של ספר חמדת ימים. אברהם יערי אשר ניסה לברר כמה מן הבעיות המיוחדות בתולדותיו של ספר חמדת ימים קבע כי הוא נתחבר לא לפני שנת תכ"ה, 1665. ראה: א. יערי, תעלומת ספר עמ' 17. יערי מזהה את מחבר הספר עם המקובל ר' בנימין הלוי (יערי, פרק 10) ובוחן בזהירות את הדעה המקובלת בדבר האופי השבתאי של הספר (פרק 11). יתכן שהשימוש בספר חמדת ימים מעיד על זיקה שבתאית כלשהי של בעל ההערות והתוספות שבכת"י ת1.
4. מסורות שונות מיחסות ספור זה לחכמים שונים ובמיוחד לר' אברהם אבן עזרא.

חטיבה ה', פרק 13: כתב יד תימני שני, רצון הלוי, חל אביב, 10 ת2

כתה"י כולל את ב"ר, שמו"ר, ויק"ר וחלק גדול מבמד"ר. חסרים הדפים הראשונים של ב"ר. במד"ר כולל את רובו של ח"א, עד פי"ד, א" (נ"ז ע"ב, ש"26). בתוך תחום זה חסרות כארבע פרשיות החל בפ"ט, כ"ד (ל' ע"ב, ש"3) וכלה בפ"ה, י"ז (נ"ד ע"ד ש"31) וגם ח"ב חסר. אין סיבה להניח שמתחילתו לא כלל הספר את במד"ר ח"ב.

הספר מחזיק כיום 137 דפים, כל אחד בן ארבע עמודות. במד"ר משתרע על פני הדפים 119-137. כתב היד צפוף: בכל עמוד 51-53 שורות, בכל שורה כ-10 מילים. אחדים מן הדפים פגומים ופה ושם חסרות מילים ושורות.

גם ספר זה מועתק מדפוס ונציה, וגם כאן כב-ת1, החסרות והיתרות שבפ"א, בפ"ה ובמקומות אחרים, תואמים את נוסח הדפוסים ולא את כתה"י. הקשר לדפוס ונציה ניכר

גם במילות הסיום ובתבניות הסיום האפייניות של הספרים השונים*. בדומה לדפוס ונציה ושלם כ-11 מביא 2 מראי מקומות במקרא לפסוקים רבים אבל לא את כל מראי המקומות שבדפוס. הוא משמיט בעיקר את הציונים לפסוקים מוכרים, במיוחד בתורה.

בכל חלקי התורה שלפנינו מטעים 2 את התחלויותיהן של פרשות השבוע וקורא להן בשמותיהן - בדומה לדפ"ו, ושלם כבדפוס קושטא.

למרות קרבתו היתרה של 2 לדפוס ונציה לא נמנע המעתיק מלבקר את נוסח הדפוס ולשנותו כאשר הדבר נכון. לדוגמה: בפ"א א' (ב' ע"ג, ש"16) מובא במדרש הפסוק מיהושע כ"א, מה: "לא נפל דבר מכל...הכל בא". בדפוסים הראשונים נדפס בטעות "הכל בולו". השבוע תוקן בדפוסים המאוחרים, אבל 2 תיקן אותו כבר בהעתקה מתוך הדפוס, כפי שהוא מתקן לא פעם שגיאות בציטוט פסוקי מקרא ויש לשער שהיה המעתיק בקיא במקרא בעל פה והבחין בטעויות תוך כדי עבודתו.

אפשר לסכם ולומר כי 1 ו-2 אינם עדי נוסח מקוריים של במד"ר באשר תלותם בדפוס ונציה מוכחת. התופעה מוכרת גם בספרים תימניים אחרים* שהועתקו מן הדפוס, כיון שבתקופת העתקות אלה עדיין היו ספרי דפוס נדירים בתימן.

ה ע ר ו ת:

1. בסוף בראשית רבה נוספו בת2 אל מילות הסיום של המדרש, המילים: "אמן אמן אמן סלה לעד" (לא ועד).
 השורות הראשונות של ב"ר בנויות במתכונת המזכירה מאוד את זו של דפוס ונציה וכמעט ללא ספק ניתן לומר שת2 בכך את דפוס ונציה. בסוף שמו"ר מוותר 2 על התבנית הגראפית של הדפוס והוא מעתיק את מילות הסיום של דפ"ו החסרות בדפוס קושטא: "מה רבו מעשיך ה' ומשפטך תהום רבה סליק ליה ספר שמות רבה לכבוד האל הגדול והנורא. פרשיותיו שנים ואחד עשר סדרים". עוד נוספו המילים: "אמן אמן אמן סלה לעד. בסיום ויק"ר נדדה קמעה אחת ממילות אמן שבדפוס ממקומה ונשמטו כאן המילים "פרשיותיו שלושים ושבעה וסדריו תשעה" שבדפוס. כאמור חסר סוף במד"ר בכתה"י.
2. ראה פרק 20 בחטיבה זו, על כתה"י פר, ס, ת3, ת4.

חטיבה ה', פרק 14: דפוסים ראשונים של במדבר רבה

הדפוס הראשון של מדרשי רבה לכל התורה הוא דפוס קושטא משנת רע"ב 1512. בית הדפוס העברי, הראשון במזרח, נוסד בשנת 1504 על ידי האחים נחמיאס, מגורשי ספרד שנקלטו בטורקיה העות'מנית. המדפיסים היו אברהם ירושלמי ויוסף גבאי. הם הדפיסו את חמשת "מדרשי רבה" לתורה בכרך אחד ומלאכתם נסתיימה בה' בניסן רע"ב.

הספר תואר בהרחבה ע"י אלבק במבואו לבראשית רבה (עמ' 117-128), ובקצרה ע"י מרגליות ושנאן במבואותיהם לויקרא רבה ולשמות רבה. על ב"ר כותב אלבק כי "לפני

המדפיסים היה כתב יד הגון אלא שהוסיפו פרושים וציונים והרבה דברים מן מדרשים אחרים" (ובהערה שם: הוספות אחדות כבר היו בכתה"י שהיה בפני המדפיסים). לדבריו המדפיסים "למדו את בראשית רבה והגיהוהו ופרשוהו כדרך המעתיקים הראשונים", ויתכן כי השתמשו לצורך זה גם בכתבי יד שונים. הרבה פעמים הוסיפו נוסחה אחרת בתוך ב"ר בלשון נ"א, בעיקר מתנחומא.

תמונה דומה עולה מדבריהם של מרגליות ושנאן. לדעת מרגליות נדפס ויק"ר על פי טפסים אחדים וביניהם טופס הדומה לכת"י פ1, ולדעת שנאן היה כת"י פריס 187 אחד מכתה"י שהכירו המדפיסים בשמו"ר. גם הוא מדגיש את התערבות המדפיסים בטכסט. אין בידינו לומר מהו המצב בדב"ר. נוסח הדפוס הוא של "דב"ר של בני אשכנז"י. כפי שהראו המהדירים אין שוני מהותי בין הדפוס הראשון לבין הדפוסים הבאים של ה"רבות" לבראשית, שמות, ויקרא. הדבר נכון גם לגבי במדבר רבה.

יתכן שגם בחלק מבמד"ר עמד בפני המדפיסים יותר מאשר כת"י אחד, ומכאן אי ההתאמה שבין נוסח הדפוס ובין כל כתה"י שבידינו. נוסח הדפוס קרוב לכת"י פ1, מ אך אין הוא זהה עמם. ואולם אי אפשר להוכיח כי אכן הכירו המדפיסים יותר מכת"י אחד, ולבטח לא בכל הספר. להלן נוכיח כי לפחות לגבי חלקים מסויימים של המדרש לא היה בפני המדפיסים אלא טופס אחד, ואף הוא – פגום היה.

אין בכל במד"ר ח"א אף פעם אחת הבאות נוסחא אחרינא, ספרים אחרים, שיטה אחרת וכו'. כנראה אין כאלה גם בבמד"ר ח"ב (הדבר לא נבדק היטב).

בצד השינויים הרגילים במהדורות הדפוס: חיסור קטעים קצרים, דילוגים וכו"ב, בולטות בבמד"ר ח"א חמש תופעות יחודיות לספר זה, בהן נבדלות מהדורות הדפוס מכל כתבי היד שבידינו, ואלו הן:

א. בפרשה א' פסקאות א'-ט' שונה סדר הפסקאות שבדפוסים מזה שבכל כתה"י כולם. בסופו של פרק זה תצורף השלמה המפרטת את הסדר הקיים בדפוס מול זה שבכל כתה"י ויתברר כי סדר הקטעים א'-ט' בפ"א במהדורות הדפוס חופף בדיוק את סדרם בתנחומא.

ב. במהדורות הדפוס חסר קטע ארוך מאוד המופיע בכל כתה"י, בפרשה א'. סיומו של הקטע ע"פ הדפוס הוא בסימן י' אלא שבכתה"י סדר הפסקאות שונה מזה שבדפוס וקטע ההרחבה ברובו קשור לסימנים ד' וט'. שעורו של החלק החסר הוא כ-54% מכלל הפרשה שבכתה"י: הפרשה במהדורות הדפוס הנה פחות ממחציתה של פ"א בכתה"י.

ג. כמעט בכל הפתיחות של במד"ר, על פי כתבי היד ועל פי הדפוסים, מופיע דבור ההצעה "הדא הוא דכתיב", בארמית. ואילו בפרשה א' בכל כתה"י הפתיחה היא כרגיל הה"ד, בעוד שבדפוס כל הפתיחות הן בעברית ובנוסח: "זהו שאמר הכתוב".

ד. בין היחידה הארוכה שהובאה מתנחומא (המסתיימת עם פסקה ט') ובין דברי המדרש המובאים מכתה"י ללא שינוי, נוספו במד"ר הגדפס מספר שורות. (תחילת פסקה י'; ג' ע"ב, סוף ש"ט - ש"י). המשפטים החסרים נוצרו בעיקר ע"פ פרש"י לתורה בעניינים הנוגעים למפקד הראשון של בני ישראל במדבר, ובצרוף מילות קישור שאינן משל במד"ר. במקום אחד בקטע זה חלוק נוסח הדפוס על כל כתה"י וברור שהצדק עמם.

ה. גם בפרשה ה' חסר בדפוס חלק מן המדרש שבכתה"י, אם כי בשעור הנופל מזה שבפ"א. הקטע החסר הוא לפני המילים "אל תגזול", בפסקה ב' (ט"ז ע"ב, ש"ט). היחס בין מספרי השורות החסרות, בפ"א מול פ"ה, הוא 10, בקרוב טוב מאוד.

לא רק בפרשיות א' וה' חסר בדפוס חומר הנמצא בכתה"י, אך במקומות האחרים ממדי החסר קטנים יותר. רוב החסרים יובאו בנספח מס. 1 יחד עם החסרים הגדולים.

לדעתנו יש הסבר אחד לכל התופעות והממצאים שצוינו.

בפני המדפיסים בקושטא היה עותק אחד בלבד של במדבר רבה. עותק יחיד זה היה פגום בעיקר בשני מקומות: בפרשה א' ובפרשה ה'. בפרשה א' חסרו מכתה"י מספר דפים - אלה היו הדפים הראשונים וכתה"י שהיה בידיהם החל למעשה בתחילת פסקה י' שבמד"ר המודפס. המדפיסים לא ידעו מה היה היקף החומר החסר בעותק שלפניהם ולא ידעו מה היה תוכנו. הם השלימו את כל החסר מתוך מדרש תנחומא שהיה בידיהם וכך נוצר כל החלק הראשון של במד"ר כשהוא זהה לחלוטין עם תנחומא.

כך מסברת התופעה הראשונה: כל החלק הראשון של פ"א הועתק ישירות וללא שינוי מתנחומא לדפוס הראשון של במד"ר. לכן השוני בין הדפוס ובין כתה"י ולכן הדמיון המלא לתנחומא. עם זאת השתדלו המדפיסים להוציא מתחת ידם דבר מתוקן, ולכן "תפרו" את ההשלמות לחומר המקורי במילים משלהם או מפרש"י לתורה. זהו ההסבר לתופעה ד'.

לשון הפתיחות של תנחומא שהביאו המדפיסים בפרשה א' שונה כמובן מזו של במד"ר המקורי. לכן כאן לשונות אלו שונות מכל מה שיש בהמשך במד"ר, השומר על הסגנון המקורי. זהו ההסבר לתופעה השלישית.

החומר שאינו בתנחומא לא היה מוכר למדפיסים והם ויתרו עליו, קרוב לוודאי מבלי שידעו על כך. לכן כל מה שאינו בתנחומא עד המקום בו מתחיל במד"ר לגלות עצמאות, באמצע פסקה י', חסר מן הדפוס. דבר זה מסביר את התופעה השנייה.

את התופעה החמישית יש להסביר בכך שמסיבה כלשהי נשמט גם דף אחד מהדף הספר ודף זה הכיל חלק מפרשה ה'. לחסר זה לא נמצאה השלמה והוא חסר מנוסח הדפוסים. ומאחר שהחומר החסר בפ"א הוא פי 10 בהשוואה לחסר בפ"ה, מסתבר שהחסר בפ"א השתרע על פני עשרה דפים בדיוק. ובמילים אחרות: כתה"י של במד"ר שהיה בפני המדפיסים חסר 10 דפים בתחילתו, שהם כ-87% מחומר פרשה א'.

לפי זה אפשר לשער כי בספר שממנו העתיקו את במד"ר היו 24 שורות בדף. מספר זה הוא סביר בהחלט אם נניח שהדף הראשון של במד"ר לא היה כתוב בשני צידיו. אבל בכך אין הסבר מניח את הדעת לבעיית כת"י ה', שחסרוננו מצוי באמצע הפרשה. יתכן כמובן גם שהפורמט של עמוד באותו כת"י הוא קטן בהשוואה ליתר כתה"י והוא מונה רק 12 שורות וכתוב משני צידיו, מזה ומזה הם כתובים. דברים אלה מסבירים את ממצאי הטבלה דלעיל. ואע"פ כן השערה זו כשלעצמה לא יצאה מכלל ספק.

עיון זהיר בפרשה א' המודפסת יעלה חיזוק נוסף לשענתנו:

החומר הכלול בפסקאות א'-ט' בדפוס מתייחס כולו לשש המילים הראשונות של פסוק א' שבראש ספר במדבר: "וידבר ה' אל משה במדבר סיני". החל בפסקה י' מתייחס חומר הדרשות לפסוק מו: "ויהיו כל הפקודים" וגו'. כל פסוקי התורה שבתוך לא נדרשו במד"ר, וזאת שלא כדרכו ביתר פרשיות הספר, שכן במד"ר הוא מדרש פרשני בדרך כלל ושלא כתנחומא. אמנם רוב החומר שבתוך הנו שמות ומספרים שאינם מעוררים את תשומת לבו של במד"ר, אך יש גם חומר שיכול לפרנס דרשות רבות של במד"ר (לא של תנח"י). ואמנם בכתה"י של במד"ר יש כאן חומר דרשני לא מועט על הפסוקים שלא נדרשו בתנח"י והם נעדרים מדפוסי במד"ר, וגם במובן זה כתה"י הם המייצגים את במד"ר האמיתי.

את הליקויים הקטנים יותר אפשר להסביר בכך שהטופס המקוטע היה פגום במקומות נוספים על אלה שתוארו אבל שם לא חסרו דפים שלמים כי אם קטעים קצרים במקומות שונים. מאחר שהמדפיסים רצו להוציא מתחת ידיהם חיבור רצוף ומתוקן, הם ויתרו על אותם קטעי דרשות שאולי נותרו בחלקים הפגומים ולא הדפיסו שרידים מתוכם. ואם כן אין לחפש הסברים לחסרים הנוספים לאורך במד"ר המודפס: החסר מן הספר הנדפס היה חסר במקרה מן הטופס שהיה בידי המדפיסים בקושטא בשנת רע"ב, 1512. לפי הסבר זה היה בידי המדפיסים בקושטא עותק אחד בלבד של במד"ר. הדבר תואם את תמונת התפוצה של במד"ר לפיה לא נודע במד"ר בטורקיה לפני סוף המאה הט"ו.

השלמה לפרק ה'14: סדר היחידות בפרשה א' ע"פ כתבי היד, הדפוס, מדרש תנחומא

יחידה מסלפי כתה"י	פתיחה וסיום	פסקה ד' וילנא	פסקה בתנח"י הנדפס
1. הדור אתם - ישושים (ב,ב,18-13,ד,13)	ב'	ב'	ב'
2. אשריו משה - איפופסים (ג,ב,23-11,ג,א,11)	ו',ז,ח'	ו',ז,ח'	ו',ז,ח'
3. וידבר, במדבר - הגויים (ב,ד,13-16,א,א,16)	ג'	ג'	ג'
4. משפטיך - שאו את ראש (ב,א,1-19,א,א,19)	א'	א'	א'
5. לא עשה-קרן לעמו (ג,ב,3-23,ב,ב,23)	ה'	ה'	ה'
6. שאו את-סנהדרין (ג,א,16-3,ב,ב,3)	ד'	ד'	ד'
7. שאו את-גויי הארץ (ג,א,11-17,ג,א,17)	ט'	ט'	ח'
8. תוספות שונות			
9. ויהיו כל הפקודים-סוף פ"א (ג,א,17-7ב,ד,7ב)			/

סדר הפסקאות בכתה"י ע"פ הדפוס: ב,ו,ז,ח,ג,א,ה,ד,ט,י,י"א,י"ב.
הסימן + מייצג הרחבות שבכתה"י ושאינן בדפוס.

הערות:

1. ראה פרק 5 בחטיבה זו והערה 6 שם.
2. לפרטים נוספים ראה מבוא, פרק א'. שם מסרנו כי מספר השורות בפרשה א' לפנינו בדפוס הוא 259 ומספר השורות החסרות, מחושב בהתאמה לדפוס על פי כתה"י הוא בערך 300.
3. השווה דברי המדרש כאן לפרושי רש"י שמות ל', טו, טז; ל"ח, כו; במדבר א', א.
4. בכל כתבי היד: "...נתרצה הקב"ה לישראל ומחל על מעשה העגל". בדפוס: "...עלה משה לקבל הלוחות וחטאו על מעשה העגל". המילים "מעשה העגל" הן הראשונות שפתחו את היחידה שהועתקה כלשונה מהדפוס. אולי הן שפתחו את העותק שהיה בידי המדפיסים (להלן). כאן ברור שהשחזור נכשל אם כי הוא הגיוני ומוצלח כשלעצמו.
5. מספר השורות החסרות בפרשה ה' הוא 30, ומספר השורות הנמצאות בדפוס הוא 259 (כמו בפ"א). כלומר חסר בדפוס בערך 10.4% מכלל החומר שבכתה"י.
6. ספרנו את השורות החסרות בשתי הפרשיות, א' וה', בשני כת"י: א, פ. חישבנו את מספר השורות החסרות בכתה"י בהתאמה לדפוס וקיבלנו את מספרי השורות החסרות, מחושבים לפי שורות דפוס:

כת"י	מספר השורות החסרות + אותן שהושלמו מתנחומא		היחס בין מספרי השורות החסרות א'ה
	פרשה א'	פרשה ה'	
א	240	23.5	10.2
19	254	25.5	9.96

7. היחס הכמותי בין החלק החסר בפ"ה לבין החסר בפ"א הוא כמעט במדויק 10:1. הקביעה נעשתה בכתה"י הטובים והאחידים א,19. ב-מ,29 ניכר הבדל מה בצפיפות הכתיבה בין הפרשיות א', ה' ולכן התוצאות שם עשויות להיות פחות אמינות.
8. ראה חטיבה ב' ראש פרק 1 והערה 1 שם.
9. חטיבה ג', פרק 10. יש להעיר כי לא בדקנו את הספרות הרבנית של יהדות המזרח כדי לקבוע חד-משמעית שלא היה הספר מוכר בטורקיה קודם לסוף המאה ה"ו.

חטיבה ה', פרק 15: כתבי היד של במד"ר, היחס ביניהם והתפלגותם לקבוצות נוסח

רוב ההבדלים בנוסח במד"ר בין כתה"י השונים אינם רבי משמעות. תוספת נרחבת או חסר ניכר מאוד אינם מאפיינים אף אחד מכתה"י, וזאת בניגוד לדפוסים*. מאחר שההבדלים בין כתה"י השונים הם מצומצמים נכון להשתמש במונח "קבוצות נוסח" ולא ב"ענפי נוסח". הקבוצות נבדלות בפרטים שרובם ניתנים לאבחון כדילוגים, קיצורים מכוונים וכיו"ב. ויש גם הבדלים הנובעים מטעויות סופר. אם כי יש לעתים גם הבדלים ממשיים מסוימים ביניהן.

ואלה עדי הנוסח הישירים של קב"א: כתה"י ל, מ, נ, 19, 29 וכן ד.
ואלה עדי הנוסח הישירים של קב"ב: "א, ב, ו, 17, ש.

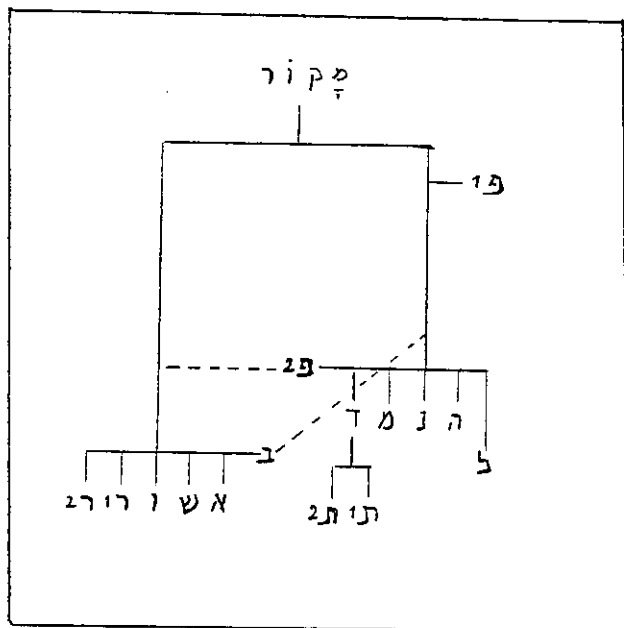
העדים המובהקים של קב"א הם ד, מ, 19, 29 אינם עדים מובהקים של הקבוצה. 19 נבדל בכמה צדדים מכל כתה"י, אם כי שייכותו הקבוצתית ברורה. 29 מושפע מאוד מקב"ב אף כי זהותו העיקרית היא של א". במקביל מושפע כת"י ב מקב"א א"ע"פ שביסודו הוא בן קב"ב. גם ו, 17 מתרחקים לעתים מקב"א האם שלהם. מאידך א, ב הם עדי הנוסח המובהקים של קבוצתם וההבדלים ביניהם זעירים. בחטיבה ו' יתברר שהרוב המכריע של העדים העקיפים תומכים בקב"א. בפרק זה לא ידונו כת"י ושרידי כת"י שהועתקו מהדפוס. השרידים ה, 27 אינם תלויים בדפוס ולכן יצוינו (בסוגריים) באילן היוחסין.

לרוב שומרת קב"א על הנוסח המלא והנכון ו-ב" היא הטועה, אך יש גם מקרים הפוכים ולכן אין לראות את קבוצה ב' כתלויה בקב"א במישרין, גם לא דרך אב קדמון אחד של כל קב"ב. נראה שהפיצול חל בשלב מוקדם, והקבוצות המשיכו להתפתח בתוך עצמן. כך יקל להבין גם את קיומם של כת"י שבין הקבוצות. לפעמים יוצרים השיבושים בקבוצה ב' טכסט חסר משמעות, אך המעתיקים לא חששו לדבר ולרוב לא הגיהו את ספריהם. כת"י ב הוא היחידי שהוגה היטב ע"פ הדפוס; בשוליו ומעל שורותיו. אף אחד מכתה"י שבידינו אינו משמש מקור ישיר לחבריו שכן בכולם נמצאות שגיאות העתקה בלעדיות. רוב השגיאות היחודיות גם הן נוצרו ע"י הדומות. יש מקרים בהם ניתן להראות בברור שינויים פרי הבדלים בסגנון עבודתם של מעתיקים.

נציג את ההפרדה לקבוצות הנוסח במספר דוגמאות:

1. המעשה בשתי אחיות (פ"ט, י; כ"ו ע"ב, ש"ב 26-36) מופיע ב-דמנפ, חסר ב-אבוש והושלם בגליון ב. מקור המעשה בתנחומא (נשוא ו')⁴.
2. פ"ח, ח'. כל הפסקה מופיעה במקום זה דמנפ. כל הפסקה משולבת בתוך פסקה ז', אחרי חטאו ואשמו, מעשרו ובכורו (כ"ד, ע"א, ש"ב 32) אבורש.
3. פי"ד, י"א (ס"ב ע"א ש"ב 21). המילים "דברי ר' יוסי" דמנפ, נעדרות אבוש. הקטע מעובד ע"פ מכילתא בא (מסכת דפסחא פרשה י"ד, הורוביץ-רובין עמ' 50 ש"ב 4-9) וסדר עולם רבה פ"א (רסנר עמ' 4-5) ושם ר' יוסי נובע מהשמוש בס"ע - אלא אם נניח שהיה לבמד"ר מקור שהזכיר ישירות את ר' יוסי.

אילן היוחסין של כתבי היד

4. שני קטעים: פ"ט סוף ל"א-תחילת ל"ב (ל"א ע"ג, שי"ג-6) "ונפלה כאחת"; תחילת ל"ג, (שם שם שי"ג-17-30) "והעמיד... חורן". שניהם ב-דמנפ2 וחסרים ב-אבור1ש. 5. פי"א, ג' (מ"ב ע"ב, שי"ג-38). קב"א: ר' פנחס בר אבין א"ר חנין - מפ2, ר' פנחס בר אבין א"ר חנן - ד, ר' פנח' בר אבין א"ר חנן - נ. קב"ב: ר' פנחס בש"ר אבין - אש, ר' פנחס בר אבין - בו (ב ר' חנין הושלם מעל השורה). בכל קב"ב נעדר שם ר' חנין/חנן.

6. פ"ט, סוף ל"א-תחילת ל"ב "ונפלה ירכה... ב"י סוטות כאחת (ל"א, ע"ג, שי"ג-6); שם ל"ג (שי"ג-17-30) "והעמיד הכהן... על חורן". שני קטעים סמוכים ונמצאים ב-דמנפ2 (השני גם בילקוט ת"ת) ושניהם חסרים ב-אבור1ש.

7. פי"א, ב' (מ"ב ע"ב, שי"11). "...סם המות. אמר האריס..." כך דמנ. "...סם המות. אמר אותו האריס אם אני משקה אילן (האילן אפ"ה; את האילן ו) של סם חיים אילן של סם המות שותה. אמר האריס..." אפ"ה2. אי מדלגת ע"י הדומות וב' משמרת נוסח נכון.

8. פ"ה, א' (ט"ו ע"ד, שי"13. וראה בדוגמאות המהדורה המוצעת, להלן פ"ה, שי"8): "...שיטלו מעשרותיהם או שאין להם כלום בעולם". המילה או נמצאת ב-מדפ"ו וחסרה ב-אפ"ה2. המשפט מתפרש היטב עם המילה ובלעדיה. כאן פ"ה תואם את קב' ב'.

9. פ"ה, א' (ט"ז ע"א, שי"8. בדוגמת המהד' פ"ה, שי"25): "אלפים ושש מאות ושלשים" דפ"ה2; אלפים ותר"ל במ. אלפים ותר"ל אר"ש. גירסת קב' א' נכונה (במדבר, ד' מ), והגירסה ברובה של קב' ב, השתבשה, אולי דרך חולית הבינים אלפים ותר"ל.

10. פ"ט, סוף מ' (ל"ב, ע"ג שי"14): "והתברכו בו גוים ובו יתהללו", (ירמיהו ד' ב) - דמנפ"ה אבל אש גורסים "והתברכו בו כל גויי הארץ". נוסח זה אינו במקרא. בו מקצרים: "והתברכו בו וגו'". המקור: ספרי נשוא י"ח (הורוביץ עמ"23). וע"ש בח"נ: "ונברכו בו כל גויי הארץ" (בר' י"ח יח); "ונברכו בו כל משפחות" (אינו במקרא, ונתחלף מבר', י"ב ג או: שם, כ"ח יד). אין לשער שכתה"י של במד"ר סמוכים ישירות על נוסחאות שונות של ספרי, ונראה שבמד"ר מביא כאן, ע"פ ספרי את הפסוק מירמיהו, וקב' ב' השתבשה משום שבראשית שגור על כל לשון יותר מירמיהו.

בתוך קב"א' - דג קרובים ל-מ ולרוב נבדלים רק בשגיאות העתקה, אם כי יש מקרים מעטים אחרים⁴. יותר מאחרים נוטה ל לשנות את הנוסח מדעתו⁵.

19 נמנה על קב"א אך בכמה מקומות הוא נבדל מעליה, בחסר וביתר. יש בו לא מעט שגיאות, דילוגים וגם תוספות שאינן בכתה"י האחרים. דוגמאות: 1. פ"ה, א' (ט"ו ע"ד, ש"18), להלן מהדורה, פ"ה, ש"11-12: 19 - אין אדם שאינו מת, כ - אין לך בריה שאינה מתה. 2. שם שם (ט"ז ע"א, ש"24-23), מהד' ש"37. 3. שם שם (ט"ז ע"א ש"27), מהד' ש"41. 4. שם שם (שם שם, ש"3), מהד' ש"20 הארון 19, הארץ/האריג/האריגה כ. השיבוש ב-19 ברור (ראה במדבר ד', כד-כו). 5. שם שם (שם שם ש"30), מהד' ש"44-45 - כאן ניכרים החסר והיתר סמוכים ונראים. 6. "אף כאן כתיב זאת, כמו שעשה תקנה לאהרן כן עשה להם. וחיו ולא ימותו וגו', א"ל הקב"ה עשו להם תקנה לבני קהת שיחיו...". כ; "אף כאן כתיב וזאת כמו שארבע משפחות הללו, גרשון קהת ומררי ואהרן ובניו מקיפין שעשה תקנה לאהרן כך עשה להם וחיו...". 19. סיבת השבוש של 19: המילים ש"ארבע משפחות" וגו' חדרו לכאן מלמטה והן מופיעות בכל הנוסחים (כולל 19, בפעם השניה), במקומן הנכון. מאידך מדלג 19 על המילים "א"ל הקב"ה" וגו', המופיעות בכל יתר הנוסחים במקומן.

ההבדלים העיקריים שבין 19 ויתרת קב"א אינם שיבושים טכניים. אין כאן ענף או קבוצת נוסח, אלא תת-קבוצה של א'. גם מ, הטוב והמהימן אינו יכול להיות אביהם של כל שאר כתה"י מקבוצה א', ובכמה מקומות הוא חסר במקום שאחרים מלאים. קרבתו ל-19 רבה אך לא מלאה. 29 שייך לא' אך לא תמיד. קרבתו לב' אינה מתבטאת בדילוגים: כ אן

קרוב 29 לא'. יש שבי' מפגינה נוסח שאינו שבוש, ושם נמצא לפעמים 29 עם ב'. בין 10 הדוגמאות שהובאו לעיל כדי להמחיש את התפלגות הקבוצות קרוב 29 לב' בדוגמה 8.

בתוך קב"ב ב' אש הם כתה"י השלמים והנאמנים ביותר. הם קרובים מאוד ביניהם, יותר מכל זוג כת"י אחר של במד"ר (ראה דוגמה 10 לעיל), ואעפ"כ הם נבדלים ביניהם לעיתים. לרוב ש חסר גם כאשר א מלא אבל לא תמיד. דוגמה ליחודם של אש: פ"ו, א' (י"ז ע"ד ש"8) "אם היה ממזר ת"ח קודם לכ"ג עם הארץ" בדומפ"ר, "אם היה כ"ג עם הארץ וממזר ת"ח ממזר ת"ח קודם לכ"ג עם הארץ" אש. שני הנוסחים אפשריים. דוגמה נוספת: פ"ט, י' (כ"ו ע"ג, ש"1) "אותה זו שהתרו בה". המילה זו נמצאת בדומפ"ר וחסרה רק ב-אש. בר' סוטים לעיתים מן הקבוצה. לדוגמה: השם ר' אלעזר בן פדת בפ"ה, א' (ט"ו ע"ד ש"17, 19; ט"ז ע"א ש"15), מהד' פ"ה ש"11, 13, 31, ע"ש. ב סוטה יותר מאשר ר' ושניהם יותר מאשר ו. האחרון נאמן לקב"ב ב' אך פגום מאוד.

*

החלוקה לשתי קבוצות הנוסח העיקריות ברורה לאורך כל הספר, ואכן תופעות שאותרו במקום אחד מייצגות לרוב את במד"ר כולו. פחות חד משמעית היא התנהגותם של כתה"י השייכים לקבוצה אחת אך מושפעים מזולתה. הבולטים בין אלה הם 29, ב.

כיון שבמד"ר התחבר לא לפני תחילת המאה הי"ב, הרי פער הזמנים שבין החיבור לבין ההדפסה הראשונה (1512) הוא כ-300 שנה ואולי פחות. כתה"י המוקדם ביותר שלפנינו, פ1, הועתק בשנת 1291 בארל שבפרובאנס, לא הרחק ממקום חיבורו של המדרש, והוא מקדים איפוא את הדפוס בכ-220 שנה בלבד. כתה"י המתוארך השני של במד"ר, מ, הועתק בשנת 1418, פחות ממאה שנה לפני ההדפסה. יתר כתה"י צעירים ממנו כנראה ויש מהם צעירים אף מהדפוס הראשון. המצב דומה גם בהבאות במד"ר בספרות ימי הביניים: המוקדמות הן מראשית המאה הי"ג ולא קודם לכן. רובן מספרד או מהפזורה הספרדית.

קשה לדבר על מסורת נוסח של אזור גיאוגרפי מוגדר שנשתמרה בכתה"י של במד"ר, פזרט אולי ל-פ1 הפרובאנסלי, שהוא גם הקרוב ביותר למקור המדרש ויתכן שהוא שומר נאמן מחבריו על הנוסח המקורי, להוציא שיבושים טכניים שהוא לוקה בהם¹. ומאחר שעיקר ההבחנה בין הקבוצות היא בשיבושים ולא בנוסחים מקבילים, הרי שאין משמעות רבה לחלוקת הקבוצות ע"פ מפתח גיאוגרפי. אע"פ כן אפשר לומר שקבוצה ב' מגיעה אלינו מספרד שבסמוך לשנת הגרוש (1492), לפנייה ולאחריה, ויתכן שאחדים מכתה"י שלה הועתקו ע"י הגולים בארצות פזוריהם. עדויות בכת"י וקושרות אותו למרוקו². בקב"א לא ניתן לקבוע אחדות גיאוגרפית, קודם כל משום שלכתה"י אין זהות גיאוגרפית מחלטת. כתבי היד המיוחסים לאיטליה ופרובאנס: ל, מ, פ1 שייכים כולם לקבוצה זו, אך גם כת"י נ הספרדי נמנה עליה וכן פ2 הספרדי קרוב אליה יותר מאשר לקב"א ב'. גם פריסת הזמן של קבוצה א' רחבה משל קב"א ב'. להלן יתברר שרוב עדי הנוסח העקיפים, והפזורים כשלעצמם, תומכים בקב"א ולכן אין לדבר על פריסה גיאוגרפית יציבה של הנוסח העדיף של במד"ר.

רוב השרידים של כת"י נוספים של במד"ר אינם תורמים רבות לברור נוסח הספר³.

ה ע ר ו ת:

1. פרק 14 להלן.
2. ידונו בפרקים 12, 13, 20 להלן.
3. ידונו בפרק 20 להלן.
4. מקור המעשה בתנח" (נשוא ו') והוא מובא בלק"ט מתנח" מופיע בכת"י פר (פרומא 1368 (להלן פרק 20) ונעדר מילקוט ת"ת אף כי הקטע במד"ר שבתוכו הוא משולב מופיע שם. על ית"ת: חט"א פרק 8; חט"א פרק 8. 5. השווה שהש"ר פ"ג ו'ה.
6. בדוגמה הבאה ד שונה מכל כתה"י: פ"ב, ג (ד"ע"ב, ש"27) "שיהיו ניכרין בני ראובן לעצמן בני שמעון לעצמן, ומניין...". המילים "בני...לעצמן" נמצאות בכל כתה"י ודולגו בדפוסים. בדוגמה הבאה מ בלבד מדלג: שם (שם ש"28-29) "אמר אבהו...אהבה". ודוגמה נדירה לשוני ב-ג מול יתר כתה"י: פ"א ג' (מ"ג ע"א, ז ש"7) ר' יהודה בשם שמואל דמפ"ד; ר' יהודה בשר"ש אבוש; ר' יהודה בר שמואל נ. פ"ב י' (ה' ע"ג, ש"16-17) "מערב אוצרות...לעולם" כ (=כל יתר העדים) אוצרות...לעולם ממערב" ל. וכן: פ"ב י"ב (ו' ע"א, ש"29), "צפה אילן אחד מרחוק, אמר שמא יש תחתיו מים" כ, "צפה אילן אחד עומד מרחוק, אמר מי יתן שיש תחתיו מים" ל: האחרון הוא כנראה עיבוד ספרותי. והשווה בבלי תענית ה' ע"ב; פרקים מפדר"א הנספחים לסדר אליהו זוטא, איש שלום עמ' 46. 8. בכת"י ב נכתב זה ותוקן מעל השורה ל-זו. 9. פרק 2 בחט"א זו ופרק 9 בחטיבה ג', וראה דברינו שם בדבר "בית זבול". 10. ראה סוף פרק 10 בחטיבה זו. 11. להלן פרק 20.

חטיבה ה', פרק 16: רשימות ספרים מהגניזה

ברשימות הספרים מהגניזה הרבה לשפל פרופ' נחמיה אלוני ז"ל. ספרו הגדול והמקיף אודות רשימות אלה עומד לצאת לאור מעזבונו (בהוצאת מכון בן צבי).¹

בשלושה מקומות נזכרים ספרים אשר אין לשלול על הסף את זהויות עם במד"ר.

1. כת"י אדלר ENA 2539 בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה. בשורות 18-19 שם נזכר "מדרש וידבר". איזכור זה צויין ברשימות אלוני מ-52, ולדברי אלוני זהו מדרש לספר במדבר². אולם ש. אברמסון כתב כבר בשנת תש"י כי המדובר בפרוש ולא במדרש, והלשון "מדרש" שבגניזה במשמע "פירוש" היתה מקובלת בפי יהודי תימן וגם במקומות אחרים, כפי שהראו גם א. מארכס³, ח. ילון⁴ וש. ליברמן⁵.

2. אלוני מ-74, שם נזכר בערבית מדרש על כל התורה. אלוני: הוא פתרון תורה⁶.

3. אלוני ה-7, ושם נזכרת "הגדה לספר במדבר". הרשימה בקטע גניזה TS 10 K 20/10 וההגדה נזכרת שם בשורה 9. באותה רשימה נזכרים גם התרגומים לספרי התורה. לדעת אלוני רשימה זו היא של ר' יוסף ראש הסדר. ואם כן הרי שהיא מן המאה הי"ב. לא יתכן שר"י ראש הסדר הכיר את במד"ר, משיקולי זמנו ותפוצתו של במד"ר.

יש להעיר גם על רשימה המובאת ב-*Texts and Studies* (י. מאן) ובה נזכר מדרש כלשהו לספר במדבר. ברור שאין זה במד"ר שלנו ואף לא תנחומא במדבר שכן הפתיחה המובאת שם⁷ אינה תואמת אף נוסח של במד"ר או תנחומא במדבר.

מסקנה: אין להוכיח כי רשימת ספרים כלשהי מהגניזה כוללת את במד"ר.

הערות:

1. אני מודה בזה לד"ר מיכאל גלצר ממכון בן צבי שאפשר לי לעיין ברשימות הספרים בטרם פורסמו ובטרם הוכנו לדפוס, וסייע בידי ככל שנתבקש.
2. גם אם צודק פרושו של אלוני עדיין אין זה בהכרח מדרש במדבר רבה המוכר.
3. רב יוסף ראש הסדר. העניין שלפנינו נדון בעמ' 83 והערות 18, 19.
4. A New Collection. בעמ' 139 מובא מקור המזכיר את "מדרש רש"י", ובעמ' 142-145 מדובר במדרש בכלל במשמעות פרוש.
5. בסקירה "מדרש הגדול". עמ' 36; פריט מס. 169. 6. "מדרשי תימן", עמ' 10.
7. על ספר פתרון תורה ובמדבר רבה ראה חטיבה א' פרק 16.
8. ח"א עמ' 643-684. הדרשה לבמדבר סיני נזכרת בעמ' 646.
9. גם מאן מציין זאת (שם, הערה 19). הוא מפנה גם ללקח טוב, וכן מעלה את האפשרות שהפתיחה לקוחה מהמכילתא.

חטיבה ה', פרק 17: קטעי גניזה ו"מדרש חדש" שפרסם יעקב מאן

בספרו The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue פרסם י. מאן חיבור שקרא לו "מדרש חדש על התורה". מדרש זה נתפרסם מתוך כת"י הסמינר לרבנים בניו יורק 0613. לדברי מאן אין לו ידיעות על כתה"י אך הוא הגיע מהמזרח. בהקדמתו ל"מדרש חדש" כותב מאן כי המדרש סודר במקורו לפי המחזור התלת-שנתי של ארץ ישראל ומאן ערך אותו בהתאם, אם כי "המעתיק היה רגיל אצל המחזור השנתי".

מהמדרש עצמו ומהערותיו של מאן עולה שבעל המדרש נהג חרות רבה בחומר שבו השתמש. לעיתים הביא את המקורות כצורתם אך לרוב נהג לקצר ולהשמיט קטעים, להרכיב מדרשים זה על גבי זה ואף להוסיף משלו. לפיכך אי אפשר לראות את המדרש החדש כעוד נוסח לחיבור כלשהו אלא במקומות שבהם אפשר להוכיח שהוא שומר על המקור בצורתו.

בדיקת הקטעים הקרובים לפרשיות במדבר ונשוא מעלה כי יתכן שהכיר בעל המדרש את במד"ר, אבל אי אפשר להראות בברור את השימוש בו. רוב הקטעים קרובים בלשונם וברצף שלהם לתנחומא יותר מאשר לרבה, או שאינם מוכרים לא מרבה ולא מתנחומא.

שני קטעים מחייבים דיון מפורט:

הקטע האחד, שמקורו הכמעט ודאי הוא במד"ר מתייחס לפסוק "אל תכריתו את שבט משפחת הקהתי (במדבר ד', יז). הדרשה כפי שהיא מובאת אצל מאן היא מקוטעת:

«אל תכריתו את שבט משפחת הקהתי»... ואין צריך לומר מישראל היו טוענין הארון... ירמיה'. אל תתמה על הדבר, הרי אלעזר נשיא על הנשיאים שנ' "ונשיא נשיאי הלוי" אלעזר בן אהרן הכהן". והיה טוען משאו שנ' "ופקודת אלעזר בן אהרן הכהן שמן המאור" וגו'. להודיעך שאין גבוה לפני הקב"ה שנ' "אל תכריתו".

אמר ר' שמואל את מוצא שהיו מתמעטין, ולמה היו מתמעטין? אלא מפני שהיו יודעין שכל מי שטוען ארון שכרו מרובה והיו מניחין את השולחן ואת המנורה.

הקטע מורכב משלוש יחידות. הראשונה (עד טוענין הארון) לקוחה מבמד"ר פ"ה, ח' (י"ז ע"ב, ש"ז 7-8). לדרשות הסמוכות מבמד"ר כמו גם לקטע זה אין מקור בתנחומא או במקום אחר ואולי הן יצירה עצמאית של במד"ר. אלא שגם זהו במד"ר כמקור לשורה זו הוא מסופק כיון שצירוף המילים כפי שהוא מופיע כאן איננו באף אחד מעדי הנוסח של במד"ר. משמעות השם ירמיה במקום זה נעלמת ממני.

שיקול נוסף המעמיד בספק את ההנחה כי לפנינו קטע במד"ר הוא הקושי לקבוע אם

הקטע שלפנינו בבמד"ר הנו מקורי או שהוא לקוח ממקור בלתי מזוהה כלשהו. לשון הקטע, הקשרו וכמה ביטויים אפייניים בהמשכו (כגון המלה "פליטיני" או דרשות בשם אמוראי ארץ ישראל), מביאים למסקנה כי הקטע לקוח ממקור קדום – אולי מדרש קדום לספר במדבר שבו השתמש גם במד"ר¹. ואם כן אין ראיה לכך שהקטע נלקח במד"ר.

יש ענין רב ביחידה הנדונה משום שהיא כלולה בקטע ארוך יותר של במד"ר פרשה ה' ח-ט, שאינו מופיע בכתה"י מקבוצה ב' ומופיע בקב"א². הקטע המדולג, תחילתו "ועוד בדבר אחד" (י"ז ע"ב, ש"ז) וסופו "אהרן ובניו יבואו" (ש"י 18). הרי שנוסח במד"ר הקרוב לנוסח מדרש חדש ואולי היה לפני בעל המדרש, הוא נוסח קבוצה א'.

היחידה השניה שבקטע (אל תתמה – אל תכריתו) לקוחה כנראה מסוף פרשה ד' בבמד"ר. יש כאן קיצור המקור והוספת המילים "שנ" אל תכריתו" בסיום – ובכך קושר המעבד במדרש חדש את סיומה של פרשה ד' לפתיחת פרשה ה'.

גם היחידה השלישית (אמר ר' שמואל – ואת המנורה) לקוחה מפ"ה והיא מורכבת משתי יחידות משנה: בפסקה א' (ט"ז ע"א, ש"ט 25) מובאים דברי רשב"ן אודות בני קהת המתמעטים ויודעים על שכרו של טוען הארון, ובפסקה ט' (י"ז ע"ב, ש"ט 15) הובאו שוב דברי רשב"ן, אודות הקהתים היודעים על אותו שכר ומניחים את השולחן והמנורה.

בקטע אחר מתוך מדרש חדש איו הבאה ישירה במד"ר אבל יש הרכבה של דברי רבה ותנחומא. הקטע מקביל לבמד"ר פ"ב, פסקאות ב', ג' אבל בעיקרו הוא לקוח מתנחומא ולא מרבה כפי שהראה מאן שס³. אלא ששורה אחת הנה לדבריו⁴ הרכבה של שורה מתנחומא (בובר ו'): "חיבה גדולה חיבב הקב"ה את ישראל כי עשאו דגלים כמלאכי השרת", עם שורה בבמד"ר פ"ב י"ט (ז' תחילת ע"ג): "כמה היו חביבים לפניו לפי שהם היו צבאותיו". המוצר המוגמר במדרש חדש הוא זה: "כמה חבב גדולה חיבב הקב"ה את ישראל שעשאו דגלים כמלאכי השרת שנ" איש על דגלו באותות", שהן צבאותיו שלהקב"ה וכן הוא אומר 'והוצאתי את צבאותי...'.⁵

העיבוד, הקיצור וההרכבה של מדרש חדש אינם מאפשרים לזהות בברור את המקורות אבל שתי הדוגמאות מעלות את האפשרות – לא ודאות – כי המדרש החדש השתמש בבמד"ר.

כנגד אפשרות זו יש להעלות את הטענה הבאה:

כבר הראה א.א. אורבך במבואו ובהערותיו לספר פתרון תורה את הקשר שבין פ"ת ובין מדרש חדש⁶. לדברי אורבך מ"ת היה אחד ממקורותיו של פ"ת וברוב המקרים "תפס בעל פתרון תורה במלאכת העתקה מדויקת של מקורותיו" ובהם מדרש חדש. אורבך נוטה לקבוע את זמנו של פ"ת לסוף המאה התשיעית או תחילת העשירית: "...מבלי להפליג בדמיונות בדבר זהות מחברו...רשאים לשער...שהחיבור הוא...של דרשן חכם וחסידי בדומה לזה שהופיע בבית מדרשו של רב האי בן נחשון [גאון] ובידיו דרשות וספרים שהגאון לא ידעם⁷. ואם כן ברור שמדרש חדש קדם לבמד"ר⁸.

לא ניתן לקבוע מסמרות בעניין זה ועל כן נציג את שאלת הקשר במד"ר - מדרש חדש פתוחה. ויש לבחון היטב גם את היחס מדרש חדש - פתרון תורה¹.

נוסף על המדרש החדש הביא מאן¹⁴ ליקוטים שונים מתוך קטעי הגניזה:
TS C1 45; TS C2 42; TS C2 178 . באלה אין כל דרשה הקשורה לבמד"ר ח"א. ברשימת
הדרשות שהביא מאן מכת"י אוקספורד Bodli 2791, MS Heb. f 18, ¹⁵נ"ח ע"ב -
ס"ז ע"ב, יש כותרות אשר בודדות מהן אפשר בדוחק רב שהן מתייחסות לבמד"ר ח"א.

ה ע ר ו ת :

1. מאן The Bible... א' עמ' קמ"ט והערה 148 בעמ' קס"ה. 2. חלק א' עמ' קמ"ט.
3. מאן אינו מעיר דבר על שם זה. אין בקרבת הדרשה כל התייחסות לספר ירמיהו או לקטע מתוכו ולא בשם האמורא רבי ירמיה. אפשר ששם בעל הדרשה הוא ירמיה?
4. על דרשה זו ראה חטיבה ב', פרק 6. 5. ראה הערה 3. 6. חטיבה א', פרק 18.
7. ראה מאן שם עמ' ס"ט, והערות בעמ' ק"ה. 8. מאן שם הערה 6. 9. מילה אחת.
10. פתרון תורה עמ' כ"א, כ"ג והערה 89, והמקורות שפורטו שם. 11. פ"ת עמ' ל"ג.
12. על זמנו ומעשה עדיכחו של במד"ר ראה חטיבה ב' פרק 16. גם סקירת השימוש בבמד"ר ותפוצתו מראים כי במד"ר נוצר מאוחר מזמנו של פתרון תורה. 13. וראה גם דברינו בסוף פרק 10 בחטיבה ג'.
14. מאן ח"ב, עמ' קס"ו-רל"ב. 15. " " " " " רל"ב-רל"ט.

חטיבה ה', פרק 18: קטעי גניזה נוספים וסיכום הממצאים על מדרש במד"ר בגניזה

שני קטעי מודרשים לספר במדבר בגנזי שכטר חלק א"י. ל. גינזברג: קטע י"א הנר
"מהדורה חדשה של התנ"ך... פרשת שלח" וקטע י"ב הוא מדרש על פרשת במדבר."

ענינו העיקרי של הקטע הוא דרשה על מחנה ישראל במדבר², שרובה מבוסס על הפסוק "גפן ממצרים תסיע" (תהילים פ"ג, ט'). בסופה עוסקת הדרשה בתולדות אהרן ומשה. הדרשה תואמת איפוא חלק מפרשת במדבר ומקבילה לחלקים במבמד"ר פ"ב. אבל אין למצוא בה אף נקודת מגע ממשית עם במד"ר. לדעת גינזברג הקטע אינו מאוחר מתחילת המאה החמישית³. יתכן איפוא שדרשה זו היא חלק מן המדרש הקדום לספר במדבר שלא הגיע לידינו. אין לזהות מדרש זה עם הספר שקראנו לו "מדרש קדום לספר במדבר"⁴, כיון שאותו ספר אינו שונה בהרבה ממנהגות תנחומא המוכרות, שלא כמדרש זה.

קטעי גניזה לבמד"ר מאוסף טיילור-שכטר יכולים להמצא בעיקר בסדרות TS C1, C2 וכן בסדרות TS NS. נמצאו קטעים מבד"ר או קטעים דומים להם בדפים הבאים:

TS C1 No. 10, TS C1 No. 44, TS C2 No. 159, TS C2 No. 114, TSNS 217 No. 3,
cfNS 257 No. 27, NS 257 No. 27, TSNS 259 No. 35

רוב הקטעים שנבדקו אינם מכילים חומר מבמד"ר. אחדים זוהו כקטעי תנחומא. אחרים - כקטעים מתוך מדרשים בלתי מוכרים הקרובים ברוחם לבמד"ר. כך לדוגמה, הקטעים מהדף האחרון שברשימה כוללים דרשות לברכת כהנים. אבל למדות הדמיון ברור שזהו לא קטע במד"ר. הוא גם אינו קטע מספרי, ספרי זוטא או מהדורת תנחומא כלשהי.

נבדקו ולא נמצאו שימושו בילקוט שמעוני, לקח טוב, מדרש הגדול, מדרש אגדה (בובר) 6. הקטעים גם שונים מ"מדרש ברכת כהנים" (ורטהיימר, בתי מדרשות ח"ב עמ' קי"א). בכל אלה יש דרשות דומות לברכת כהנים, וכלן שונות מקטעי הגניזה.

קטע אחד מאלה שנבדקו נראה כמעט בוודאות כבמד"ר: TS C1 44 מקביל לפ"ב, ג' ד' ע"ג, ש"10: הביאנו אל בית היין. ההשערה כי לפנינו קטע רבה ולא תנחומא נשענת בעיקר על סדר היחידות בקטע הארוך. הקטע הארוך מסתיים סמוך לסוף פסקה ח' (ה' ע"ב, ש"17). בגניזה חסרה כליל פסקה ו' ויש שם שינויי נוסח קלים נוספים.

נראה שבעל המדרש שבגניזה דילג על מספר שורות לאורך הקטע והדילוג נעשה במודע. השורות המדולגות נמצאות לפנינו בכתה"י ובדפוסים 7 וכן בתנחומא (במקום שאפשר לתלות בו), ולא נראה כאן הסבר טכני שיבהיר את מקור הטעות וסיבתה.

החומר שאינו מדולג - והוא הרוב הגדול של החומר, מופיע בגניזה בשינויים מזעריים בלבד, בהשוואה לטכסט של במד"ר. גם השינויים בין נוסחי במד"ר השונים אינם כה מרחיקי לכת ועל כן, גם אם יכולנו לומר בברור כי אכן הקטע הוא מבמד"ר לא נוכל לומר דבר ממשי על "הנוסח" של הגניזה מול קבוצות הנוסח של במד"ר.

סיכום: במדבר רבה וגניזת קאהיר

שאלת במד"ר וגניזת קאהיר אינה ניתנת להכרעה חד-משמעית. סימנים אחדים מעידים על האפשרות שהספר היה מוכר כבר בימים רחוקים והגיע לגניזה ואולי גם לרשימות ספרים שנמצאו בגניזה. אבל גם אם הספר מוכר בגניזה סביר שהוא הגיע לקאהיר באיחור, ואת ההגדה לבמדבר שאותה הזכיר ר' יוסף ראש הסדר אין לזהות עם במד"ר שלנו. יתכן שהיה מדרש קדום ומוכר לספר במדבר אך מכאן אין ראיה מלאה.

הערות:

1. הקטע משתרע על שני דפים, צ' וצ"א בכרך קטעי הגניזה, אדלר, בימ"ל נ"י 2818.
2. גינזברג העלה (שם) גם אפשרות נוספת. 3. גינזברג שם, עמ' 91. גבול הזמן נקבע לפי התייחסותו של המדרש לנשיאים מבית הלל כאל מציאות היסטורית קיימת, עמ' 93 ש"5: "באדום - זו משפחת הלל" (אחרי שמנה את גדולי ישראל במלכויות שלפני אדום). לדעתו דבר זה אינו מאוחר מביטול הנשיאות בתחילת המאה ה-5.
4. גינזברג תומך את הערכתו גם בחלוקה של תושבע"פ לשלושה: משנה, מדרש והגדה. ראה חטיבה ב', פרק 18. 5. את הרשימה קיבלתי מידו של מר פנחס מנדל ואני מודה לו על סיועו. 6. וראה דברינו בפרק הקודם על "מדרש חדש" שפרסם י. מאן מן הגניזה. שם הראינו כי אם יש ממש באפשרות שבעל המדרש הכיר את במד"ר, נראה שטופס במד"ר שהיה בפניו השתייך לקבוצת נוסח א'.
7. השורות המדולגות בקטע הגניזה:
 - א. ד' ע"ג, ש"30 "דגל מחנה ראובן - ע"ד, ש"2 "במחולת המחנים".
 - ב. ד' ע"ד, ש"7. בבמד"ר "מכירים את אבותיהם ואת משפחותיהם". בגניזה: "מכירים אבותיהם את משפחותיהם".
 - ג. ה' ע"א, ש"3-4. "מהם למדה המלכות" - דומה לצבע של אבנו".
 - ד. ה' ע"א, ש"26-27 "לבית אבותם - לבית אבותם". דילוג זה אפשר להסביר כתעות טכנית פשוטה של מעתיק.

חטיבה ה', פרק 19: "כוונות הנשיאים בחנוכת המזבח" כ

"כוונות הנשיאים בחנוכת המזבח מבמדר רבה" כלול בקובץ חיבורים שונים הנמצא כיום באוקספורד. על פי הקולופונים שבסוף אחדים מן החיבורים הועתקו הללו באיטליה בין השנים רצ"ו-רצ"ח. אחדים מן הקולופונים מזכירים ספרים שנדפסו בקושטא ושהם השתמש המעתיק. את "כוונות הנשיאים" העתיק רפאל שלמה מפראטו, וחתם "ביום אחד בשבת בשלושה ועשרים לחודש מרחשון שנת יפ"ח כשושנה", 1537. קטעי במד"ר ב-"כוונות": תחילת פי"ג, י"ד - "שנותיו של יצחק", לפני סוף פי"ד, י"ח.

המחבר אינו מעתיק ברציפות את כל החומר שלפניו. עניינו ב"כוונות" העולות מבמד"ר והוא מוותר על חומר שאינו הולם את הכותרת. המקום שהוא מקדיש לכל נשיא ונשיא שווה בקרוב וכך הוא מקצר בעיקר במקום שהמדרש מאריך: בדרשות הארוכות על נשיאי יהודה, אפרים, מנשה, דן, מקצר בעל הכוונות ומסתפק בכעין מבוא או סיכום. לעיתים משנה הכותב את סדר הדברים שהביא והוא עורך אותם מחדש, מדעתו. חלק מן הקטעים המדולגים הנם קצרים וחלקם ארוכים מאוד. כך לדוגמה, מדלג בעל הכוונות על הפסקה "ומנין שהים עשוי דוגמת קערה" עד "ומזרק כנגד היבשה" פי"ג, י"ד (נ"ד ע"א, ש"1-9). הפסקה מופיעה בכל כתה"י של במד"ר ובילקוט המכירי ישעיהו י"ג, יד - הרי שגם כאן לפנינו דילוג מדעת. הדילוג על פסקאות א"ד' וחלק מפסקה ה' בפרשה י"ד הוא דוגמה לדילוג מדעת על קטע ארוך. מספר השינויים מסוג זה קטן, ורוב החומר (בגבולות דלעיל) נמצא ב-כ במקומו.

ברור שכתה"י מקבוצה ב' אינם המקור שממנו הועתק החומר. עיקר החילופים בין הקבוצות בבמד"ר נובע מטעויות סופר, ו-כ מביא את החומר שדולג בקבוצה ב'.
דוגמה: פי"ד, ח' - קב' ב' מדלגת על שלושה משפטים סמוכים: "לשון צדקת" (ס' ע"ד ש"19), "לכך...בנימין, בן ימין, שנולד...מאה שנה" (ש"19-20), "בגביע...צדקות אחיו" (ש"23-24). שני האחרונים דולגו ע"י הדומות. שלושתם מופיעים ב-כ.

בדוגמה הבאה מדלגת קבוצה ב', על ידי הדומות, על 4 שורות בפי"ג, ט"ז (נ"ד ע"ד, ש"5-9), מ"והן משתים" ועד "ששה סדרי משנה", והחומר המדולג נמצא ב-כ. לקטע ולשורה שלפניו חשיבות נוספת לשאלת נוסח במד"ר של כ ודרך טיפולו במדרש. לפי זה ברור כי יש להזהר מפני השימוש ב-כ כבעד נוסח אלא במקום שברור שהמחבר לא עיבד את הטכסט שהיה לפניו. גם מן הדוגמה הבאה נראה ש-כ קרוב ל-ד יותר מליתר העדים. בפי"ד ח' (ס' ע"ד, ש"23, על חלק ממנה דילגו כת"י מקב' ב') נחלקו עדי הנוסח כך:

כ	...	כנגד יוסף שביחן צדקות אחיו	בנימין על אודות	<u>הגביע</u> ...
מ, 29	...	"	"	"
א	...	"	"	"
ד 1	...	"	"	"
דו"ס	...	"	"	"

בגביע על אודות בנימין...

האות י' שבמילה "ביחן" והאות ב' שלפני השם בנימין מוכיחות כי כ משתמש ב-ד ולא בכת"י מאלה שהובאו כאן. יושם לב לכך שבי' זו משנה באורה ניכר את משמעותה של הדרשה כולה: הכתיב החסר (כ,ד) רואה את בנימין אחיו של יוסף כנבחן. הכתיב המלא רואה את האחים כנבחרים בהתנהגותם כלפי בנימין.

בדוגמאות השונות ניכרת תלותו של כ-10 ואין אף דוגמה שתפריך מסקנה זו. הזיקה בין חיבורים אחרים אשר כלולים בכתה"י ובין דפוסי קושטא נזכרה לעיל, ואין סיבה לפקפק בכך שמעתיק כ השתמש במדרש במהדורת הדפוס הראשון.

הערות:

- [illegible]

חטיבה ה', פרק 20: קטעי כתבי יד ושרידים נוספים

כת"י פרמא 1368 (2308) פר': כתה"י מכיל קטעים מלוקטים מכל מדרשי רבה לתורה, מפרשת ויצא עד ואתחנן והשאר חסר. פר כולל עוד חיבורים שונים¹. לפי קטלוג פרמא די-רוסי כתב היד הוא רבני מן המאה הט"ו². כתה"י קשה מאוד לקריאה אע"פ שאינו צפוף במיוחד. לעיתים ניכר חילוף הקולמוס אך לא חילוף היד הכותבת. יש שהוסיף המעתיק קטעי מדרש בגליון. אורך קטעי המדרש שבכתה"י משתנה: יש בני שורה או שתיים ברובם מספר שורות ומיעוטם ארוכים ובהם עשרות שורות בקטע. מבמד"ר הובאו קטעים רבים, מכל הפרשיות. מפרשת במדבר 8 קטעים, מנשוא 65, מבהעלותך - מסעי: כ-90. תופעה מיוחדת לכת"י זה היא סימון הפסקאות בתוך המדרש, בצד סימון הפרשיות. הפסקאות לא הוכרו עד המאה הט"ז³ וגם אח"כ לא נקלטו בכל מהדורות המדרש, וברור ש-פר הוא מאוחר יחסית. סדר היחידות ב"פ"א א'-ט' תואם את הדפוס ושונה מכתה"י⁴; אין שמוש בקטעים שבכתה"י ולא בדפוס; בכל קטעי תנחומא שבכתה"י הציטוט הוא בלשון "הלכה" ולא "ילמדנו". ועוד: ב-פר מופיע המעשה בשתי אחיות (פ"ט, ט'; כ"ו ע"ב, ש' 26-36). סיפור זה מופיע בממד"ר רק בדפוס ובכתה"י של קב"א. מאידך, דב"ר של פר הוא "ספרדי". ברור ש-פר הועתק מהדפוס וערכו כעד נוסח או תפוצה מוגבל מאוד.

כת"י ירושלים 8*554, 27: מכתה"י נותרו רק מספר דפים פגומים וקרעים קטנים שקשה לעמוד על טיבם. לפי המפוענח ברור שכתה"י הכיל "מדרשי רבה" לכל התורה. 27 עצמו הנו ספרדי בן המאה הט"ו בקרוב. הדפים קטנים וכתובים בצפיפות משני צידיהם. בכל דף 32 שורות, בכל שורה כ-22 מילים ולפעמים פחות. הדפים והכתיבה מזכירים את 17. לפי הקטלוג נקנה כתה"י מאת טולידנו(?) בשנת תר"ץ ולכתחילה נרשם עליו מבחן "דפים אחדים וכו' מבראשית רבה". ב-1981 הוסיף א. שנאן "וגם שמו"ר, ויקרא רבה". הצלחנו לזהות בודאות רק שני קטעים בממד"ר, האחד מפרשת חוקת והאחר מפרשת נשוא. תחילת הדף מפרשת נשוא היא בפי"ג סוף פסקה ז' "זה קרבן גמליאל", וסופו בפסקה י' "מי זה בא מאדום" (ס"א ע"ג, ש' 15). לאורך הדף קרעים ופגמים רבים. נוסח כתה"י קרוב ל-א אך לא בכלי. הוא נוטה לקצר משפטים ופסוקים, כמו קב" נוסח ב' ובשלושה מקומות הוא מדלג על מילים המופיעות בדפוס ובקב"א.

1. "ולכך נקרא שמו בנימין (בן ימנ') שנולד כשהיה אביו בן מאה שנה" (ס' ע"ד ש' 20-21). 2. "בגביע על אודות בנימין 6 וכיון שראה יוסף שמסר יהודה נפשו על בנימין הכיר צדקת אחיו" (שם, ש' 23-24). 3. "הנשתה במזרק" (ס"א ע"א, ש' 11). הורדוס נכתב כאן "הרודוס" כמו א, ב, ש, פ, 2. אבל מ: הירודוס. שני הראשונים הם דילוגים ע"י הדומות והם משותפים גם ל-ב, ש, פ, 2. ו אינו קריא, ר' חסר. בשני פ, מ משנים את סדר המילים ואת משמעות המשפט. לעומת זאת מדלגים א, ש, על "לשון צדקת", (ס' ע"ד ש' 29) אשר ר' אינו מדלג. ב זהה בשני המקומות עם 27 ויתכן שנוסחיהם היו קרובים מאוד.

כתב יד סינסינטי Acc. 485 ס: כת"י זה הנו שריד בממד"ר שרובו אבד. השריד כולל שני דפים ובהם ארבעה עמודים כפולים. בכל אחת משמונה העמודות יש 46-50 שורות, 9-13 מילים בשורה. הכתיבה צפופה וכתה"י נראה ספרדי. ע"פ הכרטיסת שבמכון לתצלומי

כת"י, כת"י זה הוא ספרדי מן המאות ט"ז או י"ז. כתה"י כולל שתי יחידות נפרדות: מפ"ד, כ"י"ג ע"ד, ש"י 12) "למה לא הלך", עד "צניעותך חסה עליך" (ט"ו ע"ב, ש"י 14) ופ"ז, ד"י "את הצרעת", (כ"י ע"ב, ש"י 21) עד "ושבת עד ה'", (כ"א ע"ג, ש"י 24). נוסח ס שונה מרוב כתה"י הספרדיים (קב"ב): במקומות רבים שבהם כתה"י מקבוצה ב' מדלגים - לרוב ע"פ הדומות - כת"י זה אינו מדלג. ס אינו תלוי ב-19: בפ"ד, כ"י (י"ד ע"א, ש"י 9) כתוב ב-19: "ארון שעשה משה וכו' כדאיתא בבבא בתרא ובשקלים". כאן מדלג פ' עד "ואחיו הולך לפני הארון" (ע"ב, ש"י 4). ב-ס מופיע החומר המקוצר כצורתו וללא הפניה. ס אינו תלוי גם ב-29: באותו דף (ע"א ש"י 16-23) מדלג פ' ע"י הדומות על 7 שורות. הקטע המדולג נמצא ב-ס. במקום אחר סוטה ס מכל כתה"י ומחזיק בנוסח הדפוסים: בפ"ד, ד"י (כ"י ע"ב, ש"י 21) נכתב בדפוס וכן ב-ס: "וקבלו את הצרעת. ולמה קורא אותה וכאב אנוש?...". בכל כתה"י האחרים נוסף כאן שמו של ר' יוחנן לפני השאלה "ולמה". בדוחק אפשר לומר שהמעתיק השתמש באחד מכתה"י אך השמיט את שם ר' יוחנן, כפי שקרה מן הסתם גם למדפיסי קושטא או (למעתיק כתה"י שהיה לפנייהם) 7.

קטע בתוך כת"י אוקספורד בודלי. 2828 א3: קטע מדרשי לפרשת קורח. בחלקו תואם את פסקה י' של פרשה י"ח במד"ר אבל לרוב אינו תואם את במד"ר או תנחומא (ולא את לקח טוב או מדרש הגדול). הקטע בתוך ספר כת"י מעורב שרב בו החומר מתימן. יש בו חומר בערבית-יהודית, קטעי הלכה, פיוט ותפילה וקטעי מקרא ומדרש לויקרא ולשה"ש. קטעים בתוך כת"י אוקספורד בודלי. 2861 א4: קטע אחד מכיל מדרש שאינו מוכר לי לסוף פרשת בהעלותך. אין זה קטע במד"ר, תנחומא, לקח טוב או מדרש הגדול. הקטע השני כתוב בעמוד שאחר הקודם אבל כנראה חסרים דף או שנים ביניהם שכן הדפים נפתחים ומסתיימים באמצע עניין, ללא כותרת ובלתי רצופים. הקטע תואם בחלקו את פט"ו, ז' (שלח לך), אבל גם הוא אינו במד"ר (או תנחומא) נקי. גם כת"י זה נראה תימני. יש בו הרבה חומר בערבית יהודית, מובאות רבות ממשנה תורה לרמב"ם וקטעים שונים בניקוד תימני. גם צורת הכתב ברבים מן הקטעים (אולי לא כולם) היא תימנית.

כתבי יד מאוסף אדלר: JTS Mic 4954 ENA 349. ת 3 JTS Mic 4930 ENA 827. ת 4

הראשון הנו כת"י תימני מן המאה הט"ו ובו עניינים שונים בהלכה ובאגדה. מעמ' II 13 מופיעים קטעי מדרש לספר במדבר, החל בברכת כהנים והמשך בחנוכת המשכן וקרבת הנשיאים (פי"ב-י"ד) ובהעלותך (ט"ו). ואולם קטעי במד"ר שבקובץ הועתקו כולם מספרי ומתנחומא לסירוגין, ואין שם אף קטע במד"ר אחד שאינו בשני ספרים אלה. היחידות המצוטטות משני הספרים הנן ארוכות למדי. כתה"י השני אף הוא תימני, כנראה מאוחר מהראשון. ההבדלים ביניהם נוגעים לנוסחי ספרי במדבר ותנחומא ולא לבמד"ר. מהשוואת קטעי ספרי בכת"י אלה עולה כי לשניהם אב משותף שהוליד בהם שגיאות משותפות אך גם תכונות בלתי תלויות.

קטע מכת"י מאוסף יהודה לוי נחום 245, כ"ו ה"י

נסיים בשריד מעניין מכת"י שנרשם בקטלוג צוהר לחשיפת גנזי תימן בעמ' כ"ח

כמס. 83. הדפים עשויים קלף. גודל הדף: 20x29 ס"מ והשטח הכתוב: 13x19 ס"מ. 31 שורות בעמוד, כתיבה מרובעת ואחידה. חלק מן המילים משושטש אך רובן קריאות. לפי הקטלוג כתה"י הוא ספרדי מן המאה הט"ו ועל פי צורתו הוא אמנם ספרדי ובודאי לא תימוני. השריד בממד"ר כולל שני דפים, ובהם ארבעה עמודים, הכל מפרשה י"ז. דף אחד מפסקה א', "גמר מיליא" (ל"ד ע"ב, ש"ב, 4) ועד "כאילו" (שם ע"ג, ש"ג, 39). השני מפסקה ד' "שמחת בית המקדש" (ל"ו ע"א, ש"ו) ועד "שלא לשתות" (שם ע"ב, ש"ב, 28).

כתה"י שונה לגמרי מקבוצה ב' והוא מכיל כמה מילים ושורות שבני קבוצה זו שמטו, בעיקר מפני הדומות. מקבוצה א' נראה שכתה"י היה קרוב ביותר אל מ שהנו כתה"י המלא ביותר שבידינו. אין לומר כי ה זהה ל-מ, אם כי יש מקומות בהם ניכרת קרבה ביניהם, כבדוגמאות אלה: א. דף ל"ו ע"א, ש"ג: א, ש, 29, ד כותבים כאן "כמין פרס שטחה לו". רק מ, ה: "כמין פרכת שטחה לו". וכן בע"ב, ש"ג: 23, רק מ, ה קוראים בשם ר' חנניה בן ר' יהושע. האחרים השמיטו את אחד מכנויי ר', או את שניהם¹. ב. בדוגמה זו שונים ה, מ: ל"ו ע"א, ש"ג: 18 – א, ב, ד, ה, 29, ש: אמר ר' יוחנן. מ: אמר ר' אמי. ש"ג: 11 – כל העדים: "שהיה שלמה רוצה לעמוד". ה: "שהיה רוצה שלמה לעמוד". בש"ג מצוטט במדרש הפסוק: "כי על אפי ועל חמתי היתה לי העיר הזאת" (ירמיהו ל"ב, לא). בכתה"י מקב' ב': היתה העיר הזאת. 29: היתה לי הבית הזה. ד: כי על אפי ועל חמתי וגו'. מ, ה: היתה לי הבית הזה. שבוש זה אמנם קרוב יותר לנוסח המסורה מאשר 29 אך הוא פחות סביר ממנו. קשה להניח כי מ, ה הצטרפו לאותו שיבוש ממש במקרה. ויש להעיר כאן כי אין חילופי נוסח המסורה² בפסוק זה.

מיעוט החומר ב-ה מגביל הסקת מסקנות על יחס ה ליתר העדים. נראה ש-ה שומר על נוסח עצמאי. הוא קרוב אל ד, מ אך לא זהה עמם, והוא כעין תת קבוצה בתוך א' שהיה כמו נ, בן גילם וסביבתם של כתה"י הספרדיים מקבוצה ב'. וחבל על דאבדין!

ה ע ר ו ת:

1. כתה"י כולל גם את הפרוש המיוחס לרש"י למסכת אבות, פרוש הרמב"ם לפרק קנין תורה, השער הרביעי מתוך שולחן של ארבע לרבנו בחיי, ליקוטי אגדות על חילופי אותיות א"ת ב"ש, הלכות נידה לר' אלעזר מוורמס, הלכות ברכות וטפסי אגרות.
2. בקטלוג המכון נרשם שכתה"י הוא מן המאה הי"ז, איטליה, וזו היא גם דעתו של מר ב. ריצ'רד, (ע"פ המיקרופילם של כתה"י).
3. הראשון שחילק את פרשיות המדרש לפסקאות היה ר' שמואל יפה אשכנזי, בעל הפרוש יפה תואר למדרש, במאה הט"ז. ראה הקדמת איש-שלום לפסי"ר ראש עמ' 2; בניהו, ר' שמואל יפה אשכנזי. 4. ראה חט"י ה' פרק 14. 5. כך גם בשמו"ר: שנאן, מבוא לשמו"ר עמ' 27. 6. ראה הנוסחים שהובאו בפרק 19. 7. אמנם הקטע חסר גם בילקוט המכירי. 8. בפסקה זו אין הבדל רבה/תנחומא אך בפסקאות ט"ו-י"ח נוסף חומר רבה. 9. על פי הקטלוג שבמכון לתצלומי כת"י. 10. שני כתה"י מתוארים בקצרה בדיסרטציה של מ. כהנא כ"ילקוט מדרשי מועדים מדרבנן". עמ' 54 והערות שם. רוב הערות כהנא נוגעות לספרי במדבר. 11. בטעות נכתב כאן 245, ואילו כתה"י עצמו מסומן במספר 246. 12. המקטע טעה כאן וסבר שהקטע לקוח משה"ש רבה פרשה ה', ט"ו. 13. אמנם קשה להביא ראיה מכאן כיון שהשמות הללו שגורים בפי כל ויתכן שלא העתקה כאן אלא שגרת לשון. 14. על פי מהדורת כ.ד. גינצבורג ועל פי Biblia Hebraica.

חטיבה ו', פרק 1: פרוש התפילות והברכות לר' יהודה בן יקר

הפרוש השתמר במלואו בשני כת"י מסוף ימי הביניים: קיימברידג' Add.434 ו-אוקספורד Pousey House 1v2. הראשון הנו ספרדי מן המאה הט"ו (ע"פ כרטסת המכון לתצלומי כת"י בספריה הלאומית), וגם השני ספרדי מן המאה י"ד-ט"ו (כתובת אנגלית בראש כתה"י). בראשו של כתה"י הסכמת רבני פאס שבמרוקו להדפסת הספר ואיסור השגת גבולו של המדפיס, משנת ותא"ר, 1848. נוסף על אלה קיים כת"י מסוף המאה הי"ט שהועתק בידי ישראל אברמס מתוך כת"י קיימברידג' דלעיל: Or. 2116. כת"י אחר מכיל את פרושו של ריב"י ליי"ג מידות ובו הרחבות שונות כגון ברכות תפילת י"ח בכת"י מונטיפיורי 487. אין בחיבור זה חומר הנוגע למד"ר. בכרטסת המכון צוינו עוד מספר כת"י אשר שם ר' יהודה בן יקר ופרוש התפילות שלו נזכרים בהם. באלה אין עדות נוסח ואף לא עדות קיום לבמד"ר. מהדורת הדפוס של ש. ירושלמי נעשתה בעיקר ע"פ כתה"י הראשון עם תיקונים והשלמות מכתה"י השני.

ריב"י מזכיר את במד"ר בשמוי ומצטט מתוכו למעלה מעשרים פעם. לרוב ניתן לזהות את קטעי במד"ר שאותם הביא, ואע"פ שהוא משנה את המקור במידה מסויימת עדות הנוסח שלו חשובה. יש שזהו המקור המדויק קשה כפי שיתברר להלן; יש שהוא מביא אותו קטע מבמד"ר פעמיים; פעם אחת מצאנו הבאה מבמד"ר שחלקה אינו לפנינו במדרש אבל המשכה נמצא; פעמיים מצטט ריב"י מבמד"ר חלק ב' (פי"ח; בקטעים 1, 22). בשתיהן הוא מזכיר את המקור בשמו וברור שהוא מכיר את במד"ר כחיבור אחד ואחיד.

הרשימה הבאה כוללת את כל ההבאות בפרוש מתוך במד"ר ובשמו ואת מקורותיהם במדרש. מראה המקום בפרוש ריב"י נעשה ע"פ הדפוס (מהדורת ירושלמי). אחריה ידונו בפרוט חלק מן הקטעים, בעיקר אותם היכולים לשמש עדים לנוסח במד"ר שבידי ריב"י.

<u>ר' יהודה בן יקר</u>		<u>במדבר רבה</u>	
קטע חלק מס. ועמ'	נושא	פרשה ופסקה	נושא
1. א' א;	מאה ברכות	י"ח, כ"א	דרשת "הוקם על" ותקנת מאה ברכות
2. ה;	ברוך שאמר	י"ד, ב'	צדקה וגמ"ח ושכרם (זהה למס. 10)
3. כ"ג;	תפילת יוצר	ל א נ מ צ א ב ב מ ד ב ר ר ב ה	
4. ל"ב;	אמת ויציב	י"ג, ט"ז	חמש תבות בכל אחד מפסוקי תורת ה' תמימה - כנגד חומשי תורה
5. מ"ד;	חונן הדעת	י"א, ו'	דרשה על ישא ה'... ויחונך בדעת.
6. " ;	" "	י"ג, א'	דרשות פסוקי משלי, הושע וירמיהו.
7. ס"ו;	ברכת כהנים	י"א, ו'	" אמור להם שבברכת כהנים
8. ס"ז;	חתימת התפילה	י"א, ז'	" גדול שלום", חיתומי תפילה וברכות
9. ס"ט;	ג' פסיעות	י"ב, ג'	נפילת המזיקים
10. פ"ג;	אמת ואמונה	י"ד, ב'	צדקה וגמ"ח ושכרם (זהה למס. 2)

ר' יהודה בן יקר		במדבר רבה	
קטע חלק מס. ועמ'	נושא	פרשה ופסקה	נושא
11. פ"ד;	" "	י"ב, ג'	נפילת המזיקים (שונה ממס. 9)
12. צ"ט;	אל אדון	י"י, ח'	ארבעה חלקי הדעת
13. ק"ה;	ישמח משה	א"י, ח'	שמותיו של הר סיני
14. קכ"ז;	אתה בחרתנו	ה"י, ו'	(רק הסוף נמצא במד"ר) למה לא נאמר בני קהת? שיתף ה' שמו על הקהתים אשה המתייחדת עם בעלה וליבה לאחר עונשם של הנוהגים היתר בשפחות י"ב מדות ופיוס ה' למשה
15. קל"ז;	ומפני חטאינו	ט"י, ל"ד	משכן מטטרון המקריב נפשות צדיקים
16. ";	" "	י"י, א'	הווה ותרן בביתך, פרט לניאוף שעורו של סכין שחיטה
17. ק"מ;	תפילת תעניות	י"ב, א'	מילת בני ישראל במדבר
18. קמ"א;	" "	י"ב, י"ב	תקנת מאה ברכות (קרוב למס. 1 אך לא זהה עמו.)
19. ב' כ';	ברכות השחר	ט"י, ב'	
20. ס"א;	ברכת השחיטה	י"י, א'	
21. ס"ז;	ברכות מילה	י"א, ג'	
22. השלמות, ב';	מאה ברכות	י"ח, כ"א	

קטע מס. 2, 10. הקטע מובא אצל ריב"י בשני המקומות בשם "במדבר סיני רבא". החילופין בין שתי ההבאות הם זעירים, ואף בין נוסחי ריב"י לבין כהנ"י של במד"ר אין הבדל של ממש. אבל נקודה אחת ראויה לציון: בכל נוסחי ריב"י מופיעה הדרשה בשם רבי תנחום³, ואילו במד"ר - ד, מ, נ מוסרים בשם ר' תנחום בר אבא, אבל א, ב, 29, ש מוסרים אותה בשם ר' פנחס. נוסח ריב"י בקטע זה קרוב לקבוצת הנוסח א'. השיבוש המשותף לקבוצה ב' נוצר כנראה בשלב מוקדם של התפלגות הנוסח ולכן הוא משותף לכל הקבוצה.

קטע מס. 3. ריב"י מביא כאן דרשה ידועה: "חדשים לבקרים - על שאתה מחדש אותנו בכל בוקר - רבה אמונתך. הדרשה רשומה על שם מדבר רבה אבל לא נמצאת שם ויתכן שטעה הכותב עצמו או מי מן המעתיקים. ויתכן גם שהדרשה היתה בטופס המלא של במד"ר אשר לא נשתמר בידינו במלואו⁴. וראה עוד קטע מס. 14 לקמן.

קטע מס. 4. סוף הדרשה במד"ר: "ולמה נכתבו חמישה תיבות על כל סדר וסדר⁵, כנגד התורה שהיא חמישה ספרים". ריב"י מביא את הדברים כך: "ואמר בבראשית / בבמדבר רבה יש שם חמש תיבות בכל פסוק ופסוק כנגד חמישה חומשי תורה...".

קטע מס. 6. ברור שהדרשה לקוחה במד"ר. אבל נראה שיש כאן יותר מאשר עיבוד גיל ויתכן מאוד שבמקום זה היה בידי ריב"י נוסח שונה במד"ר. גם עדי הנוסח של במד"ר עצמו נחלקים כאן על זה ואפילו נוסחי הדפוסים אינם לגמרי אחידים.

במד"ר, ע"פ הדפוס (וילנא, ל"ד ע"ג, שי"ג-12)

ר"י בן יקר

הה"ד ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה
 בדעתו תהומות נבקעו זה הים. חכמה היא יראת
 ה' כמה דתמא הן יראת ה' היא חכמה וסור מרע
 בינה. דעת זה המכיר את בוראו כמה דתימא
 ואין דעת אלהים בארץ, ואומר השכל וידוע
 אותי. מראהו כלבנון זה שכר בעל תשובה שהוא
 נקרא סור מרע שעליו אמר הכתוב ארפא משובתם
 וגו'. ויהי כזית הודו. וריח לו כלבנון בחור
 כארזים זה הירא והמכיר את בוראו שהוא נקרא
 צדיק ועליו אמר הכתוב צדיק כתמר יפרח כארז
 בלבנון ישגה. ואומר ובחור אותו מכל שבטי
 ישראל וגו'...
 ..ולכך שואל המתפלל
 שלש אלו דאמרינן
 במדבר סיני בדעתו
 תהומות נבקעו זה
 המכיר את בוראו,
 וכת' השכל וידוע
 אותי. בחכמה יסד
 ארץ היא יראת ה'
 דכתוב הן יראת ה'
 היא חכמה כונן שמים
 בתבונה זה סור מרע
 דכ' וסור מרע ב'ינה.

הפסוק מירמיהו (ט"ז, כג) המובא גם אצל ריב"י מופיע רק ב-29 ובדפוסים במד"ר. השינויים כאן הם תוצאה של עיבוד ולא של נוסח שונה, אע"פ שהשיבוש במד"ר גלוי.

קטע מס. 11. הבדלים זעירים בין נוסח ריב"י ובין במד"ר שלפנינו: בריב"י חסרה "מרכבתה", התחלפו "קושט" / "שוחט" וכיו"ב. אך הדוגמה הובאה כאן בעיקר משום שבבמד"ר הקטע המצוטט אינו רצוף: אחרי המילים "מלאכי חבלה" בא קטע בן כ-10 שורות דפוס שריב"י אינו מתייחס אליו, ואילו המילים "לא תירא" וכו' מופיעות במדרש רק אחרי הקטע דנן וכהמשכו. ריב"י מדלג על קטע ארוך וחוזר אל המדרש באופן שקשה להבחין בקיצור וזוהי דוגמה טובה לעיבוד המדרש. ראה קטע מס. 14.

קטע מס. 13. בכל נוסחי ריב"י: עשר (או עשרה) שמות נקראו להר סיני, ובכל נוסחי במד"ר שלפנינו המספר הוא ששה. ודוק: בכתה"י של ריב"י נכתבה המילה במילואה ולא באות י', ואין לטעון שהמספר בא מאות ו' שנתקצרה ל-י', אם כי יתכן שבטופס המקור של פרוש ריב"י נפלה טעות כזו.

מסורת האגדה בדבר שמותיו של הר סיני היא מגוונת: בבבלי (שבת פ"ט ע"ב) ובשמו"ר (פ"ב, ו') נקרא הר סיני בחמישה שמות. בפתרון תורה (עמ' 112) נזכרים שבעה שמות¹³, וכן בפרוש הרא"ש לתורה המובא ב"הדר זקנים"¹⁴. הדרשה בבמד"ר הובאה מתנחומא וגם שם המספר הוא ששה¹⁵. יתכן שבידי ריב"י היתה מסורת אגדה שונה מזו שבמד"ר והוא החליף את המספר בזה שהיה לפניו. הוא אינו מפרט את השמות כיון שהוא מעוניין רק ברביעי - הר חמדה, בהקשר של חמדת ימים שבשחרית של שבת¹⁶.

קטע מס. 14. כאן בולטת ההרחבה אצל ריב"י בהשוואה לנוסח במד"ר: וגם כאן אין זה נוסח שונה כי אם שמוש בבמד"ר תוך עיבוד המקור. וראה גם קטע מס. 3.

לקח הקב"ה חצי שמו ונתן עליו יה שנתן הקב"ה עליו הקהתי ה"א מתחילה ויו"ד בסוף הרי יהי¹. ואמ"ר במדבר רבה למה לא נאמר בענין הקהתיים בני קהת כמו שנאמר בני הרשון בני מררי. לפי שמניינם היה לשם טעיות הארון ושיתף הקב"ה שמו עליהם שלא יכלם הארון. הקהתי הא' בראש ויו"ד בסוף.

קטע מס. 15. יחודו של קטע זה הוא בכך שרק שני קטעים ממחזור הדרשות השני של פרשה ט' מצוטטים ישירות בספרות ימי הבינים, וזה הוא אחד מהס"י. ריב"י משתמש כאן בלשון "כדא" במדבר רבה², וכבר נוכחנו לדעת כי לשון זו היא לשון ציטוטים במד"ר. הרי שמחזור ב' הנו חלק אורגני של במד"ר³.

קטע מס. 16. הדרשה מופיעה כמעט ללא שינוי גם בויק"ר, פ"ט, ה' שם פכ"ה, ח'; שיהש"ר פ"ה, ט"ו. ריב"י בחר לצטט את הדרשה דוקא במד"ר – אולי משום שבאותו הקשר הוא מצטט גם קטע נוסף במד"ר (קטע 15, אף הוא בעניין עריות). לריב"י במד"ר הנו ספר השקול לויק"ר ולשהש"ר מבחינת ערכו כמקור.

קטע מס. 22. הקטע מופיע במד"ר בפ"ח, כ"א (ע"ז ע"א, ש"ב-1-3) ומובא אצל ריב"י בשני מקומות: מס. 22,1. הקטע מובא בהשלמות⁴ והוא הרחבה של קטע מס. 1. בנוסח ההשלמה נכתב "כדאמרי" בספרי במדבר סיני רבה" במקום במדבר רבה. הדרשה אינה מופיעה בספרי או בס"ז אלא בתנחומא בתוספת שבסוף פרשת קורח⁵. זו איננה חלק אורגני של מדרש תנחומא כפי שהראה בובר⁶ אבל היתה מוכרת לריב"י כחלק במד"ר. יתכן שהמילה "בספרי" היא טעות ואולי נתחלפה המילה "ספרי" במילה ספר.

בסוף פרק 5 בחטיבה ג' עמדנו על חשיבות כתביו של ריב"י לחקר במד"ר בעיקר לעניין תפוצתו של במד"ר. כאן מדגשת חשיבותו לעניין במד"ר עצמו ונוסחו. ריב"י השימוש במד"ר אצל ריב"י מעלה את ערכו כעד נוסח, במקום שנמנע משינוי מכוון.

במד"ר של ריב"י היה קרוב אל קבוצת הנוסח א'. ריב"י היה חכם צרפתי או אשכנזי שהמשיך את לימודיו בפרובאנס, ויתכן שהנוסח שהכיר הוא הנוסח שהביא מארץ מוצאו. מאידך – לא הוכח שריב"י הכיר את הספר מחוץ לגבולות פרובאנס ולפי תמונת התפוצה של הספר (ראה חטיבה ג' פרק 12) נראה שריב"י לא הכיר את במד"ר לפני שבא לקטלוגיה. ועוד: דב"ר שבידי ריב"י הוא "אשכנזי", בניגוד לנוסח שבידי רמב"ן⁷!

עוד יש להדגיש כי ריב"י מכיר גם את במד"ר חלק ב', ומשתמש במד"ר השלם⁸. מסתבר כי בזמנו ובמקומו של ריב"י כבר היה במד"ר אחד ושמו אחד וכנראה היו ממדי במד"ר שבידי ריב"י גדולים במד"ר שלנוסח⁹. ולבסוף: במד"ר מונח כל העת על שולחנו של ריב"י והוא משתמש בו גם כאשר יכול היה להשתמש בספרים אחרים. רוב הדברים שהביא במד"ר נמצאים גם בספרי, תנחומא וכו', אך הוא מעדיף להביאם במדבר רבה.

ה ע ר ו ת:

1. כנויו של במד"ר בפי ריב"י משתנה מעט, כנהוג אצל מחברים נוספים בני הזמן: במדבר סיני רבה, במדבר רבה, סיני רבה וכו'. ראה מבוא לחיבור זה, פרק 3.
2. יתכן שריב"י מכיר את מדרשו של ר' משה הדרשן אך אין לכך הוכחה חד-משמעית.
3. וראה גם בקטע 5 ממנורת המאור, להלן פרק 10. גם בעל מנורת המאור מביא את הקטע מבמד"ר בשם רבי תנחום אבל יש בו שינויים גם ביחס לקבוצה א'.
4. קטע זה ואחרים שהיו בפני הראשונים ואינם בבמד"ר שלנו קובצו בנספח מס. 2.
5. כך הנוסח בכל כתה"י. אבל בדפוסים: "נכתבה".
6. בכת"י נ נשמטו מספר מילים. זהו דילוג גלוי על ידי הדומות.
7. בכתה"י הראשון דלעיל (קיימברידג' Add. 434) נכתב כאן בראשית. ביתר המקורות נכתב במדבר ואין ספק שבבראשית זו נפלה טעות.
8. על הקשר פתרון תורה – במדבר רבה ראה פרק 16 בחטיבה א'.
9. בפרושו לתחילת פרשת במדבר. על שאלת שייכותו של הפרוש לרא"ש הידוע, בן יחיאל ראה אור החיים ערך 543 רבנו אשר בן יחיאל, עמ' 263.
10. בכל נוסחי התנחומא שבידינו. ראה הערת בובר במהדורתו, במדבר ז' הערה ס"ב.
11. וראה דברי מ. אידל במאמרו "הספירות שמעל הספירות", שם תיאר את התרחבותו של המספר ששה לעשרה בקריאת שמע בדרך הקבלה. ואם ארע כאן תהליך דומה, האם ניתן להצביע בעניין זה על השפעה קבלית אצל ר' יהודה בן יקר?
12. מקורה של הדרשה הוא בתנחומא במדבר, כ"ד (בובער שם ל'). ריב"י העדיף כאן, כבכמה מקומות אחרים, לצטט מבמד"ר ולא מתנחומא אף שהכיר את מדרש תנחומא.
13. העניין נדון בקצרה בחטיבה ב', פרק 2 העוסק בפרשיות השונות של במד"ר. שם צויין גם המקור הנוסף האחד שמצטט ממחזור דרשות זה בשם במד"ר: ר' יעקב סיקילי ב"ילקוט תלמוד תורה", שידון להלן, בפרק 9.
14. אלא אם נניח שהוא קורא במד"ר לתנחומא בהעלותך-מסעי. וראה חטי"ב פרק 16.
15. אלה הודפסו במהדורת ירושלמי של פרוש התפילות והברכות לריב"י בסוף הספר.
16. התוספת איננה בכתבי היד ונוספה על ידי המדפיס ממנטובה. גם לפי תוכנה ורוחה היא אינה שייכת לתנחומא ויתכן שנוספה אליו מבמד"ר דוקא. השימוש שעושה בה ריב"י בשם במד"ר מחזק השערה זו.
17. במבוא למהדורת "תנחומא הקדום והישן" שלו, ת"א עמ' 78, 174.
18. טענת דב"ר בדבר מסורת המדרש של חכמים אינה ניצחת אך אין להתעלם ממנה. על נוסח דב"ר של רמב"ן עיין ליברמן, מבוא לדב"ר שלו, עמ' VII. וראה גם דברי א. אפשטיין (מקדמוניות היהודים ח"ב, עמ' ע"ג) ששער כי הבאות מדב"ר אצל רמב"ן שאינן לפנינו, מקורן בדב"ר של ר' משה הדרשן. (ויש כאלה שאינן באף נוסח דב"ר שלפנינו. ראה רמב"ן בראשית ל"ה, ח).
19. אם כי יש להדגיש ששתי ההבאות מח"ב הנן אחת למעשה, והיחידה במדרש שממנה נלקח הקטע הוא בעייתי. ראה הערות 16, 17.
20. מסקנה דומה עולה גם מהבאות במד"ר אצל מחברים אחרים בימי הביניים, וקטעים מ"במדבר רבה המורחב" יובאו בנספח 2.

חטיבה ו', פרק 2: כתבי המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה

הדיון בפרק זה מבוסס על פרוש האגדות לר' עזריאל, ופרוש ר' עזרא לשה"ש¹.

רוב הקטעים שציטט ר' עזריאל הם קצרים: בין שורת דפוס אחת לארבע. יוצא מכלל זה הוא הקטע מפ"ב, י' (מס. 2), הכולל 62 שורות דפוס². לפחות אחד מהקטעים (מס. 1) מופיע גם בספר השואל לר' עזריאל³ בלשון "ומצינו במדרש". בפרוש האגדות נזכר במד"ר בשמו ומצוטט בארבעה מקומות וכן הוא מצוטט בעוד שני מקומות ודאיים. שלושה מן הציטטים הם מפ"ב, ואחד אחד מפ"ג, פט"ו ופ"כ: המפרש מכיר את במד"ר השלם. כך עולה גם מדברי י. תשבי⁴. ארבעת הציטטים נפתחים במילים "ובמדבר סיני רבה...". הציטוט מפ"ג (מס. 4 ברשימה) פותח ב"אחז"ל", והציטוט מפט"ו פותח ב"ועוד אמר...".

(לפניו קטע במד"ר). נוסח במד"ר של השנים קרוב וברור שהם ראו במד"ר מדרש חז"ל.

שינויי הנוסח שבין ר' עזריאל ובמד"ר אינם רבים כפי שיתברר להלן. בחלק מן המקרים אפשר לתלות את השינוי במעבר מר' עזרא לבין כת"י פרוש ר' עזריאל. כמו בקטעים 6,2 שלפנינו. אך גם כשדברי ר' עזריאל הם מקוריים יש חילופין (קטע 1).

ר' עזרא אינו מצטט במד"ר בפרושו לשיה"ש אבל הוא מזכירו בשמו. על המילים "מרכבו ארגמן" (שיה"ש ג', י) הוא כותב: "...וכן אמרו חז"ל במדרש במדבר סיני רבה". לא ברור למה כוונתו ויתכן שהוא מדבר על קטע במד"ר שאינו לפנינו. יתכן שר' עזרא מצטט את במד"ר גם בדבריו לשה"ש ב', ד "הביאני אל בית היין" וגו', אשר מזכירים מאוד את במד"ר פ"ב, י"ט. אמנם יתכן שר' עזרא, כבמד"ר עצמו, מעבד כאן מקורות קדומים שהכיר. נוסחי ר' עזרא ובמד"ר קרובים אך אינם זהים.

ברשימה הבאה כלולים ששת המקומות בהם מצטט ר' עזריאל בפרוש האגדות את במד"ר, ואת המקורות במדרש. סדר הקטעים נקבע ע"פ סדרם במדרש.

קטע מס.	פרוש האגדות עמ' / מסכת	במדבר רבה, פרשה וסימן	נושא הקטע המצוטט בפרוש האגדות לר' עזריאל
1	119 חגיגה	פ"ב, ג'	תינוקות מראים אזכרות. פסוקי שי"הש.
2	73-72 שונות	פ"ב, י'	ארבע רוחות, חיות, דגלים, מלאכים.
3	118 חגיגה	פ"ב, ב	אברהם קדש את ה'. מיד קרבו הב"ה לא"י
4	74-75 "	פי"א, ט"ו	שבעים פנים לתורה.
5	119 חגיגה	פט"ו, ז'	אולמות וחלונות שבמקדש ואור המנורה.
6	6 ברכות	פ"כ, י"ט	ישראל, התפילין והתפארת.

הקטעים 6,5,1 מופיעים גם בתנחומא, אבל ר' עזרא ור' עזריאל מצטטים אותם כ"רבה", כמו שנהג ריב"י. נדון בשני הקטעים הראשונים ובמשמעותם לנוסח במד"ר.

קטע מס. 1. הנוסח כאן על פי פרוש האגדות 13, להלן ע:

ובמדבר סיני /רבה/ 14 אמ' א"ר חנינא בראשונה כל מי שהיה מראה איקונין של מלך באצבעו היה נהרג, והתינוקות הולכים לבית המדרש ומראים את האזכרה באצבע ואומ' הנה אלהינו זה. ודגלו עלי אהבה, וגודלו עלי אהבה. נוסח "שער השואל" נבדל בכמה פרטים מ-ע: חסרה המילה באצבעו; 'ועכשיו התינוקות נכנסים במקום 'והתינוק והתינוקת הולכים'; ביה"ס במקום בית המדרש. בשלושת הפרטים חלוק "השואל" על ע, ובשנים הראשונים גם על תנחומא. ביה"ס משותף לשי' השואל ולתנחומא (הנ"י, ת"ב, ר).

ע קרוב לבמד"ר יותר מ"השואל". בשני פרטים נחלק ע על כל נוסחי במד"ר, תנח'

והשואל: 1. ע "התינוק והתינוקת" במקום "התינוקות"; 2. ע "ואומ" הנה אלהינו זה. ודגלו... במקום "ואומ" האלוהים ודגלו...". בשני הפרטים השינוי הוא פרוש של ר"ע לגירסה שבבמד"ר ולא נוסח חליפי. במד"ר משתמש כאן בתנח" ו-ע אינו מתאים לא לרבה ולא לתנחומא. שם הדרשן ב-ע ובש"י השואל הוא חנינא, וכן ב-ד, מ, 29. פ1 חנינה; א, ב, ש חנין. בתנח" הנדפס - חנינא; ת"ב - חנינא; תנח"ר - חנינא. בפרט זה תואם ע את מ, 29, 19, ד וכן את תנח"ר. פרט נוסף בו זהה ע עם פ1, 29, ד: בכולם נכתב "את האזכרה". ב-מ חסר המשפט כי הסופר דילג ע"י הדומות. בקב"ב חסרה המילה את.

קטע מס. 2. קטע במד"ר זה הוא הארוך ביותר שהביא ר"ע עזריאל. גם כאן ניכרת לרוב התאמה טובה בין ע לקבוצה א'. בתופעות מסוימות נדון במיוחד והדיון יערך לכל תופעה בפני עצמה. הסימון ע"פ מספר השורה בעמ' 72-73 של תשבי.
א. עמ' 72, ש"פ 3-4: צפון...דרום... - סדר זה רק ב-ע, מ. ביתר נוסחי במד"ר, במדרש כונן (כנראה המקור לקטע) ובכת"י פרוש ר"ע עזרא הסדר הוא דרום-צפון. הסדר צפון-דרום מופיע בראש הקטע בכל הנוסחים. לפי זה נוסח ע, מ עדיף על כלם.
ב. ש"פ 11: "ויאמר ה' יהודה יעלה. וכשהמבשר יבוא יהודה מתבשר תחילה שני מה נאוו...". ע, ל, מ, פ1 מצטטים נכון את הכתוב (שופטים, א' ב). א, ב, 29 מוסיפים כאן את המילה בתחילה. ברור שמקור הטעות משותף לקב"ב ב'. נראה שמקורה בנאמר למעלה "מי יעלה לנו אל הכנעני בתחילה?", או בשופטים כ' יח: "ויאמרו...מי יעלה לנו בתחילה עם בני בנימין?...יהודה בתחילה". בהמשך הדברים משתבשים כל נוסחי במד"ר, ולאחר "יהודה יעלה" הם מוסיפים: "וכתוב אחד אומר יהודה בתחילה" י. ע שונה כאן מכל נוסחי במד"ר. ואילו בנקודה הקודמת הוא קרוב לקבוצה א'.

ג. ש"פ 16: "מה נאוו על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום חגי יהודה חגיך. הרי מן המזרח...". פסוק זה אינו קיים במקרא והנוסח שלפנינו מערבב שני פסוקים: ישעיהו נ"ב, ז עם נחום ב', א. ברור ש-ע ערבב את השנים. וכך גם בכתה"י של פרוש ר"ע עזרא. גם בבמד"ר השתבשו רוב המעתיקים. רק פ1, ל, צטטו נכונה את הפסוק מנחום וכל היתר, ובכללם מ, ד, השתבשו גם הם אבל ביניהם קרובים ביותר נוסחי מ, ע.
ד. ש"פ 24: "היו הלויים נושאים את המשכן, הה"ד 'ונסע אהל מועד'". פה הביאו ר"ע עזרא ו-ע גירסה שאינה בבמד"ר. כל נוסחי במד"ר: "והיו הלויים נוסעים את המשכן". קשה לקבוע איזו עדיפה: מבחינת העניין נראה לגרוס 'נושאים'. מבחינת מבנה הדרשה נראה להעדיף 'נוסעים' הפסוק "ונסע אהל מועד" שנאמר קודם לכן. אפשר שהתיקון נעשה ישירות מתוך המקרא ולא ע"פ טופס המקור.
ה. עמ' 73, ש"פ 6-8: כתה"י מקבוצה ב' דילגו ע"י הדומות (נפתלי-נפתלי) י. ע וכן ד, ל, מ, 19 (וכתה"י של פרוש ר"ע עזרא) אינם מדלגים. ברור ש-ע קרוב לקב"ב א'.

דוגמאות נוספות מסוג זה נמצאות בנקודות שונות בקטע. בקטעים האחרים יותר קשה להראות זיקות ברורות בין ע לבין קבוצות נוסח של במד"ר, משום שהם קצרים ומשום ש-ע מעבד חלק מקטעיו. מה שאין כן בציטוט ארוך המביא דברים בלשון אומרים.

הדוגמאות שהובאו ושלא הובאו כאן אין בהן כדי להכריע, אך הצטברות הראיות

להעדפה של קבוצה א' על פני קבוצה ב' היא ברורה. לא ירדנו לפרטי ההבדלים הזעירים בין נוסח פרוש האגדות לנוסחי פרושיו של ר' עזרא שבכתה"י. מבחינת עדי הנוסח של במד"ר ספק אם מותר לדון בהם כבכת של עדים כשרים שכן פעמים ש-ע נסמך על ר' עזרא ולא על בריו וכוחו שלו, ודינו לעתים כדין עד ששמע מפי עד. כל זאת כמובן באותם מקומות שיש רגלים להשערה כי אכן ר' עזריאל הסתמך על ר' עזרא.

ה ע ר ו ת:

1. על בעלותם של חכמים אלה על חיבורים שונים: חטי"ג פרק 6 והערות 7-9.
2. בדפוס וילנא דף ה' ע"ג, ש"ג 14 - ע"ד, ש"ג 38.
3. שער השואל הוא חיבור של ר' עזריאל ששיקרו תשובות לשואלים בעניני קבלה. הוא נדפס בספר דעת אמונה לר' מאיר אבן גבאי, ורשה תר"ן. על ר' מאיר ויצירתו ראה: א. גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, עמ' 412-418.
4. י. תשבי במבוא לפרוש האגדות לר' עזריאל, עמ' י"א-י"ב.
5. לפחות במקום נוסף אחד נוקט ר' עזריאל לשון "עוד אמר" אחרי דרשה מבמד"ר: תשבי, פרוש האגדות עמ' 118 ש"ג 21. תשבי מעיר: "לא מוצאתי מקור" (הערה 17). אבל יתכן שהמדובר בקטע מבמד"ר שהיה בפני ר"ע ואינו לפנינו. תשבי, מבוא עמ' י"א-י"ב. קטעי במד"ר שאינם לפנינו והובאו בספרות ימי הביניים: נספה מס. 2.
6. תשבי שם. 7. על החיבור ויחוסו לרמב"ן ראה הערה מס. 1. 8. דברי הרב שעוועל (כתבי רמב"ן ח"ב, עמ' תצ"ד הערה 23) תמוהים. 9. ראה נספח 2 קטע 3.
10. בשני המקומות מדובר בהרחבה על מחנה ישראל במדבר, ארבעת הדגלים, הרוחות ותכונותיהן (גם גיאוגרפיות ואקלימיות) ועל המלאכים הקשורים בכל דגל ורוח.
11. העניין נדון בכמה מקומות בחיבור זה. ראה חטיבה א', פרק 18.
12. דברים דומים מביא רמב"ן בפרושו לבמדבר ב', ומוציין: "עוד ראיתי במדרש".
13. הדרשה כולה אינה מופיעה בכתה"י של פרושי ר' עזרא. 14. על בעיות הנוסח בפרושי האגדות ראה הערות תשבי לגוף הפרוש. 15. ראה חטיבה א', פרק 15.
16. ב-ל הנוסח שונה מכל יתר העדים אבל הסדר נשמר. 17. ובתוך שיבוש זה נשתבשו אחדים מן המעתיקים שנית, בהמשך. 18. ב-א, ב הושלם החסר בגליון.

חטיבה ו', פרק 3: כ ת ב י ר מ ב "ן

מתוך 15 ההבאות במד"ר בפרושינו לתורה משתמש רמב"ן 5 פעמים בכינוי "מדבר סיני רבה", 4 פעמים ב"מדרש במדבר סיני", 3 פעמים "מדרש", פעם "מדרש רבה" ופעם "הגדה של במדבר סיני רבה". פעם אחת הוא מביא קטע במד"ר בכינוי "הגדה של ויקרא רבה", ואותו קטע מתכנה בדפוס ראשון "ויקרא רבה" סתם. בחידושינו לתלמוד מצטט רמב"ן את המדרש (לפרשת בלק) בלשון "וכדאמרינן באגדה במדבר סיני רבה". בדרשה לחתונה⁴ אין רמב"ן מזכיר את המקור. הוא משתמש ב"מד"ר או ב"מדרש אחר" בדיוניו על הטעמים השונים של קרבנות הנשיאים. ההבדלים בין נוסח פרושי רמב"ן במהדורות הרווחות לבין הדפוס הראשון אינם מכריעים ונעמוד עליהם באחדים מן הקטעים.

קטע מס. פרק, פסוק	רמב"ן	המקור בבמד"ר	כינוי המקור	נרשא
1.	א"ג	פ"א, ט"ז וכן קטע בכת"י שלא נדפס	הגדה של ויק"ר	"שאו" - לשון גדולה ותילוי ראש
2.	" "	פ"א, י"א	מדבר סיני רבה	"שאו"-לשון גדולה או מיתה
3.	" "	פ"ב, סוף י"ז	" "	מנין לצורך ושלא לצורך
4.	" מ"ה	פ"א, קטע בכת"י ואינו בדפוס	" "	המנין בכבוד לכל אחד
5.	ב"ב	פ"ב, י'	מדרש	4 רוחות, חיות, כסא, דגלים
6.	ח"י	פ"ו, ו'	מדרש רבה	גדולת אהרן בהעלאת הנרות
7.	י"א יז	פ"ו, כ"ה	במדבר סיני רבה	משל השומר ושכרו
8.	ט"ז א	פ"ח, ט"ז	מדרש	ויקח קורח - לבו נטלו
9.	כ"א	פ"ט, ט"ז	במדבר סיני רבה	כל העדה - עדה שלמה
10.	כ"א לד	" ל"ב	מדרש סיני רבה	יראת משה שמא מעלו וכו'
11.	כ"ב ד	פ"כ, ד	מדרש במדבר סיני רבה	משנהרה סיחון מלך בלק
12.	" כ	" י"ב	מדרש	(בד"ר: מדרש במדבר סיני)
13.	" לא	" ז'	מדרש במדבר סיני רבה	בדרך שאדם רוצה לילך מוליכין אותו
14.	כ"ד א	לא ברור	הגדה של במדבר סיני רבה	בלעם איבד רוח"ק ע"י בלק
15.	דברים ח"ג	פ"א, ב	מדרש במדבר סיני רבה	דיבור בלעם בשביל ישראל
				בזכות משה היו אוכלים המן

קטע מס. 1: חשיבותו משני פנים. האחד - הקטע אינו מופיע בבמד"ר כצורתו אצל רמב"ן. רמב"ן צרף כאן שתי יחידות מן המדרש ועשאן אחת. הראשונה (אין... כנך) אינה מופיעה בדפוס אלא בקטעים שנותרו בכתה"י, והשניה מופיעה לפנינו בפ"א, ט"ז.

חשיבותו השניה של הקטע היא בכינויו של המדרש. אם לא שהשם ויק"ר משמר מסורת אמיתית כלשהי הרי רמב"ן או אחד המעתיקים הקדומים טעה בשם המדרש, אולי משום ששכח כי עבר זמן קצר קודם לכן מויק"ר לבמד"ר. יצוין כי בקטע מס. 14 רמב"ן מכנה את המדרש "הגדה של במד"ר".

קטע מס. 2: נשווה שורה אחת מבמד"ר אצל רמב"ן לכמה כת"י. הקטע אינו בדפוס.

רמב"ן: "לא תהיה אומר לראש המשפחה כמה במשפחתך כמה בני יש לך"	
19:	" המשפחה "
מ, ל:	" במשפחתך "
א, ש:	" יש במשפחתך "
29:	" " " " " "

בכתה"י מקבוצה ב' מופיעה המילה ישי' פעמיים. בקב' א' היא נעדרת כליל; אצל רמב"ן היא מופיעה רק בפעם השניה, וב-29 - רק בפעם הראשונה. נוסח רמב"ן אינו זהה עם אף אחת מהקבוצות או עם מי מכתבי היד, אבל הוא קרוב יותר לקב' א'.

קטע מס. 5: הקטע מופיע גם במדרש כונן ובפסיקתא רבתי^ד. מאחר שרמב"ן ציין אותו (לא רק אותו) כמדרש סתם אין לדעת מאין הביאו.

קטע מס. 7: הקטע במבמד"ר ח"ב וברור שגם עבור רמב"ן במד"ר הוא חיבור אחד. בסוף הקטע יש הבדלים זעירים בין כתה"י של במד"ר לבין עצמם ולרמב"ן.

(בקטע זה ניכר יתרונו של נוסח דפוס ראשון של פרוש רמב"ן על פני מהדורות שעוועל. בד"ר נכתב "משל למלך שמסר פרדס... אמר לו המלך...". לשעוועל נתחלף המלך באדון. בכל נוסחי במד"ר ותנחומא שבידינו מדובר במלך ולא באדון^ס.)

קטע מס. 8: הקטע אינו מופיע בתנחומא והוא אחד מהתוספות של במד"ר על פני תנחומא בחלק ב'י^י. כאן קרוב נוסח ד"ר ל-29, ד. יתכן שהנוסח של שעוועל קרוב יותר לקבוצת נוסח ב' אך אין זה ודאי. רמב"ן מביא את הקטע בשם "מדרש" סתם, וכוונתו לבמד"ר. הרא"ס השיג כאן על דברי רמב"ן וגם הוא מזכיר רק "מדרש".

קטע מס. 14: רמב"ן כותב כאן: "וראיתי העניין הזה השנוי בספרי שאמרוהו בסגנון אחר בהגדה של במדבר רבה ואין לי להאריך". דבריו על העניין שבספרי מכוונים לספרי דברים, וזאת הברכה שנ"ז. ובדבריו על במד"ר כוונתו לקטע קצר מתוך פ"כ, א" (בלק). העניין בציטוט זה הוא בכינוי לבמד"ר. ביטוי זה נמצא במהדורות השונות של פרוש רמב"ן לתורה, שלא כבקטע מס. 1 לעיל.

הקטע מחידושי רמב"ן לתלמוד^ד מצוטט במבמד"ר פ"כ, י"ט (פ"ו ע"ג, ש' 25-30), והציטוט תואם את כל נוסחי במד"ר שלפנינו, להוציא פרט אחד: המילה 'טובען' (ש' 28) מופיעה כך בכל הדפוסים אבל בכל כתה"י וברמב"ן נכתב 'תובען'. בעל מתנות כהונה מציין כאן שהגירסה הנכונה היא בטי', אולי מפני שהכיר גם כתבי יד^י של המדרש שהחזיקו ככתה"י שבידינו בגירסת תי', והעדיף על נוסחיהם את נוסח הדפוס.

בתנחומא הנדפס, בלק י"ב, הגירסה היא "מזכירן". ואילו במהדורת בובר (שם י"ח) ובכתה"י שאותם ציין בובר (בהערה קי"ב) הגירסה היא תובען. גם זו הוכחה לכך שתנחומא של במד"ר אינו זהה לנדפס והוא קרוב יותר לתנחומא בובר^י.

המסקנות העולות מבדיקת כתבי רמב"ן לענייננו דומות לאלה שעלו בפרקים הקודמים. בעיני רמב"ן במד"ר הוא חיבור אחד ושמו אחד; הוא חיבור של רבותינו, קרוב לודאי משל חז"ל עצמם. נוסח ההבאות אצל רמב"ן קרוב יותר לקבוצה א' אך אין הוכחה חד-משמעית ליתרונו של נוסח זה. כנראה קרוב דפוס ראשון של רמב"ן לבמד"ר יותר מאשר מהדורת שעוועל אבל הדבר לא נבדק עד תומו.

ה ע ר ו ת:

1. נעזרנו באינדקסים שבכתבי רמב"ן במהדורת שעוועל, אעפ"י שאינם מלאים ואינם מדויקים. 2. ראה דברינו בעניין שמו של במד"ר במבוא לחיבור זה, פרק 3.
3. למסכת יבמות דף ס"א ע"א. 4. כתבי רמב"ן, שעוועל ח"א עמ' קל"ו-קל"ז.
5. כך הוא קורא למדרש. ראה פרושו לבמדבר ז', ב (שעוועל ח"ב, עמ' רי"ט).
6. רומא, לפני שנת 1460 (1470?).
7. על מהדורת דפוס זו ועל יתר מהדורות פרושי רמב"ן לתורה ראה הקדמתו של א. מ. הברמן למהדורת הצילום של הדפוס הראשון, הוצאת מקור, ירושלים. ללא תאריך.
8. ראה הערה 2 לעיל.
9. המקור לבמד"ר כאן הוא כנראה מדרש כונן. ראה פרקים 13, 15 בחטיבה א'.
10. גם במהדורה הנפוצה של מקראות גדולות נדפס המלך. שעוועל לא העיר דבר בעניין זה. בכלל הוא ממעיט להתייחס לשאלות נוסח פרוש הרמב"ן שאותו ההדיר. בראש מהדורתו הוא מונה מספר כתבי יד "ששמשו יסוד להוצאה זו", והוא מתאר אותם בקצרה אך אינו מסביר כלל את שיטת עבודתו בתחום זה.
11. ראה השלמותיו של אלבק ל"הדרשות בישראל", פרק 14 עמ' 126, והערה 71.
12. ראה הערה 3. 13. בעל מתנות כהונה מעיד בכמה מקומות בפרושו על כתיב שבידו.
14. ראה פרק 12 בחטיבה א' ושם הערה 26.

חטיבה ו', פרק 4: פ ר ו ש ר ב נ ו ב ח י י

מספר ההבאות הודאיות במבמד"ר בפרוש רבנו בחיי אינו גדול. ואולם דרשות רבות המובאות אצלו כ"מדרש" סתם, כדרכו במדרשים, מופיעות בתנחומא ובבמד"ר וקשה לקבוע למי מהם התכוון. במקומות מעטים ברור שרבנו בחיי הביא מבמד"ר אף כי לא ציין זאת מאידך, לפחות במקום אחד ר"ב מציין לבמד"ר ודבריו אינם בבמד"ר לפנינו: ר"ב שמות כ"ה, יח': "ובמד"ר דרשו חז"ל כי הכפורת שעל הארון כנגד השרפים שעל הכסא, שנאמר... (ישעיהו ו', ב) והם יועצי השכינה. שנים כרובים כנגד שמים וארץ שבהם מושבו של הקב"ה. והבן זה". ובנוסח זה גם בשני כת"י של כתבי רבנו בחיי.

בפרושו לדברים ל"ג, ה' ציין ר"ב לבמד"ר (פט"ו, י"ח, ותנחומא בהעלותך י"א). בדפוס כמו בכתיב אין אחידות בכינוי המדרש והשם מדרש רבה במקום במד"ר נמצא בכמה מקומות. אולי גם בדבריו לבמדבר א' א מתייחס רבנו בחיי לבמד"ר בשמו. הוא כותב: "ובמדרש במדבר סיני...". והדרשה נמצאת בתנחומא וברבה. את המילים "במדבר סיני" אפשר לקרוא ככנויו של המדרש, או כדבור המתחיל לדרשה.

תופעה דומה נמצא בראש פרוש רבנו בחיי לפרשת בהעלותך, שם נכתב: "כך אמרו במדרש בהעלותך אמר הקב"ה...". המילה בהעלותך היא מילה שאין לה הכרע, אלא שלפי סגנונו של רבנו בחיי יש להכריע כי המילה הנה "דבור המתחיל". אילו היה יסוד לצרוף "מדרש בהעלותך" היה עלינו לשקול שמא הכיר רבנו בחיי מדרש עצמאי לפרשה זו, או שקרא את שמותיהם של מדרשי במדבר רבה (דוקא בח"ב?) על שם הפרשיות.

תופעה כזו מצאנו עוד בפרשת נשוא: בפרוש לבמדבר ז', ג (שעוועל עמ' ל"ח) נכתב "... עד כאן במדרש נשוא ובמדרש שיר השירים רבה...". אלא שהמילים "במדרש נשוא ו..." חסרות בארבעת כת"י של הפרוש שבדקנו. מסתבר שלפנינו שיבוש מעתיק

ואולי תוספת בגליון שנשתלבה בגוף הטקסט של הפרוש. מדברי ר"ב ברור שהוא השתמש במדרש שיה"ש, וחלק מדבריו מובאים גם במד"ר. על כל פנים אין זו ראיה לקיומו של מדרש עצמאי לנשוא. יתכן שהמילים "במדרש נשוא" נוספו ע"י אדם שהכיר את 'מדרש בהעלותך' ואת 'מדרש במדבר סיני' של ר"ב ופרש אותם ככינויים למדרשים עצמאיים.

אין איפוא הוכחה לקיום מדרשים נפרדים לפרשיות במדבר שאותם כאילו הכיר ר"ב.

קושי נוסף בברור מקורותיו של רבנו בחיי נובע מן העובדה שפעמים שהוא מביא את המדרש כלשונו ופעמים שהוא מעבד אותו ומשנה את הדברים במדה ניכרת. נביא כאן שתי דוגמאות לשמוש במד"ר מבלי להזכיר את שמו. בראשונה אין שינוי ביחס למקור והזהוי פשוט מאוד. בשניה עיבד ר"ב את המקור והזהוי קשה.

דוגמה ראשונה, מפרשו למדבר ז' ומקורה במד"ר פי"ב, י"ד: "ד"א להקים את המשכן... והוא משכן הנער... לכפר על ישראל בימי גלותם...". הקטע כצורתו מוכר רק במד"ר, אם כי חלקו הראשון מוכר גם בספרות ההיכלות, תנח"ך, פסי"ר, בראשית רבתי. התוספת "לכפר על ישראל בימי גלותם" אינה בשום מקום מוקדם ממד"ר. בסוף הקטע כותב רבנו בחיי: "עד כאן לשון המדרש" וברור שהכוונה למד"ר.

דוגמה שניה, מפרוש ר"ב למדבר ב'ב (איש על דגלו באותות). המקור במד"ר פ"ב, ז. גם כאן ברור שר"ב מביא את במד"ר שכן גם דרשה זו, כצורתה ולפרטיה, אינה ידועה משום מקור מוקדם יותר. אלא שכאן עבד הפרשן את המדרש: הוא שינה את סדר הדגלים, השבטים והסמלים והעדיף לשמור על סדר המסעות שבתורה (שהוא סדר הדגלים), בעוד המדרש שמר על סדר השבטים כתולדותם¹.

לא מצאנו אף דוגמה שתוכיח כי רבנו בחיי הכיר את במד"ר ח"ב בתור במד"ר. בפרשו למדבר כ"א, א מזכיר רבנו בחיי את שם מדרש תנחומא על דרשה המופיעה בתנחומא וברבה לפנינו באותו מקום (חוקת), ויתכן שהכיר את שניהם והעדיף בחלק זה את תנחומא – אולי הבחין כרבים אחריו² בזהות (כמעט) במד"ר ח"ב / תנחומא.

סיכום הדברים: רבנו בחיי הכיר את במד"ר, השתמש בו ואף עיבד לפעמים קטעים מתוכו. רק לעיתים רחוקות הוא מזכיר אותו בשמו ובמקרים רבים קשה לקבוע מה הוא מקור דבריו. לפיכך ערכו של פרוש רבנו בחיי לתורה כעד נוסח הוא חלקי בלבד.

הערות:

1. פרשת תרומה. ח"ב עמ' רע"ח במהדורת שעוועל.
2. כת"י ששון 1165, מאה י"ד או ט"ו, וכת"י ששון 40/73 מהמאה הי"ז. התארוך על פי הכרטיסת שבמכון לתצלומי כת"י בירושלים. מקום מוצא לא נרשם.
3. עמ' תע"ח במהדורת שעוועל.
4. במהדורת שעוועל נדפס כאן "ומזה דרשו במדרש רבה", אך בארבעה כת"י של פרוש רבנו בחיי שבדקנו נמצא כתוב "במדבר סיני רבה". הרב שעוועל לא הסביר כיצד השתמש בדפוס ובהערות ממקורות שונים שצייין. לדבריו "שפר גורל הדפוס של פרוש רבנו בחיי יותר משל פרוש הרמב"ן על התורה". רבנו בחיי ח"א, מבוא עמ' 18-20.

5. ראה פרושי רבנו בחיי לבראשית ב' ז', ולדברים א' יא, ויש עוד כאלה. גם שמו"ר נקרא בשמו בפרוש לבראשית ל"ח,ל. בראשית רבה ואלה הדברים רבה נקראים כך בכמה מקומות. לא מצאנו את שמו של ויקרא רבה בפרוש אך רבנו בחיי מצטט לא מעט את ויק"ר ונראה שהעדר השם אינו אלא מקרה. הדבר לא נבדק בכתה"י.
6. כך אמרו במדרש: "בהעלותך - אמר הקב"ה..."; או: כך אמרו במדרש בהעלותך "אמר הקב"ה...". שעוועל במהדורתו פיסק את המשפט באופן שבהעלותך הוא שם המדרש. השוה תופעה זו לדומה לה בספר "בית זבול". חטיבה ג', פרק 8. ויש להעיר כי גם בספר אות אמת (דפוס שאלוניקי שנת שכ"ה, 1565, עמ' ע"א) מופיע הבטוי "מדרש נשוא", אבל שם ברור שאין הכוונה למדרש עצמאי לנשוא. וראה עוד בענין זה הערותיו של אברהם אפשטיין בקובץ על יד ב' 1886, הערות והגהות, עמ' 1.
8. והם שני כתה"י של ששון (1165, 40/73) שהוזכרו לעיל, כת"י אוקס-בודלי 1014, Hunt.64 (ספרד, מאות י"ד-ט"ו וכת"י פריס 229 (ירושלים, רנ"א, 1491). פרטים בכרססת שבמכון לתצלומי כתבי יד בירושלים.
9. רק בכת"י פריס 229 הנוסח כאן שונה במקצת: "והוא משכן הכבוד ויש אומרים הנער ששמו מטטרון שני' כי נער ישראל ואוהבהו"... שבו מקריב נפשותיהם של צדיקים לכפר על ישראל בימי גלותם...". פרטים נוספים בפרק 10 בחטיבה ב'.
10. פרט לשינוי אחד: כאן הסדר הוא דן-גד-נפתלי-אשר, ויתכן שהדבר קשור למסורות שונות בדבר סדר מנין השבטים. שינוי זה הוא כנראה הסיבה לכך שר"ב לא הביא את שבט לוי, דגלו וסמלו, שכן הלויים אינם שייכים לאף אחד מן הדגלים. גם את שמות אבני החושן בהתאמה לשבטים, הדגלים והצבעים השמיים וכן שינה מעט את הלשון. ראה א. אפשטיין, "ברייתות עתיקות", מקדמוניות ח"ב, עמ' ע"ו-פ"ב. לפי דעתו "לעיני הרמב"ם, מסדרו של במד"ר, התרגום המיוחס ליונתן, ואחרים... היו ברייתות עתיקות מענייני הדגלים והאפוד והחושן שנאבדו ולא הגיעו אלינו".
11. הראשון שציין את הדבר הוא כנראה בעל "אות אמת", במאה הט"ז.

חטיבה ו', פרק 5: דרשות ר' יהושע אבן שועיב

ר' יהושע א"ש נוהג להביא מדרשים ואגדות ולשלבם בדרשותיו שלו. לרוב אין הוא מציין את מקורותיו והוא מסתפק בהכללות "מדרש", "כאמרם ז"ל" וכיו"ב. קשת מקורותיו רחבה ומגוונת ואין ספק כי במד"ר הוא אחד ממקורותיו כפי שיתברר להלן. לא מצאנו איזכור מפורש של שם במד"ר בדרשותיו לפרשיות במדבר ונשוא, ואין הוכחה חד משמעית מדבריו לשמושו בבמד"ר, שכן הדרשות שהביא במדבר ובנשוא מוכרות גם ממקורות אחרים: תנחומא, כונן ועוד. זאת ועוד: כמחברים אחרים מעבד אבן שועיב את המקורות ולפיכך אין להיעזר בדרשות אלה כעד נוסח לבמד"ר ח"א.

בדרשה לפרשת עקב, לפסוק "ויאכילך את המן" (דברים ח', ג; דף פ"א ע"ב) ציטט א"ש את במד"ר פ"א, ב' ונקב בשמו, אף כי לא דייק בציטוטי.

אבן שועיב

במדבר רבה

...בזכות משה הייתם אוכלים את המן. מה... וכן דרשו במדבר סיני רבה בזכות שלא ראו אבות הקדושים שנאמר ויאכילך את משה אכלו המן מה שלא השיגו האבות המן אשר לא ידעת ולא ידעון אבותיך...". הקדושים דכתיב ולא ידעון אבותיך...".

דברי א"ש בנוסח זה לקוחים מכת"י וטיקן 42⁴ שהמדפיסים שבשוהו. בדפוס קושטא רפ"ב, 1523 נכתב: "...בזכות אכלו המן מה שלא השיגו האבות...". ובדפוס קראקא

של"ג, 1573 "תקנו" את הנוסח המשובש כך: "...בזכות אכלו המן השיגו מה שלא השיגו האבות...". המעתיקים השמיטו את שמו של משה; מדפיסי קושטא המשיכו לשבש ומדפיסי קראקא שמצאו לפנייהם נוסח בלתי מובן פתרו אותו בדרכם שלהם. הצד השווה שבכלם הוא שאינם יכולים לשמש עדי נוסח מדויקים לבמד"ר, (ואף לא לדרשות א"ש עצמן).

לפסוק "ועתה הנני הולך לעמי" (במדבר כ"ד, יד; דף ע"ג, סוף ע"ה) מביא א"ש את במד"ר ח"ב (פ"כ, י"ט; פ"ו ע"ב, ש"י 17-18): "וכך אמרו במדבר סיני רבה בלעם נזקק לרוח הקודש וחרז להיות קוסם כבתחילה וזהו הנני הולך לעמי". אבל המשפט "וזהו הנני הולך לעמי" אינו חלק ממנה. כלומר גם במקום שא"ש מצטט בדיוק יש להבחין בגבולות הקטע המצוטט. ברור שבמד"ר של אבן שועיב הוא מדרש שלם ואחיד.

הערות:

1. בכתה"י השונים אין כאן הבדלים משמעותיים בהשוואה לדפוס.
2. משנת רכ"ג, 1463. הקטע בעמ' II234.
3. הובא אצל ש. אברמסון בהקדמתו למדורת מקור תשכ"ט (עמ' 15), צילום דפוס קראקא משנת של"ג, 1573. אברמסון רשם בפתיחה מקורות שונים שהמחבר השתמש בהם ועמד גם על הבעיות של זהו המקורות.

חטיבה ו', פרק 6: פרוש רבי יצחק בן ידעיה לאגדות

פרושי ר' יצחק בן ידעיה לאגדות טרם נדפסו. מרק ספירשטיין שעסק בהרחבה ביצירתו של ר"י בן ידעיה הסתמך בעיקר על כת"י הסמינר בניו יורק שסימנו Heb.MS. 5028. ספירשטיין לא התעניין בנוסח המדרשים שבפרוש והוא טרם נבדק.

במכון לתצלומי כת"י נמצאים סרטי צילום של שמונה כת"י הכוללים את פרושי ר' יצחק או את רובם. לא כולם שלמים ולא כולם קריאים. נוסף לאלה נמצאים קטעים של הפרוש למדרשי רבה בכת"י אחד (להלן מס. 9). תצלום כת"י ניו יורק חסר במכון. לא בדקנו בשיטתיות את כל כתה"י אבל ע"פ בדיקות מדגמיות נראה שרוב כתה"י אינם שונים במדה ניכרת ורוב שינויי נוסח המדרש הנם פרי שיבושים ולא מסורות ממשיות.

הפרוש בנוי מציטוטים ישירים מן המדרש בתור "דבור המתחיל", שאחריהם באים דברי המפרש. בחיבור זה אנו מתייחסים רק אל "דיבורים" אלה. מספר המילים בהם כמה עשרות בדרך כלל. אחדים מהם מקיפים יחידות מדרש שלמות.

הציטטים בכל כתה"י אינם שומרים בדיקנות על נוסח המדרש. לעיתים הכותב מקצר ע"י וכו', וגו', לעיתים הוא מדלג על מילים ואף על שורות שלמות מתוך המדרש. יש שהוא מוסיף מילים משלו לתוך הציטט ואת אלה ניתן בדרך כלל לזהות: בהם איחולי גאולה במהרה בימינו וכד'. מסתבר שחלק מן השינויים הם מעשי ידי המחבר עצמו. על אף מגבלותיו עולה מהימנות הפרוש כעד נוסח לבמד"ר על זו של החיבורים שהוזכרו בפרקים הקודמים של חטיבה זו. לפרושי בן ידעיה נודעת חשיבות גם מבחינות אחרות.

ר' יצחק מרבה לצטט מפרשת במדבר, ממעיט יחסית לצטט מנשוא ואינו מצטט כלל מיתר פרשיות ספר במדבר! עובדה זו ברורה לחלוטין בכל כתבי היד. בחלקם המעבר מפרשת נשוא לפרשת דברים הוא רצוף! הדרשות לבהעלותך - מסעי מובאות מתנחומא. מפרשת במדבר מצטט ר"י בן ידעיה 28 או 29 קטעים (ע"פ כה"י השונים). שלושה מאלה לקוחים (כל הקטע או רובו) מן החומר שבכתה"י שבפ"א, ואחר מהחומר שבכתה"י בפ"ה. מנשוא - 8 או 9 קטעים (ע"פ כה"י השונים) ובסך הכל 36 או 37 קטעי במד"ר.

אחד מקטעי נשוא פותח במילים "נשוא את ראש בני קהת" והוא מופיע במקומו בפרשת במדבר בכתה"י שסומנו ברשימה דלהלן 8, 6, 3, 2. ב-5, 4 מופיע הקטע לקראת סוף פרשת נשוא דוקא, אלא שבמס. 5 הציטוט מהתורה הנו "נשוא את ראש בני גרשם" (כך!). במס. 1 חסר הקטע כליל, ו-9, 7 אינם מגיעים לסוף פרשת נשוא. גם בעוד מקומות לא נשמר סדר הקטעים, אם כי שינויי הסדר אינם גדולים. חריגה בולטת: קטע מבמד"ר פ"י, א' (ל"ד ע"ב, ש' 1-5) (משל האלמנה, בנה והדיין) שולב בפרוש בין דרשות להושע שבפ"ב. מחקר נוסף בממצאים אלה יאפשר אולי חלוקת כה"י לענפי נוסח.

אפשר לקבוע בוודאות כי סדר הקטעים אצל ר"י בן ידעיה בפרשת במדבר תואם את הסדר שבכתה"י של במד"ר ולא את סדר הדפוס. וכאמור כולל הפרוש גם ארבעה קטעים מן החומר שבכתה"י בלבד. ברור איפוא שבן ידעיה הכיר את במד"ר ח"א במלואו. עם זאת קשה להסביר את העדפתו הבולטת של המדרש לפרשת במדבר על המדרש לנשוא. קטעי במדבר אצל ר"י בן ידעיה מכסים כ-2.3% מן המדרש, ואילו קטעי נשוא מכסים רק 0.5%. כהסבר חלקי לתופעה נציין כי בן ידעיה מפרש רק את האגדות ובפרשת נשוא אחוז ניכר של החומר הוא הלכתי. ואכן, אף קטע הלכתי אחד לא מובא אצל בן ידעיה בפרשיות אלה. וכן: משום מה אין המפרש עוסק בפרשיות י"ב-י"ד שבסוף המדרש לנשוא.

רוב הקטעים שבן ידעיה מצטט אינם מאופיינים בחילופי הנוסחאות שבין קבוצות הנוסח של במד"ר. ואולם במקום אחד הוא מצטט כשתי שורות אשר א השמיטן, כנראה על ידי הדומות. הקטע לקוח מבמד"ר פ"ב, ו' (ד' ע"ד, ש' 15-22). המילים "מציאה גדולה... שנאמר כענבים במדבר... ימצאהו בארץ מדבר" חסרות ב-א, ב, 2, פ, ש ונמצאות ב-ד, מ, 1, ואינן נכללות ביתר כה"י. ברור שר' יצחק מכיר את במד"ר לפי קבוצת נוסח א.

בפ"א, ב' (ב' ע"ד, ש' 8, 12) נכתב ברוב כה"י של במד"ר וברוב כה"י הפרוש: "כאן אני בונה אכסניא, כאן אני דר", ואח"כ "בונה אכסניא ודר בו". רק ב-19 נכתב בפעם השניה "בונה פלטרין ואכסניא" ופלטרין זו אינה מוכרת משום עד נוסח. במקום זה ברור שנוסח הפרוש שונה גם מנוסח הדפוסים ששבשו את המילה אכסניא: בראשונה הדפיסו "כס נאה" ובשניה "כנסיה". מקור הקטע הוא בתנחומא ושם הנוסח הנכון: אכסניא. המפרש ציטט מבמד"ר ונוסח במד"ר שהיה לפניו כאן שונה מ-19.

יש קרבה בין בן ידעיה ובין ד, ושלא ככתה"י של במד"ר. המפרש מצטט מפ"ב סוף ב' ותחילת ג' והוא משמיט את השורה המופיעה בכל כה"י אך לא ב-ד: "שהיו נכרין

בני ראובן לעצמם, בני שמעון לעצמם. ומנין...". החסר מובא במבד"ר גם בילקוט תלמוד תורה ובכך קרוב הילקוט לנוסח הפרוש ו-ד.

לסיכום: ברור שבפני ר' יצחק בן ידעיה היה ספר במד"ר שכלל את החלקים החסרים בדפוס מפרשיות א"ה. נראה שבמד"ר שבידיו לא כלל את חלק ב' של המדרש ויתכן שגם הפרשיות האחרונות של נשוא (י"ב - י"ד) לא נכללו בו. אין קשר בין כת"י הפרוש, מקצתם או אחד מהם לבין אחת מקבוצות הנוסח של במד"ר אם כי הם קרובים לקבוצה א'.

תוספת לפרק: כתבי היד של פרוש ר' יצחק בן ידעיה שצילומיהם נמצאים במכון:

1. פארמה 217 (2242). לפי הקטלוג כתה"י הוא ספרדי מהמאות י"ד-ט"ו. זהו כת"י גדול ונוח לשימוש. פתיחות הקטעים מצויינות באותיות גדולות. לפי הכותרת שבכתה"י זהו פרוש הגדות לאן בונט אברם ז"ל, וכינוי זה מופיע גם בכת"י אחרים.
2. פארמה 222 (2689). גם זה כת"י ספרדי מהמאות י"ד-ט"ו, על פי הקטלוג שבמכון. בסופו קולופון ללא ציון תאריך ומקום. על פי כותרתו הוא מכיל "פרוש המדרשות לר' ידעיה ב"ר אברהם הבדרשי". גם הוא נוח לשימוש אבל בסקירה כוללת נראה פחות אמין מן הקודם וניכרות בו שגיאות מעתיק.
3. פריס 738. כולל ספרים שונים ובהם פרושי התלמוד והמדרש לר' ידעיה. הפרוש לבמד"ר אינו שלם והוא מגיע עד פרשה י"א בלבד. בכמה מקומות סוטה כת"י זה מכל חבריו ומוסיף משלו (?), אבל הללו אינם רבים. על פי קטלוג הספריה הלאומית בפריס הנייר של כת"י זה הוא מן המאה הט"ז. כתה"י קריא ונוח לשימוש.
4. אסקוריאל 6-3-8. גם זה כת"י ספרדי מן המאה הט"ו (על פי קטלוג המכון) וגם כאן כתה"י נוח לשימוש. בעיקרו הוא קרוב ליתר כתה"י בנוסחיו אבל ניכרת בו יד של מעתיק (?). שקיצר מדעתו בכמה מקומות. ניכרות גם טעויות העתקה רגילות.
5. המבורג 69. כותרתו: "מדרשי רבה ותנחומא וכו' וספרי על דרך החכמה לנ' בוניט". לפי הקטלוג גם הוא מן המאה הט"ו. גם כת"י זה נוח וקריא וניכרות בו שגיאות לא מעטות. אחדים מן השינויים שבכת"י זה הם יחידאיים ונראים כמייצגי מסורת עצמאית, אך כדי לקבוע זאת יש צורך במחקר נוסף. ביניהם שינויים בשמות חכמים: ר' יוחנן - ר' ישמעל (כך!); ר' יהודה - ר' אלעזר. לא מצאנו מקבילות לשינויים כאלה במד"ר על נוסחיו, בכתה"י האחרים של פרוש בן ידעיה ובמקבילות.
6. אוקספורד-בודלי. 157. "פרושי מדרשות רבא ותנחומא על דרך החכמה לנ' בונט". מכיל גם פרושים למדרשים אחרים. כתה"י הנו איטלקי מן המאה הט"ו-ט"ז ובסופו חתימת צנזור איטלקי משנת 1620. מידת "קריאותו" של כתה"י משתנה בין חלקיו השונים אבל לרוב הוא נוח למדי.
7. אוקספורד-בודלי 158. כת"י ספרדי מן המאה הט"ו, כולל רק כמחצית מפרוש המדרש לבמד"ר. נוח לקריאה. בתחילתו הועתקו הפרושים לתנחומא ולספרי.
8. וטיקן 293. גם הוא מן המאה הט"ו. כתה"י ובעיקר צילומו קשים לקריאה. כנראה אינו שונה בנוסחיו ובסדרו הפנימי מחבריו אך הדבר לא נבדק עד תום.
9. קיימברידג' Add. 532. קטעים קצרים ולא מסודרים. רק מעט חומר במד"ר.

הערות:

1. ספירשטיין Decoding, עמ' 21-22; R. Isaac; עמ' 33-34. בעמ' 21 ספירשטיין רשם את כתה"י המכיל את פרושי האגדות לתלמוד והוא כת"י אסקוריאל Heb. MS G IV 3. שלא כקטעי ילקוט המכירי או ילקוט תלמוד תורה אשר ידונו בהמשך.
2. מ. ספירשטיין וי. אלבוים (ראה חטיבה ג' פרק 9 הערה 1) וכן שנאן במבוא לשמו"ר כותבים שרוב פרושו של ר' יצחק בן ידעיה למדרשים אבד, ונותרו רק סוף ויק"ר ותחילת במד"ר. זה אינו המצב ברוב כתה"י שבהם יש דרשות לחמשת חומשי תורה! יתכן שזהו המצב בכת"י הסמינר שבו השתמש ספירשטיין. ראה הערה 8 להלן.
3. מאחר שהפרושים לרוב מדרשי התורה קיימים, בולטים בהעדרם קטעי במד"ר ח"ב.
4. הסטיה בכל כתה"י. היא נגרמה משום שהקטע מפ"י מכיל דרשות להושע (פרק י"ב). ואולי משמר הפרוש מגבשי דרשות להושע שהיו בתוך במד"ר? ואולי נשתמרו בבמד"ר חלקים גדולים של מדרש אבוד לספר הושע?
5. הקטע מופיע גם בתנחומא אך ר' יצחק הביאו מרבה.

7. על ילקוט תלמוד תורה ועל מחברו, ר' יעקב סיקילי, ראה חטיבה ג פרק 8. על חשיבותו של הילקוט לברור נוסח במד"ר - להלן פרק 8.
8. רשימה זו מתייחסת לכתה"י אשר סרטי צילומיהם נמצאים במכון לתצלומי כת"י. את כלם בדקנו והדיון דלעיל מסתמך עליהם. לא כללנו כאן את כת"י הסמינר שבו השתמש מ. ספירשטיין, שאינו נמצא בירושלים (ראה דברינו בראש פרק זה ובהערה 3) ויתכן שקיימים כת"י נוספים שאינם מיוצגים במכון.
9. לדוגמה, בקטע שהביא מפרשה א', ד' (ג' ע"ב, ש"ט 25-29): "בג' דברים נתנה תורה, באש...מנין יוהר סיני עשן כולו" (שמות י"ט, יח) מוסיף כת"י זה, ורק הוא, שני פסוקים: "ודבריו שמעת מתוך האש" (דברים ד', לו) וכן "כי תלך במו אש לא תכווה" (ישעיהו מ"ג, ב). פסוקים אלה לא הובאו באף אחד מנוסחי במד"ר.

חטיבה ו', פרק 7: ילקוט המכירי

לדברי אלבק¹ היה כתה"י של בראשית רבה שבו השתמש בעל ילקוט המכירי שווה בעיקרו לכת"י א, המכיל גם את ב"ר. ולדברי מרגליות² נוסח ויק"ר ביל"מ ובילקוט שמעוני קרוב לזה של כת"י פ של ויק"ר (הוא כת"י פריס 147, פ שלנו).

כבר ציינו חוקרים³ שבדרך כלל מצטט המכירי את מקורותיו מבלי לעבדם פרט לקיצורים פשוטים של פסוקים וכיו"ב. כן התברר שאין לסמוך על ציטוטי הילקוט בדפוס⁴ והערה זו כוחה יפה גם באשר לבמד"ר, אם כי הסטיות כאן מעטות⁵. אורך הקטעים במכירי משתנה משורה אחת ועד מספר עמודים. לרוב - מספר שורות.

המכירי מרבה לצטט את במד"ר. בתהילים נמנו 83 ציטטים; במשלי, בו נשתמר יל"מ למעט יותר ממחצית הספר - 35. גם בילקוט ישעיהו, בו נשתמרו כ-40 מתוך 66 פרקיו, נמנו 35 ובתרי עשר - 70 קטעים⁶. סך הכל: 223 קטעים מצוטטים!⁷. מאלה יש מצוטטים יותר מפעם אחת במכירי. לעיתים מפנה המלקט אל הבאה במקום אחר בספר ואינו חוזר על הדברים, אך לא תמיד. יש מקרים בהם מופיעה אותה דרשה מספר פעמים. דוגמה: את הדרשה במד"ר פ"ג, ב' (אשרי תבחר ותקרב) מצטט הילקוט בתהילים ס"ה, והוא חוזר ומפנה אליה בעוד ארבעה מקומות בדרשות לתהילים: ע"ח, ק"ו, קי"ט (י"), קל"ה.

מתוך 223 איזכורי במד"ר שנמצאו, מתייחסים 188 (84%~), לפרשיות במדבר ונשא ורק 34, (16%~), ליתר פרשיות במדבר. היחס דומה לזה שבין שני חלקי המדרש עצמו: חלק א' מקיף כ-73% מן הספר, וחלק ב' - כ-27% ממנו⁸. בתוך במד"ר ח"ב מסתמנת נטיה להעדיף את הפרשיות הראשונות על פני האחרונות: מפרשת שלח מובאים 9 קטעים; מבהלותך 8; מקורח 5; מסעי 4; פנחס 3; חוקת ובלק - 2 מכל אחת; מטות 1.

אחדות מההבאות לקוחות מהקטעים שלא נדפסו ומופיעים בכתה"י. בדבר זה נכשל ש. בובר שלא ידע את הקטעים, וכתב בהערותיו לתהילים ק"ג לג "...לא נמצא שמץ מנהו במדרש במד"ר" אך הדבר נמצא בהרחבה לפי"ב, ד". דוגמה נוספת: במכירי תהלים קמ"ז, ל מובא קטע אשר רק חלקו נמצא בדפוס במד"ר. בובר העיר כי הנוסח במכירי שונה מזה שבמד"ר הנדפס. אבל ע"פ נוסח כתה"י הכל אתי שפיר.

ערך רב ליל"מ בברור נוסח במד"ר בפרשיות קרח ובלק שבהן הוספות שאינן לפנינו בתנחומא: בפרשה י"ח, ט"ו-י"ח (קורח), ובפרשה כ"ה, ה-ו' (בלק). אלבק שער שהוספות אלה נובעות ממדרשו של ר' משה הדרשן. התוספת בפ"כ, ה' מורכבת משלוש יחידות: הראשונה (פ"ג ע"ד, שי"ג-31) היא דרשה מקורית. השניה (סוף דף פ"ג-פ"ד ע"א, ש' 5-1) מויק"ר פכ"ז, ו'. והשלישית שוב דרשה מקורית, מ"וכי יצא" עד סוף הפסקה. במכירי מיכה ו', ג הובא הקטע מויק"ר בשנויים קלים, עם חלק מהיחידה שלאחריו (עד "קרבן עליהם"). יחידות אלה היו מסודרות לפנינו כפי שהן לפנינו, בכתה"י ובדפוס.

גם פי"ח שהכיר המכירי הכילה לפחות חלק מהתוספות שאותן ציין אלבק. הקטע מתוך פסקה ט"ז מ"אמר ר' לוי" ועד סוף הפסקה מצוטט בילקוט זכריה ד', יז בשם במד"רס"י. כאן ציין אלבק שהתוספת אינה בתנחומא, אך היא נמצאת שם בכתה"י ר, ה"י.

בובר סבור היה כי גם אחדות מההבאות של המכירי בשם תנחומא מקורן ברבה - כך הוא מציין לקטע תנחומא שהובא בילקוט המכירי בתהילים נ"ה, ו'. ואמנם הקטע אינו מובא בהוספות מכתה"י של תנחומא שאותן הביא בובר במהדורת תנחומא שלו. מאידך, יש שמכירי מביא כרבה קטעים הנמצאים בתנחומא וברבה. דוגמה: דרשת חיבת ישראל ותילוי ראשם (במד"ר פ"א ט"ו וגם תנחומא), מובאת כבמד"ר במכירי תהילים קמ"ח כד. גם דרשת שמותיו של הר סיני נמצאת בבמד"ר (פ"א, ח) ובתנחומא. בישעיהו ס"י ב הובאה בממד"ר בלבד; בתהילים ס"ח, ד הובאה בשם תנחומא ורק בסוף הקטע נכתב "וכן בבמדבר סיני רבה". וגם בתהילים ס"ח, ו: ציטוט תנחומא ורק בסיום: "וכן במדרש סיני רבה".

גם אם צדק בובר בהשערותו קשה לקבוע שיטה אחידה בדרכי הבאתם של שני המדרשים אצל המכירי, במיוחד כאשר יש חפיפה ביניהם.

המכירי מביא בממד"ר גם קטעים שאינם לפנינו במדרש, לא בכתה"י ולא בדפוס. חלקם של אלה ידוע ממקורות אחרים אך לא כולם. כאן ידונו שני קטעים כדוגמאות והשאר יובאו במקומם¹¹. התופעה אינה יחודית למכירי כפי שנראה בהמשך.

במכירי ישעיהו ה', ד מובאת דרשה שאינה בבמד"ר בכתה"י או ב-ד, וישנה בהוספה לפרשת שלח מכתה"י רס"י. רוב החומר שבתוספת משולב בבמד"ר פט"ז, כ"ד, פרט לקטע הנדון. אבל במכירי הקטע משולב במלואו: במד"ר של יל"מ הכיל את היחידה במלואה.

במכירי משלי כ"ג יש מספר הבאות מממד"ר פ"י. בפסוק ל"א מובאת דרשה מויק"ר (פי"ב, א), ובה המעשה בשיכור שבניו הניחוהו בבית הקברות ונזדמן לו שם יינם של סוחרים מבוהלים. הסיפור מופיע בויק"ר שם אבל חסר בבמד"ר פ"י - שם הובא רק החלק הראשון של הדרשה מויק"ר (במד"ר פ"י, ג'; ל"ה ע"ג, שי"ג-19-24 בהשמטות). ואילו במכירי מופיעה הדרשה בשלמותה ואף הסיפור בכללה, הכל מממד"ר. יתכן שהמלקט השלים את המעשה מויק"ר. אבל יתכן שבמד"ר שלפניו הכיל את הדרשה במלואה.

נמצא שנוסח במד"ר שבידי המכירי אינו תלוי באף אחד מן הנוסחים שלפנינו,

הוא רחב מזה של ד ואף מזה שבכתה"י וכולל גם קטעים שנמצאים בקב"א ונשמטו מקב"ב כגון פ"ה, סוף ח' המצוטט כבמד"ר במכירי משלי א', ז"ל. וכן קטע מפ"ה, ו' (ט"ז ע"ד, ש' 19-23) החסר בקב"ב. במכירי לישיעיהו מ"ח, ט מובא הקטע השלם. גם את חיסורי המדפיסים נמצא במכירי: בפ"ז, א' דלג ד ע"י הדומות על קטע בן מספר שורות, שנמצא בכתה"י. הקטע נמצא במכירי משלי (כ"ה, ד).

המכירי אינו תלוי ב-19. במכירי משלי כ"ה ה' מובא קטע מתדב"א 14 המשולב בבמד"ר פ"ד, כ' (י"ג ע"ב, ש' 5-ע"ג, ש' 15). המכירי מצטט את הקטע מתוך במד"ר במלואו בעוד פ' החסיר את המילים "העובר לפני התיבה" (ש' 29), ואת הקטע מ"עשה כאותו עניין" ועד "וכן כל שמונת ימי החג" (ש' 31-34).

הקטע הבא נמצא בקצרה בויק"ר פט"ו, ב' ומובא בבמד"ר פ"ז, ד' (כ' ע"ב, ש' 11-23) באריכות מה ובשינויים מסוימים. מכירי ישיעיהו י"ז, י"א מצטט את הקטע בבמד"ר, כולל דברים שאינם בויק"ר ובבמד"ר. לקטע זה חשיבות גם מבחינה אחרת: לרוב הוא תואם את כת"י ל של ויק"ר (לונדון 340) ששימש יסוד למהדורת מרגליות. וקרוב אל א, כגון במילה 'קוזמקלטור', וכן ל-כ (מינכן 117), כגון במילים 'אמר לו', 'אע"פ'. אלא שבמד"ר השמיט שרידים קדומים של נוסח ארץ ישראל שנשתמרו ב-ל: ר' ליעזר, ואפעלפי ועוד. גם המכירי, אשר הכיר את הקטע דרך במד"ר נהג כן. וכך מחזקים במד"ר והמכירי את נוסח ל של ויק"ר למרות השינויים הנזכרים.

גם בקטע זה המכירי אינו תלוי בעדי הנוסח המוכרים של במד"ר. הוא משלים דילוגים ושונה בפרטים אחרים מכל העדים, ומאידך הוא מדלג על מילים הנמצאות בכל עדי הנוסח של במד"ר. המכירי וכן ד משמיטים את שם ר' יוחנן (ש' 11). קשר מכירי-מ"ז: במד"ר פ"ה, ו' (ט"ז ע"ד, ש' 16-17): "...והגבה מהם... בגלות כדי לנקותם". רק ב-מ ובמכירי ישיעיהו מ"ח, ט נכתב "בגלותם". אין בדוגמה זו די כדי להכריע.

הקטע הקודם (מויק"ר) מופיע גם בפרושי ר' יצחק בן ידעיה לאגדות, אבל שם הוא מצוטט בקיצור ובעיבוד, כפי שהראינו במקומו.

סיכום - ילקוט המכירי ונוסח במדבר רבה:

נוסח במד"ר שבידי המכירי קרוב אל קבוצת הנוסח א' ורחוק מקבוצה ב' ובכך אינו שונה המכירי מרוב הספרים מימי הביניים המשתמשים בבמד"ר. נוסח המכירי אינו זהה עם אף אחד מן העדים אך קרוב למדי אל מ, ד. בעל הילקוט מכיר את במד"ר על שני חלקיו ועל כל ההשמטות של שתי קבוצות הנוסח ובמיוחד קבוצה ב'. הוא מכיר קטעי במד"ר שאינם לפנינו לא בכתה"י ולא בדפוסים, ואחדים מהם אף אינם מוכרים מכל מקום שהוא, אם כי הדבר פחות חד-משמעי מאשר בספרים אחרים. מהימנותו של המכירי כעד נוסח רבה כיון שהוא נוהג לצטט את מקורותיו בלא לעבדם ולהזכיר את שם המקור. עקב אמינותו ושימושן הרב בבמד"ר המכירי הוא עד נוסח נכבד של במד"ר.

ש. אברמסון הציע¹⁸ להיעזר בבמד"ר כדי להשלים קטע חסר מיל"מ למשלי. ההשלמה אפשרית גם ע"פ מדרש תהילים, אך בבמד"ר הנוסח עדיף וקרוב יותר לחסר במכירי.

ה ע ר ו ת:

1. אלבק במבוא לב"ר, עמ' 111. בהערה 1 כותב אלבק: "...ז"א ברוב המקומות כי לא בכל מקום השתמש כנראה המכירי בכת"י אחד (וכ"ה במקורי הילקוט שמעוני). ויקרא רבה במהדורתו, כך ה' עמ' XXXVIII. 3. מ. כהנא, אקדמות, עמ' 52. ראה הערה 6 והמקורות שצוינו שם. 4. כהנא, שם עמ' 51.
5. דוגמה לשיבוש: במהדורת הדפוס של י.ז. כהנא, מכירי ישעיהו מ"ח, ט" מצטט יל"מ את במד"ר פ"ה, ו' (ט"ז ע"ד): "...ולכן האריך הקב"ה אפו עם ישראל שלא טרדם ורבה מהם קימעה קימעה בגלות כדי לנקותם...". בכת"י יל"מ ישעיהו (וכן ב-מ) נכתב "בגלותם". ואילו ביתר כהנ"י ובדפוס במד"ר נכתב "בגלות". בדפוס המכירי נשמטה המילה כליל. לפי זה כהנ"י של במד"ר הקרוב ביותר למכירי הוא מ.
6. השימוש בבמד"ר בתרי עשר אינו אחיד: הושע 16; מלאכי 15; זכריה 13; מיכה 11; עמוס 5; חבקוק 4; יואל ונחום 2,2; צפניה ונחמי 1,1; בעובדיה ויונה אין במד"ר לאלה יש להוסיף מספר נעלם של קטעים מחלקי יל"מ למשלי, הושע וישעיהו שאבדו.
8. ראה מבוא, פרק 1.
9. אלבק בהשלמותיו ל"הדרשות בישראל" של צונץ, פרק 14, עמ' 126 והערה 71 שם.
10. הקטע מובא בפרוש רמב"ן לתורה כ"מדרש" סתם. 11. בנספח מס. 2.
12. תנח" בובר דף ל"ט ע"א קטע ג', ש' 11-17.
13. הקטע נתפרסם מכתה"י על ידי ר' יצחק בדהאב. כהנא, אקדמות עמ' 50, פרט ו'.
14. סדר אליהו רבה, מהד' איש-שלום, (פי"ג) פי"ד, עמ' 65. על השימוש בסדר אליהו בבמד"ר ראה חטיבה א' פרק 14.
15. מקבילה בשינויים מסוימים נמצאת בדב"ר ליברמן עמ' 8, אבל המקור הוא ויק"ר.
16. על כת"י זה ועל כהנ"י של ויק"ר בכלל: מרגליות במבואו למהדורת ויק"ר שלו.
17. כך גם בכת"י ס (סינסינטי Acc. 485). שריד זה תואר בחטיבה ה', פרק 20 ושם הראינו כי הוא הועתק, קרוב לודאי, מן הדפוס.
18. אברמסון, בירורים, סיני ס"ו תש"ל, עמ' ק"ה-ק"ו. וראה חט"י ג' פרק 8 והערה 3.

חטיבה ו', פרק 8: י ל ק ו ט ת ל מ ו ד ת ו ר ה

ילקוט ת"ת לר' יעקב סיקילי הנו חיבור רחב הבנוי על סדר פרשיות התורה ומחולק לפי חומשי התורה. לדברי המחבר הוא אסף בילקוטו דברים מתוך 234 ספרים. בהקדמתו לילקוטי במדבר ודברים הוא מונה ומפרט את מקורותיו, שבהם גם מדרשי "רבה" לתורה, שאותם מנה כחמישה ספרים נפרדים. בסוף כל קטע מציין המחבר את מקורו או מקורותיו. כשהוא מצטט את המדרש לחומש שבו הוא עומד הציון הוא "רבה". כשהוא מצטט מהמדרש לחומש אחר הוא מציין גם לפרשה: "רבה פרשת קורח" למשל.

בהקדמות ארוכות מתאר המחבר את שיטת עבודתו: "...ועתה הנה הבאתי מראשית פרי כל מאמר ומאמר בשלמותו, אות באות תיבה בתיבה בלי חילוף ויתרון ותמורה וחסרון אלא העתקתיו כמות שהוא קצר וארוך... ואם יסתפק לו <לקורא> דבר... יעיין במקומות שהעתקתי אותו מהם, שהרי זכרתי על כל דבר ודבר היכן נאמ' ומהיכן הבאתיו, אם במקום אחד או בשנים ובשלושה... הכל כתבתי בסוף כל מאמ' ומאמ'...".

למרות זאת נמצא בית"ת קיצורים, דימוגים והשמטות ורק לחלק מן הקיצורים נוספה המילה וכו'. הרבה מן הקיצורים וההשמטות יש לייחס למעתיק החיבור, אבל את

הדילוגים הפנימיים בתוך הקטעים ובהם גם דילוגים לאחור, קשה יותר לייחס למעתיק וכנראה לא ראה המחבר בדילוגים סטיה מעקרונות עבודתו. לעיתים רחוקות הוא מדלג מפרשה לפרשה ואף חוזר אל הפרשה שממנה יצא (לתופעה זו יתכן גם הסבר אחר. להלן בדוגמה הראשונה). כפי שמציין המחבר לעיתים הוא מביא משנים או משלושה מקורות. כבר הראו הורוביץ וכהנא כי במקרים כאלה העתיק המחבר מן המקור הראשון שציין וכי בשני ובשלישי נמצאים חלקים מן החומר. מסקנה זו מתאשרת בקטעי במד"ר שבדקנו.

גם ית"ת מרבה להביא חומר מבמד"ר, אם כי הרבה פחות מאשר המכירי. ית"י מביא 63 קטעים מבמד"ר כולו וכללית אפשר לומר כי המלקט מכיר את במד"ר כולו כסדר אחד אך בתוך הספר ניכרת בעליל העדפה של ח"א על ח"ב ובתוך ח"א מועדפת פ" במדבר. הספירה והחישובים נעשו בכל הקטעים שציין המחבר כ"רבה", גם אם רשם "רבה" כמקור שני או שלישי. בח"ב ציין המחבר לקטעים רבים המוכרים הן ברבה הן בתנחומא בתור "ילמדנו" (לא תנחומא) בלבד, ויתכן שהוא מכיר אותם בשני המקורות.

רוב החומר שהביא הסיקילי מבמד"ר נמצא לפנינו וניתן לזהותו בנקל, אבל יש קטעים שהוצגו בית"ת כבמד"ר שאינם מוכרים מכל מקור שהוא! אחרים מוכרים מספרות חז"ל אך לא מבמד"ר. כנראה היה במד"ר של הסיקילי רחב מזה שבידינו.

בין הקטעים הבלתי מזוהים בולטים שלושה המובאים בפ' בהעלותך. הם מופיעים בילקוט ברציפות וכל אחד מהם מסומן כ"רבה". רק קטע אחד מבמדבר ושנים מנשא הובאו בית"ת על שם במד"ר ואינם נמצאים בבמד"ר לפנינו. בין ההבאות מבמדבר גם כאלה שנמצאים בכתה"י ולא בדפוסים וברור שבעל ית"ת הכיר אותם בתוך במד"ר.

כאמור מדלג הסיקילי לא מעט בתוך הקטעים המצוטטים אבל לרוב הדילוגים הם באותה פרשה. במקרה אחד נראה שהוא דילג מפ"א לפ"ה וחזר לפ"א. הקטע ארוך ומכיל יחידות מן החומר הנדפס והבלתי נדפס. הקטע המצוטט מתחיל בפ"א, י"א: א"ר פנחס... לשבת עמדי" (ד' ע"א, ש"8). כאן הוא מדלג עד "והלויים יחנו סביב" (ע"ב, ש"2) ועד "משכן העדות" (ש"6). היחידה הבאה בקטע זה לקוחה מפ"ה ז' (י"ז ע"א, ש"5-14) "וזאת עשו... יחנו סביב". אחרי יחידה זו הוא חוזר לשתי השורות האחרונות של פ"א. קשה לדעת את סיבת הדילוג והחזרה בין הפרשיות. אולי קרבת הנושאים גרמה להן ושמא היה הקטע מפ"ה כתוב לפניו בפרשה א'? השאלה חשובה גם לעניין אחר: הראינו כי פ"ט בנויה משלוש מערכות דרשה החוזרות ודורשות את פרשת סוטה. אחת משבע דרשות ית"ת הלקוחות מפ"ט מדלגת ממחזור אחד אל משנהו, מבלי לסטות מהעניין:

"והעמיד הכהן את האשה, מקום שהעמידה בתחילה שם מעמיד בסוף. לפני ה', והכתו למעלה והעמידה לפני ה'? אלא שהוא מודיעה לפני מי היא עומדת, לפני ה'. והעמיד הכהן את האשה, בתחילה קראו הכת' אשתו - איש איש כי תסטה אשתו, למה? שחש המקום על כבודן. אמר הב"ה אע"פ שקנא לה עד עכשיו ברשותו היא, שמא תחזור בה, ואם לא חזרה בה הרי היא יוצאה מרשותו... והעמיד הכהן את האשה, מלמד שאם היתה חגיגת לא היתה שותה. רבה."

בקטע זה שלוש יחידות הפותחות במילים "והעמיד הכהן". האחת מ"ט, ט"ז, מחזור ראשון; השניה והשלישית מפסקה ל"ג, מחזור שני. בין השניה לשלישית מדלג המחבר כ-10 שורות. לפי זה, האם לא היתה פ"ט של הסיקילי בנויה בדרך שונה מזו שלפנינו ולא הורכבה משלושת המחזורים המוכרים לנו?

אפשרות זו נתמכת לכאורה על ידי הדוגמה הבאה: המשפטים האחרונים של פסקה כ"ז (סוף המחזור הראשון) והמשפטים האחרונים של פסקה מ"ה (המחזור השני) מופיעים בית"ת כיחידה אחת. אבל כאן מצויין בתור מקור "ספרי ורבה", ובספרי במדבר אכן מופיעות שתי היחידות כשהן רצופות. מסתבר שהמחבר העתיק את הקטע מספרי וציין את רבה כמקור משני, אולי רק לחלק מן היחידה. על כן אין בכך תיזוק לטענתנו.

בדוגמאות שהבאנו מסכים נוסח ית"ת בדרך כלל עם הנוסח שבידינו. אבל לא בכל מקום המצב הוא כזה. את השינויים אפשר להסביר כטעויות מעתיקים או שאכן היה נוסח במד"ר של הסיקילי שונה מזה המוכר, כפי שעולה גם מן התופעות שהוזכרו לעיל.

כטעות מעתיק אפשר להסביר את החילופין רבן גמליאל / רשב"ג בפ"ד, קרוב לסוף ג'. כל עדי הנוסח של במד"ר וכן תנחומא, תוספתא, תלמוד בבלי גרסו רשב"ג ורק ית"ת גרס רבן גמליאל. שינויים אחרים הם דילוגים מחמת הדומות. מספר השיבושים המוכחים אינו גדול ויש לראות את ית"ת כעד נאמן למדי לנוסח במד"ר. במקום אחד יש "תרומה" של המלקט או של אחד המעתיקים למדרש: בפ"ב, י' (ה' ע"ג, ש"י 21) נאמר: "מזרח משם האור יוצא לעולם" וכו'. ובית"ת: "מזרח משם האור יוצא לישראל ולעולם" וכו'. הקטע כולו לקוח ממדרש כונן¹, ואולי משמר ית"י נוסח קדום של מדרש זה.

השוואת נוסחי הילקוט וכתה"י מלמדת כי אין הילקוט זהה עם אף אחד מהם, ועם זאת אינו נבדל מהם לחלוטין. נביא כאן חמש דוגמאות ליחסי הנוסח ית"ת-במד"ר: שתי דוגמאות לקרבתו של ית"ת לכל אחת משתי קבוצות הנוסח של במד"ר ודוגמה חמישית בה תואם הילקוט באותו קטע את שתי הקבוצות, לחילופין.

1. בפ"ג מצטט ית"ת יחידה ארוכה שראשיתה בתחילת פסקה י' וסופה סמוך לסוף פסקה י"א, "לכך לא מנאו לנשיא עמהם" (י' ע"ב, ש"י 33). ד, מ, 19, 29 זהים לית"ת. א, ב, ש, מדלגים (המילה שותף חוזרת פעמיים, ש"י 32, 34), וחסרה בהם חתימת הקטע שבית"ת.
2. ית"ת מצטט מבמד"ר פ"ח, ה' את השורות הראשונות: "דבר...תושבים" (כ"ג ע"ג, ש"י 32-34). אח"כ הוא מדלג עד "כי יעשו...והמקלל" (ע"ב ש"י 5-8). גם תחילת הקטע (דבר...תושבים) וגם השורה האחרונה (למעול...והמקלל) חסרות בקבוצה ב': א, ב, 17, ש. לא ברורה סיבת החסר אך ברור שית"ת אינו זהה עם קב' ב'.
3. קטע ארוך בית"ת מצטט מפרשה ג', י"ב-י"ד. בתוך הקטע הארוך חסרה בית"ת ובקב' ב', אך נמצאת בקב' א' השורה: "כמה דתימא מוסר...מרור" (י' ע"ג, ש"י 13-14).
4. ית"ת מצטט קטע ארוך מפ"ד, סוף ט"ז ורוב י"ז, ובו המילים: "זה מזבח העולה מזבח הנחושת...בחצר...". כך נכתב בית"ת ובק' ב' אבל בקב' א' נכתב "מזבח הזהב". לפי עניינו ברור שנוסח א' הוא הנכון (וכך חולקו גם הפסקאות).
5. קטע מפ"א, ז' (מ"ד ע"ג, ש"י 14-16). ית"ת וקב' ב': "ר' יוסי בן דוסא או"

ישא ה' פניו אליך בדבר שבינך לבינו". ד: ר' יוסי בן דוסטאי, מ: ר' יוסי בן דוסאי. אבל המילים "...לבינו אשר...שבינך..." דולגו בקב"ב ובכך קבלה הדרשה משמעות שונה מאוד מן המקובלת. כאן ית"ת קרוב לקבוצה א'.

אי ההזדהות עם קבוצת נוסח זו או אחרת של במד"ר רווח לאורך כל הספר ואי אפשר למצוא התחלקות שונה של השפעות לפי הפרשיות או לפי מפתח אחר. אבל בדרך כלל הקירבה אל קב"א יותר משמעותית מאשר הקירבה לקב"ב במקום שית"ת קרוב אליה. העובדה שלפעמים מזדהה ית"ת עם נוסח קבוצה ב' מקנה לנוסח זה מעמד נכבד מכפי שיחסנו לו עד כה בחיבור זה. אלא שמספר המקרים של זהות ית"ת וקב"ב אינו גדול, וגם שם ההזדהות עם קבוצה ב' אינה מלאה. נוסח במד"ר של ר' יעקב סיקילי עצמאי יותר מזה של חכמים אחרים מימי הביניים. אולי קשור הדבר בנדודיו בארצות שונות שהביאוהו אל ספרים שונים. גם התוספות של ית"ת לבמד"ר מרמזות על עצמאות כזו.

כתב היד של הילקוט לבמדבר ודברים הוא כת"י אוקספורד-בודלי. 2638 (Heb. 17). מדברי פוזננסקי¹ עולה כי כתה"י היה בידי הברון גינזבורג בפטרבורג וממנו פרסם נויבויר קטעים מויקרא. אח"כ קנתה הספריה באוקספורד את כתה"י לבמדבר ודברים. גם יעקב מאן שפרסם את קטעי ילמדנו שבילקוט השתמש באותו כת"י. כתה"י עצמו הועתק בדמשק. בשנת 1524 הושלמה העתקת הילקוט לבמדבר. ובשנת 1536 הושלם הילקוט כולו.

הערות:

1. עם זאת אין כל הוכחה לכך שהוא מודע לאופי השונה של המדרשים ולמקורותיהם המגוונים. בדרך דומה הוא מתייחס גם אל מסכתות התלמודים, למשל.
 2. א. הורוביץ, פסיקתא דרב הונא ופסיקתא דר"כ. 3. כהנא, אקדמות; עמ' 38.
 4. מפרשת במדבר מובאים 25 קטעים במקומם, וכן מובאים חמישה קטעים במדבר בין ליקוטי שלח, קורח, חוקת (שני קטעים) ופנחס. עוד הובאו 4 קטעים במדבר בתוך ילקוט בראשית. סך כל קטעי פרשת במדבר בית"ת: 34. מנשא מובאים 25 קטעים במקומם אך לא מחוצה לו, פרט לית"ת לבראשית בו מובא עוד קטע מנשא. כל קטעי במד"ר ח"א בית"ת: 60. מפ' בהעלותך הובאו 3 קטעים ומפ' חוקת אחד. משאר פרשות במדבר אין הבאות במדבר ובראשית. כל קטעי במד"ר ח"ב בית"ת: 4. קטעי במד"ר בית"ת מכסים חלקים מגוף המדרש לפי שיעורים אלה:
פרשת במדבר - 38.6% *	במד"ר ח"א - 12.9%
"נשא - 4.5%	במד"ר ח"ב - 0.9%
- * כללנו בשיעור זה גם ציטטים מן הקטעים שבכתה"י שאינם בדפוס.
5. ית"ת הוא מקור חשוב מאוד לקטעי במד"ר שאינם לפנינו. ראה נספח מס. 2.
 6. ארבע מהשבע חתומות כרבה. שתיים חתומות ספרי ורבה. אחת חתומה ירושלמי דסוטה ורבה. בשלוש מתוך הארבע הראשונות ניכרים דילוגים בתוך אותה פרשה.
 7. השאלה נדונה בקצרה בפרשה ב' פרק 2 אבל לא נראה שניתן לענות עליה כל עוד לא ימצא חומר נוסף שיחזק או יחליש את הטענות בדבר אופייה הקדום של פרשה ט'.
 8. שבת קל"ה ע"ב; יבמות ל"ו ע"ב; שם פ ע"ב; נידה מ"ד ע"ב.
 9. ראה חטיבה א', פרק 15. 10. ראה חטיבה ג' פרק 8 והערה 9.

חטיבה ו', פרק 9: מנורת המאור

ספר מנורת המאור לד' ישראל אלנקווה הנו אוסף דרשות שעיקרן מוסר והלכות שימושיות. הוא בנוי עשרים שערים העוסקים בנושאים שונים בהלכה ובאגדה ורבים בו הקטעים מספרות חז"ל שאותם הוא מצטט בשמם וכלשונם, לעיתים תוך עיבוד מעט. בספר גם הבאות מספרות חז"ל בלא ציון מקור וציטטים מספרות ימי הביניים. המהדיר במפתחותיו ציין פעמים רבות לבמד"ר, חלק מההפניות בעקבות המחבר עצמו.

בחיבור זה התייחסנו רק אל הקטעים שאותם ציין המחבר כבמד"ר, וכן אל עוד שנים ששיכותם לבמד"ר נראית מאוד. רוב הקטעים לקוחים משער תלמוד תורה, שנים משער אהבת החבירים ואחד אחד משערי המצוות ונישואי אשה. הקטע המסופק (מס. 9) לקוח מפרק התפילה. את ההבאות מבמד"ר פותח המחבר בלשון וגרסי' בבמדבר סיני רבה.

שנים מקטעי במד"ר במנורת המאור לקוחים מפרשת במדבר, חמישה מנשוא (אחד מהם, מס. 8, מסופק) ואחד (מס. 9, מסופק) מפרשת קורח, רבה או תנחומא. עוד קטע אחד (מס. 7, מסופק) אינו בבמד"ר לפנינו אבל לפי עניינו ומקורותיו הוא לקוח מהמדרש לבהעלותך. אף אחד מהקטעים שבמנה"מ אינו מאותם שבכתה"י ושאינם בדפוס. מקרה? הרשימה הבאה כוללת את קטעי במד"ר במנורת המאור:

קטע מס.	מנורת המאור	במד"ר	נושא הקטע
כרך עמ' ש ע ר	פר' פס'		
1. III 226	תלמוד תורה	י"א א'	בזכות שמירת תורה יחזרו כבוד ומלכות
2. " 231	" "	י"ד י'	שעיר חטאת כנגד שם טוב שהוא מכפר
3. " 234	" "	י"ג א'	שוקיו עמודי שש זו תורה - שקוי לעצמות
4. " 236	" "	ה' ח'	הלויים ניכרים; יחפים; הקהתים ענווים
5. " 393	מצוות	י"ד ב'	הקב"ה ישלם למקדים מצוות לפני יכולתו
6. VI 43	נישואי אשה	ג' ו'	לנושא אשה הגונה בנים הגונים, ולהיפך
7. " 328	אהבת החבירים	ט"ו ה'	יתרו גייר בני ארצו והחזיר פקדונות
8. " 330	" "	ח' ב'	הגרים כמו שה(?) הנספח לעדר מרצונו
9. II 77	תפילה	י"ח כ"א	מאה ברכות ביום מדברי נביאים: הוקם על

קטע מס. 2. בקטע זה, כבקטעים אחרים, ניכר כי בעל מנורת המאור מדלג ומשנה מילים במדרש תוך כדי השימוש בו. בפרט אחד בקטע זה שונה נוסח הדפוסים מזה של כתה"י ואפשר להראות כאן כי מנוה"מ נאמן, כצפוי, לנוסח כתה"י. בדף ס"א ע"ד, שי' 10 נשמטה שורה אחת מן הדפוסים, קרוב לודאי ע"י הדומות. נוסח כתה"י: "...לפיכך שכר התלמוד גדול /מן המעשה כשם שאור השמש גדול מאור הנר, שבכל דבר גדול/ המעשה יותר מן העושה". (בין הקווים // נרשמה השורה שנשרה בדפוס.) במנוה"מ נכתב: "...לפיכך כח המעשה גדול מכח התלמוד כמו שאור השמש גדול מאור הנר...". ברור שבעל מנוה"מ הכיר את במד"ר בנוסח כתה"י, ועיבד אותו.

קטע מס. 4. קטע ארוך שתחילתו "במה היה שבטו..." (י"ז ע"א ש"פ 32) וסופו בסוף פסקה ח'. רובו של הקטע מופיע לפנינו בכתה"י ודפוסים של במד"ר, אבל החל במילים "ועוד בדבר..." (ע"ב ש"פ 33) ועד "א"ר יהודה" (ש"פ 18) חסר ב-א, ו, ש, ר"פ. במנוה"מ מצוטט הקטע עד סוף פסקה ח', ומסתבר שהנוסח שלו הכיל גם את תחילת ט' החסרה בקב' ב' אלא שבעל מנוה"מ לא המשיך בציטטה אשר סופה אינו מעניינו. ועכ"פ נוסח במד"ר של מנוה"מ הוא כקב' א'. הקטע הנדון כאן מופיע, בגבולות מקבילים לאלה של מנוה"מ, גם בילקוט המכירי למשלי ג', יח, ונוסחו שם כנוסח במד"ר המלא.

קטע מס. 5. קטע זה חופף ברובו לקטע שהובא אצל ר' יהודה בן יקר (מס. 2 ברשימותינו).⁴ במנוה"מ, כמו אצל ריב"י, הנוסח קרוב יותר לקבוצה א' מאשר לב'. אלא שכאן יש שינויים קלים גם בהשוואה לנוסחים הקרובים ולריב"י. דוגמה: במקום "צריך אני לשלם ליתן לו ממון ובנים" (נ"ז ע"ג, ש"פ 28) נכתב במנוה"מ "צריך אני ליתן לו שכר ממון ובנים".

קטע מס. 6. גם כאן ניתן להווכח שנוסח מנוה"מ קרוב לקב' א'. המילים "בנים בעלי תורה" (ט' ע"א, ש"פ 37) מופיעות בקב' א' ובמנוה"מ וחסרות בקב' ב'. בקטע זה ניכר גם שינוי במנוה"מ בהשוואה לכל עדי הנוסח של במד"ר. במדרש (ש"פ 36) מובאים שני פסוקים להראות ש"אין יחיד אלא לשון גדולה". הראשון: "כמעט שכב אחד העם את אשתך" (בראשית כ"ו, יא)⁵, והשני - "ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ" (שמואל ב ז', כג).⁶ במנוה"מ הוחלף הפסוק הראשון ב"אחד היה אברהם" (יחזקאל ל"ג, כד), כנראה משום שהמחליף העדיף להראות את גדולת אברהם על פני גדולת אבימלך מלך פלשתים. לא נמצא חבר לחילוף זה⁷ ונראה שבעל מנוה"מ עצמו הוא שהחליף את הפסוק.

קטע מס. 7. קטע זה נמסר במנוה"מ כבמד"ר על פי הנוסחה הרגילה בספר: וגרסי' במדבר סיני רבה. אבל הקטע אינו לפנינו בכל כתה"י ודפוסים וככל הידוע אינו מובא בכל ספר אחר בתור במד"ר. חלק מהקטע מופיע במכילתא דר"י (יתרו ב', הורוביך - רבין עמ' 200) בשינויים, ובדומה לכאן הוא נמצא בס"ז בהעלותך (שם 265)⁸.

למרות שבעל מנוה"מ נוהג לפעמים לשנות את דברי במד"ר, אין הוא קורא ע"ש במד"ר מה שאינו שם וגם בפניו היו קטעי במד"ר שאינם לפנינו. עם זאת אין בטחון שהקטע היה משולב בפרשת בהעלותך דוקא, אם כי במקורות האחרים הוא משולב בפרשה זו.

קטע מס. 8. קטע זה הוא הבעייתי ביותר שבין קטעי במד"ר שבמנוה"מ. הוא נראה כעיבוד של קטע מבמד"ר, אבל העיבוד רחוק וקצר למדי מהמקור אך אין זה רק קיצור בעלמא. לדוגמה, בסיום הקטע ממנה"מ ארוך יותר מהמקורי והוא מוסיף דברי פרשנות משלו. נביא כאן רק את דברי מנה"מ. המקור בבמד"ר פ"ח, ב' (כ"א, ע"ד, ש"פ 13-38).

מתוך מגורת המאור, "אהבת החבירים", כרך IV עמ' 330:

/וגרסינן בבמדבר רבה/ ⁹ למה הגרים דומים בפני ישראל? לרועה שהיה רועה את

עדרו וברחה שה¹ אחת מן השדה ונכנסה לתוך צאנו והיתה חביבה עליו יותר מדאי למה? שצאנו לקחן בדמים וזו² לא לקחה בדמים אלא היא באה מאליה ונכנסה לתוך צאנו. כך ישראל - כמה אותות ומופתים ונפלאות עשה להם הב"ה ואח"כ קבלו את התורה, והגר הזה בא מאיליו להכנס תחת כנפי השכינה בלא אות ומופת³.

הדרשה של במד"ר מופיעה בשינויים בשו"ט קמ"ו, ח. יש רגלים להשערה כי מקורה במדרשו של ר' משה הדרשן⁴. היא מובאת גם בילקוט המכירי לתהילים שם בשם במד"ר. לעומת זאת לא ברור אם אמנם הובאה הדרשה במד"ר אל מנה"מ. בספר מנה"מ אין כותרת הקושרת את הדרשה אל במד"ר. ואולם בספר ראשית חכמה לר' אליהו די וידאש⁵ מצוטטת הדרשה תחת הכותרת "גרסי" במדבר סיני רבה". נראה שבעל ראשית חכמה אכן העתיק את הדרשה מטופס מנה"מ שהיה בידיו ואשר הכיל את הכותרת, ואם כן לפנינו דוגמה לסטיה של בעל מנה"מ מנוסח במד"ר שבידינו, ואולי גם מהנוסח שהיה בידיו. אבל לא מן הנמנע שהדרשה לא נלקחה במד"ר ולכן בעל מנה"מ לא רשם אותה על שם במד"ר, ורק בעל ראשית חכמה ומדפיסי מנה"מ הם שיחסו את הדרשה לבמד"ר.

קטע מס. 9. קטע זה נפתח במילים "וודרשו ז"ל" ועניינו להראות שחובת מאה ברכות בכל יום נלמדת מן התורה, מן הנביאים ומן הכתובים. המקור בנביאים הוא "נאום הגבר הוקם על" (שמואל ב כ"ג, א) - ע"ל בגימטריה 100. והמשך הדברים: "וודרשו ז"ל שהיו מתים בירושלים בכל יום מאה, עמד דוד ותקן להם מאה ברכות".

מקורו של הקטע הקצר יכול להיות במד"ר פי"ח, כא (ע"ז ע"ט, ש"י-3), או תנח"ש. העדר שמו של המדרש אינו הוכחה לאחד משני הכוונים שכן את שניהם נוהג מנה"מ להזכיר. ואם אכן במד"ר הוא המקור הרי לפנינו ציטוט במד"ר ח"ב מבלי לנקוב שמו. אין להיחפז ולהסיק מכאן כי במד"ר שבפני בעל מנה"מ לא כלל את ח"ב שכן כלל לא ברור שמנה"מ מצטט כאן את במד"ר. ושנית - מדוגמה 7 דלעיל עולה שכנראה הכיר בעל מנה"מ את במד"ר לפרשת בהעלותך, ואולי הכיר אותו במהדורה נרחבת מזו שלפנינו. השאלה אם הכיר בעל מנה"מ את במד"ר בשלמותו אינה ניתנת להכרעה ממקורות אלה.

סיכום: נוסח במד"ר של מנורת המאור קרוב בהחלט לזה של קבוצה א' ולא לזה של קבוצה ב'. הוא צואם בדרך כלל גם את הנוסחים הישנים (ר' יהודה בן יקר, ילקוט המכירי) במקומות המעטים שבהם ניתן להשוותו עמם. אי אפשר להוכיח כי במד"ר שהיה בידי בעל מנה"מ כלל את החומר שבכתה"י ושחסר בדפוסים - מספר הדוגמאות קטן צדי וקרוב לודאי שהעדרו של חומר זה הוא מקרי בלבד. אי אפשר לומר דבר ברור על שאלת אחדותו של במד"ר ועל קיומו של במד"ר ח"ב (בשמו המפורש: במד"ר) בידיו של בעל מנורת המאור.

הערות:

1. קשר מיוחד ניכר בין מנורת המאור ובין המדרש הגדול התימני. כהמחשה לכך אפשר לראות את מספר הציונים למדה"ג באינדקסים של ענעלאו, ובמיוחד בכרך IV עמ' 135, תחת הכותרת MSS. ראה גם את דברי ענעלאו במבוא, כרך IV עמ' 37-39.

2. הספר יצא לאור בארבעה כרכים ובצרוף מבואות ומפתחות בידי ה. ג. ענעלאו בניו יורק בשנים תרפ"ט-תרצ"ב, 1929-1932 מתוך כת"י אוקספורד-בודלי 1312.
3. קטעים 8, 9 ברשימה שלהלן. 4. במה ולא כמה, כבדפוסים.
5. החסר נמצא בכת"י ב השייך לקבוצת נוסח ב' אבל יש שהוא קשור דוקא לקב' א'.
6. חטיבה זו, פרק 2. ראה שם החילוף ר' פנחס- ר' תנחום בר אבא.
7. בקב' ב' חסרות המילים "ליתן לו". 8. וראה תרגום אונקלוס ופרוש רש"י שם.
9. כך בכל כתה"י, ולא כנוסחה היותר מוכרת "ומי כעמך ישראל" (דה"י א י"ז, כא).
10. הקטע מופיע גם בילקוט המכירי לתהילים ס"ח, יד, ושם הנוסח כבבמד"ר שלנו.
11. וראה מדרש הגדול בהעלותך, רבינוביץ עמ' קנ"א.
12. המילים המוסגרות אינן בכתב היד של מנורת המאור.
13. בכתה"י המילה אינה ברורה. בכל נוסחי בבמד"ר מדובר בצני שברח והצטרף לעדר.
14. בכתה"י: "ואלה לא לקחה בדמים". 15. מ"כ ישראל" הכל תוספת של בעל מנה"מ.
16. ראה הערת בובר בפסוק ד. בעית מקורה של דרשה זו מורכבת והיא נוגעת בשאלת מדרשו של ר' משה הדרשן בכלל. מעט ממנה נדון בחטיבה ד' פרק 3.
17. ראשית חכמה, שער הענווה, נ"ח. ר' אליהו די וידאש חי בצפת במאה הט"ז והיה תלמידו של ר"מ קורדובירו והוא נפטר ונטמן בחברון. בסוף ראשית חכמה נכללו בקיצורים מסוימים 5 פרקים ממנה"מ. ראשית חכמה מבוא כרך א', עמ' 66-67.

חטיבה ו', פרק 10: פרוש ר' יצחק אברבנאל לספר במדבר

ר"י אברבנאל בפרושו לתורה אינו מרבה לצטט מהמדרשים ויחסית הוא משתמש בבמד"ר לא מעט בהשוואה למדרשי רבה" אחרים. הוא מצטט 8 פעמים ממדרש פרשת במדבר בשם מדרש ו-11 פעם מנשוא, מהן אחת בסיני מדבר סיני רבה, שבסיומה הוא חוזר ומזכיר את מקורה: מדרש רבה. דרשה זו עוסקת בקרבנות הנשיאים ותואמת חלק מפ"ד.

על הרוב מכנה אברבנאל את המדרשים שהוא משתמש בהם בכינויים הרגילים: בראשית רבה, ואלה שמות רבה וכיו"ב או מדרש משלי, מדרש רות וכו'. קשה להבין מה ראה לסטות מנוהג זה בבואו לצטט בבמד"ר. אין לשער שבימיו של אברבנאל ובמקומות נדודיו לא נודע עדיין ספר בבמד"ר בשמו זה. השימוש בשם מדרש מקשה לקבוע במקומות שבהם מדרשי רבה ותנחומא חופפים, באיזה מהם השתמש המחבר, וכך אין לדעת אם הכיר אברבנאל את בבמד"ר ח"ב, אם כי הסטורית אין ספק בדבר.

רוב קטעי בבמד"ר של אברבנאל לא צוטטו במדויק, אבל אחדים מהם יהיו לעזר מעט:

* אברבנאל מצטט מתוך קטעי פרשה א' שבדפוס ושאינם בכתה"י ואין ספק שבמד"ר שלפניו הכיל את הקטעים הללו.

* במקום אחד אפשר להראות שר"י אברבנאל מחזיק בנוסח הספר בטרם "תוקן" על ידי מגיהים ומדפיסים. בפ"ג, ו' (נ"ב ע"ד, ש"ט 29) נאמר במדרש ש"אותו היום נטל עשר עטרות". המספר 10 בבמד"ר מופיע רק החל בדפוס שאלוניקי שנ"ד, 1594 ואילו בכתה"י, בדפוסים הראשונים ובפרוש אברבנאל לבמדבר (ז', א) נכתב כאן שנים עשרה, והללו פורטו שם⁴. יתכן שההגהה בדפוסים המאוחרים נעשתה ע"פ מתנות כהונה⁵.

* קטע אחד שהביא אברבנאל מוכר רק בחלקו, והמשכו אינו לפנינו בבמד"ר. רובה של הדרשה נמצא בפ"ג, ט-י"א, אבל חלק אחד שלה חסר: "למה נכתב עתודים מלא? כנגד ששה מלכים צדיקים שעתידיים לעמוד ממנו". חלק זה אינו נמצא באף נוסח של במד"ר למרות שדרשות דומות אמנם נמצאות שם.

* מקטע אחר שהביא אברבנאל עולה כי נוסח במד"ר שהיה לפניו קרוב לזה של קב" נוסח א' אך אינו זהה עמו. בפרושו לבמדבר ג', ה מביא אברבנאל קטע מבמד"ר פ"ג, י"א (י"ב ע"ב, ש"פ 25-34): "למה חשב במשפחות בני... לא נמנה עמם לנשיא". בתוך קטע זה משולב משפט אשר דולג בכתה"י מקב"ב (ש"פ 32-34): "בעבודת בני גרשון... שהיה שותף" דילוג ע"י הדומות שותף - שותף). המשפט החסר מופיע אצל אברבנאל. עם זאת מסתבר מקטע זה שאברבנאל החזיק בנוסח עצמאי, או שהיה משנה את הכתוב ע"פ הבנתו. במדרש לפנינו נאמר "למה חשב במשפחות בני קהת שני נשיאים?". אצל אברבנאל השאלה היא על משפחות בני מררי. לפי פרוש אברבנאל יו, הגירסה 'מררי' אפשרית, אבל אין לה אף תומך מוכר. הקטע מופיע בשם במד"ר גם בית"ת וגירסתו 'בני קהת'.

מן הדוגמה הבאה נראה שנוסח אברבנאל שונה מכתה"י פ"מ, בפ"ד, י"ג-י"ד (י"ב ע"ג, ש"פ 12-13) מובאת דרשה לפיה היה הארון כנגד בעלי תורה והשולחן כנגד מלכות בית דוד, ואת בגד התכלת היו פורסים על הכלים מפני שהשכינה שרויה שם. כך היא הדרשה בקבוצה ב', בדפוסים ואצל אברבנאל. ב-פ"מ, נוספה כאן עוד יחידה קטנה: מעשה המנורה כנגד בעלי שם טוב. מתברר כי במקום זה שונים פ"מ, ביחס ל-ד, הקרוב אל קב"ב ו' וגם אברבנאל שונה מ-פ"מ.

סיכום: הדרך שבה משתמש ר"י אברבנאל במדרש אינה מאפשרת לראות בו עד נוסח ממש. אברבנאל החזיק גם בקטעים החסרים בדפוסים ונוסח במד"ר שלו אינו זהה עם אף אחד מן המוכרים. קשה לקבוע מתי הסטיה נובעת משינויי נוסח ומתי היא תוצאה של עיבוד מכוון. אין לדעת אם החזיק אברבנאל בבמד"ר כספר שלם או שהכיר רק את ח"א.

ה ע ר ו ת:

1. אברבנאל היה בקיא היטב בספרות המדרש, ובכלל זה במדרשי ר"מ הדרשן כפי שעולה מכתביו האחרים, כמו ספר ישועות משיחו, בו הוא מתפלמס עם דברי יהושע הלורקי הנודע מויכוח טורטוזה וגם עם יריביו היהודים. ראה חטי"ד פרק 1 והערה 76.
2. עשר עטרות היא הגירסה במקורות הקדומים: סדר עולם ז', תורת כהנים ראש שמיני, ב"ר פ"ג, בבלי שבת פ"ז ע"ב, פרש"י לתורה תחילת שמיני (מס"ע). וראה הערה 5.
3. ראה חטיבה ה', פרק 14.
4. בדפוס שאלוניקי עצמו נשמרה עמדת בינים: הוא מציין 12 עטרות ומפרט רק 10.
5. בעל מתנות כהונה הכיר את המדרש ע"פ דפוס ונציה ש"ה, כפי שעולה מהפניותיו למדרש. לדוגמה: פרושו לתחילת פ"ב, שם הוא מפנה לדף קמ"ה ע"א, ואכן הענין נמצא שם. במקומה של דרשת העטרות הוא מגיה את הנוסח ומוכיח ממקורות שונים שעשר הוא המספר הנכון. מדבריו נראה שלפניו היה כתוב מספר אחר. ראה הערה 2.

חטיבה ו', פרק 11: ר' אליהו מזרחי (הרא"ם) בפרושו לרש"י לספר במדבר, ובמד"ר

בתקופת רבנותו של הרא"ם בקושטא (1495-1525 בערך) היתה זו תל שפיות רבים פנו אליו הן מגלויות אשכנז הן מגלות ספרד. הפליטים והגולים הרבים שהגיעו לעיר זו הפכו למרכז תורה וספר מן הגדולים והמגוונים שבעולם היהודי. בשנת 1504 הוקם בקושטא בית הדפוס העברי הראשון במזרח התיכון ועד מהרה הפך לאחד החשובים שבבתי הדפוס היהודיים בעולם. בשנת רע"ב, 1512 הודפסו שם לראשונה מדרשי "רבה" לתורה¹.

בפרוש הרא"ם על רש"י לפרשיות במדבר ונשוא נזכר במד"ר רק פעם אחת: "מזרחי" לבמדבר ג', לט. שם מביא הרא"ם את במד"ר בשמו ומצטט ממנו תוך השמטות מסויימות, מפרשה ג', י"ג (י"ע"ג, ש"ג, 29 - ע"ד, ש"ד, 5). במד"ר מובא בפרשיות הבאות של במדבר: שלח לך 5 פעמים, קורח 2, חוקת 26. בבלק הבאות במד"ר רבות מאוד, בפנחס רק אחת. בבהעלותך, מטות, מסעי אין במד"ר נזכר. הרא"ם מכיר את במד"ר כמדרש שלם.

מן הציטוט מפ"ג נראה כי למזרחי, כמו ליתר המשתמשים בבמד"ר שדבריהם נסקרו כאן, היה נוסח שאינו לגמרי זהה עם אף אחד מעדי הנוסח אך הוא קרוב לרוב העדים, והללו אינם נבדלים כאן באורח משמעותי. הבדל משמעותי בין ד לבין רוב כתי"י נמצא בתחילת הקטע. ב-ד, מ כתוב "ו' של ואהרן נקוד...". לעומת זאת ב-פ, רא"ם: "על שלא היה אהרן מן המניין". בקב' ב' חסרה המילה לגמרי ולפי זה נוסח הרא"ם שונה מקב' ב' וקרוב ל-פ. ואולם בהמשך חלוק רא"ם על פ' אם כי בדברים לא מהותיים.

בדרך כלל קרוב נוסח הדפוסים של במד"ר לזה של כתי"י מקב' נוסח א', ואלה ברובם אינם ספרדים "טהורים", כפי שהראינו בחטיבה ה'. יתכן שהדבר מעיד על מקורם של טופסי במד"ר שהיו בקושטא אותה שנה ואולי גם על מוצאם².

ה ע ר ו ת:

1. ראה חט"י ג' פרק 10 ובעיקר פרק 12, 2. אחדות מאלה הוצגו בשם תנחומא ובמד"ר.

חטיבה ו', פרק 12: הספרות היהודית של ימי הביניים ונוסח במדבר רבה - סיכום

א. הבאות במד"ר אצל המשתמשים בו: חשיבותן של אלה רבה מכמה בחינות. ראשית - היסטורית וגיאוגרפית: הבאות אלה הן הבסיס לקביעת תמונת התפוצה של במד"ר.

שנית - מתברר כי אצל רוב החכמים שכתביהם נבחנו היה במד"ר ספר אחד ואחיד, על אף מיעוט הזמן שבין חיבורו של במד"ר (ראשית המאה הי"ב) לבין ראשוני משתמשיו.

שלישית - ברור שבפני הראשונים היה במד"ר ח"א שלם כפי שהוא בכתה"י ולא מקוטע כבדפוסים (בפרש"א, ה). החסר נגרם ע"י המדפיסים הראשונים, ונגרר ליתר הדפוסים.

רביעית - נוסח המדרש אצל רוב המשתמשים היה קרוב לקבוצת נוסח א' אך לא זהה עמה, ובמיוחד נוכח אי האחידות בקבוצה עצמה. נמצאה זיקה מוגבלת בין מחברים אחדים מימי הביניים לקב' ב' ולכן אין לראות אותה כשיבוש מאוחר בלבד.

חמישית - אחדים מן הספרים מצטטים קטעי במד"ר שאינם ידועים מתוך המדרש. ביניהם קטעים המוכרים ממקור אחר כלשהו אך לא מתוך במד"ר, ואחרים שאינם ידועים כלל.

ב. כתבי היד והבאות בימה"ב - מסקנות משותפות: כהכללה תואמות המסקנות העולות מסקירת כתה"י והיחסים ביניהם את המסקנות עולות מהבאות במד"ר בימי הביניים.

עצם קיומו של במד"ר, ובשם זה, למין המאה הי"ג עולה בברור הן מכתה"י הן מהבאות הראשונים, המקדימות את זמנו של כתה"י הזקן ביותר שבידינו. העובדה שמתכונתה של פרשה א' בדפוס שונה מזו שבכתה"י, גם בהיקף החומר גם בסידורו אף היא עולה הן מכתה"י הן מהבאות הראשונים. גם בפרשיות אחרות ברור שבמד"ר שלנו שונה במידה מסוימת מזה שהיה בפני הקדמונים. בכתה"י נשמר חומר החסר בדפוס, ומהבאות אחדות נראה בעליל שהמשתמשים הכירו קטעי במד"ר שאינם מוכרים לנו.

קיומן של קבוצות הנוסח ושאלת העדיפות נפתרת אף היא בשתי מערכות העדים במקביל. עדיפותה של קבוצה א' בכתה"י ברורה: כתה"י מקב' זו טובים ומלאים יותר מאלה של קבוצה ב' וברוב החילופים קבוצה ב' איבדה חומר הקיים בא'. רצף החומר בקב' א' מוכיח שאין כאן תוספת מאוחרת בעלמא. במקביל - משתמשי במד"ר בימי הביניים מכירים אותו בנוסח א', או בנוסח מעורב ואף פעם לא ע"פ קב' ב' לבדה.

גם שאלת אחדותו של הספר מתבררת בעזרת שני סוגי המקורות במקביל. ברור שרוב שהמשתמשים הכירו את במד"ר כספר שלם אך לא כל כתה"י מקיפים את המדרש כולו. לדבר זה משמעות באשר לעריכתו הסופית של הספר, והדבר נדון לעיל בחטיבה ב', פרק 16.

המהדורה המוצעת של מדרש במדבר רבה חלק א'

בדורות האחרונים נתנו חוקרים לא מעטים את דעתם על שאלות ההדרה של טקסטים קלאסיים מספרות חז"ל. על בעיותיה ועל עקרונותיה של ההדרה טכסט מהספרות הרבנית עמדו חוקרים זה מכבר, ולאחרונה סיכם את הדברים י. תבורי בהרצאה-מאמר לזכר הגר"ש ליברמן ז"ל. תבורי מביא את בקורתו של ליברמן על מהדורות המכילתא של הורוביץ (דיפלומטית) ושל לאוטרבך (אקלקטית), ומהד' ספרי דברים של פינקלשטיין². דעתו של ליברמן שם ובמבואו למהד' התוספתא שלו: ספרות קלאסית מהסוגים הנזכרים צריכה למהדורה דיפלומטית פרט לנסיבות מיוחדות שבהן מוטב לחרוג ממתכונת זו. תבורי עצמו ממליץ על דרכו של ליברמן בפני כל מי שבא לעסוק בהכנת מהדורה מדעית. הוא עצמו נתקל בקשיים טכסטואליים מיוחדים למדרש אסתר רבה שאותו הוא מבקש לההדיר ועל כן הוא נאלץ לבחור בשיטה האקלקטית במהדורתו.

בבמד"ר המאוחר השאלה שונה מאשר בספרים הקדומים. ועוד: מאז נערך הספר³ ועד שנדפס לראשונה⁴ לא חלפו אלא כ-400 שנה. פרק זמן זה קצר בהרבה מזה שמעריכת המדרשים הקלאסיים ועד שראו אור ולכן אפשר לההדיר את במד"ר במתכונת אקלקטית, כאשר הנסיון לשחזר את הנוסח הקדום במהדורה דיפלומטית נכנס לנוחות העיון בספר. ואע"פ כן מוטב לההדיר את במד"ר במתכונת דיפלומטית. הסיבה העיקרית: מצב עדי הנוסח הישירים – השינויים בין כתה"י השונים אינם מרחיקי לכת בדרך כלל, ואף שיש כאן "קבוצות נוסח" אין אלה ענפי נוסח או מסורות נוסח במלוא משמעותם, ומבין קבוצות הנוסח עדיפותה של קבוצה א' ברורה ע"פ העדויות, ישירות ועקיפות⁵.

זאת ועוד: למרות איחורו של במד"ר ולמרות שהרבה מן החמרים הקדומים שהובאו בו עברו עיבוד לא מבוטל עד שקבלו את צורתם בבמד"ר, ולמרות שהרבה מן החומר הקדום שהובא בבמד"ר מוכר גם ממקורות אחרים, רובם מהימנים לא פחות ממנו⁶, במקרים רבים יכול במד"ר לשמש עד נוסח חשוב גם לגבי מקורותיו עצמם, כגון המדרש הקדום לבמדבר או ספרי זוטא⁷. וזאת בצד חשיבותו של נוסח במד"ר עצמו.

*

כדוגמאות למהדורה המוצעת אנו מביאים כאן שתי יחידות, מפרשה ה' (פסקה א'), לפרשת במדבר ומפרשה י"א (ה', ו'), לנשוא. האחת רובה אגדה ומיעוטה הלכה, השניה כולה אגדה. שני הקטעים קשורים בסביבותיהם, ובשניהם ניתן לעיין כביחידות עצמאיות. בשניהם משתקפים כמה מהנושאים שנדונו בגוף החיבור: נוסח, מקורות, עיבוד החומר ועוד. הראשונה מבוססת על מדרש תנחומא ועל המדרש האבוד, שהיה גם הוא גירסה כלשהי של תנחומא, והעניין בה הוא בעיקר בשילוב המקורות ועיבודם ע"י בעל המדרש. היחידה השניה מורכבת ממקורות מגוונים: היחידות כאן קצרות ומוגדרות, בלי דברי העורך עצמו והעניין מתמצה בדרכי השילוב של היחידות מהמקורות השונים.

המהדורה כוללת ארבעה מדורים שיסולבו כולם בגוף הספר ושיפורטו להלן. הציונים למראי המקומות במקרא שולבו בנוסח הפנים. יש מקום ליצירת פרוש חדש למדרש במד"ר גופו מצד תוכנו ורעיונותיו, אך הדבר לא כלול בחיבור זה.

נוסח הפנים הוצג על פי כת"י מ (=מינכן 97) שהנו הטוב מבין כתה"י של במד"ר ח"א שבידינו כפי שהראינו בחטיבות ה', ו'. מעטות בו יחסית שגיאות מעתיקים אפייניות כגון דילוגים ע"י הדומות, "השלמות" מדעת המעתיק וכדו' והנוסח שלו מקויים בדרך כלל ע"י רוב כתה"י הטובים של במד"ר, מקב' הנוסח א', וכן ע"י רוב ההבאות במד"ר בספרות ימי הבינים. אע"פ כן אין לומר כי כתה"י שימש מקור לעד מעדי הנוסח האחרים שבידינו ובכל מקום שאפשר יש להציג גם את עדויותיהם של כל חבריו: כתה"י המלאים, דפוס ראשון, השרידים השונים, ספרות ימי הבינים.

בפרשה ה' שקלנו את האפשרות להציג את פ' כמקור לנוסח הפנים. כת"י זה הוא כנראה הזקן מבין כתה"י שבידינו (ארל, פרובאנס, 1291) והוא אינו רחוק מאוד מזמן חיבורו של במד"ר עצמו. אולם בכמה וכמה מקומות שגה כתה"י שגיאות מוכחות וגסות, והשימוש בו כאב-נוסח מותר שגיאות אלו במהדורה המוצעת שלא לצורך. יתר על כן, במקומות רבים שבהם לא טעה פ' המרחק בינו לבין יתר כתה"י הטובים, מקבוצה א', הוא גדול למדי וגם עדויותיהם של מחברים מימי הבינים קרובות לנוסח מ וחבריו יותר מאשר לנוסח פ'. ועוד: הצבת פ' כאבי נוסח הפנים בפרשת במדבר תבדיל בעליל וללא צורך בין פרשיות במדבר ונשוא (ראה דיון בפרק 16, חטיבה ב') ומוטב לשמור על אב-נוסח אחד בשתי הפרשיות.

בדרך כלל לא סטינו בדוגמת המהדורה מנוסח מ. ההוספות המעטות לנוסח זה באות כולן מתוך עדי הנוסח האחרים ולא ראינו צידוק להוסיף מדעתנו. בעל כתה"י לא היה עקבי בשימוש בסימני הפיסוק ולכן לא שמרנו על סימני הפיסוק של כתה"י והוספנו או גרענו נקודות לפי דעתנו. לא השתמשנו בסימני פיסוק שאינם מקובלים בספרות הרבנית כסימני שאלה וקריאה. גם שמירת הרווחים בין הענינים במדרש אינה עקבית בכתה"י וגם בזה נהגנו לפי שיקול דעתנו ושמרנו על רווח של מספר אותיות בין דרשה לדרשה סביב אותו פסוק וענין ולעתים גם פתחנו קטע חדש בתוך המדרש. לא שמרנו על מבנה השורות של מ והיקפן וסימון השורות במספרים נעשה לפי צרכי המדורים האחרים.

עדי הנוסח אינם עקביים בשימוש בסימנים כגון ס או ן בסיום שמות עצם ופעלים בלשון רבים. הוא הדין בקיצורים כגון ישראל או ישר', ציונים כהקב"ה או הב"ה, הצמדת המילה של למילה שאחריה וכו'. על כן הקפדנו להעתיק את מ ככתבו וכלשונו אך לא ציינו במדור חילופי הנוסחאות את השינויים בכגון אלה אלא אם כן נזקקנו להם במדור זה מסיבות אחרות. בחיבור מאוחר כבמד"ר אשר נוסחאותיו אינן רחוקות זו מזו מרחק מופלג (ראה חטיבה ה') ערכם של פרטים כאלה לברור בעיות הוצרות המדרש, לשון חכמים, מאפיינים לשוניים, התפלגות נוסחיהם של ספרים וכיו"ב אינו רב.

נוסח הפנים עצמו מוצג באותיות מיוחדות וביתר רווח משאר המדורים.

במדור השני הוצגו הבהרות והערות לנוסח הפנים, והסברים להכרעתנו לפי הצורך.

במדור השלישי הוצגו המקורות ליחידות של במד"ר וכפילויותיהן בבמד"ר אך לא המקבילות. למדור נוספו גם הערות, בעיקר ביחידה מפ"א שמקורותיה מגוונים.

במדור הרביעי הוצגו חילופי הנוסחאות בין מ ובין יתר עדי הנוסח.

עדי הנוסח לתחילת פרשה ה' הם: א - אוקספורד 147, ב - אוקספורד 2335, ד - דפוס ראשון, י - ילקוט תלמוד תורה, פ - פריס 149, פ - פריס 150, ר - ירושלים 8*515, ש - ירושלים 24*5977. בפ"א חסר פ' ונוספו ו - ורשה 257, נ - ששון 920 ובחלק מקטעי פ"א גם ט - ילקוט המכיר, ק - פרוש התפילות לר' יהודה בן יקר. באפרט המקורות וההערות תנחומא הנדפס סומן תנח" ותנחומא בובר הוא ת"ב. לא התייחסנו אל כתבי היד ת1, ת2 במדור חילופי הנוסחאות כיון שהללו נעתקו מדפוס ונציה ש"ה והם אינם סוטים מנוסח זה (חטיבה ה', פרקים 12, 13) נוסח דפוס ונציה עצמו מבוסס כמעט ללא שינוי על הדפוס הראשון (קושטא רע"ב, 1512).

סימנים בדוגמת המהדורה ובאפרט ההערות:

< > תוספת המעתיק בגליון כת"י מ. נ (מחיקת המעתיק בכתה"י. » תוספת המהדיר.
() מחיקת המהדיר. ≤ ≥ מראה המקום במקרא. [סיום לימא. + חזרה על המילה (או המילים) שבלימא. ? קריאה מסופקת. כ- כל כתה"י פרט לאחד (שצויין). מחי-נמחק
ע"י סימון נקודות מעל אות או מילה. מעה"ש-מעל השורה. בגל"-בגליון.

הערות:

1. י. תבורי, מבעיות ההדרה. 2. תבורי שם, הערות 2, 3. 3. ראה חט"ב' פרק 17.
4. ראה חטיבה ה' פרק 14. 5. ראה חטיבה ו' פרק 12. 6. ראה חטיבה ב' פרק 5.
7. אעפ"כ אין להתעלם מערכו של במד"ר כמקור לקטעים מחיבורים אבודים כגון המדרש הקדום לבמדבר (חט"א' פרק 18) או תורת רמ"ה (חט"ד'). 8. חט"א' פרק 5.

- 1 וידבר ה' אל משה לאמר אל תכריתו את שבט משפחות הקהתי מתוך הלויים גבמ' ד', יז-יחצ. הה"ד הנה <עין> ה' אל יריאיו למיחלים לחסדו להציל ממות נפשם וגומ' גתה' ל"ג, יח-יטצ. הנה עין ה' אל יריאיו, זה שבטו שללוי שנ' ואתנם לו מורא ויראני גמלאכי ב' הצ. אמ' לו האלהים <מה> איכפת לך עיני עליך. הנה עין ה' אל יריאיו למיחלים לחסדו, זה שבטו שללוי שהן יושבין ומקווים לחסדו שלהקב"ה. וכי כל הבריות אינם מיחלים לחסדו שלהקב"ה אלא ביותר שבטו שללוי שלא נטלו חלק בארץ אלא יושבין ומתפללים שתעשה ארץ ישראל פירותיה כדי שיטלו מעשרותיהם, או שאין להם כלום בעולם אלא חסדו שלהקב"ה, הוי למיחלים לחסדו. להציל ממות נפשם, מן מיתה עצמה. ולחיותם ברעב אלו עשרים וארבע מתנות כהונה שניתנו לשבט לוי, עשר במקדש ועשר בגבולין וארבע בירושלם, הוי ולחיותם ברעב. אמ' ר' אלעזר בן פדת מאי זו מיתה היו נצלים. אם ממיתו שלעולם הרי אין בריה

1 משה <ואל אהרן> גל' מ, חס' כ. 2 עין כ וגל' מ. 4 מה הושלם ע"פ פ 1 (כל המשפט חסר ביותר כה"י).

*

2 הה"ד הנה עין ה' תנחומא במדבר כ"ד (ות"ב שם כ"ט). 4 מה אכפת...עליך אינו בתנח" וראה ת"ב (הערה ר"י) והיימן מקורות יל"ש ומהדורת יל"ש. 6 וכי...עצמה ש"ץ אינו בתנח" 9 מתנות כהונה תנח" שם וראה ספרי קרח קי"ט עמ' 142; תוספתא חלה פ"ב, ז-ט; ירוש' חלה פ"ד הי"א, ס' ע"ב; בבלי ב"ק ק"י ע"ב; חולין קל"ב ע"ב-קל"ג ע"א. וראה לק"ט. 11 א"ר אלעזר בן פדת תנח" ויקהל ז'. וראה להלן ש"ץ 31.13.

1 וידבר...לאמר פ2ר, וידבר...משה אבש, וידבר ה' וגו' פ1, חס' ד. משפחות הקהתי כ, הלוי וגו' ד. מתוך הלויים הלויים ב, חס' ד. 2 הה"ד כ, הדא היא דכתיב פ2. 2 להציל...נפשם ד, + ולחיותם ברעב פ2, חס' אבפ1רש. גומ' דפ2, חס' אבפ1רש. 3 הנה...יריאיו + וגו' ד, + למיחלים לחסדו פ2, אל יריאיו פ1, חס' אבפ1רש. שבטו שללוי שבטו של לוי דפ2, שבט לוי אבפ1רש. 3 שנ'...שללוי ש"ץ פ1, חס' כ. 4 האלהים הקב"ה פ1. מה אכפת פ1. 5 יריאיו...לחסדו יריאיו וגו' פ1. 6 וכי...הקב"ה חס' ב והושלם בגל'. הבריות דפ2פ1רש (וגל' ב), הדברים אר. אלא כ, אבל פ1. 7 שלא...בארץ מח' א. אלא כ, אלא שהם א. יושבים כ, + ומקוים פ1, + ומקוים לחסדו של הקב"ה שלא נטלו חלק בארץ אלא יושבין א. שתעשה כ, שתוציא פ1. ארץ ישראל כ, הארץ פ1. שיטלון כ, + את פ2. 8 ארץ דפ1, חס' אבפ2רש. בעולם חס' פ1. הוי...לחסדו כ, חס' פ2 והושלם בגליון. 9 מן מיתה בדפ2 ממיתה פ1, מן המיתה אר. אלו אמ' לו פ2. אלו כ"ד...ברעב ש"ץ פ1 חס' ר2. עשרים וארבע פ2, כ"ד אבדפ1ש. 11 אמ' ר' אמ"ר פ2ר, א"ר אבדיפ1ש. אלעזר בן פדת יפ2, אלעז' בן פדת ד, אלעזר ב"פ אב, אלעזר פ1, אלעזר בן פפא (פפא מח' פדת מעה"ש) ב, אלעזר בן פזי ר1. מאיזון ארפ1, מאי זו בדפ2ש. נצלים ניצלים דפ2, ניצולין אבפ1רש. ממיתו פ2, ממיתו פ1, ממיתה אבדפ1ש. הרי כ, חס' ב. אין...מתה אין בריה שאין מתה ד, אין לך בריה שאין מתה א, שאין לך בריה שאין מתה פ2רש, שאין לך כל בריה בעולם שאינה מתה ב, שאין בריה בעולם שנצולת ממנה י, אין אדם שאינו מת פ1.

שאינה מתה. מהו להציל ממות נפשם אלא ממיתת הארון. כאי זה צד, אמ' ר' אלעזר בן פדת בשם ר' יוסי בן זימרא בשעה שהיו ישראל נוסעין שני ניצוצין שלאש יוצאים מתוך שני בדיו שלארון כדי לפגוע בשונאיהם. ומניין, שכן משה אומ' לישאל מה אתם מתיראים מן בני ענק וכי קשים הן מאותן שהיו באים כנגדכם וכך היה הארון שורפן. וכן הוא אומ' וידעת היום כי ה' אלהיך «הוא העובר לפניך» וגומ' ג'ג, מכאן את דורש שהיו שני ניצוצין מקדמין לפניהם. אמ' להם הוא ישמידם והוא יכניעם «לפניך» וכיון שהיו הניצוצין יוצאין «היתה» האש שפה בטועני הארון והיו נשרפין ומתמעטין. ומניין שהיה שבט קהת ממועט אלא את 20 מוצא שלש משפחות היו טוענין כל כלי המשכן גרשון טוען כל כלי האריג יריעות פרכת המסך והקלעים, ומשפחת קהת היו טוענין הארון והשלחן והמנורה והמזבחות וכלי הקדש, ומררי טוען הקרשים והבריחים והעמודים והאדנים. ואת מוצא שהיו נמנים ארבע משפחות הללו מבין חדש ומבין שלשים שנה וכיון שהוא מונה «את» הגרשוני מבין חדש הוא מונה אותם שבעת אלפים ות"ק, וחוזר {א} ומונה אותם מבין

16 הוא העובר לפניך הכרעתי ע"פ הפסוק שהמשכו מובא כאן ולא ע"פ דב' ד' כד ולא שם ל"א ח. 18 לפניך כ, מפניך ד, חס' מ. היתה כ, <היה> מ. 23 אתה כ, חס' מ. 24 {א} ומונה ומונה כ, ואולי טעה מ והתכוון לכתוב או מונה, ותקן עצמו.

23 שהיו נמנים להלן פ"ו, ז-ט. ארבע משפחות לויים לעיל פ"ג יג.

12 מהו...נפשם אדפ"ש, אלא מהו...נפשם ב, חס' יפ. כאי זה צד כיצד כ. אמ' ר' [אמ"ר פ"ד, א"ר אבד"ש. 13 בן פדת דיפ"ש, ב"פ א, בן פפא (פפא מח' פדת משה"ש) ב, חס' ש. בשם...זמרא ד (זימרא) יפ"ש, חס' אר, חס' והושלם בגל' בש"ר יוסי בן זמרא ב. בשעה...ישראל כ, בשעה {ישראל} שהיו ישראל 25. שני ניצוצין היו שני ניצוצין אבד"ש, היו ניצוצין יפ"ש, ב' ניצוצי 17. שלאש כ, אש 14. בדיו של ארון אבד"ש, בדין של ארון 25, בדי הארון 17. בשונאיהם כ, שונאיהם ד, בשונאים י. אומ' אדפ"ש אומר ב, אמ' 17, או' להם י. לישראל דיפ"ש, חס' ארשב (הושלם משה"ש ב). 15 מן בני דפ"ש, מבני אביפ"ש. כנגדכם איפ"ש כנגדיכם ב, כנגדם 25. וכך היה והיה כ. 16 וכן...אומ' 19, וכן... אומר 29, וכן...או' ד, וכה"א אביר"ש. היום דיפ"ש, חס' אבפ"ש. הוא...לפניך 29, העובר לפניך ד, הוא עובר לפניך אש, הוא ההולך לפניך וגו' 19, הוא עובר לפניך אש אוכלת בר, הוא העובר לפניך אש אוכלת הוא וגו' י. 17 מכאן אביפ"ש, מיכאן דר, מיכאן 19. אתה אדיפ"ש, אתה דר. ניצוצין אבד"ש, ניצוצי אש 17, ניצוצין של אש י. מקדמין דפ"ש, מקדימין אבפ"ש, יוצאין ומקדימין י. אמ'...לפניך חס' י. אמ' להם אדפ"ש, א' להם 19, א"ל ב. 18 לפניך כ, מפניך ד. 19 הארון דיפ"ש, ארון אב"ש. שנט כ, חס' והושלם משה"ש ב. קהת אבד"ש, בני קהת 17, לוי י. 20 האריג יפ"ש, הארע אבד"ש, הארון 19. יריעות יפ"ש, יריעות ד, יריעה אבפ"ש. 21 פרכת כ, פרוכת 25. ומשפחת דפ"ש, משפחת 17, ומשפחות אבפ"ש, משפחות י. קהת כ הקהתי 19. והשלחן והמנורה כ, והמנורה והשלחן 22. והמזבחות דיפ"ש, ומזבחות אב. 22 ומררי אבד"ש, מררי 19 ומשפחת מררי 17, ומשפחות מררי י. והבריחים כ, ובריחים ש. ואת דיפ"ש, את אפ"ש. 23 נמנים...הללו נמנים ד' משפחות הללו ד, נמנים ג' משפחות הללו אפ"ש 19 (25 שלש) נמנין מבין חדש 19, במנין מבין חדש והושלם משה"ש שלש משפחות הללו ב. אתה כ. שבעת אלפים 29, ז' אלפים אבדי, שבעה אלפים ש, ו' אלפים 17, אלפים 19. 24-26 המספרים ע"פ במדבר ג' כב, ד' לו, ד' מ ולכן תת"ל במקום תר"ל שבכמה כת"י וכיו"ב הן טעויות גלויות.

25 שלשים שנה ומוצא אותם אלפים ותר"ל, הרי שהיו ק"ל יותר על שלש, וכן מררי
 «מונה» אותם מבן חדש ומעלה מנינן ששת אלפים ומאתים וכיון שהוא מיחסן מבן ל'
 שנה הוא מוצא אותן שלשת אלפים ומאתים הרי שהיו מאה יותר על חצין. אבל משפחות
 קהת את מוצא אותן מרובין מכל המשפחות. במנין חדש הוא מונה אותן שמנת אלפים
 ות"ר זבמ' ג' כחז וכיון שהוא בא למבן ל' שנה הוא מוצאן אלפים שבע מאות וחמשים
 30 בשם ד' לוז, הרי שהיו אפי' פחות (אפי' משלישיתן מאה וי"ז. למה כן אלא כשם
 שאמ' ר' אלעזר בן פדת בשם ר' יוסי בן זימרא שהיתה האש יוצאה ושפה בטועני
 הארון והיו מתמעטין. והיו כל אחד ואחד רצין זה נוטל את השלחן וזה נוטל את
 המנורה וזה נוטל את המזבחות ובורחין מן הארון מפני שהיה מזיקן והיה הארון
 כאלו מתבזה והיה הקב"ה כועס עליהם ושוב היו מתכלין. אמ' הקב"ה למשה מה אני
 35 הורה בבני קהת אם יטענו הרי הם מתמעטין ואם לא יטענו הרי כועס עליהם. אמ' לו
 הקב"ה למשה ולאהרן עשו להם תקנה לבני קהת כדי שלא יכרתו מן העולם שלא יהיו
 מניחין את הארון ובורחין, הה"ד אל תכריתו את שבט משפחת הקהתי זבמ' ד' יחז
 וגומ', אלא יבואו אהרן ובניו וישימו אותן איש איש על עבודתו ועל משאו כדי שלא

26 מונה כ, וברור שהמילה נשמטה בטעות. 30 אפי' פחות אפי' פחות ד, אפילו פחות 29, פחות אפי' ב, פחות אפילו אש, פחות יפ"ר. מ' משובש ללא ספק והכרעתי ע"פ כתיב"י השוברים מקב' א.

31 דברי ר"א בן פדת בשם ר' יוסי בן זמרא הובאו בתנח"ק רק פעם אחת. כאן הם
 עובדו, שם ר"א ב"פ הובא שלוש פעמים (בפעם הראשונה רק "שאלתו" של ראב"פ) ושמו
 של ריב"ז פעמים: ש' 11, 13. וראה חט"ב פרק 5 וחט"א פרק 18.

25 אלפים ותר"ל בי, אלפים ותר"ל אר"ש, אלפים ושש מאות ושלשים דפ"ש. שלש 29,
 שלשים ב, שליש אדש, שלישי פ, השליש יר. 26 וכיון... מיחסן אבדפ"ש, וחוזר
 ומונה אותן יר. 27 הוא מוצא אבדפ"ש, ומוצא יר. 27-28 שלושת... אותן חס' ב
 והושלם בגל'. יותר דפ"ש, יתר אפ"ש (ב בגל'). 28 משפחות 19, משפחת כ. מכל
 המשפחות כ, חס' 19. שמונה אלפים ותר"ל א, שמנת אלפים ושש מאות פ"ש, ח' אלפים
 ות"ר יש, ח' אלפים ותק"ק 19, אלף ו' מאות ד (שמנת בגל'), ח' אלפים יתר ב. 29
 בא למבן אבי"ש, בא מבן דש, בא למנות מבן 19, בא למנות אותם מבן 19. ל' שנה
 ל' יר, שלשים 19, שלשים שנה ב. מוצאן כ, מוצא אותן 19. אלפים... וחמשים 29,
 אלפים תש"ן אביר 19 (י ותש"ן), אלפים וז' מאות וחמשים ב, ב' אלף ז' מאות ונ"ד,
 אלפים... וחמשים הרי שהיו פחות מבן שלשים הוא מוצא אותן שבע מאות וחמשים 19.
 30 משלישיתן אבדפ"ש משלישית 19, משלושתן י. אלא כשם אבדפ"ש, כשם 19, אלא
 מפני י. 31 שאמ'... זימרא חס' י. שאמ' ר"ל ד, שא"ר אב"ש, שאמ"ר 19. בן
 פדת 19, ב"פ אש, בן פפא (פפא נמחק, פדת מעה"ש) ב, בן פזי 19. בשם... זמרא
 29, ב"ש ר' יוסי בן זמר' ד, בשריב"ז אב"ש, בש"ר יוס' ב"ז 19. האש יוצאה דפ"ש
 29, יוצאה האש אבר. 19. ושפה כ, שפה 29. 32 והיו כ, היו ד. והיו כ, והיה 19.
 רצין כ, רץ 19. את השלחן... את המנורה... את המזבחות אדיפ"ש, השלחן... המנורה
 ... המזבחות 19. ובורחין כ, ובורחין את (את מח') ש. 33 מפני כ, חס' ש. 34
 והיה הקב"ה אדפ"ש והיה הב"ה בי (והיה הארון, הארון מח' ב), והקב"ה היה 19.
 34-35 אמ'... עליהם כ, חס' י. למשה אבדפ"ש, חס' והושלם בגל' ש, למשה ולאהרן
 עשו להם תקנה 19. 35 הם 19, חס' אבדפ"ש. לא כ, לאו א. הרי כועס הריני
 כועס 19, הרי כעס אבדפ"ש, אמ' לו ד, אמ' ליה ש, אמ' להם 19, א"ל
 בר, אמ' י. 36 לבני בדיפ"ש, לבית אפ"ש. 37 הה"ד ב, חס' כ. הה"ד ב, חס' כ.
 אל... וגומ' אל תכריתו את שבט משפחת הקהתי אביר"ש, אל תכריתו את שבט משפחת
 (הקב"ה מח') הקהתי 29, אל תכריתו את שבט וגו' ד, חס' 19. 38 וישימו כ, ושמו

יוכלו להתחלף מעבודה לעבודה וממשא למשא הה"ד וזאת עשו להם וחיו ולא ימותו
 40 וגומ' גבמ' ד' יטז. ר' שמואל בר נחמן אמ' חס ושלום לא היו בני קהת מניחין
 את הארון ורצין לשלחן ולמנורה אלא אע"פ שמתמעטין היו נותנים נפשם על הארון
 ואם כן למה היה מזהיר עליהם אל תכריתו את שבט משפחות הקהתי אלא מפני שהיו
 יודעין שכל מי שטוען בארון שכרו מרובה. והיו מניחין השלחן והמנורה והמזבחות
 וכלן רצין לארון ליטול שכר ומתוך כך היה זה מריב ואומ' אני טוען כאן וזה מריב
 45 ואומ' אני טוען כאן, ומתוך כך היו נוהגין בקלות ראש והיתה השכינה פוגעת בהן.
 אמ' האלהים למשה עשה להם תקנה כדי שלא יתכלו מן העולם, אל תכריתו את שבט
 משפחות הקהתי וגומ', אלא יסדרו אותם על עבודתם ועל משאם שלא יריבו זה עם זה.
 עשה להם משה תקנה. אלא שהיו מריבין זה עם זה זה אומ' אני טוען בארון מכאן וזה
 אומ' לאו אלא אני טוען ולא היה יודע אחד מהן קבוע לו מהו משאו אמ' הקב"ה יהיו
 50 אהרן ובניו נכנסין ונותנין לכל אחד ואחד טעונו שנ' אהרן ובניו יבאו ושמו אותם
 איש איש וגומ' גשם שם יטז.

40 ר' שמואל בר נחמן מקורו אינו ידוע. וראה להלן פ"ה, ט'.

ד. איש איש כ, איש ד. 39 הה"ד כ, הדא היא דכתיב 29. וחיו... וגו' וחיו ולא
 ימותו ב, וחיו וגו' אדפ' 29ש, וחיו יר'. 40 ר' שמואל בר נחמן אמ' דיפ' 29, ר'
 שמואל בר נחמני א' 19, ר' שמואל אומר ש, רש"א אב, ר"ש או' 17. חס ושלום
 דיפ' 29, ח"ו אבש, חס' 17. בני קהת מניחין כ, מניחין בני קהת 19 41 ורצין...
 ולמנורה אבדיפ' 17ש, חס' 19. אלא אע"פ אלא אע"פ י, ד, אלא אע"פ (אלא מע"ש) ב,
 אעפ"כ 19, אף על פי 29, אע"פ אר' 17, ואע"פ י. שמתמעטין אבדיפ' 29ש, שהיו
 מתמעטין יר'. נותנים נפשן כ, נותנים בני קהת נפשם 29. ואם כן דפ' 29, וא"כ
 אביר' 42 אל תכריתו... הקהתי כ, אל תכריתו וגו' 19. 43 שכל כ, כל 19.
 השלחן אבדיפ' 17, את + די. 44 וכלן רצין אדפ' 29 17ש, ורצין כלן י, והכל רצין
 ג. ומתוך כך... כאן אדפ' 29ש, חס' 19, כאן, כאן חס' ב, ומתוך... היה זה נמי מריב
 ... כאן 17. 45 כך כ, כאן ש. נוהגין כ, טוענין י. והיתה השכינה כ, והיתה
 מריב ואומ' אני טוען + 19. 46 אמ' האלהים דפ' 29, אמ' הקב"ה 17ש, א' הקב"ה אפ',
 אמ' הב"ה בי. למשה עשה כ, למשה ולאחרן עשו (ולאחרן הושלם בגל' ב. יתכלו מן
 העולם כ, יכלו 19. אל תכרית... הקהתי וגו' אדפ' 29ש, אל תכריתו... הקהתי ב אל
 תכריתו וגו' יפ', אל תכריתו...?? 17. 47 ועל משאם כ, חס' 19. 48-49 עשה...
 משאם כ, חס' 19. 48 עשה דפ', ועשה אביר' 17ש. אלא שהיו דפ' 29ש, שלא יהיו א,
 שלא יהיו ב, לפי שהיו 17, ועדיין היו י. עם זה ביר' 2, זה כנגד זה אדפ' 29ש. זה
 אומ'... משאם חס' ב ובמקומו: אלא יהא כ"א וא' יודע משאו. 49 לאו אדפ' 29ש, חס'
 י. אלא דפ' 29, חס' איר' 17ש. אמ' הקב"ה אפ' 29ש, אמ' הב"ה בדיר' 17, וא' לו הקב"ה 19.
 50 לכל אחד ואחד דפ' 29, לכל א' וא' אבדיר' 17ש. טעונו דפ' 29, טעונו אביר' 17ש, מטענו
 י. שנ' כ (29 מח'), הה"ד ב. אהרן כ, ואהרן ד. אותם איש איש וגו' אותם איש
 איש על עבודתו ועל משאו ב, אותם איש וגו' אדפ' 29ש, אותם וגו' די, אותם 19.

- 1 יברכך ה' וישמרך במדבר ו' יאז, עם הברכה שמירה. מלך בשר ודם יש לו אוהב בסוריא והוא יושב ברומי שלח המלך בשבילו <עלה> ובא אצלו נתן לו מאה ליטרין שלזהב, טענו יצא לדרך נפלו עליו ליסטיין ונטלו כל מה שנתן לו וכל מה שהיה אצלו שמא יכול הוא לשמרו מן הליסטיין. לפיכך כת' יברכך ה' בעושר וישמרך מן הליסטיים.
- 5 ד"א יברכך ה' בממון וישמרך שלא תהא עשוי במדינה פניאס ושלא תבא זימא למדינה ויאמרו לך תן זהב אלא יברכך ה' וישמרך. ד"א יברכך ה' בבנים וישמרך בבנות שהנקבות צריכות שמירה. ד"א יברכך ה' בעושר וישמרך שתעשה ממנו מצות. יברכך ה' בברכה המפורשת בתורה ברוך תהיה מכל העמ' וגומ' גזברים ז', ידז. ברוך אתה בעיר וגומ', ברוך טנאך ומשאתך, ברוך אתה בבואך וגומ', ובאו עליך כל
- 10 הברכות האלה וגומ' גזברים כ"ח ג-ו. ר' נתן אומ' יברכך ה' בנכסין וישמרך בגופך. ר' יצחק אומ' והלא אם מבורכים הם שמורים הם ואם שמורים הם מבורכים הם ומה ת"ל וישמרך, מיצר הרע שלא יוציאך מן העולם וכן הוא אומ' כי ה' יהיה בכסלך ושמר רגלך (מלכת) «מלכד» במשלי ג' כוז. ד"א וישמרך שלא ישליט אחרים עליך

2 עלה כ, (שלח) מ. 13 מלכד כ, מלכת מ. התיקון ע"פ כל כתה"י וע"פ המסורה. 1 מלך...אצלו ש"ל ראה ליברמן יונת... עמ' 8-9. 5 פניאס, זימא ראה קרויס פרס ורומי עמ' 260 ואילך ובמיוחד עמ' 267-266 Lehnwörter ח"ב עמ' 455 Jastrow ערכים פנייס, זימא. וראה עוד פדר"כ מנדלבוים עמ' 336, בובר עמ' קנ"א. 11 ברוך וגומ' ראה הערת הרוביץ, ספרי עמ' 44 ש"ל.

7-1 יברכך...מצות תנח' נשוא י', ת"ב שם י"ח. 8 יברכך...בגופך ש"ל 11 ספרי נשוא עמ' 43 ש"ל 17 - 44 ש"ל 11 ר' יצחק...העולם ש"ל 12 ספרי זוטא עמ' 247 ש"ל 19-20. וכן...מלכת ספרי. במד"ר הרכיב הפסוק מספרי על דרשת ר' יצחק בס"ז? וראה הערת הרוביץ בספרי שם. 12 שלא...העולם אין לו מקור. 13 ד"א...ידמו ש"ל 22 ספרי שם ש"ל 4-15.

2 ברומי כ, בברומי ב. ובא דנפז, חס' אבוש. ליטרין כ, ליטרא ט. 3 וכל כ, חס' ו. 4 יכול כ, יבא? ו. לפיכך פז, לפיכך ד, לפי אבוש, לכך נ. ה'... הליסטיים כ, ה' וישמרך יברכך...הליסטיים ב, 5 זימא דנפז, חס' אבוש. 6 אלא... בבנות ש"ל 7 אלא יברכך בבנים וישמרך בבנות ב. 6 אלא אלא השני מח' נ. ד"א חס' כ. ה' חס' כ. 7 בבנות חס' נ. שהנקבות שהבנות אבונפזש, חס' ד. צריכות כ, שצריכות ד. ד"א חס' כ. ה' חס' כ. שתעשה...מצות? ו. שתעשה...מצות נפז, שתהא עושה מצות ממנו אבדש. 8 ה' דנ, חס' אופזש, תלויה ב. 9 וגומ' דנפז, וברוך אתה בשדה אוש, ברוך אתה בשדה ב. ברוך...וגומ' דנפז, ברוך...וברוך אתה בצאתך ש, חס' ב. ברוך טנאך ומשאתך אחרי ברוך...בשדה: בדנפז, אחרי...בבואך אוש. 10 האלה וגומ' ר, האלה והשיגוך וגומ' פז, האלה והשיגוך אבונש. אומ' כ, אומ' ב. ה' נ? חס' אבדנפזש. 11 בגופך כ. הם שמורים הם? הם שמורים כ, ו? ואם שמורים הם ואם הם שמורים פז. 12 הם חס' כ. ומה ת"ל בדונפז, ומת"ל אש. יוציאך בדנפזש, יוציאוך א, ו? העולם בדפז, העו' נ, העוה"ב בש. 13 בכסלך... מלכת בכסלך...מלכד דפז, בכסלך וגומ' בונ, בכסלך? א, בכסלך ש. ישליט אחרים אנפזש, ישלטו אחרים ד, ישליט אחדים ו, שלא ישלוט בך עין הרע ולא +.

וכן הוא אומ' יומם השמש לא יככה וגומ', ה' שומרך וגומ'. זתהילים קכ"א, ו ה.ז.
 15 ד"א וישמרך מן המזיקין המקיפין אותך שנאמ' יפול מצדך אלף וגומ', כי מלאכיו יצוה לך וגומ' זתה' צ"א, ז', יא.ז.
 ד"א וישמרך ישמור לך ברית אבותיך וכן הוא אומ' ושמר ה' לך את הברית וגומ' זדב' ז', יב.ז.
 ד"א וישמרך ישמור לך את הקץ וכן הוא אומ' משא דומה אלי קורא משעיר שומר מה מלילה וגומ' זישעיהו כ"א, יא.ז.
 ד"א וישמרך ישמור את נפשך בשעת מיתה וכן הוא אומ' והיתה נפש אדוני 20 צרורה וגומ' זשמואל א כ"ה, כט.ז.
 שומע אני את הצדיק ואת הרשע ת"ל ואת נפש איביך יקלענה בתוך כף הקלע זשמואל שם, שט.ז.
 ד"א וישמרך ישמור רגלך מן גיהנם וכן הוא אומ' רגלי חסידיו ישמר, אבל ורשעים בחשך ידמו זשמואל א ב', ט.ז.
 הר' הם מבורכים ושמורים ומניין שאף שכינה ביניהם ת"ל יאר ה' פניו אליך.

יאר ה' פניו אליך, יתן לך מן מאור השכינה שנ' קומי אורי כי בא אורך זישעיהו
 25 ס' א.ז «ואומר באורך נראה אור זתהילים ל"ו, יז. אל ה' ויאר לנו זשם קי"ח, כז.ז.

25 ואומר... פנים ש'26 חס' מ והושלם ע"פ כתה"י.

15 המזיקין... ראה לק"ט כאן. 22 הר'... אליך ש'23 ס"ז שם ש'24-23. 24 יאר... אורך ספרי שם ש'17-18. 25 ואומר... זעומות ש'27 מקורו אינו ידוע. 24 ראה לק"ט

14 יומם כ, חס' נ. יככה וגו' כ, יככה נ. יככה וגומ' ה' אבוש, יככה וגו' הנה לא ינום ולא ישן וגו' דנפ2 (והושלם בגל' ב), שומרך וגומ' אדוש, + ה' ישמרך מכל רע וגו' ה' ישמור צאתך וגו' דנפ2, (29 השלים שומרך ה' צלך וגו'). ישמרך ב. 15 ד"א... הברית וגומ' ש'17 דנ, ד"א... יצוה לך וגו' ש'16 חס' 29, חס' אבוש (והושלם בגל' ב). 18 משעיר... מלילה אבופ2ש. משעיר דנ. וגו' דנפ2, חס' אבש, ? 19 וישמרך דנפ2, חס' אבוש (והושלם בגל' ב). את אבש, חס' דנפ2, ? 20 צרורה + בצרור דנ, + בצרור החיים אבופ2ש. וגומ' דנ (וגל' ב), חס' אבו 29ש. ואת הרשע בדונפ2, את הרשע אש. ואת נפש כ, את נפש א. 21 מן גיהנם דפ2, מגיהנם בונש, מגיהנם א. 22 אבל ורשעים אבל רשעים כ, ורשעים ד. 23 ביניהם כ, עמהם ב, ? 1. ת"ל אבדוש, תלמוד לומר 29, שנ' נ. 24 יאר... אליך אונפ2ש, יאר ה' וגו' ד, חס' והושלם בגל' ב. מן מאור ד, ממאור אונפ2ש, מאור עינים ממאור ב. אורי... אורך אבוש, אורי וגו' דנ, + וכבוד ה' עליך זרח 29.

יאר ה' פניו אליך יתן לך מאור פנים. ד"א יאר ה' פניו אליך שיביט בך בפנים מאירות ולא בפנים זעומות. ד"א יאר זה מאור תורה שיאיר עיניך ולבך בתורה ויתן לך בנים בני תורה כמ' דתימ' כי בר מצוה ותורה אור למשלי ו' כגז. ד"א יאר ה' פניו יעמיד ממך כהנים שמאירים את המזבח כמ' דתימ' ולא תאירו מזבחי חנם 30 גמלאכי א' יז. ואומ' והאש על המזבח תוקד בו לא תכבה. זוירקא ו', הז.

ויחנך, הרי הם מבורכים ושמורים ושכינה ביניהם ומנין אף «חנונים» בדעת ובבינה ת"ל ויחנך, כמה דמצלינן אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה. ד"א ויחנך יתן בכס דעת שתהיו חוננים זה את זה ומרחמים זה את זה כענין שנ' ונתן לך רחמים ורחמך והרבך גדברים י"ג יחז. ד"א ויחנך יחון אותך בבנים, כמה דתימ' 35 הילדים אשר חנן אלהים את עבדך בראשית ל"ג הז. ואומ' אלהים יחנך בני גשם מ"ג כטז. ד"א ויחנך כמה דתימ' אלהים יחננו ויברכנו וגומ' בתיילים ס"ז בז. ד"א ויחנך יחנך במשאלותיך וכן הוא אומ' חנון יחנך לקול זעקת גישעיהו ל' יטז. ד"א ויחנך שנה ר' חייא הגדול יחנה ה' אצלך. ד"א ויחנך יעמיד ממך

31 חנונים אבדופש, קטנים מ, חכמים נ.

27 ד"א...בתורה ספרי שם ש' 20. 28 ויתן...תכבה ש' 30 תנח' נשוא שם, ת"ב שם. 31 ויחנך...ויחנך ש' 32 ס"ז שם ש' 33-34. 32 כמה...בינה מקורו אינו ידוע. ד"א...והרבך ש' 34 ס"ז עמ' 248 ש' 1-2. 33 ונתן וגו' כר"ע ושלא כר' אליעזר בתוספ' סנהד' פי"ד ג'. ראה ליברמן ספרי זוטא עמ' 94-96. 34 ד"א...בני ש' 35 מקורו אינו ידוע ואולי הובא מס"ז. וראה לק"ט. 37 ד"א...זעקת כנראה ספרי שם ש' 21 אבל הפסוק שם אחר. ואלי גם זה מס"ז. 38 ד"א...הולך ש' 40 תנח' שם, ת"ב שם.

26 מאור בדונפ, ממאור אש. ה' פניו אליך כ, ה' וגו' ד. 27 זעומות דנ, זעופות פ, זעופות אבוש. יאר דנפ, + ה' פניו אליך אבוש. מאור אור דנ, אור אבופש. עיניך דנפ, עליך + אוש, עליך ויאיר עיניך ב. 28 בנים כ, חס' ד. כמ' דתימ' כמה דתימ' ד, כמה דתימר פ, כמ"א נ, כד"א אבוש. אור כ, חס' א. 29 פניו דנפ, + אליך אבוטנש. יעמיד כ, שיעמיד ב. שמאירים כ, שיאירו ב. כמ' דתימ' ראה ש' 28, כמו דכתי' ט. 30 והאש על המזבח כ, חס' ב והושלם מעה"ש, לו. לא כ, לו ד. 31 מנין כ, ומנין ק. אף דנ, שאף בפ"קש, שאפי' א, לו. אף חנונים כ, שהם חנונים אף ק. בדעה כ, בדעת ק. 32 ובבינה בדנפ, ותבונה אש, לו. ת"ל אבדונש, תלמוד לומר פ, דכתי' ק. כמה דמצלינן דונפ, כמה דמצלי' ב, כד"א אש. ומלמד... בינה דנפ, חס' אבוש. ומלמד חס' ק. שתהיו כ, 33 שיהיו פ. חנונים... ומרחמים בדונפ, מרחמים... וחוננים אש. מרחמים זה אתה כ, מרחמים זה על ו. כענין... רחמים ש' 34 דנפ, חס' אבוש (והושלם בגל' ב). ונתן דנפ, ויתן נ. 34 ורחמך והרבך וגו דנפ. יחון כ, יתן מח' יחון ב. אותך בדונפ, אותם אש. כמה דתימ' ראה ש' 28. 35 אלהים אתה כ, ה' א. 36 כמה דתימ' ראה ש' 28. וגומ' נ, יאר פניו אתנו סלה דנפ, חס' אבוש. 37 יחנך דנ, יחון אותך אבופש. וכן הוא אומ' וכן... אומר דנפ, כה"א אבוש, וכ"א ו. זעקת אבוש, + וגו' נ, + כשמעתו ענך דנפ. 38 ד"א...אצלך כ, חס' נ. שנה...ה' לו. ד"א כ, חס' ו. יעמיד כ, יחון אותך במשאלותיך מח' + ב.

נביאים כמ' דתימ' ושפכתי על בית דוד ועל «יושב» ירושלם רוח חן ותחנונים
 40 זכריה י"ב יז. ד"א ויחנך יתן חנו עליך בכל מקום שאת הולך כמ' דתימ' ויתן
 חנו בעיני שר בית הסהר זבראשית ל"ט כאז, ויהי אסתר נושאת חן בעיני כל רואיה
 זאסתר ב טוז. ויתן «ה»אלהים את דניאל לחסד ולרחמים וגומ' זדניאל א', טז. ומצא
 חן ושכל טוב וגומ' זמשלי ג', דז. ד"א ויחנך בתלמוד תורה וכן הוא אומ' תתן
 לראשך לויית חן. כי לויית חן הם לראשך זשם ד', ט; א', טז. ד"א ויחנך במתנת חנם
 45 וכן הוא אומ' (חנני ה' חנני) «חננו ה' חננו» וגומ' זתהילים קכב גז, כן עינינו
 אל ה' אלהינו עד שיחננו זשם שם בז. ד"א ויחנך להוציאך משעבוד מלכיות כמה
 דתימ' חנינו ה' חנינו כי רב שבענו בוז זשם, שם גז. ד"א ויחנך לגאול אותך
 כמה' דתימ' ה' חנינו לך קוינו זישעיהו ל"ג, בז.

יושבים מ. התיקון לפי המסורה. אבל תרגום יונתן: יתבי. וראה תנ"ך מהד' גינצבורג; Bib. Hebr. וראה חילופי נוסחאות בת"ב כאן. 42 האלהים ב, אלהים אדומנפזש. התיקון ע"פ המסורה ואין ח"נ. 45 חנני... חנני חנני, חנני כ, חנני, חנני ב. לו. התיקון ע"פ המסורה (אין ח"נ) וע"פ ספרי.

40 כמ'... רואיה ש' 41 ספרי שם ש' 22-24 והפסוקים מעורבבים בין ספרי ותנח"ם. 42 ויתן... שיחננו ש' 46 ספרי שם ש' 24 - עמ' 45 ש' 2. 46 ד"א... מלכיות מקורו אינו ידוע. 47 חנינו... בוז ספרי שם. ד"א... אותך מקורו אינו ידוע. 48 ה'... קוינו ספרי שם.

39 נביאים כ, בנים + ב. כמ' דתימ' ראה ש' 28. ועל... ירושלם חס' כ. ותחנונים אדנפזש, תחנונים ב, לו. 40 ויחנך כ, יחנך נ. כמ' דתימ' ראה ש' 28. 41 בעיני... הסוהר אש, בעיני וגו' דפז, בעיני וגו' נ, חס' והושלם בגל' ב, לו. חן... רואיה חן וגו' דנפז, חן אבוש (וגו' הושלם משה"ש ב). 42 את דניאל אנפזש, לדניאל בו, חן את דניאל ד. לחסד ולרחמים לחסד אש, חסד וגו' ב, חסד ו, וגו' דנפז. 43 וגומ' דפז, חס' אבוש. 44 חן + וגו' פז, + הם לראשך בש, + חן לראשך א, + הם לראשך וגו' דנ, לו. 45 וגומ' דנפז, חס' נאבש, לו. 46 עד שיחננו כ, חס' ב. להוציאך... בוז ש' 47 כ, חס' ו. להוציאך כ, חס' ב ותוקן בגל'. משעבוד כ, בשעבוד ב. חנינו... חנינו, חנינו ב. שבענו בוז כ, וגו' נ. 48 כמה' דתימ' ראה ש' 28.

אמרנו במבוא לחיבור זה ובכמה מקומות בגופו כי ברוב מהדורות הדפוס של במד"ר חסר לא מעט חומר הנמצא בכתה"י. רוב החומר מופיע ברובם של כתה"י, והחסר נובע ממהדורת קושטא רע"ב 1512 שעל פיה בנויות מהדורות הדפוס המאוחרות². א.א. הלוי אפשטיין ז"ל הוא שפרסם ראשון את רוב ההשמטות מתוך אחדים מכתה"י, ואם כי הוא לא הכיר את כל כתה"י של במד"ר³, הרי מבחינת השמטות הדפוס אין לכך חשיבות שכן הללו מופיעות בכל כתבי היד, (להוציא אותם שהועתקו מהדפוס⁴).

בנספח זה נביא את כל הקטעים שבכתה"י החסרים במהדורות הדפוס, לבד מהקטעים הקצרים מאוד שאת העדרם אפשר להסביר כטעויות רגילות ואין הוא אפייני לספר זה דוקא. ההשלמות הועתקו מכת"י מ. את הקטע החסר פתחנו (ולפעמים גם חתמנו) במובאה מן המופיע בדפוס למען ירוץ קורא בו. המובאה פותחת ומסתיימת בסימנים אלה: {

קטע מס. 1. פרשה א' סוף פסקה ג' (דף ג' ע"א ש"16): למכל לשונות הגויים וכן היה אוהל מועד יפה לאומות העולם שעד שלא הוקם המשכן היו אומות העולם שומעין קול הדיבור עם משה והיו מתים שנ' השמע עם קול אלהים מדבר מתוך האש וגו'. אבל לאחר שהוקם המשכן לא שמעו הקולות ולא מתו.

קטע מס. 2. פרשה א' סוף פסקה ה' (דף ג' ע"ב, ש"23): לקרן לעמו. לצאתם מארץ מצרים אריב"ל מפני מה כשמנה את ישראל הוא מזכיר אוהל מועד ויציאת מצרים להודיעך שלא יצאו ישראל אלא בזכות אוהל מועד מפני שצפה הקב"ה שהם עתידים לעשות משכן לשמו שנא' וידעו כי אני ה' אלהיהם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים על מנת לשכני בתוכם. >בשינויים קלים: פ"ג, ו' (ט" ע"ב, ש"28)<

השורות הבאות נמצאות גם בדפוס (ובתנחומא): ...שאו את ראש הה"ד שררך אגן הסהר מהו שררך סנהדרין גדולה שהיתה בירושלים דנה דיני נפשות ולמה הוא מושלה כטיבור שררך אלא מה השרר הזה נתון באמצעיתו של אדם כך היתה סנהדרין היו יושבין בירושלם שירושלם היא אמצעיתו שלעולם.

מכאן חסר בדפוס: ד"א שררך אגן הסהר מה הטבור הזה חיוו של תינוק כך כל ישראל חיים בשביל זכותן של סנהדרין שהיו עסוקין בהלכות התורה. אגן הסהר אבין בר חסדא אמר בבבלי היו קורין לירח סיהרא זו סנהדרין שלא היו יושבין טיטרי גוונים (ברוב כתה"י כאן טטריגוונים וכן בהמשך) אלא איסטרונגולין כחצי גורן עגולה כדי שיהיו רואים זה את זה שאם היו יושבין טיטרי גוונים היושבין בקרן הזוית היו מצטערין לראות אלו את אלו שאינן יכולין לשאול זה לזה הוי אגן. מהו אגן זה הספל כמא דאמ' ויקח משה חצי הדם וישם באגנות. מה הספל הזה עגול איסטרונגולין כך היו יושבין. ד"א הסהר בשעה שהיו יושבין הסחורה והשכר בעולם. אל יחסר המזג שהיו יושבין ומוזגין הלכות זה אסור וזה מותר זה טהור וזה טהור (בכתה"י: זה מתיר וזה אוסר זה מטמא וזה מטהר). ד"א אל יחסר המזג שלא היו חסרין משלישיתן מה המוזג הזה כשאומן נותן שלישו של כוס יין ושני חלקים מים כך היתה סנהדרין יושבת מתמיד של שחר עד תמיד של בין הערבים ולא היה א' מהם נפנה לצרכו ומה היו עושין כשהיו מבקשין לילך ולאכול לא היו כולן נפנין כאחת אלא מהם היו הולכין ואוכלים ומהן היו משתיירים עד שהיו אותן באים ואח"כ היו הולכים ולא חסרה מימיה פחות מעשרים ושלשה שהם (שליש. מילה זו נוספה בגליון) של שבעים הוי אל יחסר המזג. ד"א אל יחסר המזג אל תהי אומ' כן אלא המוזג זה הקב"ה שבזכותם לא חסר עולמו אלא היה כבודו עליהם וכין שבטלה סנהדרין נסתלקה השכינה. בטנך ערימת חטים אלו ישראל ולמה נמשלו בחיטים שהם סדוקות מאמצעיתן מה שאין את מוצא לא בעדשים ולא בשאר זרעים ולמה החטים סדוקות שהכל טפילה להם. כך כל האומות טפילה לישראל. ד"א בטנך ערימת חטים א"ר הונא בש"ר אידי והלא ערימת איסטרובולין או ערימת פלפלין יפה משל חיטים והואיל והקב"ה מחבבם יקרא אותם בשמם לא אם יחסר העולם איסטרובולין או פלפלין אכפת להם (בכתה"י: אלא אם-לא אכפת להם) שאפשר להם בלא הם אבל אם חסר הוא חיטים אין לו חיים כך אם אין ישראל אין העולם מתקיים. ד"א בטנך ערימת חטים א"ר יוחנן ערימת חטאים כאי זה צד בא לפני ישראל תמחויו של פיגולין ושל נותרות או של חלב והוא בא לאכול סבור שהוא שומן. אמ' לו אחד חלב הוא מיד הוא מונע עצמו ועמד מלאכול מי עכבו שלא לאכול אי זה גדר בינו

ובין התמחוי אלא שנסתכל בדברי תורה. הה"ד סוגה בשושנים וכי יש לך אדם שגודר שדה בשושנים דרך בני אדם גודרים שדותיהם או כרמיהם בקוצים ובדודרים שמא ראית אדם גודר שדה בשושנים אלא אלו הם ד"ת שהם רכים כשושנים כאי זה צד היה מתאווה אדם לראות את עצמו בתוך חופתו לפי שאין לו יום גדול הימנו לפי ששמח עם אשתו והוא מוציא הוצאתו והציע מיטתו בא ליזקק את אשתו אמרה שושנה אדומה ראיתי מייד פירש הימנה זה הופך פניו לכאן וזו הופכת פניה לכאן מי הפרישו ממנה מי נחש נשכו ואי זה עקרב עקצו אי זה גדר עמד בנתיים אלא אלו דברי תורה שהם רכים ונאים כשושנים הוי סוגה בשושנים. ד"א בטנך ערימת חיטים אמר ר' לוי למה נמשלה כנסת ישראל בחיטים אלא בעל הבית יש לו בן בית כשבא לחשב עמו מה מחשב לו מהו אומר לו תן דעתך כמה משפלות של <תבן> אתה מכניס לאוצר או כמה משפלות של <דילוג ב-מ> ע"י הדומות קש או כמה משפלות של קוצים אתה מכניס לאוצר לאו להיכן הוא נותן את הקוצים לאש לאיכן משליך את הקש מציפו לים והזבל משליכו לאשפה והתבן זורה לרוח אבל מה הוא אומר לבן ביתו תן דעתך כמה חיטים אתה מכניס לאוצר למה חיו של עולם הוא כך הקב"ה הוא בעל הבית כל העולם כלו שלו שנא' לה' הארץ ומלואה. ובן ביתו זה משה שנ' לא כן עבדי משה מה אמר לו הקב"ה תן דעתך למנות האומות לאו שנמשלו כקש <19> האומות למה נמשלו בקש? מי היו המצריים שנ' יאכלמו כקש מה עושין לקש מציפין למים וכן עשה הקב"ה למצריים שנא' אשר הציף ה' את מי ים סוף וגו' ונמשלו בקוצים מה עושים להם משלחין לאש. כך הקב"ה עשה להם שנ' והיו עמים משרפות סיד קוצים כסוחים באש יצתו. ונמשלו בתבן מה עושין לתבן זורין אותו לרוח וכן עשה הקב"ה שנא' יהיו כתבן לפני רוח וגו'. אבל ישראל נמשלו כחיטים שהם דגנו של עולם שנ' בטנך ערימת חיטים לפי א"ל הקב"ה למשה תן דעתך למנות את ישראל כמה יש בהם. הה"ד שאו את ראש. ד"א בטנך ערימת חיטים השבלת שלחיטים מתמרת ועולה והקנה שלה ארוך ועליה רחבים וארוכים והשבולת בראש הקנה והקנה שלה מתגאה ואומר בשבילי נזרעה השדה והעלין מתגאין ואומרים בשבילנו נזרעה השדה. אמרה להן השבולת הרי הגורן באה והכל מתפייסין בשביל מי נזרעה השדה. בא עת הגורן <השיבולת> מילה מסומנת למחיקה> הקנה מכניסין לאור והעלים זורין לרוח ומשיירים את החיטין בגורן וכל העובר נוטל ומנשק אותן. כך הגויים בעוה"ז מתגאים ואומרים בשבילנו נברא העולם לעתיד לבוא והיו עמים משרפות סיד וגו'. אבל ישראל ה' בדד ינחנו. לכך ישראל נמשלו כחיטים. ד"א בטנך ערימת חיטים ר' יצחק אומר למה נמשלו ישראל בחיטים אלא מה עסקם שלחטים הללו כשהם נכנסין לאוצר הם מכניסין אותם בחשבון ובמדה. בא לזרוע אותן זורען במדה ובחשבון. כך כשנכנסו ישראל למצרים מנאם שנא' בשבעים נפש ירדו אבותיך מצרימה וגו'. כל הנפש <הבאה> מסמן למחיקה לבית יעקב הבאה מצרימה שבעים. באו לצאת משם מנאם שנ' ויסעו בני ישראל מרעמסס סכותה וגו'. באו למדבר סיני אחר מעשה העגל מנאם שנ' כי תשא את ראש בני ישראל. עשו משכן באו להשרותם דגלים מנאם הה"ד שאו את ראש. ד"א שא את ראש אמר ר' לוי למה מונה אותם כל שעה למלך שהיה לו תסבריות הרבה ולא היה משגיח עליהם. והיה לו דיפלמטרון אחד קטון של זהב והיה בכל שעה נוטלו ומונהו ומניחו ואח"כ נוטלו ומונה אותו כמה יש בו ומניחו אחר ימים מוציאו ומונה אותו אמר לו בן ביתו מרי כמה תסברות יש לך ואין את משגיח עליהם למנותם אלא זה הקטן אמר לו כל אלו אינם שלי אלא טמיון הם אבל זה עומד לי בכמה וכמה מיני טורח עד שלא סגלתי אותן לפיכך איני נזקק לכל אלו אלא לזה שסגלתי. כך הקב"ה כמה אומות יש בעולם וכמה אוכלוסין שלגוים ואינו משגיח עליהם למנותם אלא ישראל. אמר לו משה רבונו של עולם כמה אומות יש לך ואין את משגיח עליהן למנותם אלא ישראל בכל שעה שנ' כי תשא את ראש בני ישראל. שאו את ראש כל עדת בני ישראל. אמר לו הקב"ה כל אלו האוכלוסים שאתה רואה אינם שלי של טמיון הם של גהנם הם שנ' והיו עמים משרפות סיד אבל אלו ישראל שאני מונה אותם בכל שעה סגולתי הם שנ' והיתם לי סגולה כשם שסגולתו של אדם חביבה עליו כך הם חביבים לי. שבכמה דברים נסים ונפלאות עמדו לי שנא' או הנסה אלהים לבוא לקחת לו גוי מקרב גוי. אמר הקב"ה לישראל הבן יקיר לי אפרים הבן שעומד לי ביוקר לפיכך איני נזקק לכל האומות למנותן אלא לישראל שאו את ראש וגו'.

הקטע הבא מופיע בדפוס כפסקה ט' ובתנחומא ח"ט: לשאו את ראש כל עדת בני ישראל. אמר הקב"ה לישראל לא תבבתי בריה יותר מכס לכן נתתי לכם תלוי ראש ודמיתי אתכם לי שכשם שיש לי תלוי ראש על כל באי עולם שנ' לך ה' הגדולה והמתנשא לכל לראש אף לכם עשיתי תלוי ראש שאו את ראש כל עדת בני ישראל לקיים מה שנא' וירם קרן לעמו וגו' וכן הוא אומר ונתנך ה' עליון על כל גויי הארץ.

מכאן שוב קטע ארוך שאינו בדפוס ואינו בתנחומא: שאו את ראש כל עדת בני ישראל מנו את ישראל לא נאמר אלא שאו את ראש א"ל הקב"ה משה כל מה שאתה יכול לרומם את האומה רוממה הזו שלכבודי תרומם הה"ד שאו את ראש וראשם של ישראל זה הקב"ה שנ'

ויעבור מלכם לפניהם וה' בראשם. למה הדבר דומה לאחד שהיה יושב ועושה עטרה למלך עבר אחד וראה אותה אמ' לו כל מה שאת יכול לקבוע בתוכה אבנים טובות ומרגליות קבע שהיא עתידה להנתן בראשו שלמלך. אמ' ר' ברכיה לזקן שהיתה לו מעפורת והיה מצוה את עבדו ואומ' לו נערה קפלה תן דעתך עליה. אמ' לו אדוני מכל מעפרות שיש לך אין אתה מצוני אלא על זו אמ' לו מפני שבה נתעטפתי בשעה שנתמנתי זקן. כך אמ' <משה לפני. שתי המילים נוספו בגליון> הקב"ה רבונו שלעולם משבעים אומות שיש לך אין אתה מצוני לרומם אלא ישראל אמ' לו הקב"ה מפני שקבלו מלכותי בסיני ואמרו כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע. ר' יודן בשם ר' שמעון בן נחמן למלך שיש לו בגד אפיקריסין והיה מצוה את עבדו ואומ' לו נערה קפלה תן דעתך עליה. א"ל אדוני המלך מכל אפיקריסין שיש לך אין את מצוני אלא על זו. א"ל מפני שהיא דבוקה בבשרי. כך אמ' משה לפני הקב"ה רבון העולם משבעים אומות אותנטיות שלך בעולמך אין את מצוני אלא ישראל לרומם. אמ' לו הקב"ה מפני שהם דבוקים בי שני' ואתם הדבקים בה' אלהיכם וגו' כי כאשר ידבק האזור אל מתני איש וגו'. אמ' ר' למלך שהיה לו פורפירון והיה מצוה את עבדו ואומ' לו נערו קפלו תן דעתך עליו אמ' לו אדוני המלך מכל פורפירון שיש לך אין את מצוני אלא על זה אמ' לו מפני שאותה לבשתי בשעה שמלכתי תחילה אמ' משה לפני הקב"ה משבעים אומות אותנטיות שיש לך בעולמך אין את מצוני אלא על ישראל לרומם הה"ד שאו את ראש כל עדת בני ישראל אמ' לו מפני שהמליכוני על הים תחילה ואמ' ה' ימלוך לעולם ועד. ד"א שאו אין שאו אלא לשון גדולה כמ' דתימ' בעוד שלושת ימים ישא פרעה את ראשך והשיבך על כנך מה גדולה את מגדלן להודיע את טהרתן ד"א שאו את ראש זש"ה גן נעול אחותי כלה גל נעול מעין חתום. לא בא הכתו' אלא להודיע מקום קדושתן של ישראל שאע"פ שהיו במצרים בין בני אדם שטופים זמה לא נפרצה בהם פרצה. תדע לך שהוא כן אחד היה ופרסמו הכתו' ויצא בן אשה ישראלית וגו'. ושבתו של אדם שהוא מכנס בין מפזרים לכך נאמ' גן נעול שאע"פ ישראל במצרים בין בני אדם שהן שטופין בזמה לא נחשדו ישראל על העריות לא הזכרים ולא הנקבות לקיים מה שנא' גן נעול אלו הבתולות גל נעול אלו הבתולות דבר שנתגלה מעין חתום אלו הזכרים שהיא שמחה וגדולה לפני המקום כשישראל גדורים מן העריות ובשעה שהם נפרצים כביכול מכחישים למעלה שבשעה שנפרצו עשרת השבטים בערה מה אמ' להם המקום נשי עמי תגרשון מבית תענוגיה מעל עולליה לא היו שומרים דם יולדות לכך כתי' מעל עולליה ומה אמר להם תקחו הדרי לעולם. אותו ההדר שהיתי מתהדר בכס סותם פיהם שלאומות משקנאו בכס ואמרתי להם הבו לה' משפחות עמים כשם שבני מביאים ויתילדו על משפחותם לבית אבותם ונתקלקלתם ובזיתם אותו ההדר תקחו הדרי לעולם. מכאן למדנו ששמחה וגדולה לפני המקום כשישראל עומדין בקדושתן לכך בא הקב"ה והודיע את קדושתן של כל אחד ואחד מישראל שני' שאו את ראש כל עדת ישראל וגו'. ולכך מתחילת בריתו שלעולם היה הקב"ה מתעסק ביחוס הגוים שלא ליתן להם פתחון פה ולהודיע יחסיהן מה היו כשבא ליחס את בניהם ובני חם כוש ומצרים וגו'. וכוש ילד את נמרוד עמד להכעיס הוא החל להיות גבור בארץ לזנות וכן הוא אומר ומצרים ילד את לודים ואת ענמים. אשר יצאו משם פלשתים ואת כפתורים שהיו פלשתים וכפתורים ממזרים. וכן נתעסק ביחסי בני עשו שני' אלה תולדות עשו להודיע נוולן שאת מוצא שהן בני זמה שכן הוא אומ' ואלה בני אליפז תימן אומר צפו וגעתם וקנז. ותמנע היתה פלגש לאליפז שנשא את בתו. וכאי זה צד היה בא אל אשתו של שעיר ועיברה וילדה ממנו לתמנע ונשאה כנושא בתו של שעיר והיתה בתו. וכן הוא אומר אלה בני שעיר יושבי הארץ לוטן וגו'. ואחות לוטן תמנע מן אם לא מן אב שהיתה מן אליפז. וכן את מוצא שוב קלקלה שני' ואלה בני שעיר החורי יושבי הארץ וגו'. כאן עושה צבעון וענה אחים ולהלן הוא עושה ענה בן צבעון שני' ואלה בני צבעון ואיה וענה הוא ענה שבא צבעון על <כאן נכתב בטעות השם ענה ונמחק> אמו וילדה ממנו ענה לכך נכתב אחיו ובנו ושוב בא אל כלתו אשתו שלענה ויצאה אהליבמה מבין שניהם שני' ואלה בני אהליבמה בת ענה בת צבעון אשת עשו. לכך נתעסק ביחסייהם שלגוים להודיע קלקולן שלא על חנם רחקן הקב"ה ואחר כך נתעסק ביחסייהן של ישראל להודיע קדושתן שלא על חנם קרבן לכך נאמר שאו את ראש כל עדת בני ישראל. למשפחותם לבית אבותם מהו לבית אבותם כשם שקדשו ישראל עצמן מן העריות אף המקום סייען שבשעה שהיו נשי ישראל יוצאות ויולדות בשדות במצרים היו התינוקות זה בזה מתערבין בניו שלראובן בתוך בניו שלשמעון והיה המקום מפרישן שני' רבבה כצמח השדה נתתיך מה ת"ל כצמח השדה אלא כשם שאדם זורע בתוך השדה מינין הרבה ואני מגדלן ומפרישן בין עלה לעלה בין עשב לעשב כך היו מתערבין ואני מפרישן כצמחי שדה וכל אחד מתגדל ודומה לאביו לכך נא' לבית אבותם שהיו דומין לאבותם וכן הוא אומ' ויתילדו על משפחותם לבית אבותם. לכך אמ' הקב"ה למשה אין את מתיגע בהם מובדלים הם כבר בקדושה. במספר שמות כל זכר לגולגלותם מנין אתה אומ' כל מי שהיה נכנס למנין כבוד גדול היה לו שכן הקב"ה אמ' להם כשהכעסוהו אותה הגדולה שהייתם מתגדלים בה בה אני פורע שני' במדבר הזה יפלו פגריכם לכל פקודיכם ולכל מספרכם הוי גדולה היתה להם. מבין עשרים שנה ומעלה מכין אמ' בן עשרים לרדוף תפקדו

אותם לצבאותם אתה ואהרן ליתן גדולה לאהרן ואתכם יהיו איש איש למטה ליתן גדולה לכל שבט ושבט שהכל שוים בחבה לפני המקום. ד"א ואתכם יהיו איש איש למטה יכול שיהיו ממנין אותן עכשיו ת"ל איש ראש לבית אבותיו הוא. ד"א איש ראש לבית אבותיו הוא שהיו גדולים שבהם. ואלה שמות האנשים. כל מקום שני אנשים צדיקים כמ"א דתימ" בחר לנו אנשים ואומ' ושאר שני אנשים במחנה. לראובן אליצור בן שדיאור לשמעון ליהודה לישיכר לזבולן לבני יוסף לאפרים למנשה לבנימין לדן לאשר לגד לנפתלי. אין את מוצא שבטים נמנים שוים בכל מקום אלא פעמים זה מקדים וזה מאחר מפני שכולם שוים לפני המקום ואין אחד גדול מחברו. וכן הוא אומ' כל אלה שבטי ישראל שנים עשר. ויקח משה ואהרן אין לקיחה אלא דברים משכן בדברים. את האנשים האלה מלמד שהיו צדיקים. אשר נקבו בשמות מלמד שהיו שמותן לשם מעשיהם. אלה קרואי העדה שקראן המקום בשם. כמ"א דאת אומ' ראה קראתי בשם. וכן הוא אומ' אלה שמות האנשים אשר יעמדו אתכם ללמדך ששבת ומעלה גדולה היתה להם כשהקב"ה קראם בשמם ועל פיו נתמנו. נשיאי משרות אבותם שכבר קודם לכן היו נשיאים. ראשי אלפי ישראל הם שנתמנו על הדינים ראשי אלפים שני ושמות עליהם שרי אלפים וגו'. ואת כל העדה הקהילו באחד לחודש השני להודיע זריזותו של משה שכיון ששמע מפי הקב"ה לא נשתהה אלא בו ביום כנסן הה"ד ואת כל העדה הקהילו באחד לחודש השני שבשעה שקדשן הקב"ה בהר סיני לשלושת ימים קדשן וכאן ביום שגדבר עמו בו ביום כנס את כל הקהל ומנאן. ויתילדו על משפחותם לבית אבותם אף ישראל לא עכבו למה שהיו רצים לגדולה לעשות שרי אלפים שרי מאות שרי חמישים ושרי עשרות. לגלגלותם מלמד שנתנו כל אחד ואחד מחצית האותיות מ' ת' תלויות ובמקור נכתב חצי השקל במנין כמ"א דכתוב בקע לגולגולת מחצית השקל בשקל הקודש וגו'. ד"א במספר שמות מבין עשרים שנה ומעלה ומעלה האות י' במילה מבין והמילה ומעלה מיותרות לגולגולתם. כך אמר הקב"ה לישראל למנותם בכבוד וגדולה לכל אחד ואחד לא תהא אומ' לראש המשפחה כמה במשפחתך כמה בניך לך אלא כלהוין יהוה עוברין לפניך באימה ובכבוד ואת תהא מונה אותם הה"ד במספר שמות מבין עשרים שנה ומעלה לגולגולתם. כאשר צוה ה' את משה ויפקדם במדבר סיני. כשם שחבב הקב"ה מלאכת המשכן ומלאכת המצוות וכתב בהן כאשר צוה ה' את משה. ויהיו בני ראובן בכור ישראל אע"פ שנטלה ממנו בכורה ונתנה ליוסף כשבא למנות מן הגדול התחיל. וכן את מוצא בבני נח אע"פ שנטל את הגדולה אלא כשבא למנות מן הגדול התחיל שני בני יפת בני חם ולשם יולד. וכן אע"פ שישחק גדול מישמעאל בגדולה כשבא למנין נכתבו תולדותיו שלישמעאל קודם שלישחק שני אלה תולדות ישמעאל. ואלה תולדות ישחק. וכן אע"פ שמכר עשו ליעקב את הבכורה מן עשו התחיל שני ואלה תולדות עשו אלה תולדות יעקב. ואף כאן אע"פ שיוסף נטל את הבכורה כשבא למנין מן הגדול התחיל שני ויהי בני ראובן בכור ישראל ואע"פ שהתחיל בראובן לא מנאם אלא בסדר הדגלים ללמדך שלא מנאם כאן אלא לעשות דגלים. הה"ד ויהיו בני ראובן ראובן בתחילה ואחריו לבני שמעון ואחריו לבני גד הרי סדר דגל בני ראובן. למה כתב בראובן ושמעון לגלגלותם מה שלא נאמר בשאר שבטים אלא בכלל לפי שהיו צריכים כפרה פי שנים באחרים שהרי קנתרן אביהם ולמה למד דלגולותם (כך!) מנידה (ברוב כתיב"י מגידה) משום מעשה דזמרי ולמד אחרונה משוכה משום שאין לה גג עשויה כענין זה לגולגלותם. ואחר כך לבני יהודה לבני ישכר לבני זבולן הרי סדר מחנה יהודה. לבני יוסף לבני אפרים לבני מנשה לבני בנימין הרי סדר דגל מחנה אפרים. ולמה הקדים לאפרים לקיים דברי יעקב וישם את אפרים לפני מנשה. לבני דן לבני מנשה (מילה מסומנת למחיקה) לבני אשר לבני נפתלי הרי סדר דגל מחנה דן. הא למדנו שלא נמנו אלא לעשות דגלים. אלה הפקודים אשר פקד משה ואהרן ונשיאי ישראל מגיד הכתוב שהנשיאים מלאום (בכה"י מנאום) עמהם כמו שנצטוו. ויהיו כל פקודי בני ישראל לבית אבותם מגיד הכתוב שלא מנו אפי' אחד מבין עשרים שנה (בכתב"י: פחות מבן עשרים) כשם שנצטוו. ויהיו כל הפקודים שש מאות אלף וכי מן הפרט אין אנו יודעים שכך הוא החשבון למה כתב חשבונם בכלל לומר שכל פקודי השבטים היו שוים בחבה לפני המקום. מנין אתה אומ' שלא היו מונין להם עשרים שנה אלא מראש השנה למנין עולם ולא מראש חודש ניסן ליציאת מצרים מן הכא ויהיו כל הפקודים שש מאות אלף ושלושת אלפים וחמש מאות וחמישים כאי זה צד אימתי אומ' להם הקב"ה לעשות משכן ביום הכפורים שבו נתרצה הקב"ה לישראל ומחל להם על מעשה הנהגל ומיד עשו משכן והוקם באחד בניסן בשנה שנייה (ג' ע"ג, ש' 21)

קטע מס. 3. פרשה ב', סוף י"ח (ז' ע"ב, ש' 37): לאשר לא ימד ולא יספר ד"א לפני הקב"ה יש להם מספר שני והיה מספר בני ישראל אבל לפני בשר ודם אין להם מספר שני אשר לא ימד ולא יספר. ד"א ליתן להם גדולה צוה הקב"ה למנותן כדי לעשותן דגלים שני אלה פקודי בני ישראל וגו'. וכן צוה הקב"ה למנותן לחלק הארץ הוי והיה מספר. אבל לענין חסרון לא צוה הקב"ה למנותן. ואם תאמר הרי דוד מנאן וחסרו הוא (מילה זו אינה ביתר כתיב"י) לא צוה למנותן ולכך חסרו לכך נאמר אשר לא ימד ולא יספר.

קטע מס. 4. פרשה ב' כ"ב (ז' ע"ה, ש"ט 29): לשלא למעט אהרן כבודו ד"א ואלה תולדות אהרן ומשה וכי מה ענין תולדותיו שלאהרן לתולדותיו שלמשה אלא לומר לך שאע"פ שלא ירשו בניו שלמשה את כבודו לכך הקישן הכתוב לתולדותיו שלאהרן מה בני אהרן היו ראויין לקבל גדולת אביהן אף תולדותיו שלמשה היו ראויין לקבל גדולת אביהן אלא שזכה יהושע וקבלה לקיים מה שנאמר נוצר תאנה יאכל פריה לכך נאמ' ואלה תולדות אהרן ומשה. ד"א ואלה תולדות אהרן ומשה למה קרא בניו שלאהרן בניו שלמשה מלמד שתלמידיו שלאדם הם קרואים בניו וכן הוא אומ' אבי אבי רכב ישראל ופרשיו לפיכך שהיו תלמידים שלמשה עם אביהם נקראו תולדותיו לכך נאמר ביום דבר ה' את משה בהר סיני מי גרם ליקראות בניו של אהרן תולדות משה אותו יום שדבר ה' את משה בהר סיני שקבל תורה מהר סיני ולמדה לבני אהרן.

קטע מס. 5. פרשה ד' כ' (י"ג ע"ה, ש"ט 34 - ע"ד, ש"ט 2): ללהעלות משם <את> הארון האלהים אשר נקרא שם ה' צבאות יושב הכרובים עליו. ד"א אשר נקרא שם ה' צבאות יושב הכרובים עליו אמ' ר' יוחנן משום ר' שמעון בר יוחאי מלמד מלמד (שביאה גלויה) שהשם וכל כנויו מונחים בארון. <כת' אחד אומר ויעל דוד... אשר נקרא שם וכת' אחר אומר ויקם וילך דוד... מבעלי יהודה... כיצד...> בקטע זה משובשים גם כתיב"י וגם הדפוס, נוסף על כך שלפנינו חסר בדפוס.

קטע מס. 6. פרשה ד' כ' (ט"ו ע"ב, ש"ט 21): <אלו שאר שבטים>. ד"א אביך היה מלך על ישראל אבל לא על סנהדרין אבל אני נגיד על עם ה' אלו סנהדרין אלו ישראל <כת"י מקבוצה ב' ועל ישראל>. ולפני מי שחקתי? לא לפני ה'?" הה"ד ושחקתי לפני ה'. אמ' לה ולא תהא סבורה שמא עכשיו שחקתי ולא אוסיף עוד אלא חייך כל שמחה שנעשה לי זו השמחה קלה בפניה. הה"ד ונקלותי עוד מזאת. למה? והייתי שפל בעיני...>

קטע מס. 7. פרשה ה' ב' (ט"ז ע"ב, ש"ט 9): <וחרה אפי וחרגתי וגו'> ד"א אל תגזול דל כי דל הוא אמ' ר' לוי זה התרמוס שהוא נכנס עם הפרפרת. לא יאמר אדם יש לפני אגוזים ותמרים ואניח את התרמוס אמ' הקב"ה אל תגזול דל כי דל הוא. תני היו לפניו מינין הרבה ר' יהודה אומ' אם יש ביניהן ממין שבעה עליו הוא מברך וחכמ' אומ' על איזה מהם שירצה. ר' יהושע בן לוי אמ' פליגין ר' יהודה ורבנן כשהיו בדעתו לאכול פת אבל אין בדעתו לאכול פת כל עמא מודי שאם יש ביניהם ממין שבעה עליו הוא מברך אמ' ר' בא צריך לברך בסוף לא ברך נעשה עיקר טפילה דתנינן תמן כל שהוא עיקר ועמו טפילה מברך על העיקר ופוטרי את הטפילה. היה גריזמיתיה ר' ירמיה בשם ר' אמי אמ' מברך על תורמיסא. אמ' ר' לוי משום אל תגזול דל כי דל הוא. אמ' חזקיה ור' ירמיה ור' חייא בר אבא בשם ר' יוחנן כל מי שאינו או' דבר בשם אומרו עליו נאמר אל תגזול דל כי דל הוא. וצריך אדם כשהוא שומע דבר לומר אותו בשם אומרו אפי' משליש הלכה דתנינן אמ' ר' נחום הלבלר כך מקובלני מר' מיישא שקבל מן הזקנים הלכה למשה מסיני וכל מי שאינו אומ' דבר תורה בשם אומרו עליו הכתוב אומר אל תגזול דל כי דל הוא. ר' יוחנן הוה מסתמך על ר' יעקב בר אידי והוה ר' אלעזר חמי ביה ומיטמר מן קדמוי. אמ' הא תרתי מילין הדין בבליא עביד בי חדא דלא שאיל בשלמי וחדא דלא אמ' שמעתתא משמי. אמ' ליה כן אינון נהיגין גבון זעירא לא שאיל בשלמיה דרובא דאינון מקיימין ראוני נערים ונחבאו מי מהלכין חמי ליה בית מדרש אמ' ליה הכא הוה ר' מאיר יתיב דריש ואמ' שמועתא מן שמיא דר' ישמעאל ולא אמ' שמועתא משתמיה דר' ירמיה <השם ירמיה מחוק בכתה"י ע"י הסופר עצמו> עקיבא. אמ' ליה כל עמא ידעין דר' מאיר תלמידיה דר' עקיבא. אמ' ליה כל עמא ידעין דר' אלעזר תלמידיה דר' יוחנן. מהו מעבור קומיה אחרי צלמא אמ' ליה מה אתפליג ליה איקר <בכתה"י איסר> עבור קומיה ועמי קומיה <וסמי> עיניה. אמ' יאות ר' אלעזר עבד לך דלא עבר קומיך אמ' יעקב בר אידי יודע אתה לפייס. ור' יוחנן בעי דיימרו שמועתא מן שמיא אף דוד בקש עליה רחמים אגורה באהלך עולמים. ר' פנחס ור' ירמיה בשם ר' יוחנן וכי עלה על לב דוד שהוא חי לעולם אלא אמ' דוד אזכה שיהו דבריי נאמרים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. מה הנייה ליה בר נזירא אמ' כל האומר שמועה בשם אומרה שפתיו רוחשות עמו בקבר מה טעם דובב שפתי ישנים. כתנור <ככומר> הזה של ענבים שהוא זב מאליו. ר' חננא בר פפא ור' סימון חד אמ' כהדין דשתי קונדיטון וחד אמ' כהדין דשתי חמר עתיק אע"ג דשתי ליה טעמיה בפומיה. אמ' אליהוא' כל שאינו אומ' דבר בשם אומרו מביא פורענות לעולם וכל האומ' דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם שני ומאמר אסתר למלך בשם מרדכי. ועל ידי כן נגאלו שני ומאמר אסתר קיים דברי הפורים האלה ונכתב בספר.

קטע מס. 8. פ"ה ב' (ט"ז ע"ב, ש"פ 25): נחלק בארץ. ד"א שהיה כל משאם בכתף ולא בעגלות בשאר אחיהם. כי דל הוא ולא עוד שהיו מתדלדלים מכל משפחות הלויים שהיה הארון מכלה מהם. אמר הקב"ה למשה ולאחרן הזהירו בהם בבני קהת אל תגזלו חיייהם מהם עשו להם תקנה שיחיו הה"ד אל תכריתו את שבט משפחות הקהתי וזאת עשו להם וחיו וגו'.

קטע מס. 9. פרשה ו', ג' (י"ח ע"ב, ש"פ 18-19): לעל העגלות ונשאו את יריעות המשכן אלו עשר יריעות שלש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני כמ"א ואת המשכן תעשה עשר יריעות שש משזר וגומ'. ואת אוהל מועד אלו י"א יריעות העשויות מנוצה שלעיצים כמ"א דתי"מ ועשית יריעות עיצים לאוהל על המשכן וגומ'. >השורה הבאה נמצאת בדפוס!< למכסהו זה היה מכסה שלעורות אלים מאדמים כמ"א ועשית מכסה לאוהל עורות אלים מאדמים וגומ'. ומכסה התחש אשר עליו מלמעלה כמשמעו. ר' יהודה ור' נחמיה ר' יהודה אומ' שני מכסאות היו אחת שלעורות אלים מאדמים ואחת של עורות תחשים. ר' נחמיה אומ' מכסה אחת היה ודומה כמין קלא אילין שיש בו גוונים הרבה לכך מתרגמינ' ססגונא ששש בגוונים הרבה. על דעתיה דר' יהודה אשר עליו מלמעלה ממעל למכסה שלעורות אלים מאדמים. על דעתיה דר' נחמיה ממעל לאוהל.

קטע מס. 10. פרשה ו', ד' (י"ח ע"ד, ש"פ 34-37): בתוך קטע זה נשתבש הדפוס פעמים ע"י הדומות. המילים שבדפוס סומנו כאן בקו תחת ואלן להן מובן כצורתן בדפוס.

נכשם שאמר הקב"ה למשה. אבל הנשיאים לא עשו על פי ה'. והיכן אמר הקב"ה למשה שימנה אהרן עמו בבני קהת שנ' וידבר ה' אל משה ואל אהרן לאמר. נשוא את ראש בני קהת וגו'. לכך נאמר ביד משה שמשה אמר לו לאהרן שימנה לבני קהת עמו אבל הקב"ה לא אמר לאהרן לפי שאהרן נתמסר...

קטע מס. 11. פרשה ז', א' (י"ט ע"ב, ש"פ 47): למשהא במתן תורה. אמר ר' יהודה ב"ר סימון משל למלך שהיה לו בן והיה מבקש להשיאו והיה למלך ארגנטריאה ישנה אמר המלך אם נשיא את בני הרי אין לי אלא הארגנטריאה הישנה ואם נמתין עד שנעשה אחרת הריני משהא בשמחת בתי (כנראה טעות סופר וצ"ל בני). מה עשה המלך קרא לכספים ואמר להם צחצחו אותה והיא נעשית חדשה כך כיון שיצאו ישראל ממצרים היו בעלי מומין אמר האלהים אם אתן להם את התורה הרי הן בעלי מומין ואם נמתין לבניהם הריני משהא במתן תורה אמר האלהים (שתי המילים האחרונות סומנו למחיקה) (מה עשה)

קטע מס. 12. פרשה ז', ד' (כ' ע"ב, ש"פ 3): (ר"ש בן חלפתא אומר) אחת ור' יהודה בר אלעאי אומ' אחת אחד מהם אומ' שני ימים היו מושלמים לאלהים בלבד שנ' ואותי יום יום ידרושון וחברו אומ' יום אחד בלבד היו מושלמים

קטע מס. 13. פרשה ז', ד' (כ' ע"ב, ש"פ 20): (ובבוקר זרעך תפריח). מהו נד קציר אמר להם נדנתם עליכם קצירן של מלכויות מפני שהיה כתוב על הלוחות בני חורין מן המלכויות שנ' חרות על הלוחות לפיכך אמר להם האלהים נדנתם קצירן של מלכויות עליכם. הוי נד קציר. (ביום נחלה ביום שסברתי)

קטע מס. 14. פרשה ח' ה' (כ"ד ע"א, ש"פ 4): (אשר אשם לו מכל מקום) ואם אין לאיש גואל ר' ישמעאל אומ' וכי יש לך אדם בישראל שאין לו גואל אלא הגר הכתו' דמבר ונשבע לו שישלם קרן וחומש לכהנים ואשם למזבח. (ואם אין לאיש)

קטע מס. 15. פ"ט, י' (כ"ו ע"ב, ש"פ 40): תוספת זו מופיעה רק בכתה"י מקב' ב'! (בשני עולמות) ד"א ומעלה בו מעל א' לו וא' לה. מעילה לסוטה (ב, 17: לשוטה) ומעילה לנואף וזהו ומעלה בו מעל. (ושכב איש)

קטע מס. 16. פרשה ט', ט"ו (כ"ח ע"א, ש"פ 2): (טהורה כבריתה) ד"א למה במים ובעפר שהעיד משה בישראל שנ' העידותי בכס היום את השמים ואת הארץ והם שני עדים לפיכך בודקה בשני עדיה במים שהם מן השמים ובעפר שמן הארץ. ד"א למה במים ובעפר שאדם זורע בעפר זרעים ואין יודע מה הן הזרעים עד שהמים יורדין לעפר והם מודיעים מה הן הזרעים אם הם הזרעים שזרע בעל השדה או אם הם הזרעים שזרע אחר. לכך היה בודקה במים ובעפר.

קטע מס. 17. פ"ט, כ' (כ"ח ע"ג, ש"פ 33-35): (נהאלות האלה) ולמה מים ועפר וכתב נמים...הולכת...והשבון} תמן תנינן עקביה בן מהללאל אומ' הסתכל בשלושה דברים ואין אתה בא לידי עברה מאין באתה ולאן אתה הולך ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה. ר' אבא בריה דר' פפי ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי

שלשתן דרש ר' עקיבה מפסוק זה וזכור את בוראך בירך בורך בוראך. בירך ממקום שבאת בורך למקום שאתה הולך. בוראך לפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון. (זאת האלות)

קטע מס. 18. פרשה י"ב, ב' (ל"ה ע"ג, ש"ט 25): וכן היו מאררים את הסוטה ושותה מים המארים על ששתת יין ונתקללה בעבודה. וכצפוני יפריש...

קטע מס. 19. פרשה י"ב, תחילת ט"ז (ל"ט סוף ע"ד): לזהזיר לה' את ימי נזרו (יחזור וישלים ימי נזירותו שהזיר. והזיר לה' את ימי נזרו...

קטע מס. 20. פרשה י"ב, ד' (מ"ו ע"ד, ש"ט 18-19): זאת ה' אלהיך ד"א אפריון זה כסא הכבוד. עשה לו המלך שלמה זה הקב"ה שהשלום שלו והוא השלים בין הרקיע שהוא שלמים דכתי' ודמות על ראשי החיה רקיע כעין הקרח הנורא ובין החיות שהן שלאש הסובלות את הכסא. מעצי הלבנון שהוא מכוון כנגד בית קדש הקדשים שלמטה שנ' מכוון לשבתך פעלת ה' כנגד מקדש ה' כוננו ידיך. עמודיו עשה כסף כמ' דתימ' צדק ומשפט מכוון כסאך ואומ' והוכן בחדר כסא ולשלושתן הקב"ה מכסף שיהא אדם מתעסק בהן שנ' כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי כי אני ה' עושה חסד משפט וצדקה בארץ כי באלה חפצתי נאם ה'. וכסף הוא לשון תאוה כמא דתימ' כי נכסוף נכספת ואומ' נכספה וגם כלתה נפשי. רפידתו זהב זו התורה שנא' הנחמדים מזהב ומפז רב כמ' דתימ' אם לא בריתי יומם ולילה וגומ'. מרכבו ארגמן כד"א לרוכב בשמי שמי קדם ואומ' כמראה אדם עליו מלמעלה. ולמה כנה להקב"ה ארגמן שהוא גוזר מעל כסא הכבוד מה יבוא לעולם. ד"א הוא זן ומפרנס לכל בריה. תוכו רצוף אהבה מבנות ירושלים שקבע בכסאו נשר שור ארי אדם. ר' ברכיה ר' אבין בש"ר אבהו ד' מיני גאים הם גאה שבהמה שור גאה שבחיה ארי גאה שבעופות נשר גאה שלכולן אדם ונטלן הקב"ה וחקקן בכסא כבודו שנא' ה' בשמים הכין כסאו ומלכותו בכל משלה ממה שהכין הקב"ה כסאו על הגאים דע שמלכותו בכל משלה. הוי תוכו רצוף אהבה שריצפן הקבה לארבעת הגאים ושם אהבה ביניהם ועשאן פנים לחיה. מבנות ירושלים שכל הבריות אחרות מתיראות מהן ומושלמות מהן הוי מבנות ירושלים. ד"א אפריון זה בית עולמים למה נקרא שמו אפריון שכל הצורות שלזהב מין ממיני האילנות היו מוציאות פירות. המלך שלמה שלמה ודאי ולמה נקרא שלמה על שם שלום והשקט שהיה בימיו. מעצי לבנון (ואנחנו)

קטע מס. 21. פרשה י"ב, ט"ז (מ"ט ע"ג, ש"ט 3): (בהזיה מנין) שנא' הזה עליהם מי חטאת בתגלחת מנין שנא' והעבירו תער על כל בשרם בקרבן שנאמ' ולקחו פר...

קטע מס. 22. פי"ב, י"ז (נ" ע"א, ש"ט 6): ליושב על כסאו אומ' לו הוי יודע לפני מי אתה יושב. וראש עגול לכסא מאחוריו א"ר אחא כהדא קתדרין דדרושה. (ל וידות)

קטע מס. 23. פרשה י"ג, ב' (נ"א ע"א, ש"ט 34): (זהו עוסקים בתורה) ביניהם המתוקה מדבש (כתי' א: בניהם המתוקים מדבש). לפי עתיד הקב"ה להאכילם כל מיני פירות שבע"ע ויהיו מתוקין לפניו כדבש. שתיתי ייני עם חלבי לפי שנשכתרו ישראל בגלות כד"א ושכורה ולא מיין ועסקו בתורה המושולה כיון כד"א ושתי בין מסכתי והלבינו מעשיהם כחלב. (לפי עתיד)

קטע מס. 24. פרשה י"ד, י' (ס"א ע"ד, ש"ט 10): לשכר התלמוד גדול מן המעשה כשם שאור השמש גדול מאור הנר שבכל דבר גדול המעשה יותר

ה ע ר ו ת:

1. מבוא פרק 1 והערה 15; חטיבה ה' פרק 14 והשלמה שם. 2. חטיבה ה' פרק 14.
3. המהדורה יצאה לאור בשנת 1963 והיתה זו המהדורה הראשונה מאז שנת רע"ב (1512) שבה ניסו להשלים את החסר על פי כתי"י. אפשריין השתמש בכתה"י א, מ, פ, 29, 17.
4. הוא שילב את הקטעים מכתה"י בגוף הטקסט והציב בראשם ובסופם סוגרים מרובעים.
5. ראה פרקים 12, 13 בחטיבה ה'.
6. הקטע בבמד"ר לקוח מפסיקתא רבתי פ"י (כי תשא, דף ל"ד ע"א ואילך). אבל בדפוס נשתמר נוסח תנחומא. הדבר תואם את התיאוריה שהעלינו בפרק 14 בחטיבה ה'.
7. 29 - בשם ר' שמעון בן נחמן; 19 וקב' ב' - בשר"ש בר יוחאי. גם ב-מ שובש השם וצ"ל ר' שמואל בן נחמן. 7. כנראה גם זה מתנחומא ואיננו בתדא"ר.
8. קתדרין דמושה. הקטע מפסיקתא דר"כ ויהי ביום כלות, מנדלבאום ח"א עמ' 12.
9. צ"ל 'ושכורת', ע"פ ישעיהו נ"א, כא.

בנספח זה יוצגו הבאות של קטעי במד"ר שאינם מוכרים במדרש זה בתוך חיבורים אחדים מימי הביניים. הצענו כמה הסברים לתופעה אבל עדיין הנושא צריך עיון. יתכן שקטעים כאלה פזורים בספריהם של מחברים נוספים. בין הקטעים שנרשמו להלן יש שאינם מוכרים מכל מקור שהוא; יש מוכרים אך לא מבמד"ר; יש הנראים כעיבוד של דרשות במד"ר שנעשו ע"י מחברים מאוחרים על פי במד"ר, ויש גם כאלה שאולי טעו המביאים אותם על שם במד"ר. כאן הסתפקנו בדיון קצר על כל קטע, והתופעה כולה נדונה כחלק מבעיית עריכת במד"ר כולו⁴. הקטעים נערכו ע"פ סדר המחברים שהביאום.

קטע מס. 1. ר' יהודה בן יקר. הובא בפרוש התפילות והברכות והופיע ברשימת קטעי במד"ר אצל ריב"י⁵ כמס. 3. מקור הקטע במדרש איכה לפסוק חדשים לבקרים רבה אמונתך (איכה ג', כג) ויש לו מקבילה בב"ר בפתיחה לפרשה ע"ח⁶. היחוס לבמד"ר יכול להיות של ריב"י עצמו, שבמד"ר שלו היה נרחב משלנו. ויתכן שריב"י יחס את הדרשה לבמד"ר בטעות, ואפשר שהיחוס לבמד"ר הוא משל מעתיק טועה. אם טעות העתקה לפנינו אולי התחלף כאן השם בראשית רבה בשם במדבר רבה. ואין זה השיבוש היחיד מסוג זה.

קטע מס. 2. ריב"י. גם קטע זה לקוח מפרוש התפילות, ברשימה מס. 14. דברי ריב"י מבמד"ר הם הרחבה ניכרת של המצוי בידינו, ויתכן שריב"י מפרש ומרחיב דברים.

קטע מס. 3. ר' עזרא בן שלמה. הקטע מופיע בפרוש שה"ש המיוחס בטעות לרמב"ן⁷ אשר הובא ע"י הרב שעוועל בקובץ כתבי רמב"ן, ח"ב. מקום הקטע דנן הוא בעמ' תצ"ד⁸. קשה לקבוע את גבולותיו כיון שהמחבר אינו מצטט במדויק. "מרכבו ארגמן - קו האמצעי הנקרא לשון חוק האמצעי מכריע בינתים וכן אמרו רז"ל במדרש במדבר סיני רבה".

קטע מס. 4. פרוש האגדות לר' עזריאל, תשבי⁹ עמ' 118. הקטע של ר"ע מורכב משתי דרשות: הראשונה מבמד"ר פ"ב, י"ב (ו' ע"ב, ש"7-10) ועניינה בפונדקו של אברהם אבינו והכנסת אורחיו; והשניה בבלעם. דרשה זו אינה נמצאת במד"ר לפנינו, לא בפ"כ (בלק) ולא בפ"ב שממנה נלקחה הדרשה הראשונה. גם תשבי⁹ לא מצא לה מקור.

"ובמדבר סיני רבה... ועוד אמ' כיון שראה בלעם האין משמרים ישראל את המצות הקלות אמ' מי יוכל לקלל את אלו שמשמרים מצוותיו ושמו משותף בהם. המקללם כאילו מקלל פני שכינה ששמו מעורב בהם ויש להם כח וזכות לבטל גזירה".

קטע מס. 5. רבנו בחיי בפרושו לתורה, שמות כ"ה יט¹⁰. שורות ספורות לפני קטע זה מביא רבנו בחיי דרשה אחרת, ממדרש תנחומא וזו מופיעה הן במד"ר הן בתנחומא¹¹. כנראה לא רק שגרת ציטוט הביאה את רבנו בחיי להזכיר שם במד"ר על הקטע הנדון. "ובמדבר רבה דרשו רז"ל כי הכפורת שעל הארון כנגד השרפים שעל הכסא שנאמר ישרפים עומדים ממעל לו¹², והם יועצי השכינה. שנים כרובים כנגד שמים וארץ שבהם מושבו של הקב"ה".

קטע מס. 6. ילקוט המכירי ישעיהו א (מהדורת שפירא עמ' 3) י"ג: "במדבר סיני. כל נביא ששמו ושם... מאי קמ"ל כי הא דא"ר שמואל בר נחמני אמ"ר יונתן כל כלה שצנועה בבית חמיה זוכה ויוצאין ממנה מלכים ונביאים שנ' וירא יהודה ויחשבה לזונה כי כסתה פניה. משום דכסתה פניה חשבה לזונה? אמ"ר אלעזר מלמד שכסתה פניה בבית חמיה. מלכים מדוד ונביאים מאמון ואמציה, דאמ"ר לוי דבר זה מסורת בידינו מאבותינו אמון ואמציה אחי הוו וכת"ר חזון ישעיהו בן אמון". על קטע זה מעיר המהדיר: "לא מצאתי ברבות רק עיין בגמרא סוטה דף י" ע"ב". אכן הדברים שם ובמסכת מגילה, חלקם בדף י" ע"ב (הדרשה על תמר ועל אמון ואמציה), וחלקם בדף ט"ו ע"א (על נביא שנתפרש שמו ושם אביו). הדרשה על נביא שנתפרש וכו' נמצאת בויק"ר פ"ו, ו' וגם המכירי הביאה משם לפני הקטע מבמד"ר. כנראה הביא את המאמר כולו כפי שצוטט במד"ר. דברים דומים על נביא שנתפרש וכו' הביא גם בתחילת עמוס מויק"ר, וכן בתחילת מיכה, כנראה מויק"ר וגם מבמד"ר. ראה קטע מס. 10 להלן.

קטע מס. 7. ילקוט המכירי ישעיהו ה', ד. במכירי לפסוק 'מה לעשות עוד וגו' מובא קטע ארוך מבמד"ר פט"ז כ"ד לפסוק 'עד אנה ינאצוני'. הדרשה אינה במכירי חבוק או במכירי תהילים ק"ו, ז (וימרו על ים וגו'). היא מובאת כהוספה לתנחומא שלח מכת"י

ר (ת"ב עמ' ל"ט קטע ג'). בפסוק שלפניו מביא המכירי דרשה בלתי מוכרת מספרי. רוב הקטע נמצא במד"ר בשינויים, ראה הערות שפירא בעמ' 39 ש"י 24. החלק החסר מובא כאן: "במדבר סיני רבה. עד אנה ינאצוני העם הזה. הה"ד מה לעשות עוד לכרמי ולא עשיתי בוי", מה טובה בראתי בתוך עולמי ולא עשיתי לכם, ובאותה טובה שעשיתי לכם הכעסתם אותי. הוצאתי אתכם ממצרים ובאתם לים ועשיתי אותו מלא טיט שנ' דרכת בים סוסיך חומר וגו' (חבקוק ג', טו). והן מהלכין בו ואומרים זה לזה ראו היכן אנו אין אתם יודעין מטיט הלבנים הוציאנו ולטיט החזירנו שנ' וימרו על ים בים סוף".

קטע מס. 8. ילקוט המכירי ישעיהו י"ז. יד. הדרשה המובאת במכירי לפסוק "ותמצא כן ידי' נמצאת במד"ר פי"ג, יד (נ"ד ע"א, ש"י 8-1). היא מובאת מתוספתא (ע"ז פ"ה) וירושלמי (ע"ז פ"ג, דף מ"ב ע"ג) בשינוי. במכירי הדרשה רחבה ביחס למקורותיה. "במדבר סיני רבה. מזרק אחד כסף כנגד העולם שהוא עשוי ככדור הנזרק מיד ליד, ומנין שהים עשוי דוגמת קערה אומר ותמצא כן ידי לחיל העמים וגו'. במלכות בבל הוא אומר והיה הגוי והממלכה אשר לא יעבדו וגו' (ירמיהו כ"ז, ו). במלכות מדי הוא אומר באדין דריוש מלכא כתב לכל עממא אומיא ולישניא וגו' (דניאל ו', כו). במלכות יון וארבעה רישין לחיותא (שם ז', ו). במלכות חייבת ותאכל כל ארעא ותדשינה ותדקינה (שם שם, כג). הא למדת שכל אומה ולשון ששעבדה את ישראל שלטה מסוף העולם ועד סופו בשביל כבודן של ישראל".

קטע מס. 9. ילקוט המכירי ישעיהו י"ז. יא. בילקוט מובא קטע ארוך במד"ר פ"ז, ד' ובסופו תוספת שאינה במד"ר אך נמצאת בדרשה המקורית: בויק"ר פי"ח, ג'. יתכן שהובאה הדרשה במד"ר מויק"ר, ולפי עדות המכירי הכילה גם את התוספת דנן. ואולי לא הובאה במד"ר בשלמותה, והמכירי השלים את הדברים מויק"ר ולא ציין זאת. "במדבר סיני רבה עוד. נד קציר נדגדתם עליכם קצירן של מלכויות קצירן של יסורין קצירו של מלאך המות. דאמ"ר יוחנן בשם ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי בשעה שעמדו ישראל על הר סיני ואמרו כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע באותה שעה קרא הקב"ה למלאך המות אמ' לו אע"פ שעשיתך קוזמקלטור על כל בריותי אין לך עסק בעסקי. זו למה שהם בני שני בנים אתם לה' אלהיכם. ואומ' ויהי שמעכם את הקול מתוך החושך וכי יש חשך למעלה וכת' ונהורא עימיה שרא. אלא מלאך המות קרוי חשך הה"ד והלחות מעשה אלהים המה וגו', חרות על הלוחות אל תקרי חרות אלא חירות. ר' יהודה ור' נחמיה ורבנן ר' יהודה אומ' חרות ממלאך המות. ר' נחמיה אומ' חרות מן המלכויות. ורבנן אמרין חרות מן היסורין. ביום נחלה ביום שהנחלתי אתכם את התורה."

קטע מס. 10. ילקוט המכירי מיכה א'. בראש הילקוט למיכה מביא המכירי דרשה שהובאה גם בראש ישעיהו במד"ר ובראש עמוס מויק"ר: "א"ר יוחנן כל נביא שנתפרש שמו וכו'". כאן הוא מזכיר את ויק"ר בראש הדרשה ואת במד"ר בסופה וקשה לקבוע בדיוק למה כוונתו. הדרשה מופיעה לפנינו בויק"ר פ"ו, ו' אך לא במד"ר. יתכן שטעה המלקט (פעמיים: כאן ובישעיהו), ויתכן שבמד"ר שלו כלל את הדרשה שהובאה מויק"ר.

קטע מס. 11. ילקוט המכירי מלאכי ג'. יח. לפסוק "ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע" וגו' מביא המכירי דרשה ידועה מבבלי חגיגה ט' ע"ב. בסוף הוא כותב: וכן במדבר סיני רבה. רוב הדברים אינם במד"ר אבל נראה שבהפניה לבמד"ר לא התכוון המלקט לכל הדרשה אלא רק לעיקרה, והוא אכן נמצא במד"ר פט"ז, כג (ע"י ע"ד, ש"י 8-9).

קטע מס. 12. ילקוט המכירי תהילים פ"א, ו. בילקוט המכירי לפסוק "עדות ביהוסף שמו בצאתו על ארץ מצרים" וגו', מובא קטע מויק"ר פכ"ג, י': "שלושה הן שברחו מן העבירה ושפת הקב"ה שמו ביניהן ואלו הן יוסף, יעל ופלט". כאן בא פרוש הדברים ביחס לשלושתם ולבסוף כותב המלקט "וכיוצא בזה במדבר סיני רבה". במד"ר אין דרשה כזו. בפ"ד, ז"י יש דברים ארוכים על יוסף שברח מן העברה, אבל לא על פלטי ועל יעל. וגם כאן יתכן שנתחלף למכירי ויק"ר במד"ר או שבמד"ר שלו היה רחב משלנו.

קטע מס. 13. ילקוט המכירי משלי כ"ג, כט. בדבריו על הפסוק "למי אוי למי אבוי" מביא המכירי דרשה ארוכה מויק"ר פי"ב, א' בגנות השיכורים והשכרות, בשם ויק"ר. למרות שסדר החלקים בדרשה שונה, מקורה ברור. וגם כאן המלקט מסיים בציון במדבר סיני רבה למעלה בפסוק תנה בני לבך לי וגו'. הדברים אינם במד"ר, אבל דברים ברוח דומה, באותו נושא ושוב באריכות רבה אכן נמצאים במד"ר, בפ"י. מפאת אורכו של הקטע לא נביא אותו כאן. המסקנה דומה לזו שבקטעים הקודמים: או שהמכירי מחליף בין שני המדרשים ומה שמופיע בויק"ר מתחלף לו במד"ר, או שבמד"ר שלו מכיל חומר רב מויק"ר שאינו לפנינו במד"ר. ויק"ר הוא מקור רב ערך לדרשות של במד"ר.

קטע מס. 14. ילקוט המכירי משלי כ"ג, לג. גם כאן מדובר בדרשות על שיכור ושכרות, מובא קטע מויק"ר (פי"ב) בשם ויק"ר, והילקוט חוזר ומציין לבמד"ר, אל קטע שאינו לפנינו בבמד"ר אך מוכר מויק"ר. חלק מהדברים בקטע זה מופיעים בדרשה הקודמת.

קטע מס. 15. ילקוט תלמוד תורה בראשית הקטע לקוח מילקוט ת"ת לפסוק (בראשית י', י) "הוא היה גבור ציד וגו'". רק בסופו נכתבה ההפניה לבמד"ר ולכן קשה לקבוע בדיוק את גבולות הקטע מבמד"ר. על פי דרכו של בעל הילקוט בציון מקורותיו¹⁵ נראה שהקטע כולו לקוח מבמד"ר. רוב הדרשה, עד "אחשורוש", מוכר מב"ר פל"ז, ג"פ. בבמד"ר הדבר אינו נזכר בשום מקום וקשה לדעת היכן יכולה הדרשה להשתלב בו. "וכוש ילד את נמרוד הוא היה גבור ציד וגו'". חמשה הוא לרעה יש: הוא היה גבור ציד; הוא עשו אבי אדום; הוא דתן ואבירם; הוא אחז; הוא אחשורוש. הוא החל להיות, אין החל אלא לשון זימה וכן הוא אומר ובת כהן כי תחל לזנות וכו' במדבר סיני רבה.

קטע מס. 16. ילקוט תלמוד תורה נשוא: קטע מבבלי נזיר, דף כ"ז ע"ב-כ"ח ע"א. מובא בגמרא כברייתא אך אינו מוכר מספרי, ס"ז או ויק"ר במקומות המתאימים. הקטע אינו בבמד"ר אך כאמור¹⁶, כשצינו מקורות אחדים עיקר החומר אמור להמצא במקור הראשון. "תניא קרבנו - בקרבנו הוא יוצא ואינו יוצא בקרבן אביו בין שהפריש מן הקלה על הקלה ובין שהפריש מן הקלה על התמורה ובין שהפריש מן החמורה על החמורה ולא במעות שהפריש על אחת מאלו. נזיר פ' מי שאמר: וברבה."

קטע מס. 17. ילקוט תלמוד תורה בראשית: עיקר הקטע בא מב"ר פ"י, ב'ד' בשינויים לא גדולים. הקטע מתחיל בדברי ר' חמא בר חנינא (עמ' 75 ש"י) ומסתיים בדברי ר' יהושע בן לוי "...בגן עדן" (78 ש"י). אחר הדברים האלה נכתב בית"ת, ברציפות וללא סימן לשינוי המקור: "ויכולו השמים והארץ אין ויכולו אלא לשון תאוה כד"א נכספה וגם כלתה נפשי, מלמד שהיה הקב"ה מושתק לבראות את העולם. רבה בנשוא." המשפט האחרון אכן מופיע ברבה בנשוא, בתחילת פרשה י' (סוף דף ל"ג). כל החומר שלפניו אינו מופיע בבמד"ר ואין להניח שהיה בבמד"ר שלפני בעל הילקוט, ומסתבר שבטעות נשמט הציון לב"ר בסוף הקטע משם, לפני המשפט המובא כאן. שלושת הקטעים הבאים, מס. 18-20, רשומים כ"רבה" בסוף ילקוט ת"ת בהעלותך. מעטים הם קטעי "רבה" בפרשיות בהעלותך - מסעי בית"ת, ורובם מופיעים גם בתנחומא. השלושה הבאים אינם מוכרים לפי שעה ממקור כלשהו. הציונים לשלושתם הם "רבה" בלא שם הפרשה, ובכך סוטה הילקוט מדרכו להזכיר גם את הפרשה, אך יש מקרים נוספים שבהם הוא נמנע מלהזכיר את שם הפרשה וספק אם ניתן ללמוד מכאן דבר. שלוש הדרשות עוסקות באותו נושא: צרעת מרים. לפי סגנון ונושאייהן הן נראות דרשות ארץ-ישראל קלאסיות של חז"ל, ויתכן שנלקחו ממדרש קדום לבמדבר שאותו זהה המלקט בבמד"ר, או שבמד"ר של המלקט היה רחב משלנו והוא הכיל את הדרשה דנן, מתוך המדרש הקדום¹⁷.

קטע מס. 18. ילקוט ת"ת בהעלותך: "ויצעק משה אל ה' - למה הדבר דומה, לגיבור שהיה הקולר בצוארו. נפנה מאותו קולר וראה אותו בצוארו של חברו. התחיל הגבור לצווח. אמ' לו למה אתה צווח אמ' להם אין אתם יודעים מה צערו של זה אני יודע באיזה צער הוא נתון שכך היה הקולר הזה בצוארי. כך אומ' משה רבש"ע אני יודע באיזה צער נתונה מרים שאני הייתי בזה הצער שנא' והנה ידו מצורעת כשלג" רבה...

קטע מס. 19. ילקוט תלמוד תורה בהעלותך: א"ר שמעון ומה מרים שלא נתכוונה לומר לשון הרע אלא דברה בשביל פריה ורביה כך הגיע לה, הרשעים שמתכוונים לומר לשון הרע על חבריהם, לחתוך את מחיתם ולפסוק את פרנסתם על אחת כמה וכמה שהב"ה מחתך את לשונם שני' ייכרת ה' כל שפתי חלקות'. כיון שראה משה מה הגיע לאחותו התחיל צווח ומתפלל עליה בכל נפשו שני'אל נא רפא נא לה'. אמ' רב אמ' משה לפני הב"ה רשל"ע כבר עשית אותי רופא. אם אתה רופא אותה מוטב ואם לא אני מרפא אותה. ד"א מהו אל נא רפא נא לה א"ר אבא בר כהנא משל לתלמידו של רופא שעלתה מלוגגא באחותו. הביאו (?) אצל רבו, א"ל מרי כבר למדתני כל סדרן של רפואות אם אתה מרפא אותה מוטב, ואם לאו אני מרפא אותה. כך אמ' משה רשל"ע כבר למדתני כל סדרן של נגעים. אם אתה מרפא אותה הרי טוב ואם לאו אני מרפא אותה: רבה..."

קטע מס. 20. ילקוט תלמוד תורה בהעלותך: "ותסגר (מרים) מילה זו מחוקה בכתה"י) שבעת ימים מחוץ למחנה משחל למלך שעלה מן המלחמה וקלסה אותו המטרונא. אמ' המלך תקרא אמה של סנקליטור. לאחר ימים התחיל לחרף ולגדף אוהבו של מלך. אמ' המלך תטרד למילון. כך בשעה שעשה הב"ה מלהמת הים ועמדה מרים ואמרה שירה נקראת נביאה שנא' ותקח מרים הנביאה, וכיון שאמ' לשון הרע על אחיה (תטרד) המילה מחוקה בכתה"י) אמ' הב"ה תטרד למילון שני' תסגר שבעת ימים מחוץ למחנה: רבה..."

קטע מס. 21. תוספת בגליון לילקוט תלמוד תורה במדבר: התוספת נרשמה בגליון י"א לא ע"י מעתיק כתיב. התוספת נכתבה בשולי במד"ר פ"א, אבל אין ודאות כי התוספת לקוחה מבמד"ר דוקא, למרות תוכנה ומקומה. הסגנון אינו אפייני לבמד"ר והוא מאוחר יותר. אולי נלקח הקטע ממקור אחר שיחס אותו לבמד"ר.

"לבני שמעון תולדותם למשפחותם. הא דלא כתיב פקודיו במספר שמות אלא בשמעון כי פקודיו פי' מלשון חסרון לפי שעתידין להיחסר כ"ב(?) מילה לא ברורה) אלף והיה מטעם(?) שכל הערב רב נספחו(?) על שבת שמעון והולידו מהם כמו שארע לדינה שהטיל בה חוי זוהמא וילדה לו זמרי בן סלוא, הוא שאל בן הכנענית, כן חטאו אלו וילדו בנים והם ק"כ אלף שמותו במגפה" (שתי מלים לא ברורות).

הרעיון שחוי הוא נחש מופיע בכמה מקומות בש"ס והוא מבוסס על המונח הארמי חויא=נחש, ואינו קשור לחוי משכם. הבטוי "הטיל בה זוהמא" מיוחס לנחש בגן העדן. שני הקטעים הבאים לקוחים מספר מנורת המאור לר' ישראל אלנקוה²².

קטע מס. 22. מנורת המאור שער אהבת החבירים: "וגרס" במדבר סיני רבה ויאמר אליו לא אלך כי אם אל ארצי ואל מולדתי אלך. ולמה חזר לארצו צדיק שכמות יתרו מסרב על דברי משה רבינו ע"ה. אלא כך היה מחשב ואומרו כי מה הנר הזה מהנה בין חמה ללבנה. משה חמה ואהרן לבנה. מה אור יש לי ביניהם. אלא הריני הולך לארצי ומגיד את כל בני מדינתי ומכניסן תחת כנפי השכינה. לפי' הוא אומר כי אם אל ארצי ואל מולדתי. יכול שהלך ולא עשה ת"ל ובני קיני חותן משה עלו וגו'. ד"א ויאמר אליו לא אלך כי אם אל ארצי וגו'. למה חזר לארצו אלא כך היה יתרו מחשב ואומר כל השנים הללו היו בני אדם מפקידים אצלי פקדונות שאני הייתי הנאמן שבעיר ואם מניחן אני והולך לי הן אומרים ברח לו יתרו ולקח את כל פקדונותינו ונתן אותן לחותנו (חותנו?). נמצאתי מוציא שם רע עלי ועלך. אלא הריני הולך ומחזיר את כולן."

קטע מס. 23. מנוה"מ שם: "וגרסינן במדבר רבה למה הגרים דומים בפני ישראל לרועה שהיה רועה את עדו וברחה שהי' אחת מן השדה ובאה ונכנסה לתוך צאנו והיתה חביבה עליו יותר מדאי. למה, שצאנו לקחה בדמים וזו לא לקחה בדמים אלא היא באה מאליה ונכנסה לתוך צאנו. כך ישראל כמה אותות ומופתים ונפלאות עשה להם הב"ה ואח"כ קבלו את התורה והגד בא מאליה להכנס תחת כנפי השכינה בלא אות ומופת."

את קטעי במד"ר שהביא אברבנאל בפרושו לבמדבר הוא נוהג ליחס או לבמדבר סיני רבה או ל"מדרש" סתם. בקטעים הבאים ובמיוחד בשני, ברור שהמפרש מתכוון לבמד"ר.

קטע מס. 24. פרוש ר"י אברבנאל לספר במדבר: בסוף הפרוש לפרק א' כותב אברבנאל: "ובמד"ר אמרו כדי שמלאך המות כשיבוא להרוג מתי מדבר בעון המרגלים לא ימצא את הלויים מעורבים עם ישראל וימיתם בערבוביא לכך הפרישם שלא יהיו זזים מבית המקדש שנאמר עיני בנאמני ארץ לשבת עמדי".

קטע כזה אינו קיים במד"ר. יתכן שהוא מקטעי במד"ר האבודים; יתכן שהובא ממדרש אחר, ויתכן שזהו מדרש חדש של אברבנאל המורכב על בסיס שלושה קטעי במד"ר:

* פ"א, י"ב (ד' ע"א ש"ט 9-17): אמר לו הקב"ה למשה לא אמרתי לך כן אלא להוציאן מן הגזרה שלא ימחו עמהם... הן קרבו אותי ואני מקרבן... הן ראויין שיהיו נאמני ביתי... וכן הוא אומר עיני בנאמני ארץ לשבת עמדי....

* פ"ג, ז' (ט' ע"ג, ש"ט 10-14): לטובתן של בני לוי לא נמנו עם ישראל... ואלו נמנה שבת לוי עמהם היו בגזירה... אבל לא נמנו עמהם ונכנסו לארץ....

* פ"ו, ב' (10-13): ויספרו הלויים... לנצח על מלאכת בית ה' וגו' ועל שבת לוי אמר הכתוב עיני בנאמני ארץ לשבת עמדי....

קטע מס. 25. פרוש ר"י אברבנאל לספר במדבר: הקטע לקוח מהפרוש לקרבן נחשון. קודם לכן מביא המפרש דברים מבמד"ר תחת הכותרת "ובמד"ר אמרו", והקטע שלנו מובא מאותו מקור כפי שמעידה הפתיחה:

"עוד אמרו שם למה נאמר בנחשון וקרבו וכל שאר הנשיאים נאמר קרבנו בלא וא"ו. בנחשון כתיב עתודים מלא ובכל שאר הנשיאים כתיב עתדים חסר. אמר רבי יודן מפני שמעלה עליהם הכתוב כאילו כולם הקריבו ביום אחד הראשון לכך נאמר בנחשון וקרבו. ולמה עתודים מלא בוא"ו כנגד עשה מלכים צדיקים שיצאו מחלציו של נחשון בבית דוד, והם דוד ושלמה אסא יהושפט חזקיהו ואשיהו."

אין במד"ר דרשה כזו אבל יש דרשות דומות לה, בפ"ג, י', י"א. הדרשות של אברבנאל נדונו לעיל, וההשערות הקודמות כוחן יפה לכאן.

קטע מס. 26. "מדרש חדש". י. מאן. הקטע מורכב משלוש יחידות משנה שרובן מוכר. יתכן שהן אמנם לקוחות מבמד"ר, אם כי הדבר לא הוכח! גם אם נלקח כל הקטע מבמד"ר אין זו דרשה בלתי מוכרת אלא סדר דברים לא מוכר ועל השם ירמיה שעניינו סתום²².

* "אל תכריתו את שבט משפחות הקהתי... ואין צריך לומר מישראל. היו טוענין הארון... ירמיה. ואל תתמה על הדבר שהרי אלעזר נשיא על הנשיאים שנ' ונשיא נשיאי הלוי... והיה טוען משאו שנ' ופקודת אלעזר בן אהרן הכהן שמן המאור וגו'. להודיעך שאין גבוה לפני הקב"ה, שנ' אל תכריתו.
* אמר ר' שמואל את מוצא שהיו מתמעטין ולמה היו מתמעטין אלא מפני שהיו יודעין שכל מי שטוען ארון שכרו מרובה, והיו מניחין את השולחן ואת המנורה."
* המקורות בבמד"ר לקטע זה הם: פ"ה, ח' (י"ז ע"ב, ש"ז 8-7); פ"ד, כ' (סוף דף ט"ו ע"ג ואילך); פ"ה, ט' (י"ז ע"ב, ש"ז 15-17).

ה ע ר ו ת:

1. ראה חט' ב' פרק 16. על החיבורים בחטיבות ג', ו'. 2. חט' ו' פרק 2 והערה 4.
3. וראה הערות אלבק, ב"ר עמ' 915. 4. שעוועל, כתבי רמב"ן ב'. על יחוס מוטעה זה: חטיבה ג' פרק 6 והערות 7-9, וחטיבה ו' פרק 3 והערה 1.
5. הרב שעוועל נסה לזהות את הקטע בבמד"ר (פי"ב, ד) אך לע"ד נסיונו לא עלה יפה וראה דבריו בהערה 23 שם. וראה דבריו בקטע מס. 5 כאן.
6. חטיבה ג' פרק 6 וחטיבה ו' פרק 3.
7. תשבי עמ' 118 והערה 17 שם. וראה עוד דרשות באותו חלק של הפרוש שגם בהן חלו שיבושים בציון מראי המקומות, ולפחות אחדים מהם הנם שיבושים ישנים.
8. רבנו בחיי מאריך כאן מאוד בפרשנותו לענין הכרובים שבמשכן, והמשפט שהביא בבמד"ר חותם את דבריו. שעוועל, שמות, עמ' רע"ה. הדברים מופיעים גם בכתה"י של פרושי רבנו בחיי שבדקנו. ראה חטיבה ו' פרק 5. הרב שעוועל הציע מקור בבמד"ר אך לע"ד דבריו אינם נראים. ראה דבריו שם, הערה 77. וראה הערה 5 כאן.
9. המשל אודות המערה שעל שפת הים. געש הים ונתמלאה המערה והים לא חסר כלום. כך צמצם הקב"ה את שכינתו אל בין שני הכרובים. תנחומא ויקהל ז'; במד"ר פי"ב, א' (מ"ז ע"ב, ש"ז 15-18). המשל בתנחומא קרוב יותר לדברי רבנו בחיי.
10. המכירי מרבה להביא בבמד"ר: 223 קטעים ובהם בלתי מזוהים. ראה חט' ו' פרק 8.
11. צ"ל "ולא עשיתי לו". הפסוק מישעיהו משולב בבמד"ר בהמשך ובדרך שונה, וכן המשפט "באותה טובה" וכו'.
12. ראה גם נספח 1, קטע מס. 13. יש שוני מסויים בין נוסח הדרשה בכתה"י ובדפוס.
13. הערת המהדיר: צ"ל באומה זו. 14. בובר ביל"מ תהילים, ציון לפי"ד, ה.
15. ראה חטיבה ו' פרק 9. 16. ראה דברי אלבק והמקורות שציון בב"ר עמ' 345.
17. חט' ו', פרק 9 והערות 3, 4 שם. 18. ראה פרק 18 בחט' א'.
19. כת"י אוקספורד-בודלי. Heb. d 17.
20. ראה: חטיבה ג' פרק 7 וחטיבה ו' פרק 10. בחטיבה ו' פרק 10 צוינו הקטעים דנן במספרים 8, 7. שניהם נדפסו במהדורת ענעלאו בכרך IV, בעמ' 328 ובעמ' 330.
21. על מילה זו ואחרות שנוסחיהן אינם ברורים: חטיבה ו' פרק 10, הערות 11-14.
22. חטיבה ה' פרק 17.

רשימות ביבליוגרפיות

א. כתבי יד ודפוסים מוקדמים שהשתמשנו בהם בעבודה זו:

כתבי היד של במדבר רבה המוכרים כיום, ובכללם קטעי גניזה ושרידים אחרים וכן דפוס קושטא רע"ב ודפוס ונציה ש"ה נסקרו בחטיבה ה' וכאן נרשום שנית אותם, את סימוניהם ואת מספרי הסרטים של התצלומים במכון לתצלומי כתה"י.

כתבי היד של במדבר רבה ח"א או חלק גדול ממנו: מספר הסרט בספריה הלאומית:

4136	19 - פריס 149.
1618	מ - מינכן 97.
4137	29 - פריס 150.
16211	א - אוקספורד בודלי 147
21027	ב - אוקספורד בודלי 2335
	ש - ירושלים 24*5977, כת"י מקורי
	ר - ירושלים 8*515, " "
9815	נ - ששון 920.
30470	ו - ורשה 257
11709	ל - רומא אנגליקה 61
35931	ת1 - בימ"ל ניו יורק 196 EMC 1688 Rab.
39773	ת2 - רצון הלוי, תל אביב 10

קטעים ושרידי במד"ר:

	ר - ירושלים 8*554, כת"י מקורי
21871	כ - כוונות הנשיאים, אוקספורד בודלי 912/6
13215	פר - פרמא 1368 (2308)
39773	ה - אוסף יהודה לוי נחום 245, כ"ו
32237	ס - סינסינטי 485 Acc.
21377	א3 - אוקספורד בודלי 2828
21399	א4 - אוקספורד בודלי 2861
34792	ת3 - אוסף אדלר, JTS Mic. 4549 ENA 349
34791	ת4 - אוסף אדלר, JTS Mic. 4930 ENA 827

קטעי גניזה:

T-S	C1 No. 44	- לקט מדרשים לפרשיות במדבר, נשוא, בהעלותך
"	" " 10	- " " לפרשת בלק
"	" " 159	- " " אמור
"	C2 " 114	- במד"ר פ"א?
"	NS 217 " 3	- " פ"ב? תנחומא?
"	" 257 " 27	- תנחומא אחרי מות, קדושים, אמור
"	" " 34	-
"	" 259 " 35	- מדרש לפרשת נשוא

כתבי יד אחרים:

מדרש תנחומא בובר:

16218 אוקספורד בודלי 154, 20 Opp. (א במהדורת בובר)
 21029 אוקספורד בודלי 20, 2337 Uri (ה " " "
 150 וטיקן 34 (ו או ר " " ")

פרוש התפילות לר' יהודה בן יקר:

15600 אוקספורד Pussey House 1 V2
 5187 לונדון / מונטיפיורי 217/2
 16322 קיימברידג' Add. 434
 31512 קיימברידג' (אברמס) 15/01. 2116 Or. (מועתק מכת"י 434)

ילקוט תלמוד תורה:

9732 ששון 783
 22704 אוקספורד בודלי 2638

ר' עזרא בן שלמה, פרוש התפילות:

18870 אוקספורד בודלי 1938/9 483 Opp.
 5298 מונטיפיורי 354/2

ר' עזריאל מגירונה, שער השואל:

23106 מינכן 11/4
 23136 240/2

גם כתה"י של פרוש ר"י בן ידעיה לאגדות נסקרו בגוף החיבור (חטיבה ו'
 תוספת לפרק 6) והם ירשמו כאן שנית עם מספרי הסרטים במכון לתצלומי כת"י:

פארמה 217 (2242)
 פארמה 222 (2689)
 פריס 738
 אסקוריאל 8-3-6
 המבורג 69
 אוקספורד בודלי 157
 אוקספורד בודלי 158
 וטיקן 293
 קיימברידג' Add. 532

פרושי מקרא:

מינכן 5 (פרושי מחברים שונים ובהם רש"י, ר' שמעיה, ר' יוסף קרא) 2525, 2526
 לייפציג 1 30142
 לנינגרד 251.1 פרוש רש"י ליהושע ושופטים (אין צילום בספריה הלאומית)
 פרמא די רוסי 181 13919
 וטיקן 318 368

סידור חסידי אשכנז: אוקספורד בודלי 1102, 649 Opp. 17708

פרוש תורת כהנים המיוחס לר' שמשון משאנץ: אוקס. בודלי 5422 18410

קטעים מספר רבה רבתי: אוקספורד בודלי 2339/5, 2339/6 21031

דפוסים מוקדמים:

מדרשי "רבה" לתורה, קושטא רע"ב, 1512			
ולמגילות, ונציה ש"ה, 1545	"	"	"
עם פרוש מתנות כהונה, קראקא שמ"ז, 1587	"	"	"
פראג שס"ח, 1608	"	"	"

ילקוט שמעוני דפוס ראשון, שאלוניקי דפוס ראשון רפ"ו-רפ"ז, 1527-1526

פרוש רמב"ן לתורה דפוס ראשון, רומא, לפני ר"מ, 1480

ב. ספרי מקור

אבות דר' נתן, שכטר, וינא תרמ"ז, ניו יורק תשכ"ז
אגדת בראשית, בובר, קראקא תרס"ג
אגרות הרמב"ם, מהדורת י. שילת, ירושלים התשמ"ז
אוצר מדרשים, "בית עקד למאמרים מדרשים קטנים ואגדות ומעשיות", אייזנשטיין,
ניו יורק תשט"ז

אמונות ודעות לר' סעדיה גאון, לייפציג תרכ"ד; תרגום מחודש, מבוא וכו' (הרב קאפח), ירושלים תש"ל

אמרי נועם, י. דלישקש, מהדורת הומינר, ירושלים תש"ל
אשכול הכופר על מגילת אסתר לר' אברהם סבע, א. סג"ל ר"פ, דרוהוביץ תרס"ד

בית הבחירה, פרוש רבנו מנחם המאירי למסכת אבות, ירושלים תשכ"ח
בראשית זוטא לר"ש מסנות, מ. הכהן, ירושלים תשכ"ב
בראשית רבה, תיאודור-אלבק, תרצ"א; ירושלים תשכ"ה
בראשית רבתי, אלבק, ירושלים ת"ש
"בית המדרש", קבצי מדרשים קטנים וישנים בששה "חדרים", יללינק, לייפציג
1853-1877; ירושלים תשכ"ז
"בתי מדרשות". שני כרכים שבכל אחד מהם כעשרים וחמישה מדרשים או קטעי מדרש
מהגניזות, ורטהיימר, ירושלים תש"ס
גנזי שכטר כרכים א-ג, ל. גינזבורג, ניו יורק תרפ"ח
ספר גזירות אשכנז וצרפת, א.מ. הברמן, ירושלים תשל"א

דברים רבה, ליברמן, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשל"ד

הגדה של פסח, "הגדה שלמה", מ. כשר, ירושלים תשכ"ז
" " " " ותולדותיה, ד. גולדשמידט, ירושלים תשל"ז
הדר זקנים, תוספות והרא"ש, ליוורנו ת"ר; ירושלים (אין תאריך)
הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, מ. מרגליות, ירושלים תשל"ד
ספר האגור, (השלמות ר"ש אבן ג'מע לספר הערוך), בובר לבוב תרמ"ח
ספר האשכול; מהד' אויערבך, הלבפשטאדט תרכ"ח 1868; מהד' אלבק, ברלין תרצ"ד;
ירושלים תשד"מ
ספר הברית, ויכוחי רד"ק עם הנצרות. מהד' תלמג' ז"ל, ירושלים תשל"ד
ספר הבתים, מ. הרשלר, ירושלים תשמ"ג
ספר הזכרון לריטב"א, ק. כהנא, ירושלים תשמ"ג

ספר הישר לרבנו תם, חלק התשובות, רוזנטאל, ברלין תרנ"ח; ירושלים תשל"ב
 ספר הכוזרי, אבן שמואל, ירושלים תשכ"ב-תשכ"ד
 ספר המנהיג, רפאל, ירושלים תשל"ח
 ספר המנהגות לר' אשר מלוניל, אסף (בתוך "סדרן של ראשונים), ירושלים תרצ"ה
 ספר הערוך, קאהוט, וינא תרל"ח-תרנ"ב
 ספר הקבלה לראב"ד בתוך סדר החכמים וקורות הימים, נויבויר, אוקספורד תרמ"ח
 הקדמת רד"ק לנביאים ראשונים, בתוך מקראות גדולות, וינא תרי"ט; ת"א תשי"ט

"והזהיר", פרימאן, לייפציג תרל"ג
 ויכוח טורטוזה, בתוך "שבט יהודה" לאבן וירגא, וינא, הנובר תרט"ז; בתוך
 "גנזי נסתרות", קאבאק, באמברג 1868
 ויקרא רבה, מרגליות, ירושלים תשי"ג-תשי"ח

ספר יהודית, גרינץ, ירושלים תשמ"ו
 ספר יוחסין לר' א. זכות, פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג, 1857; פרימאן תרפ"ד
 יוסיפון, כרך הטקסט וכרך המבוא, פלוסר, ירושלים 1981
 ילקוט שמעוני (השלם) דפוס ראשון, שאלוניקי רפ"א; ורשה תרל"ח; ירושלים תש"ך
 ילקוט שמעוני לספר במדבר, מהד' הימון (מוסד הרב קוק), ירושלים תשמ"ו
 ילקוט המכירי לספר ישעיהו, י.ז. כהנא שפירא, ברלין תרנ"ג, ירושלים תשכ"ד
 ילקוט המכירי לספר משלי, גרינהוט, ירושלים, תרס"ב; תשכ"ד
 ילקוט המכירי לספר תהילים, בובר, ברדיצ'ב תר"ס; ירושלים תשכ"ד
 ילקוט המכירי לתרי עשר, לונדון תרפ"ט-תרע"ג
 ילקוט המכירי, השלמה לספר הושע, א.ב. גרינאפ, J.Q.R. כרך XV 1924-1925
 ילקוט המכירי, השלמה לספר משלי, י. בדהאב, ירושלים תרפ"ז
 ישועות משיחו, ר"י אברבנאל, קניגסברג תרכ"א 1861

כפתור ופרח, עדלמאן איש חן-טוב, ברלין תרי"א (ומהד' צילום ירושלים תש"מ);
 לונג, ירושלים תרנ"ז

ליקוטי מדרש אלה הדברים רבה, בובר, וינא תרמ"ה
 ליקוטים (מדרשים וקטעים שונים), גרינהוט, כרכים א-ו, ירושלים תרנ"ח-תרס"ג

מאור האפלה לר' נתנאל ב"ר ישעיה, הרב י. קאפח, ירושלים תשי"ז
 מגילת תענית, לוריא, ירושלים תשכ"ד
 "מדרש אגדה", בובר, וינא תרנ"ד
 מדרש איכה רבה, בובר, וילנא תרנ"ט
 מדרש הגדול, מהדירים שונים (מרגליות, שטיינזלץ, רבינוביץ, פיש), לונדון-
 ירושלים, תשי"ח-תשל"ה

מדרש דניאל ומדרש עזרא, ר"ש מסנות, ירושלים תשכ"ח
 מדרש החפץ לספר בראשית, מ. חבצלת, ירושלים תשמ"א
 מדרש זוטא לשיה"ש, רות, איכה וקהלת, בובר ברלין תרנ"ד
 מדרש לקח טוב לר' טוביהו בן אליעזר, בובר וילנא, תר"ם
 מדרש לקח טוב ויקרא-דברים, א.מ. פאדווא מקארלין, תר"ם
 מדרש לקח טוב לשיר השירים, גרינאפ, לונדון, 1909
 מדרש משלי, בובר, וילנא תרנ"ג; ירושלים תשכ"ה
 מדרש "רבות" לתורה ולחמש מגילות, וילנא תרמ"ז
 מדרש שיה"ש, דונסקי, ירושלים ותל אביב, 1980
 מדרש שיה"ש מהגניזה, גרינהוט ירושלים תרנ"ז; עם השלמות מאת י.ח. ורטהיימר,
 ירושלים תשמ"א

מדרש שכל טוב לר' מנחם בן שלמה, בראשית ושמות, בובר, לבוב תרס"א
 מדרש שמואל, בובר, קראקא תרנ"ג; ירושלים תשכ"ה
 מדרש תנאים לספר דברים, הופמן, ברלין תרס"ח-תרס"ט
 מדרש תהילים שוחר טוב, בובר וילנא תרנ"א; ירושלים תשל"ז
 מדרש תנחומא "הנדפס", ירושלים תשכ"ב
 מדרש תנחומא "הקדום והישן", בובר, וילנא תרמ"ה
 מדרשי גאולה, פרקי האפוקליפסה היהודית, י. אבן-שמואל, ירושלים-תל אביב 1954
 מדרשי התורה (שחבר "הקדוש אנשלמה אשתרוק זק"ל"), ש. אפנשטיין, ברלין תרנ"ט

מושב זקנים על התורה, ששון, ירושלים תשמ"ב
מחזור ויטרי, הורוביץ, ניונברג תרפ"ג; ירושלים תשכ"ג
מכילתא דר' ישמעאל, הורוביץ-רבין, פרנקפורט תרצ"א; ירושלים תש"ל
מכילתא דר' ישמעאל, איש-שלום, וינא תר"ל
מכילתא דרשב"י, אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו, תשל"ט
מנורת האור, ענעלאו 4 כרכים, ניו יורק 1929-1932
מסכת סופרים, היגער, ניו יורק "דבי רבנן", תרצ"ג
" דרך ארץ, היגער, ניו יורק בלאך, תרצ"ה
שבע מסכתות קטנות, היגער, ניו יורק, תר"ץ
" זעירות, היגער, ניו יורק, תרפ"ט
מעין גנים, פרוש ר"ש מסנות לספר איוב, ש. בובר, ברלין 1889
מפתח הדרשות (המיוחס) לרמב"ם, בתוך: רמב"ם, קובץ תורני-מדעי בעריכת הרב י. פישמן-מימון, ירושלים תרצ"ה

סדר אליהו רבא וסדר אליהו זוטא, איש-שלוס, וינא, 1904; ירושלים תשכ"ט
סדר עולם, רטנר, תרנ"ד-תרנ"ז; ירושלים תשמ"ח
סידור עבודת ישראל, ז. בער, רדלהיים תרכ"ח - הוצאת שוקן תרצ"ז
סידור רס"ג, דוידסון, אסף, יואל. ירושלים תשמ"ה
סידור ר' שלמה מגרמייזא וסידור חסידי אשכנז, הרשקר, ירושלים תשל"ב
סיפור הגזרות לר' שלמה ב"ר שמשון, בתוך ספר גזירות אשכנז וצרפת, הברמן,
ירושלים תשל"א

ספר הישר לרבנו תם, חלק התשובות, ש.פ. רוזנטאל, ברלין תרנ"ח
הספרים החיצוניים, א. כהנא ואחרים, תל אביב תרצ"א-תרצ"ז; ירושלים תש"ל
ספרי במדבר, הורוביץ, לייפציג תרע"ז; ירושלים תשכ"ו
ספרי במדבר ודברים, איש-שלום, וינא תרכ"ד, ירושלים תשל"ח
ספרי דאגדתא על מגילת אסתר (אבא גוריון; פנים אחרים א' ובי; לקח טוב),
בובר, וילנא תרמ"ז
ספרי דברים, פינקלשטיין, ברלין ת"ש; ניו יורק תשכ"ט

ערוגת הבושם לר' אברהם ב"ר עזריאל, אורבך, ירושלים תשכ"ג

פיוט קלירי לשבת זכור, סידור עבודת ישראל, בער, רדלהיים, תרכ"ח
 הפיוט "שבח מפואר" לר" צהלל גאון, דוידסון, H.U.C.A, 3, 1926 (וכן א.מ.
 הברמן, שירי היחוד והכבוד, ירושלים תש"ח)

פיוטי ינאי, מ. זולאי, שוקן, ברלין תרח"ץ 1938

פסיקתא דרב כהנא, בובר, לבוב תרכ"ח

פסיקתא דרב כהנא, מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב; תשנ"ד

פסיקתא רבתי, איש-שלום, וינא תר"ז

פרוש האגדות לר"י עזריאל מגירונה, תשבי, ירושלים תש"ה; תשנ"ג.

פרוש התפילות והברכות לר"י יהודה בן יקר, ירושלים, ירושלים תשל"ט

פרוש ר' אברהם אבן עזרא על התורה, וייצר, ירושלים תשל"ו

פרוש ר' אליהו ממצמץ נל כס"ג למדבר בבבל מצמץ פכנסים

פרוש ר' אלעזר ברקוביץ על ושביתתו, בליל אצול פוזשט, ירושלים תשי"ח

פרוש רבנו בחיי על התורה - שיעור על תשנ"ג - ירושלים

פרושי רבותינו בעלי התוספות על התורה ומחבריהם להם פרושי ריב"א ור"ע

מברטנורא, הוצאת לוין אפשטיין ירושלים תשכ"ז

פרוש רד"ק לספר בראשית, מ. קמלהר, ירושלים תשמ"ב

פרוש רד"ק לספר תהילים ("הפרוש השלם"), א. דרום, ירושלים תשל"ד

פרוש התורה לרבנו חיים פלטיאל, י.ש. לנגה, ירושלים תשמ"א

פרוש הטור הארוך על התורה, שטרן, ירושלים תשכ"א

פרושי התורה לר' יהודה החסיד, לנגה, ירושלים תשל"ה

פרוש ר' יוסף קרא לנביאים ראשונים, אפשטיין, ירושלים תשל"א

פרוש ר' יוסף קרא לספר איוב, ארנוד, ירושלים תשמ"ט

פרוש ר' יצחק אברבנאל על התורה, ורשה תרכ"ב; ירושלים תשכ"ד
 פרוש רבנו מיוחס לספר במדבר, ש. פרייליך, ירושלים תשל"ז
 פרוש רבנו מיוחס לספר דברים, י.מ. כ"ץ, ירושלים תשכ"ח
 פרוש רמב"ן לתורה, דפוס ראשון, רומא לפני שנת ר"מ; שעוועל, ירושלים תשי"ט
 פרוש רמב"ן לתורה, שעוועל, ירושלים תשי"ט
 פרוש שיה"ש המיוחס לרמב"ן, בתוך כתבי רמב"ן, שעוועל, ירושלים תשכ"ד
 פרוש ספר יצירה המיוחס לרמב"ן, בתוך כתבי רמב"ן, שעוועל, ירושלים תשכ"ד
 פרושי ר' סעדיה גאון לבראשית, צוקר, ניו יורק-ירושלים, תשד"מ 1984
 "פרושי רס"ג לתורה", ליקט ואסף הרב י. קאפח, ירושלים תשכ"ג
 פרוש ר' עובדיה ספורנו על התורה, גוטליב-דרום, ירושלים תשמ"ז
 פרוש רש"י על התורה, עם פרוש "זכור לאברהם", ברלינר, פרנקפורט תרס"ה
 רש"י - פרושי התורה, שעוועל, ירושלים תשמ"א
 פרוש הרשב"ם השלם על התורה, ראזין, ברסלאו תרמ"ב; ירושלים תש"ל
 פרקי דרבי אליעזר, ורשה תרי"ב; ירושלים תש"ן
 ספר פתרון תורה, אורבך, ירושלים תשל"ח

צדור המור על התורה, ר' אברהם סבע, י. אלנקווה, ירושלים תשמ"ה

ראשית חכמה, מהד' וולדמן, ירושלים תשמ"ד
 ספר רושינא בראשית ושמות, וייס, ירושלים תשל"ז, תשמ"ט

שבט יהודה לר"ש אבן וירגה, מהדורת וינר, הנובר תרט"ו 1855, ומהדורת
 רובינזון, תל אביב תש"ז

שבלי הלקט ח"א, בובר, וילנא תרמ"ז; ירושלים תש"ל
 שלושת המאורות הגדולים, הרב י. גד, יוהנסבורג, תשי"י
 שם הגדולים, החיד"א, וילנא תרי"ג (מהדורת צילום, רמות גן תשי"ד)
 שמות רבה א'-י"ד, שנאן, ירושלים-תל אביב, תשמ"ד
 ספר שעשועים ליוסף אבן זבארה, דוידסון, ברלין תרפ"ה

תגמולי הנפש לר' הלל מוירונה, י. סרימוניטה, ירושלים תשמ"א 1981
 תוספתא מהד' ליברמן, ניו יורק תשט"ו-תשל"ג
 תוספתא מהד' צוקרמנדל, תרמ"א בצרף תשלום תוספתא מאת ש. ליברמן, תרצ"ח;
 ירושלים תש"ל

"תוספות השלם" לפרשיות בראשית - משפטים, גליס, ירושלים תשמ"ב - תש"ן
 תורה שלמה במדבר ונשוא (כרכים ל"ו, ל"ז), הרב מ. כשר, ירושלים תשמ"ב

ג. ספרות מחקר

ש. אברמסון, רב ניסים גאון, ירושלים תשכ"ה
 עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד
 רב יוסף ראש הסדר, קרית ספר כ"ו, תשי"י 1950, עמ' 72-95
 בירורים, סיני ס"ו תשל"ל, עמ' ק"ה-ק"ו
א.א. אורבך, בעלי התוספות מהדורה ב', ירושלים תש"ם
 לשאלת לשונו ומקורותיו של ספר סדר אליהו, לשוננו כ"א תשי"ז,

עמ' 183-197

מעמדם של עשרת הדברות בעבודה ובתפילה, בתוך הקובץ "עשרת
 הדברות", ירושלים תשמ"ו עמ' 127-145. וכן בקובץ "מעולמם של חכמים",
 ירושלים תשמ"ח

א. איגוס, יהודי פרובאנס, בתוך "ההיסטוריה של עם ישראל" (מסדה) תל אביב
 תשל"ג, II ב' תקופת האופל, עמ' 93-94

מ. אידל, הספירות שמעל הספירות, תרביץ נ"א תשמ"ב, עמ' 280-293
חנוך הוא מטטרון, דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה
היהודית (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ו' א-ב), ירושלים תשמ"ז, עמ' 151-170

מ. איש-שלום, מאיר עין על סדר והגדה של לילי פסח, וינא תרנ"ה
מאמר על העתקות וכתבי יד מהפסיקות, בית תלמוד ה', וינא
תרמ"ו 1886, עמ' 1-6

י. מ. אלבוגו, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ב 1972

י. אלבוים, על פרשנות האגדה, תרביץ נ"ב, תשמ"ג, עמ' 669-679

ח. אלברג, מדרש ויקרא רבה, בתוך ספר היובל לל. גינצבורג (החלק העברי) עמ'
כ"ה-מ"ג, ניו-יורק תש"ו 1946.

שמוחה אסף, תעודות חדשות על גרים ועל תנועה משיחית, מקורות ומחקרים,
ירושלים תש"ו, עמ' 143-154
עבדים וסחר עבדים אצל היהודים בימי הביניים, ציון ד' עמ' 91-125;
בקובץ באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 322-256

א. אפשטיין, כתביו. נערכו ע"י א.מ. הברמן בשני כרכים. השני נקרא "מקדמוניות
היהודים". ירושלים תש"י, תשי"ז
הערות והגהות, קובץ על יד, ב' 1886 עמ' 1-9

י.נ. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח
מבואות לספרות התנאים, ירושלים ותל אביב, תשי"ז
מחבר הפרוש לדברי הימים, REJ, LVIII, 1909, pp.189-199; כעת
בקובץ מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות א', ירושלים תשמ"ד, עמ' 278-285
ספרי זוטא פרשת פרה, תרביץ א', א', תר"ץ, עמ' 46-78
תוספות אשכנזיות ואיטלקיות קדומות, תרביץ י"ב, תש"א עמ' 190-204

ר. בונפיל, אגוברד מליון על יהודי עירו, בתוך "גלות אחר גולה", ספר היובל
לח. ביינארט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 327-332
דמותה של היהדות בספרו של ריימונד מרטיני פגיון האמונה, תרביץ
מ' תשל"א, עמ' 360-375

פ. בירנבוים, פליטת סופרים, ירושלים תשל"א

ש. בלקין, מדרש תדשא או מדרש דר' פנחס בן יאיר - מדרש הלניסטי קדמון, חורב
י"א תשי"א, ניו יורק, עמ' 1-52

ח.ה. בן-ששון, למגמות הכרונולוגיות היהודית של ימי הביניים ובעיותיה, הקובץ
היסטוריונים ואסכולות היסטוריות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 29-49 ועכשיו: הקובץ
רצף ותמורה, אביב 1984 עמ' 379-401.

ב.ז. בנדיקט, מרכז התורה בפירובאנס, ירושלים תשמ"ה

מ. בניהו, ר' שמואל יפה אשכנזי, מקצת דברים... תרביץ מ"ב תשל"ג, עמ' 419-460

י. בער, המצב הפוליטי של יהודי ספרד בדורו של ריה"ל, ציון א' תרצ"ו, עמ' 6-23
הרקע ההיסטורי של ה"רעיא מהימנא", ציון ה' ת"ש, עמ' 188-206
המדרשים המזוייפים של ריימונדוס מרטיני, בתוך ספר הזכרון לא. גולאק
וש. קליין, ירושלים תש"ב, עמ' 28-48
רש"י והמציאות ההיסטורית של זמנו, תרביץ כ' תש"ט, עמ' 320-332

- יצחק היינמן, דרכי האגדה, ירושלים תשי"ד (מהדורה שניה)
- ח.ז. הירשברג, חיבור יפה מהישועה (לרבנו ניסים ב"ר יעקב), ירושלים תש"ל
- מ.א. הכהן, הערות והגהות אחדות, בית תלמוד ג', וינא תרמ"ג, עמ' 178-180
- ש. הלר-וילנסקי, על הנברא הראשון בראשית הקבלה ומקורותיו הפילוסופיים, מחקרים בהגות יהודית, חיפה וירושלים תשמ"ט, עמ' 261-276
- מ. הרשקוביץ, ר' צבי הירש חיות, ירושלים תשל"ב
- א.ה. וייס, דור ודורשיו, מהדורה שניה וילנא תרס"ד 1904
- ר. וייס, התרגום הארמי לספר איוב, תל אביב תשל"ט
- ת. וירשובסקי, האידאולוגיה השבתאית של המרת המשיח לפי נתן העזתי ואגרת מגן אברהם, ציון תרח"ץ ג'.
- י. זוסמן, כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה, דברי הקונגרס השביעי למדעי היהדות תשל"ז, ירושלים תשמ"א, כרך ג' עמ' 215-250
- ושוב לירושלמי בזיקין, בתוך "מחקרי תלמוד", ירושלים תש"ן (ע"פ הרצאה בקונגרס התשיעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ה)
- י. טברסקי, אברהם בן דוד מפוסקירא (ראב"ד השלישי), קרית ספר ל"ב תשי"ז, עמ' 440-443
- ר' ידעיה הפניני ופרושו לאגדה, ספר היובל לא. אלטמן, אלבמה Alabama 1979, עמ' ס"ג-פ"ב
- א. טויטו, למשמעות המושג "תשובת המינים" בכתבי רבותינו הצרפתים, סיני צ"ט, תשמ"ו עמ' קמ"ד-קמ"ח
- צ. יהודה, עשרת הדברות ותרי"ג מצוות, ספר הזכרון ל. וולפסברג-אביעד, ירושלים תשמ"ו, עמ' רס"ח-רע"ט
- י. יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט
- מ. יורגראו, מדרשי חז"ל בתרגום יונתן לספר ישעיהו, דיסרטציה בר-אילן, תשל"ט
- ח. ילון, מדרש הגדול, קרית ספר י"ח תש"א-תש"ב, עמ' 33-40
- א. יללינג, קונטרס המגיד, וינא תרל"ח. כעת בקובץ מפתחות לספרות ישראל, ירושלים תשל"ב, עמ' 57-88
- ע. יסיף, ספורי בן-סירא בימי הבינים, ירושלים תשמ"ה
- מ. כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, דיסרטציה, ירושלים תשמ"ב
- י. כ"ץ, בין יהודים לגויים, מהד' ב' ירושלים תשל"ז
- "אע"פ שחטא ישראל הוא", תרביץ כ"ז, תשי"ח, עמ' 203-217
- שאול ליברמן, יוונית ויוונויות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג
- ספרי זוטא, ניו יורק תשכ"ח
- שקיעין * מדרשי תימן, מהדורה שניה, ירושלים תש"ל
- תוספת ראשונים, כרכים א-ד, ירושלים, תרצ"ז-תרצ"ט
- תשלוס תוספתא, ירושלים, תרצ"ח
- תוספתא בפשוטה, כרכים א'-י', ניו-יורק תשט"ו-תשמ"ח
- משהו על השבעות בישראל, תרביץ כ"ז תשי"ח, עמ' 183-189

- י. ליינער, הערות למדרש רבה, סיני ס"א, תשכ"ז, עמ' רכ"א-רכ"ב
- א. לינדנר, היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית, ירושלים תשמ"ג
- מ.ב. לרנר, אגדת רות ומדרש רות רבה, דיסרטציה, ירושלים תשל"א
למקורותיה של מובאה באגדת ר' שלמה בן יהודה ועיונים במדרש שיר
השירים, תרביץ נ"ה, תשמ"ג עמ' 581-590
- עפרה מאיר, הסיפור הדרשני במדרש הקדום ובמדרש המאוחר, סיני פ"ו, תשמ"ז עמ' 1-10
- ח. מיכל, אור החיים, מהדורה שניה (ש.ז.ח. הלבדשטם), ירושלים תשכ"ה
- א. מירסקי, מחצבתן של צורות הפיוט, ירושלים ותל אביב תשכ"ט
- מ. מרגליות, לבעיית קדמותו של ספר סדר אליהו, ספר היוכל לרב ש. אסף,
ירושלים תשי"ג, עמ' 370-390
- ח. מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, ירושלים תשל"א
פוגיו פידאי - מפתח מובאותיו, בתוך "גלות אחר גולה", ספר היוכל
לח. ביינארט ירושלים תשמ"ח, עמ' 203-234
- א. נויבאור, סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד, תרח"ם 1888
- א. סגל, הפתיחה בבבל, תרביץ נ"ד תשמ"ב, עמ' 177-204
- ש.א. פוזנסקי, פתרוני ר' מנחם ב"ר חלבו לכתבי הקודש, בתוך ספר היוכל לח.
סוקולוב, ורשה תרע"ד 1914, עמ' 389-439
פרשני צרפת, במבוא לפרושי ר' אליעזר מבלגנצי ליחזקאל ותרי
עשר, עמ' CLXVI-IX והוספה, ורשה 1909
על דבר הילקוט תלמוד תורה לר' יעקב בן חננאל סיקילי, הצופה
מארץ הגר ג' א, בודפשט תרע"ג, עמ' 1-22
קטעים מדברי רס"ג או המיוחסים לו אצל הפרשנים בצרפת הצפונית,
בתוך "רס"ג, קובץ תורני-מדעי", ירושלים תש"ג (בעריכת הרב מימון), עמ' רצ"א-ש"ט
- פ.פ. פומגלי, כתב היד המקורי והקדום של פגיון האמונה לרימוןדוס מרטיני,
דברי הקונגרס התשיעי למדעי היהדות ב"1, תשמ"ו, עמ' 93-98
- ע. פליישר, היוצרות בהתהוותם ובהתפתחותם, ירושלים תשמ"ד
- י.ל. צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית נערך והושלם ע"י ח. אלבק,
הדפסה שלישית ירושלים, 1974
- י.י. קבק, הנזי נסתרות ח"ב, באמברג 1868
- י. קומלוש, המקרא באור התרגום, תל אביב תשל"ג
- ש. קמין, רש"י: פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ו
פרוש רש"י על שיה"ש והויכוח היהודי-נוצרי, שנתון למקרא ולחקר
המזרח הקדמון ז-ח, תשמ"ג-תשמ"ד, עמ' 218-248
- ש. קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, ירושלים תש"ח
- ר.נ. רבינוביץ, דקדוקי סופרים, ירושלים תשי"ב (מהדורת הברמן)

יא

צ.מ. רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי ינוי, תל אביב תשכ"ה
ספר המעשים לבני ארץ ישראל - שרידים חדשים, תרביץ מ"א,
תשל"א, עמ' 275-305

י. רוזנטל, הפולמוס האנטי נוצרי בפרש"י על התנ"ך, בתוך קובץ רש"י בעריכת
ש. פדרבוש, ניו יורק תשי"ח

י. רייפמן, הערות והשגות, בית תלמוד ב', תרמ"ב

ש.י. רפפורט (שי"ר), תולדות רבנו נתן בעל הערוך, ורשה תרע"ג
תולדות ר' אלעזר הקליר, בכורי העתים תק"צ; ורשה תרע"ג
ערך מילין, פראג 1852

ש. שוורצפוקס, יהודי פרובאנס, פרק ו', ו' בספר תקופת האופל, כרך ב', ב'
בסדרה "היסטוריה של עם ישראל", תל אביב תשל"ג, עמ' 93-94

מ. שולנואס, הידיעה ההיסטורית של היהדות האשכנזית, בספר היוכל לה. אלבק,
ירושלים תשכ"ג, עמ' 465-495.

מ. שטיינשניידר, הרצאות על כתבי היד העבריים, (תרגום י. אלדד, עריכה א.מ.
הברמן) ירושלים תשכ"ה

מ. שטראשון, קונטרס הערות, בתוך "קריה נאמנה", וילנא תר"כ 1860 עמ' 292-333

א. שייבר, עובדיה הגר הנורמני, תרביץ ל"ד, תשכ"ה, עמ' 366-371

גרשם שלום, שבתי צבי כרכים א-ב, תל אביב תשל"ה
פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ז
תעודה חדשה לראשית הקבלה, ספר ביאליק תל אביב תרצ"ד, עמ' 141-162
שרידים חדשים מכתבי ר' עזריאל מגירונה, ספר הזכרון לא. גולאק
ולש. קליין, ירושלים תש"ב, עמ' 201-222

י.נ. שמחוני, החסידות האשכנזית בימי הביניים, הצפירה תרע"ז (גליונות 12-32)
ועכשיו בקובץ "דת וחברה במשנתם של חסידים אשכנזים", ירושלים תשמ"ז, עמ' 47-79.

א. שנאן (עורך), מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר י. היינימן,
ירושלים תשמ"א

הפתיחה למדרש שמות רבה, מחקרים לזכר י. היינימן עמ' קע"ה-קפ"ג
תורת הפתיחתא, מחקרי ירושלים בספרות עברית א', תשמ"א

י. תא-שמע, פרוש אשכנזי-צרפתי קדום למדרשים שונים בכת"י, תרביץ, נ"ה,
תשמ"ו, עמ' 61-75

י. תבורי, מבעיות ההדרה של אסתר רבה, סידרא א' תשמ"ה 1985, בר-אילן רמת גן

י. תיאודור, הפרוש המיוחס לרש"י לבראשית רבה, ספר היוכל לישראל לוי "תפארת
ישראל", החלק העברי, עמ' 132-154

י. תשבי, המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל ומקומם בחוג גירונה, ציון ט"ו, תש"ד,
עמ' 178-185

כתבי המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה, סיני ח', ט"ז, ירושלים
תש"ה, עמ' קנ"ט-קע"ח

אגדה וקבלה בפרושי האגדות של ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה, ספר
הרב י. זלוטניק, ירושלים תש"י, עמ' 84-104

- E. Baneth, Der Piut des R. Sahlal Gaon und des Jahr Seiner Abfassung, TMGWJ 71, 1927 pp 426-443.
- I. Davidson, A Didactic Poem of Sahlal B. Netanel Gaon, H.U.C.A. 3, 1926 pp 225-255
- N.M.R. De Lange, Origen and the Jews, Studies in Jewish-Christian Relations in third-century Palestine, Cambridge 1976
- A. Epstein, Le Source De Yalkut II, R.E.J. XXV, pp 44-64
- M. Gaster, "Judith", Enc. Biblica vol. II pp 2642-2646
 Eliezer Crescas and His "Beth Zebul", H.U.C.A. 6, 1929 pp 277-295
 Le Yalkoyut Schimeoni et le Yalkout Ha-Makhiri, R.E.J. 26, 1893 pp 75-82
- N. Golb and Q. Pritsak, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, Cornell University, Ithaca N.Y. 1982
- A.W. Greenup, A Fragment of the Yalkut of R. Machir, J.Q.R. XV, 1924 pp 141-212
- Y. M. Grintz, "Tobit, Book of", Enc. Judaica vol. XV pp 1183-1186
- M. Himmelfarb, R. Moses the Preacher and the Testaments of the Twelve Patriarchs, A.J.S. Rev. IX. 1, 1984 pp 55-87
- M. Jastrow, A Dictionary of the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature, New York 1950
- S. Krauss, Griechische und Kateinische Lehnwörter..., Berlin 1899
- J.Z. Lauterbach, Machir Ben Abba Mari, in "Occident and Orient", London 1936, מאסטר, לונדון ה'תש"ז
- J. Mann, The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue, Cincinnati, Ohio, 1966
- R. Martini, Pugio Fidei Adversus Mauros et Judaeos, Leipzig 1687
 מהדורת צ'ילקס, 1967
- A. Marx, A New Collection of Manuscripts, in Proceeding of the American Academy for Jewish Research, IV, 1932-33
- A. Neubauer, Yedaya de Beziers, R.E.J. 20 1890, pp 244-248
- M. Saperstein, Decoding the Rabbis, Cambridge Mass. 1980
- M. Saperstein, R. Isaac B. Yedaya: A Forgotten Commentator of the Aggada, R.E.J. vol 138 1979, pp 17-45
- M. Schlesinger, Zur Erklärung des Midrasch Bamidbar Rabba Asch. 6. בתוך ספר היובל לרב ד.צ. הופמן ("לדוד צ'בי"), ברלין, 1914 עמ' 293-310
- I. Twersky, Rabad of Posquires, Phil. Pa., 1980

מ פ ת ח ו ת

מפתח שמות תנאים ואמוראים בכמדבר רבה חלק א'

המפתח נערך על פי נוסח דפוס וילנא. שמרנו על שמותיהם ועל כינוייהם של חכמים גם במקום שהדעת נותנת שיש טעם לשנות מעט; כך לדוגמה, רשמנו כערכים נפרדים את השמות רבי אלעזר ורבי אלעזר בן פדת; ר' תנחום בר אבא ור' תנחומא בר אבא; ר' יהודה הלוי, ר' יהודה הלוי בר שלום ור' יהודה בר שלום וכיוצא באלה. רק במקרים מעטים נעזרנו במידע בלתי תלוי אודות החכם הנזכר. כך לדוגמה הבדלנו בין ר' יהודה התנא ובין ר' יהודה האמורא, רשמנו את השמות כערכים נפרדים ואת מראי המקומות חילקנו בין השנים על פי שיקולים שונים. בסוף המפתח נוספו קבוצות חכמים כגון בית הלל, תלמידי ר' מאיר, חכמים, דמויות כאליהו או אונקלוס וכן אישים שאינם מחכמי ישראל: מטרוניתה, מלך הערביים ועוד. אחדים מאלה שולבו גם בגוף המפתח.

השמות ערוכים ע"פ סדר אלפאביתי והציונים מתייחסים לפרשיות ולפסקאות. הפרשה מצויינת באות המתאימה וגרש או גרשיים בראשה. הפיסקה מסומנת ע"י האות בלבד. אם שמו של חכם מופיע יותר מפעם אחת בפסקה מצויין הדבר בסימן +. שמות המופיעים בקטעים שבכתה"י ושאינם בדפוס צוינו בכוכבית: * אחרי סימן הפיסקה. סימן פסיק לפני הכוכבית מעיד כי השם נמצא בפיסקה הן בחומר שבדפוס, הן בחומר שאינו בדפוס. לדוגמה: הסימן י"ב ג.א.*, ח בערך ר' ברכיה פרושו כי שמו של ר' ברכיה נמצא שלוש פעמים בפרשה י"ב; שתיים בפיסקה ג' - אחת מהן בנדפס והשניה בחומר שכתה"י ואחת נוספת בפסקה ח'.

אבא בר כהנא - א"י ח"י ד"י כא; י"א א; י"ב א, ד, +, יח; י"ד א+ב.
 אבא בר ממל - י"ב ד.
 אבא בר ר' הונא - ט"י ח.
 אבא בריה דר' חיא בר אבא - י"א ב.
 אבא בריה דר' פפי - ה"א; ט"י כ *; י"ב ב.
 אבא דמן עכו - י"א ד.
 אבא הונא הכהן ברבי אבין - א"י ד.
 אבא חנן - ט"י טז; י"י כא.
 אבא יוסי בן דוסתאי - י"א ד, ++ (ראה גם יוסי בן דוסתאי).
 אבא יוסף בן חנן - ט"ל א.
 אבא סמוקיד - א"י ל.
 אבא סרדונניא - י"ד ד.
 אבא שאול - ד"י יד; ט"י כד+.
 אבהו - ב"י א; א"י י; ד"י א; ה"י ט+; ח"י א; ט"י א; י"י א, א, ג; י"א ד; י"ב א, א, *; י"ג א
 יב; י"ד א.
 אבוה דשמואל - ט"י כ.
 אבטליון - ט"י כח.
 אבין - ב"י יז; ד"י כ; ו"י א; ט"י יב, כד, לא, לב; י"י ד; י"א א; י"ב א * ד, ה,
 ז, ח, יז; י"ג א; י"ד א.
 אבין הלוי ברבי - ב"י יז; י"ד א.
 אבין בן חסדא - א"י *.
 אביתר - ו"י ד.
 אדא - י"ב ח.
 אדא בר חנינא - ד"י כ.
 אדא דיאלא - ט"י כד.
 אונקלוס - ט"י מט.
 אחא - ב"י כו; ד"י כ; ט"י כד; י"י א; י"א א; י"ב יז *; י"ד ד+.
 אחא בר ר' הונא - ט"י יב.
 אחא בר זבינא - ח"י ד.
 אחא בר חנינא - י"א ד.
 אחא בר יעקב - י"א ד.
 איבו - י"א א; י"ב ד, +, טו; י"ג ב; י"ד א.
 איבו בר נגרי - ו"י ד; ט"י כד.
 אידי - א"י *; י"ב א.
 אילא - ט"י לב.
 איסי בר יהודה - ט"י לב.
 אליהו - ד"י כ; ה"א, ט.
 אליעזר - ד"י כ; ח"י ט; ט"י י, יב, טז, כב, כג, כה, ל, לה, מח+.
 אליעזר בן יעקב - ב"י יז+; ז"י ד; ט"י יב.
 אלעזר - ב"י יז, כג; ד"י כ; ה"י ט+, ה"א *; ח"י ד++; ט"י כד+; י"י א, כא; י"א ב, א, ז;
 י"ב ב; י"ד כא.
 אלעזר בנו של ר' אלעזר הקפר - י"א ד.
 אלעזר בן עזריה - א"י ו; י"י ט; י"ד ד.
 אלעזר בן פדת - ז"י ה; ט"י י.
 אלעזר בן ר' יוסי - ט"י ל; י"ב ח.
 אלעזר בן ר' יצחק איש כפר דרום - ט"י ל.
 אלעזר בן שמוע - י"א ד, ז.
 אלעזר בר ר' חייא - י"ד ב.
 אלעזר ברבי שמעון - ז"י ט; ח"י ד; י"ג יב.
 אלעזר המודעי - ב"י כד.
 אלעזר חסמא - י"ד ד.
 אמ"י - ה"א *; ח"י ד; י"א א+.
 אסי (אשיל) - ו"י י; י"א ד.

ב

בא - ה"א*.
 ביבי - ב"י ז; ט"י כד; י"א ג; י"ג יב.
 בנימין בר לוי - י"ג ב.
 בצלה - י"ב ח.
 בר פדא - י"י י.
 בר קפרא - ב"י כג; י"א א; כב; י"ב ח.
 ברכיה - א"י* ב"י טז; ג"ו, ז; ד"י כ; ז"י ב; י"א א; י"י ה; י"א ב++ ג;
 י"ב ג, א, ח; י"ג ב+, ד, כ+; י"ד ג+.
 ברכיה הכהן - א"י ב; ז"י ב; י"ב א, ב; י"ג ג; י"ד א, ג.
 ברכיה הכהן ברבי - ב"י ג; ג; ח; י"ג ח; י"ד ג.

ג

גידל בר בנימין - י"א ג.
 גמליאל - ט"י ט, לא; י"ב ד.

ד

דוסא - י"ג יב; י"ד כב.
 דרוסאי - י"ב ד.

ה

הונא - א"י* ג"י א; ד"י כ; ו"י א; ט"י ח+, יב+, כד; י"א א; י"ג יב; י"ד ג.
 הונא אביו של רב אחא - ט"י יב.
 הונא הכהן - ג"י ח+.
 הונא הכהן בר אבין - ז"י ד.
 הורקנוס (אביו של ר' אליעזר) - ט"י מח.
 הושעיה - א"י ב; ב"י כה; ד"י א; ח"י ד+.
 הלל (בית) - ט"י ל.

ו

זביד - י"א ד.
 זירא - ט"י יח; י"א ד; י"ב טו+.
 זכריה חתניה דר' לוי - ט"י כ.
 זעירא - ט"י ח; י"א ג.

ז

זגאי - י"א ב.
 חוניא - י"ב ח, יח; י"ג ב+.
 חזקיה - ה"א*.
 חזקיה (מעשה בו) - י"ב ג.
 חזקיה בר' חייא - א"י א.
 חיא - ב"י כ; י"י כב; י"ג יב.
 חיא בר אבא - ב"י כ+; ה"א* ח"י ד; ט"י לב; י"י א; י"א ב, ד; י"ב ט.
 חיא בר זעירא - י"א ב.
 חיא בר יוסף - ט"י לא; י"ב ט, טו.
 חיא הגדול / חיא רבה - ב"י יז; י"א ו.
 חילפי - ג"י ו.
 חכמים - ו"י י; ט"י כח, לא; י"ג יד.
 חלבו - י"ג ח.

חמא - י"ג ב.
 חמא בר כהנא - י"ג ב.
 חמא בר חנינא - ב"ח, יב"ג ג' יב"ג ד' ד' י"א א'; י"ב יח.
 חנין - ב"יב; י"א ג' י"ב ח' י"ג ח'; י"ג יג.
 חנינא - ב"ג, ט, טז; ד' כ' ה' ט' ו' א' ט' ח, כד; י"ג ג, ד; י"ב א'; י"ג ב; י"ד ד.
 חנינא בר אבהו - י"ב א.
 חנינא בר יצחק - י"ב ד.
 חנינא בר פפא - ה' תוס'; ט' כד; י"א ד.
 חנינא הגדול - י"ב טו.
 חנן - ט' כד; י"ד.
 חנן בר פזי - ג' א.
 חנניה בן אנטיגנוס - ט' ז.
 חנניה בן ממליאל - ה' ד.
 חנניה בן ר' יהושע - י"ד.
 חנניה בן אחיו של ר' יהושע - ו' י; י"ג יג, טז.
 חסדא - ד' כ'; י"א ד.

ט

טרפון - ט' כד, לא; י"א ח.

י

יאשיה - א' ב; ט' כב; י"ג כא; י"א ד; י"ב טו.
 רבי יהודה - ב"ג, ט; ד' י, יז, כ' ה'; ט' לא, לב, מא; י"ג ט; י"א ד; י"ב יח.
 ח; י"ג ח, ט; י"ד א.
 רב יהודה (בשם רב שמואל) - י"א ג.
 רב יודא (בשם ר' שמואל בר נחמן) - י"ב יח.
 רבי יהודה (בשם רבי אמר) - י"ב ד.
 רב יהודה (בשם ר' יוסף) - י"ד ג.
 רב יהודה - ו' י (כתוב בטעות רבי יהודה); ט' כד; י"ד א.
 רב יהודה בר יחזקאל - י"ד.
 יהודה בר אלעאי - ד' דא; י"ב ד; י"ג ד.
 יהודה בן בתירא - ד' ז; ט' י; י"ד יט.
 יהודה בן פפוס - ט' יב.
 יהודה בן רבי שמואל - י"ב ג.
 יהודה ב"ר נחמן - י"א ג.
 יהודה בר סימון - ב"יב; ה' ח; ד' א, ד; י"ב א++ , ג, ד+++ , ח.
 יהודה ב"ר שמעון - ד' ב.
 יהודה בריה דר' שמעון בן פזי - י"א ד.
 יהודה בר שלום - ג' ז.
 יהודה הלוי - ג' ז; ד' ח.
 יהודה הלוי ב"ר שלום - ג' ח, ט; ד' כ' ה' ט; ד' ב; י"ד א.
 יהודה הנשיא - ט' כד.
 יודן - א' תוס'; ג' ב; י"ג א++ , ה; י"א ג; י"ב ד; י"ג ח, ט; י"ד ג, יא, יג.
 יודן ב"ר שמעון - י"א א.
 יהושע - ח' ט; ט' י, כה, כח; י"ג יז, כב; י"ב ו; י"ד ד.
 יהושע בן לוי - א' א'; ב"יח; ג' ב, ו; ד' כ' ה'; ד' ח' ד; ט' לב; י"ד ד, כב; י"א ד; י"ב ב, ז, יא.
 יהושע בן קרחה - י"ב ז.
 יהושע בר נחמיה - ב' כ.
 יהושע דסכנין - ב' כה; ג' ב; י"ב ד, ח; י"ג ב.

יוחנן - א"י ח, *; ב"י יב, טו, כד, כה; ד"י ט, כז; ה"י *; ו"י י; ח"י ד; ט"י י, כד; לו; י"א א+, ד; י"ב ג+, ח; י"ג ה; י"ד ב, ד+.

יוחנן בן ברוקא - י"ד ד.

יוחנן בן זכאי - ד"י ט.

יוחנן בן תורתא - ז"י י.

יוחנן דיפו - ב"י כד.

יונה - ט"י י; י"ג יד.

יונתן - ו"י י; ז"י י; ט"י ז, לד; י"י י, יג; י"א ג, ד; י"ב טו.

יוסי - ב"י כג; ג"י ב, ו; ד"י כ; ו"י ג; ז"י ח; ח"י ג, ז; ט"י ז, י, כד, כח, לה, לו; י"א א, ט; י"א א, ג; י"ג ב, יד; י"ד יא.

יוסי בן דוסתאי - י"א ז; ראה גם אבא יוסי בן דוסתאי.

יוסי בן דורמסקית - ט"י כד.

יוסי בן זמרה - ב"י יז; ה"י א+; ט"י לה.

יוסי בן חלפתא - י"ד; י"ב ד.

יוסי ב"ר בון - ט"י יב; י"י י.

יוסי בר חמא - י"ג ב.

יוסי ב"ר חנינא - י"א א+; י"ג ב.

יוסי ב"ר יהודה - י"י טו; י"ב ד.

יוסי הגלילי - ז"י ו; ט"י יא; י"י ח; י"ד יט.

יוסף - י"א ד; י"ב ג; י"ד ג+.

ינאי - י"י ד.

יעקב בר אחא - ט"י ח.

יעקב בר איבו - ב"י כו.

יעקב בר אידן - ה"י *.

יעקב בריה דר' יהודה בר יהזקאל - י"ד ב.

יצחק - ב"י ט, טז, כו; ו"י י; ז"י ה; ט"י א, יד, כד, לב; י"י א, ה, כא; י"א א+, ה; י"ב ג, ד, ח; י"ג ב; י"ד ג.

יצחק בר אבדימי - ט"י כד.

יצחק בר אלעזר - י"י י.

יצחק בר מריון - י"א א.

יצחק בר רבי רדיפה - י"א ג.

יצחק דבי רבי אמי - ה"י *; ט"י כד.

יצחק מגדלאה - י"ב ד.

ירמיה - ה"י *.

ירמיה ב"ר אלעזר - ב"י כג; ד"י כ.

ישמעאל - ג"י ד; ה"י *; ח"י ו; ט"י יב, טו, יז, כח, לא; לב, לד, מז; י"י ד, ז, יא, טו, טז, יז; י"ב יז.

תאני דבי רבי ישמעאל - ט"י כד.

יששכר - ב"י ג.

2

לוי - א"י ב; ב"י יב, כה; ג"י ב, ח; ה"י ד, ט; ט"י א+, ד, ה; י"א ב, ג; י"ב ג, ח, יח; י"ג ב, ח.

לוי בר חיתא - ב"י כ; י"א ב.

לוי בן פרטא - י"ג ה.

לוי בן סיסי - ט"י מח.

לוליאני - י"ד ג.

מ

מאיר - א"י א; ד"י כ; ה"י *; ו"י ג, י; ז"י ד; ט"י יב+, טו, כ, כד; י"א ג, ד, ז; י"ב א, יח.

מארי - י"א ד.

יח

מונא - ה' ט; י' יז.
מיישא - ה'*.
מונא - ד' כ.
מונחם חתניה דר' אלעזר ב"ר אבינה - י"א ג.
מונחמא (מונחמה) - א' יז.

ז

נהוראי - ט' כד; י' יז+.
נחום הבלר - ה'*.
נחמיה - ג' ב; ד' י; ז' ה; י"ב ח, יג+; י"ג ח.
נחמן בר יצחק - ו' י; ט' יב.
נחמני (אביי) - ט' כד.
נתן - ג' ד; ד' י"ג; ז' י; ח' ה+; י"א ד, ה, ז; י"ב כ; י"ד ד.

ח

"סברין" - ו' א.
סומא בר כתבא - י"ד א.
סימאי - י' א; י"ב ד.
סימון - ב' יח, כד; ה'*. ט' כד; י' ה; י"ב א, ז, יב; י"ד ג+.

ט

עזריה - י' א; י"א ג; י"ב ד+; י"ג ב; י"ד ז.
עקיבא בן מהללאל - ט' כח; ט' כ,*.
עקיבא - ב' כג; ג' ו; ה'*. ח' ה, ז; ט' י, יב, כא, כד, כח; לא, לד, לו, מ,
מב; י' יא, יג; י"א ז; י"ד כב+.
עקילס - ח' ט.

י

פטריקי אחוי דר' דרוסאי - י"ב ד.
פנחס - ב' כה; ה'*. ח' ד; י"ד יב.
פנחס בן יאיר - י"א ב; י"ג י, טז; י"ד יח.
פנחס בר אבין - י"א ג.
פנחס בר אידו - א' יא.
פנחס בר חמא - ב' כד.
פנחס הכהן - י"ב ג.
פנחס הכהן בר חמא - ה' ז; י"א ב.
פנימון / פלימו - ט' י.
פפא בר שמואל - ד' כ.
פרוזדק בר נחשא - י"ב ג.
פפא בר שמואל - ד' כ.
פשתבנא דפומבדיתא - ט' כד.

כ

ראובן - י"ג ב.
רב - א'*. ט' ח, י, יח, כד+, כח (כנראה טעות!), מח; י' ג; י"א ד; י"ב ו;
י"ג יד; י"ד א (כנראה טעות!).
רבי - ד' יד; ז' ט; כד+; י' יא, טו, יז+; י"א ז; י"ב ד, יז; י"ד ד.
רבתינו - ג' ו, ז, ט; ד' ח, ט, יח, כ+; ה' ד; ז' ד, ה; ט' טו, לד; י"ד ז.
רבתינו שבגולה - ז' ד.
רבתינו זכרונס לברכה - ג' ח.
רבנין - י' ה; י"א ג.
רבנן - ג' ד; ה' תוס'; ז' י; ח' א; ט' כג, מה; י' א+, ג+, ד, יג; י"ב ג;
י"ג ח, יד.

שמאי (בית שמאי) - ט"ל.
 שמואל - ו' <י"א ג' (רב שמואל) > י"ג יד; י"ד א.
 ר' שמואל - י"א ג.
 שמואל בר אבא - י"ג ו.
 שמואל בר זעירא - ג' ח.
 שמואל בר יצחק - א' יב; ג' ב; ה' ח; ט' כד; י"ב ג; י"ג ח.
 שמואל בר נחמן / בר נחמני - ב' טז; ג' ח; ה' א, ט' ז' ד+; ט' ז' כד; י' א, ה,
 י' י"ב יח; י"ג ה+; י"ד ח.
 שמלאי - ב' יח; ט' לב; י"א ג' (חתניה דרב שמלאי).
 שמעון - ד' יג, כ; ט' יג, כה, לז; י"ד, טז; י"א ז; י"ב יז;
 י"ג יג; י"ד יג+; כ, כא.
 שמעון בן גמליאל - ד' ח.
 שמעון בן חלפתא - ז' ד; י"א ז.
 שמעון בן יוסניא - י"ג ב+.
 שמעון בן לקיש - א' א; ג' ח; ו' ג; ז' ד; ח' ד; ט' כד, לו; י' א, ה; י"א ב,
 ג; י"ב א, ג+; ד, טו+; י"ג ג; י"ד א.
 שמעון בן עזאי / בן עזאי - ט' כז; י"א ז; י"ד כב+.
 שמעון בן פזי - י"א ד+.
 שמעון בר אבא י"ג ה.
 שמעון בר יוחאי - ד' יא, כ+; ז' ד+; ז' ח' א; ט' לא; י' א+; ד; י"א ג+;
 י"ב ג+; ו, ח+; יא; י"ג ז, ח, יג.
 שמעון בר מנסיא - ט' ו.
 שמעון הצדיק - י' ז.
 שמעיה (חברו של אבטליון) - ט' כח.
 שמעיה (אחר? ראה חטיבה ד', פרק 4) - י' כה; י"ד יב+.

תחליפא דמן קיסרי - י"ב טו.
 (תאני/תנא דבי ר' ישמעאל - ט' יב, כד).
 תנחום בר חיא - י' א.
 תנחום בר חנילאי - ט' א.
 תנחומא - ב' כה, ג' א+; ז' א, ט' טז, י"א א+, י"ג טז+, י"ד ג, ז.
 תנחומא בר אבא - ג' ז; י"ג ג; י"ד ג.
 תנחום ברבי, חתניה דרבי שמלאי - י"א ג.
 תנחום ברבי אבא - י"ד ב.

נוספים או נרשמים שנית:

אונקלוס - ט' מט.
 אליהו - ד' כ; ה'*, ט.
 בית הלל - ט' ל.
 בית שמאי - ט' ל.
 הורקנוס, אביו של ר' אליעזר - ט' מח.
 חכמים - ו' י; ט' כח, לא; י"ג יד.
 "סברין" - ו' א.
 עקילס הגר - ח' ט.
 תאני/תנא דבי ר' ישמעאל - ט' יב, כד.
 תלמידי ר' אליעזר - ט' מח.
 תלמידי רב הונא אביו של רב אחא - ט' יב.
 תלמידי ר' ישמעאל - ג' ד.
 תלמידי ר' מאיר - ט' כ.
 פשתבנא דפומבדיתא - ט' כד. הונגטיס ההגמון - ד' ט. מלך הערביים - ט' לד
 מטרונה (ור' אליעזר) - ט' מח. מטרונה (ור' יוסי) - ג' ב.

מפתח פסוקי המקרא במדבר רבה

ספר בראשית:

בראשית		במד"ר		בראשית		במד"ר	
פרק פסוק		פרשה פסקה		פרק פסוק		פרשה פסקה	
א	1	י"ב	י"ג	ד	4	א	י"ג
	2	א	ט"ז		12	ז	ט"ז
	3	ה	י"ג		15	ה	י"ג
	5	ה	י"ג	ה	1	כ"א	י"ב
		ו	י"ג		5	י"ד	י"ב
	6	י"ב	י"ג		24	ה	י"ג
	7	י"א	ב	ו	1	ה	י"ג
	8	י"א	ב		2	ה	י"ג
		י"ב	ד			כ"ד	ט"ז
	9	י"ב	י"ג		3	י"ד	י"ב
	10	י"ב	ד		5	ט"ז	י"ח
		י"ג	י"ד			ו	י"ד
	11	י"ב	ד		7	ו	י"ד
	14	י"ב	י"ג		8	ה	י"ג
	20	י"ב	י"ג		9	ב	י"ג
					12	כא	י"ג
					17	ד	י"ג
ב	1	י"ג	א			ז	י"א
		י"ב	ח	ז	1	י"ד	י"ב
	2	י"ב	י"ג		11	ה	י"ג
	3	י"ב	י"ג		23	י"ח	ט"ז
		י"ג	י"ג	ח	20	ח	י"ד
	4	י"ג	ח			י"ב	י"ד
	6	י"ג	כ"א		21	ב	י"ג
	7	י"ג	כ"ד			י"ד	י"ב
	12	י"ג	י"ב	ט	1	ב	י"א
	16	י"ג	ז		2	ד	י"ב
	17	י"ג	ז		4	ב	י"ד
		י"ג	ז		18	ד	י"ג
		י"ג	ז		20	ד	י"ג
		י"ג	ז		24	ד	י"ג
ג	5	י"ג	י"ד			ח	י"ג
	6	י"ג	ד			ד	י"ג
	8	י"ג	י"א		25	ד	י"ג
		י"ג	ו	י	1	ח	י"ג
		י"ג	ב		2	כ"א	י"ג
		י"ג	י"ג	א"י תוספת שבכתה"י	6	א"י	ט"ז
	14	י"ג	ד	"	8	א"י	ט"ז
		י"ג	י"ד	"	13	א"י	ט"ז
	16	י"ג	ז	"	21	א"י	ט"ז
		י"ג	ב			ח	י"ג
	17	י"ג	ז	י"א	1	כ"ד	ט"ז
		י"ג	ג		2	כ"ד	ט"ז
		י"ג	ח		4	כ"ד	ט"ז
		י"ג	י"ב		8	כ"ד	ט"ז
	19	י"ג	י"ב		9	כ"ד	ט"ז
	22	י"ג	ג		26	י"ב	י"ד
	24	י"ג	ג		27	כ"א	י"ג
	21	י"ג	ח		28	כ"ו	י"ג
					30	י	ט"ז

בראשית		במד"ר		בראשית		במד"ר	
פרק פסוק		פרשה פסקה		פרק פסוק		פרשה פסקה	
ל"ו	1, 14-11	א' תוספת שבכת"י	24-20	מ"ט	3, 9, 8	ו' ב'	3
	2, 1	ב' כ"א	16, 15		9, 21, 17, 9	י"ג ד'	9
	34-32		43-40		28, 27	י"ג ח'	10
ל"ז	2	א' תוספת שבכתה"י	43-40		12	י"ב ב'	12
	2	ה' י"ז	2		19, 17, 13	א' ד'	13
	12	ב' י"ג	12		17, 21, 20	ח' ח'	1
	14	ט' כ"ד	14		19, 13	י' י'	13
	22-20	י"ג ח'	22-20		15, 13	י"ג י"ז	15
	31	י"ד ה'	31		15	י"ג ט"ו	15
ל"ח	32-31	י"ג י"ד	32-31		17, 16	י"ג ה'	16
	13	ט' כ"ד	13		18, 16	י"ד ט'	16
	24	י"ג ד'	24		19	י"ג כ'	19
ל"ט	26	י"ג י"ד	26		21, 20	י"ד א'	20
	3-1	י"ד ז'	3-1		22	ז' ז'	22
	23, 9	י"ג ה'	23, 9		28	א' תוספת שבכת"י	28
	2	י"ג ז'	2		3	י"א ב'	3
	18-7	י"ד ז'	18-7	נ'	12	י"ד י"ב	12
	21	י"א ו'	21		43	ט' ח'	43
מ'	13	א' תוספת שבכתה"י	13		25	י"ד ז'	25
	15	י"א ה'	15			י"ג ג'	25
	17	י"א י"א	17	ספר שמות			
	19	י"א ז'	19				
מ"א	14	י"ג י'	14				
	17, 12		17, 12				
	44-40	י"ד ז'	44-40				
	40-39	י"ד ה'	40-39				
	44-40	ו' י'	44-40				
מ"ב	3	י"ג כ'	3				
	18, 15, 6	י"ד ז'	18, 15, 6				
	18	י"ד ד'	18				
	21	י"ג י"ח	21				
מ"ג	16	י"ד ב'	16				
	29	י"א ו'	29				
	34	י"ד ח'	34				
מ"ד	33, 32, 18	י"ג ג'	33, 32, 18				
מ"ה	22	י"ד ח'	22				
מ"ו	15	י"ג כ'	15				
	21, 19	י"ד ח'	21, 19				
	20	י"ד ד'	20				
	27, 26	י"ג ח'	27, 26				
	27	א' תוספת שבכת"י	27				
	7	י"ד ט'	7				
מ"ז	9	י"ד ח'	9				
	10	י"ג י"ב	10				
מ"ח	16, 13, 5	י"ד ז'	16, 13, 5				
	22, 18	י"ד ז'	22, 18				
	7	י"ד ח'	7				
	16-14		16-14				
	20-19	י"ד ה'	20-19				
	20	א' תוספת בכת"י	20				
		ט' מ'					
		י"ד ד'					

כג

שמות		במד"ר		שמות		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה	פרק	פסוק	פרשה	פסקה
כ"ג	6	ה"ב	ב"ב	ל"ב	2	ו"ב	ג"ב
כ"ד	19	ח"ב	ו"ב	ל"ג	3	י"ב	ד"ב
כ"ד	4	ט"ב	מ"ח	ל"ד	11	א"ב	תוספת שבכת"י
כ"ד	5	ד"ב	ח"ב	ל"ד	12	ב"ב	י"א
		ו"ב	ב"ב	ל"ד	18	י"ב	ג"ב
		י"ב	ז"ב	ל"ד	2	א"ב	תוספת שבכת"י
		י"ב	ב"ב	ל"ד	3	י"ב	י"ב
	7,6	א"ב	תוספת שבכת"י	ל"ד	18	ט"ב	מ"ב
	7	ז"ב	א"ב	ל"ד	מ"ח	ח"ב	ח"ב
		ט"ב	ז"ב	ל"ד	י"ב	י"ב	ט"ו
		מ"ז	ז"ב	ל"ד	4	ט"ב	מ"ז
		ד"ב	י"ב	ל"ד	6	ד"ב	ח"ב
	8	ז"ב	ד"ב	ל"ד	7	ט"ב	כ"ד
	21,20,8	ט"ב	מ"ד	ל"ד	14,11-7	ט"ב	מ"ה
	11	ב"ב	כ"ה	ל"ד	26,25,8	ז"ב	ב"ב
	16	י"ב	ט"ו	ל"ד	14,11,9	י"ב	א"ב
	17	י"א	ג"ב	ל"ד	14-11	ב"ב	ט"ו
	18	י"ב	ג"ב	ל"ד	20,19,15,13	ט"ב	מ"ח
כ"ה	8	ז"ב	ו"ב	ל"ד	16	י"ב	ח"ב
		י"ב	י"ב	ל"ד	19	י"ב	ט"ו
		י"ב	ג"ב	ל"ד	25,20	ט"ב	מ"ו
		ז"ב	ז"ב	ל"ד	25	א"ב	א"ב
	22,21,11,10	י"ב	ד"ב	ל"ד	ה"ב	י"ב	ח"ב
	31,23,17,10	י"ב	י"ט	ל"ד	י"ב	א"ב	י"ב
	11	י"ב	י"ב	ל"ד	ז"ב	ג"ב	ז"ב
	20,19	ד"ב	י"ג	ל"ד	ד"ב	ד"ב	ו"ב
	31,20	י"ב	י"ג	ל"ד	28,27	י"ב	ט"ו
	22	ד"ב	ז"ב	ל"ד	35,34	ט"ב	מ"ט
	36,30,22	י"ב	ט"ב	ל"ד	1	ט"ב	מ"ח
	29	ד"ב	כ"א	ל"ד	11	י"ב	ט"ב
	40	י"ב	י"ב	ל"ד	20	ה"ב	ט"ב
כ"ו	14,7,1	ו"ב	ג"ב	ל"ד	22	י"ב	כ"ב
כ"ז	31,15,7,1	י"ב	י"ט	ל"ד	6	ט"ב	י"ח
	33,7	י"ב	י"ג	ל"ד	7	י"ב	א"ב
	15	ח"ב	ח"ב	ל"ד	28,13	י"ב	ג"ב
	31,29	ד"ב	ד"ב	ל"ד	20	ד"ב	ה"ב
	36,31	ו"ב	ב"ב	ל"ד	30-29	ב"ב	כ"ה
	34	ג"ב	ג"ב	ל"ד	30	י"א	ג"ב
כ"ז	1 (או ל"ח)	ו"ב	ג"ב	ל"ד	34	י"ד	ט"ב
כ"ז	18,9,1	י"ב	י"ט	ל"ד	27,22	י"ב	ט"ז
כ"ח	16-9	ו"ב	ג"ב	ל"ד	25	ט"ב	מ"ח
	1	י"ב	ב"ב	ל"ד	35	י"ב	ח"ב
	13	א"ב	י"ג	ל"ד	3	א"ב	י"ב
	34	י"ב	ג"ב	ל"ד	7,6,3	י"ב	ט"ז
	38	ח"ב	ט"ב	ל"ד	6	ט"ב	י"ב
כ"ט	27	ט"ב	ב"ב	ל"ד	13	י"ב	ט"ו
	39	י"ב	כ"ג	ל"ד	11	י"ב	י"ב
	42	י"ב	כ"ג	ל"ד	8	ט"ב	י"ד
	43,42	י"ב	י"ט	ל"ד	18,15-13	י"ב	י"ט
	46	א"ב	כ"א	ל"ד	17	א"ב	י"ב
		א"ב	תוספת שבכת"י	ל"ד	23	י"ב	ח"ב
		ו"ב	ו"ב	ל"ד	26-25	א"ב	י"ב
		י"ב	ו"ב	ל"ד	26	א"ב	תוספת שבכת"י

שמות		במד"ר		ויקרא		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פיסקה	פרק	פסוק	פרק	פסוק
ל"ט	43,32	י"ב	י"א	י"ד	10	י"ג	י"ט
	43	ט"ז			37	י"ד	י"ז
מ'	35,3	י"ב	ד'		45	י"ה	י"ח
	17	י"ב	ט"ו		56,54	י"ז	י"ט
		י"ג	ב'	ט"ו	33	י"ח	י"ז
21,22,26,29		ד'	י"ח	ט"ז	1	י"ט	י"ח
	34	י"ב	א'		3	י"ז	י"ח
		י"ג	ב'				
	35	י"ד	י"ט				
ספר ויקרא							
ויקרא				במד"ר			
פרק	פסוק	פרשה	פיסקה	פרק	פסוק	פרק	פסוק
א'	1	ב'	י'	י"ט	2	י"ג	י"ט
		י"ד	י"ט			י"ד	י"ז
			כ"א			י"ה	י"ח
			כ"ב			י"ז	י"ט
ב'	4	ב'	ה'	כ'	6	י"ח	י"ט
	13	ד'	ה'		10-7	י"ז	י"ח
	13	ט'	כ"ג		10	י"ח	י"ט
ג'	14	י"א	א'			י"ז	י"ח
ה'	2	י'	כ"א		18	י"ח	י"ט
	1	ט'	ל"ה	כ"א	27,26	י"ג	י"ט
5,21,22,25		ח'	ה'		12,11,2	י"ד	י"ז
			ד'		5	י"ח	י"ט
	21	ט'	ב'	א'	9	י"ג	י"ט
	25-23,21	ח'	א'	א'	20	י"ד	י"ז
ו'	2	י"ג	ב'	כ"ב	2	י"ח	י"ט
	3	ד'	כ'		13	י"ג	י"ט
	5	י"א	ו'		16	י"ד	י"ז
	6	ד'	י"ז		27	י"ח	י"ט
ז'	11	י"ג	ב'	כ"ג	17	י"ג	י"ט
	30	ט'	כ"א		40	י"ד	י"ז
	34	י'	כ"ג		43	י"ח	י"ט
	36,35	י"ד	י"ג	כ"ד	2	י"ג	י"ט
	38	י"ט	י"ט		7	י"ד	י"ז
ח'	30,10	י"ב	ט"ו		10	י"ח	י"ט
	29	י"ד	י"ב			י"ג	י"ט
ט'	1	י"ג	ה'			י"ד	י"ז
ט"ז	24,6	ו'	ח'	כ"ה	18	י"ח	י"ט
	22	י"א	ב'		1	י"ג	י"ט
		י"ג	ד'		10,2	י"ח	י"ט
	24,22	י"ג	י"ג		5	י"ג	י"ט
	24	ו'	ו'		29	י"ד	י"ז
		י"ד	כ"א			י"ח	י"ט
י'	2	ה'	ד'	כ"ו	55	י"ג	י"ט
	3	ב'	כ"ג		19,15,4,3	י"ח	י"ט
י"א	44,43	י'	א'		9,6	י"ג	י"ט
י"ב	8	ט"ו	ט"ו		13	י"ח	י"ט
		י"ד	י"א			י"ג	י"ט
י"ג	12,5,2	ז'	ה'		14	י"ח	י"ט
	5	ו'	ב'		30,21-18	י"ג	י"ט
	45	ז'	ה'		33,30	י"ח	י"ט
		י"ג	ח'		37	י"ג	י"ט
	46	ז'	ח'		40	י"ח	י"ט

במד"ר		במדבר		במד"ר		במדבר	
פרשה פסקה		פרק פסוק		פרשה פסקה		(החל בפרשת בהעלותך) פרק פסוק	
ד' י"א	א'	12	כ"ה	ט"ו י"ב	ב'	11,8,7	ח'
י"ח ב'		14		ה' ד'		17	
ט"ו י"ג		24	כ"ו	ו' י'		19	
ד' י"ד		30,29		ד' י"ב		24	
ה' ג'		36,35		ו' ג'			ט'
ד' ג'		65		ז' י"ג		10	
ז' י"ד		7,1	כ"ז	ד' ד'		20-19,6	י"א
ד' ח'		21		ד' י"ד		16	
ז' ז'		2	כ"ח	כ' י"ג		26,25,16	
ג' י"ב		4-2		י' י"ד		26	
ח' י'		7		ט"ב י"ב		28	
י"ג ג'		21		ט"ז י"ד		31	
י"ג ג'		28	כ"ט	ה' ז'		10,1	י"ב
ה' י'		35		ג' י'		4	
ד' ז'		3	ל'	א' ד'		7	
מ"ה ט'		16	ל"א	ב' כ"ה		8	
כ' י"ג		27	ל"ב	י"ד כ'			
ז' י"ד		41		י' ב'		13	
כ' י"ג		3	ל"ג	י"ד ג'		15	
ז' ז'		2	ל"ד	ד' ח'		8	י"ג
א' ו'		22		א' י"ד			
ז' ז'		2	ל"ה	ד' ד'			
ט' ב'		5		י"ח ט'		32	
ח' א'		16		ד' ז'		11	י"ד
ג' י'		22		י"א א'		29	
י' ז'		33		ז' ג'			
ד' ח'				י"ח ט'		37,35	
ח' ז'		34		ט"ו י"ג		16	ט"ו
ספר דברים				א' י"ד		20	
במד"ר				ג' ג'		38	
דברים				ב' י'		39	
פרק פסוק				י"ב ג'		1	ט"ז
ד' ז'		2	א'	ה' ה'			
י"ב ב'		10		ה' י"ג		2	י"ז
י"ז ו'				ה' ה'		5	
א' י"ד		9,5	ב'	ז' י"ב		6	
ז' י"א		26		ז' ה'		11	
ט' ז'		28	ג'	כ' ד'		13,12	
ט"ז ה'		4	ד'	ח' ח'		15	י"ח
י"ח י"ב				ז' ז'		19	
ו' י"א		6		ב' ג'		21	
ב' י"א		8-6		ב' ה'		13-21	
י"ד ב'		27		ט"ו י"ב		2	י"ט
א' תוספת בכת"י		34,4		ט"ו י"ג			
י' י"ד		37		ב' א'		2,1	כ'
י"ב ג'		4	ה'	ג' י"ד		9	
ד' י"ב				ב' א'		17,5,4	כ"א
כ' י"ד		28		ג' י"א		14	
ה' י'		4	ו'	ג' י"ג		30	
ד' י"ד				ה' י'		17	כ"ב
ז' י"ב		5	ז'	כ' י"ד		8,7	כ"ג
ד' ח'		12,3,2		י"ב ב'		10	
כ"ד ט'		3		י"ז י"א		23	
ד' י'		3		ד' ב'		2	כ"ד
				כ' י"ד		23,21,16,15,4,3	
				ח' י"ב		6,4	
				י"ד י"ב		5	
				ג' י'		19	

דברים		במד"ר		דברים		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה	פרק	פסוק	פרשה	פסקה
ז'	6	ג'	ח'	י"ט	15	ט'	כ"ט
	14, 12	י"א	ה'	כ'	10	י"א	ז'
	13	ט'	מ"ז		17	ח'	ד'
	14	ב'	י"ג	כ"א	23	ח'	ד'
	25	י"ג	ד'	כ"ב	7, 6	י"ב	ג'
ח'	3	א'	ב'		10	י'	א'
	4	ז'	ג'		19	ז'	ג'
	7	י"ד	א'	כ"ג	15, 10, 8-3	ט'	ז'
	10	י"א	ז'		7	י"א	ז'
ט'	3	ה'	א'		15	ב'	ד'
	10	י"ג	ט"ו			ז'	י'
	14, 13	ט'	מ"ה			ט'	ז'
	14	י"ב	א'	כ"ד	24, 15	י"ד	ז'
	19	י"א	ג'		1	ט'	ל'
	20	ט'	מ"ז		3-1	י"ב	י"ב
	21	מ"ו	ט"ו		16	ח'	ד'
י'	4	י"ג	ט"ו		19	י'	א'
	8	י"א	ד'	כ"ה	3	ב'	ד'
	16	י'	ב'			ז'	ג'
	17	י"א	ז'		4	י'	א'
	18	ח'	ט'		18	י"ג	ג'
	19, 18	ב'	ב'	כ"ו	7	י'	ד'
	22	א'	תוספת בכת"י		12	ה'	א'
		ב'	י"א		15	י"א	ב'
		ג'	ח'		18, 17	י"ד	ד'
		ד'	י'	כ"ז	5	י"ד	א'
	4	א'	תוספת בכת"י		12	י"א	ד'
י"א	12	ג'	ח'		26, 15	ט'	מ"ז
	13	י"ד	ד'		18, 17	י"ד	ד'
	17, 16	ח'	ז'	כ"ח	1	א'	תוספת בכת"י
	18-16	י'	ב'			ט'	ט'
י"ב	5	י"א	ד'		6, 2	י"א	ה'
	13	י"ג	י'		69, 53, 18, 4	ט'	מ"ז
	14, 13	י"ד	א'		12	ד'	י"ג
י"ג	2	ו'	א'		24	י"ב	י"א
	11	י"ד	ו'		52	י'	ב'
	17	א'	ו'	כ"ט	11	ט'	מ"ז
	18	ח'	ד'			י"ד	ו'
		י"א	ו'	ל'	19	ט"ו	תוספת בכת"י
י"ד	1	ב'	ו'	ל"א	19, 12	י"ד	ד'
		ט'	ז'		17	י'	ב'
		י'	ב'		26	ד'	כ'
	2	י"ד	י'	ל"ב	2	י"ב	י"א
	10	ז'	ד'			י"ד	י"ב
	22	י"ב	י"א		4	ח'	ד'
	23	י'	ח'		8	ט'	י"ד
ט"ו	6	י"א	ח'		9	ז'	ז'
ט"ז	6	ב'	ב'		10	ב'	ו'
	14	י"ג	ט"ו		12	א'	תוספת בכת"י
	19	י"ב	י"ז		14	י"ג	י"ד
י"ז	11	ט'	מ"ג	כת"י	18	ח'	א'
	15	ט'	ז'		20	י'	ב'
		י"ד	ו'		21	ט'	י"א
	17, 16	י"ב	י"ז			א'	תוספת בכת"י
	17	י'	ד'	ת"י		י"ג	י"ד
י"ח	7, 3	ו'	י'			י'	י'
	5	י"א	ד'			ט'	י"א

יהושע		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה
כ"א	43	א"י	ב"י
כ"ד	3	י"ד	י"י
	31	ג"י	ז"י
ספר שופטים			
שופטים		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה
א"י	2, 1	ב"י	י"י
ג"י	31	י"ג	ח"י
ד"י	9, 3	י"ד	ד"י
ה"י	4	א"י	ב"י
	14	י"ב	ז"י
	15	ג"י	י"ב
	20, 19	י"ג	ט"ו
	27, 26	ט"ז	כ"ד
	31	י"ג	ב"י
ו"י	26, 25, 15	י"ד	י"ב
	24	א"י	ז"י
י"א	13	י"א	ז"י
י"ג	18-2	י"י	ה"י
	3	י"א	ז"י
	11, 5	י"י	ו"י
	14, 5	י"א	ט"ז
	18	ז"י	ד"י
י"ד	5-3, 1	ט"ז	כ"ד
	19	י"ד	ט"ז
ט"ו	20, 19, 15, 8	י"ד	ט"ז
ט"ז	19	ד"י	כ"ד
ט"ח	-17, 4, 1		
	28, 21, 19	ט"ז	כ"ד
	31, 30	י"ד	ט"ז
כ"י	18	ב"י	י"י
ספר שמואל א'			
שמואל א'		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה
א"י	1	י"י	ה"י
ב"י	6	י"ב	א"י
	7	ג"י	ו"י
	8	י"א	א"י
	9	ה"י	א"י
	10	ו"י	ב"י
	21	ד"י	ד"י
	25	י"ד	א"י
ל"ג		ט"ז	א"י
	27	י"א	ז"י
	28	ג"י	ב"י
		י"י	ח"י
		ד"י	א"י
		כ"י	ב"י
	30	ד"י	כ"י
		ז"י	ב"י
		ח"י	ב"י
		ד"י	ב"י
ו"י	8	ד"י	כ"י
	19	ה"י	ט"ז

דברים		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה
ל"ג	2	י"א	ב"י
		י"ב	ג"י
		י"ד	י"י
	6	י"ג	י"ח
	7	ד"י	ז"י
	8	א"י	ז"י
	9	א"י	י"ב
	12	ב"י	י"י
	17	ז"י	ז"י
		י"ד	ט"ז
	18	י"ג	ט"ו
	19, 18	י"ד	י"ז
	21	י"י	ח"י
		י"ב	ט"ז
		י"ג	כ"י
	22	ח"י	ח"י
		י"ד	ט"ז
	26, 24, 23	ב"י	י"י
	25	י"ד	ז"י
	26	י"ב	ד"י
	29	ח"י	ט"ז
ל"ד	6	י"י	י"ז
	10	י"ד	כ"י
ספר יהושע			
יהושע		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה
א"י	1	י"ב	ט"ז
ב"י	4	ח"י	ט"ז
ג"י	4	ב"י	ט"ז
ד"י	11	ד"י	כ"י
ה"י	3, 2	י"א	ז"י
	3	י"ד	ב"י
	4	י"ב	ח"י
	12	א"י	ב"י
	13	י"י	ה"י
ו"י	17, 15	י"ד	א"י
	23, 21	י"י	ה"י
	27	י"ג	ה"י
ז"י	1	ט"ז	כ"ח
	6	י"ג	ה"י
	7	ח"י	ה"י
	8	ב"י	י"ח
ח"י	31, 30	י"ד	א"י
ט"ז	27, 23, 22, 7	ד"י	ז"י
	17	כ"י	ז"י
י"י	6	ד"י	ז"י
	11	י"א	ז"י
י"ג	33	ה"י	ב"י
י"ד	15	י"ג	ג"י
ט"ו	33	י"י	ה"י
	60	ד"י	כ"י
י"ז	5	י"ד	ז"י
	16	א"י	ז"י
י"ח	26, 25, 14	ד"י	כ"י
	28	ח"י	ד"י
י"ט	41	י"י	ה"י
	51	ג"י	ז"י

שמואל א'		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה
כ'	21	י'	ה'
כ"א	1	ה'	ג'
כ"ד	14, 12-1	ח'	ד'
	9	ב'	י"א
	22, 18	י"ד	א'
	25, 24	י"א	ז'

ספר מלכים א'

מלכים א'		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה
א'	34, 33	ו'	א'
	36	ט'	ל"ה
ד'	20	ב'	י"ז
ה'	4	א'	ב'
	6	י"ג	י"ד
	29	י"א	ז'
	7	ח'	ד'
ו'	14	י"ד	ג'
ז'	2	י"ב	ט'
	3	י"א	ג'
	23	י"ב	ד'
ח'	8	י"ג	י"ד
	9	י"א	ג'
	11	ד'	כ"ט
	13	י"ד	ט'
	27	י"ב	ג'
	43, 41	א'	ג'
	59	י"ג	י"ז
	63	י"ג	י"ז
ט'	3	א'	א'
י'	25, 24, 22, 11	י"ג	י"ד
	19	י"ז	תוספת
	27	י"ג	ג'
י"א	2, 1	ד'	ד'
	16, 14, 1	א'	א'
	32	י"ד	ב'
י"ב	29, 28	ג'	י'
י"ז	1	ב'	י'
י"ח	36	י"ד	א'
		י"ג	ד'
כ"ב	23	י"ד	א'

ספר מלכים ב'

מלכים ב'		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה
א'	12	ב'	י"ג
	15	י"ב	א'
ב'	11, 8	י"ב	י"א
	11	י"ד	ג'
	12	ב'	י"ח תוספת

שמואל א'		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה
ז'	9	י"ד	א'
	15	ח'	ג'
ח'	3, 2, 1	י'	ה'
ט'	2	ט'	כ"ד
י'	24	ג'	ב'
י"א	8	ב'	י"א
י"ג	22	י'	א'
י"ד	35-33	י'	א'
	47	י"א	ג'
ט"ו	4	ב'	י"א
	9	א'	י"ב
	11	ג'	ב'
ט"ז	1	ג'	ב'
	18	י"ג	י'
י"ז	46, 36	ה'	ה'
	52, 47	י"ד	א'
י"ח	14, 9	י'	ה'
	27	י"ג	י"ד
כ"ב	4, 3	י"ד	א'
	17	ח'	ד'
כ"ד	10, 3	ד'	כ'
כ"ה	25	י'	ה'
	29	י"א	ה'
כ"ח	5	ז'	ז'

ספר שמואל ב'

שמואל ב'		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה
ב'	9, 8	י"ד	א'
ג'	29	ז'	ה'
ה'	5	י"ד	א'
	10	ג'	א'
ו'	23-13, 11-7, 4-1	ד'	כ'
	2	י'	תוספת שבכת"י
	8, 3	י"ב	ט'
	23	ח'	ד'
ז'	1	י"ג	ה'
	23	ג'	ו'
	23	י"ד	ד'
ח'	2	י"ד	א'
	18	ח'	ח'
י"ב	11	ט'	כ"ד
	13	ד'	כ'
י"ג	19	ט'	ל"ג
י"ד	27-25	כ"ד	ד'
	26	י'	ז'
ט"ו	16, 11, 8-1	ט'	כ"ד
	8, 7	י'	י"ז
	30, 17	ג'	ב'
ט"ז	22	ט'	כ"ד
י"ז	2	י"א	ג'
י"ח	18, 15, 14, 9	ט'	כ"ד

מלכים ב'		במד"ר		ישעיהו		במד"ר		פרשה פסוק	
ה'	1	ה'	ז'	ט"ז	5	ה'	ז'	י"ב ד' תוספת	11
	14, 13		י"ד	י"ז	11		י"ד	ז' ד' תוספת	12
	16		ה'		4		ה'	ב' ט"ז	10
י"ג	27, 21, 20	י"ג	ז'	י"ט	10	י"ג	ב'	א' ד'	11
י"ד	7	י"ד	ב'	כ"א	16	י"ד	י"א	ה' ב'	23
	10		י"א	כ"א	9		י"ב	י"ג	2
	27		ה'	כ"ד	5		י"ג	י"ג	8
י"ז	13	י"ז	ט'		13	י"ז	י"ג	ט' כ"ד	20
	24		ז'		10		י"ד	ז' ד'	15
	33		ט'		19		י"א	א' מ"ה	22
י"ח	12-11	י"ח	ח'	כ"ו	22	י"ח	י"א	ב' י"ג	23
י"ט	35, 23	י"ט	ט'	כ"ז	25	י"ט	י"ב	ז' י"ב	15
	35		ח'		13		י"ג	ח' ט'	26
כ'	8	כ'	י"א		2	כ'	י"ד	י"ח ט'	1
	14		ז'		17		י"א	י"ד ז'	18
כ"א	16	כ"א	ב'	כ"ח	18	כ"א	י"ב	י"א ז'	11
כ"ה	19, 18	כ"ה	ז'	כ"ט	12	כ"ה	י"ג	י"א ז'	16
			י"א		19		י"ד	א' תוספת	2
ספר ישעיהו		במד"ר		ישעיהו		פרשה פסוק		פרק	
			ט"ו	ל'	19, 18		ב'	א'	4, 2
			ט"ו		19		י"ד		16
			ב'		25		י"ג		17
			ח'	ל"א	26		י"א		18
			י"א	ל"ב	2		י"ב		18, 17, 9
			י"ב		9		ט'	ב' ג'	2
			ב'		1		מ"ז		10
			ח'		17		א'		16
			י"א	ל"ג	18		ז'		17
			ט'		2		ה'	ד'	3
			ג'		11		י"ד	ה'	6, 4
			א'		12		ב'	ה'	13
			י"ג		16		ו'		23, 22
			י"ד		24		ח'	ו'	24
			י"א		4		י"ב	ז'	2
			ה'		16		כ'	ז'	3
			י"ג		17		י"ד	ז'	15
			ב'		22		י"א	ז'	21
			ט"ז		26		ט"ז	ח'	7
			כ"ד	מ"א	8		ט"ז	ט'	4
			י"ג		13		י"ג	ט'	5
			ז'		18		י"א	י"ג	6
			י"ג		25		י"ג	י"ג	14
			ה'	מ"ב	11		י"ד	י"א	2
			י"א		21		י"ג		11
			י"ד	מ"ג	4		י"א		14
			ה'		6		י"ב	י"ד	2
			א'		11		ב'	י"ב	5
			ז'		14		ז'	י"ב	15-13
			כ"ד		21		ט'		

ירמיהו		במד"ר		ישעיהו		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה	פרק	פסוק	פרשה	פסקה
מ"ד	5	ח"ב		מ"ד	5	ח"ב	
מ"ה	17	ט"ב		מ"ה	17	ט"ב	
מ"ו	18,7	ד"ב		מ"ו	3	ד"ב	
	10	ט"ג			10	ט"ג	
מ"ז	2	ה"ב		מ"ז	2	ה"ב	
מ"ח	9	ו"ב		מ"ח	9	ו"ב	
	19,18	ז"ב			19,18	ז"ב	
מ"ט	22	ח"א		מ"ט	22	ח"א	
	18	י"א			18	י"א	
	22	י"ב			22	י"ב	
נ"י	11	י"ג		נ"י	11	י"ג	
נ"א	4	י"ד		נ"א	4	י"ד	
נ"ב	6	י"ה		נ"ב	6	י"ה	
נ"ג	12	י"ו		נ"ג	12	י"ו	
נ"ד	7,6	י"ז		נ"ד	7,6	י"ז	
נ"ה	19,2	י"ח		נ"ה	19,2	י"ח	
נ"ו	19	י"ט		נ"ו	19	י"ט	
נ"ז	2	י"א		נ"ז	2	י"א	
ס"י	8	י"ב		ס"י	8	י"ב	
	1	י"ג			1	י"ג	
	12	י"ד			12	י"ד	
	17	י"ה			17	י"ה	
	21	י"ו			21	י"ו	
ס"א	6	י"ז		ס"א	6	י"ז	
ס"ב	10	י"ח		ס"ב	10	י"ח	
	1	י"ט			1	י"ט	
	3	י"א			3	י"א	
	11	י"ב			11	י"ב	
ס"ה	15	י"ג		ס"ה	15	י"ג	
	22	י"ד			22	י"ד	
	24	י"ה			24	י"ה	
ס"ו	1	י"ו		ס"ו	1	י"ו	
	6	י"ז			6	י"ז	
	17	י"ח			17	י"ח	

ספר יחזקאל

ספר ירמיהו

במד"ר		יחזקאל		במד"ר		ירמיהו	
פרשה	פסקה	פרק	פסוק	פרשה	פסקה	פרק	פסוק
ח"י	22,14	א"י		ה"י	5	א"י	
י"ב ד' תוספת	26,22			ב"י ט"ו	14-11		
י"ג ד'	26			ב"י ט"ו	3,2	ב"י	
י"ד ג'	28			י"א ג	3		
ט"ז ט'	5	ח"י		ד"י א'			
מ"ט מ"ט	1	ט"ז		י"ב ב'			
כ"א י"ד	5	י"ז		י"א ד'	22		
ה"י י'	19	י"א ג		ב"י	31		
י"ב י"ד	6	ט"ז ז		ד"י	3,2	ג"י	
כ"י י"ג	7			י"א ד'	22		
ב"י י"ד	9			ט"ז מ'	2	ד"י	
ל"י ט'	32			י"א ד'	14		
מ"ט כ"ד	49-48			ט"ז	22,19		

יחזקאל				במד"ר			
פרק	פסוק	פרשה פסקה		פרק	פסוק	פרשה פסקה	
י"ז	13	י"ב	א'	י'	2	י"א	ז'
כ'	14, 13, 9, 8	ה'	ו'	י"א	1	י"ב	ז'
	23-21	י'	א'		10	י"ג	ז'
	20	ב'	א'	י"ב	10	י"א	ב'
	33, 32	ט"ז	ח'	י"ב	12	י"ב	י"ח
כ"ב	4	ט'	ז'	י"ד	8	ח'	א'
	18	י"ג	ח'	ספר יואל			
כ"ג	20	ד'	ה'	במד"ר			
		ט'	י"ד	פרק	פסוק	פרשה פסקה	
		מ"ז	ל"ג	א'	1	י'	ה'
כ"ה	48	ב'	י"ג	ב'	18	ט'	י"ב
ל"א	14	א'	א'	ד'	2	ג'	ח'
ל"ב	15	י'	ב'		18	י"ג	ה'
ל"ג	29	י'	א'		19	י'	ב'
	19, 12, 11	ב'	י"ד	י"ג	21, 19	י"ג	ד'
	24	י'	ה'	ספר עמוס			
		י"ד	א'	פרק	פסוק	פרשה פסקה	
ל"ד	31	י"ג	ט"ו	ב'	9	ט'	מ"ז
	14	א'	א'	ג'	5	י"ב	ג'
	31	י'	ב'		12	ז'	י'
ל"ה	6	י"ב	י"ד	ה'	4	י'	א'
	13	ד'	ח'	ו'	7-1	ג'	ז'
ל"ו	17	י"א	א'		7-4	ט'	ז'
	24, 23	ט'	מ"ה		6	י"ג	ט"ו
	32, 29, 25	מ"ט	ו'	ח'	11	ג'	ו'
	26	י"ד	ד'	ספר עובדיה			
ל"ז	28-20	ט'	מ"ט	פרק	פסוק	פרשה פסקה	
	25	ז'	י'	א'	18, 15, 10, 8	י"א	א'
ל"ט	2	י"ג	ב'		9	י"ד	י'
מ"ד	15	י"ב	ד'		10	י'	ג'
	20	ט'	כ"ד		18	א'	ד'
מ"ח	8	ח'	ד'	ספר מיכה			
ספר הושע				במד"ר			
פרק	פסוק	פרשה פסקה		פרק	פסוק	פרשה פסקה	
א'	9-6, 3-1	ב'	ט"ו	ב'	10, 9	ט'	ז'
	9	ט"ז	ט"ז		13, 9	א'	תוספת
ב'	1	י"ח	י"ח	ה'	13	ב'	י'
		ב'	י"ד-י"ח	ה'	4	י"ג	י"ז
	25, 6, 4	ב'	ט"ז	ו'	3, 2	י'	א'
	18	ט'	מ"ה		4	א'	ב'
	25	ט'	מ"ח	ז'	8	י"ג	י'
ג'	1	ד'	כ'			ב'	י'
	2	י"ג	כ'				
ד'	1	י'	א'				
	2	ט'	א'				
	14	מ"ד	ד'				
	17	י"א	ז'				
ה'	10, 9	י"ג	ד'				
ח'	12	י"ד	י'				
ט'	10	ב'	ה'				
		י'	ח'				

<u>במד"ר</u>		<u>מלאכי</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
י"א ו'	10	א'	
י"ג ד'	11		
י"א ז'	5	ב'	
י"ב ד'	3	ג'	
י"ד א'	5,4		
ט' ט'	5		
י' י'			
י' ב'			
י' ח'	10		
י"ב י'			
י' י"ד	12		
י"א א'	18, 15, 14		
י' ו'	19		
ט' י"ב	22		
ד' י"ד	23, 22		

ספר תהילים

<u>במד"ר</u>		<u>תהילים</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
י"ד ו'	1	א'	
א' א'	4		
ט' ט'	4	ב'	
א' תוספת	12		
ד' י'			
ג' ג'	8,7	ג'	
ה' ה'	4	ה'	
י"א א'	7		
ז' ט'	3	ח'	
ד' י"ג	17	ט'	
ז' י"א	1	י'	
ד' ג'	16		
י"ג ט"ו	7	י"ב	
י"ד ב'			
ג' י"ד	11	י"ח	
י"ב ד'	11, 6, 2	י"ט	
י' א'	8		
י"ג ד'			
ט"ו ט"ו	11-8		
א' ד' י"ב תוספת	11		
י"ד א'			
ב' ב'	6	כ'	
ג' ג'			
ב' ט'			
י"ד ג'	6	כ"א	
כ"ב כ"ב	30	כ"ב	
א' תוספת	1	כ"ד	
י"ד ב'			
ג' ג'	9,7	כ"ד	
י' ט'	14	כ"ה	
י"א א'			
ב' ג'	15		
ג' י"א	1	כ"ז	
ד' י"ג	3		
א' ב'	1	כ"ט	
י' א'	4		
י"ד כ"א	9-4		

ספר נחום

<u>במד"ר</u>		<u>נחום</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
י"ד ג'		א'	3
י"ב ד'			4
ה' ג'			7
ב' י'		ב'	1

ספר חבקוק

<u>במד"ר</u>		<u>חבקוק</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
י' ב'		ב'	5
ג' י"ב		ג'	5
י"א ג'			9
י"ג כ'			

ספר צפניה

<u>במד"ר</u>		<u>צפניה</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
ח' ד'		ב'	3
י"ב ז'		ג'	3

ספר זכריה

<u>במד"ר</u>		<u>זכריה</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
י' ב'		א'	15
י"ד א'		ב'	4,3
ו' א'		ג'	8
י"ג ח'		ד'	2
ט' ח'			10
ט' ט'			
י"ד ג'			14
ז' ה'		ה'	4
י' ח'		ז'	3
י"ג י"ב		ח'	12
א' ג'			23
ח' א'		ט'	17
י"א ו'		י"ב	10
י"ג ה'		י"ד	8

ספר מלאכי

<u>במד"ר</u>		<u>מלאכי</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
ח' ב'		א'	2
י"ב ד'			
י"א ד'			5,4
ו' ו'			10
י"ג ד'			11

תהילים		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה
פ'	2	י"ד	ד'
	3	ב'	י'
		י"ד	א'
	9	ח'	א'
	15	ב'	י"ב
פ"א	3	ו'	י'
	6	י"ד	ד'
	10	י'	ב'
		ח'	א'
פ"ב	1	י"א	ב'
	6	ז'	ד'
פ"ג	14	א'	ד'
פ"ד	3	י'	א'
		י"ג	כ'
		י"ב	א'
פ"ה	10, 9	י"ב ד'	תוספת
פ"ח	3	י"ד	ה'
פ"ט	1	י"ב ד'	תוספת
	15	י"ג	ד'
	26	ו'	ב'
	28	י"ד	ב'
צ'	4	י"ב	ט'
	17	י"ב	ט'
צ"א	10-1	ה'	ג'
	11-7	י"א	ה'
צ"ב	13	י'	א'
	14, 13	ג'	א'
צ"ד	7	ט'	מ"ה
צ"ה	11	י"ד	ט'
צ"ו	7	א'	תוספת
		ט'	כ"ד
		י"ב	ד'
צ"ח	8	י"ג	י"ז
צ"ט	6	ט'	מ"ה
ק"א	6, 3	א'	י"ב
		ז'	ב'
		ו'	ב'
	6	ג'	ג'
	7, 6	ג'	ג'
ק"ב	1	ב'	א'
ק"ג	19	י"ב ד'	תוספת
	22-20	י"א	ד'
ק"ד	1	י"ד	ג'
	2	י"ב	ג'
	3	ח'	א'
	35	ג'	ד'
ק"ו	20	ט'	מ"ז
	23	ג'	ב'
	30	ב'	א'
ק"ז	10	י"א	א'
ק"ח	4, 3	א'	ב'
	27	ב'	י'
		י"א	ה'
ק"ט	21	י'	ב'
	54	ד'	כ'
	79	ג'	ב'
	89	ב'	י"ב
	97	ב'	ט"ז
	165	י"א	ז'
קכ"א	8-4	י"א	ה'
	5	ח'	ב'
קכ"ב	8	ט'	י"א
קכ"ג	3, 2	י"א	ו'

תהילים		במד"ר	
פרק	פסוק	פרשה	פסקה
כ"ט	11	א'	ג'
		י"א	ז'
		י"ב	י"ב
		י"ג	ט"ו
ל'	1	י"ב	ט'
	4	י'	ב'
ל"ג	7	ז'	י'
	19, 18	ה'	א'
	19	ו'	ח'
ל"ה	6	י"א	ז'
ל"ו	7	א'	א'
	10	י"א	ה'
ל"ז	11	ז'	ד'
	21	ט'	ו'
	29	י"ג	ב'
מ"א	14	ד'	א'
מ"ד	43	י"ג	ב'
		י'	א'
מ"ה	9	א'	ג'
	14	ו'	ג'
	17	י"ב	ב'
מ"ז	6	ח'	א'
מ"ח	3	י'	א'
מ"ט	4	י'	ח'
	9, 8	י"ב	ג'
נ'	2	ד'	י"ג
	18, 16, 2	י"ב	ד'
	23	ח'	ג'
	8, 7	י'	ה'
נ"א	19	י"ג	י"ח
	21, 20	א'	א'
נ"ה	19	ט'	כ"ד
	20	י'	ד'
	24	י"ד	א'
נ"ז	3	ח'	ד'
נ"ח	4	י'	ה'
ס'	9	י"ד	א'
ס"א	5	ה'	תוספת
ס"ב	12	י"א	ז'
ס"ה	3	ז'	ד'
	5	ג'	ב'
		ח'	א'
		י'	א'
		י"ד	י'
		י"א	ו'
ס"ז	2	א'	ו'
ס"ח	13	ג'	ג'
	17	ח'	א'
		ג'	ו'
	18	ב'	ג'
		י"א	ז'
	22	י'	א'
	34	י"ב ד'	תוספת
ס"ט	2	י"ג	ד'
	32	ח'	א'
ע"ב	11, 10, 8	י"ג	י"ד
ע"ו	2, 1	י"ג	ד'
ע"ז	16	כ'	ז'
ע"ח	37, 36, 25	ז'	ד'
	60	י"ב	ד'
	70	ג'	ב'

תהילים			במד"ר		
פרק	פסוק		פרשה פסקה	משלי	במד"ר
קכ"ז	3		ח"ג	9 ד'	י"א ו'
קכ"ח	6-1		ח"ט	11	א'
קל"א	6-4		ח"ט	18	ה"ג
קל"ב	2,1		ד"י	22	ח"ה
קל"ד	5-1		כ"י	5	ט"י"ב
קל"ה	3-1		ט"י"ב	20,5	י"ג ט"ו
	4		ד"י	10,7	ב' ז'
	20,19		ג"י	19	ז' ב'
	21		ח"י	19,16	א' י"א
קל"ו	5		י"י	34,19,16	ט"י ב'
	15		ז'י	19	י"ג ו'
קל"ז	8		23	26	י"א ו'
קל"ח	4		26	32	י"ג ו'
קל"ט	6		9,8	13	א' ג'
ק"מ	6		14	14	ג' ד'
קמ"א	8		15	15	ד' י"ב
קמ"ב	2				י"ג ג'
קמ"ד	15				ג' י"א
קמ"ה	18				י"ג ז'
קמ"ו	9,8				ז' ב'
קמ"ז	4				ד' א'
	20				ז' ב'
קמ"ח	13				ה' ז'
קמ"ט	14				ז' א'
	6		תוספת		ט' ג'
ספר משלי					
משלי			במד"ר		
פרק	פסוק		פרשה פסקה	משלי	במד"ר
א'	9		י"א ו'	15	י"א ו'
ב'	3		ד'י	17	א' ז'
	15		א'י	10	י"ג ז'
	19,16		י"ג ט"ו	20	י"ג ז'
	17		ב'י		ה'י"ד
	18		י"ב		י"ג ז'
ג'	4		ב'י	25	י"ג ז'
	20,19,8		ו'י	10	י"א ז'
	15		א'י	21	י"ב ז'
	17		א'י	14	י"ד ז'
	18		ז'י	15	י"ג ז'
	19		י"א ז'	28	י"ג ז'
	26		א'י	3	ט"ו ז'
35,31			ז'י	31	י"ג ז'
34			ח"י	5	ט"ז ז'
			י"ג ז'	15	י"ג ז'
			י"ג ז'	16	י"ח ז'
			י"ג ז'	29	י"ט ז'
			י"ג ז'	1	כ"י ז'
			י"ג ז'	24	כ"א ז'
			י"ג ז'		י"א ז'

פרק	פסוק	איוב	במד"ר
כ"ב	2	ב"ג	פרשה פסקה
		י"ב	י"ג
	3,2	י"א	י"ב
כ"ו	8	י"ב	י"א
	11	ד'	ד'
כ"ח	8-4	ט'	כ"ד
	12	א'	א'
	28,27	י"ב	י"ב
	28	י"א	י"א
	8	ה'	תוספת
כ"ט	4	י"א	י"ב
ל'	15	י"ב	י"ב
ל"א	10	ט'	כ"ד
ל"ג	22	י"א	ד'
ל"ד	33	י"ד	א'
ל"ו	3	ב'	ח'
	8,7	ו'	ב'
	8	ב'	תוספת
	16	י"ב	י"ב
ל"ח	15	י"ג	י"ב
	36	י"א	ח'
מ"א	3	י"ד	ב'

שיר השירים

פרק	פסוק	שיה"ש	במד"ר
א'	2	י"ד	פרשה פסקה
	3	י"ג	י"ד
	9	ח'	ג'
ב'	11	י"ג	כ'
	4	ב'	ג'
	10,9	י"א	ב'
ג'	7	י"ב	ד'
	8,7	י"ד	ח'
	8,7	י"א	ג'
י"ב	11-9	ד' + תוספת	י"ב
	10,9	ד'	כ'
	11	ב'	כ"ה
		י"ב	ח'
ד'	6	ט'	י"ג
	7	י"ד	י"ב
		ב'	י"ג
		ד'	א'
	12	י"ג	ח'
		א'	תוספת
		ג'	ו'
	13	ט'	י"ד
	14,13	ג'	ו'
	16	י"ג	י"ט
ה'	1	ב'	ב'
	2	י"ב	ח'
	10	ב'	ג'
	14	ג'	י"ב
	16,15	י"א	ט"ו

פרק	פסוק	במד"ר	משלי
כ"ב	3	י"ג	פרשה פסקה
	15	י"ד	י"ג
	22	ה'	תוספת
		י"ב	ד'
	29	י"ד	א'
כ"ג	5	ד'	כ'
	35-26	י"ב	י"ב
	33,32,30,29	ח'	י"ב
	31	ד'	י"ב
		ט'	י"ד
כ"ד	27	י"ג	י"ג
כ"ה	4	ז'	א'
	6	כ'	כ'
	14	ח'	ד'
כ"ו	26	ט'	כ"ד
כ"ז	18	י"ח תוספת בכת"י	ב'
		י"ב	ט'
	22	י"ב	ב'
כ"ט	3	ד'	י"ב
	23	י"ג	ג'
ל'	3,2	י"ד	ד'
	4	י"ב	י"א
ל"א	9-1	ב'	ג'
	5	י"א	ח'
	14	י"ג	ד'

ספר איוב

פרק	פסוק	במד"ר	איוב
ב'	4	י"ב	פרשה הפסקה
ג'	17	ח'	ט'
ד'	17	י"ב	ב'
ז'	8	י"ד	ז'
ט'	4	ז'	ז'
י'	12	ד'	ד'
י"ב	6,5	ט'	כ"ד
	10	י"ב	י"א
י"ד	20	י"ג	י"ב
ט"ו	18	ט'	י"ז
		י"ג	י"ד
	28	י"א	י"ג
י"ח	18	ז'	י"א
כ'	22	י"ד	ו'
	28	ז'	ה'
כ"א	15-9	ט'	כ"ד
כ"ב	15-12	ט'	א'
	14	מ"ה	ה'
		י"ב	ג'
	28	י"ד	ד'
כ"ג	12	ב'	ב'
	13	ו'	ו'
	15	א'	ט'
		ט'	ט'
		כ"ד	כ"ד
		ז'	ז'

<u>במד"ר</u>		<u>קהלת</u>	
פרשה פסקה		פרק	פסוק
י"ד ז'		ח'	2
ו'			8-2
ח' ט'			8
ח' י'		ט'	7
ח' ט'			10
ו' י"ד		י'	2
ג' י"ב			10
י' ח'			17
י"ג י"ז			19
ט' י"ב			20
י"ד ב'		י"א	1
כ' תוספת	ט'	י"ב	1
י"ד ד'		י"ב	12, 11

מגילת אסתר

<u>במד"ר</u>		<u>אסתר</u>	
פרשה פסקה		פרק	פסוק
ה' י'		א'	1
ה' ה'		ב'	5
י' ט'			10
ו' י"א			15
ה' א'			16
ה' תוספת			22
י"ב י"ד		ג'	1
י' ז'			13
י"ד י"ב		ז'	10
י' ב'		ח'	2
י"ד ח'			15
א' ג'		ט'	4
י' ב'			25
י"ד א'			

ספר דניאל

<u>במד"ר</u>		<u>דניאל</u>	
פרשה פסקה		פרק	פסוק
י"א ג'		א'	6, 4
ג' ו'			5
י"ב ד'			
י"ג ד'			6
ו' י"א			9
י"ג י"ד		ב'	35
ד' ז'			46
י"ג ב'		ג'	6
ו' י"ד			19, 15
א' א'			28
י"ג ד'			29, 28
י' ד'		ד'	24
ט' ל"א			26, 24
כ"ד			30, 29, 26
י"ב ד'		ה'	7
י"ד ג'		ו'	23, 18
א' א'			23
י"ג ד'			28, 26

<u>במד"ר</u>		<u>שיר השירים</u>	
פרשה פסקה		פרק	פסוק
ה' ב'		ו'	4
י"ד י"ח			8
ב' ד'			9, 8
י' י"ד			
י' ט'			10-8
ד' ב'			10
ד' ד'		ז'	1
א' ד' + תוספת			3
י"ד ד'			5
ג' א'			9
ה' תוספת			10
ו' ה'		ח'	6
ב' ט"ז			8, 7

מגילת רות

<u>במד"ר</u>		<u>רות</u>	
פרשה פסקה		פרק	פסוק
ה' י'		א'	1
ה' ה'		ב'	1
ו' א'		ד'	7
ב' כ"א			18
י"ג י"ד			22-18

מגילת איכה

<u>במד"ר</u>		<u>איכה</u>	
פרשה פסקה		פרק	פסוק
י"ג ב'		ב'	15
י' ב'		ג'	53, 3
ז' י"א			38, 24
י"ג ד'		ד'	3
י"ב ד'			11
י"ג ה'			22

מגילת קהלת

<u>במד"ר</u>		<u>קהלת</u>	
פרשה פסקה		פרק	פסוק
ו' ט'		א'	15
ג' י"א		ב'	8
ו' י"ד			14
י' י"ב			21
ו' י"ד		ג'	14
ב' י'		ה'	5
ד' י"ג		ז'	1
י' ב'			12
ט' ד'			26
י"ב			
כ"ד			27

<u>במד"ר</u>		<u>דבה"י א'</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
ז' ב'	32	י"ב	
י"ב ג'			
י"ג ט"ו			
י"ד ז'	9, 7-1	י"ג	
כ"י	29-25, 15, 11, 2	ט"ו	
כ"י י"ב	15-11	ט"ו	
כ"י ז'	1	ט"ז	
כ"י י'	21	י"ז	
ז' י"א	25	כ"א	
ב' ו'	3, 2	כ"ג	
י"ט ז'	13		
י"א י'			
כ"י י"ב	19	כ"ד	
כ"י ז'	14-12, 8-4	כ"ו	
ז' י"ב	4	כ"ט	
א' תוספת	11		
א' ט'			
י"ג י"ד	23		
ג' י"ד			

ספר דברי הימים ב'

<u>במד"ר</u>		<u>דבה"י ב'</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
י"ב ז'	15	ב'	
ז' ח'	16		
י"ב ז'	17, 14, 5	ג'	
ג' י"א	6		
ז' י"א	5	ד'	
י' ו'	13	ה'	
י"ג ה'	9	ו'	
י"ד ג'	42, 41, 18		
ג' א'	30		
ג' י"ד	1	ז'	
י"ב י"ח	5		
ג' ב'	16		
י"ב י"ז	18	ט'	
ז' י"א	25		
ו' ב'	3	כ"א	
ח' ה'	18	כ"ו	
ז' ה'	19		
א' י"ד	13	ל"ג	

<u>במד"ר</u>		<u>דניאל</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
י"א ז'	10	ז'	
י"ב ח'			
י"א א'	27, 11		
י"ג י"ד	14, 13		
ח' ה'	8, 7	ט'	
י"א ז'	14		
י"ב ח'	6	י'	
ט' ז'	21	י"א	
י"ד י'	2	י"ב	
ב' ג'	3		
י"א ב'	12, 11		
י"ד ד'	13		

ספר עזרא

<u>במד"ר</u>		<u>עזרא</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
י"א ב'	64	ב'	
ב' ו'	8	ג'	
ח' י"ד	3	ו'	
י"ג א'	17		
ב' י"ז	34	ח'	

ספר נחמיה

<u>במד"ר</u>		<u>נחמיה</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
י"ב י"ד	7	א'	
י"א ח'	9		
י"א ד'	5	ט'	
ב' ג'	7		
ח' ד'	21	י"א	

ספר דברי הימים א'

<u>במד"ר</u>		<u>דבה"י א'</u>	
פרשה	פסוק	פרק	פסוק
ח' ה'	13	א'	
י"ד י'	37, 36		
י"ב כ"	6	ב'	
ח' ה'	3	ג'	
י"ד א'	18		
י"א ב'	2	ה'	
י"ג י"ד	25		
ח' ה'	30		
ט' ז'	13	ו'	
ה' י'			

340673-20

1089327-001-002
- 030384

**Prolegomena and Example to an Edition
of Midrash Bemidbar Rabba Part 1**

**Thesis Submitted for the Degree
Doctor of Philosophy**

by

HANANEL MACK

Submitted to the Senate of the Hebrew University, Jerusalem

February, 1991

ספריה של החברה
למחקר תנ"כי
המכון ללימודי תנ"ך
המכון ללימודי תנ"ך

This work was carry out
under the supervision
of Professor Y. Zussman

III

Prolegomena and Example to an Edition of Midrash Bemidbar Rabba I (Bemidbar and Naso) -- Abstract

The dissertation includes a Foreword, an Introduction and six parts, each divided into chapters discussing various aspects of Midrash Bemidbar Rabba, with examples of the proposed new edition, appendices and indices.

The Introduction comprises three chapters: a general description of Bemidbar Rabba I, a history of previous research, and a discussion of the different names of the work. Part One is concerned with the sources of the Midrash; Part Two deals with the Midrash itself and its various characteristics; Part Three describes the circulation of the work and the uses made of it during the Middle Ages; Part Four is devoted to the personality of R. Moses ha-Darshan and his contribution to Bemidbar Rabba. The next two parts discuss the textual problems presented by the Midrash: Part Five surveys and describes the manuscripts and early printed editions, Part Six the secondary textual testimonia, i.e., other medieval works citing Bemidbar Rabba. Appendix I presents passages from the Midrash that appear in the available mss. but not in the printed editions, Appendix II passages attributed in various medieval works to Bemidbar Rabba but appearing neither in the mss. nor in the printed editions. The first index lists all biblical verses cited in Bemidbar Rabba, the second all the tannaim and amora'im (and other personages) mentioned therein.

Midrash Bemidbar Rabba has been known by that name since the early 13th century, not long after its composition. However, Midrash Rabba in general, and Bemidbar Rabba in particular, were committed to writing as self-contained works only at a relatively late date; their earliest appearance in this form cannot be dated with confidence any earlier than the earliest printed editions of the midrashim (editio princeps: 1512). In fact, the earliest printed editions combined all the "Rabba" midrashim as a single work; moreover, the extant mss. that include all five midrashim to the Pentateuch - mostly from the Sephardi Diaspora - are all late. On the other hand, the earliest mss. - which are not Sephardi -- do not include all the "Rabba" midrashim.

IV

Scholarly interest in Bemidbar Rabba has been sporadic up to the present. Nevertheless, it has been known since the 16th century that the work falls into two distinct parts, referred to as Bemidbar Rabba I and II, the second of which is almost identical with the parallel Midrash Tanhuma. Bemidbar Rabba I comprises expositions of the weekly portions Bemidbar and Naso only, while the second treats the remaining eight portions of the book of Numbers. These points were discussed in detail by Leopold Zunz in the 19th century; he pointed out that Bemidbar Rabba I was closely related to Midrash Tanhuma, but the material from the latter is immersed in a considerable quantity of material from other sources. According to our own measurements, Bemidbar Rabba I comprises some 73 percent of the total midrashic material for the book of Numbers. Moreover, the overwhelming majority of the material in Midrash Tanhuma for the portions of Bemidbar and Naso may also be found in Bemid. Rabba.

Zunz and others also noted the relationship between Bemidbar Rabba I and the surviving fragments of the teachings of R. Moses ha-Darshan of Narbonne, mainly those absorbed into Rashi's commentary to the Pentateuch. Our information about R. Moses ha-Darshan, his teachings and his sermons is extremely sparse, and his contribution to Bemidbar Rabba is far from clear. Opinions on this issue differ widely, from scholars who consider R. Moses the editor of the Midrash, to others who go no farther than pointing out the existence of some relationship.

In this dissertation we cite all passages in Bemidbar Rabba which we believe can be attributed to R. Moses ha-Darshan, also pointing out our reasons for this attribution. Our findings imply that the number of such passages and their extent exceed most previous estimates. We also indicate passages in Bemidbar Rabba which should be ascribed to other medieval authors. Most of the material by R. Moses ha-Darshan is concentrated in Sections 13 and 14, in the homilies on the sacrifices of the nesi'im, which is rich in gematriot, numerological midrashim and homilies of the "ke-neged" type, one of R. Moses ha-Darshan's favorite styles.

The question of why nothing of Moses ha-Darshan's original work has survived, not counting citations in other authors' works, is of interest

in itself. We have proposed a solution to this problem, but further clarification is needed.

Other sources of Bemidbar Rabba date back to the time of the Geonim, and we have been able to demonstrate the influence of R. Sa'adyah Gaon. We also point out certain connections between Bemidbar Rabba, on the one hand, and the work Pitron Torah and possibly also the great paytan R. Simeon b. Isaac, both not too far from the time of R. Moses ha-Darshan.

However, the main sources of Bemidbar Rabba I are various works of Rabbinic literature: tannaitic midrashim, in particular, Sifrei and Sifrei Zuta, the Mishnah and the Tosefta, both Talmuds, Midrash Tanhuma and other aggadic midrashim. Large units are quoted from Midrash Shir ha-Shirim and Pesikta Rabbati. Among the other sources are various "minor" tractates and midrashim. Considerable effort has been invested in characterizing how these sources were utilized, in particular with regard to closely related sources such as the Babylonian and Jerusalem Talmuds, Pesikta de-Rav Kahana and Pesikta Rabbati, and so on. At certain points it can be shown that the author used Tanhuma as a substrate, on which he built the text now before us; elsewhere, the contribution of Sifrei or the Talmud overshadows that of Tanhuma. On the basis of various arguments, one can conjecture that the author/editor of Bemidbar Rabba I had at his disposal an early midrash, no longer extant, on the book of Numbers, of which he made considerable use. He was no doubt a person of great scholarship, well acquainted with most of the important Jewish literary corpus of his time.

At times our text cites its sources verbatim; mostly, however, it reworks them in various ways. It will sometimes link together units from different sources, amalgamating them into a single, though artificial, midrashic unit. We have made numerous attempts to break down such units into their components; some of these attempts are reported in this dissertation. This was no easy task, as the different building blocks were pieced together with considerable genius. Many expositions in Bemidbar Rabba I are built of from units, each consisting of a few words and taken from a different source. Other passages consist of larger units, but it is still very difficult to break them down into their constituents. Such composites are more characteristic

VI

of the halakhic material in the work, but not exclusive to it. In many of these compound homilies the author/editor creates artificial "connective tissue" between the individual components, and the final product is generally quite convincing. Thanks to the methods used in reworking the material and the success with which they were implemented, it is sometimes very difficult to identify the sources with any confidence, and the question of the precise sources of some passages in Bemidbar Rabba must sometimes be left open.

In addition to combinations of this kind, the author/editor may also rework his sources in other ways. In some cases he converts a simple remark into a complex exposition, or takes a simple statement and recasts it as a complicated dialog. He may also translate passages from Aramaic into Hebrew, or exploit a familiar literary source as a framework for homilies taken from various sources, returning from time to time to the framework. Among other things, the editor/author also conceals the names of sages, apparently in order to give his work the semblance of an ancient Eretz-Israel midrash.

The style of Bemidbar Rabba is complex and convoluted, lacking the sparkling brevity of the classical midrashim. The author is acquainted with the device of enclosing each section between a proem and a concluding passage, and he does so quite frequently; but his efforts are generally clumsier than those of, say, Genesis Rabba. Nevertheless, the heavy-handed proems of Bemidbar Rabba are artistic creations in themselves, of a type not encountered in the classical midrashim.

Much of the material in Bemidbar Rabba was taken from halakhic sources, as a result of which the work frequently reads like an early halakhic midrash. Most of the halakhic material is concentrated in Sections 8-11, which correspond to the "halakhic" units of the book of Numbers, dealing largely with the sotah (suspected wife), nazirites and the priestly blessing.

As the historical material in Bemidbar Rabba is relatively sparse, it is difficult to date the work on the basis of topical allusions. A limited amount of anti-Christian polemics and mystical material also helps to locate Bemidbar Rabba chronologically and geographically, but here too one cannot draw confident conclusions. The prolix and sometimes clumsy

VII

style of the work permits some distinction - though not clear-cut - to be made between Bemidbar Rabba and older midrashim. On the other hand, the Hebrew of the Midrash, which is free of foreign elements (except in passages cited from sources rich in Aramaic, Greek, etc., where the original language is preserved), is indicative of the work's late composition.

Though 19th-century scholars cite Nahmanides as the first commentator to use Bemidbar Rabba, the work was already known a generation before him, in the early 13th century. The earliest testimony to the existence of Bemidbar Rabba is from Catalonia, following which we have evidence from Provence, other parts of Spain and, later, other Mediterranean countries. Evidence from Germany and other centers is not forthcoming till the first printed editions of the midrashim or thereabouts. Among the users whose works we have examined are the following: R. Ezra and R. Azriel, two of the earliest kabbalists in Catalonia (early 13th century); their contemporary R. Judah b. Yakar; Nahmanides and members of his school in northern Spain; R. Isaac b. Yedaiah, the earliest known commentator on the aggadah; Yalkut Makhiri; Yalkut Talmud Torah by R. Jacob b. Hananel Sikili; and others. Works of most of these authors have also been utilized as textual testimonia.

Most of those using Bemidbar Rabba know it as a midrash on the whole of the book of Numbers, with no hint of its division into two parts. Accordingly, it appears that the complete Bemidbar Rabba was edited and circulated before the beginning of the 13th century, but not before the time of R. Moses ha-Darshan and most probably later, since to our mind the work contains allusions to the persecution of the Jews during the First Crusade (1096). We may therefore conjecture that Bemidbar Rabba was edited during 12th century, probably in Provence. Moreover, even if Bemidbar Rabba I was originally an independent work, it was soon combined with Bemidbar Rabba II to form the midrash on the whole of Numbers. In the dissertation we discuss the redaction of the work in greater detail and suggest an explanation for its unusual structure. Our explanation also accounts for the fact that Bemidbar Rabba II contains two homiletic units (already identified by Zunz, in the portions Korah and Balak) which do not appear in any ms. or printed edition of Midrash

VIII

Tanhuma, and therefore cannot be ascribed to the latter and are necessarily unique to Bemidbar Rabba.

Some of the users of Bemidbar Rabba cite entire passages, which may sometimes provide textual testimonia for the work. At times, however, such citations are reworked and their evidence should therefore be treated with caution.

More reliable testimony is furnished by the mss. of Bemidbar Rabba. We know of some ten mss., but not all of them are complete, and we have added various short fragments. Also available are Yemenite mss., copied from ed. Venice 1545. Some of the mss. were copied by scribes from Spain or countries of the Sephardi Diaspora shortly after the expulsion.

We have listed all the mss. and compared them with one another. Our conclusion is that one cannot speak of different textual branches of Bemidbar Rabba; instead, one can distinguish two main "textual groups," one very clearly superior to the other. The ms. which seemed to us most suitable to serve as an editio maior was Ms. Munich 97, which also contains most of Genesis Rabba. Written apparently in Italy, the ms. was completed in 1418. The examples of edited passages presented at the end of the dissertation are based on this ms. and are furnished with a complete apparatus of sources and parallels, *variae lectiones* and notes.

In addition to our discussion of the textual problems involved in Bemidbar Rabba, we also touch on the problem of the passages contained in the mss. but not included in the printed editions, and passages attributed to Bemidbar Rabba but not found either in the mss. or printed editions of our present text. We have made an attempt to explain these phenomena.

In sum: Bemidbar Rabba is essentially a relatively late composition, posing as a classical Rabbinic midrash. The use of the sources, the style of reworking and the avoidance, generally speaking, of motifs that might betray its time and place of composition have misled many students and scholars into identifying Bemidbar Rabba as part of the classical midrash literature. Considerable efforts are required to prove that that is not the case and to characterize the work as a medieval midrash, as done in this dissertation.

IX

Table of Contents

<u>Chap.</u>	<u>Name of chapter</u>	<u>page</u>
	Foreword	1
	<u>Introduction</u>	
1	General description; nature of the work	3
2	History of research into Bemidbar Rabba	6
3	Title of the work	10
	<u>Part One: Sources of Bemidbar Rabba I</u>	
1	Sources of Bemidbar Rabba I -- overview	13
2	Targumim	15
3	Quotations from tannaitic literature	17
4	Mishnah and Tosefta	20
5	Tannaitic midrashim	28
6	Aggadic midrashim to the Pentateuch	34
7	Midrashim to the Five Scrolls	37
8	Midrash Shemuel, Midrash Tehillim, Midrash Mishlei	42
9	Babylonian Talmud	45
10	Jerusalem Talmud	53
11	"Minor" tractates	60
12	Midrash Tanhuma	61
13	Pesiktot	69
14	Additional aggadic midrashim: Seder Olam, Seder Eliyahu, Pirkei de-R. Eliezer	74
15	"Minor Midrashim"	78
16	Additional sources: Geonic literature, paytanim, Pitron Torah	82
17	Unidentified sources in Bemidbar Rabba	88
18	An ancient midrash on the book of Numbers	100
19	Midrashic units in Bemidbar Rabba -- sources and structure	106
	<u>Part Two: Nature of the Midrash</u>	
1	Nature of Midrash Bemidbar Rabba -- overview	116
2	Midrash Bemidbar Rabba I and its portions	122
3	Proems	129
4	Epilogues	135
5	Redaction of sources in Bemidbar Rabba	136
6	Duplications	146
7	Language and style	149
8	Narratives and narrative parables	154
9	Halakhah	158
10	Esoteric lore	162
11	Letters, words and verses; numerology, "gematriot", various homilies	164
12	History and historical data	170
13	Echoes of contemporary events	172
14	Anti-Christian polemics	177
15	Midrash Bemidbar Rabba I -- summary and description of the Midrash itself	182
16	Redaction of Bemidbar Rabba	188
17	Time and Region of the Midrash	191

Part Three: Circulation of Bemidbar Rabba in the Middle Ages

1	Bemidbar Rabba and medieval Jewish literature -- overview	194
2	Rashi and R. Joseph Kara	195
3	Midrash Lekah Tov and Midrash Sekhel Tov	198
4	Yalkut Shim'oni	200
5	R. Judah ben Yakar	202
6	R. Ezra and R. Azriel of Gerona	204
7	Spanish scholars in the 13th and 14th centuries: Nahmanides, R. Bahya, Ibn Shu'eib, Ba'al ha-Turim, R. Israel Al-Nakawa (author of Menorat ha-Ma'or)	205
8	Late aggadic collections: Yalkut Makhiri and Yalkut Talmud Torah	209
9	Provençal sources: R. Isaac ben Yedaiah, Sefer ha-Batim, Bet Zevul, Ms. 19	211
10	15th-century authors: R. Isaac Arama, R. Isaac Abravanel, R. Elijah Mizrahi	214
11	Other medieval literature	215
12	Circulation of Midrash Bemidbar Rabba in the Middle Ages - Summary	221

Part Four: R. Moses ha-Darshan and Bemidbar Rabba

1	R. Moses ha-Darshan and his works	222
2	R. Moses ha-Darshan and Bemidbar Rabba	230
3	Additional units of R. Moses ha-Darshan in Bemidbar Rabba	235
4	R. Shemaiah in Bemidbar Rabba	238
5	R. Levi in Bemidbar Rabba	241

Part Five: Primary Textual Testimonia

1	Manuscripts of Bemidbar Rabba -- overview	243
2	Ms. Paris 149, 19	244
3	Ms. Munich 97, A	245
4	Ms. Paris 150, 29	247
5	Ms. Oxford Bodl. 147, K	248
6	Ms. Oxford Bodl. 2335, 1	249
7	Ms. Jerusalem 24*5977, W	249
8	Ms. Jerusalem 8*515, 17	250
9	Ms. Sassoon 920, 1	250
10	Ms. Warsaw 257, 1	251
11	Ms. Roma Angelica 61, 7	252
12	Yemenite ms., New York, JTS EMC 1688 rab. 169, 1n	253
13	Yemenite ms., Tel-Aviv, Razon Halevi 10, 2n	254
14	First printed editions	255
15	The manuscripts, the relations among them and their classification into textual groups	260
16	Book lists from the Genizah	264
17	Genizah fragments and Midrash Hadash published by Jacob Mann	265
18	Other Genizah fragments; summary of Genizah finds relating to Bemidbar Rabba	267
19	Kavvanot ha-nesi'im ba-hanukkat ha-mizbeah	269
20	Fragmentary manuscripts; other remains	271

XI

Part Six: Secondary Textual Testimonia

1	Perush ha-Tefillot ve-ha-Berakhot by R. Judah b. Yakar	274
2	Works of the kabbalists R. Ezra and R. Azriel of Gerona	278
3	Nahmanides' works	281
4	Commentary of R. Bahya	284
5	Homilies of R. Joshua ibn Shu'eib	285
6	R. Isaac b. Yedaiah's commentary on the Aggada	286
7	Yalkut ha-Makhiri	289
8	Yalkut Talmud Torah by R. Jacob Sikili	292
9	Menorat ha-Ma'or by R. Israel Al-Nakawa	296
10	R. Isaac Abravanel's commentary on the book of Numbers	299
11	R. Elijah Mizrahi's supercommentary on Rashi's commentary to Numbers	301
12	Medieval Jewish literature and textual problems of Bemidbar Rabba Rabba - summary	302

The Edition \ paragraphs for examples

preface	303
Parasha 5, 1	306
Parasha 11, 5-6	310

Appendices

1	Material appearing in manuscripts but not in most printed editions of Bemidbar Rabba	314
2	Material attributed to Bemidbar Rabba by medieval authors but not found in the work	321

Indices and Bibliography

Bibliographical lists:

1	a. Manuscripts and early printed editions used in this dissertation	2
2	b. Original literature	2
3	c. Scholarly literature	1
4	Names of tannaim and amora'im	2
5	Biblical verses	3

English Abstract	III
English Content	IX